

БАСАА ВАЛЕРА

АЛЕКСАНДРИНА

Улаан-Үдэ хото
2015

УДК 89
ББК 84 (2 Рос=Буря)бу
Б 27

Буряад хэлэ Буряад уласта сахин хүгжөөхэ гэхэн
Буряад Уласай программын хэмжээндэ Буряадай Уласай Соёлой
яаманай мүнхэн сангай дэмжэлгээр энэ ном хэблэгдэбэ

Книга издана при финансовой поддержке Министерства культуры
Республики Бурятия в рамках реализации Государственной
программы Республики Бурятия «Сохранение
и развитие бурятского языка в Республике Бурятия»

Басаа Валера
Б 27 Александрина. – Улаан-Үдэ: Бальжинимаев А.Б., 2015. – 384 нюур.

«Александрина» согсолбори автарай «Этигэнэм», «Тайлаг тэмээн» гэжэ хоёр номой
үргэлжэл, гурбадахи ном болоно. Энээн соо шэнэ шүлэгүүд, поэмэнүүд, зүжэгүүд оробо.

В сборник включены стихи, поэмы и пьесы автора, вызывающие большой интерес
у читателей и зрителей, поскольку давно в бурятской литературе не появлялись новые
произведения в жанре поэм и пьес на бурятском языке. Некоторые поэмы, вошедшие в
данную книгу, ещё до её издания опубликованы в 2014 году в 12-ти номерах газеты «То-
лон» Агинского Бурятского округа Забайкальского края (март-апрель, июль-август) и в
Республике Бурятия (журнал «Байгал», №№ 3-2013, 2-2014).

ISBN 978-5-906220-13-4

ББК 84 (2 Рос=Буря)бу

© Басаа Валера, 2015
© ИП Бальжинимаев А.Б., 2015

РЕЦЕНЗИЯ НА РУКОПИСЬ КНИГИ «АЛЕКСАНДРИНА» БАСАА ВАЛЕРЫ

С большим интересом я ознакомилась с рукописным вариантом книги Басаа Валеры. В будущей книге представлены стихи, песни, поэмы и пьесы писателя. Все произведения написаны на бурятском языке, что вызывает только восхищение.

В представленных произведениях отражается философский смысл многих стихов, красота и богатство языка писателя. Эпитеты, метафоры, сравнения и другие изобразительно-выразительные средства не только обогащают язык, но и помогают созданию достоверных художественных образов.

Замечательны своим захватывающим сюжетом драматические произведения как «Далай ламын түлөөлэгшэ», «Дээдэ түбидэ Дамбиин айлшалалга» и другие. В основу некоторых положены исторические события и тем самым вызывают большой интерес у читателя.

Пьеса «Дээдэ түбидэ Дамбиин айлшалалга» адресована детям. Ведь в нашей бурятской литературе так мало драматических произведений с элементами фантастики, посвященных детям.

Несомненно произведения Басаа Валеры вызовут огромный интерес у читателей, будут пользоваться спросом.

Писатель вносит большой вклад в развитие нашей бурятской литературы.

*Ошорова С.А.,
кандидат филологических наук, доцент БГУ*

«АЛЕКСАНДРИНА» ТУШАА

Поэт, журналист Бадмажаб Ульзутуев талархалаа иимэ үгэнүүдээр дуулганаб.

Сугтаа нэгэ шумайгаар ажаллаһан Валерий Цыренович Дабаевай (наһанайнгаа амаралтада гараад Басаа Валера болонхой) «Александрина» хэмээхэ уншаад, баярлаад, энэ хэдэн мүнүүдые эрээлбэ гээшэб:

Тэрэ сагай байдалые

Тушаа бүридэнь тобшолоош,

Тэндэ болоһон ушарые

Тунаан байжа шэмэглээш.

Түби дэлхэйн дайдые

Тужа мэтээр зураглааш,

Түбэг татаха тойбые

Түбшэн зангаар дабуулааш.

Ажабайдалай туршалгатай нүхэрни, түүхээ тухайлан түүрээжэ баяжуулан ябыш даа.

2014 оной майн 20-до баяраа мэдүүлнэб.

РЕЦЕНЗИЯ НА РУКОПИСЬ КНИГИ ВАЛЕРЫ БАСАА «АЛЕКСАНДРИНА»

Какие бы трудности не встречались авторам, пишущим на бурятском языке, при издании книг и публикации в журналах – сам литературный процесс, как река, не останавливается никогда, и бурятская литература как литературы всех других народов, продолжает свою историю. Передо мной лежит очередная рукопись, будущая книга на бурятском языке.

И отрадно отметить, что не скудеет бурятский язык, развивается потихоньку. И особо радует рождение очередной поэмы на бурятском языке. Почему радует? Да, потому, что поэма – это довольно сложный и потому редкий поэтический жанр. Можно было бы предполагать, что поэма, как жанр литературы, мало привлекает авторов. Мнение ошибочно. Поэмы, как видим, пишутся, и, видимо, ещё будут радовать читателей.

В этом ряду поэма «Александрина», как поясняет автор, посвящена жене русского путешественника Г.Н.Потанина. Она сопровождает мужа в четырёх его экспедициях по Центральной Азии. Поэтому героиня произведения имеет прямое отношение к истории бурятского народа. Читая поэму, открываешь как бы заново некоторые страницы своей истории. По своему духу поэма сродни с поэмами Грибоедова, Лермонтова, Пушкина. Вспомним хотя бы «Медный всадник». Отрадно, что такие стили изложения привлекательны и близки современным авторам.

Одним из главных достоинств этой поэмы, несомненно, является колоритный и сочный язык. Поэма изобилует сравнениями, эпитетами, метафорами. Нередко встречаются такие слова, как «хулуун» (тыква), «шүүхэ» (суд). Это диалектизмы, которые, проникая в текст, только обогащают язык, привнося новый контекст.

Исторические поэмы не только интересны как литературные произведения, они интересны тем, что расширяют наши знания по истории и географии. Жанровое разнообразие, богатый язык, новизна построения стиха – всё это делает рукопись привлекательной. Будущая книга обещает быть интересной, полезной, и займёт своё достойное место в развитии бурятской литературы.

В данную книгу автор включил лирические, комедийные, трагические, трагикомические поэмы и пьесы, которые вызывают живой интерес у бурятского читателя и театрального зрителя.

*Надежда Гармаева,
член Союза писателей России*

АВТОРҮАА

Урдахи «Этигэнэм», «Тайлаг тэмээн» гэжэ номууд соо оруулагдаһан зохёолнуудта багахан заһабаринууд хэрэгтэй.

Нэгэдэхээр. «Тайлаг тэмээн» соохи хоёр үйлэтэй «Үнгэрһэн сагай һэбшээн» гэжэ түүхэтэ драмын нэгэдэхи үйлын нэгэдэхи үзэгдэлдэ наадаха нюурнууд һамарагдажа хэблэгдэшэнхэй. Тиимэһээ ойлгомторгүй болоһон тус үзэгдэл огто хаягдаха ёһотой. «Эхын дуран» гэжэ дуунай үгэнүүдые багахан хубилгаһамби («Дэлхэй дүүрэн дуран»), тиин эндэ оруулааб. «Этигэнэм» гэжэ түрүүшын ном соо толилогдоһон «Шэбэртын шэнэнһэн» гэжэ шүлэг халта шэнэлэгдэһэн (гол түлэб хүбүүдэй нэрэнүүд), тиимэһээ дахин энэ ном соо оруулагдаба. «Мори урилдаан» богонихоноор «Хүлэг эрдэнийн магтаал» болгогдоһон. Бусад зохёолнууд булта шэнэ.

«Тайлаг тэмээн» гэжэ ном соо ороһон «Нойр» гэжэ шүлэгэй үгэ дээрэ композитор Владилен Пантаевай зохёһон дууе Ольга Жигмитова дуулажа, 2013 ондо Жанна Дымчиковагай оролдолгоор «Мүнгэн хонхонууд» гэжэ студида буулгагдаһан «Би томо болооб» гэхэн аудиоальбомой диск соо оруулагдаа.

«Ямар удаан болообши даа», «Үнгэрһэн сагай һэбшээн», «Хулан» гэжэ гурбан зохёолнуудай үндэһөөр табигдаһан зүжэгэй премьеры Х. Намсараевой нэрэмжэтэ Академическэ Буряад драмын театрай тайзан дээрэ 2014 оной октябрийн 17, 18, 30-да «Үнгэрһэн сагай һэбшээн» гэжэ нэрэтэйгээр табигдаа. Тус премьеры харагшадай дэмжэлгэтэйгээр үнгэрөө хэбэртэй. Мүнөөнэй буряадууд буряад зүжэг харахаяа, буряад дуунуудые шагнахаяа, буряадаар шог зугаа дэлгэхыень анхархаяа театрнуудта дуратайгаар ерэдэг болонхой. Энэнь элинсэгүүдэйнгээ, аба эжынгээ хөөрөлдэжэ ябаһан түрэлхи хэлэндэ, арадайнгаа түүхэдэ, соёл урлалда, дуунуудта дуратай зандаа байһыень лаб гэршэлнэ. Тиимэһээ зохёолшодой уялга яашагүй харюусалгатай гэхээр лэ даа.

Буряад Уласын соёлой яаманай хүтэлбэри доро Буряад Уласай уран бэлигтэнэй Түбэй эмхидхэһэн буряад хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн эрхим зүжэгүүдэй конкурс 2014 оной сентябрь-октябрыда соносхогдожо, тэндэ 16 авторнуудай 26 зүжэг ороһон. Мэргэжэлтэдһээ бүридэһэн комисси бултыень хаража үзөөд, Цырен-Дондок Хамаевай «Хэнзэ ногоон» гэжэ романай удхаар бэшэгдэһэн зүжэг эгээ эрхим гэжэ тоолоод, конкурсда илагшын зэргэ олгоо. Энэ зүжэг шанар шэнжээрээ драматургийн урасхалтай тааралдуулжа бэшэгдэһэн, олон зоной хуби заяанда хабаатай үйлэ хэрэгүүдые харуулһан, сэдхэлэй хүбшэргэе дайруулжа шадаһан гэжэ жури тэмдэглэһэн. Тиин тус зүжэг Буряад Уласын 11 арадай театрнуудай хоорондо болоһон конкурсда илажа гараһан Хэжэнгын театрта табиыхыень режиссёр Баярма Жалцановада даалгагдажа, Хэжэнгын арадай театр, Эдэрмэгэй арадай театр хоёр нэгэдээд, декабрийн 23-24-дэ, 2015 оной январийн 16-да тайзан дээрэ табиһан. Буряад Улас түрын журиин декабрийн 26-ай тогтоолоор, конкурсда түрүүлһэн табан зүжэгүүдые табан илажа гараһан арадай театрнуудта табижа харуулһанайнь дүн гаргагдажа, «Хэнзэ ногоо» табиһан Хэжэнгэ-Эдэрмэгэй театр эгээ һайн зүжэг табиба гэжэ тодорлоод, түрүүшын һуурида гаража, «Эрхим һайн зүжэг» гэхэн лауреадай нэгэдэхи шатын дипломдо, мүнгэнэй шанда хүртөө. Мүн Баярма Жалцановада «Эгээ бэрхэ режиссёрай» диплом, Венера Гармаевада «Эгээ һайн аялга дуугаар шэмэглэһэнэй» диплом барюулагдаа.

Романиие зүжэг болгоходо онсо илгаатай бэд даа, зүжэгыё тайзан дээрэ табихада үшөө ондоо өөрсэ эрилтэтэй. Хүдөөгэй һайн дуранай артистнууд тэдэндэ үгтэһэн тон богонихон саг соо угаа эдэбхитэйгээр, урагшатайгаар оролдон бэлдэжэ, шадамар бэрхэ, үнэхөөр талаан бэлигтэй байһанаа харуулаа.

Буряад дайдын баялиг, хүн зонойнь арга шадалтайнь барагдашагүй гээшэ ха. Соёл урлал гээшэ юрэнхыдөө улад зоной ажабайдалыё харуул һайхан, һонирхолтой болгодог, ухаан бодолыень арюудхан сэбэрлэдэг, инаг дуранай ошо бадараадаг, дабшахы эрмэлзэл түрүүлдэг сэгнэшэгүй аша туһатай, хүр хүлдэ ехэтэй юумэн бэшэ гү?

Тус ном соо олон юумэмни багтабагүй, хожом хойшо гэжэ байха юм бээ.

Найн дуранай нэгэ композитор «Хулан» поэмаар ехэтэ һонирхоод, буряад хэлэн дээрэ табигдаха хүгжэмтэ томо бүтээл зохёохы хүсөөд, мүнөө нүхэдтээ хамта хүдэлжэ байна.

Агын тойрогой Бурядай «Толон» сонинһоо (ахамад редакторынь Цыцык Тумурова) иимэ хүлээгдээгүй зүйлнүүд эльгээгдээ: 1) Забайкальский край, Агинский Бурятский округ, ГАУ «Редакция Всебурятской газеты «Толон». Диплом III степени, премия имени Цыдыпа Жамбалова вручаются Дабаеву Валерию (Басаа Валера) в номинации «Автор поэтических произведений». Главный редактор Ц. Тумурова, глава МО «Южный» Д.Цыремпилов, председатель СПК «Племзавод им. Калинина» В. Хандаков»; 2) Премия (денежная) имени Цыдыпа Жамбалова в номинации «Автор поэтических произведений», вручается Валерию Дабаеву. Спонсор – семья Ц. Жамбалова. 20 февраля 2015 года».

Тус ном «Уран зохёолой юртэмсэ» гэхэн мүнөө жэлэй конкурсда ороошо буряад хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн эрхим номуудай нэгэн гэжэ соёл урлалай экспертнэ зүблөөнэй гэшүүдээр тоологдобо хэбэртэй.

ШҮЛЭГҮҮД

САГАА ҺАРААР, ЭЛИНСЭГҮҮДНИ!*Ода*

Сагаан оюун сэдхэлтэй,
Сагаан найхан эдеэтэй,
Сагаан хадаг дэлгээтэй
Сагаан Ехэ найндэртэй
Садан уладни, Сагаалганаар!
Сэнгүү дайдамни, Сагаа һараар!

Сагаа һара –
Сагаагаар хүндэлдэг һара.
Сагаа һара –
Хүмүүжүүлэй һара.
Сагаа һара –
Хани нүхэсэлэй һара.

Гуламтаяа хүндэлжэ бадараагаад,
Гэрээ сэбэрлэжэ арюудхаад,
Шэгэмүнидээ хүзэглэн мүргөөд,
Шэнэ найхан хубсаһаяа үмдөөд,

Һажаһан байгаалиин һэрээгүйдэ,
Һама бурханай эрьеэгүйдэ,
Одо мүшэдэй ялалзаанда
Отошо бурхандаа зальбарһанта.

Хүлэг моридоо хазаарлаад,
Хашабаа шаргаяа шахинуулаад,
Хээрын саһа бурьюулаад,
Хүхюун дуунуудаа дуулаһанта.

Айл аймагаараа сагаалаад,
Арад зонтоёо зугаалаад,
Ехэ түүдэг носоогоод,
Ёохор наадаяа хатарһанта.

Үхи хүбүүдээ һургаһанта,
Уг гарбалыень тоолуулһанта,
Ута обогыень мэдүүлһанта,
Үреэлэй найхые айладаһанта.

Сагаан һарын найндэрта
Сагаатай хододоо байгыта,
Остоолоор дүүрэн эдеэтэй,
Остоо граамтай һуугыта-аа!

*2013 оной январин 31***ҺАРУУЛ СЭДЬХЭЛ***(Сагаалганаар һанагдаа)*

Үүрэй толоной улаан туяагаар,
Үглөөнэй наранай шарга ягаагаар,
Үгын дээжын найхы айладхыт,
Улад түмэндэ хайры үршөөгыт.

Дура сэдхэлээ дэлгэн хубааха,
Дайда дэлхэйдэ найниие хүсэхэ -
Арад түмэнэй нангин заршам,
Анханай Юртэмсын эхин гурим.

Сээжын оёорһоо удхан абажа,
Сэдхэлэй дуунуудые зэдэлгэн дуулыт,
Бүхы дэлхэйн уладтай хамтаржа,
Бүмбэрсэгыё тойрон ёохор хатарыт.

Дэлхэйн улад нэгэдытэ,
Дура һаналаа нэгэдхытэ,
Эбтэй эетэй һуугыта,
Эхэ Газараа аршалыта.

ДУУН – МИНИИ ДУРАН

Үзэсхэлэн газартай,
Уужам сэбэр сэдхэлтэй,
Үгын үрээл найхантай,
Үлзы хутаг олгуулһан,
Улаан хоргой хүбөөлһэн
Улад зоноймни найшааһан,
Элинсэгэймни дуулаһан
Эльгэ дулаан дуунууд,
Дуунууд, дуунууд.

Хүдэр сээжын хүнхинөөн,
Хонгёо дуунай ханхинаан,
Хуур, чанзын шуухираан,
Хонхо, дамаариин жэнгирээн
Хээгүүр, тайгаар зэдэлнэ,
Хари холуур сууряатана,
Дээдын мэдэрэл һэрюүлнэ,
Дуран минии дуунууд,
Дуунууд, дуунууд.

2013 оной феврилиин 17

ДУРАГҮЙБ

Дээрэһээ доромжолон харадаг хүндэ дурагүйб,
Дууһан бултые хэлээрээ мэдэдэгтэ дурагүйб,
Юумэн бүхэн руу шэхээ табигшада дурагүйб,
Юумэн бүхэндэ хабшуулдаад орогшодо дурагүйб.

Жуумалзан мэшээһэн ехэрхүү хүндэ дурагүйб,
Зиндаагаа һануулхы оролдодог хүндэ дурагүйб,
Зонхилһон албархагай* сэсэрхүү үгэдэ дурагүйб,
«Зоной зүгһөө» хэлэдэг хүндэ дурагүйб.

Манай һургаал үнэн гэдэгүүдтэ дурагүйб,
Маанадта шүтэхэ ёһотойт гэдэгүүдтэ дурагүйб,
Маанад лэ таанары абарха гэдэгүүдтэ дурагүйб,
Манайхин лэ бултые илаха гэдэгүүдтэ дурагүйб.

Ноёдые нажаадаг нэбхи албатадта дурагүйб,
Ноёдто нэе нэшхэлгүй наймһарагшадта дурагүйб,
Албан сайдуудта дүтөөрөө найрхагшадта дурагүйб,
Албата тушаалаараа хүрхэйтэгүүдтэ дурагүйб.

Үндэһэнэй дээрэлхы маяг гаргаашадта дурагүйб,
Үзэл шүтөөнэй богоол болоошодто дурагүйб,
Үзэлөө урагша хойшогүй баряашадта дурагүйб,
Үзэл бодолоо хубилгадаггүй мунхагуудта дурагүйб.

Хүниие ойлгохоо нэдэдэггүй хүнүүдтэ дурагүйб,
Хүнэй ханалые тоодоггүй сэсэнүүдтэ дурагүйб,
Хүниие шоолон муушалан хэлэгшэдтэ дурагүйб,
Хүниие хардагшадта, хобол тараагшадта дурагүйб.

Хүн түрэлтые сэгнэдэггүй уладта дурагүйб,
Хүниие үзэн ядадаг этэгээдтэ дурагүйб,
Ангийн дайсан гэжэ илгагшадта дурагүйб,
Анги анги хубаараад тэмсэгшэдтэ дурагүйб.

**Албархаг – чиновник.*

2013 оной мартын 3

ДУРАТАЙБ

Үдэшэ үглөөнэй шаргал наранда дуратайб,
Үдэ жэгүүртэ шубуу шонхорто дуратайб,
Уртын ута буряад дуунуудта дуратайб,
Ураг худанарай уран үгэдэ дуратайб.

Үбһэ ногооной анхлаанда дуратайб,
Үнэз хаалганай шааяһан абяанда дуратайб,
Жороо мориной жороолходо дуратайб,
Жаахан эшэгэдэй дэбхэрхэдэ дуратайб.

Үнэн нүхэрэй найдамтайда дуратайб,
Үелһэн нүхэдэй шог зугаада дуратайб,
Найхан эхэнэрэй зөөлэн мийһэрэлдэ дуратайб,
Нанаан тэгшэ амгалан сэдхэлтэдэ дуратайб.

Үдэһэн нютагайнгаа онсо һаруулда дуратайб,
Улад зонойнгоо урин зулгыда дуратайб,
Нютаг нугынгаа үргэмжын хүсэндэ дуратайб,
Нарата дэлхэйн арюун найханда дуратайб.

2013 оной мартын 6

ЭГЭШЭ

Эхэ найхан дэлхэй дээр
Эжы нэгэтэй бидэ хоёр
Энхэ амгалан һуугаалди,
Эбээ найниие мэдээлди.

Оёдолшо уран гараараа
Оёһонши хубсаһа хунарыем,
Һайхан угай зангаараа
Һургаһанши хүн болохыем.

Эгэшэтэй багаһаа байхын
Эгтээ ямар талаан бэ,
Этигэл дүүрэн ажаһуухын
Эгүүридэ мүнхэ заяан бэ.

ДҮҮДЭЭ

Дүү хүбүүн Батамни
Дуратай намдаа байһанши,
Дуран соогоо шимни
Дахаад намаяа ябаһанши.

Новокузнецкдэ байрлахадан,
Намаяа дахяад ерэһэнши,
Шамдаа һониноо дуулгахадан,
Шагнаад намайгаа хүхиһэнши.

* * *

Ажабайдал
хүнгэн бэшэ юм гэдэг,
Аяар холо руу
хүниие тэрэ самнадаг,
Аляа зүрхые
найдалаараа татуулдаг,
Амар жаргал
улад зондо аягладаг.

Байн байтараа, нэгэтэ
Байдал хубилдаг гансата,
Ойлгогдохоёо болишодог,
Оһолтожо захилдаг.

Гай гасалан ерэдэг,
Гашуудал гэртэ оруулдаг,
Ушарал даадаггүй хүндэ
Ушаргүй гэмтэл үзүүлдэг.

Зүгөөр юуншые тогтодоггүй,
Задараад дахинаа һалбардаг,
Гашуудал хододоо байдаггүй,
Гэрэл туяагаар тараагдадаг.

Үлгэн дэлхэйн дэбисхэртэ –
Үри һадаһанай үргэлжэл,
Улаан наранай байхада –
Улад зоной зол жаргал.

Ажабайдал – долгин,
Ажабайдал – дуран,
Ажабайдал – баясхаланай оршон,
Ажабайдал – энхэ сарюунай заршам.

БАЛЕТ

Гомбо Цыдынжабын нэрэмжэтэ
Гүрэнэй театрта нэгэтэ
Харахаяа оробоб балет,
Композиторын тудаб – Фикрет*.
Зүүн зүгэй хүгжэмтэй,
Зүүн зүгэй хатартай,
Нюдэ харгама хубсаһатай,
Нюдэ сабшама гүйдэлтэй
Ульгэрэй баатарнууд нугархай,
Ульмы хүнгэн гэшхэдэлтэй.
Найн ханаата Хорого хоёрой
Хэр галабай хөмороон,
Найхан Занта Муута хоёрой
Хэдэн сагай тэмсээн.
Тайзан дээрэ – шуурган,
Тайзан дээрэ – дуран.
Раднын Буладай Шахрияр,
Вероникын Нурида,
Оюнын асархан баяр
Оюун ухаатай Шехерезада –
Олон даа бэрхэ хатаршад,
Али-Баба, Синдбад болоошод,
Шубуун боложо ниидээшэд,
Шэлэжэ нэрлэхын аргагүй,
Шадамар бэрхыень хэлэшгүй.

Арадай ульгэр ямар сэсэн удхатайб,
Амировай хүгжэм яагаа хүрөөтэйб,
Буряад малшадай үхибүүд яаһан нугархайб,
Бүмбэрсэг дэлхэйн зохёолшод ямар шадалтайб.
Хүнэй зүрхэ сэдхэл хүдэлгөөд абаха,
Хүнүүдтэ сэбэр найхан мэдэрэл түрүүлхэ –
Золтой нуухын захил энэл гээшэ ха,
Зол жаргалай гэршэ боложо үгэнэ ха.

Бүхы дэлхэйдэ мэдээжэ Андрис Лиена
Буряадай баледаар һонирхобо,
«Ородой баледэй» үдэрнүүдые үнгэргэхээ,
Эдэнтэй хатарай бэлэдхэл эмхидхэхээ
Улаан-Үдэдэ айлшалба.

*Фикрет Амиров гэжэ композиторой арабуудай ульгэрнүүдэй удхаар найруулһан «Тысяча и одна ночь» гэхэн балет байһан гэлтэй.

2013 оной мартын 17

ХҮЛИСЫШ, ХҮН, НАМАЙЕ

Халаг, сагые тэхэрюулдэг хаа,
Хэһэн хэрэгээ заһадаг хаа,
Хэр олон хүнүүдһээ
Хүлисэл гуйха байгаабиб,
Хэр олон хүнүүдэй
Хүлдэнь мүргэхэ гээшэ һэнбиб?

Хэзээ нэгэтэ нэгэндэ
Хэрзэгы үгөөр харюусаһан гүт?
Хэзээндэ болоһон ушарта
Хүн түхэлөө алдаһан гүт?

Юрэ борын хэрэгтэ
Юундэ шунаа гээшэ биб,
Юрэндэг оногүй юумые
Юундэ ойлгожо ядаа биб.

Тиигэжэ энэ тэрые
Тоолон һанажа зободогби,
Тэдээндэ һайн һайхые
Тарни болгожо хүсэдэгби.

Зариманиинь мүнөө үгы,
Зариманиинь – һураг суугүй,
Минии һэшхэл үбдэһөөр,
Мартангүй тэдэниие байһаар.

Хүн, хүн,
Хайхарамжатай ябыш,
Хүн, хүн,
Хүндэ һайе һаныш.

Обтожо юумэндэ бү орыш,
Олзын түлөө бү зориш,
Хүн нэрээ бү дарыш,
Хүндэ туһалхаяа бү мартыш.

Ямаршые юумэтэй байгаа хаа,
Ядалдаашадтай хубаалдыш,
Яжашые өөрөө ябаа хаа,
Ядаашадта һарбайгыш.

Һанаан тэгшэ ябыш,
Һайхан дуугаа дуулыш,
Һайхан үрэ тариш,
Һайхан үреэл амалыш.

Оюун ухаан дэлгэрхэл,
Оюун дуран һалбархал,
Оюун зүрхэнэй сэдхэл
Оюун дэлхэе абархал.

БУРЯАД ХЭЛЭН ТУШАА

Буряад хэлые,
Бүдэржэ ябаһан буряадуудые,
Хэн бэрхэнь аршалха юм,
Хэн зүрхэтэйн абарха юм.

Хэдэн олон «программанууд» туһалаагүй,
Хэды урагшаа ханаатай хүбүүднай бираагүй,
Хэдэн ехэ соёл халбарал абараагүй,
Хэды ехэ эрдэм шэнжэлэл шадаагүй –
Хэлээ алдаһан залуушуулнай олошорһоор,
Хэлээ мэдэхгүй заа багашуулнай болоһоор.

Санаартан мание абараа гү,
Соёлой халбари туһалаа гү,
Сангай ордон аршалаа гү?
Үгы!
Юундэ?
ЮНЕСКО хая эндэ, 2002 ондо,
Шэнжэлэл хэһэнэйнгээ удаа,
Шэрүүн иимэ дүн гаргаа хэмнай даа:
«Буряад хэлэн –
Хосоржо эхилһэн хэлэн».

Хоёрхон лэ үеын үнгэрһэн хойно
Хүбүүхэн эсэгһээ асууха юм гэнэ:
«Абамни, ямар яһатан эндэмни,
Улаан-Үдэ хотодомни,
Урдань һуудаг байһан юм?».
Хүбүүхэн иимэ харюу дуулаха:
«Буряад хэлэн дээрэ хөөрэлдэдэг хүнүүд
Урда сагта эндэ һууһан юм ха».

Иимэшүү хэмжээнһээ эхилээ хаа,
Иимэшүү юумэ хээ хаа,
Ямар хааб:
Буряад ороной
Бүхы һургуулинуудта
Субботын үдэрые
Сүм хэшээлнүүдһээ сүлөөлхэ.
Тэрэ үдэрые
Буряад хэлэнэй,
Буряад үхибүүдэй
Хэшээлэй үдэр болгохо.
Бусад яһатаниие баалажа болохогүй,
Һайн дураараа ерээшэдые хорихогүй.
Гэртэхин соогоо ото буряадаар яриха,
Буряад хүндэ ото буряадаар хандаха.

Энэ тэрые муушалаад хүрхэй һуунхаар,
Эндэ тэндэ хараал шэрээл табинхаар,
Иимэшүү юумэ эхилээ хаамнай ямар юм,
Өөрөө өөрээ ташуурдаа хаамнай яадаг юм.

2013 оной мартын 21

ТҮРЭЛ ОРОНОО ДУУЛАНАМ

Элдин дайдын хаяада
Эшэгы гэрнүүд харагдаад,
Эмээлтэ мориной хатараанда
Элинсэгүүдни ханагдаа.

Арсын хоншуу агаараар
Арюун талам хэбшээлээд,
Аргалай утаа уняагаар
Анхилаадхёо хуунагтаад.

Хүбэн үүлэн харагдаад,
Хүбшын модод гунхыгаа,
Хани нүхэд ханагдаад,
Халюун зүрхэм манхыгаа.

Халуухан дурьем гэнэдээһэн
Харахан нюдэтэй басагахан,
Сэдьхэлээм сараае эдэгээһэн
Сагаахан сэсэгтэй мойһохон.

МУХАР ТЭМСЭЛ

(басни)

Ута шэхэтэй Шандаган
Үрээгэр Заряае байлгажа,
Хилар нюдээе бэлтылгэн,
Хэлэбэ тэрээндэ иигэжэ:
«Таанар, амитад, үтэр наашаа ерэгты,
Тээ тэрээхэн талмай дээрэ сугларагты,
Түсхай шухала элидхэл одоо шагнагты...».
Тиин саашаа эдэ хоёрой хоорондо
Тон иимэхэн болоһон юм ха хөөрэлдөөн:
– Юун тухай элидхэл бэ,
Юундэ тиимэ яарал бэ?
– Хара тамхин дэлхэй дээрэ
Харатай ехээр дэлгэрээ гэнэ,
Хаа-хаанагүй тэрээн дээрэ
«Һуудаг» амитад болоо гэнэ.
– Теэд тэрээн дээр һуухаданьшые,
Хэбтэхэдэньшые
Таанарай, маанарай ямар хамаан бэ?
... Талмай дээрэ амитад дүүрэн,
Табан часай туршада хөөрэбэ нэгэн –
Хаанаһаа яагаад
Хара тамхи асардагые,
Хаана хайшан гээд
Хара тамхи бэлдэдэгые,
Хэнэй юунэй
Хара тамхи татадагые,
Хара бодосоор
Хайшан гэжэ тарюулдагые,
Хэды ехэ мүнгэтэ

Хара бодосой байдагыг –
Бултыг хэлэжэ үгэбэ,
Бүхы һониниие дуулгаба,
Бултанай асуудалда харюусаба.

Хамагай һүүлшын һонин гэхэдэ, үшөө,
Хээрын талмайда сугларагшад соо
Хара тамхинша нэгэшье амитан үгы байшоо.
Харин,
Нэгэ юумыг мянга дахин дабтахада
Нээрээшье тэрэн бии болодог юм гэхэ.
Тиин ...
Тэрэ хээрын талмайда
Сугларһан амитадай дунда
Тэрэл жэлдээ
Хара тамхиншад бии болоһон юм ха.

Басниин һургаал:

Архи уудаггүй хүнүүдыг суглуулаад,
Архинһаа һэргымжэхыг дурадхана,
Тамхи татадаггүй хүнүүдыг суглуулаад,
Тамхинай хорон тухай удаан хөөрэнэ.
Элдэб янзын тамхиншад,
Эгээн ехэ архиншад
Элидхэл шагнахаяа ерэдэггүй,
Эдэ бүхы «хөөрэлдөөнүүд»
Эрхэтэдтэ туһа болодоггүй, –
Амаргүй ехэ «ажал» ябуулһанай
Аржагар «отчёт» лэ юм саарһанай.

УЯНГА

Үргэн дайдымни
Үнгын сэсэгүүд,
Улад зониймни
Урдын заншалнууд
Ухаан бодолыг хүлгүүлээ,
Эльгэ зүрхыг татуулаа,
Элинсэгүүдыг һануулаа,
Этигэл найдал түрүүлээ –
Хадын хаяагай
Хуһан модонууд,
Эшэгы гэрэй
Эртын байранууд,
Үлгэн Буряадайм
Үнгын сэсэгүүд,
Уһа голнуудайнь
Уужам һабанууд.

МАНАЙ ҺУРГУУЛИ

Ода

*Хяагтын 3-дахи интернат-
хургуулийн 55 жэлэй ойдо (1957-2012)*

Залинта залуу үеыем,
Задархан эхин дурыем,
Һаруул һайхан найдалыем
Һанаандам һэргээһэн хургуулим.

Һанабаб мүнөөдэр урдынгаа
Һураһан, дурлаһан сагые,
Арбан зургаа наһанайнгаа
Айдар холшор хаһые.

Налгай намарай угтамжа –
Назимовай гудамжа,
Халха Монголой бартаа –
Хяагта ойндом һанагдаа.

Гэнэн гэдэргэ маниее,
Гурим журамгүй заримые
Голон голхоронгүй угтаат –
Гурбадахи хургуули-интернат.

Эрдэм мэдэсээр дүршэлтэй,
Энэрхы һайхан сэдхэлтэй
Манай багшанар байһан,
Маниее хургажа гаргаһан.

Олон буряад нютагуудай
Омог басагад, хүбүүдэй
Гуниглан һанадаг дурдаад –
Гурбадахи хургуули-интернат.

Тэнюун намарай һайханда,
Таряа хуряалганай хаһада,
Ехэ Нугын таряаланда
Ерэжэ туһалалсадаг байһамди.

Үдэшэлэн байрадаа хүхиһэмди,
Урданай ёохор хатарһамди,
«Тохой мүнгэн эмээлээ
Тохыт саашань...» гэлдэһэмди.

Сүхэ голой эрьедэ,
Сэбэр арюун газарта
Амардаг һэмди зундаа,
Жаргадаг һэмди лагерьтаа.

Сүхэ голой хажууда,
Хүмэн хаанай хормойдо,
Хилгантын ажахын таһагта
Хартаабха малтаһан бэлэйбди.

Хяагтын интернат-хургуулийн
Хоёрдохи дабхарай танхимда
Хабатай булгайр гармониин
Хахинаан доро бүжэглэхэмди.

Бэе тамирай хорилгонууд,
Байхан хааб даа нааданууд:
Физкультура, волейбол,
Футбол, сана, баскетбол.

Хяагтын чемпион боксоор
Цыремпилов Боря – боксёр,
Хаанабши даа, дуулана гүш,
Харландаа, магад, нууна гүш?

Володя Анахин, доктор,
Байна, мүнөөшье болотор,
БГУ-даа хүдэлхөөр зандаа,
Физикэ зааһаар оюутадтаа.

Чимит-Цырен Цыбиков,
Философиин эрдэмэй кандидат,
Гудамжань – тэрэл Жердев,
Гараад амаралтада нуудаг даа.

Энэдхэгтэ хүдэлхөө эльгээгдэхэн
Уржумов манай Володя хэн,
Урдынхидаал авиапредприятидаа
Ажаллаһаар инженерээр зандаа.

Боксоор республикые түлөөлхэн
Врач Володя Султумов бии,
Хяагтын хургуули дүүргэхэн
Хамаев Цырен-Дондок – үгы.

Хяагтын интернадта хураһан,
Харилсажа, хүхилдэжэ ябаһан
Хүбүүд, басагад таанартаа
(«Наһатай болообди бүүхэн гытэ даа»)
Халуун мэндые хүргэнэм,
Хамагай һайниие хүсэнэм.

Автор 1959 ондо тус хургуули дүүргэхэн

ТОХОРЮУН

Гур-руу, гур-руу,
Хур-ры, хур-ры.
Хүхэ сэнхир тэнгэрийн доогуур,
Хагдарһан гүбээ ганга дээгүүр
Гурылан хурылан гараба шубууд –
Ганга мурэн руу ниидэбэ тохорюунууд.

Удамарша тохорюун хүсэтэй, хурылна,
Утын харгыда зэхэхи уряална,
Зэлэ татаһан тохорюунууд харюусана,
Замби түбээр дууниинь зэдэлнэ.

Зүгөөр нэгэ тохорюун яабаб даа –
Зэлэтэ хамбыһаа таһаран гээгдэбэ,
Эжэл нүхэрынь хайрлаа гү даа –
Эсэһэн тэрээндээ туһалхы доошолбо.

Зэлэтэн саашалба хүрэг тохорюунууд –
Замайнгаа хэлсээ* эбдэжэ болохогүй,
Гээгдэһэн хоёр нүхэд шубууд
Гурылан доогуур ниидэбэ тухагүй.

Амарһан газартань хүрэг шубуудаа
Амараг хоёр хүсэхэ гээбы даа,
Дулаан хабарые асаржа далинуудтаа
Дахин маанары хурылха аабы даа.

*Хэлсээн - график

2013 оной апрелин 6

САГААН СЭДЬХЭЛ

Уужам талынгаа
Уһа голнуудые,
Уула хадынгаа
Ургы сэсэгүүдые
Һанаан сэдхэлдээ хадууһанби,
Хаанашье ябахадаа һанадагби –
Уула хадынгаа
Ургы сэсэгүүдые.

Улад зонойнгоо
Уран үгые,
Халюун голойнгоо
Хамаг үнгые
Һанаан сэдхэлдээ хадууһанби,
Хаанашье ябахадаа һанадагби –
Халюун голойнгоо
Хамаг үнгые.

Арюун дайдынгаа
Аршаан булагые,
Аба эжынгээ
Алтан үрезлые
Һанаан сэдхэлдээ хадууһанби,
Хаанашье, хэзээшье һанадагби –
Аба эжынгээ
Алтан үрезлые.

2013 оной апрелин 10

«АЛТАРГАНА»

Ханаан байхан аад,
Заяан үгы.

Онъһон үгэ

Мүрысөөн, мүрысөөн,
Малша буряадай хүхилдөөн,
Нютаг газарай хүнхинөөн,
Нэрэлхүү зоной түрисэлдөөн.
Нуга голнуудай зүрилдөөн,
Нэрэ ямбын түрилдөөн,
Алдар солодо хүртэлсөөн,
Алта мүнгэндэ үрдилдөөн,
Азагүйтэнэй хөөрэлдөөн,
Атаан, жүтөөн.

Анхан Дадал һомондоо
«Алтарганые» бодомжолходоо
Иимэ байхые ханаа һэн гүт,
Ииимэшүү болохыень мэдээ һэн гүт –
Хэнтийн аймагай буряадууд,
Халуун дурсамжатай нүхэдүүд?

«Алтарганын» амин хүнэһэниинь
Буряад хэлэн байха» гэхэниинь
Буряадтам һэегүй хаягдаа,
Агада, Эрхүүдэ ядагдаа –
Үнөөхил «түрэл» хари хэлээрээ ярилдаа.

Юрын тэмсээнүүд
«Алтарганые» болгооһон,
Юунээ юм даа илалтын һайндэр һажааһан –
Тэнгэри өөдэ салют,
Фейерверк нүжэгэнүүлһэн,
Тиигэжэ нангин
Удхыень ойлгуулхаа болюулһан.

Гэнэн хонгор намшуу юумэд асуугша,
Гэгэн гэмшэн ханаашаяа дуулгагша:
– Олон зуу мянган түхэригэй сэнгэй
Ошото дүлөөр харбахань ямар удхатайб?
Иимэ заншал Буряадтамни таарахагүй,
Иимэ ябадал элинсэгни һайшаахагүй.
Тэрээнэй орондо
Буряад зоной ёһондо
Аяар холын хари газарнуудһаа бууһан,
«Алтарганада» баярлан, бэлдэжэ ерэхэн,
Аһан дүрэ шадалаа харуулжа хабаадаһан,
Диилэжэ бултые гараашье үгы һаа,
Диплом, шангуудта хүртөөшье үгы һаа,
Дүүрэн хубитаяа «Алтарганада» оруулһан
Айлшан бүхэндэ эрмэлзэлыень урмашуулһан
Алталһан саарһа барюулхаяа яаһам –
Аша гушанартаа абаашажа харуулха һэн.

– Угана мүнхэ тэнгэрийн
Ухаанай тэмдэгтэ хүртэһэн,
Ууган сагаан сэдхэлынъ
Урданһаа заяагдажа үгтэһэн, –
Гэжэ хэлэдэг һэмнай,
Гурим яаһам манай?

«Алтаргана» үүсхэгшэд айладаһан:
– Монгол туургата уласай соёлой анхан
Үнгын олон сэсэгүүд сооһоо илгарһан
Буряад арадай тодо сэбэрхэн, гансахан
«Алтаргана» гэжэ нэрэтэй манай Наадан
Өөрынгөө үнгөөр илгаран халбаржа байг лэ,
Эхин гуримаараа хэтын хэтэдэ алхалаг лэ.

2013 оной апрелин 17

БУРАГ СУУГҮЙ ҮГЫ БОЛОҢОН СЭРЭГШЭДЭ

*Бураг суугүй үгы болоһон
Дабаа нагасадаа*

Дэлхэйн шуһата байлдаанһаа,
Эсэгэ ороной дайнһаа
Бусаагүй,
бураг суугүй үгы.
Һөөргөө сэрэгшэ ерээгүй.
Үдэр хүнигүй хүлеэгээ –
Эхэнь хүбүүгээ хүлеэгээ.

Эхэнь хүбүүгээ хүлеэгээ,
Эгэшэнь дүүгээ хүлеэгээ,
Үреэгээ.
Эхэнь ото үриез
Нюдөө анитараа хүлеэгээ,
Үдэр, хүнигүй үреэгээ –
Эхэнь хүбүүгээ хүлеэгээ.

Хаанаб даа баруунай зүгтэ,
Холын буруулһан газарта
Хэбтэһэн,
Нэгэтэ гэнтэ унаһан,
Нэрэ бураггүй гүүлэһэн
Нүгэлтэй дэлхэйн үри садан,
Нүгэлгүй шабгансын хүбүүн.

Эхэ хүбүүгээ хүлеэгээ,
«Үгы» гэхэндэнь этигээгүй.
Шадаагүй.
«Алуулаагүй хүбүүмни,
Амиды нэгэ тээ ябана», –
Гэ гэхээр, барһаншые даа,
Гараа һэн эхэнь хададаа.

Аршаанта хада уулашни,
Аригуун тала нугашни,
Хүхын дуута
Хүжэ санзайта тайгашни
Хүлээһээр хүбүүгээ зандаа,
Жабхаланта дуунуудаа
Зорюулна шубууд шамдаа.

Ойлгогдоогүй юумэн
Оршолондо олон.
Ажабайдал,
Али үхэл, хосорол
Алтан дэлхэйдэ тэгшэ.
Амин бээе үгөөшэ
Амиды ходол сэрэгшэ.

2013 оной апрелин 21

ШЭБЭРТЫН ШЭНЭХЭН

Бүүр-түүр
үглөө эртүүр
Һургуули руугаа
хүүгэд субаа.
Шэбэртымнай
шэнэхэн шугы,
Налхи соогуур
нарин дугы.
Дондок Улзытуев

Шугы соохи
Шэбэр шэдхэ,
Шулуутай ялхи,
Шэбэртын налхи.

Мүнөөшье тэндэ харахада,
Мүнөөхи самсаалай дунда
Олон үеын һурагшадай,
Олон тоото үхибүүдэй
Бүүр-түүр
Үглөө эртүүр
Буртаг соогуур
Оог хүжюүгээр
Оогололдон гүйдэһые шагнаһан,
Үни хэзээнһээ һуурижаһан
Үнөөхил бүдүүн Шэнэхэн –
Сэнгүү һайхан хаһые,
Сэдьхэлэй зоболгүй наһые
Сээжэндэмни һануулһан
Шэбэртымни Шэнэхэн.

Хэды зунууды
Угтаабта,
Хэды зуунууды
Дабаабта?

Хэшээлхээ бусахадаа,
Хажуугаартнай гарахадаа,
Наадажа аһалдаад, дүүлидэг нэмнайб,
Нюуса бодолдо абтадаг бэлэйб...
Нюргантнай яатараа бүгсыгөөб,
Нахигар яахадаа болооб,
Һанаа үнөөндэ абтана гүт,
Һанааетнай хүнүүд зобооно гү?

Шэбэртын һургуули дүүргэһэн,
Шэнэһэнэй хажуугаар наадаһан
Үхибүүд Буряадтаа хүндэтэй,
Үри хүүгэдыншые эрдэмтэй.

Хургануудаа даража,
Хэн хэнээ дурдажа,
Тоолодogyе тоодоггүйб,
Һанажа байжа,
Һайрхадагые һайшаадаггүйб.
Юундэб гэхэдэ,
Юумэн бүхэн
Өөрын өөрсэ шэнжэтэй,
Хүн бүхэн
Өөр өөрын хубитай –
Буряад дайдамнай
Баян дэлгэр, хэшэгтэй,
Буряад зомной
Буурал саһаа бэлигтэй.

Һүүлдэ хэлэхэдэ, харамтайнь,
Һанаанһаам оройдоо гарадаггүй
Нютагайм нүхэдэй хайратайнь –
Намдаа тэдэм мартагдадаггүй.

Тэдэ хүбүүдэй зариман
Далда нэрэтэй ябаһан,
Һанаад, дурдаад эндэ
Хэлэхэ болоо һаа, эдэ:
Абдеэ Бальжанияма – хожомоо
Буряадай теледамжуулгын Түбэй,
РТПЦ-гэй дарга Цырендондоков;
Адяа Дамба – шог зугаатай Цыбигов;
Бууяа Дондог – Дондок Улзытуев;
Валентиин – шуран бүхэ барилдааша Пурбуев,
Буряадай абсолютна чемпион;
Дамдяадай – уран зурааша, уран зохёолшо
Дамбиев;
Дожоон – Буряадай хүдөө барилгашадай дарга
Доржо Шагдаров,
хүбүүдын «Абсолюдые» байгуулаашад;
Жалсан Волооди – поэт Жалсанов;
Наа Бальжанияма – сэтгүүлшэ Намдаков;
Ошордоон – уран дархаша Дашиев;
Хэды олон гэрнүүдые бариһан Хубисхал –
элитэ барилгашан;
Һамаёон – Буряадай мэдээжэ уран зохёолшо
Цырен-Дондок Хамаев;

Шаа Сэрэн-Дондог – сэтгүүлшэ Шагжиев;
Шагдарьёон – түмэр дархаша Шагдаров;
Шаанбайн Волооди – Улаан-Үдын авиазаводой
ахамад металлург Цыдыпов;
Хоёр Дамбиинар, Тогмидоомнай;

Хэсүү шара Бадмамнай;
Огороод Бата, Борхожиимнай;
Боря, Петя, Сэдэнхэй –
Булта эдэ хүбүүднай
Бурханайнгаа орондо ябанхай.
Нүүлдэ байханаа солгёон,
намаёоной дүү Хандарьёон
Харатай, баһа мордонхой.
Эсэггүйгөөр үдэнэн,
Эжынэрээрээ нэршэнэн
Бүтсүү, Дашиимаа Волоодитон,
Басаа Валера гэгшэнэр,
Үшөө Гэдэбоон Няматан –
Үлөө хэбэртэйбди бидэнэр.

Үлир, алирһан, мойһондо,
Үхэр нюдэн, халыарта
Булта нүхэдөөрөө –
Бүхэли үдэрөөрөө
Таатай зугаатай
Тэнэн ошодог байгаабди,
Үдэшэ болотор наадажа,
Үнэнһөө сэдхэлээ ханаажа,
Үхибүүд хүхидэг бэлэйбди.

Үбһэндэ багадаа ябахадаа,
Үбһэшэдэй отогто байрлахадаа,
Үһанда үрдилдэн шунгахадаа,
Урилдаанда моридоо табихадаа,
Уран шүлэгүүдые уншахадаа,
Уянгата дуунуудые шагнахадаа –
Эдир наһанай
Эхин дуранда
Абтадаг һэмди,
Ерээдүй сагай
Үүлэгүй сэлмэгтэ
Этигэдэг байһамди.

Сагай ябаса –
Сахилгаан мэтэ,
Наһанай гүйсэ –
Нолир мэтэ.

Наглагар шэлбүүһээ ганхуулһан,
Һанаа үнөөндэ даруулһан
Һайхан хоншуу Шэнэнһэн,
Һанаһанаа танһаа асууха гээ һэм,
Һуража юу хээ абаха гээ һэм:
– Та гансааран хараһанта,
Таниха бултыень байһанта,
Хөөрөжэ үгөө һаа, шадахалта

Хэнэй томоогүй ябаһые,
Хэзээ бэеэ зэһэһые,
Хэнэй солбон шамбайе,
Хэзээ дуушан болоһые,
Хэнэй хэзээ дуранай охиндо абтаһые,
Хэнэй хэзээ буянай хэрэг үйлэдэһые.
Зүгөөр үнгэрһэн юумые
Задалаад, унгилаад яахамнайб,
Залан яажа ажаһуухые
Заажа үгыт, Шэнэһэмнай.

– Болоно, тиибэл шагнагты,
Бууралһаа үгэ дуулагты.
Үрэгүй нобшо юумэ
Үгүүлһэнэй үлүү юм,
Хүн бүхэн иимэ
Хараа бодолтой ябаха юм:
Хүн гээшэ өөрынгөө
Хара хүлһэ адхажэ,
Хүнэй зөөридэ обтонгүйгөөр,
Һай һанаа һанажа,
Һара, нарандал – мүхэнгүйгөөр
Ажаһууха ёһотой,
Ажамидарха үйлэтэй.

Эд бараан үлүүдэбэл,
Эгээл ехэ нүгэл,
Үлүү бараатайгаа хахасабал
Үнэн һанаанай жаргал.

Сэдьхэлээ шагнажа ябагты,
Сэдьхэжэ хүндэ хандагты,
Үгэһэн хүн буян эдлэхэ,
Үгөөгүй хүн зобохо тулиха.

Үгөөб гэжэ бү һайрхагты,
Үгэһэнөө бү харуулагты.
Сэхыень ходо хэлэгты,
Саадахи бодолоо орхигты.

Хэрзэгы үгэ хэндэшье
Хэлэхэ огто хэрэггүй,
Хара һанаагаар хэзээдэшье
Хардажа хүниие болохогүй.

Хүн хонин бэшэ,
Хооһон тархи бэшэ –
Дээдын ноёдой хойноһоо
Дахажал бүүхэн ябаарайгты,
Хуймаг тэдэнэй үгэнүүдһээ
Хохигүй һэргэлэн гараарайгты.

Оршолоной хүн бүхэн –
Өөрөө үнэнтэ бурхан,
Өөрөө өөртөө Бодисада,
Өөрөө өөртөө Будда.

Хэнииешье
Бурхан мэтэ хүндэлөөрэйт,
Өөрыгөөшье
Бурханби гэжэ мэдээрэйт.

Харин тиимэхээ ойлгоходоно,
Хэргэм зэргэтэндэ наймхаржа,
Һүгэдэжэ бү доройтоорайт –
ҺахюуҺаяа бү доромжолооройт.

Энэл даа, хүндэтэ нютагаархимни,
Эгээл үнэтэй захяамни.
Элдин газартаа жаргыт даа,
Эбтэй эетэй һуугыт даа, –
Ииигэжэ Шэбэртын Шэнэнэн
Эрдэнитэ үрээлээ дүүргээ һэн.

Найгажа гунхаһан Шэнэнэн
Нюргаяа одоол тэниилгэбэ,
Наран өөдэ шармайһан
Намаа-шэлбэһэнүүдээ шэнэлбэ.

*2011 ондо бэшэгдэһэн, 2013 ондо шэнэлэгдэһэн.
Шэбэртэ – Улаан-Үдэ*

АРДАГАЙ ДОМОГ

Наян сажан бэенүүдтэй,
Найман дэлэм шэхэнүүдтэй
Гэсэр хаанай гүйдэгүүд
Гал туруута ардагууд.
Буряад-монголоим моридууд,
Баатарнуудайм хүлэгүүд.

Хэзээ холын сагуудһаа,
Элинсэгэйм дуунуудһаа
Шэлжэн гаража ерээлтэ,
Шэнэ сагы угтаалта.

Аламжа Мэргэн баатарай,
Агуу Гоохон дүүхэнэй
Унаад асарһан моридууд,
Улаан дэлһэтэ хүлэгүүд.

Үргэн дэлхэйн хойморһоо,
Үржэн Хандын оронһоо
Улзы нютагтам ерээлтэ,
Үргэн Буряадтам тогтоолто.

ХҮЛЭГ ЭРДЭНИИН МАГТААЛ

Агта мориной найтайда
Амараг ганса – эндэхэнэ,
Алаг зээрдын гайтайда
Аласай холо – дүтэхэнэ.

Инсагаалхадань ооглоһондол,
Ульгэрэй баатарай бууһандал.

Ургын гуйбые үзэхэдөө,
Унаан боложо ороходоо,
Өөдөө хүрэжэ сабшаһан,
Өөдэ уруугаа булгиһан

Хёлгод-хулгад харасатай,
Хотог-хитаг һайбартай,
Хүнгэн зөөлэн жороотой,
Хүлэй огсом оодортой

Собхор-хобхор харайгша,
Солбон түргэн хаялааша,
Монгол үүлтэр залгааша,
Манай хурдан гүйгөөшэ.

2014 оной апрелин 4

МОНГОЛ МОРИН

Баруунхи дайдын дэбисхэр дээгүүр
Бордоһо шуургандал хиидэн гараа,
Хүхэ тэнгэрийн хаяа доогуур
Хүхэ тугуудаа хиисхэн дабшаа.

Чингис хаанай хурдан моридууд,
Шэрэм туруута хүлэгүүд.

Халтан боро, халюун, зээрдэ морины
Хүсэхэ дарахын хүсэн байгаагүй,
Хуй һалхиндал хүүен гараһан юумэды
Хааха барихын шадал олдоогүй.

Чингис хаанай хурдан моридууд,
Шэрэм туруута хүлэгүүд.

Шэрүүн сэрэгшын журам гайтай,
Шаргал хээрын аман адаатай,
Гэнэдэһэн мэтэ гэдэргээ тэрьедэһэн,
Гэнтэ араһаань дайсани сохиһон.

Чингис хаанай хурдан моридууд,
Шэрэм туруута хүлэгүүд.

Монгол агтын шэрхиинь хэлэшэгүй,
Морин галданай сэсэниинь яашагүй,
Дэлхэйн түүхын дээжэ болоһон,
Дэлһэ утатай монгол морин.

Чингис хаанай хурдан моридууд,
Шэрэм туруута хүлэгүүд.

2014 оной апрелин 15

ГАНСАЛ ШИМНИ УГТАХАГҮЙШ

Урдахи майлын ногоорходо,
Ургы сэсэгэй бултайхада
Урса гэртээ ерэхэлби,
Үүдээ сэлижэ орохолби.
Гансал шимни байхагүйш,
Гаража намайгаа угтахагүйш.

Нажарай дулаан болоходо,
Ногоо набшын найханда
Баясан нютагаа эрьехэлби,
Байшан гэртээ ерэхэлби.
Гансал шимни байхагүйш,
Гаража намайгаа угтахагүйш.

Алтан намарай шараханда,
Аянай шубуунай бусахада
Холын газарһаа шамдахалби,
Хуһан сэргэдээ буухалби.
Гансал шимни байхагүйш,
Гаража намайгаа угтахагүйш.

Хүйтэн үбэлэй тогтоходо,
Хүнгэрэг саһанай булахада
Дулаахан гэрээ һанахалби,
Дурлаһан шамдаа яарахалби.
Гансал шимни байхагүйш,
Гаража намайгаа угтахагүйш.

Мянган жэлэй үнгэрхэдэ,
Мухарюу дэлхэйн үлбэрдэхэдэ
Жаргаһан гэртээ бусахалби,
Жэбэртэй суургаяа нээхэлби.
Гансал шимни байхагүйш,
Гаража намайгаа угтахагүйш.

2014 оной апрелин 16

БИ – БУРЯДБИ

Би – буряадби.
Байгаалитай ниисэхэн,
Байгал далайе тойроһон,
Буряад гэжэ нэршэхэн
Бардам зон соо түрэхэнби.

Би – буряадби.
Буусаяа эндэ заалгаһан,
Баабай эжын хургаһан
Баян дүршэлынъ залгаһан
Буряад арадай хүбүүнби.

Би – буряадби.
Баруунай зониие багтааһан,
Буян хэшэгээрээ хубаалдаһан,
Буряад дайдаяа хүндэлһэн
Буянтай зоной хүбүүнби.

Би – буряадби.
Бадарган соёлоо хүгжөөһэн,
Бүмбэрсэг дэлхэйдэ мэдүүлһэн,
Бэлигүүн буряад гүүлэһэн,
Бэлигтэй уласай хүбүүнби.

Би – буряадби.
Бүхы амитании хайрлаһан,
Буянии бүгэдэндэ үрээһэн,
Буддын хургаалда этигэһэн
Буряад зантай хүбүүнби.

Бурхан тэнгэрээр заяагдаһан,
Бууралһаань үгэ дуулаһан,
Болоһон эдөөнһэнь амсаһан,
Богдо Гэсэрыень шагнаһан,
Бабжа Баатарыень дуулаһан,
Бальжан хатандань дурлаһан,
Баатарлиг түүхыень найшааһан
Буряад хүлдэтэй хүбүүнби,
Буряад гэдэг би хүнби.

2014 оной апрелин 17

ГАБРИЭЛИИН ГЭРЭЭД ҮГЭ

Габриэль Гарсиа Маркес гэжэ
Газар дээрэ хүн хуугаа,
Амархаяа буугаа бэшэ
Ажаллахаяа ерэхэн байгаа.

Үшөө нэгэ зула Газар дээрэ унтарба,
Үндэр дэлхэйн орой өөдэ залирба,
Үшөө нэгэ Зохёолшон Газартай хахасаба,
Үнэтэй һүүлшын үгээ дуулгаад ябаба.

Хүниие шагнажа шададаг тэсэмгэй хүнүүд
Хүрьһэтэ дэлхэйдэ олоор хуухаяа яагааб,
Минии сэдхэлые, намайе ойлгодог хүнүүд
Минии хажууда ходол байхаяа яагааб.

Үнэн дурлалтай ото Газар дээрэ хууха хэм,
Үдэр бүри «дуратайб тандаа» гэхэ хэм,
Хүн бүхэндэ үдэ далинуудые ургуулха хэм,
Хүн бүхэниие агаараар нийдүүлжэ хургаха хэм.

Үдэр бүхэндэ үглөөнэй наранаар бодохо хэм,
Үдэр бүхэндэ муугаа нараар шатаалгаха хэм,
Үдэр бүхэндэ зула сэсэгые эльбэхэ хэм,
Үдэр бүхэндэ нюдэнэйнгөө нөлбөөһөөр угааха хэм.

Тэнгэрийн зүйдэлье хүни бүхэндэ үдэшэхэ хэм,
Поэдэй шүлэгүүдые үдэр бүхэндэ уншаха хэм,
хайхан дуунуудые үдэшэ бүхэндэ шагнаха хэм,
Һарын толон дор гайхамшаг зурагуудые зураха хэм.

Хадын үндэрье бү эзэлыт даа гэхэ хэм,
Хадаһаа буухы жаргал юумэл гэхэ хэм,
Хүниие дээрэһээ бү харыт даа гэхэ хэм,
Хүлынь дүрөөдэ хүргэхые туһалыт гэхэ хэм.

Уулзаһан лэ хүниие мийэрэн мэндэшэлээд ябаха хэм,
Уулзаһан лэ хүндэ амгалан байдалые хүсэхэ хэм,
Энэрэл хайра жэншэдгүй хүсэн юм гэхэ хэм,
Эгүүридэ жаргал олохын эхин юм гэхэ хэм.

Хүн бүхэндэ хайхан үгэнүүдые хэлэхэ хэм,
Хэзээ нэгэтэ эдэниие эдлэхэт гэхэ хэм,
Минии гээһэн жаргалые олыта гэхэ хэм,
Мүнөө тэндэ таниие хүлээнэл гэхэ хэм.

Хүнэй хүнэһэн дүлэн болоод дэгдээ,
хайхан бодол, сэсэн ухаанай мэдээ
Һүүлшын аминдаа түрэлхидтөө дуулгаа,
Һүүлшын захилынь эгээн шухала байгаа.

2014 оной апрелин 18

ХҮЛЭЭГЫТ

Бү яарыт даа, эжымни,
Бү ябыт даа, эжымни,
Бээ даагаал үритнай,
Бата бэхижээл хүбүүнтнай.

Арюун дэлхэйн хаяа дор,
Алтан наранай элшэ дор
Аша зээнэр урматайл,
Арад зондоо ашагтайл.

Энгэр Мүшэд эмнээ гү,
Элинсэгүүдтнай дуудаа гү,
Эжым яатараа яараабта,
Элдин дайдаа орхёобто.

Шуурган болоод бууха гүт,
Шүүдэр болоод унаха гүт,
Зүүдэн болоод ерэхэ гүт,
Зүрхэнэйм галые дэгжээхэ гүт?
О-оо, хайхан эжымни,
Оршолонтын заяамни.

2014 он, майн 2

ЗУҮАЛАН

Хүдөө дээгүүрш хүльбэрнэм,
Хада дээгүүрш абирнам,
Унандашни шунганам,
Ухаан бодолоо хүлгүүлнэм –
Элдин дайдын булан,
Элинсэгүүдэйм зуһалан.

Эжы абаарни заагдаһан,
Эгэшэ ахыем багтааһан,
Арса хүжөөр анхилһан,
Аршаанаараа угааһан –
Элдин дайдын булан,
Элинсэгүүдэйм зуһалан.

Нюдэндэмни зулгыхан,
Нойрсоходом дулаахан,
Гунигыемни тарааһан,
Гуламтыемни бадарааһан –
Элдин дайдын булан,
Элинсэгүүдэйм зуһалан.

2014 оной майн 3

ЭХЫН ДУРАН ИИМЭ ЮМ

Яаһан аюултай газар бэ –
Японой дайда хохидобо,
Хүрьһэтэ газарынь хүдэлбэ,
Хаха соород, сүмэрбэ.

Абарагшадай ерэхэдэ
Абаха тэндэ танаггүй –
Эбдэрһэн гэрэй дунда
Эхэнэр даруулһан – амигүй.

Үбдэгэлдөөд мүргэһэндэл
Үхэшэһэн зоболонтоб,
Дороо юушьеб нюуһандал
Тохоноглоһон бэеб?

Малтажа бэеыень гаргахадань,
Мансылһан доронь хүбүүхэн
Унтажа хэбтэбэ тэндэнь
Уралаа гоёор тамшаалган.

Эхэнэрэй гарай утаһан дээрэ
Иимэ бэшэг олдобо:
«Үримни, амиды үлэбэл,
Эжышни дуратайб, мэдээрээ...»

Бэшэг-захяатай утаһыень
Бэе бээдээ дамжуулан
Уншаба бултадаа уяран,
Уһа нюдэнһөө гоожуулан.

Иимэл ха юм даа эхын дуран –
Үри залгаһан хүүгэн
Өөрын бээһээ хайратай,
Үхэлһөөнь үлүү үнэтэй.

Энэ тэрье һануулдаг
Элдэб хүшөөнүүд бии гэдэг,
Тиимэ эхэнэртэ үшөө
Табигдаагүй хүшөө.

Февралын 1, 2015 он.

Авторай үгэнүүд дээрэ Буряад Уласын болон Россиин Федерациин соёлой габыята хүдэлмэ-
рилэгшэ, композитор Владилен Данилович Пантаев дуунууды зохёогоо.

ДЭЛХЭЙ ДҮҮРЭН ДУРАН

5.

1.	На-ран,	на-ран-
2.	Ду-ран,	ду-ран
3.	Мар-гал,	мар-гал
4.	Э-хин	ду-ран

намжаа дэлхэйн э-хин.
дурлаан хү-бүүнэй мэ-дэрэл.
зоогой э-хин ү-рээл,
этигэл найдалаар дуу-рэн?

э-хсин,
ду-ран,
маргал,
э-хсин

Эжээ м,
 дү-ран,
 нсар-гэл-
 дү-ран

Эгээн сэгнэ-хин дү-ран.
 дурлаан бас гэнэ нсар гэл.
 зам би түү-дчин хүсэл.
 энхэ мун-хэ на-ран.

дү-ран, дү-ран, дэлхэй дүү-
 дү-ран, дү-ран, дэлхэй дүү-
 дү-ран, дү-ран, дэлхэй дүү-
 дү-ран, дү-ран, дэлхэй дүү-

Fine

-рэн дү-ран.
 -рэн дү-ран.
 -рэн дү-ран.
 -рэн дү-ран.

дү-ран..!

ДЭЛХЭЙ ДҮҮРЭН ДУРАН

Наран, наран –
Намжаа дэлхэйн эхин.
Эжым, эжым,
Эгээн сэгнэхын дуран.

Дабталга:
Дуран, дуран,
Дэлхэй дүүрэн дуран.

Дуран, дуран,
Дурлахан хүбүүнэй мэдэрэл.
Дуран, дуран,
Дурлахан басаганай жаргал.

Дабталга:
Дуран, дуран,
Дэлхэй дүүрэн дуран.

Жаргал, жаргал –
Золтой эхын үрээл,
Жаргал, жаргал –
Замби түбиин хүсэл.

Дабталга:
Дуран, дуран,
Дэлхэй дүүрэн дуран.

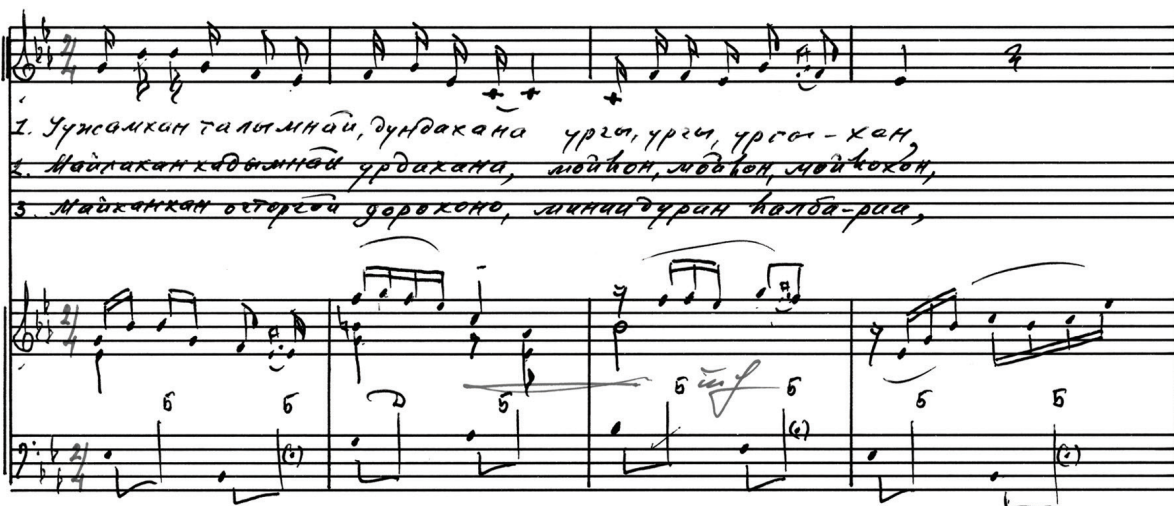
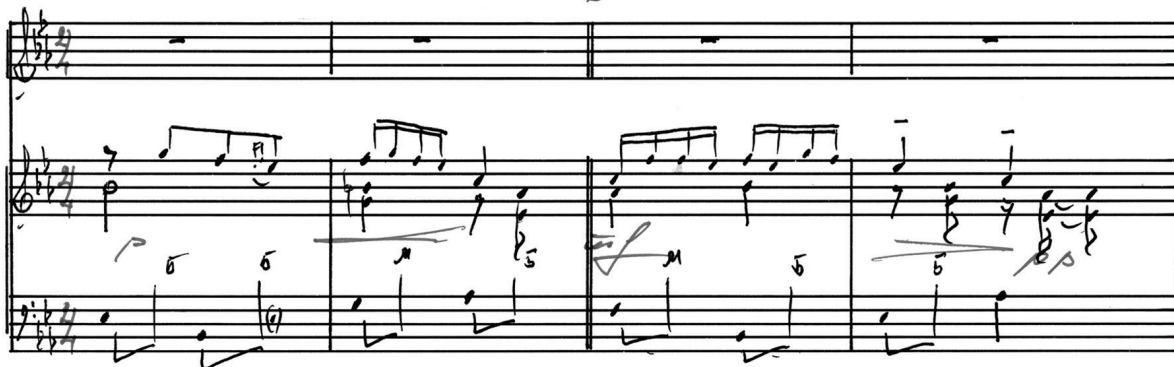
Эхын дуран
Этигэл найдалаар дүүрэн.
Эхын дуран –
Энхэ мүнхэ наран.

Дабталга:
Дуран, дуран,
Дэлхэй дүүрэн дуран.

УУЖАМ ТАЛЫН ДУНДАХАНА

Яаран гүйгөөр!

8.

Х а б т а л г а:

ан-хил-гаан буряад-там-ни сэдэр аршаан

бу-лагүүд хангалгайд, гэхэдэм нүхэдни харна, ба-раа, караа бараа

хараа бараа, үг м-нүүд. Сангайгаар-нүүд!

Fine

УУЖАМ ТАЛЫН ДУНДАХАНА

1. Уужамхан талымнай дундахана
Ургы, ургы, ургыхан,
Улаанхан Үдымнай тэндэхэнэ
Зулгы, зулгы, зулгыхан.

Дабталга:

Санзайгаар анхилхан Буряадтамни
Сэбэр аршаан булагууд,
Ханилхайбш гэхэдэм нүхэдни
Хараа бараа,
Хараа бараа,
Хараа бараа үгынүүд.

2. Майлахан хадымнай урдахана
Мойһон, мойһон, мойһохон,
Мойһоной сэсэгэй дундахана
Мойһон нюдэнш дулаахан.

Дабталга.

3. Майханхан огторгой дорохоно
Минии дуран һалбараа,
Мүнгэлиг аршаанай ойрохоно
Мүнхын зула бадараа.

Дабталга.

ЗУН

Долоон үнгын һолонгоор
Дуулим дайдам туяараа,
Уудам нугын тохойгоор
Үнгын сэсэгүүд һалбараа.

Дабталга:

Зулгы нажарай зүлгэ ногоон байгаа,
Золтой хүүхэнэй урин нюдэн байгаа.

Аалин голой талаанда
Аляа хүүхэн һанагдаа,
Залуу бэеын талаанда
Заяанай одон заяагдаа.

Дабталга.

Нарһан тужын һүүдэртэ,
Налгай нүхэрэй хажууда
Ногоон ямар зөөлэн бэ,
Һанаан ямар тэнюун бэ.

Дабталга.

2013 оной мартын 27

Анхарал. Эдэ үгэнүүд дээрэ 2015 оной январь һарада хүгжэм зохёогдоһон. Нотань композиторта.

ЭЗЭН БОГДЫН ҮРЭЭ

Түби дэлхэйн нюрганда
Ташуур минаа тамшаалгаа,
Хара далайн долгинодо
Хүлэг туруугаа угаалгаа.

Дабталга:

Элдин талын морин, һы-ыы!
Эзэн хаанай унаган, и-ии!

Дэлхэйн дайнай дүлэн соо
Дүрөө гэшхэн соёруулаа,
Монгол мориной гүйдэл соо
Манай баатар дабшуулаа.

Дабталга.

Адуун соогоо барюулхан,
Агта шэлэн унуулхан
Номин хүхэ тэнгэрийн
Нашан түргэн унааниинь.

Дабталга.

Эрын гурбан нааданай
Эгээн хурдан гүйгөөшэ,
Эртэ урдын заншалай,
Элинсэгэйм түхөөгшэ.

Дабталга.

Анхарал. Тус шог дуунай нота композиторта.

ПОЭМЭНҮҮД

АЛЕКСАНДРИНА

*Арадайнгаа оюун соёлой ото халбаржа байхын тула
оролдожо ябаһан, урагшаа ханаатай, сагаан сэдхэлтэй,
сэбэр хайхан буряад эхэнэрэй нангин дурасхаалда зорюулнаб*

«Александрина» гэжэ поэмэ Ородой географиин нийгэмэй (Русское географическое общество) түрүүшын эхэнэр гэшүүн, аяншан, этнографиин шэнжэлэгшэ, уран зурааша, уран зохёолшо, публицист, «Буряадууд» гэхэн этнографическа эрдэм шэнжэлэлгын очерк бэшэһэнэйнгээ түлөө тус нийгэмэй Томо Алтан медаляар шагнагдаһан, Доржо Банзаров тухай эгээн түрүүлэн «Дорджи, бурятский мальчик» гэжэ рассказ бэшэһэн Александра Викторовна Потанина тухай хэлэгдэнэ.

А.В. Потанина хани нүхэртэйгөө, ородой аяншалагша Г.Н. Потанинтай, Түб Ази руу дүрбэн аяншалгадань сугтаа ябалсаһан.

Гайхамшаг тэрэ эхэнэр дүрбэдэхи аяншалгынгаа үедэ Хитадта наһа бараһан. Нүхэрын, Григорий Потанин, бэеыень асаржа Хяагтада хүдөөлэһэн, тэндэ тэрэ эхэнэртэ хүшөө бодхоогдонхой.

Алдар суута аянша эхэнэрэй нэрые мүнхэлжэ, Монголой Алтайн нэгэ уулада «Александрина» гэжэ нэрэ соло олгогдоһон.

ОРОЛТО

Хүн зоной байдал –
Хэмжүүрэй хоёр тэнсэл,
Нэгэнийн – жаргал,
Нүгөөдэнь – зоболон эдлэл.

Ажабайдалай тэнсүүр,
Амитанда үгтэһэн хэмжүүр
Нэгэ янзаар байдаггүй,
Нахидаг, хэлтыдэг заатагүй.

Юундэ энэ дэлхэйдэ хүнүүд түрэдэг юм,
Юунэй түлөө газарай хүрьһэ гэшхэдэг юм,
Юундэ тиигээд үбдөөд хабдаад талиидаг юм,
Юунэй туһа дэлхэйдэ эдээнһээ болодог юм?

Тиибэ яабашье, арадни Газараа хүндэлдэг,
Түрэхэн нютагаа арюун хайханда тоолодог,
Хүрьһэтэ дэлхэйдэ мүнделхы жаргал юм гэдэг,
Хамаг зоной түлөө бурхандаал мүргэдэг.

Бэлэнии шэлэдэг зүдэг зутарнууд байдаг,
Бэеһээ саагуур, наранһаа наагуур гэдэг,
Газар дэлхэйн дутуу дундыел хэлэдэг,
Ганса бэеынгээ баришыл хараад ябадаг.

Хэрбээ нэгэтэ тэнгэридэ ниидэн гараа хаа,
Хурмастын орондо бүтээлшэ Бурхантай уулзаа хаа,
«Харыш, тэндэ алдуу хээлши», – гэхэ һэм,
«Харыш, харыш, алдугаа заһыш», – гэхэ һэм.

Хэрбээ зондом нигүүлэсхы сэдхэлэй үгы хаа,
Хүрьһэтэ дэлхэй эбүүсэмэ муухай гэхэ һэм,
Хэрбээ эндэм уран бэлигтэнэй үгы хаа,
Хүгжэмэй зэдэлээн нэгэл дутуутай гэхэ һэм.

Урдань эндэ Александрын ерээгүй хаань,
Үлгэн оронайм үнэхөөр найхые үзөөгүй хаань,
Үлзы нютагайм баяниие Баруунхид ойлгохогүй хэн,
Улад зонойм уужам сэдхэлтэе мэдэхэгүй хэн.

1

Арбан юһэдэхи зуун жэл.
Ази түбиин арад зоной заншал,
Ажабайдалайнь шэнжэ шарайн үзэгдэл,
Бөө хүзэгтэнэй байгаалиин ээды тахил,

Буддын шажантанай бүгэдын түлөө хурал –
Баруун зүгэй эрдэмтэдые гайхуулхан,
Александрын дура сэдхэлые татуулхан,
Аяншадта шэнжэлхы хүсэл зориг олгоһон.

Алтайн саһата шэрүүн хадануудые дабажа,
Александра нүхэртэйгөө аян замда гараба,
Түб Азиин тэгэндэ зонтойнь уулзажа,
Тэнгэридэ дүтэ бөө шажантайнь танилсаба.

...Удаган Найдан хуяг оргойгоо үмдэнхэй,
Уур сухалтай тэнгэрийн эзэд дүтэлэнхэй,
Уряанхай дайдын ухаамсар элинсэгүүд уригданхай,
Удаганай хэсэ хэнгэрэгэй абяан шангаданхай.

Уян үндэр бэеын хүдэлсэ нугархай,
Урин сэбэрхэн нюурайнь нюдэд ошотонхой,
Улад зониинь сэдхэлээ сэбэрлэн зэһэнхэй,
Ухаатай эхэнэр угсаатанайнь шэмэг болонхой.

Эзэнэй сагаан мориндо эмээл тохогдоһон,
Эшэгы гэрһээ харгы-шэрдэг дэбдигдэһэн,
Ардагынь үүдэндэ эзее хүлээн зогсоһон,
Арсын үнэрөөр ойро тойрон анхилһан.

«Баруун гараараа тэнгэри туладаг,
Зүүн гараараа холонго адхадаг,
Уһа голнуудай эхин булагһаа ундалдаг,
Уула хадануудай дээгүүр нийдэн ябадаг
Асари томо бээтэй гүрбэл гэгдэдэг
Алтан толгойто Абарга могой мэдэг:
– Найдан удаган гэжэ нэрэтэйб,
Налбагар оргой нэмэргэтэйб,
Нарһата тайгын гашуун эдеэтэйб,
Нашан далитай хурдан хүлэг моритойб.
Хадын бүргэдтэл хурса нюдэтэйб,
Хатуу зоригтой зүрхэ сэдхэлтэйб.
Хотон уладтаа туһалхы табисуурым дэмжыш,
Хэнгэрэг сангаар хурылдаг дууем шагнаш,
Арад зондом абарал хайраяа хүртүүлыш,
Ажабайдалдаа золтой нуухыень харалсыш ...».

2

Аяншад саашаа аян замаа үргэлжэлүүлнэ,
Амарангүй хүниндөө зуһаланда хүрэхее яарана.
Алтай-Хангайн эхин хэшээлтэй танилсана,
Аадар бороодо, һалхи шуурганда дайрагдана.

Сахилгаан ялас гэн бараан үүлэе шуулана,
Саанань тэнгэригээ Луу лужаганаса дуугарна,
Бороондо нэбтэ шобторо тэдэнэр сохюулна,
Байсын хүмэг руу халхабша бэдэржэ ороно.

Нэгэ ехын аюулһаа тэдэнэр мултарна,
Нүгөөдэ аюулай баршадта, барһад, барюулна:
Түмэн боргооһондо шуһаяа һоруулжа зобоно,
Тэрэнэй хоротойе мэдэхэгүй байһанаа шанална.

Аянии бэшэһэн Майн Рид, Жюль Верн гэгшэдтэл
Азиин дайдые амархан гаталхаар бэшэл,
Александра манай энээниие хүрэхөөр тухайлһан,
Аяншалгынгаа ото һайндэр бэшые ойлгоһон.

Гүйхэн голнууды оймोजо нюсэгөөр гаранад,
Үертэ абтагдаһан мурэнүүды онгосоор гаталнад,
Намагтай болдогтой хүндынүүды үгсэн ябанад,
Набтартай үндэртэй байсануудай зүргөөр абирнад.

Халуун нажарай һоно батаганаанда баригдаһан,
Хамтын байрын бүгшэм агаараар амилһан,
Үбэлдөө саһан дээр аянай дэбдихэр соо унтаһан,
Үбэлэй хүйтэндэ огторгойн мүшэдые манаһан.

Эды бүхы бэрхэшээлнүүдые дабахадаа,
Эрэшүүлэй даг хирэтэй хубсаһа угаахадаа,
Нэгэтэшые эсээб-сусааб гэжэ хэлээгүй,
Намайе, эхэнэрые, хайрлыт гэжэ гуйгаагүй,
Налгай урин зангаа оройдоо алдаагүй,
Наадаша, зугааша табисуураа огто табяагүй.
Энэ тэрэ, танилшые,
Эндэхи тэндэхи, талыншые,
Элдэб хүнүүд һонирхохо,
Александраһаа асууха:
– Экспедицидэ ямар уялгатайбши,
Аян замда ямар үүргэ дүүргэнэбши?
– Минии үүргэ юун болоодхихоб даа –
Эхэнэр хүнэй ажал – угаалай хэрэг лэ ха юм даа.

3

Манай аяншад Хобдо тээшэ гараба,
Монголой Алтайн Шара-сүмэдэ дүтэлбэ,
Сагаан-гэгээнэй хүреэн тээшэ тэгүүлбэ,
Саашанхи замайнгаа заабари абаха гэбэ.

Харгы замыень гэгээнэй хүнүүд хааба,
Хара-Голой хүүргэ дээрэ байлгаба,
Дарга гэгээнтэй уулзахын арга олгобогүй,
Дасанда танилсахаа оруулхы зүбшөөл үгэбэгүй.

Муутай зариман шулуу, хулуугаар¹ шэдээд,
Моринһоонь Григорий Потаниниие буулгаад,
Буу зэбсэгыень аяншадай хуряаба,
Булта моридыень хорёо хашаандаа абаашаба.

Хитадай ноён шүүхын² таһалал эхилбэ,
 Хэсүү байдалда манай аяншад оробо.
 Тиибэ-яабашье үндэр зиндаатай ваан-гүн
 Тэдэнэй дунда эхэнэрэй байһан ушарһаа гү,
 Тэдэнһээ олзо олохогүйгөө ойлгоһонһоо гү,
 Ямаршые үһөө үри аяншадһаа нэхэбэгүй,
 Ябаһан хэрэгээ үргэлжэлүүлхэдэнь һаад хэбэгүй.
 Унажа ябаһан мориध्ये нь эзэдтэнь үгөөд,
 Урунгата-Голоор уруудахыень зүбшөөгөөд,
 Хомхой ваан-гүн хубиингаа бариша алдаагүй –
 Харгыдань хэрэгтэй буунуудыень бусаагаагүй.
 Хэдышые харамтай байгаа болнь яахаб даа, –
 Хариин дайдаар ябаһан хүнүүд хадаа
 Хэндэ яагаад эрхын зарга барихаб даа.
 Эдэ мэтын элдэб хатуу ушаралнууд,
 Эрмэлзэл зоригынь туршаһан олон ядаралнууд
 Эршэтэ хэрэгтэнь хэшээл боложо үгэдэг һэн,
 Энэрхы сэдхэлдэнь дүршэлэй жэшээ болодог һэн.

Утын харгыдаа аяншаднай гараба,
 Үмнэ зүгэй уладтай танилсахаяа морилбо,
 Урунгын хүнды руу аян замаа үргэлжэлүүлбэ,
 Уряанхайн хизаар дээр эрдэм шэнжэлэлээ эхилбэ.

¹Хулуу – *тыква*, ²шүүхэ – *суд*

4

Хэды наһатай бүмбэрсэг дэлхэй болоһон хаб,
 Хэды дахин уларил Газар дээр хэлгэгдэһэн хаб,
 Хэды олон хүнүүд нюрууень гэшхэһэн хаб,
 Хэды һайхан хүнүүд урдань һууһан хаб?

Хэды олон юумэ тэдэнэр мэдэһэн бэ,
 Хэды ашаг үрэтэй хэрэг хэһэн бэ,
 Хэн тэрээниие мүнөө манда хэлэхэб,
 Хэнэй ямар хэрэг бүтээһые хөөрэхэб?

Хүн бүхэниие өөрөө нүдөөрөө хараһан,
 Хэнэй юунэй юу хэһые үзэһэн,
 Хэһэн юумыень хуу бултыень ойлгоһон,
 Хэнэй юунэй юун байһые мэдэһэн
 Хэниинь манай Юртэмсэдэ байнаб,
 Хэниинь юуниинь үндэрһөө мание анхарнаб?

Наран.
 Наран, наран,
 Нарата дэлхэйн эзэн,
 Хөөрөжэ үгыш намда,
 Хүрьһэтэ Газарай нэгэндэ –
 Хэды сая, дүншүүр, тэрбүүм* жэлнүүдтэ
 Харалсажа ябанаһ манай Газар түбиие,
 Хэр оролдожо эды ехэ хугасаада
 Хүртөөжэ ябанаһ ажана ажамидаралые
 Эхэ зургаан зүйл хамаг бүхы амитадта,
 Элдин һайхан Эхэ нютагайм байгаалида?

Хөөрэжэ үгыш намда,
 Хүрьһэтэ Газарай хүбүүндэ –
 Хүн зоной хэһэн эндэ хэрэгүүд,
 Хараалһан саашанхи
 Һанаа сэдхэлэйн бодолнууд
 Хэр байгаалиин ая зантай тааранаб,
 Хэр нигүүлэсхы дура сэдхэл хуряанаб?
 Ашые харюулдаг заншал арадтам бии юм,
 Абаһанаа амитан бусааха ёһотой гэдэг юм.
 Наран, наран,
 Нарата дэлхэйн эзэн,
 Ашыеш бидэ яажа харюулхабибди,
 Абаһанаа шамда яагаад бусаахабибди?

Зүгөөр, Газар дэлхэй дээрэмнай
 Зоной түлөө наран шэнги оролдоһон,
 Зол жаргал уладта олгуулхы һэдэһэн,
 Жэшээ боложо олон түмэндэ үгэһэн
 Зүйтэй гэгээн хүнүүд һууһан һэмнай, –
 Харюугай эдишэ эрезгүй,
 Хүнһөө түлөөһэ нэхээгүй,
 Нармай сэдхэлээ дэлгээгээ,
 Наранай заншал иимэ юм гээ.

**Сая – миллион; дүниүүр – 100 сая; тэрбүүм – миллиард*

5

Мундарганууд.
 Мүнхэ-Сарьдаг дабаанай
 Мүнгэн сайбар орьёлнууд,
 Алтай, Хангай, Саяанай
 Аригуун саһата ууланууд,
 Байсын гүнзэгы хабшалай
 Боржин оёортой хүүюурнүүд –
 Эдэ бултые үзэһэн,
 Эдэ бүгэдые гаталһан,
 Эрэлхэг зүрхэтэй аяншад
 Үбэлэй янгинама хүйтэндэ,
 Үндэр хадын хаяада,
 Одо мүшэдэй ялбаанда,
 Огторгойн зүйдэлэй гэрэлдэ,
 Хүнгэрэг хүбэн саһан дээрэ,
 Хуй һалхинай эшхэрээн доро
 Хүнжэл-туламдаа ороно,
 Хул гарнуудаа тэниилгэнэ.
 Үлэн хооһоор зүдэрөөшэд,
 Эсэһэн бариһан аяншад
 Нойтон бүхэдэ диилдэнэ,
 Нойрой эзэндэ абтана.

Саһаар дүүрэхэн гуталнуудаа
 Саһанһаань һэбижэ үмдөөд,
 Саһа хайлуулһан тогоонуудтаа
 Сайгаа шанажа уугаад,
 Манай аяншад саашална,
 Монголой талаар уруудана.
 Талын дууша нүүдэлшэдтэй,
 Талаан бэлигтэй арадуудтай,

Түүхээр баян малшадтай
Тэндэ аяншаднай уулзана.
Оюун бэлигтэй үльгэршэдтэй,
Оёдолшо бүтээлшэ эхэнэрнүүдтэй,
Урлагша уран дархашадтай
Уулзалгын үедэ танилсана.
Хэрэгээ тиигэжэ бүтээжэ,
Хадаһаа буужа ерээшэ
Хизаар орониен шэнжэлээшэд –
Хойто ороной аяншад
Халхын дайдые орхибо,
Эшэгы гэрэй эзэдтэй
Эндэһээ хахасажа гараба,
Сүл Губи руу тэгүүлбэ.

Дундада тэнгэрийн зоной
Дайда дээгүүр дабшаба,
Далай ламын нуудалтай
Түбэдэй орон руу зорибо.

6

Зорихон замдань туданан
Заха хизааргүй элһэн.
Сүл Губи аймшагтай,
Сэнхир хүхэ агаартай,
Сай шанаха уһагүй,
Шэмхэ малай ногоогүй.
Олон үдэрэй ябадалда,
Олон хоногой туршада
Балгашье уһан олдоогүй,
Багахансье ногоон торолдоогүй.

Араг яһанай үлэгдэлнүүдые,
Амитадай олон хүүрнүүдые
Энээгүүр гараашад анхарна,
Эмээлтэ моридын хосорно.

Аяншад ангажа зобоно,
Аянайнь хүнэһэн хоһорно.
Зэрэлгээ татаһан газарта,
Захагүй элһэн губида
Хаб хара хайр лэ шулуун,
Хайра гамгүй шараһан наран.

Хайра мэдэдэггүй дунган –
Сэлигэр Джангарай эзэн
Сантоху оазисы тоноо гэхэн
Һураг суун дулдаба,
Һүрөөтэй мэдээн ерэбэ,
Арай шамайхан ябаһан
Александрын ханаа зобообо.

Эсэсэй эсэстэ аяншад,
Эсэһэн тулиһан юумэд
Тодхор баршадта дайрагдангүй,
Тонуул дээрмэшэдтэй ушарангүй,
Сансарын зоболон гаталба,
Сантоху оазиста хүрэбэ.

7

Дуран –
Дэлхэе харгааха наран,
Дэлхэе абарха хүсэн,
Нигүүлэхсэ сэдхэлтэй,
Нигүүлэхсэ табисууртай.
Дуранай ашаар алтан дэлхэй мандадаг,
Дуранай хүсөөр хүн түрэлтэн жаргадаг,
Дуранай хайнда ажабайдал халбардаг,
Дуранай үгэдэ дайн дажар хүжэрдэг.

Хүнэй ханаан хүсэтэй,
Хайшаашье тэгүүлхэ шадалтай,
Дахяад гэдэргээ бусая даа,
Дахин түүхээ ирая даа.

Санкт-Петербург. Ороной ниислэл.
Ородой географиин ниигэмэй үүсхэл.
Аянда Потанин түхээрнэ,
Александра хажуудань туһална.

Аян замдаа тэдэнэр тиигэһээр гараба,
Аласайнгаа жолоое Дурна тээшэ залаба,
Зүүлжээ холын Эрхүү хүрэхээ зорибо,
Зүүн-Шэбэрын захиргаанай хото ерэбэ.
Ойро тойрон –
Алтай-Хангайгаар хүбөөлэгдэһэн,
Арюун Байгалые тойроһон
Аглаг Буряад орон.
Эгээн түрүүшынхье эндэ,
Байгал далайн эрьедэ
Буряадуудтай Александра уулзаһан.
Хожомынь
Хориин дайдаар аяншалһан,
Зэдэ, Сэлэнгын буряадуудтай харилсаһан,
Байра байдалтайнь танилсаһан,
Баян түүхээрнь һонирхоһон,
Байгаалидань дурлаһан:
«Уулын хабшалһаа бурьялһан
Уһа голнуудайнь сэбэрье,
Уужам талаарнь нэбшынэн
Уһалагдаһан нугые
Үнэнһөө баясан харахадаа,
Ургамал ногоонойнь сэсэглэн,
Үнгэтэн байһые адаглахадаа,
Зүрхэ сэдхэлээ хүдэлгэн,
Зуранаб биирээ барихадаад,
Зураглал хэнэб планшедтээ,
Зохёол бэшэнэб тетрадьтаа.
Үзэсхэлэн гоё газартай,
Үнгэтэ хайхан байгаалитай
Уладтайнь танилсахые хүсэбэб,
Уулзахаяа нютагтань ошобоб ...».

8

Аяншалгануудайнгаа забһарта,
Аянайнгаа тоосоо бэлдэлгын үедэ,
Аяншад Эрхүүдэ байрладаг һэн,
Арад зон гэр руунь субадаг һэн.
Гаһар болбосон эрдэмтэй,
Гүн ухаа сэдхэлтэй,
Гэнэн һайхан һанаатай
Григорий Александра хоёртой
Уулзахаа хүнүүд ерэдэг һэн –
Эрхүүгэй олон оюутад,
Байгал шадарай буряадууд,
Үдэ, Сэлэнгын нүүдэлшэд,
Урдахи Хяагтын наймаашад.
Аятай даруу зантай,
Аляа хошон зугаатай
Александра тэдэнтэй
Али бүхье хөөрэлдэдэг һэн,
Али болохоор туһалдаг һэн,
Һуралсахы уласай хэрэгтэ
Һүүлшынхье үгэхөөр бэлэн һэн.

Григорий Потанин Эрхүүдэ
Арба юһэдэхи зуунай һүүлдэ
Доржо Банзаровай номтой танилсаад,
«Хара шажан, бөө» номыень уншаад,
Хэмгүй тэрэниень һайшаажа,
Харюусалгата редакторынь боложо,
Хэблэлдэ дахинаа бэлдэжэ,
Хэблүүлжэ номыень гаргуулба.
Харин Александра Потанина
Хангаловай номууды уншана,
Бөө шүтөөнөөр һонирхоно,
Тайлга тахилгантай танилсана,
Тайлбарилхаа удхыень оролдоно.
Онго оруулдаг ёһыень,
Урданһаа сахиһан мүргэлыень,
Ууганһаа дагаһан түүхыень
Үзэхэ гэжэ шиидэбэ,
Буряад зоной байдалы
Бууса тоонто, тоногыень
Бултыень хараха гэбэ,
Аба хайдагһаа эхилбэ.

Олон һарын бэлэдхэлтэй,
Олон зоной хабаадалгатай
Аба хайдагаар агнууритай
Абада гарахын хүлгөөтэй
Түлэг дундаа ябаһан
Түбшэн намарай саг һэн.

Мэсэ жаданууд хурсадагдаһан,
Номо годлинууд бэлдэгдэһэн.
«Атан тэмээнэй алхас гэхэдэ,
Аргамжын үзүүрэй ялас» гэдэг
Хэтэ сахюуршы хэгдэһэн,

Хатуу тамхиншые хэршэгдэһэн.
Айраг тараг бэлдэгдэнхэй,
Айруул хурууд¹ шахагданхай,
Айрхан хурхан² хатаагданхай,
Архиин дархан нэрэгдэнхэй.

Агнахы хубсаһан оёгдоотой,
Агнууриин зүйлнүүд бэлдээтэй,
Хүшөөһэн үрмэн ганзагалаатай,
Хээрын хэрэгсэлнүүд үбэртэлөөтэй.
Түбүүшэ³, заһуулшад⁴ мэдээтэй,
Газарша⁵, хушуушад⁶ олдоотой,
Тэмээндэ ашаан тээгдээтэй,
Тарган морид зэһээтэй.

Түбүүшэ заһуулшадтай зүбшэлдөөд,
Түрүүшын бүлэгыг хүтэлөөд,
Зорихон тээшээ дабшаба,
Зэгэтэ абадаа гараба.
Хоёр заһуулшад тиихэдэ
Хоёр ондоо бүлэгүүдтэ
Хайшан гэхыень дуулгаад,
Хайшаа ябахыень харуулаад,
Зүг тээшэнь хубаарилаад,
Зэргэ морилбо ударидаад.

Газаршын уридшалан эльгээһэн
Галшад һуурияа эзэлһэн,
Доторшод байраяа олоһон.
Хушуушадай хоёр бүлэгүүд
Холоһоо ангуудыг хүрээлээд,
Хүлээһэн доторшод руу тууна,
Хайдагай амитад бөөгнэрөөд,
Харайн ангуушадта дүтэлнэ...

Аба хайдаг амжалтатай дүүрэнэ,
Абада гараһан агнууриинхид
Һубариһаар удаахан сугларна,
Һонин һорьмойгоо андалдана.
Урид ерэхэн галшад,
Унтари байра бэлдэгшэд
Мяха эдеэгээ шананхай,
Майхан юугээ татанхай,
Угайнгаа зониие урина,
Удаархан хүхүүртэдээ дуудана.

Агнууриин урагшатай үнгэрһэндэ
Ангуушад баяртай бүгэдэ,
Архи эдеэгээ барина,
Арба табые шашана.
Эдеэн ангуушадай барашагүй,
Эдеэлнэ үбгэн залуугүй,
Залуушуул түүдэг аһаана,
Зугаа наадаяа эхилнэ.
Архияа бариһан һаһатайшуул
Агнууриин ушарнууды хөөрэнэ,
Хүдэр бээтэй залуушуул
Хүхюун дуунуудаа дуулана.

Хойто үдэрын ангуушад
 Хариха замдаа түхээрнэ,
 Угсаатан бүриһөө түбүүшэдэ
 Ангай гуя бэлэглэнэ,
 Үлэһэн мяхaya бултанда
 Адли тэгшээр хубаана.
 Зүгөөр, тиигэжэ хүртөөхэнь
 Заримдаа хэсүү болодог,
 Тон адляар хубаахань
 Таарасагүй байдаг –
 Алиндань найнай хүртэһэнэй,
 Али муушагай дайралдаһанай
 Арсалдаан гараад лэ орхидог.
 Тиихэдэнь,
 Арьяатаниие хэнэйн унагааһые,
 Алинайнь мэргэн байһые
 Абайн заһуулшад шиидхэдэг,
 Арсалдаае өөрынхээр тодорюулдаг.
 Тиихын тула
 Тэрэ хайдагай заһуулшад,
 Түбүүшын баһа туһалагшад
 Харбаанай мурьсөө эмхидхэдэг,
 Хамагай мэргэниие элирүүлдэг –
 Хэниинь сагаалса хэды туданаб гэжэ,
 Хэниинь хэды алданаб гэжэ.
 Тиигэжэ,
 Үлүү туданан ангуушанда
 Үлэтэй мяхан барюулагдадаг.

¹ Айруул хурууд – тарагаар һү ээдүүлжэ, шахан гаргаһан эдээн (сырки из творога).

² Айрхан хурһан – самодельные пряники, изготовленные из квашеного молока и ягод черёмухи.

³ Түбүүшэ – агнууринуудай ахалагша.

⁴ Заһуулшад – түбүүшын хоёр туһалагшад.

⁵ Газарша – хүтэлэгшэ, дахуулагша.

⁶ Хушуушад – хүтэлэгшын хоёр туһалагшад.

9

Байгал далайе тойроод һууһан
 Буряад зоной байдалые
 Бүхы талаһаань хаража үзэһэн
 Александрын һонорые
 Олон зохёолнуудын гэршэлнэ,
 Оюун ухаатайень харуулна.

Хориин арба нэгэн эсэгэтэй,
 Хун шубуун гарбалтай,
 Хуһан модон сэргэтэй
 Улад зоной түүхые
 Ухаамсар эхэнэр бэшэжэ абаба.
 Хадаг баридаг заншалые,
 Хадамладаг ёһые,
 Хурим түрэ бүтээдэгы,
 Эшэгы гэрэй досоохиие,
 Эрхим дархашуулай бүтээлнүүдые,
 Эхэнэрнүүдэй хубсаһые,
 Элдэб зүүдхэл зүйлнүүдые –
 Эдэ бүгэдые

Эрдэмтэ эхэнэр шэнжэлбэ,
Этнографиин гуримаар бэшэбэ.
«Буряадууд» гэхэн номыень
Баруунай эрдэмтэд сэгнэбэ,
Эхэнэрнүүд сооһоо тэрэниие,
Ори ганса эрдэмтые
Ородой географиин ниигэмэй
Одо мүшөөр шагнаба –
Алтан Томо медаль барюулба.
Арадай үльгэрэй баатарнуудые,
Абай Гэсэр Богдо хааниие,
Хаан Хурмаста Тэнгэриие
Харуулһаниинь гайхалтай,
Хөөрүүлһэн, уншуулһан байгаа алтай:
«...Хаан Хурмаста Тэнгэри
Хүлөөрөө шанга үдхэлжэ,
Атай Улааниие шэгыдэбэ,
Үлгэн дэлхэй руу шэдэбэ.
Атай Улаанай зоболгон
Үргэн дэлхэйдэ унажа,
Арын хулһанһаа аһалдаба,
Атар үбһэнһөө үлхэлдэбэ,
Мүн бээз бээлбэ,
Мүхэрөөн шарайгаа шарайлба,
Амияа абарха аргаа бэдэрбэ.
Толгой бэень ошоожо,
Архан шүдхэр боложо,
Тэнгэри газар хоёрой
Тэг дундуурнь ябажа,
Доошоошые бууха аргагүй,
Дээшээшые гараха шадалгүй,
Уур сухалда абтажа,
Һара наран хоёрые
Залгихам, эдихэм гэжэ
Зан муугаа гаргаба гэхэ,
Мүнөөшые болотороо тиигэжэ
Алмайржа ябадаг гэлсэхэ...».

«Буряадай хүбүүн Дорджи» гэжэ
Бэшэгтэ үгүүлэл найруулжа,
Бэлигтэй зохёолшо байһанаа
Баһал Александра харуулһан.
Доржо Банзаровые Потанинай
Дээгүүр сэгнэһые һананабди,
Тэрэнэй намтарта хандаһанай
Дэмы бэшые ойлгонобди:
«Хяаггада ород хургуули дүүргээд,
Казаньда университет түгэсхөөд,
«Эрдэмтэ» гэжэ элирүүлэгдээ һэн,
Эрдэм ухаанай сэтгүүлнүүдтэ
Эльгээдэг шэнжэлгээ болоо һэн.
Зүгөөр, тиижэ байтарнь,
Зүүлжээ татуулба зүрхэниинь,
Эрдэм шэнжэлэлээ орхибо,
Эрхүү хото ерэбэ –
Эрхүүгэй губернаторой захиргаан
Эрхэтэнэй ажал Банзаровта дурадхаба...».

Эрдэм шэнжэлэлээ орхиондонь
Александра голхорно,
Тиигээшье хаа, мэдэнэ –
Түрэл арадтаа тулалхые
Тэрэнэй нэдэһые ойлгоно.
Даншье залуу ханандаа
Дорджи эрдэмтын нүгшэһые
Тэрэ эхэнэр шамарлана,
Айдар түлэг наһандаа
Ашагтай шэнжэлхэ байһыень
Александра тэмдэглэнэ,
Хэрэгээ дүүргэжэ үрдингүй,
Холодон ошоһондонь харамсана.

10

Арбан юһэдэхи зуун жэл.
Ородой географиин ниигэмэй
Ород мэдээжэ аяншадай
Азиин Түб руу тэгүүлһан жэл –
Николай Пржевальскийн,
Семёнов-Тян-Шанскийн,
Потанин, Певцов, Козловой,
Эсэстэнь Гомбожаб Цыбиковэй
Эдэнэй хэрэгыг түгэсхэһэн ажал.

Амин бэээрээ шунан орожо,
Аюулта бэрхэшээлнүүдые дабан гаража,
Аяншадай асарһан мэдээнүүд,
Аянайнь гайхалтай дүнгүүд
Эрдэм ухаанай шэнжэлэлдэ,
Эб найрамдалай һалбариды,
Гадаадын наймаанай яаманда,
Гүрэнэй холын хараанда
Саглашагүй туһа болоһон,
Сэгнэшгүй хэрэг гэгдэһэн.

Дүрбэн экспедицидэ Александра гаралсаа,
Дүрбэн ехэ бэрхэшээлнүүдые дабалсаа,
Монгол, Хитад, Түбэдэй газараар аяншалаа,
Манай буряад нютаг нугаар айлшалаа.
Һүүлшынь аян эгээн хүндэ байгаа һэн,
Һануулхам тандаа хайшан гэжэ эхилээ һэм.

Тоһон шэрээр Александрын зураһан зурагууд,
Тоогүй олон замдаа хэһэн тэмдэгүүд,
Эрдэм шэнжэлэлгын, уран зохёолой номууд,
Уг изагуурайнь, бүлын намтарай хуудаланууд,
Уулзаһан хүнүүдэй өөр тухайнь һанамжанууд
Ородой географиин ниигэмэй санда хадагалаатай,
Ороной сангуудай табсан таг дээр табяатай.
Энэрхы сэдхэлһээ бэшэгдэһэн зохёолнуудынь
Эгээлэй зондо оюун һанал түрүүлдэг,
Эб найрамдалда халуун зүрхээ зорюулһаниинь
Эрдэм шэнжэлэгшэдтэ жэшээ боложо үгэдэг.

11

Тэрэ сагта Зүүн-Шэбэртэ
Түмэр харгы байгаагүй,
Санкт-Петербурһээ Хяагта хото
Сагтаа хүрэхын арга үгы.
Челябинскһаа зунай үедэ
Шорой шабар соо махаа,
Шэрүүн үбэлэй хүйтэндэ
Шарга соогоо даараа.

Хахад нараһаа дээшэ тэндэһээ түгэншэлжэ,
Хяагта хүрэтэр эсэтэрээ зүдэрэн ерэжэ,
Амарангүй аяншад Бээжэн зорихо гэбэ,
Яндан хатуу тэргэ дээр дондорхо болобо.

Потанин тиигэжэ дүрбэдэхи аяндаа
Хяагта дээрэһээ гарахаяа яараба,
Түрүүн аяншалһан газартаа
Тогтохогүй гэжэ шиидэбэ,
Бээжэн хүрэтэр замдаа
Байнгүй дабшаха гэбэ.

12

Эгээн һүүлшын,
Эгээ аюултай
Аяншалга эхилбэ,
Түбэдэй дайдын
Туулган хаданууд уряалба.
Һаса, шадаа һаа,
Хүрэхэ хүсэлтэй
Григорий Потанин гараба.
Александра үбшэлжэ эхилһэншье һаа,
Аяншалгыень хойшолуулхагүй гэбэ,
Аяг шадамараар нүхэрөө дэмжэбэ.

Александрадал хүлдэтэй,
Арад зондо дуратай,
Үнэн сэбэр сэдхэлтэй,
Урин налархай зантай,
Урагшаа дабшахы заяатай
Хүнүүд манай дэлхэе
Хаянгүй һуухаяа яаһан бэ,
Буян хэшэгэй хайрые
Бадаруулжал байхаяа яаһан бэ?

Мянга найман зуун
Ерэн хоёр он.
Намарай ольбон.
Түбэд зориһон
Эгээн гашуудалтай аян зам.

Потанинтай хамтаржа,
Монгол хэлэнэй оршуулагша,
Мүнгэ түлөөһэнһөө арсагша
Буда Рабданов гаралсаһан.
Соён гэгээрүүлэгшэ тэрэ хүн

Агван Доржиевтай ябалсаһан,
Аяар холо Париж ошожо,
Франциин Гинэ үзэхэлэн орожо,
Буддын һургаалай ном уншалсаһан.
Онһон үгэнүүдые суглуулжа,
Согсолбори хэблүүлжэ гаргаһан
Зүүн Зүгыг шэнжэлэгшэ,
Этнограф, дипломат, сэтгүүлшэ,
Ород, монгол, англи хэлэнэй хэлмэршэн,
Урагшаа ханаатай газаршан.
Газаршаар ябалсаһан үшөө нэгэ хүн –
Гурбан аяншалгада Потанинтай гаралсаһан,
Ганса бэе, бадаршын дүршэлтэй болоһон,
Буянай хэрэгыг нангин газарнуудаар бүтээһэн,
Монгол, хитад, тангад хэлэнүүдые шудалһан,
Аянай хэрэгтэ ашагтай туһа хүргэһэн,
Аянда дуратай Хара-егүүр Лобсон
Энэ удаа холо байба – аргагүй,
Аян замда экспедицитэй гарабагүй
(Хожомын Хинган руу гаралсаһан).
Хурса нюдөөрөө Лобсон
Холоһоо юмэ хаража мэдэдэг байһан –
Хээрын ногооной үнгөөр таажа,
Намагтай тала гү, шаагдахаар гү,
Гарсатай газар гү, гарахаар гү,
Дабһатай нуур гү, дабһагүй гү гэжэ.

Экспедицийн бусад гэшүүд:
Потанинтай хамтарһан
Березовский – зоологиин шэнжэлэгшэ,
Кошкарёв – бодосууды бүридхэгшэ.
Хамта аянаа үргэлжлүүлхы хэлсэһэн,
Хитадай газар дээр угтажа байһан
Обручев – геолог ябалсаһан
(Хяагтын музейдэ
хожомоо нэрэн олгогдоһон).

... Олзодо дуратай монголшууд яарана,
Оодорхоһоо наагуур моридоо хатаруулна,
Утын замда шалаагаа гаргана,
Уншарагтай ута дуугаа дуулана.

Хоёр мөөрэтэ тэргын дэншээ хэлэшэгүй,
Хонхор ёнхор – манай улаашадта хамаагүй,
Хайр шулуун – мори унаашадта хаадгүй,
Хатуу однохоол тэргэ дээр һууһан бэшэ –
Хажуульдин эмээлдээ табилуулхаяал мэдэгшэ.
Моридойнгоо амыг татангүй улаашад гүйлгэнэ,
Монголоой дайдаар тогтон торонгүй гарана.

Хүйтэ нойтонһоо Александра даараба,
Хүсэ шадалаа харгы замдаа һалгааба.
Тэдэ булта хойшолонгууд хамтархадаа,
Тэрэ хүнэй үбшэлхын шалтагаан болоол даа, –
Араг бэе түмэр бэшэ ха юм даа,
Аминай тэнхээ хэды удаан тэсэхэб даа.

Хэсүү хүшэр аян замда зобоошье хаа,
Хэды ехэ гай гасаланда ороошье хаа,
Эхэнэр урмаа хухараагүй,
Энэрхы зангаа алдаагүй,
Эхилхэн хэрэгээ шаналаагүй,
Энеэдэшэ наадашаяа табяагүй, –
Хошон үгөөр өөрөө шоглоходоо бэрхэ,
Ханилхан гансадаа хайра дураниинь мүнхэ.

Намилзуургүй тэргэ.
Яндан хатуу тэрээн дээрэ һуужа,
Гурбан һүни аян замдаа хоножо,
Гушан зургаан часай зэргэ дэншэжэ,
Хүрэбэ аяншад Урга.

Александрые аян зобообо,
Амин голдонь оруулба.
Зосоогоо бодоно,
Зүрхэ алдана:
«Хайрла, бурхан, үршөө,
Хайшан гэжэ үшөө
Мянга табан зуун
Модоной газарта тэсэхэб,
Бүтэн бүрин
Бээжэн хүрэжэ ерэхэб?
Нүхэрэймни ажалда
Намае хаалта бү болгыш,
Тиимэ минии заяанда
Табисуур байхагүйл, ойлгыш.
Монголой талын дайда дээр
Ноябрь ямар шэрүүн бэ,
Морин однохоол тэргэ дээр
Мүнөө яаһан хүйтэн бэ.
Модон тэргэ ямар дэншээ гээшэб даа,
Морин бэшэ, тэмээн байхаяа яаһам даа,
Дондорхогүй һэн тэргэмни,
Доһолхогүй һэн доторни.
Зураглал зурахын,
Замай тэмдэглэл хэхын
Зааханшые эндэ аргагүй –
Тооһо шоройн үрхирөөн,
Тэргын тоһодогдоогүй
Мөөрын голой үрэлдөөн,
Монголшуудай һөөлгүй
Моридоо туухын хүхирэлдөөн...».

13

Бээжэн хүрэжэ ерэбэ.
Хүйтэнһөө,
Хүнүүдэй һонюушархуу нюдэнһөө
Халха болохо гэжэ
Хитад хубсаһа үмдэжэ,
Хушалтатай мухалаг тэргэдэ һууха гэлсэбэ.
Аян замдаа эсээ гү,
Александра тамир тэнхээгүй.

Элдэб ушарнууд болодог харгыда –
 Ородой элшэн сайдай врачда
 Александрые асарба,
 Бэе махабадыень үзүүлбэ.
 Эмшэн шагнаад, тархияа һэжэрбэ:
 «Александрада саашаа ябажа болохогүй,
 Аяниие зүрхэниинь даахагүй,
 Эндээ үлөөд, бэеэ амаруулаг», – гэбэ.
 Хайшан гэлтэйб, юрэдөө,
 Хэлэнэ эхэнэр нүхэртөө:
 «Намгүй ябаа һаа, зобохолши,
 Наартай үхибүүн шэнгилши,
 Гэнэн хонгор сэдхэлшни
 Гэндээхэл шамайем замдашни.
 Хэн хээрэ хооллуулхаб,
 Хүнэнэ эдээ бэлдэхэб,
 Хэн хубсаһыш угаахаб,
 Хүйтэн жабарһаа аршалхаб,
 Хойноһоошни харалсахаб?
 Зобохолши даа, нүхэрни,
 Зүдэрхэлши даа, инагни».
 Хэлэнэ тэрээндээ Потанин –
 Харюусана халуун зүрхэн:
 «Инаг ганса нүхэрни,
 Энэ дэлхэйн һайхамни!
 Шамгүй ябахын һонигүй,
 Шамайгаа орхихо аргамгүй ...».

14

Бээжэнһээ гараба,
 Баруу урагшаа дабшаба,
 Сиань хото хүрэбэ.
 Саашаа элдэб олон
 Хотон айлнуудые дайран,
 Мянга найман зуун
 Ерэн гурбан ондо
 Сычуань можын түбтэ,
 Чендуфу гэжэ хотодо
 Хоёрдохи гарагта бууба.

Урда аяншалгадаа
 Урда-Хитадаар ябахадаа,
 Улад зонтойнь,
 Урданай заншалта шажантайнь
 Александра танилсаһан,
 Танхим дээрэ табигдаһан
 Зүжэгүүдые хараһан,
 Энээн тухай,
 «Хитадай һайндэрнүүд тухай»,
 Угаа һонирхоһоор бэшэһэн,
 Театрта дуратай зоной,
 Баруун Зүгэй олоной
 Зүрхэ сэдхэлынь хүдэлгэһэн.
 Мүн этнограф байһанаа
 «Монгол ба монголшууд тухай»,
 «Хитад эхэнэрэй байдал тухай»,
 Уряанхайн дайдаар ябаһанаа

Уранаар бэшэнгүй яаха нэм, –
Дайдын ехэ ажаллаһанай
Дүнгүүд тэдэнь болоо нэн.

Дүрбэдэхи һара гараба,
Дулаархадажа эхилбэ,
Түбэдэй саһата
Хизаар орон харагдаба –
Дацзянлу хото
Аяншаднай зорибо.

15

Үльгэр лэ түргэн
Хэлэгдэдэг гэгшэ,
Үнэндөө юумэн
Удаан бологшо.
Түрүүшын аяншалгануудай нэгэндэ
Түбэд Александра хүрэн юм,
Торсандо гэжэ хотондо
Тогтожо нилээд шэнжэлһэн юм.
Тоһон шэрээр шэрдэжэ,
Тэндэхи байгаалие зураһан,
Тоогүй ургамалнуудые суглуулжа,
Томо гербари бүридхэн,
«Түбэд» болон
«Гумбум – Зонхобынхидай хиид» гэнэн
Очеркнуудые бэшэн,
Тэдэнь Россида тараагдаһан,
Тон үндэр сэгнэлтэдэ хүртэн.
Зүгөөр, Александрын энэ удаа
Золынь буруулаад байбал даа.

Шаньси дээгүүр гараба,
Шадалаа бүришье бараба.
Шара-Мүрэн зайртаһан байжа,
Саада тээн гарахын аргагүй,
Наада тээн байра бэдэржэ,
Найдамтай юумэ олобогүй –
Үүдэ сонхогүй амбаарта оробо,
Үнжэхэ эндээ баатай болобо.
Һолоомо, зартагай, хабтагай
Хэдышье шэнээн түлижэл бай –
Ольһогүй түлишын
Дулаа үгэхэгүйнь гайхалгүй,
Ульһагүй байрын
Дулаа барихагүйнь эргэлзэлгүй.
Хүйтэншье гээшэнь тэнсэлгүй,
Һүнинь бүришье тэсэшгүй.

Табан хоног зобобо,
Зургаадахи үдэртөө
Сианьфу тээшэ гараба.
Үглөөнэй гурбада бодоно,
Үһатай лабшаа зооголно,
Үлэн хооһоор зүдэрнэ,
Унаа элжэгээрээ дабшана.

16

Сианьфу хото –
Гуйраншадай хото,
Гуа баяшуулай хото.

Ута хара шэрэлдэһэн
Үһэ зүһеэ һанжуулһан,
Улаан хамар, нюдэ харуулһан,
Архиин тулам болоһон
Үгытэй хоһон гуйраншад,
Үмдэхэ хубсаһагүй гуйлгашад,
Орохо гэргүй түгэншэлэгшэд
Айлай хаядаһа уудална,
Эдее унда бэдэрнэ.

Хэзээшье, хаанашье,
ямаршье сагта
Хүн амитанай һууһан
хото-балгаһанда
Ажабайдал
нэгэн тэгшээр һалбардаггүй,
Ажаһуудал
адли гэгшээр үгтэдэггүй,
Тиимэһээ
тус хотодо энэшье удаа
Тад ондоо
байдалай үзэгдэл харагдаа:
Бээжэн хотоһоо бууһан,
Бее дээгүүр харуулһан
Баян хаанай үри һадаһан
Нахигар тэргэ дээр һууна,
Нахилзатарнь дабшуулна.
Хажуудань сагдаанар хатаруулна,
Хаан тайжые харууһална,
Хотын байшан руу залуулна.
Залуу тайжые угтахаяа,
Золгожо баяраа дуулгахаяа
Дамнуурга* дээрэ һууһан,
Далга хэшэгүүдые бариһан
Хотын баяшууд ерэнэ,
Хүндэлһэнөө тайжые гэршэлнэ...

**Дамнуурга – носилки*

17

Аяншад саашална.
Аржагар уулатай
Түбэдэй дайда уряална,
Түбэд тэгүүлһэн уладай
Дацзянлу гэжэ хотондой
Һаса ошодог замай
Һүүлшын буудалай
Һуурин дээр тогтобо тэдэмнай.
Үбэлэй хүйтэн сагшье һаа,
Үбшэлжэ тулижа байгаашье һаа,
Александра гайхалаа баранагүй,
Һонюушархуу зангаа алданагүй,

Үзэсхэлэн байгаалитайнь танилсана,
 Үнгэтэ тоһон зурагуудаа зурана.
 «Далан долоон» дабаае гаталһаниинь гайхалтай,
 Дабаанай байсын ташуу зүргэ аймшагтай,
 Дамнуурга үргэһэн ажалшадын дүршэлтэй,
 Ашаа тээһэн луус малынь найдамтай.
 Хоёр хүнэй багтажа арайхан гарахаар
 Хабшуу уйтан хальтируу харгын айхаар –
 Холо дооро хабсагайн мантан шулуунууд,
 Хүүен-шааян хадаһаа бууһан горхонууд.

18

Арбан долоон жэл соо хэһэн ажалыень,
 Дүрбэ дахин Азиин Түб руу гараһыень,
 Дүрбэн ехэ бэрхэшээлнүүдые дабалсаһые,
 Олон боти шэнжэлэлгэнүүдэйн удхые
 Абаһаар сэгнэхэ арга эндэ байхагүй:
 Хүшэр хүндэ ушаралнуудшы дайралдаа,
 Хэһэн ажалайнь урмата дүнгүүдшы гаргагдаа.
 Эрдэм ухаанай шэнжэлхы шармайһан,
 Эбэй хани барисаа тогтоохы зорихон,
 Ази түбиин үльгэр түүхээр һонирхоһон,
 Абай Гэсэры «Илиадын» Одиссейтэй адлишааһан,
 Арьяа-Баалы Зевсын Аполлонтой зэргэсүүлһэн,
 Үндэр хабсагайда «Мянган Будданары» үзэһэн,
 Омей-шань хадаа «олон наранууды»^{*} хараһан,
 Оюун хургаалтай дасан хиидүүдые мэдэрһэн,
 Ажалша уладайнь ёһо заншалы анхарһан,
 Арюун байгаалиинь үнгэтэ будагта дурлаһан,
 Аянгата дуунайнь аялга хүгжэмые һайшааһан –
 Аяншадай шэнжэлхы ажалайнь үүргэ хэлэшэгүй,
 Александрын баһал оруулһан хубита сэгнэшэгүй.
 Эгээн түрүүшын хоёр экспедициин дүнгөөр
 Аянай тайлбариин дүрбэн боти бэшэгдэһэн,
 Тиин,
 Ородой географиин ниигэмэй мүнгөөр
 Санкт-Петербургдэ хэблэгдэһэн,
 Хоёр ботинь Александрын суглуулһан
 Хоморын хоморой этнохэрэгсэл байһан.
 Эрдэм ухаанай элдэб талы
 Потанин аяндаа шэнжэлһэн,
 Тиигэн,
 Ботаник, түүхэшэн, геологой,
 Картограф, экономист, зоологой
 «Мэргэжэлтэ» замдаа болоһон.
 Жэшээн,
 Географиин картада,
 Газарай үндэр набтарнуудта
 Горитой хубилалтанууд оруулагдаа,
 Географическэ координатууд шэнэлэгдээ.

^{*}«Олон наранууды» хараһан – Хитадай Омей-шань хадые тэндэхи буддын шажантан нангин хада гэжэ нэрлэһэн. Эндэ заримдаа юрэ бусын үзэгдэл хүнүүдтэ харагдадаг һэн ха: үүлэнэй саанаһаа үглөөнэй наран бул-тайхадаа олон болоод харагдаһандал байхадань мүргэлшэд тэрээниие Будда бурханай заларһанда тоолодог байгаа. Григорий Потанин Буда Рабдановтай энэ үзэгдэлы тусхайта ошожо хараһан юм.

19

Зоригтой эхэнэр тухай иигэжэ
 Зохёолоо дүүргэхын саг ерэбэ,
 Бахана юугээ тулан барижа,
 Бардаяа табихын хаһа дүтэлбэ.
 Зүгөөр, уншагшадни, хүлисыт,
 Александратай хахасахынгаа урда,
 Аяншадаа мордохуулхынгаа хирэдэ
 Һүүлшынхиеэ гэдэргээ харахыемни зүбшөөгьт.

Мянга найман зуун наян гурбан он.
 Манай аяншадай эгээн урагшатай,
 Хоёр жэл хахад үргэлжэлһэн
 Хитад-Тангад-Түбэдэй
 Гурбадахи аяншалгын эхин.
 Кронштадтһаа уһан замаар гаража,
 Индийскэ океан гаталжа,
 Индонезиин Ява арал хүрэбэ,
 Тэндэһээ Хитадай Чифу портдо бууба –
 Долоон һара уһан дээгүүр тamarба.
 Тиигэжэ Хитад-Түбэд аяншалганай
 Түрүүшын алхам эхилээ бэлэй.
 Бээжэн дээрэ угтажа абаһан уладтай,
 Ородой яаманай элшэн сайдтай
 Хани халуунаар хахасаад,
 Хитадай үргэн талые дабшаад,
 Баруу урагшаа аяншаднай тэгүүлбэ,
 Буддын хургаалай хүзэгтэнэй
 Наһан соогоо заатагүй ошохо ёһотой
 Нангин табан газарнуудай
 Нэгэндэ хүрэжэ бууба –
 Утайшань уулын дасан хүрээндэ тогтобо.
 Утайн дасанай ламанарай
 Угайн хүндэмүүшын хэлэшэгүй –
 Элбэрэн нигүүлэсхы табисуурай,
 Эдилгэ баришын мэдэхгүй.
 Томо гэгшын сонхотой
 Толотоһон гэр соо оруулба,
 Ульһатай дулаан унтаритай
 Уужам байшанда байрлуулба.
 Урда хойноньше Александра
 Утайнхидал угтамжа, байра
 Хаанашье, хэзээшье үзөөгүй,
 Ханажа сэдхэлын хүдэлөөгүй.
 Хайшан гэжэ бурхад бүтээдэги хараба,
 Хитад дархашуулай дүршэлтэйе мэдэрбэ,
 Хэдэн дасанууды зуража дэбтэртээ абаба,
 Зургаан үдэр зураба, бэшэбэ, үзэбэ,
 Зүйтэй ехэ этнографиин шэнжэлэл хэбэ.

Хитадай Агууехэ ханые алгад гараад,
 Харгыдаа элдэб ургамал юуды суглуулаад,
 Джунгар, Хобдо, Баруун-Шэбэр руу
 Аралжаа наймаа ябуулдаг хото руу
 Аяншаднай ябаба –
 Хүхэ-хото хүрэбэ,

Хүхэ тугта хүхэ МонголоЙ
Хаан Богдо Чингэс эзэнэй
Угсаата зомди гэдэг заншалтай
Ордос монголшуудтай танилсаба.
Джунгарай баян ваан-хаантай,
Тэрэнэй хоёр хамгадтай
Александра уулзаба,
Тиигэжэ хитад эхэнэрнүүдтэй
Түрүүшынхиеэ харилсаба.
Тэрэнь хойшодоо Александрын
Зүүн Зүгэй эхэнэрнүүд тухай бэшэхын
Зүгөөргүй ашагтай баримта болобо.
Энэ үедэ Потанин
Эзэн Богдо Чингэсэй
Их-эджэн үргөөнэй
Үлэгдэлтэй танилсаба,
Табан хоногой туршада
Түүхын һониниие суглуулба.

Тиин байтар үбэлэй хаһа ерэбэ,
Үбэлжэхэ газараа аяншаднай бэдэрбэ.
Геодезист, фотограф Скасси
Ланьчжоу хотодо үлэбэ,
Агнуурида дуратай Березовский
Агнахаяа хүбшэ гараба.
Александра Григорий хоёр
Сандан-Джимба үбгэжөөлтэй
Шара-Мүрэнэй эрьедэ,
Широнгол монголнуудай нютагта
Саньчуань хүндын хормойдо
Ни-чжа һууринда байрлаба.
Хитадай шабар фанза гэрэй
Хананууд забһар зайлхайтай,
Хүйтэншые гээшэнь аргагүй,
Саарһаар няаһан сонхонуудай
Дулаа барихын туһагүй.
Аргал, бургааһа түлиһөөр,
Арга хургын олоһоор
Аяншаднай үбэлжэбэ.
Ажал хэрэгээ тиигээшые һаа,
Ажана урагшатай ябуулба:
Широнголой монголшуудай
Байра байдалтайнь танилсаба,
Үльгэр, түүхэ, домогуудайнь,
Онһон, хошоо үгэнүүдэйн
Олые бэшэжэ абаба,
Үбэлэй, эртын хабарай
Уларилые адаглаба.
Эхэнэрэй ажалаар Александра һонирхоһон,
Эндэхи уладай абари зангые шэнжэлһэн,
Дэбтэр харадаа тэрэ иигэжэ бэшэһэн:
– Даруу номгон зантай,
Тунджи гэжэ нэрэтэй,
Тэндэхи нэгэ эхэнэртэй
Тэрэ үбэл танилсабаб аятай.
Тэрэнэй нүхэр дүүтэйгээ
Дэлгүүртэ гэрхэнтэй байһан,

Тэндээ жэжэхэн юу хээгээр
Худалдаа наймаа хэдэг хэн.
Зүгөөр нүхэрын залхуу,
Зуухын хажуудал нууха,
Дүү хүбүүн шуран бушуу,
Дууһан ажалыень хэхэ.
Теэд наймааниинь ябахаа болёод,
Түрсэлэгшэдэ* үритэй болобо,
Дэлгүүрэй эзэн үриинь түлөө
Тугалтай үнэень туужа абаашаба,
Гэртээ тунхатай малыень –
Ганса хашан элжэгыень
Хуряажа баһа абалсаба,
Хоёр гахайнууд лэ үлэбэ.

Хоёр бага басагадтай,
Хэхэ ажалгүй нүхэртэй,
Гансахан хүдэһэн дэгэлтэй,
Гэртэй гансал халаадтай
Тунджи эхэнэр үлэбэ.
Газаа, мориной хашаан соо,
Ганса хүдэһэн дэгэл соо
Бальджууха, Чиджа басагадтаяа
Булта оройлдоод унтана.
(Зарим хүнинүүдтэ эндэ
Хорин градус хүйтэрнэ).
Багахан бариша олохо гэжэ
Тунджи гэртээ аяншадые оруулһан,
Тэрэ гэрынь һүүедэгшыё хаа,
Түлихэ галай ушаагтай,
Тунджи тэндээ үдэртөө
Эдихэ уухаяа бэлдэдэг хэн.

Зүүн Зүгэй эхэнэр!
Заяандаа Баруунай зондо
Ойлгогдоогүй эхэнэр!
Тунджиин ая хубилаагүй,
Тэрэл урихан зангаараа.
Һанаа үнөөндэ абтаһанай,
Һанаата боложо зобоһоной
Нэгэшыё тэмдэг үгы –
Үнөөхил гэрэйнгээ ажалы
Үглөөнһөө хэһээр байһаараа.

Тунджиин гахайн нэгэниинь түрэхэ байһан,
Тунджи тэрээндээ бүхы һанаагаа табиһан –
Орохо байрыень бэлдэнэ,
Үүдэ үрхыень заһана,
Үбһэ голоомо суглуулна,
Хууша хаашан юумэнүүдээ
Хуу тэрээ руу зөөнэ –
Тунджи тэрэ гахайнгаа
Түрэхыё урматай хүлээнэ.
Дэлхэйдэ энээнһээ баяртай хүлээлтэ байгаагүй,
Тунджиин найдалы ондоо юуншыё эзэлээгүй.

Тиин байтарнь
Үнөөхи түрсэлэгшэ ерэбэ,
Хоёр гахайень
Хоюулыень туужа абаашаба,
Үшөө дээрэһэнь һүүлшын халаадыень
Нүхэрэйн мүрһөө хуу татажа абаба.

Зүүн Зүгэй эхэнэр!
Зориг түгэлдэр эхэнэр!
Тунджи огто һанаата болоогүй,
Гэмтэй хүниие бэдэрээгүй,
Гэмшэжэ, голхоржо һуугаагүй –
Бүхы үзэгдэл
Бурханай табисуурһаа,
Болоһон ушарал
Бурханай зарлиһаа.
Хэндэшые муу һанаа
Хэтэдэ һанажа болохогүй,
Манзаширэ бурханаа
Муушалжа, шүүмжэлжэ болохогүй.
Дэлхэйдэ юунээшые һүжэрхэдэ
Тунджида ямаршые хамаагүй,
Тэрэнэй һаруул сэдхэлдэ
Таагүй мэдээн торохогүй –
Тудалдаһан өөртөн хубида
Тунджи гомдожо ябахагүй.

Энэрхы сэдхэлтэй Тунджи
Этигэл найдалаа орхёогүй,
Урма зориггоо хухараагүй,
Угайнгаа заншал алдаагүй.
Һанажа юумэ ядахагүй сүлхэ Тунджи
Һанаагаа гүйлгэжэ, энэ тэры бодомжолжо,
Шэнэ хэрэг эрхилхэ гэжэ шиидэбэ,
Шэнэ ажал өөрөө өөртөө олобо.

Эхилһэн хэрэгээрээ эхэнэр угаа омогорхоно,
Эльгэ зүрхөөрөө шунан тэрээндээ ороно:
Булай холоһоо юм ха, гэнэ,
Бургааһан тэбшэ соо
Хара шорой зөөнэ,
Хуушан шабааһа шэбхэ соо
Холижо тэрээнээ худхана –
Хэдэн ехэ үдэрэй ажал болоно.
Дулаан сагай эрьехэдэ,
Дуулим хабарай ерэхэдэ
Үтэгжүүлһэн газараа элдэхэ,
Үрһэ тэрээндээ шэниисын тариха,
Үрэ ехэтэй баян ургаса абаха,
Үринэрөө садатарнь эдеэллэхэ хоолтой болохо.
Энээн тухайгаа эхэнэр баяртай хөөрэнэ,
Ерээдүйнгөө жаргалтай байдалда этигэнэ ...

Баһа баршад тодхорто
Барһан, Тунджи зоболонто,
Бү дахинаа баригдаһай даа,
Бурханиинь тэрэниие харалсаһай даа.

20

Аяншадаа саашань хүргэе даа,
 Ута замдань гаргая даа.
 Бүхы ябаһан газарыень,
 Бүхы хэһэн хэрэгыень
 Харуулжа тандаа шадабагүйб,
 Хөөрөжэ бултыень барабагүйб –
 Хайшан гэжэ манай аяншадые
 Харида, һануулһуу даа, угтаһые.

Урагшаа Түбэд ошохын тула,
 Амдогой уулые дабахын тула
 Синин хотын даргын тамгатай,
 Саарһан дээрэ аржагар бэшээтэй
 Зүбшөөл абаха хэрэгтэй.
 Заяан харалсажа, аяншаднай
 Зүүн Зүгэй зондо,
 Зонхилогшо ноёдто
 Һайса мэдээжэ болоһон –
 Һайн зорилготой хүнүүд гэхэн
 Һураг суу тараһан.
 Тиимэһээ тэдэмнай
 Тэнсэлгүй хүндэтэй угтуулһан:
 Үхэр буугай
 Угтамжын шанга наюраан соо,
 Улад зоной
 Урма баярай ошон соо,
 Баяншые бэшэ һаа, луусууд дээрэ һууһан,
 (Тэдэ луусууд түшэмэлэй зарлигаар үгтэхэн)
 Бардам ноёдтол Сандан-Джимба һахюултай
 Булта Синин хото руу заларһан түүхэтэй.
 Мандаринай* гэр бүлэтэй
 Александра танилсаа,
 Мандаринай һамгантай
 Гэрэл зурагаа абалсаа.

Потанинай саашанхи зам
 Баһал эгээл иимэшүү һэн:
 Боунань хото руу ороходоньшые,
 Түбэд руу удаань мордоходоньшые,
 Угтамжын болон үдэшэлгын
 Үхэр буугаар ёһоложо буудалгын
 Ото тэдээндэ абьян дуулдажал байһан.
 Саһата уулануудтай Түбэдэй эхиндэ,
 Саһагүй ногоон талмайтай Лабранда
 Үндэр зиндаатай гэгээн ламада
 Угтажа аяншадымнай оруулаа,
 Дасан-хиидтээ байрлуулаа,
 Дурандань тэдэниие амаруулаа.

Гумбум ошодог замда,
 Сунпан гэжэ хотодо
 Харгын тооһондо даруулһан,
 Ханги набта ударһан,
 Хуушарһан хубсаһа хунартай,
 Хахарһан хүрмэ нэмэргэтэй
 Хүрөжэ ерээ һэн аяншаднай.

Холын аянда онгирхондоо,
 Хэсүү байдалда орохондоо,
 Эшхэбтэр хубсаһатай болохондоо
 Эшээ хэн ехэтэ тэдэмнай.
 Хэды тиимэ байгаашье хаань,
 Хэр ядуугаар үзэгдөөшье хаань,
 Харгы дээгүүр суглархан,
 Хашаа хорёондо аһалдаһан,
 Хушалта оройнууд дээр субаһан
 Хотын бүхы улад зон
 Халуун баяраар аяншадыемнай угтаа хэн,
 Хото нууриндаа хүндэтэйгөөр залаа хэн...

Александра Викторовна Потанинагай
 Ази түбиие шэнжэлэлсэхы гаралсаһанай
 Гурбадахи аянай
 Дүүрэнтэжэ байһан
 Дүн хайнтай үе саг хэн.
 Дүрбэдэхи аяншалгыень түгэсхэе даа,
 Дурдалга-хөөрөөгөө одоол тиигэжэ дүүргэе даа.

*Түрсэлэгшэ – ростовщик.

*Мандарин – хуушан Хитадта томо тушаалтай түшэмэл.

21

Олон мянган жэлнүүдэй түүхэтэй,
 Олон янзын соёл гэгээрэлтэй,
 Олон сая, дүншүүр арад зонтой
 Монгол, Хитад, Түбэдэй дайдаар ябаад,
 Манай буряад нютаг нугаар айлшалаад,
 «Мянга зуун модоной»* зайе гаталаад,
 Александра эсэстээ шадал тэнхээгээ бараба,
 Ами наһанайнь хүүлшын үдэрнүүд ерэбэ.

Һайхан нюдөөрөө уриханаар шэртэн хараад,
 Һулархан гараараа дүмүүхэн гарыень адхаад,
 Амин дээрээ хэбтэһэн тэрэ үедөө
 Ами ниилэжэ ябаһан үнэн нүхэртөө
 Арюун сэбэр дура сэдхэлээ гэршэлбэ,
 Амараг гансатаяа аниргүй дуугай хахасаба –
 Арья баалын орон руу Александра мордобо.

*«1100 вёрст в носилках», А.В.Потанинагай замайнгаа тэмдэглэлнүүдэй удхаар бэшэжэ дүүргэһэн хүүлшын очерк.

ТҮГЭСХЭЛ

Александрын бэые
 Амжажа нютаг руунь асараа хэн,
 Хяагта дээрэ хүдөөлжэ,
 Хүшөө тэндэ табяа хэн.
 Александрын нэрые
 Алтайн уулада олгуулаа хэн,
 Алдар нэрыень мүнхэрүүлжэ,
 «Александрина» гэжэ нэрлээ хэн.

2013 оной январь – февраль

ЖЕННИ

*Хэрбээ Женни фон Вестфаленай үгы хаа,
Карл Маркс хэзээдэшые тиимэ хүн боложо шадахагүй хэн.
Элеонора Маркс-Эвелинг,
Карл Марксай бага басаган*

Улаан профессор Карл Маркс болон тэрэнэй нүхэр Фридрих Энгельс хоёрой номуудай бэшэгдэжэ гараагүй байхада дэлхэй дээрэ эгээн олон хэнэгээр хэблэгдэдэг ном «Библи» байһан. «Коммунист партиин Манифест» «Капитал» хоёр бэшэгдээд, дэлхэйн олон хэлэнүүд дээрэ хэблэгдэжэ, өөр өөрынгөө хэнэгүүдээр «Библие» ахижа гараһан, ажалша зоной «библи» болоһон.

Капитализмда эрхэбэшэ ушардаг финансово-экономическа кризисуудэй шалтагании ойлгохын хэрэгтэ «Капитал» дэлхэйн бүхы ехэ-ехэ университетүүдтэ мүнөөшье гол нургаал байһаараа зандаа. Манай гүрэн капиталист гүрэн туладаа Марксай элирүүлһэн замаар ябана гээшэ: баяд-ноёд баяжажал байха, үгытэйшүүл үгыржэл байха. Хирэ-хирэ болоод лэ капитализмын хойшолонгууд заатагүй гэнтэ гаража ерэхэ – бага-ехэ кризисууд. Эсэстээ Ленинэй хэлээшэ тудаха: «Дээдэхин шадалаа бараха, доодохин тэсэлээ бараха». Һандаралта кризисуудэй удаа байдалай талаар дахинаа «галаб эрьежэ», амиды мэндэ гараашадай политика, соёл, эрдэм шэнжэлэл, техникэскэ һалбарал шэнэ шатада гараха юм ха.

Карл Маркс дэлхэйн мүнөөнэй арад зоной яажа һалбархын харгы зааһан хүн болоно.

Тус поэма соо гайхамшаг эхэнэр, Карл Марксай һамган Женни фон Вестфален тухай хэлэгдэнэ. Энэ сэхэ сэбэр эхэнэр хэды ехэ зоболондо ороһоншые хаа, багаханшые хайн хайхан юумэнһээ үнэн зүрхэнһөө баярладаг, хүхидэг, энеэдэг, өөрөө шоглодог, урагшаа һанаатай, угаа жаргалтай ажаһууһан хүн.

*«Ондoo хүнүүдэй жаргалтай болоo хаа,
Одоол тиихэдэ өөрөө жаргалтайб гэхэб» –
Гэһэн хүнэй дэлхэй дээрэ һүүһан хаа,
Тэрэ хүн – энэ эхэнэр байһан гэнэб.*

Фридрих Энгельс

I

Будда, Иешүү, Мухаммед гээд
Нигүүлэсхы сэдхэл айладаа юм гээ,
Маркс, Энгельс, Ленин гээд
Мулжэгшэдые усадханы уряалаа гээ.

Жаргалаа уладай бэдэрһэн
Жэгтэй хүрөөтэй сагууд хэн,
Жамын гуримуудые эбдэлсэһэн
Женни фон Вестфален хэн.

*«Ганса хүн хүн болохогүй,
Ганса сусал гал болохогүй».*

Бэе бээдээ дуратай байгаад,
Бэе бээ дэмжэһэн хоёр,
Гасаланта дэлхэйн байдал хараад,
Гайхамшаг хэрэг эхилһэн хоёр.

Бэе бээдээ мээхэй туладаа,
Бэе бээ үргэһэн хоёр,
Дэлхэйн буржуазиие үзэн ядаад,
Дарлалтаһаа мултархы уряалһан хоёр.
Дорюун, наадаша зантай байһанһаа
Долоон зоболониие дабаһан хоёр.

Долоон үхибүүдые түрэншье хаа,
Дурбыень тэмсэлдээ гээгдүүлхэн хоёр.
Гэрэлтэй найхан шарайтай,
Гүрбэлзэмэ нугархай бээтэй,
Ухаан бодолоор илгаатай,
Урин налгай зантай
Үнэнтэ намгаяа Карл
Үхибүүндэл өөршөөдэг байхан,
Үтэлтэрөө тэрэ дурлал
Үбсүүндээ шэнгээгээд ябахан.

Карлын омогорхол Женниие,
Хурдан ухаатай эхэнэрье
Олон хубисхалшад үзэхэн,
Олон нухэдынь найхашаахан,
Хурса бодолтойень гэршэлхэн,
Хамагнаа шударгыень мэдэрхэн.
Гуа сэбэрьеень тэмдэглэхэн
Гейне, Гервег, Лассальшье хэн.

Вестфален хатан Женниие
Буряд эхэнэртэй сасуулхадам,
Хэнтэй адлихан байһые
Хараад, үзөөд туршахадам,
Урдам түрүүн нюдэндэм
Удамһаа ундарал гэрэлтэй,
Угсаата зондоо хундэтэй
Ухаансар хатад харагдахан:
Дай-хун тайжын сэсэн намган,
Буряд зоной омогорхол болоһон
Баатарлиг түүхэтэй Бальжан хатан;
Ебхэгэр бээтэй, энеэд гэхэн
Елена Шарайн хэр хэн бэ?
Зүүн зүгэй дангина гүүлэхэн
Сэпэлмаа Аюшын ямар бэ?
Хүн бүхэн өөрсэ шэгтэй,
Хүн бүхэн өөрын үүргэтэй,
Хэншье хэндэ адли байхагүй,
Хэншье хэниие дабтаха ёһогүй –
Хромосомууд, геномууд, ДНК гээд
Хүн бүхэнэйхи ондоо юм гээ.

Багаһаа Карлтай наадахан,
Баян айлай хүүхэн,
Арбан зургаа наһа гүйсэхэн
Арюухан баронесса фон Вестфален
Аргагүй сэбэр басаган болобо,
Аба эжынгээ ашыень харюулха,
Хадаг баян айлһаа залуулха,
Хадамда үгтэхэ сагынь ерэбэ.

Пруссиин гүрэнэй зүбшэлэгшэ
Людвиг фон Вестфален,
Гүрэнэй юстицийн зүбшэлэгшэ
Генрих Маркс – нүхэд байхан.
Зүгөөр Женниин гэртэхин
Заяаень басагандаа олгуулхаяа,

Зиндаатай нийгэмдэ гаргахаяа,
 Жаргалын ондоо тээ бэдэрхэн.
 Тиин залуу басагахан
 Трир гэжэ Рейнэй хотын
 Баал-бүжэгүүдэй найхан,
 Бүхы басагадһаа сэбэрхэн,
 Хүнгэн солбон бэетэй,
 Хабатай тааруу хубсаһатай,
 Хүхюун, шогтой, зугаатай,
 Хурса ухаамгай хэлэтэй
 Хатан-принцесса гэгдэбэ.
 Рубенсын зурагһаа бууһандал
 Найхан шарайтай Женнидэ,
 Һара нарые һажааһандал
 Һаргама сэбэр басаганда
 Кавалернүүд ерэдэг болобо,
 Гараа, зүрхэеэ дэлгэбэ.
 Баяд ноёдууд субаба,
 Бэри болохыень дурадхаба.
 Баян айлай лейтенант хүбүүе шэлээд,
 Басагаяа тэрээндэ үгэхэ гэжэ хэлсээд,
 Баталжа үгээ хоёр талаһаа үгэлсөөд,
 Болюулһан юм даа хахад жэлы үнгэргөөд.

Хэды заншалай тиимэшье һаа,
 Хүршэнэр хоорондоо муудалдаагүй,
 Хоёр ухаатай эсэгэнэр байһанһаа
 Хэзээдэшье эбээ таһараагүй.
 Женниин дүүтэй Карл гимназида һураһан,
 Карлай эгэшэ Софитай Женни нүхэсэһэн,
 Карл Вестфаленайда айлшалдаг байһан,
 Женни Марксайхинда эрьенги болоһон.

Людвиг фон Вестфален
 Уран дуута Гомерые,
 Уильям Шекспирэй зүжэгүүдые
 Сээжээр мэдэдэг байһан,
 Эдгар, Карл, Женнидэ
 Үдэшэндөө дэнгэй дэргэдэ,
 Үгы һаа, байгаалида гарахадаа,
 Оршон тойроноор аяншалхадаа
 Одиссейн ушаралта ябадалнуудые,
 Олон тоото гасалангуудые
 Дабажа гараһыень хөөрэдэг һэн,
 Пенелоподоо бусаһыень хэлэдэг һэн.
 Шекспирэй эрэлхэг дүрэнүүдтэй,
 Шударгы, хатуу зүрхэтэй
 Макбет болон Гамлеттэй,
 Хаан Лир, Ричардын ябадалтай,
 Джульетта болон Ромеотой,
 Дездемона болон Отеллотой
 Гашуудалтайшье, энеэдэтэй
 Гайхамшагта персонажуудтай
 Танилсуулжа баясуулдаг һэн,
 Тэдэнь хожомой байдалдань,
 Тэмсэлэй замда гарахадань,
 Туһатай боложо үгэһэн.

Поэзиин шэдитэ мүнүүдтэй
Танилсуулhaniинь удхатай юм –
Соёл гэгээрэлдэ һурамжатай
Саашадаа үхибүүдын болоһон юм.

Генрих Марксшые өөрөө
Гэгээрүүлэгшэ байһан,
Монтен, Вольтер, Руссо, Дидро
Генрихэй анханай шүтөөн һэн –
Хуушарһан засаг түрье,
Хуурмаг шажан мүргэлые
Хайрагүй тэдэнэр шүүмжэлһэн,
Хүнэй эрхые хамгаалалсаһан.
Франциин улад зониие
Хубисхалда элсүүлһэн,
Арюун ухаа дэлгэрүүлһэн
Агуу хүнүүд тэдэ һэн.
Эдир Карл, Женниие
Эдэнэрэй үзэлнүүд гайхуулһан,
Хойшонхи хэрэгүүдэйн ябасые
Хэтэршэгүй эршэтэй болгоолсоһон.

Гэгээрхын тэрээхэн үедэ,
Гушан оной июльдэ,
Карлай гимназида ороһон жэл
Францида эхилээ һэн хубисхал.
Тиихэдэ эсэгэнэрэйн зааһаниинь,
Тэмсэлэй зула бадарааһаниинь
Тэдэнэй замые арамнайлаа,
Тэмсэлдэ хожомын оруулаа.

Хожомоо Женни Англида,
«Франкфуртын сониной» хуудаһанда
Соёлдо, театрта зорюулһан
Статьянуудые бэшэдэг һэн.
Зүгөөр эгээн ехэ ажалын
Марксай хэрэгтэ зорюулагдаһан,
Нүхэрэйнгөө булта номуудые
Уншажа, заһалсажа гаргалсаһан.
Карл һамганайнгаа һанамжые
Хэнһээшые дээрэдэ тоолодог һэн –
Гегель, Фейербахые үзэһэниинь
Женнидэ туһа боложо үгэһэн.

Женниин үбгэ эсэгэнэр,
Хүгшэн эжы, нагасанар
Хуу булта – аристокрадууд,
Хуулига засагы сахяашад.
Эсэгэ нэгэтэй Фердинанд ахань
Дотоодын министр болоһон,
Демократическэ үзэлтэниие
Даралсан хүнөөжэ ябаһан,
Хожомоо дүү Женниие,
Карл Маркс социалистые
Харатай дайсад гэхэн,
Хари гүрэн руу намналсаһан.

Гуа дээдын нийгэм,
 Гэгээнсэр янзын хэлэтэн
 Басаганай сэдхэл дайраагүй,
 Бюргерэй зам шэлүүлээгүй.
 Эсэгэ бэрхын заяагаар
 Эрхим хүмүүжүүлгэ абаһан,
 Анханһаа хурдан ухаагаар
 Анхаржа тойрони хураһан,
 Өөрэ шударгы зантай,
 Өөрөөн шүүмжэлхы хараатай,
 Найрхуу уһан хэлэтэдые,
 Найзгай хооһон аматадые
 Басаган илгадаг болоһон,
 Баяшулда этигэхее болиһон,
 Хомхой хобдогынь ойлгоһон,
 Хэтэрмэ мэхэтэйнэ элирүүлһэн.
 Жааханһаань түрэлхидэйнэ омогорхоһон
 «Жаргалай хүбүүн» болохо гэгдэһэн,
 Хүршэ Карлда Женни дурлаһан,
 Хурса ухаатай, хатуу зоригтойнь ойлгоһон.

*«Хүн болохо багаһаа,
 Хүлэг болохо унаганһаа».*

Арбан долоо Маркс хүрэбэ,
 Бонной университетдэ оробо,
 Бага наһанайнгаа инагтай,
 Баронесса фон Вестфалентай
 Хубияа нэгэдхэхы хэлсэбэ,
 Хэндэшье хэлэхэгүй гэлсэбэ.
 Женниин гэртэхин дурагүй,
 Заншал эбдэжэ болохогүй –
 Ухаансар ганса басагаяа,
 Ухаан түгэлдэр үриеэ
 Өөһэдын зиндаагай нийгэмдэ,
 Аристократическа бүлгэмдэ
 Оруулха заатагүй гэлсэһэн,
 Анханһаа тийгэжэ һэдэһэн.
 Үшөө нэгэ гасалан бии һэн –
 Үүри бэшэ Карл хүбүүн
 Аляа найхан Женниһээ
 Аяар дүрбэ дүү байһан,
 Вестфалентан тиимэһээ
 Дуулахашье дурагүй һэн.
 Яндан хооһон студентдэ
 Яажа басагаяа үгэхэб даа,
 Юуншье бэшэ хүбүүнтэй
 Юу зобохыень найшаахаб даа.
 Бэрхэ шадамар басаганда
 Бэхи эрые олгохо,
 Бэлиг ехэтэй үхиндэ
 Баян хадамые бэдэрхэ.

«Дуратайб» гэжэ нэгэтэ хүбүүнэйнгээ хэлэһэн
 Женниие Генрих анхархадаа,
 Гэртэнь ерэхэдэнь тэрэ басагантай уулзахадаа
 Хэнһээшье ухаатайень ойлгоһон,

Хэнхээшье сэбэрыень мэдэрхэн,
Карлда таарахыень зүгнэхэн,
Карлдал дуратайень тааһан –
Хүбүүндээ Берлин руу Генрих тиигэжэ бэшэхэн.

Залуухан Карл Женнидээ
Зорюулһан Берлинһээ шүлэгүүдээ –
Дуран тухайгаа хүбүүнэй бэшэхэн
Гурбан дэбтэр дуунууд һэн:
«Этигэл найдални мүнөө
Одоол хүсэлдэбэ хэбэртэй,
Урдань ханаандаал хүсэдэгөө
Олоһондоо угаа баяртайб.
Ухаагаар бэдэрхэм һайса
Үрэгүй дэмы байшоо,
Ганса шиниимни хараса
Гэнтэ зүрхыем эзэлшоо».
Женни Карлай шүлэгүүдые
Уйлан сэдхэжэ уншадаг һэн,
Урин налархай мүнүүдые
Угаа гамтайгаар хадагалдаг һэн.

Дурлаһан хоёр гэрлэхые
Долоон жэлдэ хүлээгээ,
Хамтархын зүбшөөл үгэхые
Халуун тэмсэлээр үреэлгээ.
Карлһаа басаганай арсахагүйе
Фон Вестфалентан ойлгоо,
Үхөөшэм һураггүй дээрэ гэхые
Үнэхөөр мэдэрхэ баатай болоо.

Демократ хараатай Карлда
Берлинэй захиргаан дурагүйтэһэн –
Тиимэхээ Иенэй университеттэ
Докторой зэргые хамгаалһан.
Тиибэшье тэрээндэ хаанашье,
Түрэл Бонной университеттэшье,
Кафедра даалгажа үгөөгүй,
Багшалхы ажал олгоогүй.
Тиин Карлые инагтаяа
Хамтархын аргагүй болгоһон,
Женни хубияа амарагтаяа
Залгаха золгүй үлэхэн.

Карлай хүбэлгэниие ойлгоһон
Гүрэндэ харшыень мэдэхэн,
Пруссиин засаг тэрээниие
Дүтэлүүлхы бээдээ оролдобо.
Эссер гэжэ нэрэтэй,
Эсэгыень мэдэхэ байһан
Хуулита засагай тушаалтай
Хүниие Карлда эльгээбэ –
Гүрэнэй албанай тушаалые,
Гайтай дэбжэлтэтэй хэрэгые,
Зоболгүй шадалтай һуухые
Залуу эрдэмтэдэ дурадхаба.

Зүгөөр Маркс – мэдээтэй,
 Женни инагаараа дэмжээтэй,
 Жэгшүүритэ дурадхалһаа арсаба,
 Заяанайнгаа хубиие шэлэбэ.

Һонор хурса ухаатай,
 Һаруул һайхан зантай
 Женни фон Вестфален
 Жааханһаа эзэрхэгшэдые үзэн ядаһан,
 Баяшуулай ангида дурагүй һэн,
 Бүлэһөө тиимэһээ холодоһон.
 Эгээн доро хаягдаһан
 Эзэд буржуазида дарлагдаһан
 Хүдэлмэришэ арад зонтой
 Хуби заяагаа нэгэдхэһэн,
 Хэдэн ехэ бэрхэшээлнүүдтэй
 Харгы замые шэлэһэн.

Хорин дүрбэтэй хүбүүнэй
 Коммунис үзэлын тодорбо,
 Кёльндэхи «Рейнын сониной»
 Редакторын болобо.
 Аймшагтай хурса, хүрөөтэй,
 Ажалша зоной дэмжэлтэтэй
 Материалнууд гаража эхилбэ,
 Марксай хараан элирбэ.
 Зониие тэмсэлдэ уряалха
 Сонин урдань байгаагүй,
 Пруссиин гүрэнэй түүхэ
 Тиимэ хуудаһа ираагүй.

Тиин үнэн нүхэрэйнгөө
 Түүхэтэ замаа шэлэхэдэнь,
 Тиигэжэ эгээн түрүүшынгөө
 Тэмсэлэй хэрэг эхилхэдэнь,
 Женни дотороо омогорхожо,
 Жэншэдгүй инагаа дэмжэһэн,
 Бүгэдын хэрэгтэ шунажа,
 Бүхы шадалаараа оролсоһон.
 Мэгдэһэн засагай хараанда
 Марксай сонин һаад болобо,
 Хинахын хэмжээнэй ашагүйдэ
 Хорихын захиралта үгтэбэ.

Карл Женни хоёрой
 Хамтаржа Германидаа һуухын,
 Хубияа нэгэдүүлһэн хоёрой
 Хубиингаа хэрэг үргэлжэлүүлхын
 Һаруул найдалын барагдаба:
 Хубисхалай зула бадарааһан,
 Хүдэлмэришэ ангиие һэргээһэн
 Франци руу нүүхэ болобо.
 Саашанхи байдалын иимэ һэн:
 Пруссиин засаг эрилтэ табяад,
 Парижһаа тэдэниие түрүүлһэн.
 Һүүлдэ Брюссельһээ намнуулаад,
 Эсэстээ Лондондо байрлаһан –
 Эсэгэ Ороноо бусаха хубигүй байһан.

Түригдэхынгээ нютагһаа урда тээ,
Түгэншэлхэ хубиингаа эхин дээр
Түрэ хуримаа хэхэ гэжэ шиидэбэ,
Тиигэжэ жаргалаа одоол олохо гэлсэбэ.
Энэ үедэ гэртэхиндэнь
Элдэб гашуудалнууд тудан:
Карлай дүү хүбүүн мордохон,
Хайрата хоёр эсэгэнэрын
Хүрһэтэ дэлхэйтэй хахасан.
Маркс эхэтэйгээ эбээ таһарһан –
Мууса хүмүүжүүлэгдэһэн хүн болоош,
Мүнгэ олохы ажал хэнэгүйш гүүлэһэн.
Женни ахатайгаа эбгүй болоһон –
Хараа муута эрые шэлээш,
Хаахаб тэрээниеш түрмэдэ гүүлэһэн.

Тиибэ яабашье, хадам эхэнь
Карлые ойлгоһон, эмээхэй һэн,
Баян бэшэ, сүмөөхэн түрэдэнь
Багахан тулга боложо үгэһэн
(Хожомынь туһамарша Ленхение
Марксайда ябуулһан туһалхыень).
Түрэдөө дашуурһан, баяртай,
Түрэхэһөө хүхюун абари зантай
Карл, Женни Маркстан жаргалтай,
Багахан аяншалга Рейн дээгүүр хэбэ,
Бүхы наһандань тэдэ үдэрнүүдын хадуугдаба.

Зоболгүй байдал шэлэхэ аргатай байһан,
Зоргоороо үдэһэн тэрэ аристократ басаган
Иигэжэ хубиингаа «жаргал» гэдэгы олоһон,
Ажабайдалай шэрүүн тэмсэлдэ гараһан.

Хэды хүшэр, хүндэ сагай тудабашье,
Хэды зоболон, гашуудалтай ушарбашье,
Хоёр залуу, бэе бээе һанаһан,
Хоёр дүлэтэ дуран дундаа ябаһан,
Хэды удаан дуранайнгаа түлөө тэмсэһэн,
Хэдэн олон гасалан дабажа гараһан,
Хэды ехэ баатарлиг зориг гаргаһан,
Хэды удаан этигэл найдалаа хадагалһан
Халуун хоёр шуһан эсэстээ ниилэхэдээ,
Халуун хоёр зүрхэн хамтаран сохилходоо
Энэ наһанайнгаа нангин холбоо баталба,
Эгээн сэнтэй хуби заяагаа олобо.

Сэлмэг һайхан сэдхэлтэй,
Сээжын оёорһоо захяатай,
Анханһаа тэмсэхы зүрхэтэй,
Ажалша арадта дуратай –
Иимэ эхэнэр эндэ,
Энэ һэшхэлгүй дэлхэйдэ
Байһан аал хэзээ нэгэтэ?
Байжашье болоо Юртэмсэдэ.
Парижда дарагдаһан Коммуна,
Кёльндэхи урагшагүй хүдэлөөн

Тэрэнэй зориг хухалаагүй,
Тэмсэлэй замһаа гаргаагүй –
Дүшэн наймадахи оной
Дүлэндэ Европын абтахата
Маркс Энгельстэй Женнимнай
Хубисхалай тэмсэлдэ оролсоо һэн.
Хэды полицида намнуулаашье һаа,
Хэдэн сүлэлгэндэ зобоошье һаа,
Хайра засагһаа гуйгаагүй,
Хубисхалай хэрэгһээ арсаагүй.

«Коммунис партиин Манифест»
Хамаг пролетариие нэгэдэгты гээ,
Хүдэлмэришэ ангиин тэмсэлэй
Хүтэлбэрийн программа болоо гээ.
Маркс, Энгельсэй одон ялас гэбэ,
Хоёр нүхэдэй нангин ажал эхилбэ,
Дарлагдаһан анги удамаршадые олобо,
Дэлхэйн ажалшад газаршадтай болобо.

Зүгөөр тэмсэлээ үргэдхэхын
Замынь үшөөл хаалтатай,
Пруссиин засаг түрын
Марксда дурагүйнь мэдээтэй.

Женни, Карлын шэлэһэн,
Зорихон замыень үзөө һаа,
Эгээн түрүүшын алхамһаа
Эсэс хүрэтэрөө тэмсэл һэн:
Инагтаяа хамтархын – тэмсэл,
Ажалаараа амидархын – тэмсэл,
Орон нютаггүй – сүлэлгэн,
Орохо байрагүй – зоболон.
Ондоо гүрэнүүдтэ байхадаа
Ото мүнгөөр дуталдахадаа,
Эмиграцида Лондондо байрлахадаа
Энгельсэй һайгаар амидараа.
Зүгөөр Женни орой нэгэтэ
Золгүйб гэжэ гэмшээгүй,
Нүхэрэйнгөө туйлаһан амжалта
Өөрынгөө жаргалһаа илгаагүй.
Хэды ядаралда ородогшье һаа,
Хүндэмүүшэ зангаа табяагүй,
Ямаршье сагта гэртэһээн
Ерүүл улад таһараагүй.
Хэды мүнгөөр ядалдаашье һаа,
Хэзээшье муу юумэ үмдөөгүй,
Үхибүүдэйн хубсаһан аятай һэн,
Өөһэдыншье – маягтай һэн.
Өөрөө Женни дүйтэй байһан,
Өөрөө юумээ оёдог һэн,
Эдэе хоолшье хэхэдээ бэрхэ,
Эдэй тоосоошье өөрөө хэхэ.
Женнин шадмар туһалагшань,
Тэрэнэй үнэн нүхэрынь,
Тоошоолтой дуратай хүниинь,
Үгэ соонь бултые хэдэгынь,
Үнэхөөр хоёрдохи «бинь»

Ленхен – Елена Демут байхан.
Фридрих Энгельсэй хожомын
Марксай басаганда хандахадань,
Женни фон Вестфален эхын
Ямар байһы Элеонороһоо асуухадань,
Басаган тэрээндэ бэшэһэн:
«... Ленхен Демудые дурдахы
Мартажа огто болохогүй,
Манай бүлэдэ тэрэнэй аша сэгнэшэгүй».
Нэгэ марксист бэшэһэн:
«Харида бууһан эмигрантнуудые,
Хооһон гэдэһэн мание
Хододоо тэрэ эдеэлүүлдэг һэн».
Елена Демут Маркстнай бүлэдэ
Һохор дуратай «диктатор» байһан:
Маркстнай дайсад – өөрын дайсад,
Маркстнай нүхэд – өөрын нүхэд.
Гэрэйн бүхы ажалые өөртөө дааһан,
Үхибүүдэйн хоёрдохи эх болоһон.
Хэрэг ажалаараа абьяастай,
Хатуушье, зөөлөншье абаритай,
Һанаан сэбэр сэхэ тэрэ эхэнэрэй
Нүлөөн доро булта байдаг бэлэй.
Заримдаа Марксай сулалдаад,
Залинта тэнгэридэл аашалхада
Еленэл зүрхэтэй кабинеттэнь орохо,
Арсалан шэнги тэрэниие абаад,
Эшэгэн шэнги номгоруулха.
Авторитет гэжэ Марксые
Огто тоодоггүй байһан,
Бүлэ соохи алинииншье
Булта адли «өөрын» һэн.
Амин бээ Маркстнай түлөө үгэхөөр бэлэн,
Үнэн дээрээ үгэһэншье нангин эхэнэр һэн –
Женни Карл хоёрой хажууда булаша дээр
Зэргэлээд Ленхен мүнөөшье болотор хэбтэһээр.

Илалтын баярые Маркстан үзэһэншье һаа,
Игсуун хохиролдо хүртэһэн,
Онсо амжалта туйлаһаншье һаа,
Олон нүхэдөө гээгдүүлһэн.
Эхин ехэ баярын
Инаг дуранайн илалта һэн,
Эгээн ехэ жаргалын
Интернационалай бэхижэл һэн.
Коммунистнуудай Холбоон,
Хубисхалай Германида хүдэлөөн
Бельгидэ полициһаа мултарһан
Женнииншье хэрэгынь болоһон.
Багахан гурбан «хорхойхонуудаа»
Брюссельһээ хормойлоод гарахадаа,
Рейндэ тэмсэһэн Карлдаа
Туһалхы шадалаараа оролсоһон.

Өөгшөөжэ хэлэһэн «хорхойхонуудайн»
Оог хоёрын Брюссельдэ түрэһэн,
Хамагһаа бага үхибүүниинь
Хэдыхэн лэ һаратай һэн.

Мээхэй туладаа хэзээдэшые
 Маркстан табисуураа алдаагүй,
 Хэдышые зобоо наа, хэнииншые
 Хүхюун зангаа табяагүй.
 Үшөө жэшээ гү? Теэд, харыт,
 Урихан абариенъ анхарыт.
 Заншал дагаха ёһотой газарнуудта
 Заа хүбүүндэл Маркс түдэгэсэдэг байһан;
 Өөрынгөө үхибүүдтэй наадахадаа
 Өөрөө үхибүүндэл нэтэршэдэг һэн.
 Омогтой Женни тиихэдэнь хэлэхэ:
 «Минии томо хүбүүн», – гэхэ.
 Энэнь хоёр удхатай хэлэгдэһэн:
 Нүхэрһөө өөрөө дүрбэ эгэшэе
 Ньюн барингүй һануулдаг һэн;
 Наадахадаа Карлнь дашуураад
 Нээрээшые үхибүүндэл болошодог һэн.

*«Заримдаа өөрын инаг садантаяа
 Наада энеэдэ багахан тэды эрхилхэ.
 Тэрэшые хадаа
 Инагай зулые тэжээгшэ тоһон мүн»*.*

Тэршээ солгёон Элеонора басаган
 Тон хүбүүндэл адли зантай һэн,
 «Хүбүүн түрэхэ хүниие һамаржа,
 Басаган болгожорхёо һамгамни», – гэжэ
 Маркс энеэн Женниее шоглодог байһан;
 Хүн бүхэн – Марксай бүлынхид,
 Хуу булта далда нэрэтэй һэн,
 Гадна, тэдэнэй бүхы дүтынхид
 Гаһар мэргэн нэрэнүүдтэ хүртэһэн.
 Эдэнь хүниие доромжолһон бэшэ,
 Ямар нэгэ онсо илгаатайень мэдэржэ,
 Ямар нэгэ талаан бэлигыень анхаржа,
 Яг дүтөөр тобойсо шэнжыень гаргаһан.
 Маркс өөрөө наһан болотороо
 «Мавр» гэжэ нэрэтэй ябаһан,
 Хаб хара үһэнэйнгөө түлөө
 Хабатай тиимэ нэрэтэй байһан;
 Фридрих Энгельстэй ушар болоһон:
 Дайлалдажа байгаа хоёр талын сэрэгүүдэй
 Данса мэдэеень үдэр бүри шэнжэлээд,
 Ямар тактика алинайнь шэлэхые тухайлаад
 «Пал Мал Газетадэ» бэшэдэг һэн.
 Наполеоной француз армиин
 Седан шадар бүһэлэгдэхынь
 Хоёр үдэр урид шэнжэлжэ бэшэһэн,
 Харатай мэргэнээр тэрэнь тудаһан.
 Тиихэдэнь Женни гэжэ эжыдээл адлихан
 Карл Марксай ехэ басаган
 «Генерал» гэжэ нэрэ Энгельсдэ үгэһэн,
 Хойшодоо тэрэнь ото «генералаар» ябаһан,
 Хоорондоо шабинарын «генерал» гэдэг болоһон.
 Сэб сэхэ нюргатай Фридрих Энгельс
 Сэрэгшын үнэхөөршые түһөөтэй һэн;

Маркстнай бүлын дүтын нүхэрые,
Вильгельм Либкнехт хубилхалшые
Марксай үхибүүд һонирхон шагнадаг бэлэй,
«Лайбрери»** гэжэ тиин тэрэнээ нэрлээ.

Карл Марксай һамган
Женни фон Вестфален
Тэсэмгэй зантай байһан,
Тэрээниие нэгэ иимэ ушар гэршэлһэн.
Түрэл Германиһаа түригдэһэн,
Тиигэжэ Англида байрлаһан,
Маркстай үргэлжэ уулзаһан
Либкнехт хожомын хөөрэхэн.
– Лондондо эмигрантнууд уулзажа,
Лоджингхаус пансиондо сугларжа,
Шатар наададаг байһамди,
Шадал соогоо хүхихэбди.
Ходо дорюунууд, зугаатай,
Хэтэрхэдээ угаа шууяатай,
Диилдэһэнээ гоёор шоглохобди,
«Саарһан малгай» үмдэхүүлхэбди.
Марксшые заримдаа ерэхэ,
Мантай шатар наадаха,
Ядалдахадаа сучалдаха,
Диилдэхэдээ улам хэтэрхэ.
Нэгэтэ Маркс угаа хүхюунээр
Нэгэ гайхамшаг «ябадал» нээһэнэй
Маша баяртай манда дуулгаба,
Маниие бултыемнай «сохихоб» гэбэ.
Марксай уряалда дороо харюу үгтэбэ,
Тэрэмнай маниие үнэхөөрөөшые «сохибо».
Зүгөөр диилдэһэнээ ойлгожо эхилбэбди,
Зүбөөр «ябадалаа» хэдэг болобобди.
Удангүй Маркста «мад» табибаб,
Урма зоригыень хухалбаб.
Үшөө наадаха гэхэмнай
Үдэшын харанхы болошолой.
Үглөөдэр «даагаа нэхэхее»,
Үһөө, харюугаа абахаяа
Маркс намда дурадхаба,
Гэртэнь ерэхыем уриба.

Үглөө үдэрын болобо.
Унтаатай үшөө Лондон,
Марганаар һэрижэ эхилбэ
Маната Англиин улад зон.
Маркстнай гэртэ хон жэн,
Таһалга сооньшые хоһон,
Даншые эртүүр ерэхэндээ
Демудтэ һайшаагдаагүй хэбэртэйб.
Хатан Маркс харагданагүй,
Хэншые ондоо гаранагүй.
Удангүй Мавр гаража ерээд,
Гараа һарбайжа мэндэшэлээд,
Шатар түргөөр асарба,
Шанга тулалдаан эхилбэ.

Үнгэрөөшэ хүнindөө Мавр
 Унтаагүйн үзүүлбэ хэбэр –
 Үнөөхи «ябадалаа» шэнжэлхэн,
 Үшөө шэнэ арга нэмэхэн.
 Хүндэ байдалда намайе оруулба,
 Хүнгэнөөр намда «мад» табиба.
 Мавр хүхижэ эхилбэ,
 Маша урматай болобо,
 Хоёр бутерброд захиба,
 Ууха ундануудые эрибэ.
 Байлдаан дахинаа захалба,
 Бинь тэрэнээ диилэбэ.
 Тиин бүхэли үдэрөө
 Тэнсүү тулалдаан болобо,
 Ленхенэй асархан эдеэнхээ,
 Мяхан, сыр, хилээмэнхээ
 Үл залгаханаа бэшэ ондоо
 Эдэлхэ сүлөөн үгы дөө.
 Энэ хатуу нааданай үедэ,
 Нэтэрүү шанга тулалдаанай хаһада
 Нэгэтэшье хатан Маркс ороогүй,
 Нэгэшье үхибүүнийн ерээгүй,
 Хэнийншье «хүрөө», «болигты» гээгүй.
 Хахад хүни болотор Мавртай наадабаб,
 Хоёр дахин «мад» эсэстээ табибаб.
 Мавр үшөөл наадаха дуратай,
 Намайе диилэжэл халаха ханаатай.
 Зүгөөр эндэ «диктатор» Ленхен оробо,
 «Хүрөө!» гэжэ гансахан лэ үгэ хэлэбэ.
 Тэрэнэй урдаһаа хэншье арсаха эрхэгүй,
 Тиигэжэ бишье мордохо болобоб аргагүй.

Үглөөгүүр эртэ үүдыем Ленхен тоншобо,
 «Лайбрери, – гэжэ ороод, намда хандаба, –
 Лайбрери, хатан Маркс таниие гуйна,
 Шатар үдэшэндөө бү наадыт даа гэнэ.
 Мавр диилдэхэдээ огто тэсэшэгүй болоно,
 Минии хатанай ханаае ехэтэ зобооно».

Тэрээнхээ хойшо бидэн
 Шатар наадахаяа болиһомди,
 Сагаа тиигэжэ гээхын
 Сүлөөшье үгы болоһомди,
 Хүдэлмэришэ ангиин, пролетариин
 Хатуу тэмсэлдэ оролсоһомди.

**Эрдэни-Хайбзун Галишев, 522.*

***Лайбрери – сан, библиотека.*

І-хи хубиин түгэсхэл

Улаан-Үдэ, 2013 оной март һара

Һүүлдэ хэлэгдэхэ үгэ. Харамтайнь гэхэдэ, гурбан хубиһаа бүридэхэн «Женни» гэжэ поэма
 бэшэгдэжэ дүүргэгдэхэн аад, компьютер сооһоомни ойлгомторгүй «форматизациин» сэбэрлэ-
 лгэдэ орогдожо, бусад зарим зохёолнуудтаймни хамта огто үгы хэгдэшөө. Тус эхин хубинь 2013
 ондо «Байгал» сэтгүүлэй 3-дугаарта хэблэгдэхэн байжа, тэндэхээ абажа энэ табибаб.

ХУЛАН

Либретто

НЭГЭДЭХИ ҮЙЛЭ**Нэгэдэхи үзэгдэл**

Арбан долоо наһатай Хулан гэжэ нэрэтэй басаганай эсэгэ Жабай Дугар хүдөө нютагһаа гэнтэ нураг суугүй үгы болошоно. Дугарай намган ханаата болон үбдэһөөр, хэбтэрийн болоод үхэшэнэ. Хуланай дүү басаган Сэрэмжэд холын айлда үгтэһэн, Хулан ори гансаараа гэртээ үншэрэн үлэнэ. Үеынгөө дуратай нүхэр Бальжинимада хандахадань, тэрэнь Хуланда дуратайгаа мэдүүлжэ, гэ- рэйнэ ажалда хэзээдэшье туһалхаяа бэлэн байһанаа дуулгана.

Хоёрдохи үзэгдэл

Сэрэмжэдые басага хэжэ үргэжэ абаһан Дашадондог эсэгэнь түрмэдэ хаалтатай, нюдөө түн- хюулһэн, үүдэн шүдээе намна сохюулһан. Үргэжэ абаһан эсэгэтээе уулзахаяа түрмэдэнь ерэхэн Сэрэмжэд абаяа хайрлаад уйлана, яагаад тэрээндээ туһалхаяа асууна. «Ши намда юугээршые туһалжа шадахагүйш, уйлангүй, бархирангүй байгаарай», – гэжэ захяад, эсэгэнь сүлэлгэндэ эль- гээгдэнэ, «амиды бусаагүй хаамни, басагыемни бурхан харалсаһай» гэжэ үрэнэ. Арбаадтайхан Сэрэмжэд орохо гэргүй, ошохо газаргүй гансаарханаа үлэнэ. «Арадай дайсанай» басагантай хол- боотой гүүлэхээе айжа, хүнүүд басагые хараашагүй болоод ябана. Басагые хайрлаһан Тыхэёон Сэрэн гэжэ хүн тэрээндэ нютагаа орхижо, Ага ошохыень дурадхана. Басаганай Ага ерэхэдэ, үнэн алдарты шажантай, хайн ханаатай ород эхэнэр өөгшөөжэ, дүтэлүүлжэ, хажуудаа байлгажа, до- лоон ангиин хургуули дүүргүүлнэ. Тиһээр байтар дасан сүмэнүүд хаагдажа, Сэрэмжэд дахинаа гансаараа үлэнэ.

Гурбадахи үзэгдэл

Хуланай хүниндөө адуугаа манахадань, шононууд добтолдог болобо. Абынь агнуурида ба- ридаг буу бии, зүгөөр һомогүй, буудажашье шадахагүй. Бальжинимадаа хандахадань, тэрэнь Ху- ланиие сагаалса буудуулжа хургана. Хулан мэргэн буудагша болоно. Бальжинимань тэрээндээ һомо бэлдэжэ үгэнэ. Нэгэтэ хүни шононуудай добтолходо, Хулан нэгэ арьяатаниие буудаж ала- на, бэшэниинь гүйлдэжэ арилна, хойшодоо адуундань ерэхээе болино.

Хабар болоходо, Хулан малайнгаа ажалда диилдэнэ. Бальжиниматаяа зүбшэлсөөд, тэмээгээ харууһалхыень хүндэ даалгаха, намартаа түлөөһыень түлэхэ гэжэ хэлсэбэ. Энээн тухай хоб дуу- лаһан һомоной ноёд залуу басагые баяжаба, хулааг-нюдарган болобо, хүниие заража, үмсынгөө мал адуулуулдаг болобо гээд, Хуланай эрхые хаһаад, малыень бултыень, бүхы зөөриинь хуряжа абана, һеы гэрыень хамтын болгоно. Бальжинима һомондо гүйлта барижа: «Хулан бидэ хоёр гэрлэхэ гэхэмди, эрхыень бү хаһыт, ниилэхыемнай зүбшөөгыт», – гэбэ. Һомон «арадай дайсан- тай» гэрлэхэ зүбшөөл үгэбэгүй. Хуланиие хулааг болгожо, сүлэлгэдэ ябуулна.

Хүтэлэгшэ:

Гэнэн гэдэргэ үхибүүе,
Гүлмэр годон басагые
Гүрдэхээе эшэбэгүй,
Гэмнэхээе бэшэбэгүй,
Гам хайрагүй зэмэлбэ,
Гайтай дайсан болгобо,
Шэрүүн шиидхэбэри абаба,
Шанга тогтоол гаргаба.

ХОЁРДОХИ ҮЙЛЭ Дүрбэдэхи үзэгдэл

Эрхээ ханагдахан олон хүнүүдээр хамта Хулан товарна вагон соо ашуулаад ябуулагдана. Хайшаашье абаашагдажа ябаһанаа мэдэхгүй, ямаршье хуби заяатай байһанаа ойлгохогүй, ханаа үнөөндэ абтаһан уруу дуруу буряадууд «тамын зон тамадаа жаргалтай» гэдэгээр холын харгыда дууладаг арадайнгаа уйдхартай дуунуудыг дуулалдаһаар, Красноярск хүрэжэ ерэнэ. Тэдэниие бааржада ашана. Шанга шангаар харуулай ноён ооголно, шада-яда буряад нэрэнүүдыг уншана. Бэе бэеһээ барилсаад, тэдэнь бааржа руу орожол байна. Буутай хүнүүд бабаралдана, яруулна.

Харуулшан:

– Ну, сколько можно кричать?
Где эта самая бля...?

Хулан:

– Хэн гэнэб,
Хэниие ооголноб?
Хай, намайе бэшэ гү?

Сүлэгдэһэн буряадууд:

– Жапова Хулан гэнэ, ши гүш?
– Мүн хаа, яба, яба.

Бааржада Хулан дүтэлнэ. Бүхэдөө нагаантай, барагар шарайтай бирэд урдаһаань ерээд, уг-заран татажа, үүдэн хэбэртэй бааржын нүхэ руу түлхижэрхинэ. Тэмтэрһээр, бүдэрһөөр, Хулан тэрээ руунь тэнсэлдээд унангүй орошоно.

Бааржада хуулгаад, модо отолдог газарта абаашана. Тэндээ өөһэдөө нүхэ малтажа, байха байрануудаа бэлдэнэ. Хүйтэ нойтонһоо, үлэн хооһонһоо, амаралтагүй, хүндэ хүшэр ажалһаа хүнүүд үхэжэ эхилнэ, илангаяа үхибүүд. Бальжинимаяа ханаһан Хулан эндэ иигэжэ үхэн хаар гээд, гансааран тэрьедэнэ. Хэды ехэ зоболон гаталжа, хүүлэй хүүлдэ баригдангүй, бүтэн бүрин нюта-гаа, Жигзэмаа хуряахайндаа хүрэжэ ерэнэ. Зүгөөр Бальжинимань угтабагүй. Хуланай сүлэгдэһэнэй удаа өөрынгөө зөөриие абхуулха болоод, намайе баһа хулааг болгожо сүлэлгэдэ ябуулна аа гү гээд, нютаһаа бодхуултажа тэрьелһэн байгаа. Хайшаашье ошоһыень хэншье мэдэнэгүй.

Табадахи үзэгдэл

Хулан Бальжинимаяа бэдэрхээ ород сэлеэнгүүд руу гарана. Буряадууд намайе хараа хаа, хүрьехэ, дүрьехэ, хаана ябаһыем засаг түрынхидтэ дуулгаха гээд, Бальжинима нэгэ газарта удаан тогтонгүй, хоол олохын тула энэ тэрэ ажал хээд ябана. Нилээд олон хууринуудаар бэдэрһэнэйн-гээ эсэстэ Хулан Бальжинимаяа олоно. Хараад ооголходонь, Бальжинимань танибагүй, буряад эхэнэрһээ тэрьедэхээ забдахадань, Хулан тэрэнээ байлгажа, өөрөө мүн байһанаа ойлгуулба. Тэдэ хоёрой баярлаһаниинь хэлэшгүй.

Хүтэлэгшэ:

Бээ баринагүй, уйлана Хулан,
«Боли даа» гэнэгүй Бальжинимань.
Ород сэлеэнэй дунда уулзаһан,
Олосолдоод, уйлалдаад халахаяа болиһон,
Хаанахишье юм даа, буряадуудыг,
Хубяараа уулзаһан хоёрыг
Хүнүүд тогтоод, гайхан харана,
Хайрлана, ойлгоно, хэрээһэлнэ.

Хоюулаа алтанай уурхайда ажалда ороод, хамтын байрада байха булантай болоод, найнаар хүдэлнэ, найн салин абана. Тиигэжэ байтарнь, гүрэн дотор «паспортизациин» эхилхэдэ, үнэм-шэлгэ абаха эрхгүй хоёр шалгалтаһаа айгаад, дахинаа тэрьелнэ. Бүтүү хүбшэ соо хэндэшье ха-рагдангүй байрлаха гэжэ тэндээ яһала найн землянка-гэр барижа, ойн мөөгэ, жэмс болоод ан-гай үүсэ ехээр бэлдэжэ, ан-бүн, баяртай хоюулан үбэлжэбэ. Хулан хээлитэй боложо, хабар хүбүүн

түрэмбэ. Зүгөөр ямар байдалда ороод байханаа мэдэржэ, үхибүүгээшье, өөхэдэгөөшье зобоохогүй гэжэ хүбүүгээ холын хүндэ үргэжэ абахыень үгэнэ. Хулан уйдана, уйлана, хайран хүбүүгээ өөхөдтөө байлгах аргагүйдөө шанална.

Хүтэлэгшэ:

Унахан модоной нүүлэ дээрэ хуужа,
 Уйдхарта абтахан Хулан үбэрөө хэхэжэ,
 Унатахан нюдөөрөө хайрата үриез шарайшалба,
 Улаахан хасартань, амандань хүхэеэ няба.
 Хуланай нюдэнһөө эзэлүүдгүй нулимса дуһана,
 Һүүлшынхией үриез хүхүүлһэнэ ойлгоно.
 Жаахан хүбүүн мэдэһэн юмэндэл,
 Һүүлшынхией хүхэжэ байһандал,
 Хомхойгоор хүхыень хүхэнэ,
 Хургануудханаараа һабардана.
 Иигэһээр үритэеэ хахасаха сагын тулаба,
 Эхэ хүбүүгээ һүүлшынхией таалаба,
 Эсэгэ болоошонь дүмүүхэнээр абаба,
 Буряад дэгэлэй үбэр хүлхыгдэбэ,
 Баахан амитан үбэртэлэгдэбэ...
 Хулан нёлбоһоо аршана,
 Хойноһоонь үриез харана:
 – Хүлисыш даа аба, эжыгээ,
 Хайрлыш ядаһан бидэнээ.
 Золгүй үедэ түрэмбэлши даа, хүбүүмни,
 Зобоохо шамаяа байгаалди даа, мухамни...

Бодхуултажа ойгоор ябаһан нютагайнгаа Гэлэг-Сэнгэ гэжэ хүнтэй Бальжинима уулзажа, «гэртээ» урижа, гурбуулан сугтаа аятай, бэе бээдээ туһатай байрлаба. Нэгэтэ Бальжинима Гэлэг-Сэнгые Хуланай оёһон юу хээ, хубсаһа хунар худалдахыень, андалдахыень хото руу эльгээбэ. Тээд болзорто сагтаа тэрэнь ерэмбэгүй. Буруу юумэн болоо гэжэ ойлгоһон Хулан Бальжинима хоёр урид Гэлэг-Сэнгэтэй асарһан гурбан тарган мориёо, харгыда абаха зөөри зөөшээ суглуулаад, буунуудаа бэлдээд, һэргылэн малтаһан нугаа-окоп соогоо бэлэн табина. Үдэшэ тээ тусхайгаар хухюур модо наншаха абьян дууджа, харан гэхэнь, олон сагдаанар модонойнь хажууда ерээд зогсожо байба.

Хулан буудахадаа мэргэн даа, Бальжинимань хургаһан ха юм. Хоёр сагдаанар алдалба, бэшэниинь саашаа гүйдэбэ. Гэлэг-Сэнгэнь наашааа гүйбэ. Гурбуулан моридтоо мордожо, дахин хуби заяагаа бэдэржэ гарана.

ГУРБАДАХИ ҮЙЛЭ

Зургаадахи үзэгдэл

Нэгэтэ зун Бальжинима Хулан хоёр сагдаанарта бүхэлэгдөөд, баригдана. Бальжинимада хэһээлтын «дээдын хэмжээнэй», Хуланда сүлэлгын арбан жэлэй тогтоол гаргаба. Бальжинимые тэрэ доронь бууджа алаад, «бандит» Хуланиие сүлэлгэдэ ябуулхын урда тээ Агын гудамжаар зондо харуулхын тула туужа гаргах гэхэн шийдхэбэри абтаба. Зон алмайран Хуланиие харахын тула түлхисэлдэнэ. Арбаадтайхан басаган түлхюулээд, Хуланай хүл доро унашана. «Яажашье байһан басагамши даа, болгоомжотой ябыш даа», – гээд Хулан басагы бодхооно. Түрэхэн дүүгээ таяагүй, таалаагүй. Сэрэмжэд уйлаад, «бүтэн бүрин бусажа ерыт даа, хайрата ганса эгэшэмни» гэжэ досоогоо үрээгээд үлэнэ.

Долоодохи үзэгдэл

Ванино бухта. Хамалгандо ороһон, эндэ тэндэһээ асарһан олон мянган хүнүүдые суглуулаад, бүридхөөд, саашань ябуулдаг газар. Нохойтой харуулшад дүүрэн.

Өөрынгөө эсэгэдэл адли хүниие Хулан обёоржорхино. Нээрээ гээшэ гү, али һорьмоһоёо хараһа гүб, яаһан туранхай арһа яһан болошоо гээшэб, һүр хүлдэнь яаһаһан бэ, яагаад эндэ абамни

ябаха ёһотой юм гэжэ гэнэн хонгор Хулан гайхана. Зүгөөр тэрэнх үнэхөөрөө эсэгэнх байшаба. Хулан хүзүүндэнх аһалдашана. Хүсэд хөөрэлдэжэ үрдээгүй байтарнь, харуулшад оог хуугай хашхаралдаад, үрзэгэ арзага түлхижэ, эндэ тэндэнх ёборомсоороо, хоёр тээшэнх таһалаад, абыньх туугаад ябашана.

Хүтэлэгшэ:

Хулан бодолдо абтана...
 Бальжинимамни, инагни,
 Буудажэ сугтань шамтаймни
 Алахаяа намайе яагааб даа,
 Амаруулхаяа тиигэжэ яаһам даа?
 Зобожо иигэжэ ябахагүй һэм,
 Золтой шамтайгаа хэбтэхэ һэм,
 Уйдхар гашуудалда абтахагүй һэм,
 Уһа нюдэн болохогүй һэм ...

Хуланиие пароходто һуулгаад сүлэлгэндэ ябуулна.

Хүтэлэгшэ:

Тамые зохёонһон гүрэнэй
 Тэмдэгээнх гэршэ – Колыма,
 Хэдэн мянган хүнүүдэй
 Хүүрэй үхээри – Колыма.

Хүйтэ нойтонһоо, үлэн хоонһоо, хүшэр хүндэ ажалһаа Хулан хүндөөр үбшэлбэ. Тэдхэдэг газарта орожо халта амараад, шанга шэрхи бээтэй һэн туладаа эдэгэнэ. Хооллуулдаг газарта – столоводо ажалда ороно. Сэбэр һайхан шарайтай Хуланиие эрэшүүл эрьежэ эхилнэ. Эсэстээ Хулан нүхэртэй болоод, хээлитэй болоно. Зүгөөр үхибүүниинх умай соогоо тогтоогүй, нүхэрынһыше хүйтэнһөө, хүндэ ажалһаа, хатуу ажабайдалһаа архиншан болоод хосорно.

Хуланай арбан жэлэй сүлэлгын болзор хүсэнэ, зүгөөр «арадай дайсан» гэртээ бусаха эрхэгүй, тэндээ шэнэ ажалда ороод, сүлэлгэдэ байһан буряадуудтаа туһалжа эхилнэ. Удангүй юумэндэ бэрхэ Хулан ажалдаа шалгаржа, Крымдэ амарха пүтёвкоор шагнагдана. Тиигэжэ Улаан-Үдээ хүрэжэ, эндэ үлэхэ шалтагаа оложо, Жердевэй гудамжаар байрлана. Түрэлэй һэльбээтэй зон Хуларда ото ябадаг болоно. Харин нютагтань, Зугаалайдань, тэрээндэ дурагүй, «бандит», «бодхуул» гэжэ тоолоһоор зандаа.

Зон:

– Хэн ерээд ябана гэнэш,
 Хулан Жабай гэбэ гүш?
 Юунэй Хулан бэлэй,
 Юун Жабай гэлэй?
 – Ү-үү, татай даа!
 Тэрэ ха юм даа.
 Хэлэхээ түрүүн яанабши,
 Хүрэнһөөр ойлгуулхаяа яагаабши?
 – Үнөөхи зайгуул бодхуул ха юм даа,
 Үнэхөөрөө бандит Хулан гээшэл даа.
 – Хаана тэрэ бандидые
 Харааб гэнэш, ёро муутые?
 – Хаана?.. Дасан соо гү?..
 – Юу бурханһаа гүйгаа гэнэш?
 – Үхибүүгээ олохоёо гү?..
 – Болил даа, худал тэрэш.
 Юунһээ бандит Хуларда
 Юун үхибүүн байгаа гээш!
 – Бүхы наһаараа бодхуултажа,
 Түрмэ яамаар хаягдажа,
 Сүлэлгын газараар ябуулагдажа,
 Үхибүү гээшые түрөөгүй,
 Эхын жаргал үзөөгүй

Эхэнэр байха тэрэшни.
Эндүүрээш, мухаа,
Эрьютээш багахан.
– Үе наһаараа дасан ошоогүй,
Үеын үедэ бурханда мүргөөгүй,
Оройдоо хадамда гараагүй,
Нүхэртэйшье болоогүй,
Үхибүү түрэхэ аргагүй
Эхэнэр юумэл тэрэшни,
Ёhoto-ойл бандит, Хуланшни...

Наймадахи үзэгдэл

Агын дасанда Далай лама морилно. Хүн зон субана. Үндэр Түрэлтэ тэдэниие адиста хүртүүлнэ. Далай лама өөртэнь ондоохоноор харагдаһан эхэнэрье – Хуланиие – урижа, хажуудаа дуудуулба. Улаан торгон зангяа хүзүүндэнь зүүлгэжэ, орхимжо хэдэрүүлээд, олбог дээрэ нуулгаба. Одоол тиигэжэ Хулан зоной нюдэндэ сагааруулагдаба.

Хулан хүбүүтээ бэдэрхээе гарана. Олон хотонуудаар ябажа олобогүй. Эсэһэн Хулан бусаха замдаа эдээнэй гэрэй гэшхүүр дээрэ амархаяа һандайлба. «Урал» мотоцикл дээрэ урда хойнонь һундалдаһан ород хүбүүд ерээд бууна. Жолоошоной араһаа нэгэ буряад нюур бултайба. Харан гэхээн, ай, бурхан! Бальжинимань бэеэрээ буушаба. Сошожо бодошоһон эхын юушье хэлэхээе ядашоод байтар, тэдэ хүбүүд булта хажуудахи наймаагай газар руу орошоно. Гарахадань угтажа, хүбүүнһээ асуухадань, тэрэнь буряад хэлэ мэдэхгүй байшаба. Эхэ өөрөө нэрыншье, обогыншье мэдэхгүй. Нюдэнһөө нөлбоһо дуһаажа байжа («Ай, хөөрхэймниш даа, ямар һайхан гээшэбши даа, яатараа эсэгээе һажааһамши даа») арай гэжэ ородоор хөөрэлдэжэ эхилжэ байтарнь нүхэдынь мотоциклаа аһаагаад, хүбүүниинь «Ну, ладно, передам маме привет от Жаповой Хулан», – гэжэ хэлээд, һундалдаад ябашалай. Хулан мэгдээд, хүбүүнэйнгээ нэрыншье, хаана байдагыньшье һуража үрдингүй, хойноһоонь ооголон, даллаһаар үлэшэнэ.

Сэрэмжэдын Хуланаа бэдэржэ олоно, эсэстээ хожулан хамтаржа, ан бүн ажаһууна.

ХУЛАН

Дамбинима Цырендашиевой «Бандит Долгор» зураглалай
үндэһөөр зохёогдоһон, үнэн болоһон ушарһаа мүндэлһэн
лирико-драматическа поэмэ

ОРОҢОН НЮУРНУУД:

Хүтэлэгшэ
Хулан, залуу басаган, эхэнэр
Бальжинима, Хуланай хани нүхэр
Сэрэмжэд, Хуланай дүү басаган
Дашадондог, Сэрэмжэдые үргэжэ абаһан эсэгэнь
Тыхэёон Сэрэн, нютагай хүн
Зайһан, нютагай дарганарай нэгэн
Сүлэгдэһэн буряадууд
Сэрэгэй харуулшад
Жигзэмаа, Хуланай хуряахай
Директор, алтанай уурхайн дарга
Үеэлэ, Бальжинимын түрэлэй хүн
Гэлэг-Сэнгэ, бодхуул
Сагдаанар
Жабай Дугар, Хуланай эсэгэ
Далай лама
Ород, буряад хүбүүд
Зон

ОРОЛТО

Алтан шаргал наран
 Аалихан холжорхоор орон,
 Ойн модоной оройнуудыг дайрахаар,
 Огторгойн үүлэнэй доодо захыг хабардахаар
 Хадын саагуур хоргодоно,
 Харагдахaya болино.
 Газар тэнгэритэй нийлэбэ,
 Гэнэн Солбон одон бадарба.
 Дурна тээхээ хэмээхэнээр бэлтгэхээр,
 Дурата дурагүй ониб-аниб гэлдэхээр,
 Одо мүшэд огторгойдо нособо,
 Оршон тойрон абья шэмээгүй болобо.
 Хажажа эхилхэн дэлхэйн дунда
 Хэды дахин буу хүрэхэбэ гэнтэ.
 Хүлээн байтараа, байгаали дахинаа дуурана,
 Һөөргөө хүнийн бүхэ нойрто абтана.

I

Жабай Дугар гэжэ хүн
 Жабхаланта гэхэ гү,
 Али зоболонто юм гү
 Газар дэлхэй дээрэ һууһан.
 Зүгөөр нэгэтэ
 Жабай Дугар гэнтэ
 Хараа бараагүй,
 Һураг суугүй үгы,
 Үгыл аад, үгы.
 Хараһаншье хүн,
 Дуулаһаншье хүн
 Байбагүй.
 Хара хирээдэ баригдаа юм гү,
 Хилын саана гараа юм гү,
 Хэншье Дугарыг хараагүй,
 Хаанашье байһаниинь дуулдаагүй.
 Хүлгөөтэй, юрьетэй үе һэн,
 Хүн нэрэтын амин бэе хямда һэн.
 Үнэн нүхэрөө алдаһан,
 Үдэр хүнийн һанаан болоһон
 Дугарай һамган үбшэн болобо,
 Дуугай хэбтээд, бурхандаа мордобо.

Зүблэлтын засаг гүрэнэй
 Жабхалан түгэс гэшхэдэлэй,
 Жаргал зондо үршөөгшэ,
 Зоболон зариманда хүртөөгшэ
 Зэбүүрхэмэ хүйтэн саг гэлэй,
 Хоридохи зуун жэлэй
 Харатай гушаад онууд бэлэй.

Х у л а н:

Баян дайдадаа үдэхэн,
 Багаһаа сугтаа наадаһан
 Балшар наһанайм нүхэрни,
 Бальжинима үүримни,
 Арбан долоо хүрэхэлби,

Абамни тодхорто баригдаба,
Эжымни тэсэнгүй мордобо.
Алтан дэлхэй дээрэ гансахан
Арюухан Сэрэмжэд дүүмни
Холын айлда үгтэһэн,
Нураг суугүй ошоһон.
Хэн тиимэһээ мүнөө намда туһалхаб,
Хэн намайе, үншэн басагые хайрлахаб.

Б а л ь ж и н и м а:
Шиниингээ сэлмэг сагаахан шарайе харахадаа
Сагаан Дара бурхан шэнги ханадагби,
Шиниингээ хайхан хоолойн абяе дуулахадаа
Бурханай оронһоо хүгжэм мэтэ шагнадагби.
О-оо, алтан Хуламни,
О-оо, хуби заяамни,
Одо минии мүшэмни,
Орон дэлхэйн шэмэгни,
Шамдаа бишни туһалхаб,
Шадал соогоо оролдохоб.

* * *

С э р э м ж э д:
Аба, аба, яабабта,
Алим нэгэ нюдэнтнай,
Алим бэ үүдэн шүдэнтнай?

Д а ш а д о н д о г:
Арьяатан намайе баряагүй,
Ада шүдхэр һабардаагүй,
Хоёр гартай амитад,
Хоёр нюдэтэй тушаалтад
Түрмын оёорто хаяа,
Түнхижэ нюдым һалгаа,
Харатай, шүдыем хухалаа,
Хобхо һамна шаагаа.

С э р э м ж э д:
Аба, аба, би яахабиб,
Абадаа яажа туһалхабиб?

Д а ш а д о н д о г:
Хэншые намда туһалха аргагүй,
Хэншые намайе абаржа шадахагүй.

С э р э м ж э д:
Аба, юндэ, яахадаа?

Д а ш а д о н д о г:
Багахан хайрата басагамни,
Бү уйлажал байгыш даа,
Үнэн сэхэ эсэгэшни
Үнэнөө шамдаа дуулгабал даа.

С э р э м ж э д:
Аба, абамни, хэлыт намда,
Амитан яаһан хоротой юм,

Хоёрхон бидэнэй тэдэндэ
Хэһэн гэмнай юун юм?
Хэзээ хэндэ мууе ханаа хэнбибди,
Хэзэ хэндэ тодхор татаа хэнбибди?

Д а ш а д о н д о г:
Хайрата басагамни, бү уйла,
Хонгор бээе бү тамала.
Хубисхалай охиндо абтаһан,
Хуу бултые хандаахаяа хэдэһэн
Хуурмаг ябадалтай хүнүүдэй
Холын бодолгүйнь мэдээтэй.
Баяртай, хайхан басагамни,
Бү уйлаарай, мухаамни.
Эгэшээе олохоо хэдээрэй,
Эльгэ хайтанда этигээрэй.
Бишни нэгэтэ шамдаа
Бусаха аргатай гээшэ гүб даа?
Басагамни зоболгүй һуудаг хай,
Бурхан шамайем харалсаһай.
Баяртай, хайрата басагамни,
Баяртай, ханаха үримни!

* * *

Сэрэмжэдэй эсэгые тууба,
Сүлэлгын газар руу ябуулба.
Үншэрһэн хүүхэн уйлаһаар үлэбэ,
Үдэр хүнийн ханаа үнөөндэ абтаба.
Хайшан гэжэ ажамидарха барһан бэ,
Хэн «арадай дайсанай» үриие хайрлаха бэ?
Орохо гэргүй,
Ошохо газаргүй,
Эдихэ эдеэгүй,
Үмдэхэ хубсаһагүй
Сэрэмжэд басагахан үлдэбэ,
Саагуур наагуур түгэншэлбэ.
Хүнүүд уулзахадаа Сэрэмжэдтэй
Хараашагүй болоод гарана,
Харата дайсанай үритэй
Холбоотой гүүлэхээе айна.

Тиигэжэ нэгэтэ ябатарнь,
Тэнэжэ зобожо байтарнь,
Тэхёон Сэрэн уулзажа,
Тэрээндэ хэлэбэ иигэжэ.

Т э х э ё н:
Нютагташни газашална,
Ноён нохойһоо хүн айна,
Ошолши даа Ага нютаг, басаган,
Одоо тэндэ болохо бээ нэгэ юумэн.

* * *

Түхээржэ байха зөөшэгүй,
Тээхэ ашаан байхагүй,
Хаатаха ямаршые хэрэг үгы,
Харгыда гараба дары.

Үнэн алдарта мүргэлтэй,
Эльгэ зүрхөөр найтай
Эхэнэр Сэрэмжэды анхарба,
Энхэрэн бөөмэйлэн абаба.
Татьяна гэжэ нэрэтэй,
Афанасий - абатай,
Чистохина – обогтой
Найн эхэнэр байба,
Нургуулида оруулба,
Долоон ангиие дүүргүүлбэ.
Уданшьегүй мүргэлэй газарнууд хаагдаба,
Үншэн басаганай мөрөө бэдэрхэ саг тулаба.

* * *

Х у л а н:
Үбэлэй жабарай шэрүүндэ,
Ута хүнийн адуулгада
Адуунай бэлшээридэ гарахадам,
Адуугаа манажа ябахадам
Арьяатан шононууд довтолнол,
Адууна малымни халгаанал.
Абымни саашань нюудаг,
Агнуурида гарахадаа баридаг
Арбан зургаанай хэбэртэй
Абаад ябаа наам таарамжатай
Дорбовийг бууниинь байнал,
Номо, шабагүй хэбтэнэл.

Б а л ь ж и н и м а:
Буугаар буудажа шадаха гүш?

Х у л а н:
Үгы, намайе нургыш,
Номо шабыень хэжэ үгыш.

Б а л ь ж и н и м а:
Шаба, номо шамдаа үгэхэб,
Сагаалса буудуулжа нургахэб,
Мэргэн буудагша болохош,
Муухай шоные хюдахаш.

* * *

Бальжинима Хуланиие нургана,
Буушан болохо ёһотойш гэнэ.
Саһа обойтор обоолоод,
Сагаалса-пулаадаа тохоод,
Хулан анхаралтай шагаана,
Хабатай мэргэнээр буудана.
Тудаха бүхэндөө баярлана.

Х у л а н:
Тудааб! Бар-оо, бар-оо! – гэнэ,
Бальжинимаяа таалана.
Бальжинимань урматай,
Бэрхэ мэргэндэнь баяртай,
Хуланаа магтана, хүхилдэнэ,
Хоюулан шогтой энеэлдэнэ.

* * *

Х у л а н:
 Бальжинима-а-а!
 Би шоно ала-ааб!
 Арьяатаниие дараалби!
 Энэ хары-ыш! Баряалби!

Б а л ь ж и н и м а:
 Яаһан бэрхэ болообши,
 Яажа шоно алаабши?

Х у л а н:
 Эреэлжын үбэртэ байхадамни,
 Энэ хүни адууһандамни
 Хэдэн шоно добголоо,
 Хэмгүй айгаад, зүрхэмни сохилоо.
 Гэбэшье нэгыень угтуулан хараад,
 Гүйдэл дундань һайса шагаагаад,
 Хараада оруулаад, шабхыень даражархёоб!
 Хажуу тээшээ халба хүрөөд,
 Хай, тэрэмни байра дээрээ эрьелдэшоо,
 Саашаа гүйхэ тухагүй хэбтэшоо.
 Саадахи шононуудын ороггүй тонилоо,
 Сүм адуундам дүтэлхээ болёо.

Б а л ь ж и н и м а:
 Айхабтар мэргэн болоболши,
 Айхаяа шоноһоо болиболши.
 Хулан, зүгөөр, ойлгоорой,
 Хоёр хүлтэнһөөл болгоомжолоорой,
 Хододоо һэргылэн ябаарай.
 Шоноһоо доро амитан байха,
 Шамһаа бариша олохоо һэдэхэ.
 Баталалгагүйгөөр буу хадагалха – хорюултай,
 Баригдаа һаашни, хэһээлтэнь угаа аймшагтай,
 Холохон энээнэ нюугаарай,
 Хамхуул доро жалгын хотогорто булаарай.

* * *

Холохон газарта адуулдагшые һаа,
 Хуланай мал руу тууна хүбүүн адуугаа.
 Хоюулан бэлшээрийн үргэн талада уулзана,
 Хүнэй нюдэнһөө далда газарта инаглана.
 Хярһан туруун соо халуу бусалһан гарнуудаа,
 Хүдэһэн малгайн зөөлэн һорьмой соо хасарнуудаа
 Хамжуулан ниилүүлээд, алярхан һуухадаа
 Хэнһээшье жаргалтай бэлэйл даа.
 Үншэрһэн Хулан түшэг тулгатай,
 Үеын нүхэрынэ этигэл найдалтай,
 Үлдэһэн тулиһанаа ойлгонгүй,
 Үдэр хоногой ошоһы мэдэнгүй
 Үбэлэй хүйтэниие үнгэргэбэ,
 Урин дулаанай хаһа ерэбэ.

* * *

Х у л а н:
 Бальжинима, хабар болобо,
 Бултын малаа харууһалхам хүшэрдэбэ,

Тэмээгээ хүндэ харууһалуулхамни гээшэ ха,
Тэрээнээ хүлһөөр адуулуулаа наамни дээрэ ха.

Б а л ь ж и н и м а:
Тиигэ, бээдэшни багахан хүнгэн болохо.

Х у л а н:
Хэн найдамтай харууһалха ааб,
Хэнтэй хэлсээ баталхамни ааб?

Б а л ь ж и н и м а:
Биил даа нэгэ адуушан,
Батын Базар гэжэ хүн.

Х у л а н:
Тиигэбэл тэрээнтэй хэлсүүжэм,
Түлөөһыень намартаа үгүүжэм.

* * *

Х у л а н:
Бальжинима, инагни,
Һанаха байха нүхэрни,
Һомоной зүблэлдэ,
Һэрхылдэһэн ноёдто
Зонһоо мэдүүлгэ-гомдол ороо гэлсэнэ,
Жабай Хулан нюдарган болоо гэлдэнэ –
Үгытэй хүнүүдые дарлана,
Үмсынгөө барлаг болгоно,
Тэнсэл тэггүй баяжана,
Тэмээ, малаа адуулуулна.
Тиимэһээ үгэ дуулдана:
Хуу малыень буляаха,
Хамаг зөөрииень хуряаха,
Хулааг болгоод ябуулха.

* * *

Гозон толгой болоһон үншэн басаганда
Гайтай хатуу тогтоол дээрэһээ бууба,
Гай ехэ гасалан дахяад тудаб,
Галаб эрьеэ юм гү гэхээр болобо:
Зүблэлтын ноёд ганирба,
Залуу басагыё нюдарган гэбэ,
Хамаг эрхыень хаһаба.
Хоришьё хүрөөгүй хүүхэниё,
Хоро хээгүй Хуланиё
Харата дайсан болгобо.

* * *

Б а л ь ж и н и м а:
Хайрлыт, хэшээгыт!
Хуланаймни эрхыё бү хаһыт!
Хоюулан байя гэлсэһэмди,
Хамтархыё, гэрлэхыё хэлсэһэмди.
Гансахан инагыём бү хаагыт,
Гэрлэхыё, түбхинэхыё зүбшөөгыт.

З а й н а н:
 Үгы! Болохогүй!
 Ангийн дайсанда,
 Эрхээ хатуулхан янданда
 Гэрлэхэ зүбшөөл үгтэхгүй!
 Хони, үхэр малыень,
 Хуу баран зөөриень
 Артельдэ хамталжа оруулхабди,
 Арадай зөөри болгохобди.

* * *

Хуланай малые бултыень
 Хорёонһоонь туужа абаашаба.
 Гэр соохи юумыень,
 Гамтай элдэб зүйлыень
 Һэнгэргүй орёожо суглуулба,
 Һомоной дансада оруулба.
 Ханзыень нээжэ хараба,
 Хамаг хубсаһыень урбуулба,
 Һэнэгтэйень абаба,
 Һэнэггүйень хаяба.
 Эсэгынь һагса дэгэл,
 Элинсэгэйнь хэтэ,
 Үһэтэй нэхы дэгэл,
 Үбэлдөө үмдэдэг гутал,
 Үшөө дээрһэнь нэмэн
 Утаһан бүһыень абахадань
 Эзэлүүдгүй Хулан саб шүүрэн
 Эсэгынгээ бүһэдэ аһалдаад.

Х у л а н:
 Үгэхгүйб!
 Абымни хүлдэ гээшэ бэд даа!
 Үгэхгүйб!
 Угайдхадаа бүһыень орхиит даа, – гэбэ,
 Нүгэл шэбэл шуу, – гэжэ нэмэбэ.

Ноёд муухайгаар энеэлдэбэ.
 Нэгэниинь Хуланда хэлэбэ.

Н о ё н:
 Бү уймарла, басаган,
 Баригдаһан гартамнай юумэн
 Бусаагдаха гэжэ байдаггүй юм.
 Хүсөөр юушые абахагүйш,
 Хүсөөрөө маниие диилэхгүйш!

Һөөл хэрзэгы зан гаргаад,
 Һуга татажа бүһынь абаад,
 Саашань холо шэдэжэрхибэ.
 Сошожо абаһан басаган уйлаад,
 Саагуур ошожо һуушаба.
 Хурьган дотортой эхынь
 Хүхэ шэршүү дэгэл,
 Хүрин миншүү тэрлигынь,
 Хуланай гоёлойнь дэгэл –
 Хэдэн иимэшүү юумыень

Хуу бултыень абаба,
Хоёр ханза соонь хэбэ.
Хаялсаанай наймаанда,
Хотын дэлгүүрэй газарта
Табигдаха гэжэ хэлээд,
Түрэ засагай ноёд найд
Тээгээд бултынь ябуулба,
Тиигээд һүүлдэ хэлэбэ.

Н о ё н:
Энэ мүнөө байгааша
Эшэгы гэр шинии бэшэ,
Хамтын зөөри болобо гээшэ, – гэбэ.

З а й н а н:
Ангийн дайсан
Жабай Хулан,
Алээ, ерэ эндэ,
Гараа таби тээ тэндэ.

Х у л а н:
Энэтнай юун саархан гээшэб?

З а й н а н:
Энэ – хануулга гээшэ.

Х у л а н:
Юунэй?

З а й н а н:
Унша, мэдэхэш – юунэй.

Х у л а н:
Уншажа һураагүйб,
Гараа табижа шадахагүйб.

З а й н а н:
Зайла шамай,
Зай, шагна намай.
Заршамай ёһоор эндэ иигэжэ бэшэгдэһэн:
«Би, Жабай Хулан,
Танда иигэжэ амалнам,
Тангаригаа үгэнэм:
Энэ нютагнаа хайшаашье гараха эрхэгүйб,
Өөрынгөө дураар хаанашье би ошохогүйб».
Ойлгосотой гү?

Х у л а н:
Үгы...

З а й н а н:
Гараа табяа боло,
Годигор юумэ эрээлэ.

Х у л а н:
Нааньт, хүлээгьт,
Намае шагньт.

Байха байрагүй,
Бариха малгүй,
Яаха хээхэ хүнбиб,
Юугээ эдихэ амитанбиб?

З а й н а н:
Одоо энэшни манай бэшэ,
Өөрыншил хэрэг гээшэ.
Бү үлэгэшэ, улы,
Бушуу гараад талии.

* * *

Хуули засаг баригшадые,
Комсомолой эдэбхитэдые
Хулан холуур тойрожо гарана,
Хараандань орохогүйгөө оролдоно.
Хүнүүдшье тэрээниие обёорхоёо болино,
Хараашагүй болоод, хажуугаарнь гарана,
Ангийн дайсантай барисаатай гүүлэхээ айна,
Ами бээ абанги, саашань болгоно.
Һажаха газаршьегүй,
Һааха үнэшьегүй,
Хэхэ ажалшьегүй Хуланиие
Хайрлаха хүн үгы.
Гансал үнэн нүхэрынь,
Ганса үлэһэн Бальжинимань
Хабшажа, нюужа эрьюулнэ,
Хонохыень гэртээ оруулна.

* * *

Х у л а н:
Хамагые харадаг,
Хамагые мэдэдэг
Хүхэ мүнхэ тэнгэри!
Хамагые үзэһэн,
Хамагые тэсэһэн
Хүрьһэтэ газар түби!
Хэлыт, хөөрыт, харуулыт:
Намае гасаалһан,
Намае газаалһан,
Намае зобооһон хүнүүд,
Ноён болоһон,
Нара халхалһан
Нармай улаан үзэлтэд
Юундэ сансарда түрэхэн юм,
Юундэ эндэмнай ерэхэн юм,
Юундэ эзэд болоһон юм?
Үнэн гээшэ энэ юм гү,
Үнэн – ухаанһаа юм гү,
Үнэн зүрхэнһөө бэшэ юм гү?
Юун шархыем эдэгээхэб,
Юун сээжыем ханаахаб,
Юун намайе абархаб?
Бил һананаб – һэшхэл,
Би хэлэнэб – сэдхэл,
Би мэдэнэб – инаг дуран!
Мүнөө байгааша ноёд,
Мүнөө захирааша эзэд

Дура буляама ошогүй,
Дура нэшхэлэй үнгэгүй,
Дам нигүүлэхы шэнжэгүй.
Зүбөөр мэргэн хэлэнэн гэхэ:
«Зуд нохой зуудаг болохо,
Зоной адаг шэрээдэ нууха».
Заа, тэрэн одоо тудаб ха.
Бурхан зайлуул, эдэниие!
Бурхан гурба эрдэни!
Ом маани бадмэ хум,
Ом маани бадмэ хум.

* * *

Ороолоной харалтаар шэжэлхэн,
Оромой дотортой болоһон,
Нэшхэлдээ үнэ ургуулхан,
Зүрхэндөө бүлин хабшаһан
Улаан засагай ноёд хайд,
Улайрхаһан этэгээд
Гал түлхэ тоонтогүй,
Газар гэшхэхэ малгүй,
Гүрэн түрэдэ хоро хээгүй
Гэнэн гэдэргэ үхибүүе,
Гүлмэр годон басагые
Гүрдэхээ эшэбэгүй,
Гэмнэхээ бэшэрхэбэгүй.
Гам хайрагүй зэмэлбэ,
Гайтай дайсан болгобо,
Шэрүүн шийдхэбэри абаба,
Шанга тогтоол гаргаба.

Хардаад, хоһолоод, хашаад,
Хуу юумыень абаад,
Хамаг эрхыень хаһаад,
Гэр байрыень буляагаад,
Газаа шэдэхэнь багадаад,
Газар уһанһаань таһалхые,
Орон нютагһаань үлдэхые,
Оро хойшонь ябуулхые
Аймшагтай юумэ һанаба,
Айдар гансатайнь хахасуулба.

Годоорһон ноёд баяртай,
Гүрэнэй түсэб дүүргэнхэндээ урматай.

Хамуулһан нюдарган зониие,
Хулан мэтэ хулаагуудые
Түмэр замай вокзал дээрэ асарба,
Түрмын олон улад зонтой хамтаруулба,
Турухаанай хизаар руу сүлэн ябуулхые суглуулба.

Холын газар руу сүлэгдэнэн
Хонгор залуу басаган
«Хаатаржан» нэрэтэй болобо.
Хойшодоо «бандит» гэгдэхэ,
Баабайнь нэрэ мартагдаха,
«Бандит Хулан» лэ үлэхэ.

II

Нэгэл янзаар рельсын түерхэ хашартай,
 Нэгэл бодолдо абтаад нуухань эсэбэритэй,
 Тамын зон тамадаа жаргалтай,
 Талын зон дуугаа дуулахал дуратай.
 «Нюдарганшье» хаа, залуу, охитой,
 Нютагайнгаа дууе эхилнэ Хулан түрүүтэй.
 «Ангийн дайсадай» хоолойнь үнөөхил шадалтай,
 Аялга дуунайнь зэдэлээн жэгтэй дорьботой,
 Аян замда дууладаг дууниинь гунигтай.

З о н:

*Алаглан, алаглан харагданхай
 Адуунхан Шулуунайм гоё гээшэнь,
 Алагхан зүрхэндэм мартагдаагүй
 Айдархан гансам холол гээшэнь.
 Эрэлэн, эрэлэн харагданхай
 Эбэрхэн Шулуунайм гоё гээшэнь,
 Эльгэхэн зүрхэндэм мартагдаагүй
 Эжэлхэн гансам холол гээшэнь.*

Энэ мэтээр дуулалдаба,
 Элдэб дуунуудые хубарюулба,
 Эжэл нүхэрөө дурдаһаншье,
 Энеэдэ наадатай, шоглоһоншье,
 Хоолой ниилүүлэн хүнхинэлдэбэ,
 Хүгшэн залуугүй даржаганалдаба.
 Буряад арадайнгаа дуунуудаа
 Барһадай һүүлшынхее дуулаһанаа
 Хэниинь хаанаһаа мэдэхэб даа,
 Хэн тэдээндэ хэлэхэб даа.

Красноярск. Түмэр замай вокзал.
 Харуулшад. Буутай хүнүүдэй жагсаал.
 Хүндигэр хүдэлэн дэгэлнүүдтэй,
 Шонтогор эрмэгтэй гуталнуудтай,
 Шад улаан залаатай
 Шобогор үндэр малгайтай,
 Жэгтэй шэгтэй монголшууд,
 Жүһэ буруу азиадууд
 Дурата дурагүй, гурим журамгүй бууна,
 Дайралдаһан хүнүүд тэдэниие гайхан харана.
 Ерэлэн экзотическа уладые
 Енисей тээшэ тууба,
 Баруунай мурэнэй эрьедэ
 Бааржада нуулгаха болобо.

Шанга шангаар харуулай ноён ооголно,
 Шада яда буряад нэрэнүүдые уншана,
 Барилсаад тэдэнь бааржа руу орожол байна,
 Буутай хүнүүд бабаралдана, яруулна.

Х а р у у л ш а н:

Ну, сколько можно кричать?..
 Где эта самая бля...?

Х у л а н:
Хэн гэнэб,
Хэниие ооголноб?
Хай, намайе бэшэ гү?

С ү л э г д э н б у р я а д у у д:
Жапова Хулан гэнэ,
Ши гүш?
Мүн наа, яба, яба, – гэлдэнэ.

Бааржада Хулан дүтэлнэ.
Бүхэдөө нагаантай,
Барагар шарайтай
Бирэд урдаһаань ерэнэ,
Угзаран татажа, бааржын нүхэ руу,
Үүдэн хэбэртэй, түлхижэрхинэ.
Тэмтэрһээр, бүдэрһөөр, Хулан тэрээ руунь
Тэнсэлдээд, унангүй орошоно.

* * *

Сэбдэг Шэбэрын тайга соо,
Сээжэ бэеын шадал соо
Манай хүнүүд хүдэлнэ,
Модо отололгодо ажаллана.
Нэн түрүүн газар тэдэнэр малтаһан,
Нүхэн байра өөһэд өөһэдтөө бэлдэһэн.
Землянка-гэрынь наһанайнь отог болохо,
Зүдэржэ үхэтэрөө тэдэ тэндээ байрлаха.

Амаралтагүй ажалда хүнүүд ядалдана,
Ахир бээтэн түрүүлэн хосоржо эхилнэ,
Үлбэр бээтэн хүйтэ нойтонһоо үбдэнэ,
Үхи хүүгэд үлэн хоһонһоо үхэнэ.

Х у л а н:
Һанаха байха гансамни,
Хаана ябанаш даа, Бальжинимамни?
Хуланшни гансааран зобонолби,
Хайран шамайгаа һананалби.
Зоной дайсан гүүлээд,
Засагта зөөриез буляалгаад,
Орохо гэргүй болоходомни,
Орилжо бархиржа ябахадамни,
Шимнил намдаа туһалһанши,
Шимнил намайгаа абарһанши,
Эгээл хайратай хүмни,
Эгээл дуратай инагни.
Бишни шамаяа һанашооб,
Байха тэсэхээ болишооб.
Хүнэй адагуудта баһууланхаар,
Холын газарта хосоронхаар,
Тэрьелхэм, шамдаа ошохом,
Тэбэрихэм, шамаяа озохом.
Намайе тогтоохо хүн байхагүй,
Намайе юншье барихагүй,
Инаг дуран –
Эгээн ехэ хүсэн!

Буряад ороноймни нахюуһад, туһалыт,
Бурьялан байгаа дура зоригьем дэмжыт.
Дэмжыт, дэмжыт...

*Хадын үндэртэ гараад,
Хулан дуулана дуугаа.*

Х у л а н:
Замбуулинай мihэрэлгээн,
Захагүй дайдын зэрэлгээн,
Засаг түрын hэлгэлдээн
Зүүдэн шэнги бэшэ гү?
Бэшэ гү?
Түби дэлхэйн эрьелдээн,
Түрэлөө урилан hэлгэлдээн,
Түбэгтэ дайнай гэнэдхээн
Таабари-заабари бэшэ гү?
Бэшэ гү?
Холын мүшэдэй эмнилдээн,
Хээрын шубуудай жэргэлдээн,
Хадын горходой хүүелдээн
Хэндэ хэрэгтэйб, дэмы гү?
Дэмы гү?
Арад зоной түрилдөөн,
Анги ангиин зүрилдөөн,
Адаг ноёдой хүрхылдөөн
Алтан дэлхэйн нүгэл гү?
Нүгэл гү?
Амараг хоёрой гүбэнэлдөөн,
Анда нүхэдэй зүггүйтөөн,
Ардаг моридой түбэрэлдөөн
Алтан дэлхэйн жаргал гү?
Жаргал гү?

Удаань Хулан хэлэнэ,
Уран шүлэгөө уншана.

Х у л а н:
Зэлэ татаһан шубуудай,
Зэллэн ходо ниидэдэг һаа,
Зэлэ татама дуунуудай
Зэдэлжэл ото байдаг һаа,
Зол заяагаа хэзээдэшье алдахагүй һэм,
Зугаалай нютагтаа Бальжиниматаяа хахасахагүй һэм.

* * *

Залуу бэеын зоригһоо
Зула аһаад бадарба,
Зоболон үзэһэн оронһоо
Жабай Хулан тэрьедэбэ.
Ганса бэе, тэдхэмжэгүй,
Гансашье хашарһан мүнгэгүй,
Хэлэшэгүй гайтай уһа голнуудые гаталба,
Хүсэшэгүй үндэр дабаануудые дабаба,
Хөөрэшэгүй хэсүү гасалангуудые үзэбэ.
Саана, наанашье харагдангүй,
Сагдаа милиисэдэ баригдангүй

Хүлэр мүнгэн нютагтаа,
Хуряахай, Жигзэмаа абгайдаа
Хулан орожо ерэбэл даа,
Хүрэжэ ерээд байбал даа.
Дара Эхын туһаар гү,
Далай сэдхэлэй ашаар гү,
Дүрбэ мянган модоной зайе гаталба,
Дура зоригой хүсэтэй байһые гэршэлбэ.
Зүгөөр, зүгөөр ...
Зол олдодоггүй түргөөр,
Зоболон халадаггүй ханаагаар,
Жаргал үгтэдэггүй багсааһаар.
Хуланай хажууһан буруутаа гү –
Хүсэхэн нүхэрын угтаагүй...

* * *

З а й х а н:
Бальжинима, шагналши,
Буруу үзэлтэн болоболши.
Нэгэдэхээр,
Баатар Жамбалов эсэгэшни
Шамаяа хаяад зайгуултаа,
Шиилхын сэлээн руу зугадаа.
Хоёрдохёор,
Улаан засагта эсэргүүсэгшэ
Улхайн Ламажаб нагасашни
Уласай хууляар хэхээгдээ.
Иихэдээ ши гансааран үлэбэш,
Эсэгынгээ зөөрийн эзэн болобош,
Энэ данса соо бэшэгдэбэш.
Ойлгоно гүш?

Б а л ь ж и н и м а:
Ойлгооб, зайһан, иигэжэ:
Эсэгым зөөри минии болоо гэжэ.

З а й х а н:
Тиимэхээ, ши мүнөө
Түрэл түхэмүүдэйнгээ түлөө
Хэхэн гэмыень амсаха болобош,
Хатуу даалгабарид хуртэбэш.
Нэгэдэхээр,
Хоёр дахин ехэ налог түлэхэш.
Хоёрдохёор,
Һомон зүблэлэй хуу юумыень хэхэш.
Эдэ юун бэ гэхэдэ,
Аймаг зургаанһаа ерэдэг
Ноёды ото улаадаш.
Һомондо хуурай түлээ бэлдэхэш,
Газаань асаржа буулгахаш.
Үшөө манай унаануудта,
Сагдаа милиисын моридуудта
Үбһэ хулһа зөөхэш,
Хорёо соонь асаржа буулгахаш.
Эдэ мэтын
Үдэр бүрийн
Гайтай шухала даалгабаринуудые,

Гүрэндэ туһатай хэрэгүүдые
Гээгдэн барингүй дүүргэхэш,
Гэмээ тиигэжэ амсахаш.
Ойлгобо гүш?

Б а л ь ж и н и м а:
Ойлгооб, ноён зайһан.

З а й һ а н
Хэн гэбэш намайе – ноён?

Б а л ь ж и н и м а:
Хүлисыт, ноён бэшэ, зайһан.

З а й һ а н:
Тээ, зайһан.
«Ноёдые» бидэ хюдаһамди,
«Нүхэд» булта болоһомди.

Б а л ь ж и н и м а:
Зай, зайһан...
Э-ээ... нүхэр зайһан.

З а й һ а н:
Заа, тиигээд хүрөө!
Хүсэд манай нүхэр бэшэш мүнөө.
Хэжэ эхилэ даалгабари-үриёо,
Хаража, шалгажа байхабди,
Хиналта шанга табихабди...

* * *

З а й һ а н:
Мууһаа – муу,
Модонһоо – хөө.
Гурбан үдэр үнгэрөө.
Хаанаб асарха үбһэншни,
Хоёр сар тэргэшни?
Һомоной даалгабари дүүргэбэгүйш,
Гүрэнэй мориды хооһоор алаха гэбэш!

Б а л ь ж и н и м а:
Хүлисыт намайе,
Ойлгыт намайе.
Үбһэмни дууһашоол,
Үлгэхэ асашье үгы болошоол,
Өөрымни малда эдюулхэ юумэн үгыл,
Үлэн хооһон үүгэнэнэл, мааранал, мөөрэнэл.

З а й һ а н:
А-аа, үшөө тиигэхэбши-и!
Үмсынгоо зөөри үлүү ехэдэ тоолохобши-и!
Гүрэн түрэдэ һүйд татаһан шамда
Гам хайра гэжэ байхагүй манда.
Хони малыеш хуряахабди,
Хамтын зөөридэ оруулхабди,
Хамаг юумыеш абахабди,
Хаялсаанда табихабди!
Хүлээжэ бай, ошохобди.

Б а л ь ж и н и м а:

(өөртөө)

«Хамаг зөөрием хуу абахань,
Хооһон гозо болгохонь,
Хулан шэнги хулааг гэхэнь,
Хаахань түрмэдэ, сүлэхэнь.
Тэмсэжэ эдэнтэй бирахагүйб,
Тэрьедэхэ болобоб, аргагүй...»

* * *

Һанаан бодолдо абтаһан
Хулан байжа ядана,
Зүг бүрээр һураашалхыень
Жигзэмаа абгайгаа эльгээнэ.
Һурагшалан ябаһаарнь дуулдаба,
Һураг суугай мэдээн оробо:
Хуланай удаа Бальжинимань
Хотонһоо гаража тэрьелһэн.
Харатайнь гэхэдэ, иимэ һэн:
Хайшаашье ошоһыень
Хараһан хүн байбагүй,
Хаанашье ябаһынь
Мэдэхын арга олдобогүй.

Ж и г з э м а:

Түрэлэй хайрата басагамни,
Түрэл түрхэмүүдэйм үримни,
Хаана тэрэ холоһоо,
Красноярай хизаарһаа
Яажа бүтэн ерэбэш даа,
Яһала зоболон үзэбэш даа.
Хэды ехэ хайратайсье һааш,
Хэды шамдаа дуратайсье һаа,
Бодхуултажа ерэхэн шамайгаа
Байлгахам гэртээ аюултайл,
Зобоохош гээшэшни намайгаа,
Зоной хэлсээн хашартайл.
Өөрымни ами наһан,
Өөрымни арһа яһан
Газар дээрэ гамтайл,
Гэр бүлэдэм хэрэгтэйл.
Бальжинимаяа олыш даа,
Балей, Нэршүүгээр бэдэрыш даа.
Хашалган, хаалтаһаа тэрьелжэ,
Хооһон бээе абажа,
Нэгэ газарта тогтонгүй,
Нюураа буряадта харуулангүй,
Ород сэлээнгүүдээр зайжа,
Энэ тэрэ ажал хэжэ,
Хоолойгоо тэжээхэ хүлһөө олоходожо,
Хонон үнжэн ябана гэлсэнэ хоргодожо.

* * *

Уруу дуруу Хулан,
Уйлан хайлан, бархиран,
Элдэб олон сэлээнгүүдээр түгэншэлбэ,
Инаг ганса Бальжинимаяа бэдэрбэ.

Уһа голнуудые гатална,
 Улад зонһоо асууна,
 Хараһан тэрээниие хүн үгы,
 Хараа бараанииньше үзэгдэнэгүй.
 Хулан урмаа хухараагүй,
 Хүсэл зоригоо алдаагүй,
 Бүхы наһаараа бэдэрхэеэ бэлэн,
 Бальжинимаяа олохо заатагүй гэхэн.
 Ябаһан хүн яһа зуудаг бээ,
 Ябаһанда бурхан туһалдаг аабза,
 Һарбайһан хүн һанаашаяа абадаг,
 Һанаһан хэрэгтэнь һахюуһаниинь туһалдаг.
 Дурлаһан Хуланда һаалта, хаалта байхагүй,
 Дуранай хүсэн һара наранһаа дутахагүй.

Һара мүшэдэй тохёолгон,
 Һанаа сэдхэлэй уулзалган,
 Гэнтэн ушарай тохёолдол
 Газар дээрэ болобол,
 Бальжинимаяа Хулан олобол.

Х у л а н:
 Байза, хорьмоһоо хараба гүб,
 Бальжинимамни бэшэ гү?
 Бальжинима-аа!
 Бальжинима-аа-аа!
 Байзыш, бү тэрьедыш!
 Бү хорёодо аһалдыш,
 Буугыш, гэдэргээ эрьеыш!
 Бишилби, Хуланби,
 Бальжинима-аа, Хуланби!

Хорёо дээгүүр хүрэжэ гарахаяа забдаһан,
 Хараа бараагүй тэрьелхэеэ һэдэһэн
 Бальжинима гайхан гэлын тогтобо,
 Байһан газартаа хүдэлхэеэ болибо.

Б а л ь ж и н и м а:
 Яагаа танил хоолой бэ,
 Ямар Хуланайхидам адли бэ?
 Буутай хүнүүдээр туугдаһан,
 Баруунай заралганда ябуулагдаһан,
 Барһан, Хуланаймни, иимэшүү һэн...
 Ондоо эхэнэр бэшэ гү даа,
 Иимэ холын газарта,
 Ород сэлезнэй гудамжада
 Огто ябаха ёһогүйл даа.
 Тэрьелхэ, тэрьелхэ, тэрьелхэ...
 Таняа хадаа намайе хүрьехэ,
 Бүхы хотоноор дүрьехэ,
 Бэдэрэлгэн удангүй эхилхэ...

Х у л а н:
 Бальжинима-аа! Бай даа!..
 Бү саашаа тэрьедыш даа!..

Б а л ь ж и н и м а:
Юу, нээрээ гү?..
Юһэн эрдэни!..
Үнэхөөрөө ши гээшэ гүш?

Х у л а н:
Бишниб, бишниб! Хуланби.

Б а л ь ж и н и м а:
Бурхан гурба эрдэни!..
Байза, энэмни юун гээшэб,
Буруутана үгы бээшэб?
Хай даа, яашагүй мүн лэ,
Хөөрхэй, хайрата Хуламнил.
Хуламни!
Хамуулаа хэмнай барһамни.
Хаанаһаа гээшэб энэмни?

Х у л а н:
Һанаха байха нүхэрни!
Һанаа үнөөнэй Бальжинимамни!
Хэды шамайгаа бэдэрбэ гээшэбиб,
Хэды олон сэлээнгүүдээр ябабабиб!..

Олон жэлэй аг-буг боложо,
Одоо хэлэшэгүй зобоһоноо һанажа,
Бэеэ баринагүй уйлана Хулан,
«Боли даа» гэнэгүй Бальжинимань.
Ород сэлээнэй дунда уулзаһан,
Олосолдоод, уйлалдаад һалахаяа болиһон,
Хаанахишье юм даа, буряадуудые,
Хубяараа уулзаһан хоёрые
Хүнүүд тогтоод гайхан харана,
Хайрлана, ойлгоно, хэрээһэлнэ...

* * *

Алтанай уурхайда ажалтай,
Ажалдаа бэрхэнүүд, магтаалтай,
Хулан, Бальжинима баяртай,
Хамтын байрада булантай.

Хара багаһаа хойшо
Хүдөөгэй ажалда һураһан,
Янгархаха, залхуурха бэшэ,
Ямаршье ажалда дадаһан,
Мүнөө одоол хоюулан хамтарба,
Мүнгэ тангаар дуталдахаяа болибо,
Һанаһан хэрэгынь бүтэжэ эхилбэ,
Һанаа сэдхэлынь тэнийжэ захалба.

Юунэй түлөө засаг түрэ юм,
Юундэ юумэ һанажа ядахагүй һэм.
«Паспортизаци» гэхэн үгэ тараба,
Паспорттай булта болохо ёһотой юм гэлдэбэ.
Һалбаржа байгаа Зүблэлтын гүрэндэ,
Һайжаржа байгаа арад зондо

«Эрхэтэнэй» үнэмшэлгэ хэрэгтэй бшуу,
Этэгээд дайсад ябажа болохо бшуу,
Нэргэгээр хүниие үзэхэ, шалгаха,
Паспорт барюулхадаа анхаржа хараха.

Б а л ь ж и н и м а:

Зай, одоо паспорт абахадаа жаргахабди,
Зүблэлтын ёһото эрхэтэд болохобди.

Х у л а н:

Зүг бүри ябаха эрхэдэ хүртэхэбди,
Зугаалайдаа бусаха аргатай болохобди, –
Гэлсэбэ баяртай тэдэ хоёр,
Гэнэн Бальжинима Хулан хоёр.
Алтанай уурхайн даргада ошобо,
Паспорт абаха дуратайгаа мэдүүлбэ,
Тэндэнээ иимэ харюу дуулаба.

Д и р е к т о р:

Эгээн бэрхэ хүдэлмэришэднай – таанарта,
Эгээн урдаа хараха хүнүүднэй – таанарта.
Зүгөөр шанга эрилтэ дээрэнээ табигдаһан,
Захья манда тэндэнээ иимэ үгтэнэн:
Хэнэй хаана түрэнһе,
Хэнэй хаанаһаа ерэнһе,
Хэзээ хаана ажаллаһе,
Хаһагдаһан гү эрхээ, сүлэгдэнэн гү,
Хулааг гүүлэжэ ябуулагдаһан гү,
Арадай дайсан гэгдэнэн гү,
Аба эжынэрынь тиигдэнэн гү –
Энээниие хуу бултыень,
Эдэ мэтын асуудалнуудые
Элирүүлхэ уялгатай гээшэбди,
Мэдүүлхэ засагта ёһотойбди.
Та хоёрой намтарые
Тухайлжа мэдэнэ гээшэбди,
Тиимэнээ паспорт үгэхые
Таанарта зүблэхэ эрхэгүйбди.
Тобшоор хэлэбэл, саг иимэхэн,
Паспорт абахатнай хүндэхэн.

Б а л ь ж и н и м а:

Бидэнэй намтар үнэхөөр тиимэхэн,
Паспорт үгтэхэнэ тиимэнээ бэрхэхэн.
Бидэ һугаржа гараха ушартай болобобди,
Байха газараа дахинаа бэдэржэ ошоебди.
Манда ажал олгуулһандатнай,
Маниие байраар хангаһандатнай,
Мүнгэ салин олгуулһандатнай,
Михаил Иванович, һайн даа,
Манда ехэ туһалбат даа.
Баяртай!

Д и р е к т о р:

Һайн сэдхэлтэй хоёр һэн туладаа
Һайн харгыдаа ябыт даа.
Баяртай!

* * *

Бүтүү хүбшэ тайгын дунда,
Бурьялаа булагай хажууда
Бальжинима Хулан хоёр ерэбэ,
Байра байдал эндэ түхээрхэ гэбэ.
Хүнэй нюдэндэ харагдахагүй,
Хүлтэ амитанда таагдахагүй
Газар-гэр бария гэжэ хэлсэбэ,
Газар малтажа һуулгаха гэбэ.
Хуушан голой худал олобо,
Хойто эрьеень хэмхэ малтаба,
Ханадань модо отолжо ябталба,
Оройдонь һургааг жэрылгэн табиба.
Үйһэ хуулажа хушахадань,
Үрьһэ табижа нэмэрүүлхэдэнь,
Үүдэ урагшань гаргахадань,
Үшөө сонхо, тооно хэхэдэнь,
Ульһатай багахан зууха барихадань,
Утаа нюуха сорго һөөг руу татахадань
Дулаахан тэрэ гэрынь,
Дун сэбэрхэн байрань
Дура сэдхэл буляахаар болобо,
Дуранай охиндо абтажал һуухаар гэлдэбэ.
Өөһэдын байха байратай боложо,
Айл шэнги Бальжиниматан жаргаба,
Амгалан сэбэр газарта ерэжэ,
Ан-бүн, ажана баяртай һууба.

Нажарай тэн һэн тиихэдэ,
Намарай эхин һэн, хэшэгтэ.
Үлир, мөөгэ, нэрһэн,
Үхэр нюдэн, алирһан
Элбэг сэлбэг бэлдэгдэбэ,
Үйһэн торхонууд соо хэгдэбэ,
Үрхэтэй нүхэн соо хадагалагдаба.
Хотондоо байхадаа нюуһан,
Һөөгтэй жалга соо булаһан
Хоёр буунуудаа гаргаба,
Һэмээхэн тэндэһээ асарба.
Гүрөөһэ, дорго агнажа,
Гэдэһээ үлдэхөөр бэшэ,
Мяхаар дуталдахаа болибо,
Маша баяртай болобо.
Бальжинимань хуряахайндаа
Бүрэнхы хүнээр ошохо,
Талха, тоһо, зөөхэй даа –
Дайдын далай асарха.
Дорго, хэрмэнэй арһа абаашаха,
Дам саашань түрэлхидын тушааха,
Дабһан, сай, зуруул, һомон болгохо,
Дүүрэн хэрэгтээ хэрэгсэл үгэхэ.
Хулан өөрөө хуу юумэ шадаха,
Хубсаһа хунар оёходоо бэрхэ,
Бүхы гэрэйнгээ ажал хэхэ,
Буу баряад агнахадаашье шэрхи.

Б а л ь ж и н и м а:
 Урин дулаанай ерэтэр,
 Уһа саһанай хайлатар
 Ула мүрөө үлүүсэ харуулангүй,
 Өөдэ уруугаа ехээр тэнэнгүй,
 Баабгайдал эшээндээ хэбтэхые һэдэе,
 Бартахидал адли амархаяа мэдэе.

Тиигэжэ аятай жаргалтай хоёр үбэлжэбэ,
 Тиигэ тиигэһээр хабарай хаһа дүтэлбэ.

Б а л ь ж и н и м а:
 Хуламни, Хулан, яанабши?
 Ходо охихоол һананабши?
 Шэг шарайшни хубилхадал гээ,
 Соохор моохор болоходол гээ.
 Үбдөө хабдаа үгы бээш,
 Үбдэһэнөө нюунгүй намдаа хэлыш.

Х у л а н:
 Үгы, бишни үбдөөгүйб,
 Үбшэ хабшанда хүрэгдөөгүйб,
 Шамтайгаа байхадаа баяртайб,
 Шиниингээ хажууда жаргалтайб.
 Гансал, гансал... харыш,
 Гэдэһыемни баряад үзыш...

Б а л ь ж и н и м а:
 Энэмнай юун гэлэй,
 Ихэдээ яадаг бэлэй?

Х у л а н:
 Энэ болбол хээли гээшэ бэээ,
 Энэ хабартаа түрэхэмни аабза.

Б а л ь ж и н и м а:
 О-оо, яаһан баяр бэ,
 Одоо бурхан үршөөбэ,
 Үхибүүтэй мание болгообо!
 Хуламни, ямар бэрхэбши,
 Хэниие намдаа асархабши,
 Хүбүү гү, али басага гү?
 Хай, баярлая, өөрэгүй,
 Хэнииньшые байг, хамаагүй.
 Басаган хаа, шамдам адли байха гү,
 Хүбүүн хаа – намда гү?

Х у л а н:
 – Бальжинимамни, хүлээгыш,
 Баярлахаяа бү яарыш.
 Хаана байһанаа ойлгыш,
 Хэд ябаһанаа бү мартыш.

Б а л ь ж и н и м а:
 Үнэхөөр, эндэ яадаг бэлэй,
 Үритэй болохо болобошые гэлэй...
 Дэмбэрэлтэй ехэ баяр гү,
 Даашагүй манай тойбо гү?

Х у л а н:
Үхибүүн түрэхэдөө,
Уг залгахдаа
Найн гэдэг улад зон,
Найтай байнгүй яахань нэм.
Гансал шамалтайнь гэхэдэ,
Гэнэ осолдо манай ороод ябахда,
Гайтай хүрөөтэй, ойлгогдоогүй сагта...

Б а л ь ж и н и м а:
Нүүлдэ, нүүлдэ харуужабди,
Найнаар бодожо үзүүжэбди,
Нэгэ юумэ хануужабди.
Хэзээ, хэзээ гэнэбши,
Хэлэл даа дахин, хэлэлши?

Х у л а н:
Тухайлхадамни нааяр,
Тоолоходомни тугаар –
Үбэлэй тэн багаар,
Хабарай эхин нараар.

Б а л ь ж и н и м а:
Бодожо үзэхэбди найнаар.

Х у л а н:
Ямаршые хубитай зон гээшэбибди,
Яажашые иигэжэ ябахабибди,
Хэды болотор хүлгэхэ төөрихэбибди,
Хэды болотор хорохо хоргодохобибди.
Колхоздо ажалда ябаа наа,
Хэнээшые тухай хүдэлхэл нэмди,
Аза талаангүй байһан ушарһаа
«Арадай дайсад» гүүлэнхэмди.

Б а л ь ж и н и м а:
Зай, яахаб, бараг,
Заахан үримнайл мүнделэг,
Алтан дэлхэе хараг,
Аба, эжыгээ баярлуулаг.

Х у л а н:
Үетэмнай артельдээ ажаллажа,
Үдэшэндөө ёохороо хатаржа,
Үхи хүбүүдтэй, орохо гэртэй,
Нуунал ха юм даа жаргалтай.
Харин бидэнэй зол буруулжа,
Харата дайсад гэжэ хардуулжа,
Энэ гүрэнэй эрхэтэншые бэшэ,
Эхэ нютагайнгаа эзэншые бэшэ,
Ииигэжэ тэнэжэ ябаналди даа зобожо.
Хорёодхон хүрэнэн наһандаа
Холшорхон хайран бэемнайл,
Залуу наһанай охин дундаа
Жаргал бэдэрнэн хубимнайл.

* * *

Дайсан гэхэдэнь,
 Дайлдахаяа хэнтээшье ханаагүй,
 Шоно гэхэдэнь,
 Шоно боложо уляагүй,
 Эхэ, эсэгынгээ зөөри гүрэндэ буляалгаад,
 Эрхэ сүлөөгөө ноёдой муугаар хаһуулаад,
 Тоо нэмүүлжэ, тэдэнэй түсэб дүүргүүлээд,
 Хулааг гүүлэжэ, нюдарган баяшуул болгуулаад,
 Ошохо нютаггүй,
 Орохо гэргүй,
 Хабхаан табюулһан шононуудтал,
 Харанхы буланда хашаатайдал
 Хүбшэ тайга соо һуһаншье хаа,
 Хүн зонһоо холодоһоншье хаа,
 Урма зоригоо Бадьжиниматан хухараагүй,
 Уруу дуруу гашуудажа һуугаагүй.

Аба эжытээ һуухадаа,
 Ашата буяндань хүртөөшьегүй хаа,
 Айдар хонгор наһандаа
 Айралжан жаргал үзөөшьегүй хаа,
 Залуу бэеынгээ халуун ульһаар,
 Золтой дуранайнгаа аша туһаар
 Үбэлэй ута хүнинүүдые үнгэргэбэ,
 Үзэлэй шэрүүн хүйтэниие дабаба.
 Хабарай дулаан хаһа ерэбэ,
 Хада майлаар ургы гараба,
 Хээлиһээ Хулан хүнгэрбэ,
 Хүбүүхэниие түрэбэ.

Нэгэтэ нүхэрынь Шиилхэ хэрэгээр ошоһон,
 Нэгэ ехэ һонинтой тэндэһээ бусаһан.
 Үри хүүгэдгүй айлай эзэнтэй танилсаһан,
 Үргэжэ нялхые абаха дуратайень ойлгоһон.
 Зоболонто сагта түрэнхэн хүбүүгээ тиигэжэ,
 Зоболонгүй, золтой үндыхыень ханажа,
 Үхибүүгүй шадалтай айлда үгэхэ гэлсэбэ,
 Үхибүү хэжэ абахыень тэдэндэ зүбшөөбэ.
 Эшээн-байраяа мэдүүлхэгүй,
 Эли болгохогүй гэжэ бодобо,
 Холохон газарта уулзахые
 Хоёр талаһаа хэлсэбэ.

Унаһан модоной нүүлэ дээрэ һуужа,
 Уйдхарта абтаһан Хулан үбэрөө һэхэжэ,
 Уһатаһан нюдөөрөө хайрата үриее шарайшалба,
 Улаахан хасартань, амандань хүхэеэ няба.
 Хуланай нюдэнһөө эзэлүүдгүй нулимса дуһана,
 Һүүлшынхией үриее хүхүүлһэнээ ойлгоно.
 Хүбүүхэн жаахан мэдэнхэн юумэдэл,
 Һүүлшынхией хүхэжэ байһандал,
 Хомхойгоор хүхыень хүхэнэ,
 Хургануудханаараа һабардана.
 Иигэнһээр үритее хахасаха сагынь тулаба,
 Эхэ хүбүүгээ һүүлшынхией таалаба,
 Эсэгэ болоошонь дүмүүхэнээр абаба,

Буряад дэгэлэй үбэр хүлхыгдэбэ,
Багахан амитан үбэртэлэгдэбэ.
Хоёр тээшээ тэдэнэр тиигэнээр тарана,
Хоёр ондоо мэдэлнүүдтэ абтана,
Нэгэ талань – эхэнэр, уйдана, уйлана,
Нүгөө талынхинь ойхоо баяртай гарана.

Хатуу, айдаһатай, тэбдүү саг һэн,
Хайшаньшье хүбүүень абаашахыень,
Хаанахи хүнэй, хэнэй үри болгохыень
Хүсэд һурангүй гэнэдэһэн хоёр үлэхэн.
Хулан нёлбоһоо аршана,
Хойноһоонь үриингөө харана.

Х у л а н:

Алтан дэлхэй дээр мүнделһэн
Ами наһанайм хубимни,
Түрэхэн һайхан хүбүүмни,
Түрэл арһа мяхамни,
Хүлисыш аба, эжыгээ,
Хайрлыш ядаһан бидэнээ.
Золгүй үедэ түрэлэлши даа, хүбүүмни,
Зобоохо шамаяа байгаалди даа, мухамни,
Хүнэй зэргэ хүн болыш даа, хүбүүмни,
Зоной дунда золтой ябыш даа, мухамни.
Хээээ, хаана уулзаха шамтаяа гээшэбиб,
Хайшан гэжэ таниха шамаяа гээшэбиб...

* * *

Энэ дэлхэйн эбсэшгүй гасалан –
Эхэ хүнэй үритээ хахасалган.
Уулзаха ушар Хуланда заатагүй болохо,
Уулзаад эхэ, хүбүүнтээ хахасаха.

Ошожол байна үдэр һүнинүүд һубариһаар,
Ойн хоёр үнөөхил газартаа байрлаһаар.
Бальжинима ан гүрөөл агнана,
Бүхы эдихэ хоол ундаяа бэлдэнэ.
Хулан гэртээ хубсаһа хунар оёно,
Газаа досоохи ажалаа бултыень хэнэ,
Хүбүүн тухайгаа ходо зосоогоо һанана,
Хоёрхон мэдэхэ маани мэгзэмээ уншана.

Бага үеэлэнь нэгэтэ уулзахадаа
Бальжинима удам ахайдаа
Һүүлшын һонинуудые дуулгаба,
Һонин гэхэдэ, иимэ юумэ хөөрөбэ.

Ү е э л э:

БАМлагай нэгэ харуулһаа,
Барилга хэдэг газарһаа
Гурбан жэлэй урда,
Гушан зургаан ондо
Бадмын Гэлэг-Сэнгэ тэрьелһэн,
Бодхуул болоод, энээ уруу ерэхэн.
Тэрээниие хараһан хүнүүд һая хэлэбэ,
Тэнэжэ ябана ойгоор мүнөө гэлсэбэ.

Бальжинима энэ мэдээндэ баярлаба,
Гэлэг-Сэнгые олохо гэжэ шийдэбэ –
Хөөрэлдэхэ хажуудаа нүхэртэй болохо,
Хоёр болоходоо хэрэг урагшатай ябаха.

* * *

Б а л ь ж и н и м а:
Гэлэг-Сэнгэ, бай!
Бальжинимаб, бү ай!
Шам шэнги бодхуулби,
Шамдал адли зайгуулби!
Нээрээ биб, Бальжинимаб,
Нютагайшни урданай нүхэрби!

Хүниие хараад, тэрлэхээл мэдэхэ,
Хоргодохоо саашаа, даб гэхээл забдаха,
Гэлэг-Сэнгэ зуг татажа хараба,
Гайхан байжа, Бальжинимые таниба.
Одоол ехээр баярлаба,
Олиггүй дуратай ерэбэ.
Нонин норьмойгоо хэлсэбэд,
Хамаг хуугаа хөөрэлдэбэд.
Нүүлэй нүүлдэ Бальжинимань
Гэлэг-Сэнгээ уриба,
«Гэртэнь» хамта байрлахыень
Гэнэдэһэн нүхэртөө дурадхаба.
Гэлэг-Сэнгэшье баярлаба,
Гэр байратай болобо.
Хоёр бүһэтэн тиигэжэ хамтарба,
Хүсэ шадал нэмэбэ.
Тэмсэлэй хэрэг эрхилхэдэнь аятай,
Түшэг тулга болобо бэе бээдээ.
Хулан ядаха бэшэ даа,
Хуу юумыень оёбо:
Гэлэг-Сэнгэ талаантай,
Дэгэл, гутал, малгайтай,
Дүүрэн хубсаһатай болобо.
Хүн гээшэ хамтын амитан туладаа,
Хөөрэлдэхэ юумэн хэдэн жэлэй олон даа.
Хэды тиигэбэшье гэрээ һанаһан,
Хүн зонһоо таһарһан,
Ойн оёрто ото хэбтэхэнь
Уйтай болодог лэ һэн бээ даа.
Хаа-яахан холоһоо,
Хүбшын модон дороһоо,
Хүмэг шулуунай үбэрһөө
Харагша бэлэй тэдэнэр нютаг нугаяа,
Һанагша бэлэй залуу наһаяа.
Хулан нүхэдтээ дуу зохёобо,
Колхозой зон руу нэбтэрүүлбэ,
Хүнүүд доогуур дуулалдажа эхилбэ,
Хүхилдөөд заримдаа абадаг болобо:
Колхозойтной ажал хожомдожол байна,
Хортонхон дайсантнай хамһалсахамнай гү?
Артелин бригада хожомдожол байна,
Ангийнхан дайсантнай хамһалсахамнай гү?

Нэгэтэ Бальжинима Гэлэг-Сэнгье
Нэршүү хото руу ябуулба,
Хуланай оёһон юу хээе,
Хубсаһа хунар мэтые
Худалдаха, андалдахыень эльгээбэ.

Хэлсээтэ бусахын болзор үнгэрбэ,
Харин нүхэрын ерэбэгүй.
Наран тонгойжо эхилбэ,
Нүхэрын үгыл аад, үгы.
Зай, иихэдээ яаха болооб?
Заатагүй нэгэл юумэн болоо.
Һэжэгэй зоболон Бальжинимада хүрэбэ,
Һайтай тэмдэг бэшэ гэжэ ойлгобо,
Һэргылгын хэмжээ абаха гэжэ шиидэбэ.
Хүнэй муу амсаһан туладаа,
Хашалга-хамалга үзэһэн хадаа,
Засаһаа яахадаа тэрьедэһэнээ ойлгохо,
Зонһоо юундэ хоргодоһоноо мэдэхэ,
«Харата дайсан» байһанаа яажа мартахаб,
Хара үһөөгөө абахая оролдохыень тухайлха.
Нүхэн-гэрээ анхан барихадаа
Нугаа-окоп тойрон малтаһан юм,
Гэлэг-Сэнгэ нүхэртэй болоходоо
Гурбан моридые асарһан юм.
Нюуса газарта тэдэнээ байлгаһан,
Нилээд тобир тарган болгоһон.
Гурбан эмээлтэ моридоо
Гурбуулыень дүтэлүүлбэ окопдоо,
Бэлэн байхыень табиба,
Бүхөөр тэдэнээ аргамжалба.
Һэр-мэр юумэнүүдээ суглуулба,
Хоёр буунуудаа һомолбо,
Хажуудаа дүтэхэн табиба.
Хулан бурхандаа зальбарна,
Хүбүүгээ үгэһэндөө баярлана.
Нараншье баруулжаа тонгойбо,
Нойрсохоо байгаали түхээрбэ.

Оройн наранай шэнгэхын тэдыдэ
Одоол дохёон дуулдаба:
Оло дахин оро бодогүй гэнтэ
Ойн хухюур модон сохигдобо –
Мэдээтэ тэмдэгийн тад ондоогоор үгтэбэ,
Муу юумэн болоо гэжэ Бальжинима ойлгобо.

Гэнтын хүлээгдээгүй ушарһаа һэргылэн
Гурбуулан урид иигэжэ хэлсэһэн:
Ганса нэгээрээ ябаад бусахадаа,
Гэр бараандаа дүтэлхэ багтаа,
Гай галабта орохогүйн тула,
Гэнэдэжэ засагта баригдахагүйн тула
Дохёо үгэхэ шиидамаар:
Гурбан удаа шангаар
Хуурай модо наншаха –
Өөрын хүнэй ерэһэнэй,
Айха юумэгүй гэһэнэй

Мэдээн тиигэжэ үгтэхэ.
Гурбаһаа үлүү сохигдоо һаань,
Зай забдагүй наншагдаа һаань,
Буруу болоһониинь мэдэгдэхэ,
«Буугаа дары бэлдэгты» гэгдэхэ.

Бальжинима Хулан хоёрой
Буунуудаа шүүрээд, гүйлдэжэ гарахада,
Үнөөхи хухюур модоной тэндэ
Үлэгэр олон милиисэнүүд зогсожо байлай.

Үүдэнһээ үргэлжэ малтаһан
Окоп-нугаа соогоо,
Хүнэй харахагүйгөөр бэлдэһэн
Хэрэм-хүнды соогоо
Бальжиниматан хоробо,
Буунуудаа бэлэн болгобо.
Галифе үмдэтэй,
Мүшэтэй малгайтай
Милиисэнүүдые харахадаа
Хуланда сүлэлгэнь һанагдаа.
Туулгажа эдээндэ
Турухаанай хизаар абаашуулһанаа,
Бааржын үүдэндэ
Бүдэржэ унан алдаһанаа,
Зоболоной тамаһаа
Зобожо арайхан мултарһанаа,
Үри һадаһантаяа
Эдээнһээ айжа хахасаһанаа
Хулан гэнтэ һанаба,
Хорониинь ехээр бусалба.
Бальжинима шэбэнэбэ.

Б а л ь ж и н и м а:
Ши – зүүн тээхиень,
Би – баруун тээхиень.

Хулан мэргэн болоһон,
Бальжинимань һургаһан.
Дүрбэн хүлтэй шоно гү,
Хоёр хүлтэй арьяатан гү,
Хуланда адляар һанагдаба,
Буугай сэмгэн нугаа сооһоо бултайба.
Ногоон Дара Эхын тарни мартагдаһан,
Буугай шабха дарагдаба аалихан.
Хоёр мүшэд алдалан унаба,
Хүхэ галифенүүд саашаа гүйлдэбэ,
Гэлэг-Сэнгэ наашаа гүйбэ.

Дахин гурбуулаа хамтаржа,
Дошхон моридтоо мордожо,
Ан-бүн һууһан байраяа орхижо,
Ара Хабсаанаа уруудан дабшуулба,
Аза хубияа дахинаа бэдэрхээ гараба,
Арья Баалын хараа мэдээндэ оробо,
Амьарлан таража хорохо баатай болобо,
Гэлэг-Сэнгэтээ Бальжиниматан хахасаба.

III

Хэзээ нэгэтэ хүн ухаатай болохо гү,
Хара бодолдо абтагдахаяа болихо гү?
Юунээ тулада эндэ түрэхэнөө ойлгохо гү,
Юундээ хэрэгтэй амитан байһанаа мэдэрхэ гү?
Орон дэлхэй яажа заримые тэсэнэб,
Огторгойн наран юундэ элшээ эльгээнэб?
Оонигор мүшэд юундэ эдээндэ эмнинэб,
Оршолон юртэмсэ юундэ дуугай эрьелдэнэб?

Баруунһаа Хуланай хоргодожо ерэхээр,
Бодхуултажа Бальжинимын нютагһаа тэрхелээр
Найман аюулта жэл ошон үнгэрбэ,
Найман халуун тамын зоболон эдлэгдэбэ.
Хэды болотор тэдэ барһад хоргодохоб даа,
Хэды шэнээн баригдангүй ябахоб даа,
Хэзээ нэгэтэ юумэн заатагүй дүүрэдэг,
Хэзээ нэгэтэ бодхуулнуудшы баригдадаг.
Нэгэтэл бээ даа, нэгэтэ,
Нэгэ уурхайн ортогшо байрада,
Ногоо сабшалгын зунай үедэ
Манай хоёр бүхэлэгдэбэ,
Миличсэнүүдтэ баригдаба.

Гушан юһэн оншые һаа,
Гушан долоон бэшэшые һаа,
Шүдэ амаяа зайлаагүй,
Шуһата гараа угаагаагүй
Засаг түрэ баригшад,
Зиндаа бармаа һахигшад
Зэбүүн зангаа алдаагүй,
Зэбэтэ гараа татаагүй –
«Дээдын хэмжээнэй» хэһээлтэдэ
Бальжинимые хүртүүлбэ,
«Арбан жэлэй сүлэлгэндэ
Амсаг Хулан гэмээ» гэбэ.
Дары буудаха шиидхэбэриие
Доронь сагтаа бээлүүлбэ,
Харин «бандит Хуланиие»
Харуулха зондо гэлсэбэ.

Агын гудамжаар тэрэниие тууна.
Улад зоной һонюушархуунь жэгтэй,
Хулан алмайран зогсоошодые харана,
Хэндэшы «бодхуул», «бандит» хайрагүй хэбэртэй.
Хуланиие гэтэһэн
Арбаадтайхан басаган
Хүнүүдтэ түлхюулээд бүдэршэнэ,
Хуланай урда унашана.

Х у л а н:
Яажашы байһан басагамши даа,
Болгоомжотой ябыш даа.

Бодхооно Хулан тэрэниие,
Барһан, танияагүй хүүхэниие.
Хулан хатуу хэһээлтын харгыда гараба,
Хойшонхи холын сүлэлгэндэ ябуулагдаба.

Хүнүүдтэ түлхюулээд унааша,
 Хуланай урда хэбтээшэ,
 Хаража тэрэнэй таняагүйшэ
 Айлда багадаа үгтэһэн,
 Эхэ нэгэтэй дүүниинь һэн.
 Сэрэмжэд уйлан үлэнэ,
 Сэдьхэл зүрхэниинь хайлана.

С э р э м ж э д:
 Танай түрэхэн эсэгэ,
 Минии түрэхэн эсэгэ,
 Намайе үргэхэн эсэгэ –
 Хуу гурбуулан абаашагдаа,
 Хэхээлтын газар руу ябуулагдаа.
 Тиигэжэ гансаараа үлэхэмби,
 Тиигээд Ага руу ерэхэмби.
 Танибагүйлта даа намайгаа,
 Таалабагүйлта даа дүүгээ.
 Ямар азагүй гээшэбибди,
 Юу үшөө үзэхэбибди,
 Хэзээ дахин уулзахабибди,
 Хэдыдэ жаргажа һуухабибди?
 Түрэхэн ганса эгэшэмни,
 Түрэл һайхан Хуламни,
 Муу хүнүүдэй һабарһаа
 Мултаржа мэндэ гарыт даа,
 Одоо хоюулан уулзаа һаа,
 Ондоо хahasахагүй һэмди даа.
 Баяртай, Хулан абгаймни,
 Баяртай, хайран эгэшэмни.

* * *

Сүлүүлхэн хүнүүдые байлгадаг,
 Сүм энээн дээр суглуулдаг,
 Бүридхөөд, хайшаньшьеб ябуулдаг –
 Бухта Ванино энээниие гэдэг.

Хаа-хаанаһаа суглуулһан
 Хэдэн мянган улад зон.
 Шоно шэнги аймшагтай
 Шүдээ зууһан нохойтой
 Буутай шуутай харуулшад,
 Бүдүүлэг зантай тушаалтад.
 Хулан гайхан харана,
 Хараад ойлгожо ядана:
 Хаанаһаа иимэ олониие,
 Гэм зэмэтэй хүнүүдые
 Гүрэн сооһоо олодог юм,
 Гэмынь яажа элирүүлдэг юм?
 Зобоһон тулиһан,
 Зүһэ шарайгаа алдаһан
 Зониие харана Хулан.
 Харана... харана..., бай!

Х у л а н:
 Бай!
 Хай, энэмни хэн бэлэй?..
 Ай бурхан!

Абамни бэшэ гү?
Али ухаамни балартаа гү?
Юугээ харабабиг,
Юун гэжэ хэлэхэбиг?..
Эсэгэмни гү..
Үнэхөөрөө гээшэ гү,
Али хорьмоһоо харана гүб?
– Аба-аа! Абамни бэшэ гүт?
Аба-аа! Нээрээ гээшэ гүт?

Гайхалан нэгэн эрьелдэбэ,
Гайхашаан Хуланиие гэтэбэ...

Хулан:
Мүн лэ даа, мүн.
Битнайби даа – Хулан,
Басагантнайби даа – Хулан!

Хуланай аба:
Хулан?!
Хаанаһаа? Хаанаһаа, басагамни?..
Яагаад... яагаад эндэ
Ябажа байба гээшэбши,
Яажа иимэ холо ерээбши?

Гэнэн хонгор үгэнүүд
Гайхаландань гарана,
Гайхан ямаршые бодолнууд
Ганаандань орожо ядана.

Хулан:
Арай гэжэ танаа танибалби,
Үнэншэжэ ядабалби.
Яатараа зүдэрөө гээшэбта,
Яһа арһан болоолта.
Хүсэтэй бэетнай яһан бэ,
Нүр дорьботной алин бэ?

Уйлаганан, таалан, хүзүүндэнь
Аһалдашана Хулан.
Арай хэдыхэн лэ үгэнүүдые
Андалдажа үрдибэ –
Үнөөхи харуулшад дүтэлбэ.
Оог хуугай болоод,
Үрзэгэ арзага түлхөд,
Эндэ тэндэнь ёбороод,
Хоёр тээшэнь таһалба,
Хоёр ондоо зүг руу тэдэниие тууба.

Хулан:
Аба, аба-аа! Абамни!..

Хуланай аба:
Хула-а-ан! Хайрата басагамни...

Абынь хүлэмхи хоолойн абяан
Аалидан дуулдахаа болино,

Харуулшадай мундуу захираан
 Нүрөөтэй шангаар соностоно...

Хулан бодолдо абтана,
 Холын нютагаа һанана.
 Жаргалаа нэгэтэ бэдэрһэн,
 Жаргалтаяа уулзаһан.

Х у л а н:
 Бальжинима, инагни,
 Бурхандаа мордоһон нүхэрни,
 Харана гүш үндэрһөө Хуланаа,
 Һанана гүш жаргалтай һууһанаа?
 Бүтүү хүбшэ соо байрлаһаншые һаа,
 Бүгэдэ зонһоо хоргодоһоншые һаа,
 Бууса тоонтодоо дүтэ һэмди,
 Булагайнгаа уһа уудаг һэмди.
 Хүбүүмнай, хайрата хүбүүмнай,
 Хаана гээшэб даа тэрэмнай,
 Золтой жаргалтай һууһай,
 Зоболон хашалан бү үзэһэй.
 Хатуу шэрүүн газарта,
 Хүндэ хүшэр ажалда,
 Яяр яндан хоолтой,
 Ядуу хубсаһа хунартай,
 Ялайһан нюдэнэй харуултай
 Ябаган тэргэ дээр тээнэб,
 Яндан шулуу шохой зөөнэб.
 Үдэр бүриин иимэ ажалтайб,
 Үхэхэ эндээ заяатайб.
 Бальжинимамни, инагни,
 Буудажа сүгтань шамтаймни
 Алахаяа намайе яагааб даа,
 Амаруулхаяа тиигэжэ яаһам даа.
 Зобожо иигэжэ ябахагүй һэм,
 Золтой шамтаяа хэбтэхэ һэм,
 Үйдхар гашуудалда абтахагүй һэм,
 Уһа нюдэн болохогүй һэм.

Хуланиие пароходто һуулгана,
 Хүйтэнэй газар руу асарна.
 Зүүн хойто зүгтэ,
 Хэбүүсэмэ муутай газарта
 Яһа хаха татама
 Яндан хүйтэн тама.
 Тамые зохёһон гүрэнэй
 Тэмдэгэйн гэршэ – Колыма,
 Хэдэн мянган хүнүүдэй
 Хүүрэй үхээри – Колыма.

Хэндэ хэрэгтэй ашагта малтамал юм,
 Хэды хүнэй ами наһанай хэмжээнэй юм,
 Хэзээ нэгэтэ дүүрэхэ ажал юм гү,
 Хара хүлһэнэй хүсэн хүрэхэ юм гү?
 Яажа энээниие һанаһан юм,
 Ямар бариша олоһон юм,
 Хэн энээниие хэрэгсээһэн юм,

Хэндэ жаргал олгогдоһон юм.
Буруунай бэлшээриһээ гараагүй,
Буруу ханаа сэдхээгүй,
Баршагтай юумэ үүсхээгүй,
Булхайта хэрэгтэ оролсоогүй
Аршаанта нютагаймни үринэрэй,
Аба, эжы, аха, эгэшэнэрэй
Оршолонто дэлхэйн химараан соогуур,
Ороолон шүдхэрэй ооголоон доогуур
Хумхиин тоһондол хиидэн ошоһониинь,
Хариин холо тээ хосорһониинь
Хайратай, шаналтай, харамтай,
Хододоо сэдхэлдээ һаналтай.

* * *

Хүйтэ нойтонһоо,
Ходо үлэн хоһонһоо,
Хүшэр хүндэ ажалһаа
Хүндөөр Хулан үбшэлбэ,
Үхэлдөө үнэхөөр хүрэлбэ,
Бурхандаа ябаха сагынь ерэлбэ.

Хүниие тэдхэдэг газарта,
Больница гэдэг гэртэ
Хуланиие оруулба,
Халта хулга эмшэлээ болобо.
Бэе тамирынь эхэнэрэй заһарба,
Бурхандаа ошохонь эртэ гэгдэлбэ.
Анханһаа хүдөөгэй шэрхи бээтэй һэн туладаа,
Амин наһанһаа гараба шагтагалдажа энэ удаа.

Һайхан сэлэрхэн шарайтай,
Һаруул дотороо сэдхэлтэй,
Хүнүүдтэ угаа хүндэтэй,
Хулан абгай гэжэ нэрэтэй,
Хооллулдаг тэдэниие уялгатай
Хулан болобо ажалтай.
Хуланай хүдэлдэг газарта,
Зоной эдеэлдэг столоводо
Зүг бүриһөө эрэшүүл субана,
Зорюута энээ руу ерэнэ,
Зүрхэеэ нээгээд зариман туршана,
Зол заяагаа Хулантай холбохые һэдэнэ.

Богонихон болзор соо Хулан
Бальжиниматаяа суг һууһан,
Садатараа дураяа эдлэжэ үрдээгүй хадаа
Сарюун бэень үшөөл хүсэн дундаа.
Хэды олон бүһэтэн
Ханилхы тэрээнтэй һэдэнэн,
Хэдэн бэлигтэй бэрхэтэн
Хуланда «дуратайб» гэнэн.
Бурханһаа үгтэнэн – баришагүй,
Байгаалиин табисуур – тэсэшэгүй,
Булгилһан шуһаяа яахабши,
Бэһэнэ яажа нюухабши.
Тээдшые сүлэлгын газарта

Хүнэй бэе үдэсэгүй,
 Хэнээшье эндээ гэнтэ
 Хэзээшье хосорхын мэдэсэгүй.
 Баруун хойноһоо сүлэгдэһэн,
 Бэлигтэй, эрдэмтэй гэгдэһэн
 Хүсэл зоригтой хүнтэй
 Ханилба Хулан эсэстэй.
 Хүйтэн хизаарта уулзаһан хадаа
 Халуун бэенүүд ниилэбэл даа.
 Уданшьегүй Хулан хээлитэй болобо,
 Эхын жаргал одоол үзэхэм гэбэ.
 Тамын зон тамадаа жаргалтай юм гэгшэ,
 Колыма-тамынхидшье жаргалаа ологшо,
 Зүгөөр тэрэнь нэгэл ондоотой,
 Зоболонтоёо холбоотой.
 Урма баяртай хүлээһэниинь,
 Умай соохи хадаһаниинь
 Үри хүүгэниинь болобогүй,
 Умай соогоо тогтобогүй.
 Үнөөхи нүхэрынышье удабагүй,
 Уларилай шэрүүндэ таарабагүй,
 Үхэлэй харуулшадые тэсэбэгүй,
 Уһан архиншан болобо,
 Үбшэ хабшанда баригдаба,
 Үхэжэ тиигэн хосорбо.

Арадай дайсан гүүлэнгүй,
 Ажахыгаа орхингүй
 Анханһаа түрэхэн нютагтаа
 Арад зонтоёо хамтадаа
 Ажал хэжэ ябаһан хаа,
 Аза золоо олоһон хаа,
 Ямар бэрхэ, ухаатай,
 Ямар һайхан һанаатай,
 Ямар олон үхибүүдтэй
 Ябаха эхэ байгаа даа.
 «Бандит» гэжэ нэрлүүлхэ,
 Бүгэдын һанаа төөрүүлхэ,
 Хэһээлтын газараар сүлүүлхэ,
 Халуун шулуу долёохо –
 Үйлын үриин заяан гү,
 Үе сагай тудалдаан гү?
 Гай осолтой тудалдаагүй хаа,
 Гэм зэмэтэй дайралдаагүй хаа,
 Түрэл һайхан Буряадтаа,
 Түрэхэн тоонто Зугаалайдаа
 Арадай түлөө оролдоһон,
 Ажалай одо яларууһан,
 Эрхимэй бэрхэ гүүлэхэн,
 Олоной дура татаһан,
 Омогтой дорюун ябаха һэн,
 Ороной шэмэг болохо һэн.

Хүлээхэдэ, сагай гүйсын удааншье хаа,
 Хуланай «тамадаа» нилээн дадаашье хаа,
 Арбан жэлэй сүлэлгын болзор хүсэбэ,
 Ажабайдалаа шэнэлхэ сагынь ерэбэ.

Зүгөөр, зүгөөр..., хүлээхэнийн дэмы,
Засаг түрын харатай гээшэнь тэнсэлгүй.
Эрхэ сүлөөндөө Хулан огто баярлабагүй,
Энэ мэдээн эхэнэртэ хайниие асарбагүй:
Сүлэлгэдэ асарагдаһан «бандидуудта»,
Сүүдлүүлһэн «арадай дайсадта»
Эхэ нютагаа бусахын эрхэ олгобогүй,
Эсэгэ оронойнь хуули шэрүүн, хайрагүй,
Эндээл яһаяа хаяха болобо, яшагүй.

Нютагаа бусаха эрхэгүй байһан туладаа,
Нютагайнгаа зондо туһалхамни гэбэл даа.
Тэндэнь буряадууд олон һэн,
Тэдхэмжэ заримандань хэрэгтэй һэн.
Шэнэ ажалда оробо,
Шэн зориг харуулба,
Хэрэгтэй зөөрөөр туһалба,
Хараа бодолынь заһалсаба.
Хамтадаа сугларжа найрладаг болобо,
Хамтын хүсэндэ нютагаархидынь этигэбэ.

Тэмээн шэнги шэрхи бээтэй,
Сар шэнги ажалша, хүсэтэй,
Наран шэнги хайхан шарайтай
Хулан удангүй ажал хүдэлмэридөө шалгарба,
Крымдэ амарха аргаар – путёвкоор шагнагдаба.
Одоол тиигэжэ нютаг тээшээ гараба,
Улаан-Үдэдэ тогтохын шалтагаа олобо,
Жердевэй гудамжаар танил таладаа байрлаба.

Түрэн нютагаа хараха дураниинь хүрээбэ,
Тэндээ нюураа харуулха хаһань болобо.
Буурал талань басагаяа ямараар угтахань хаб,
«Бандит» Хуланиие яажэ зониинь багтаахань ааб?

З о н:

– Хэн ерээд ябана гэнэш,
Хулан Жабай гээбэ гүш?
Юунэй Хулан гэлэй,
Юун Жабай бэлэй?
– Ү-үү, татай даа!
Тэрэ ха юм даа.
Хэлэхээ түрүүн яанабши,
Хүрэнөөр ойлгуулхаяа яагаабши?
Үнөөхи зайгуул бодхуул ха юм даа,
Үнэхөөрөө бандит Хулан гээшэл даа.
– Хаана тэрэ бандидые
Харааб гэнэш, ёро муутые?
– Хаана?.. Дасан соо гү?..
– Юу бурханһаа гүйгаа гэнэш?
Үхибүүгээ олохоёо гү?..
– Болил даа, худал тэрэш.
Юунһээ бандит Хуланда
Юун үхибүүн байгаа гээш!
– Бүхы наһаараа бодхуултажа,
Түрмэ яамаар хаягдажа,
Сүлэлгын газараар ябуулагдажа,

Үхибүү гээшые түрөөгүй,
 Эхын жаргал үзөөгүй
 Эхэнэр байха тэрэшни.
 Эндүүрээш, муха,
 Эрьюутээш багаха.
 – Үе наһаараа дасан ошоогүй,
 Үеын үедэ бурханда мүргөөгүй,
 Оройдоо хадамда гараагүй,
 Нүхэртэйшые болоогүй,
 Үхибүү түрэхэ аргагүй
 Эхэнэр юумэл тэрэшни,
 Ёһото-ойл бандит, Хуланшни.
 – Эндүүрээш, эндүүрээш,
 Ондоо хүниие харааш.
 Хулан байха арганы үгы,
 Хойноһоо тэрээниш табихагүй.
 – Үгы, нээрээ,
 Хулан бэеэрээ.
 Сагай гүйсэдэ хубилаагүй,
 Сэбэр шарайгаа алдаагүй,
 Сарюун бүхээ табяагүй,
 Дасан дуганаа мартаагүй,
 Бурхан шажанаа орхёогүй,
 «Найман гэгээниие» уншана,
 Ньюса тарниин Ошорвааниие дурдана.
 Үргэлжэ дасан руу ябана,
 Үргэл буян үйлэдэнэ,
 Зальбарна, гороолно,
 Заһалай юрөөл тоолоно.
 – Тиигэнэ, тиигэнэ, үнэхөөрөө.
 Түрэлэй һэльбээтэн бүгэдөөрөө
 Тэндэнь, Жердевтэнь субана,
 Зугаалайн оюутад ерэнэ,
 Сай шамартань хүртэнэ,
 Хотойо дүүргээд ошоно,
 Хулан бултыень хүндэлнэ.
 – Налгай хүндэ хандасатай,
 Нарин нягта байдалтай.
 Һанаа муутай болоогүй,
 Сагаан Дарадал хорогүй,
 Хардаһан зониие зэмэлээгүй,
 Хүниие муушалжа хэлээгүй.
 – Ямар тэрэшни һонин юм,
 Яагаад түрмын оёорһоо,
 Яама ялхын газарһаа
 Амиды гаража ерээ юм,
 Аласын холоһоо бусаа юм?

* * *

Агын үргэн талада
 Амитан зон исалба,
 Агын дасанай хүреэндэ
 Үндэр Түрэлтэ залагдаба.
 Арад зоной һүгэдэдэг,
 Амиды бурхан гэгдэдэг
 Далай лама морилбо,
 Далай хэшэг асарба.

Дайдын олон нюуртай,
Далан долоон матартай,
Гурбан эрдэнийн номтой,
Гүн нигүүлэсхы сэдхэлтэй,
Лёнхобо сэсэг үльмыгөөрөө гэшхээтэй,
Оюун мэргэн хургаалтай
Арьяа Баала-Жанрайсигай хүсэтэй
Абарал номнол табиба,
Адиста зониие хүртүүлбэ.

Гүнзэгы бодолдо абтаһан,
Гасаланта дэлхэй дээр тулиһан
Гуа эхэнэрые Далай лама хараба,
Гүн зүрхэнһөө хүзэглэһыень анхарба –
Гэрэл туяадал бадарһаар зүрхэнийнь үзэгдэбэ.
Олон мянган хүнүүд сооһоо илгаад,
Үндэр Түрэлтэ уриханаар тэрээндэ хандаад,
«Бандит» Хуланиие «Ерыт наашаа» гэбэ,
Бандабта дүтэлхы эрхитэй гараараа уриба.

Хулан ошожо, Далай ламада мүргэбэ,
Хайра үршөөл, үлзы хутагта хүртэбэ,
Бурханай номоор гэгэйн багша адислаба.
Улаан торгон зангяа хүзүүндэнь зүүлгэбэ,
Орхимжо хэдэрүүлээд, олбог дээрэ һуулгаба –
Ондоогоор Хулан Далай ламада харагдаа,
Одоол тиигэжэ тэрэнэй нэрэ сагааруулагдаа.

Нэрэ хүндээ бусаагаашье хаа,
Налгайгаар хүндэ хандаашье хаа,
Хуланай досоо үшөөл хүндүүлхэй,
Хүбүүгээ ханажа, үдэрэй ханаан болонхой.
Хайрагүй энэ сансарын газар дээрэ
Хэды эжынэр хайхан хүүгэдээ алдаа һэм?
Хэдэн жэлэй саана хүбшын үмхи нүүлэ дээрэ
Хайратай нялха хүбүүнтэйгээ хахасаа һэн.
Нэршүү, Шиилхэ, Балеэ дээгүүр ябаба,
Нарайгаа үгөөшэ айлаа тэрээгүүр һурагшалба,
Мэдэһэн, дуулаһан амитан огто байбагүй,
Мяхан үриеэ Хулан бэдэржэ олобогүй.
Эсээд, урмагүй, бусажа ябаһан замдаа
Эндэхи сайлалгын гэшхүүр дээрэ хандайлба,
(Эндэнь зэргэлээд үшөө магазин байба)
Элдэб олон бодолнуудта абтаад,
Энэ тэрын орохые хүлдэгүй хараашалба.
Морёоршые, машинааршые хүнүүд хүндэлнэ,
Магазинһаа хэрэгтэй юу хээнүүдые абана,
«Урал» мотоцикл дээр урда хойнонь һундалдаһан
Ород хүбүүд бууна, магазин руу тэгүүлһэн.
Жолоошоной араһаа нэгэ буряад нюур бултайба,
Буун гэхэдээ... Ай бурхан зайлуул!!!
Бальжинима нүхэрынь бэээрээ буушабал...
Сошоһон Хулан саб һууриһаа бодошобо.
Гэтэһэн эхэнэрые шэнжэлэн, халта харад гээд,
Гайхаһан тэмдэггүй, залуу нүхэдөө хүсөөд,
«Бальжинимань» магазин уруу орошобо,
Мэгдэһэн Хулан хойноһоонь хараад үлэшэбэ.

Нэрээрнь нэрлэхэ гэхэдээ,
Нэрыень мэдэхэгүй нэмши гү даа,
Обогоорнь хандаха гэхэдээ,
Эсэгын мэдэхэгүй нэмши гү даа...

Түерэлдөөд, наяралдаад хүбүүд гараба,
Түргэхэн Хулан гүйжэ хажуудань ошобо.

Х у л а н:
Хүбүүн, байзыш, хайрлыш,
Хэнэйбши, хэн гэжэ нэрэтэйбши?

Х ү б ү ү н:
Бабушка, я не понимаю по-бурятски,
Говорите, пожалуйста, по-русски, –

Гэбэ мийэрэн хүбүүнийн,
Хэлэбэ бага «Бальжинимань».

Х у л а н:
Ай, хөөрхэймниш даа,
Ямар найхан гээшэбши даа,
Яатараа эсэгээ нажааһамши даа.

Эжэлүүдгүй зосоогоо уяраад,
Эхын зүрхэн багтараад,
Дуу саашань гаргажа ядана,
Дуһал лэ нюдэнһөөнь унана.

Х ү б ү ү н:
Бабушка, да вы не волнуйтесь,
Успокойтесь, соберитесь.
Так, что хотели мне сказать,
Говорите, я слушаю вас?

Хуланда хүбэ ороо болобо,
Хэлэхэ гэхэнээ ородшолбо,
Хэлэбэ оносогүй, асууба.

Х у л а н:
Скажи, пожалуйста, мальчик мой,
Кто и где отец твой?..

Иигэн байжа мэдэһэнийн,
Эсэгэнь үгы, наһа бараһан,
Эжын лэ ганса үлэхэн,
Энэ хүбүүндээ байрлаһан.
Өөрөө хүбүүнийн хүбүүтэй,
Үшөө багахан басагатай,
Ород нүхэр һамгатай гэжэ
Һаял ойлгожо,
Һаял мэдэжэ эхилхэлээрнь,
Хамагаа хэлсээгүй байтарнь
Хүбүүдын мотоциклаа аһааба,
Хүбүүнийн ябахаяа яараба.

Хүнхинэнэ мотоцикл, хүршэгэнэнэ,
Хулан хүбүүннээ яаруу асууна,
Хэлэнэ, хэлэнэ, хурана, хурана...

Х ү б ү ү н:
Ну ладно, хорошо, я передам
Матери привет от Жаповой Хулан, –
Гээд, хүбүүнийнхунд алдашаба,
Гүйлгэлдөөд залуушуул ябашаба.

Хүбүүнэйнгээ нэрыень,
Хаана тэрэнэйнгээ байдагыень
Нуража үрдингүй үлэхэн,
Наял нэгээ ороһон
Хулан хойноһоонь ооглобо,
Хашхарба, хүхирбэ, даллаба.
Хэнийнхыень эрьежэ харабагүй,
Хүбүүнийнхун эжыгээ дуулабагүй,
Холын холо руу мордобо,
Түүхын далда оробо.

Нүүлшын хуудан ирагдаба хаяа,
Хуланай түүхэ дүүрбэ хаяа?
Үгы, үшөө ирагдаагүй,
Нүүлшын үгэ хэлэгдээгүй.
Айлда үгтэхэн,
Үншэрхэн,
Үнөөхи, яагааб даа, дүү басаганиинь,
Дашадондогой Сэрэмжэдын
Хуланаа бэдэржэ олоһон,
Хамта нуухаяа гэртээ асархан.
Тиигэн,
Үншэрхэ зобохы дүүрэн амсанан,
Үхэлхөө бэшые бүхые үзэхэн
Эгэшэ дүүнэр бэе бээ олоһон,
Нүүлшынгөө жаргал сугтаа хоюулан эдлэхэн.

Хуланай ябадалай хөөрөөн түгэсэбэ,
Нүүлшын хуудан одоол ирагдаба.

Шэрхиин шэрхи бээтэй,
Шэлдэн хэсүү, хэшэгтэй,
Нара нарандал сэдхэлтэй,
Наргама найхан шарайтай,
Хатуу сагта хашагдажа,
Хардуулжа, гүрдүүлжэ сүлүүлхэн,
Холын газар руу түригдэжэ,
Хайран наһаяа хонжооһон,
Мунхаг аашанууды тэсэхэн,
Мундуу хүсэрэлгэ үзэхэн
Буряад арадайм басаган нэн,
Буряад уладайм нэшхэл нэн.
Зоной нүгэлые бээдээ даһан,
Зоригтой, габшагай эхэнэр нэн,
Зоболон, баршад үзэхэн
Зондоо хүндэтэй Дара Эхэ нэн.

Улаан-Үдэ хото, 2013 оной ноябрь-декабрь нара

ПҮДХЫ БААТАР

Үнэн болохон ушарһаа мүндэлһэн домог

*Доржи-Ханда Цынгиевада,
Дарима Загдаевада зорюулнаб*

I

Табан хушуу малаараа
Тала дайдаяа бүрхөөжэ,
Тайга нугынгаа агаараар
Тэнийлгэн сээжээ ажилжа,
Сагаан эшэгы гэртээ
Сагаан эдегээ салгидуулжа,
Амгалан тэнюун нютагтаа
Айраг тарагаа билтаруулжа,
Ажаһууһан саг бэлэй,
Ажана амар үе бэлэй.

Тойроод хада уулатай,
Тайгадаа хандагай, бугатай,
Хүбшэдөө шэлүүһэ, араататай,
Хүхэ шоно, баабгайтай
Шэнэһэтэй Бооржо нютагта,
Жэгтэй элдин газарта
Хүн зондоо хүндэтэй,
Хүдхэгэр үргэн сээжэтэй,
Пэдьхэгэр шиираг бэеэтэй,
Пүдхы баатар нэрэтэй
Ажаһууһан нэгэ хүн,
Алдар солотой ангуушан.

Пүдхы баатарай хүсэтэйе
Хүнүүд булта мэдэхэ,
Хүдэр бэеынь шадалтайе
Хараһанаа иигэжэ хөөрэхэ:
«Хээр мориёо унаад,
Хотон айлаараа ябахадань,
Хорёо хашаан дайралдаад,
Хаагаад замынь байбалань,
Хони үргэһэндэл дүнгөөд,
Хүнгэнөөр мориёо үргөөд,
Хорёо дээгүүр гаргаха,
Хорёогой саана табижархиха».

Ааяма халуун зунай үе һэн,
Ангамаар наран шаража байгаа һэн.
Зүүн хотоной хүри улаан буха,
Баруун хотоной алаг буха гэхэ
Бүрхирэлдэһөөр,
Бүртэг газар уриһаар,
Бэе бээе хараашалһаар,
Улаан нюдэдөө сахаригтуулан,
Үнэн дүтэлхөө халажа ядан,
Эбэрнүүдээрээ энэ тэрые олибо,
Элдэб янзаар арга шадалаа харуулба.
Тиигэн байтараа мүргэлдэжэ эхилшэбэ,
Теэд хэниинь хэнээшье диилэжэ ядаба.

Улаа нэлээ болотороо,
Шуһа нүжэ гоожотороо
Ана-мана мүргэлдэбэ,
Айхабтараар тулалдаба,
Эбэрнүүдынь гэмтэбэ,
Эбдэржэ, дальбаржа эхилбэ.
Эндэ сугларһан зон хайрлажа,
Эдэ хоёрые ядаба яашье һалгажа.

Түдэн ашань Пүдхы абгадаа гүйжэ ерэбэ,
Тиимэ юумэнэй боложо байһые дуулгаба.
Амаржа байһан абгань һэргэг бодобо,
Алхасын түргөөр хоёр бухада дүтэлбэ.
Улаан бухын һүүлһэнь шүүрээд,
Орондоглоторнь гэдэргэнь шэдэжэрхибэ,
Алаг бухын эбэрһэнь шэрээд,
Алдалтарнь шорой үмхүүлжэрхибэ.
Шадал үлэһөөрөө дэгнүүл олиһоор,
Шуһа бүлингөө гоожуулһаар
Хоёр «ехэшүүл» хүрдэһэндөө, айһандаа
Хоёр тээшээ халба хүрэн ошобол даа.

II

Аажам намарай бороо, хюруунай үеэр
Аянай шубуудай аяндаа зорихон мэтээр
Пүдхы баатар бээ зэһэжэ эхилбэ,
Утын харгыда гарахаяа тиигэн бэлдэбэ.
Үһэтэй нэхы дэгэл өөртөө оюулба,
Эрмэгтэй хүдэһэн гутал баһа бэлдүүлбэ,
Адууһанай годоор дабхар гутал бүтээлгэбэ,
Аян замдаа гарахань хүсэд болобо.
Сахюур замагтай буугаа нюргандаа үргэлөөд,
Саадахи хүбшээ гараба мориндоо мордоод.

Юһэн һара Пүдхы баатар махаха,
Намар, үбэл, хабарай хаһа үнгэрхэ,
«Хаанаб тэрэмнай?» гэртэхииний гэлдэхэ,
Һамганиинь һанаа үнөөн боложо зобохо.
Амиды мэндэньшые дуулдахагүй,
Алуулһан, үгыньшые мэдэгдэхгүй.

Зунай сагай эхилхын үеэр,
Зүлгэ ногооной хиидэхын хирээр
Хээр мориёо бүншүүлһээр,
Пүдхы баатар бии болохо тиигэһээр.
Хүн гэжэ танихын аргагүй зүдэрһэн,
Харамтай, шэнээр оюулжа үмдөөд ошохон
Хүдэһэн дэгэлын онги хүнги хүрэхэн,
Эрмэгтэй буряад гуталын соорожо хахарһан,
Адууһанай годонһоонь юуншые үлөөгүй һалаһан,
Үнгэрхэдөө буряад малгайн юушгүй таһарһан,
Гансал өөрөө үхөө гутаагүй бусадаг һэн.

Натарһаар, намирһаар дүтэлхэ,
Пүдхы моринһоо бууха.

Пүдхы баатар:
 Мухаа-аа, наашаа ерэ даа,
 Мориием амаруулжа таби даа, –
 Миһэрхэ угтаһан ашадаа.

Харин тиихэдэнь түргэн Түдэниинь
 Хээр моринойнь эмээл тохомынь
 Абажа, буулгажа байхадаа,
 Абгынгаа олзоор һонирхохо,
 Эжэлүүдгүй ганзага руунь хараад абаха.
 Тэндэнь хургашье орёохо юумэн үгы,
 Годонойшые таһархай харагдахагүй.
 Тиимэл байха ёһотой һэн,
 Тэрээниинь булта мэдэдэг болоһон.
 Бүхы олоһон олзоёо,
 Бүхы байһан зөөриез
 Бултын үгытэй зондо хубаадаг,
 Байдалаар тулюур уладта тараадаг,
 Өөрөө тиигээд урматай,
 Ула соорхой гуталтай,
 Онгигор таһархай дэгэлтэй –
 Иимэ юумэн жэл бүри бусадаг.

Найгаһаар, натарһаар гэртээ орожо,
 Матаараар гурба-дүрбэ хэжэ,
 Уужа эхилхэ хүтэй сайгаа абажа.
 Ууха юумэнэй үгы һаа,
 Унданай бэлэн бэшэ һаа,
 Дайралдаһыень лэ гудамхижархиха,
 Арһанай эдее байлгасаарнь хүнтэрүүлжэ,
 Арһанайнь харагдатар хооһолжорхихо,
 Ойгоо гутаһан янза харуулжа,
 Орогүй саашань түлхижэрхихэ.
 Ухаа мэдээ табиһан һамганиинь
 Урдаа борсогор гарнуудаа арбагашуулха.

Һа м г а н:
 Һалгаа даа, Һалгаа! – гэн сошоһоор,
 Хоёр үбдэгөө сохиһоор,
 Һулын хойморто үлэхэ.
 Хожомоо үбгэнэйнгөө ерэхые анхарха,
 Холохоно арһанайнгаа эдее нюухаяа зобохо.

Һунатараа эсэһэн Пүдхы баатар
 «Хубсаһан» гэлэйнгээ обоортор,
 Шала дээрэ тайлажа хаяад,
 Шэрдэг шэбхэ дээрээ гараад,
 Гансашье үгэ хэлэнгүй,
 Гансашье дуугарһан юумэгүй,
 Унтахаяа хэбтэшэхэ,
 Утын нойрто абташаха.
 Гурбан һүни унтаха,
 Гурбан үдэр хэбтэхэ.

Һэрин гэхэдээ, үгэ дуутай болохо,
 Һанаан сэдхэл тэнюун, дорюун бодохо.
 Нюур гараа угаажа,
 Һэнэгтэй хубсаһаа үмдэхэ,

Нахал намбайгаа абхуулжа,
Толгойнгоо үнэ хюхуулха.
Пүдхы баатарай хүгшэн тугшарха,
Дун сагаан нэеы хоймортоо бэлдэхэ,
Үшөө дээрэнь зөөлэн олбог дэбдихэ,
Найхан нүхэрөө тиигэжэ хүндэлхэ,
Сагаан эдеэн табаг урдань табиха,
Сагаа улаахан сай халуухан аягалха,
Табюур дээрэ эдэнээ бултынь табиха,
Тон уриханаар мийэрээд нүхэртөө абаха.

Эдеэлгэн, сайлалга дүүрэнэ,
Үнэншэхөөр бэшэ гайхамшагта нониноо,
Ушаралта ябадалнуудтай тохёолдоһоноо
Пүдхы баатар хөөрөжэ эхилнэ.
Хотоной зон хотоноороо,
Холо ойрынхид бүгэдөөрөө
Эдихэ уухаяа мартаһан,
Үргэһэ нойроо намшаһан
Түдэнэй абгын хөөрөө шагнана,
Тайгын эзэн баабгайтай
Тулалдаһаарнь гайхана,
Шэлүүһэн, шоно олзоборитой
Шэдхэхээ гараһаарнь нонирхоно.
Түдэн ашадаа хэлэхэ.

Пүдхы баатар:
Бэлэн юм даа, – гэхэ, –
Айха, хүрдэхэ юмэн юум,
Арьяатаниие дарахада бараг юм.
Ши, Түдэн, хэрбээ
Хара баабгайтай дайралдабал иигэхэш,
Хара, иигээд тэрээнэйнгээ
Хүзүүень булга мушхажархихаш.

Хайшан гэжэ мушхадагаа харуулжа,
Хай, Түдэнэй ханааень ехэтэ зобоохо,
Хүзүүем булга мушхажархина аа гү гэжэ
Хүбүүн, барһан, үнэхөөр ехээр айха.
Түдэн, юрэдөө, айран бэшэшье хаа,
Баабгайн хүзүү булга мушхаханаа байха
Амиды баабгайтай дайралдаа хаа,
Нүнэнһөө дэлин, магад, үхэжэшье болохо.

III

Нэгэтэ үглөөгүүр ээлжээтэ агнууриһаа
Пүдхы баатар бусажа ерээд байба,
Хангирхай дэгэлдээ, ударһан хубсаһандаа
Халааһа табихынь хүгшэндөө үгэбэ.
Эгээл энэ үедэ Пүдхын гэртэ
Өөрынь наһанай хүн оробо,
Бамбаряан гэжэ нүхэрынь ерэбэ.
Тэрэ гээшэ дээрэлхүүшэг зантай,
Хүниие доошо хаража,
Халта баһан алдажа,
Наадалаадшье абадаг абаритай.

Хоёр нүхэд мэндэ амараа хэлсэжэ,
Хоймортоо эзэнийн хүндын ёһоор уриба.
Хангирхай хүдэһэн дэгэл руунь айлшан заажа.

Б а м б а р я а н:
Энэ яагаа гээшэбши даа, – гэсэгээбэ.

П ү д х ы б а а т а р:
Тайгын эзэн ташаад абаал даа, –
Пүдхы урдаһаань энеэсэгээбэ.

Б а м б а р я а н:
Юугээ шимни шашагшабши даа, –
Гэн нүгөөдэнь энеэбэ, –
Хэн шинии хара баабгайтай ташалдахы
Хаража үзөө юм үнэндөө,
Бил, юрэдөө, эшээрхэдэгби шагнахы, –
Бамбаряан дээрэлхэбэ нүхэртөө.

П ү д х ы б а а т а р:
Хэрбээ тиимэ хаа,
Хүбшэ намтай гаралсыш,
Хаража үзөө хаа,
Хэлэхээ иигэжэ болииш.

Б а м б а р я а н:
Гарая, гарая, үглөөдэртөөл ошохомни!
Баабгайтай «ташалдахыш» харахамни! –
Гэжэ байжа Бамбаряанин хаахарба,
Хүбшэ руу Пүдхы гараха болобо.

Үглөөнэй хүйтэн жабарые үгсэн,
Үнөөхи хоёрной хүбшэ шэглэн,
Яба ябаһаар ойн гүн руу оробо,
Яһала моридын гүнзэгы саһанда сүмэрбэ.
Нэгэ хүндын адагтань хүрэтэр ошобо,
Нэгэ лүнхэгэр нүхэнэй хажууда тогтобо.
Харабтар тэрэнь тайгын эзэнэй,
Хүбшын ехэ хүсэтэнэй –
Хара баабгайн эшээн байба.
Хоёр нүхэднай моридһоо буужа,
Хуһан модонһоо тэдэнээ уяжа,
Баабгайн эшээндэ дүтэлжэ,
Бүдүүн нүүлэ дээрэ һуужа,
Гааһаяа гаргажа тамхилба,
Пүдхы баатарын хэлэбэ.

П ү д х ы б а а т а р:
Хүбшын ехэ хүсэтэниие,
Хара баабгай гэдэгы
Байлдаанда уриха сагнай болобо.
Лүнхэгэр энэ нүхэн соогоо амаржа,
Тайгын эзэн нажажа,
Намартай һабараа хүхэжэ,
Бүхэ нойроор нойрсожо хэбтэнэ гээшэ.
Аюулта дайсанда диилдэжэ,

Алдаалан унаха болоо наам,
Анда нүхэрэй нэшхэлээр гэжэ,
Абарна бээш даа намайгаа арааааа, –
Гэжэ нүхэртөө хэлээд, Пүдхы ябаба.

Булай ута хургаагаар
Баабгайн эшээн руу гударжал мэдэбэ.
Тэнсэл тэггүй хүрөөтэй
Тэндэһээ эрхирээн гараба,
Тэрэ «шалгагшымнай» зосоо гайтай
Түгшүүритэй боложо эхилбэ,
Тэсэхын саашадаа оройдоо аргань халаба.
Нилээд удаан
Гударханайнь удаа,
Сэн-бүн болошохон
Сэбдэг тайгын мантан эзэн
Шорой шохой этэрһээр,
Саһан хүнжэлөө хэхэһээр,
Гаража ерэбэл даа эрхирһээр.
Хүбшэ тайгын эдэлтэр
Хашха хуугай табиган
Хүбшын ехэ хүсэтэн
Хүнэй ехэ хүсэтэн хоёр
Урда урдаһаа гэтэлсэн,
Бэе бээдээ оролсошобол даа хам.
Шалгахаа ерэгшэ Бамбаряамнай мэгдэбэ,
Шадалынньше бууража,
Ухааниинньше балартажа,
Нүүлэ модоёо зайдалжа,
Мүшэр ташуураараа шабхадажа эхилбэ.
Мэдээгээ алдаһан,
Мэдэрэлээ табиган
Бамбаряанда үзэгдэбэ:
Нүүлэ модониинь морин боложо,
Мүшэр халаань ташуур боложо,
Харата дайсанһаа алад саашаа тэрьелбэ,
Харайлгажал ябанаб гэжэ дэмырбэ.
Тэрэ зуураа орилно,
Хашха хуугай табина.

Б а м б а р я а н:
Эй, ши, баабгай,
Ахижа намайе хүсэхэгүйш!
Шэдхэг ойһоо гарахаш,
Шонотын дабаанда ябахалби.
һылло! һылло!
Һаарал моримни соёруулыш,
Һамбай дэлһээ хиидхүүлыш! –
Гэжэ байжа залгаа забдагүй,
Гэдэргээ хараха сүлөөгүй
Хоёр хүлэйнгөө холотор,
Хүдэһэн үмдэнэйнгөө хахартар,
Хондолой һүүжынгээ сооротор
Нүүлэ мориёо нэшэһээр лэ,
Хашхарһан хуугайһан зандаа лэ.
Гурбалжан оройтой малгайн
Газарта, саһан дээрэ унашанхай,
Хоёр дэрэгэр шэхэнэйн

Хүлдөөшэ газарынь ягааршанхай.
Хүн дүрсэгүй Бамбаряан гаарана,
Хара баабгайтай адли хашхаралдана.

Хоёр ехэ хүсэтэнэй
Хүнэйнэ ехэ хүсэтэн
Хүбшэ тайгын хүсэтэниие
Диилэжэл халаба эсэстэнь.
Хара баабгайе мухарюулба,
Хүнгэрэг саһан дээрэ унагааба,

Үбшэхэ тэрээнээ сагынь болобо.
Хажуудахи нүхэртөө Пүдхы хандаба,
Хамһалсахыень дурадхаба.
Мүнөөхи хөөрхэйнэ нүүлээ нэшэһээр,
Модон мориёо ташуурдаһаар.
Бамбаряамнай
Баабгайтай носолдоһонтой өөрэгүй,
Баһа абаха танаггүй
Бала хүхэ нүжэ һэмнай.
Шүһата улаа нэлээ гарнуудаа арбагануулжа,
Шал тэнэг нюдөөр гэтэшөөд дэмыржэ
Байбал даа урдаһаань тэрэмнай.
Пүдхыдэ нүхэртөө мэдээ оруулхы
Баһа нэгэ ажал гарабал даа, хөөрхы.
Бамбаряанайнгаа хажууда ошожо,
Мүрһөөнь шангахан татажа.

Пүдхы баатар:
Һэгээ орыш, аюул зайлаал,
Арьяатан дарагдаал, -
Гэжэ Пүдхын хэлэхэлээрнь,
Бүри ехээр гаарашаба тэрэнь.
Бамбаряан хүйхэрнай
Баабгай бажууба гэжэ ойлгобо,
Гүйжэ ошоод, бүхэтэр модоной
Гэшүүһэндэнь аһалдаад абиржа мэдэбэ.
Пүдхы баатар хүлһөөнь татажа,
Доошонь тэрэнээ унагаажэ,
Аали намдууханаар аргадажа,
Арай гэжэ мэдэрэл нүхэртөө оруулба.
Алдалаад саһан дээрэ лүглыжэ хэбтээшэ
Айхабтар мантан хара баабгай тээшэ
Пүдхы хургаараа зааба,
Бамбаряанаа шоглобо.
– Шамтайл гэжэ энэ мантаниие мухарюулбалби,
Шинии хамһалсаагүй һаа,
Шинии оролсоогүй һаа,
Өөрөө энээндэл эндэ хэбтэхэ һэн хаб.

Һангирхай онгирхой дэгэлээ,
Нюлгархай шулгархай гар хүлөө,
Бүжэ можойо үзэсэгөөн,
Һэгээ ороһон Бамбаряан.

Бамбаряан:
Һэ, нээрээшье, хамһалсаа хаб, –
Гэжэ досоогоо һанаба һэн ха.

IV

Халуун нэгэ зунай саг хэн.
Хотондоо орожо ябаһан
Түдэнэй сарые шононууд бариба,
Пүдхы абгань угаа ехээр уурлаба.

Пүдхы баатар:
Сар сараар шонодо барюулха болоо хаа,
Сиибэгэр хүхэ тэрээндэ баһуулха болоо хаа,
Ши, юрэдөө, ютэй үлэхэ хүмши,
Мүнөө хүни сарайнгаа хээдэ һуули!
Зоргоороо аашалжа ябадагуудай,
Зайгуул хүбшын хүхэнүүдэй
Улаан голдонь хүрэхэ юм,
Убайгүй тэдэниие хюдаха юм.

Түдэн дурадхалһаань айһандаа
Тэндээ һалд гээд һуушабал даа.
Яндан олон шононуудые
Яжа алахаяа ойлгоогүй,
Абгаһаа һурахаяа зүрхэлбэгүй,
Абгын урдаһаа арсажа болохогүй.
Харанхы хүни дүтэлбэ,
Зобохо сагынь ерэбэ.
Абга ашадаа буугаа үргэлүүлбэ,
Аһааж тэмээндэ мордохуулба,
Үшөө нэгэ тэмээ хүтэрүүлээд хэлэбэ.

Пүдхы баатар:
Тэмээдээ богодохош,
Тиигээгүй һаашни эдэш
Хээдэ дүтэлһэн шононуудһаа,
Шамайе тойроһон арьяатанһаа
Айжа хүрдэжэ, һуга харайха,
Шамаяа орхёод гүйдэхэ.
Гуринха тэдэ сиибэгэрнүүдэй дунда
Гансааран үлэхэ болоо һааш, шамда
Гайтай аюултай гээшэ бээ даа
Гэжэ мэдэхэ юм бээш даа.

Хэсүү байдалда оробошье,
Хэды һанаата болобошье,
Яхаб даа,
Ябаха, ошохо болобол даа.
Нэгэ тэмээгээ унаад,
Нүгөөдыень хүтэлөөд,
Аали аалихан дугшуулһаар,
Абарал мүргэл дурдаһаар,
Сарынгаа хээдэ хүрэжэ ерэбэ,
Газаа бараг, үшөө гэрэлтэй байба.
Тэмээдээ богодожо хэбтүүлээд,
Сахюур замагтай буугаа бэлдээд,
Сарынгаа һе тээшэ шэгүүлээд,
Нэгэ тэмээнэйнгээ бүхэнэй хоорондуур табиба,
Нүгөөдэ тэмээнэйнгээ саана хорожо һуушаба.

Уданшьегүй үнэгэнэй харанхы хүни боложо,
 Сарай мяха дутуу эдihэн шононууд дүтэлжэ,
 Хэдэн тээһээ гал нюдэдөө ялагашуулба,
 Хас тамшаалдаһаар, Түдэниие тойробо.
 Ай, хөөрхы, айһан хүрдэһэндөө,
 Аниһан зандаа нюдөө
 Буугайнгаа шабха даражал мэдэбэ,
 Хоёр-гурба тэрэнээ хүргэбэ,
 Хүбшын шононуудшые тэрьелбэ.
 Арай гэжэ богодоһон уяагаа тайлажа,
 Дары түргэн тэмээнэйнгээ оройдо гаража,
 Түдэн мэдэрэлтэй мэдэрэлгүй юумэн
 Гэр тээшээ харайлгашаба даа яаран.

Хара үглөөгүүр Түдэн эрьежэ ерэбэ,
 Хоёр шоно алуулшаһан хэбтэбэ,
 Абгынь буу яшаггүй тудаһан байшаба.

Т ү д э н:
 Хайшаньшые харуулаад бууда,
 Хай, нюдөө аняадшые бууда, –
 Хүргөөл хадаа дүүрээ,
 Өөрөөл олохо мэдэсээрээ.

* * *

Зунай һайхан гурбан һарада,
 Зулзагаяа амигадай үдхэхэ хаһада,
 Тэжээжэ багануудаа байһан сагта
 Пүдхы баатар миин лэ тэнэдэг,
 Бооржын хүбшөөр буугүй зайдаг,
 Агнуури эдэе хэдэггүй,
 Ан гүрөөл аладаггүй.

V

Нүүдэл зөөдэлтэй буряад зон
 Нэлэнхы уужам тала дайдадаа
 Табан хушуу малаа үдхэн
 Тэниглэн ажана һууһан бээе даа.
 Хуһан ута ургая шэрээд,
 Хүдэр улаан хүбүүд, бэреэд
 Адуун хүрэгөө хушууруулан
 Арюун сагаан нуур шэглүүлхэ залан.

Нэгэ иимэ үдэр
 Пүдхы манай баатар
 Түрэхэн нютагаа ошохом гэбэ,
 Түргэн гэнтэ түхээршэбэ.
 Тэндэ гайтай хэрэг бии,
 Түдэнии ябалса гэбэгүй.

Хээр мориёо эмээллүүлээд,
 Хүргүүлжэ Түдэндөө бүншүүлээд,
 Баруун хойто зүг барижа гараба,
 Шулуутай нютагтаа тэрэл үдэртөө хүрэбэ.

Өөрын угай дутын түрэл түтим,
Өөрөөн дутуугүй хүсэтэй хүдэр улаан хүн –
Мантан Жамсаран угтажа тэрэнээ залаба,
Мориинь абажа, хуһан сэргэдээ уяба,
Гэртэ морилхын гараа дэлгэжэ уриба.
Байн байжа,
Һуун һуужа,
Хундын эдэе бариһанай һүүлээр
Хөөрөөгөө Жамсаран эхилбэ тиигэнээр.

Ж а м с а р а н:
Нютагаа танай ерэнхэнтнай болоо, удхатай,
Нэгэ һая аюул тохёолдоо, аймшагтай:
Шулуутай өөдөө үгсэжэ гараһан хүнэй
Морининь ерээд, эзэниинь бусаагүй тэрэнэй.
Энэ мэтэ юумэнүүд болоно эндэмнай,
Ой гарахаяа айдаг болоо хүнүүднай.

Түбшэн даруугаар эдэ бүгэдые шагнаба,
Пүдхы баатар һүүлээрнь иигэжэ хэлэбэ.

П ү д х ы б а а т а р:
Заяагүй тоймог бии болоо гээбы даа.
Зай, үглөөдэр ошожо, өөрөө харахам даа.

Үглөөдэрыншье болобо,
Пүдхымнай мориёо эмээллүүлбэ.
Мориндоо һуугаад байхадань,
Мордоод ябахаа байтарнь
Мантан Жамсаран түрүүтэй
Шиираг залуу хүбүүдтэй,
Шэлдэн томо шиидамуудтай
Пүдхыдэ дүтэлэн ерэбэ,
Бидэ ошолодохомной гэлдэбэ.
Пүдхы баатар хэнииньшье абабагүй,
Шулуутай өөдэ үгсэн гараба яаралгүй.

Үглөөгүүр ошоһон Пүдхымнай
Үдэшэндөө гэртээ бусабагүй,
Үглөөдэрыншье ерэбэгүй.
«Халаг, һалаба хайран баатарнай», –
Гэлдэн гэгэлдэн байтарынь
Үдэ багаар Пүдхы баатарынь
Бүншүүлһээр мориёо хүрэжэ ерэбэ.
Бүгэдэ зон хараад мэгдэбэ:
Хубса хунарын һанги хүрэнхэй,
Баруун мұрын мұлтэрэнхэй,
Нюурайнь арһан хагза хүрэнхэй.
Пүдхы баатар зоболгүй,
Мэгдэһэн, тэбдэһэн янзагүй.

П ү д х ы б а а т а р:
Барагтай даа,
Нэгэл заяагүй тоймог байгаа даа.
Үглөөгүүр ошожо шатаагуужабди,
Би амархам, уулзуужабди.

Үглөөдэрынышые болобо.
 Ньютагайнгаа хүсэтэй хүбүүдые хэлэжэ,
 Мантан Жамсаран суглуулба,
 Шуумгай тэдэнэр тииһээр дабшажа,
 Шулуутын хүндын эхин хүрэтэр ошобо.

Тэндэ нэгэ ойн соорхойдо гайтай
 Тулалдаан болоһон янзатай,
 Хүхэ ногоотой газар хагдарһан,
 Хара шоройгоор үрхирһэн.
 Дэлбэ татаһан түгсүүлэй хажууда,
 Дүгнүүл хара шоройн дунда
 Айхабтар мантан абарга могой
 Алуулшаһан хэбтэй бэлэй.
 Абаргын елэгэр арһаниинь
 Олон газараараа түгдэрэнхэй,
 Хадхуур хорото хэлэниинь
 Ходоро татагдажа хаягданхай.

Пүдхы баатар зоноороо
 Хуурай модоной мүшэр халаа суглуулба,
 Абарга могойе тойруулан тэдэнээрээ
 Гал аһаажа, томо түүдэг табиба.
 Аһажа эхилхэдэнь, могойн үлэдэһэн
 Амиды юумэндэл годирон, бэдирэн,
 Мушхаран, мухарин байгаа һэн.
 Могой хайлажа эхилбэ,
 Уһан шэнгээр тоһон урдаба,
 Халюуран бөөһэнь гараба,
 Хара газар руу нэбтэрбэ.

Энэ томо абарга могойтой
 Эрэлхэг баатарынь зоригтой
 Улаан гараараа тэмсэһэн байба,
 Улад зоноо үхэлһөө тиигэжэ абарба.

Нютагайнь зон нютагаараа,
 Булагайнь зон булагаараа
 Үбгэн Пүдхы баатараа
 Үдэшэхөө гарабад бултаараа.

З о н:
 Баатарнай өөрөө нютагтаа
 Боложо байһые мэдээд,
 Зүрхэ сэдхэлээрээ таагаад,
 Зорюута туһалхаяа ерээл даа,
 Амиды бурхамнай гээшэл даа,
 Ашагтай уладтаа һууг лэ даа», –
 Үреэлээ табиһаар тэдэнь үлөө һэн,
 Ута наһа, удаан жаргал хүсөө һэн.

Арад зониие хорожо хюдажа байһан
 Абарга томо гүрбэлые үгы хэһэн
 Пүдхы баатарнай мориндоо мордобо,
 Нютагжаһан нютаг нуга руугаа дугшаба,
 Шэнэһэтэй Бооржоёо яаралгүйхэн шогшобо.

VI

Он жэлнүүд ошожол байна,
Одото юртэмсэ зүһээ хубилгана,
Сахилгаан хүлэгүүд урагшаа тэгүүлнэ,
Сагай байдал тиигэһээр хубилна.
Бар хүсэтэнэй хүгшэржэ,
Пүдхы баатарай үбгэржэ,
Үтэлжэл эхилһэн хаһа һэн ха,
Урилхы түрэлөө сагынь ойротожол байһан ха.

Сагаан толгойгоо дээрэ үргөөд,
Буурал һахалаа хиисхүүлээд,
Хуһан тулуураа тулан ябахадаа,
Үльгэрэй баатарал харагдадаг һэн даа.

Нэгэтэ үргэн Ага Бооржын дайдаһаа
Нэгэ гайхалтай һураг суу ерэбэ:
Аяар холын Түбэдэй Баруун Жууһаа
Амиды бурхан – гэгээн лама морилбо.

Наһаараа дасан дуган ябаагүй,
Наһаараа үргэл мүргэл хээгүй
Пүдхы баатар гэр бүлэдөө хэлэбэ.

Пүдхы баатар:
Минии мүргэхэ гэхэн хүн
Сүүгэл дасан морилхонь.
Дары һайхан хубсаһа оёгты,
Эдэй һайгаар,
Эрдэниин зүйлөөр
Захаты намда бүтээгты, – гэбэ.

Уран нарин оёдолшодоор хамһажа,
Буха магнал дэгэл тэдэнь оёбо.
Мүнгэн хутага, тойробшо,
Шара ногоон дурдам бүһэ болон,
Хилэн малгай бэлдэгдэбэ,
Утаһа миндаһаар гоёогдохон
Булгайр гуталшые оёгдобо.

Буха магнал дэгэлээ үмдэһэн,
Буурал сагаан һахалаа хиидхүүлһэн
Танигдаагүй шэдитэ баатарай
Түрүүшынхээ дасан бараалхахадань
Тэрээниие хүнүүд гайхан, гэлын харалай.

Пүдхы баатар мүргэлшэдтэй хамта
Урагшаа алхалан, гэгээн ламада
Дүтэлэн ерэжэ, хүгэдэн мүргэбэ,
Дүтэ ойрын зонии гайхуулба.
Харин гэгээн ламань бодожо,
Хүл дээрээ хүндэлэн угтажа,
Пүдхы баатары мэндэшэлбэ, уриба,
Дээдэ тээгээ үндэр олбог дээрэ һуулгаба.

Үбгэн Баатарайнгаа ехэ изагууртай байһые,
 Үндэр түрэлтын онсо табисууртай гэдэгые
 Үнэхөөр зониинь түрүүшынхөө мэдэрбэ,
 Үнэн зүрхэнһөө «амиды бурхандаа» хүгэдэбэ.

VII

Пүдхы баатарай хараань һуладажа,
 Харасань муудаж,
 Хоёр хүмэдхэнь унаа һэн,
 Хара гэртээ һуудаг болоо һэн.
 Баряанай барасдал баатар заримдаа аашалха,
 Гүн сээжын оёорһоо гэншэхэдэл гэхэ.
 Нарһата хүбшын арюун агаараар амилжа,
 Наһаараа ангай сэбэр мяхаар хоолложо,
 Байгаалитай ниисэжэ ябаһан хүнэй
 Хара гэрэй оёорто һуухань гайтай,
 Хүндэшье, хашартайшье байлтай.
 Сээжэ зүрхыень эзэлһэн
 Сэдьхэлэйн гуниг эдэгэсгүй һэн,
 Юугээршье тараажа шадахаар бэшэ шэнги һэн.

Нэгэтэ үдэшын наранай ороод,
 Һаял боро хараан болоод,
 Манаран талын байха үедэ
 Манан шэнги хүрэг гүрөөһэд гэнтэ
 Мэннээнэй шэлэ руу гараба харайлдаад,
 Мүнөөхи хотоной урдуур зурылдаад.

Түдэн ашань абгадаа энээниие дуулгаба,
 Пүдхы баясахын тэмдэг нюуртаа үзүүлбэ.

Пүдхы баатар:
 Тэбхэдыш түргэн зубхиейм,
 Алеэ наашань, үгэ бууем, –
 Абгань ашадаа хэлэбэ.

Тэрэнь абгаяа хүтэлэн газааша гараба,
 Тооһорон ошоһон гүрөөһэдэй зүг руу зааба.
 Мэннээнэй шэлын ара өөдэ
 Абиржа ябаа һэн гүрөөһэд.
 Тэрэ зүг руу абгань удаан шагааба,
 Шагааж, шагааж, гурба дахин буудажархиба.
 Харанхы болобо, юумэ харахын аргагүй,
 Хаража ерэхыень абга ашайа эльгээбгүй.

Эртэ үглөөгүүр абгань ерэбэл даа.

Пүдхы баатар:
 Ээ, Түдэ-аан, бодо. Ошо даа.
 Буудашыем абаад ерэ, – гэбэ,
 – Байха даа гүрөөһэд, – гэжэ нэмэбэ.

Абгынгаа ерэхэдэ, урдань
 Унтажа хэбтэһэн ашань
 Ухаа мэдээгээ табин
 Хубсалбал даа түргэн.

Аяга сайгаа гудамхиха зуураа Түдэн
Абгынгаа хэлэхье шагнана анхаран.

Пүдхы баатар:
Лаб лэ гурбан гүрөөнэн
Унаһан тэндэ байха.
Нэгэн Мэйнээнэй шэлын
Ара талада хэбтэхэ.
Нүгөөдэнь – шанха оройдонь.
Үшөө нэгэн шэлые уруудан
Ааража унаһан байха.

Абгын үгэһөө наһаараа гаража үзөөгүй,
Нэгэшье худал үгэ тэрээнһээ дуулаагүй
Түдэн мориёо хаһаг тэргэдээ оруулба,
Тэгүүлжэ ябахадаа, досоогоо хүбүүн бодобо.

Түдэн:
Абгашье үбгэржэ зүнтэглөө хадаа,
Аһан харанхыгаар таамаг буудаһан һомон
Юун амиды юумэ оложо тудахаб даа,
Юун аяар гурбан хэбтэхэ һэм гүрөөнэн.

*Тиигэһээр ябатараа, гүбээдээшье дүтэлбэ.
Тэндээ ерээд обёорон гэхэдэнь,
Гүбээгэй ара орой өөдэ аһалдан,
Нэгэ буга хэбтэжэ байба, томо мантан.
Шанха оройдонь үшөө нэгэн хэбтэбэ.
Тэдэ хоёроо тэргэдээ ашаад уруудахадань,
Ааража унаһан гүрөөһэнииньше дайралдаба.
Тиихэдэл Түдэн түрүүшынхэ бодомжолһон.*

Түдэн:
Абгамни, юрэдөө,
Юрын бэшэ гэшэ хаш даа,
Эндэхи бэшэ, ондоо,
Дээдэ изагуурай хүн хаш даа.

Түдэн гэртээшье дүтэлэн ерэбэ,
Тулуураа тулаһан абгань урдаһаань угтаба.

Пүдхы баатар:
Гурбан гүрөөнэн байха гэхэдэм,
Шимни юун гэжэ һанаһаар ошобош даа, –
Мэхэтэйхэнээр михэрхэдэнь,
Эшэһэн гайхаһандаа ашань
Газар доро орошон алдаа бэлэйл даа.

Гүрөөһэньше эбдэгдэбэ,
Абгань тэдээндээ хэлэбэ.

Пүдхы баатар:
Урдынгаа гуримаар
Айл бүхэндэ тон адляар
Хубаагты хуби хубяар.

Захиралтаньшые дүүргэгдэбэ,
Хэлэһэн үгэ соонь бүтээгдэбэ.
Абгань өөрөө
Нэгэл үмхэ түүхэй
Эльгэ амандаа хээд,
«Садааб даа, хүрөө», –
Гэжэл хэлэһэн гэхэ.
Шэдитэ энэ агнууринь
Шамбалын ороной табисуурай
Пүдхы гэжэ баатарай
Сээжэ зүрхыень
Һүүлшын үедэ эзэлээшэ,
Сэдьхэлэйнь гуниг тараагааша
Тон һүүлшын агналга байһан гэхэ.

VIII

Уданшьегүй
Үбдэншьегүй,
Зобоншьегүй,
Үндэр олбог дээрэ һууһан зандаа
Тагаалал болоо бэлэйл даа.

Сүүгэлэй дасанһаа морилжо,
Ганжарбын гэгээн ерэжэ,
Пүдхы баатарай яһыень бариһан,
Хохимой толгойень абажа бусаһан.
Заадаһагүй тэрэ хохимойгоороо
Заяагүй аяга бүтээлгэһэн,
Амһарта сооһоо тагаалал болотороо
Эдеэлжэ, уужа ябаһан.

Сахюур замагта бууень
Сүүгэлэй дасанай
Сахюусанай хүмэдэ
Залагты гэжэ Ганжарбын гэгээн айладхаһан.
Абгынгаа бууе
Түдэн ашань
Өөрөө абаашажа
Сүүгэлэй дасанда үргэһэн.
Хожомынь
Гайхамшагта тэрэ бууень
Эзэнэй хотын үзэлэндэ абаашагдаад,
Мүнөөшые болотор үзэсхэлэндэ байһаар зандаа.

Шэбэртэ, 2014 оной февраль

ЭРИДХЭ

Дамбинима Цырендашиевой «Сэмүүн саг» гэжэ ном соо үгтэһэн
«Минск-16 мордолгон» гэхэн түүхэтэ үгүүлэлэй удхаар зохёогдобо

1. АРАШЕЙН ХААНАЙ ЗАРЛИГ

Дэлхэйн Нэгэдэхи дайнай үе һэн гэхэ,
Дайнай шарай үзөөгүй буряадууд хэлсэхэ:
– Ородоймнай хаан
Ермааниин хаантай
Дайлалдаа юм ха,
Холын тэрэ баруун тээ
Хэсүү юумэн болоно ха.
Ехын дайнһаа хаа яахан дуулдаха:
Энэ тэрэ эндэхи харуулай хасагууд
Харатай тэндэ алуулба гэлсэхэ,
Хөөрхэй, хүнэй үри адли хайратайнууд, –
Гэлдэн буряадууд хүзэглэн зальбарха.

Арбан зургаанай
Июль һарада
Арашейн хаанай
Иимэ зарлиг бууба,
Буряадуудые хүрдүүлбэ:
Буряад-монголнуудые
Реквизицеэр татаха,
Дайнай ара талада
Ажаллуулха.

Байн гэнтэ айл аймаг зониие
Бүрэг ябаган элдэб үгэ хүлгүүлбэ,
Амгалан тэнюун байдалые
Аһан хүрөөтэй болгуулба.

«Манай хаан түригдэжэ байна юм аа гү,
Буряад хүбүүды сэрэгтэ татахань гээшэ гү?», –
Гэхэ зэргын хөөрэлдөөнүүд дэлгэрбэ,
Гайтай юумэн болохонь булта гэлдэбэ.

Худал үнэнииншые мэдэгдэхэгүй,
Хуудам үгэ ойлгогдохогүй,
Хагда ногоо зулаһан
Хабарай түймэр шэнги һэн –
Түргэнөөр ябажа эхилбэ,
Талын зониие һэрюулбэ.

Һомоной ноён
Сэрэндаша зайһан
Дайнда мордохо хүбүүдэй
Данса зохёожо байна аа гү
Гэлдэһэн үгэ хүүрнүүдэй
Дуулдаба абьян уданшьегүй.

Бараг, үнишые болонгүй
Бүлын, гэрэй түрүүнүүды,
Бахатай шиираг хүбүүды

Арба найман наһанһаа
 Гушан нэгэ хүрэтэр
 Гэрһэйнхэ хэзээ хэзээнһээ
 Түргэнөөр Тобгорой үбэртэ
 Суглархы дуудаба гэхэдэнь
 Сугларбад үтэр тэндэнь.
 Сугларһан хүбүүд удангүй,
 Суглаалжаш байһан юумэ үгы
 Бүлхитүү жэгшэнги хэбэртэй
 Бусаба, тараба һэн гэрнүүдтээ.

2. ЭРИДХЭ ҮБГЭН БОРУУХИ ХҮГШЭН ХОЁР

Дуудалгаар ошоһон хүбүүгээ
 Дам Эридхэ хүлээнэ,
 Газаа гэртэ ороно, гарана,
 Гараад хараашална гүбэйгээр.

Һарабшалаад талаар ерэхэдэнь
 Һонин ехэтэй угтаба хүгшэниинь.
 Хөөрөһэндэнь үбгэниинь шамалба,
 Өөрөө ошохоёо яһанбиб гэбэ.

Хүгшэниинь харюусаба иигэжэ:
 – Таниие зайһан дуудаа бэшэ,
 Дамдинда гэхэн бэшэлгэ ерээ һэн,
 Би тэрээниинь баталжа,
 Хургаа бэхэдээд, дараа һэм.

Эридхэ ехэтэ гайхаһандаа
 Хэлэбэ Боруюхи хүгшэндөө:
 – Тиимэ бүри гар табилгатай
 Шанга дуудалга һэн бы, тай.

Аалихан нам бусалжа байһаар,
 Орооһоной шүлэн пүшэгэнэнэ.
 Богоһын зосоо тээ хүлөө табиһааар
 Боруюхиин хүбүүн орожо ерэнэ.

Ерэбэ гү Дамдинай гэн гэхэтэйнхэ хамта,
 Эридхэ үбгэн тэсэн ядан тэрээндэ:
 – Юундэ дуудааб Тобогорой үбэртэ,
 Юун гэжэ зайһан хэлэбэ шамда.

– Ермааниин дайнда мордохош гээ.
 – Бурха-ан, бурхан! – Боруюхи гээд, –
 Юугээ хэлэбэ гээшэбши,
 Юун дайнии хэлэбэбши.
 Жэгшүүритэй нюдөөр хүбүүгээ хараад,
 Жэгтэй Боруюхи байшаба амаа ангайгаад.
 – Даншье сэхэ дайнда бэшэ юм ха даа,
 Сэрэгэй ара абаашаха юм гэлсэнэл даа.
 – Хаана юм тэрэ сэрэгэй ара гээшэнь? –
 Бусалһан орооһо худхаха хүн аад,
 Тогоотой хайлааша саһа худхантараа
 Асууна эндүүрһэн Боруюхи эхэнь, –

Төөри ехэ, түрүүшын дуугаар
Тэнэг боложо эхилбэ хаб даа байһаар.
– Тэндэ «Миинсхэ» гэлсэнхэйл хэн,
Тэрээн гудар ошохот гээ хэн.
Хаана юм тэрэнь, мэдэхэ юумэн үгы,
Холо, дэлхэйн захада байгаа юм бэшэ гү.

Орон дэлхэйн заха,
Одоо хаанахи Миинсхэ
Ори ганса хүбүүнэйнгээ
Ошохо болобо гэхэнһээ
Хэн хэнэйн зосоо багтаржана,
Харата дайнай газар лэ гэжэ мэдэнэ.

– Яаһан, юрэдөө, ханагдаагүй,
Ухаа заяанда орогдоогүй,
Урда хойноньше дуулдаагүй
Ямар юумэн гээшэб,
Яаба хаамнай гээшэб,
Яахадаа буряад хүбүүды татабаб? –
Эридхэ үбгэн бодолгодо хатана,
Боруухи хүгшэн бурхан тэнгэридээ зальбарна.

– Үглөө Хужартайнгаа дасан ошожо,
Үргэл мүргэл хэе,
Абарал эрие,
Байдаг лэ ха юм зүг шэг гэжэ,
Бүтээл хэхэ сагнай ерэбэ гээшэ, –
Боруухи хүгшэн
Бултанай найдаха дасан,
Бүгэды абарха бурхан гээшэдээ хануулна,
Бүхы зальбарха ябуулгаяа ханамжална.

– Үшөө юу зайһан тэндэ хэлээб?
– Улад олон аад, дүүелдээд,
Араар байһан аад, хүүелдээд,
Али бултын ойлгоогүйб.
Юумэ хүнүүд һурасгаанал хэн,
Юу хөөн ноён хэлэнхэйл хэн.
– Эгээл тэрэ «юу хөөн» гээшэшни
Эгээн шухалань байжа магад,
Тиимэһэнь, ши, хүгшэмни,
Тэрэ дасангаа гансаараа мордоод,
Хэхэ юумыень хэлши ошоод.
Харин би ноён зайһантай уулзахамни,
Хуу бултые элишэлээд өөрөө ерэхэмни.
Ямар нэгэ ухаан байха,
Мүргэхэ үргэхэшье,
Мүлхихэ ябахашье
Адли шухала юм гэхэ.

3. ЭРИДХЭ ДАЙНАЙ ГАЗАР ОШОХО ГЭЖЭ ШИИДЭБЭ

Үглөөдэрын эртээнһээ,
Үглөөнэй улаан наранаар
Хужартын бэлшэрэй үбэрһээ
Хоёр моритой хүнүүд яраһаар

Нэгэнийнь голые уруу шогшобо,
Нүгөөдэнь голоо үгсэбэ,
Дабаа дабан талииба.

Үдэшэлэн тээ,
Боро хараанай болохо тээ,
Уридшалан хэлсээтэй,
Үнинэй болзортой юумэдэл,
Эдыдэ уулзахабди гэхэндэл,
Мүн лэ хоюулаа
Моридоо галгюулаад,
Хоёр тээһээ
Ерэн гэхээ,
Хотон буусадаа
Хүрэжэ буубал даа.

Боруухи моринһоо буугаад
Сэргэдээ тэрээнээ уяжа,
Гэртээ орон сасуугаа
Гунгарбаадаа ошожо,
Сагаан бүд дээр дараһан,
Хии морин болгоһон
Хоёр мүнгэнэй тухайханай
Шагса бурханай толгойхонии
Уруунь табюужаб гэжэ
Урид нарибшалан хаража,
Этигэхэнэйнгээ удаа залаад,
Аршаан зэргые абаад
Шэрээ дээрэ табиба,
Сэдьхэлээ тиигэжэ ханаба.

Гоёлойнгоо удаань дэгэлээ
Гэрэйнгээ ажалай дэгэлээр
Угаа түргэнөөр,
Угаа дүрэтэйгөөр
Нэгэ доро тайлажа,
Нэгэ мүнэн үмдэжэ,
Нэгэн доро хэлгээдхибэ,
Нэгэ юрын ажал хэхэндэл гэбэ.
Үмдэн самсанһаа бэшэ
Үмдэхэ ондоо ямаршые
Дэгэл дороо хубсаһагүй,
Таһалаад гоёхо хүшэгэгүй,
Гансахан һэеы гэр соо,
Гэрээр сурба хүүгэд соо
Хадамтанаараа бултадаа
Хараа нюдэн дээр хамтадаа
Һуудаг байһан буряад эхэнэр иимэ хэн,
Нарилха аргы иигэжэ оложо шададаг хэн.

– Ямар ябажа ерэбэт,
Ямар һонинии дуулабат?
– Хүбүүдшые мордохо болоо,
Арбаад хоног үлөө.
Үшөөл бага сагахан
Ухаалха юумэн һанагдана,
Ошохо тиишээ гэгдэхэн хүн

Ошоншьегүй үлэхөөр байна:
Орондоо хүниие хүлхэлөөд,
Өөрынгөө түлөө хэлгүүлээд,
Эльгээхэ арга харагдана,
Эндээ тиигэжэ үлдэнэ.
– Теэд тэрэл гээшэ бэшэ гү,
Тоогой хүсэбэл болоо бэшэ гү?
– Бай даа, юрэдөө, байзалши.
Хэн гэнтэ мүнөө
Хүнэй хүбүүнэй түлөө
Дугтажа байгаа гээбши?
Тэрэшни ехэ мүнгэ түлөөд,
Тэды горитой зөөри үгөөд,
Тиигэһэн хойноо хөөрэлдөөд,
Таараха үгээ ололсохо арга байлтай,
Нилээдхэн энээндэш шадал хэрэгтэй,
Манайхи мэтын арай тарайхан үүсэтэй,
Арба-хорин адууһа малтай айлай
Амаа ангайха юумэн байлтагүй гэлэй.
«Хүнжэлэйнгөө зэргээр хүлөө жиихэ» гэхэн,
Хүнжэлнай теэд оодон, ханзамнайшые хооһон.
– Ошохол ёһотой болоно бы даа.
«Утын аян замай харгы байна,
Ута аминиинь хайнаар харагдана,
Хии мориниинь лэ хэлтэгы» гээл даа,
Заһал уншалгынь бүтөөгөөлби даа.
– Зай, тиихэдээ хэрэг дүүрэбэ,
Ябахыеньшые Дамдин ябахал болобо.
Ошохо ерэхын шогшоон дундаа
Ондоо нэгэ юумэн ухаандам ханагдаа.
Шимни энээнийм юун гэхэбши,
Шэтын ноёд яаха гэжэ хананабши,
Зүбшөөхэ гээшэ гү, үгы гү,
Зосоохиим энэл эзэлээд халанагүй.
– Тэрэтнай юун юм, хэлээд орхиит,
Таабари таалган бү гэнтэ болгыт?
– Би өөрөө, нээрээ,
Бодожо шиидээб бэеэрээ:
Хүнэй хүбүүнэй орондо
Хүлхэлүүлээд гэртэхиндэнь
Харгылшахамни ха даа
Хүбүүнтэйгээ сугтаа.
– Зээ, эгээ, юрэдөө, тамнай
Зүнтэгтэй боложо байна бэшэ гүт?
Далаяа шахаһан танаар тэдэтнай
Балтаһаа хүүлэхэб, ойлгоно гээшэ гүт?
Хаана тэрэ хариин газарта
Хайран бэеэ зобоохын орондо
Хада майлынгаа тээ энгэртэ
Хаяа хаатнай яһаа дээрэ танда, –
Гэнэ Боруухи энээндэнь.
– Ябахые ябажа үзэхэн намда,
Зайжа зуража һураһан хүндэ
Һүүлшынхией нэгэл
Һайсахан ябаад ерэхэл
Шэжэ шиидэгдээд байна.
Шагжа үбгэн, хүүр энээгүүр дуулдана,

Хүбүүгээ табиha дурагүй гэлсэнэ,
 Хүниие орондонь һураашална гэнэ.
 Тэрэнъ тиихэдээ хайшаахан хаб.
 – Юугээшье хэлэжэ байһан үбгэн гээшэб?
 Юрэдөө, болё-оо, оо-ёо ха даа.
 Боломоор юумэ, үнэхөөрөө, хэлсэе даа, –
 Боруухиин дуулахашье дурагүйнь эли бэд даа.

4. ЭРИДХЭ БЭЕЭ НАЙМААЛХА АРГА БОЛОМЖО БЭДЭРНЭ

Эзэн хаанай албанһаа яажа
 Эрхэ хүбүүгээ табюулхые бодомжолжо,
 Энэ тэрэ арга хургы бэдэржэ
 Үдэрэй һанаан, һүниин зоболон болоһон,
 Тархи толгойнгоо үбдэтэр буйлуулһан
 Тэндэхи нэгэ айлда,
 Тэрэ Мархайн Шагжында,
 Эгээл энэ үедэ
 Үни сагай үзэгдөөгүй,
 Үнин галабай ябаагүй
 Эридхэ үбгэнэй ерэхэдэ
 Эрэ эмэ хоёр гайхана,
 Ямар хэрэгээр ерэхыень,
 Ямар юумэ эрихыень
 Зосоо зосоогоо бодоно.

Утаар мэндэшэлэлдэбэ,
 Удаань үнөөхией эхилбэ:
 Адууһа малай ямараар ондо ороһони,
 Он жэлэй хэр үнгэржэ байһани,
 Хойшонхи сагай шарайе,
 Холын хараанай хэрэгы
 Тааха гэхэ мэтын,
 Тиимэ ёһо тэдын
 Хөөрэлдөөн боложо дүүрэбэ.
 Эридхэ үбгэн ябуулгаа хэжэ эхилбэ.

– Зай, юрэдөө, бидэнэр,
 Танайхи манайхи хоёр
 Ганса гансахан хүбүүдтэй зон гээшэбди.
 Яаха хээхэ гэжэ таанар байнабта,
 Ябуулха болохонмой бэшэ гү,
 Ябаал эдэмнай гээшэ гү? –
 Гэжэ Эридхэ эхилбэ,
 Гэтэххээн тэдэнээ байба.
 – Үнэниинь хэлэхэдэ, дороо,
 Үбэштэй болохо болотороо
 Энээн тухайл бодогдоно, –
 Мархайн Шагжа харюусана.
 – Бурхан зайлуул!
 Бүхы үргэл мүргэл
 Хэгдэһэн хэбэртэй бэлэй,
 Үшөө яалтай юм бэ-ээ.
 Орондонь хүн олдодог һаань,
 Хамагаа шобтороод,
 Хуу байһанаа үгөөд

Хүбүүгээ үлөөхэ нэм бил хаа, –
Шагжын хамган шабанаба.
– Хэн үлөөхэгүйб гээ юм.
Хэн шамайе тиигүүлээд,
Һүүлшынхиейш үгүүлээд,
Хамагыш шобторхоо байгаа юм, –
Эрэшүүлэй шийдхэхэ хэрэгтэ
Үлүү гарамаар оролсоһондонь
Дураа гутаһанай тэмдэг эхэнэртэ
Үгөөдхинэ шэрүүнээр Шагжа үбгэнийнь.
– Эгээ тиимэ хүн олдохоор ха гү даа, –
Эридхэ тамир шалана.
– Тэрэмнайбши гү даа, –
Мархайн Шагжи маргана, –
Хэн гэнтэ гэр бүлээ хаяад,
Хойтоёо булаһан нютаһаа гараад,
Зөөрийн түлөө түнхэлхэб даа.
Зай, яажа мэдэбэ даа,
Зүбтэй хүнэй олдоо хаа...
– Хэрбээ хүнэй олдошоо гээшэ хаа,
Хай, та юу барюулха байнабта? –
«Сэхэ табидаг» ород мэтэ
Шагжые хараад Эридхэ байба,
Сэдьхэлынь хүлгөөн алдаба.
– Юрэдөө, энэмнай
Хэлсэжэл мэдэхээр юм бэээ.
Ехэ наймаанай
Хэрэг гээшэ юм аабза.
– Тиимэ нэгэ хүн байхыеньшые байна,
Теэд түлөөһэн бирагүй гээд,
Таарасатай үгэһэн хүн руу үрдеэд,
Тишээ ябашажа болохо байна.
– Тиимэ эгээ хэн байгаа нэм?
Тэрээний хүлһэлжэ бил туршаха нэм.

Эридхэ үбгэн зүрхэ алдана,
Эгээл эндэ зохидоор хэлэхээ бодомжолно,
Өөрыгөө наймаалхы оромьнь оложо ядана,
Абьягүй һууд гээд, Шагжа үбгэндэ хэлэнэ:
– Та өөрөөн ябуулга хээ хаа,
Тэрэ ноёнтой уулзажа хөөрэлдөө хаа,
Хэрэгээ бүтээжэ шадахал гээшэт,
Хүбүүнэйнгээ орондо хүниие олохол байнат.
– Ямар, хайшаа ябуулга хэхэ хүнбиб,
Яагаад, хэнтэй хөөрэлдэхэ гээшэбиб?
– Сэрэндаша зайһантай
Саанатай наанатайт,
Тиимэһээ тэрээнтэйл уулзаха,
Тэрэниил үгэдөө оруулха.
– Тэрэмнай шортоо.
Тэрээнтэй хөөрэлдөөб,
Тишээ үсэгэлдэр ошооб.
Гушан хүбүүды заатагүй мордохуулха уялгатай,
Дээдын газарһаа тиимэ бэшэлгэтэй.
Дэмы, хүбүүгээ үлөөхы хэлсэжэ ядааб даа.
Харин, хүниие орондонь олобол, шадахаш,
Хэрэгсээлдэ юумээ бү гамна, зөөритэйш,
Гэжэл намда зайһан саагуур хэлээл даа.

– Үшөөл буруу та ойлгонот,
 Үриеэ миил байлгахы оролдонот.
 «Орондонь» гэжэ зайһан амалба ха юм,
 Энэнь лэ эгээ болхотойнь ха юм.
 Наһатайшые хаа, ошохо шадалтай,
 Хүбүүнэйтнэй түлөө ябаха дуратай
 Хүн эндэмнай байна,
 Зайһанайл зүбшөөл энээндэ хэрэгтэй
 Болоод мүнөө байна.
 – Хэн наһатаймнай ошохо юм даа,
 Сэхын хэлэгтыл даа.
 – Жэшэнь.., жэшэнь, би гэлэйб.
 – Та гү?.. Хай, хай, юун лэ гэлтэйб?.. –
 Мархайн Шагжа тухашаршана.
 Харин Шагжын хамган
 Эридхын хэлээшы буйлуулан,
 Түрүүшынхөө тэрээний хараһандал,
 Таняагүй огто юумэдэл,
 Гайхан хараад,
 Амаа ангайгаад,
 Нюдөө сабшангүй нуушана.

– Юуень ядахаб даа,
 Ябаһан лэ бэе ха юм даа.
 Та намайе ойлгонот,
 Намтарыемни һайн мэдэнэт.
 Минии ябаагүй газар хомор,
 Минии хээгүй ажал бүри хомор.
 Хингаанай түнээл хүрэтэр,
 Түмэр харгын барилгын бүтэтэр
 Ото һэтэ ажал хэжэ гарааб,
 Даржаа ноёной хэлмэршэниинь ябааб –
 Ород, хитад хэлэ мэдэдэгни яагааб.
 Алтанай приисхээр мунин харааб,
 Долоонуур, Бээжэн хэды дарааб,
 Амар мүрэниие уруудааб,
 Ашаанай хамбыда ябалсааб.
 Мүнөө эгээл һүүлшынхией
 Миинсхэ гээшыень ошоод ерэхээ
 Шиидээд одоол байна гээшэб,
 Хүбүүнтээ сугтаа ябахамни гээшэ.

Һүүлшынгөө «хоозор» гаргажа табиһан
 Хабаагай хаарташан шэнги болоһон
 Эридхэ Шагжые алдангүй шарайшална,
 Ямар «хаарта» гаргахыень хүлээнэ.

– Магад, тэрэш зүйтээл ха.
 Ноён лэ юун гэхэ хаб?
 – Тоо толгойл хүсөөгөөл хадаа
 Тооложо наһа хэн байхаб даа.
 Нахалаа хюһажа хаяуужаб,
 Арбаад наһа доошонь тиигээд бэшүүжэб.
 Дүүрээл юумэ бэшэ гү,
 Тиимэ гү?
 Теэд тамнай намдаа
 Юул барюулха байнабта?

– Зэ, ноён зүбшөөбэ гэеэ даа,
Тиихэдэнь юу эрихэбтэ?
– Хүбүүн танай,
Зөөри танай,
Минии мэдэлсэхэ юумэн бэшэ ха юм даа,
Та өөһэдөөл бодожо, хаража, сэгныт даа.

Иигэхэдэнь Шагжа тороод,
Удааншаг абяагүй болоод:
– Ноён зайһанда би ошоһууби,
Зүбшөөл соёрхол абанууби,
Энээнии үглөө болгоё.
Үглөөдэр эдыдэ уулзая, –
Гэлсээд, хоюулан тараба,
Гэртээ Эридхэ хариба.

5. ЭРИДХЭ ХЭЛСЭЭ БАТАЛБА

Үглөө болзоо сагтаа
Үнөөхи Мархайн Шагжындаа
Уулзабад даа.
Шагжа һониноо эхилбэ:
– Ноён зүбшөөхые
Зүбшөөжэ болохо байна.
Агын буряадуудые
Абажа ябахые
Тумаа Сэрэнжабта даалгаһан гэнэ.
Энэ хүнэй зуурандаһаань
Бусаажархёогүй һаань,
Бүтэхэ тээшэнь хэлэбэл даа.
– Тиихэдээ юумэн
Бүтэмжэшүү болоболтой.
Сэрэндаша зайһан
Үнэмшэлгэ-бэшэг намда үгэхэ ёһотой.
Харин тэрэ Тумаа Сэрэнжаб гээшэтэйнь
Хөөрэлдөө би өөрөө хэжэ шадахагүйб.
Тэрээндэшни намдал ород хэлэтэй,
Юумэ үзэхэн хүн хэрэгтэй байжа магадгүй.
– Зууранһаа бусаажа байхагүйн,
Замдаа хэли гаргахагүйн
Бүхэлэмжэ хэрэгтэйл байна, –
Мархайн Шагжа зүбшөөнэ.
– Та хүбүүндээ хэрэгтэйт,
Тиимэхээ зайһанһаа саарһатай
Урда-Ага тэрэ хүндэнь ошоод,
Тумаа Сэрэнжабтай хөөрэлдөөд,
Танилсаад һайса ерэхэ байгаат.
– Тэрэ зүб ха.
Хай, тиигэхэмни ха.
Би тэрээнии бага сага танихаб,
Үгээ ойлголсохол байхаб.
– Эгээ, танай урагшатай ябажа ерэхэдэтнай
Үнэ сэндээ тааража яда гэлэйбди.
Тиибэл үрэгүй ябадал болуужа тэрэтнай,
Тиихэдэнь яаха бэлэйбди?
Мүнөө сэнгээ нэрлэжэрхигты.

Зайханшье зөөриез бү гамнагты,
Хүгшэнтнайшье юумэ гамналтагүй,
Хамагаа шобторходо хамаагүй
Гэжэшье хэлээ һэмши гү.

Шагжын шарай хуу хүрөөд орхино,
Хүгшэн тээшээ алама муухайгаар хараадхина.
«Гэргэд гэжэ үбэштэй.
Тиимэшүүл һэн, ута үһэтэй.
Хэн энээнэй хэлэнһэнь татабаб,
Хэн тэрээнһээ асуубаб.
Үмхи тулам! Тэнэг гэргэн!
Үльтирхөө болиһон
Зоболгон!
Юушье бодохо ухаагүй!
Сардаг гүүндэл барюугүй
Халтад гэхэдээ пярд гэжэ бай бэлээр!» –
Гэжэ зосоогоо гэмшэнэ ехээр.

Шагжа тойруу хэлэбэшье,
Орёо үгэнүүды шашабашье,
Одоо тэды гэжэ шадабагүй,
Оншотой нэгэ сэн нэрлэбэгүй.
Тиигээ тиигэһээр,
Ядаа ядаһаар,
Яагаа хээгээшье һаа, таараба,
Иимэ хэлсээ эсэстээ гаргаба:
«Эридхын бусатарнь
Мархайн Шагжатан
Үүсыень дааха,
Үбһыень сабшаха,
Зуун түхэриг мүнгэн,
Нэгэ унаагай морин», –
Гээд лэ тэдэн хэлсэбэ,
Гараа сохилсожо, хэлсээгээ баталба.

Эридхэ гэртээ бусажа ябахадаа,
Энэ хэлсээгээ гэршэ гэрэлгүй,
Энэ гэхын саарһа гуурһагүй
Хэлсэбэ гээшэ хаб даа
Гэжэ зобожо
Зосоогоо бодожо,
Яб таб болгохо гэбэ,
Хүдөөдэ байдаг Жамьян гэршэдэ ошобо,
Гэршэ болохынь гуйха гэжэ шиидэбэ.
Гэртэнь хүрэжэ, ушар ёһоо хэлэхэдэнь,
Сэхэрмэг зантай тэнигэр Жамьян гэршэнь
«Болонол бэд даа, хамаагүй, ошуужабди», – гэбэ,
Эридхын һанаае амаруулба.

Үглөөдэрын, нээрээшье, ерэхэдэнь,
Үнөөхи Мархайн Шагжань
Зуун түхэригөө гамнашоод,
Зүдэг зутар юумэн байба худхашоод.
– Мүнгэнһөө үнэгүй хүбүүтэй хадаа эльгээгты,
Би тиигэбэл болёоб, – Эридхэ гэбэ.
Шагжын һамган тэсэбэгүй: «Байзагты!»

Уй-хай боложо нүхэртөө хэлэбэ:
– Би танай хотондо наһаараа байнаби,
Минии мэдэхэ юумэн үгы гэнэгтүү.
Энэ байдал, эдээ хоол хэнэй хүсөөр бэ!
Энжэшье найнтай бууһанби. Бү хомхойрогты!
Зуун түхэриг гэжэ хэлсээл хамнайта,
Зүгөөр, юугээл худхадаг юм! – гэбэ.
Шагжа абяагүй байжа үгэбэ.
– Тамнай баахан худхалхатай хүн байната,
Тэрээхэн зуугаа абаадхихам даа,
Харгыда түхээрхэ мүнгэн хэрэгтэй ха юм даа, –
Гэжэ Эридхэ дуугарба.
Мархайн Шагжа дурата дурагүй
Һолонго хүбөөтэй,
Луу хээтэй
Абдараа уудалба абяагүй.
Зуун түхэриг гаргажа,
Хэдэн дахин дабтажа,
Тооложо тооложо барюулба.

Эридхэ бусахадаа
Ороол бэд даа
Жамьянайдаа.
Баяр баясхаланаа хүргэбэ,
Хойноһоонь харалсажа,
Үргэжэ мүргэжэ
Байхыень захиба,
Табан түхэриг бариса бариба.

6. ЭРИДХЭ ДАЙНАЙ АРЫН АЖАЛДА ЯБАХА БОЛОБО. ТҮХЕЭРЭЛГЭ

Эридхэ Боруухи хоёр
Эсэгэнэрэй бүһэ андалдаагаар бэшэ,
Өөһэдын дураар гэрлэнэн хоёр,
Тиимэһээ, Боруухи нүхэрөө хайрладаг гээшэ,
Тиимэһээ, дайнай газар руу эльгээхэнь бэрхэтэй,
Тиигээд, ори гансаараа үлдэхэньшье гайтай,
Теэд, хүбүүндээ эсэгын тулга ябахань баһал зүйтэй,
Тиин, яахабши, хоёр бэрхын нэгыё шэлэхэл баатай:
– Тиихэл болоо юм бээт, – гээд, эзэ эхигүй уйлаганашана.
– Дасанда үзүүлхэдэш
Һайн ябаад ерэхэ гээ һэмнай даа.
Хүбүүмнай намтаяа ябахадаа
Хада уула түшэглэхэ мэтыень мэдэнэш.
Үүсэтэй, үбһэтэй байхабши гүш даа, –
Гэхэ зэргээр Эридхэ һанааень заһана.

Мархайн Шагжа
Ага орожо,
Хэлсээгээ бүтээхэ байһандаа
Найдангүй яахаб даа,
Ноёд баядай үгөө ололсодогын эли бэд даа.
Ород, зүгөөр, ноёдын
Олоной дунда худхарһани,
Ори ганса буяады
Хэдытэйбши гэжэ юу һурахаб даа,
Һураадшье юу улимайгаа хэхэб даа.

Яргада мал тууһандал абаашадагые,
Япон дайнда хүнэй толгойн үнэгүйе
Өөрөө Эридхэ дуулаһан, хараһан,
Өөрөө энээнии һайса мэдэхэ болоһон.

Түмэр харгын вагон соо оротороо,
Һайса саашаа ошотороо
Ноёдой нюдэндэ торолдонгүй,
Муу хайдтай дайралдангүй,
Бээ һэргэгээр абахаяа,
Габ саб ябахаяа
Эридхэ лаб ойлгоно.
Түрүүшынхией бэшэ ха юм даа,
Тэрээнһээ байхы гэтэлһэн
Одоо энэ Эридхэ
Онол аргын олохо.
«Гансал энэ
Агын буряад ноёдыел дабабалшые даа,
Саашаа барагтай бэд даа», –
Гэхэ зэргээр ухаагаа гүйлгэнэ.
– Тэрэ ахалагшаар мордохо
Тумаа Сэрэнжабтай
Аян замдаа аятай
Яагаад үгөө ойлголсохоб, –
Энээн тухай мүн лэ бодомжолно.

Иигээд лэ ябаха ошохын
Эхилбэ даа түхээрэлгэн –
Холын аюулта замда мордохын
Газар газарта хүл хүлгөөн,
Хүбүүдэй түлөө ябалганууд,
Дасан хиидтэ уншалганууд.

Юу абажа ябахаяа,
Ямараар яажа хубсалхаяа
Хүбүүд балай ойлгоногүй,
Хэнииншые һайн мэдэнэгүй.
Урдань холын урда орон
Һаса болон Лабран,
Түбэдэй хиидүүд хүрэтэр
Улад зон яһала ябаһан,
Зүгөөр ородой газар,
Тиигээдшые дайн дажар –
Хэн мэдэбэ,
Хэн тиишээ ябажа үзэбэ.

Шандалиинхид суургануудтай
Модон адар хайрсагууды бэлдэнэ,
Унжагар буряад дэгэлнүүдээ,
Хүдэһэн үмдэ, хүнжэлнүүдээ монсогойлно.

Харин Эридхэ иигэнэ:
Хашарһан сумаанууды үдүүлнэ,
Һэрхигэр сэмбэ абана,
Досоонь тэмээн нооһотой,
Даалин бүд дотортой
Суба болгожо оюулна.

Энэнь дэгэлшье,
Дулаан хүнжэлшье
Дам дамаа боложо үгэнэ.
Огшоо хото ошожо,
Энэ тэрые хараашалжа,
Бурядуудта үзэгдөөгүй шагабшануудые –
Булгайр хадамал ботиинха гуталнуудые,
Сабхи мэтэнүүдые асарба.
Шабагша, нооһон оймһонуудые,
Хабшааһан хэды бээлэйнүүдые
Хүршэ эхэнэрнүүдтэ захиба.

Эридхэ үшөөшье һонинтой:
Нэгэ нэгэн соогоо орошодог
Зэдээр бүтээһэн бамаатай,
Энэнь ехэл аятай,
Элдэб амһартанууд болошодог:
Хабхагынь - томо шанага,
Хэрэгтээдэ субардаашье болго,
Зосоонь жэжэ бутархайгаа,
Нюдэһэн шара сайгаа,
Дабһа, шэхэр, донгорог
Гэхэ мэтын эхир шэхирые хэдэг.
Эридхэ эбхэмэл бамаатай,
Энэ гайхамшаг амһартатай
Үнин галабай нүхэсэһэн,
Аян замы сугтаа һайса хэһэн.
Доронь аргалшье,
Шулуун нүүрһэншье
Носоогдоһон,
Зосоонь тарбаганайшье,
Загаһанайшье шүлэн бусалһан –
Иимэ хэрэгсэлтэй амһартань
Эгээ мүнөө юутэгүй байба замдань.

Юумэ нилээн үзэһэн үбгэнһөө,
Юумэ олы мэдэхэ Эридхэһээ
Зүбшөөл заабари абахая ерэнэ,
Залуу нютагаархидынь субана.
Адар хайрсагуудаа хаяжа,
Арһан сумаанууды үдүүлнэ,
Унжагар дэгэлнүүдээ орхижо,
Үмдэхэ дэгэл сэмбээр оюулна,
Сабхи һажаагаад абана.
Зүгөөр тэрэ ботиинхые –
Хадамал булгайр шагабшые
Жааханшые ойлгожо ядана.
Эридхэ үбгэн заана:
«Энэтнай хүнгэн, аятай,
Үмдөөд ябахата шанартай,
Солдат ботиинха гээшэ», – гэнэ,
Ойлгуулжа хүнүүдтэ ядана.
«Бараг даа, «бадяанхагүйгөөр»,
Сабхяараа ябуужабди, зүгөөр, –
Гаһар олон үдээритэй,
Галиг юумэн ха хашартай», –
Гээд хэрэгсээжэ үгэбэгүй,
«Бадьяанха» абахая шиидэбэгүй.

Ииигэжэ үшөө мордоогүйһөө эхилжэ,
 Эридхын зондо туһатай байһаниинь элирбэ.
 Урашуул Жэгмэд, Шэмэд, Дугаржаб
 Эбхэгдэдэг зэд бамаа дархалжа оробо,
 Сагай шахардуу байһанһаа яарана,
 Үдэр хүнигүй жиирнигэй гэрэл дор дархална.
 Замбаа татаан,
 Мяха хуураан
 Айл бүхэндэ замханагүй,
 Эридхын зүбшэл хэрэгсээгдэнэгүй:
 «Эдихэ юумэн олдохо харгыдамнай, үлдэхэгүйт,
 Наһанай хүнэһэ бэлдэжэ урдань орохогүйт».
 Пүүд замбаа зариман татана,
 Туламаар дүүрэн борсо хэршээд бэлдэнэ.

«Абаад ябаһан юумэн бүхэн даасатай,
 Жэнтэй сэнтэй байха ёһотой,
 Тон ядахадаа худалдахашье саг болохо,
 Тэдэтнай тиихэдээ гүймгэ байха», –
 Эридхэ хүбүүдтэ захиана,
 Эрэ хүнэй һургаал үгэнэ.
 Эндэ шогтойшод юумэ һанажа ядахагүй:
 Хармаан гэжэ буряад хубсаһанда байдаггүй,
 Хашарһа мүнгээе хаана хэхээе мэдэнэгүй,
 Халтад гэхэдээ хулуулгажа магадгүй,
 Бортого гарһаа табижа болохогүй,
 Унтаан соошни юумыш хулууха заатагүй,
 Улышни хуулаад ябашаха эдитэй,
 Угаа тэндэ хулгайшадынь гайтай
 Гэхэ мэтын үгэнүүд тараад халахагүй.
 «Хусын хууханаг аладаа зүүгээд,
 Алта мүнгөө зосоонь хээд
 Ябаха юм гээ Эридхэ», –
 Гэлдээд, улад энеэлдэхэ.

Харин Эридхэ өөрөө һанаад,
 Хамшыгүй арһан хантууз оюулаад,
 Хармаан дотортонь хадуулһан байба,
 Хүбүүд баһа иимэ юумэнүүдтэй болобо,
 Хурьганай арһаар хантууз оюулба.
 Эридхэ үшөө торобшошье,
 Үбэлэй буряад малгайшье
 Огто хэрэггүй гэдэ.
 «Юудэндэ сэмбэ абтадаг мэтээр
 Арһа досоонь халаад ябахада дээрэ», –
 Гээд Эридхэ заабарилба,
 Энээниинь бултадаа ойлгобо –
 Арһан дотортой юудэнүүды оюулба.

Эридхэ ябахынгаа урда тээ
 Элеэ волость ошожо,
 Дайһнаа шархатаад ерэн хасагтай
 Хөөрэлдэбэ уулзажа,
 Минск гээшэ ямар уларилтай
 Газар бэ гэжэ һурагшалба.
 Дулааншье һаа, ехэ шиигтэй,
 Саһан байтараа бороон орошодог гэдэ.

Үбэл богонитой,
Шабар шабха элбэгтэй
Нютаг гэжэ мэдэбэ.

7. МОРДОЛГО

Иимэ мэдээ абаад лэ,
Эридхэ заабаряа залуушуулдаа үгөөд лэ,
Холын замда бэлдэһыень шалгаад лэ,
Нуулсаа бэлэй даа товарнягта –
Ябаа бэлэй даа дайнай арын ажалда
Арбан зургаан оной сентябрь нарада.

Германиин сэрэгшэд эгээн тэрэ үедэ
Минск хотодо ойротоод байба,
Манай нютагаархид хэсүү тиимэ сагта
Дайсады тогтоохы гол хэрэги дааба.

Улирэнгэ нютагай габшагай хүбүүд,
Агын, Сүүгэлэй волостиин –
Хоёр мянган хамта буряадууд
Оробо тиигэжэ хатуу хүдэлмэридэ арын.

Нютагжаһан тэндэ газарыень
Минскиин губерни гэдэг һэн,
Байдаг бариһан байрыень
«Барааг» гэжэ хэлэдэг һэн.

Ехэнхи уялгань манай хүбүүдтэ
Нугаа малтахын ажал байһан,
Воскресениин үдэр – үдын хойно амаралта,
Эдэе хоолынь яһала элбэг сэлбэг һэн.

Наһаараа хара ажалда һураһан буряадууд,
Шэрхи бэетэй хүдэр хүбүүд
Ажалдаа удангүй шалгарба,
Ород ноёдой магтаалда түргэн хүртэбэ.

Буряадууд ажаллахадаа оролдосотой,
Сэрэгэй ноёд угаа тэдээндэ дуратай,
Ото магтажа, «тон һайн» сэгнэлтэ үгэһэн,
Ходо тиимэһээ һайнаар хандажа байһан.

8. БУСАЛГА

Дэлхэйн Нэгэдэхи дайн тиигэһээр замхажа,
Манай буряадууд дахин вагондоо нуужа,
Мянга юһэн зуун арбан долоон оной зун
Нютагаа булта бусажа ерээ һэн, бүтэн бүрин.

Дам саашаа юунэй болохы мэдээгүй,
Дүлэтэ хубисхалай нютагтань ерэхи таагаагүй
Дайнай газарһаа бусаһан буряадууд урматай,
Боруухи хүгшэн бултанһаа үлүү баяртай.
Мүнөө дээрээ баяртай...

2014 оной февраль-март

УНГЕРНЫН ДАЙШАЛХЫ ЯБАДАЛНУУД

Түүхэтэ поэмэ

1

Эндэ, Буряад-монголдо ерэнэн,
Онсо дээрэнээ заяагдаһан,
Өөрын сараае манай дайдада үлдээн
Баруунхи остзейнуудэй барон
Роман фон Унгерн-Штернберг хэн.
Иимэ хүнүүд сагай эрилтээр ерэдэг,
Иигэжэ наһанайнгаа табисуурые олодог,
Ондоо харгы тэдэндэ үгтэдэггүй,
Ондоо юумэ хэжэ шададаггүй.
Тогтон торонгүй тиин ошодог,
Түргөөр мордодог, хосордог.

«Би, барон Роман фон Унгерн,
Бүхы дэлхэйн дайсадтай –
Хархис хүзэгтэй большевигуудтай,
Хубисхалшадтай тэмсэнэм.

Һэшхэлээ гэшхэн тэдэ хүнүүд,
Һэнэгтэй уладай, одо тэнгэрийн
Табисуурай ёһые эбдэнэн золигууд,
Тиигэжэ хаание, бурхание

Мэдэрдэггүй бузар яндуулнууд,
Нангин шүтөөнгүй этэгээдүүд
Муухай байдалда оруулба Росиие,
Мартуулба хурмаста Тэнгэрийн захяе.

Ахынгаа урдаһаа дүүнь бодоо,
Абынгаа урдаһаа хүбүүн бодоо,
Бэе бээдээ дайсад болоо,
Бэе бээе аласадаг болоо.

Үлэн дээрмэшэд дүүрэнэ,
Үлэнхэ байдал тогтоно,
Эрлигэй номнол тараагдана,
Эрхэтэн зобоно, тулина.

Шажаниинь тэдэнэй аймшагтай,
Шүтөөн мүргэлын аюултай –
Дэлхэе эзэмдэхы шармайһан,
Дуранай һэшхэлы төөрүүлһэн.

Хамагы ядаруулһан үбшэние,
Халдабарита тарбаган тахалые
Хуу татажа һандааха,
Ходорторнь һалгааха –

Шударга шулуун хүн бүхэнэй
Шухалын үнэнтэ зориг,
Энэ болбол минии наһанай
Эхилһэн нангин хэрэг».

Түрэхэһөөн нуури тогтууригүй,
Түбһэн юумэндэ дурагүй,
Дэмы шашаг үгэгүй,
Дээрэлхүү һайрхуу зангүй.

Тэрэ мүртөө,
Эдихэ уухын эрилтэ багатай,
Эд бараанда обтоогүй, аятай,
Этигэл хатуу, журам ехэтэй,
Эрын баатар зүрхэтэй.

Тэрэ мүртөө,
Түргэн заримдаа сухалтай,
Түмэр хатуу догшонтой,
Зэрлиг хэрзэги аашатай,
Зутар галзуу, солнотой*.

Тэрэ мүртөө,
Сэдьхэл энэрхы, нимгэнтэй,
Сэхэ сэбэр хүндэ дуратай,
Сэхэрмэг үнэншэ зантай,
Сэсэн һүбэлгэн ухаатай.

Тэрэ мүртөө,
(Дайшалхы үедөө)
Мухар бэшэрэл үүсхэдэг,
Лама-зурхайшадта үзүүлдэг,
Һара мүшэдэй тохёолгондо этигэдэг.

Тэрэ мүртөө,
Һанаашаяа татахадаа,
Һарбайгаашаяа абахадаа
Хүниешье, өөрээшье гамнадаггүй,
Хайра гэдэгий мэдэггүй.

*Солнотой – шэрүүн, жестокий.

2

«Харбин хото ерыта,
Хундагаа дээшэнь үргыта,
Хитад принцессые харыта –
Хатан баронессые амаршалыта».

Манжуур хаашуулай угсаатанай
Чжан Цзолинай һадаһанай
Үри хүүхэн олдобо ха,
Үелүүлхэ баронтой гэлсэбэ ха.

Атаман Семёновой ашаар гү,
Нээсэ-гэгээнэй зарлигаар гү,
Барон ехэ хайрада хүртэбэ,
«Ваан» гэжэ зэргэтэй болобо.

Баруунай гуримаар ёһолол хэбэ,
Бароние «Борис Петрович» гэбэ,
Е Лао-вэй хатан «Елена Павловна» болобо,
Лютеран мүргэлдэ орохо юм ха гэлсэбэ.

Банкда, Харбин хотодо,
Баронессэ намганайнь нэрэдэ
Гижицкий, бароной түлөөлэгшэ,
Горитой энжэ оруулхан гэлсэгшэ.

Энээгээр барон Унгернын,
Гушан дүрбэтэй сэрэгшын
Эгээн түрүүшын,
Эгээн һүүлшын
Һара тухай хамтараад һуулган,
Һамга абалган дүүрэхэн –
Һамгаяа гэртэнь ябуулхан.
Хожомынь,
Хойто жэлынь,
Хилэ гарахынгаа урда тээ,
Халха руу дабшахынгаа эхин тээ
«Һалабаб» гэжэ мэдүүлхэн –
Хитадай заншалаар бэлээр тиигэжэ һалаһан.

Юунэй болоһые бү мэдэе,
Юрэдөө, мэдээдшые яахамнайб,
Таажэ энээниие ойлгое,
Тиигэхэншые аргагүй гэхэ байнаб.

Бүхы һаналаа дайшалхы хэрэгтэ
Барон Унгерн-Штернберг зорюулхан,
Үнэн дээрээ «эхэнэр» гэхэндэ
Үе һаһаараа дурагүй ябаһан.

Эстляндида, Дагуурда, Монголдошые
Эхэнэр хүнтэй харилсаагүй,
Энээн тушаа нэгэтэшые
Үгэ хүүрнүүд дуулдаагүй.

Заяандаа эмэ юумэдтэ
Зааханшые анхаралаа табяагүй,
Одоо юундэ юм тэдээндэ
Отол саагуураа дурагүй.

Аргагүй эхэнэрэй уулзахаа ерээ һаа,
Арийска маягаа баримталдаг һэн,
Арайхан эмгэниие тэсэдэгшые һаа,
Аристократ түхэлөө алдадаггүй һэн.

Хэрбээ ямар нэгэ эхэнэрэй
Сэрэгшын түлөө гү, офицерэй гү даа
Хэһээлтэдэ ороод байһан хүнэй
Хэһээлтыень хаһахые гуйгаа һаань даа

Хайрада хүртөөхы тэрээниень орондо
Хайра гамгүй шэнэ хэһээлтэдэ
Үшөө дээрэнь нэмэжэ оруулдаг һэн,
Үшөө хатуугаар хэһээдэг һэн.

Дайшалхы нэтэрүү шармайһан Унгерн
Даяанда ороһон даяанша ламадал,
Бүрин түгэс аскет болоһондол
Байлдаанайл хэрэгтэ эрид шунаһан.

Генерал Унгерн тиимэ байһан,
Гамтайгаар «санваараа» сахиһан,
Архи тамхи уугаагүй,
Аляя ябадал гаргаагүй.

Зөөри зөөшэдэ обтоогүй,
Зөөлэн дэбдихэр бэлдүүлэйгүй,
Түүдэгэй дэргэдэ сэрэгшэдтэйгээ амардаг,
Тохом дээрээ эмэлээ дэрлээд унтадаг.

Майхан юутэй байгаашье хаа,
Манхайжа бээ ямбалаагүй,
Ноёной тусгаар эрхэтэйсье хаа,
Налайжа хоолложо хуугаагүй.

Янхан басагадай олошорһон сагта,
Яндан журамай дэлгэрһэн үедэ,
Хоро-буянай худхалдаһан хаһада
Хубитаяа шэлэһэн Халхын дайдада.

3

Халха Монголдо энэ үедэ,
Хоридохи зуунай хорёод онуудта
Хүшэр хүндэ байдал тогтоһон,
Хитад-монгол-оросой Хэлсээн эбдэгдэһэн.

Хойто хүршынэнь хубисхал болоод,
Хаанаа шэрээһэнь буулгажа, хороогоод,
Шажан мүргэл хара тамхин юм гээ,
Шаг шууяанинь Байгал хүрэтэр ерээ.

Һүзэгшэ монголой ойлгохоор бэшэ
Һураг суу тараба Урга тээшэ,
Нэгэ ангиинхид улаантамди гэлдэбэ,
Нүгөө ангиинхид сагаантамди гэлсэбэ.

Хаангүй, бурхангүй яажа һуултайб,
Хэндэ мүргэхэ, хэндэ хандаха ёһотойб,
Хэниинь талын монголнуудые аршалха юм,
Хэниинь Монголой автономиие абарха юм?

«Буддын шажантай бидэ монголшууд одоо
Богдо-хаангүй һуухагүйбди, шортоо,
Үндэр Түрэлтэ Джебзүүн-Дамба хутагта –
Үеын үедэ нангин шүтөөнэймнай Богдо.

Хэрээгы большевигууд манда хэрэггүй,
Хитадай жанжинуудсье ашаггүй.
Сагаантан гү? – Сааш тонилог!
Улаантан гү? – Үгы болог!»

Хүлгөөтэй тэрэ сагые һамбаалаад,
Хяагтада баталһан Хэлсээе таһалаад,
Сюу Ши-чжэн жанжин Ургые эзэлбэ,
Арбан хоёр мянган сэрэгүүдые оруулба.

Өөрын лэ ашаг харахан тэрэ,
 Өөрөөл баяжахы нэдэһэн эрэ
 Оло ниитын дарамта болобо,
 Үндэр Түрэлтые эрхэхээн хаһаба.

Хутагтые тиигэжэ шэрээһээн буулгажа,
 Хамаг монголой дурые гутааба,
 Хитад сэрэгүүдшы хэтэрэн годооржо,
 Хүнүүдэй зөөриие тонодог болобо.

Эзэн болоһон «жаахан» Сюу
 (Иигэжэ нэрлэһэн ушарын юу –
 Бээжэндэхи Хитадай ударидагшада,
 Сюу Ши-чан гэдэг юрэнхылэгшэдэ
 Ургын жанжин адлишуу нэрэтэй байһан
 Тиимэхэ тэрэниие «жаахан» болгоһон)
 Ород гүрэнэй элшэн сайднарые баһажа,
 Эдэ юушгэ юм гэжэ байжа доромжолбо,
 Ургада намда элшэд хэрэггүй гэжэ
 Урагшаа ходоро тэдэниие намнаба.

4

Энэ үедэ (хорин оной зун болобо),
 Эндэ тэндэ үгэ хүүрнүүд тараба,
 Үнэн юм гү, худал гү,
 Одоо ойлгохын аргагүй
 Иимэ юумэн дуулдаба:
 Зүүн зүгһөө,
 Онон мүнэнэй эрьһээ
 Олон гэгшын сэрэгшэдтэй
 Ород отряд ерэжэ ябаһан һурагтай.
 Ахалагшань ехэ гарай жанжин –
 Атаман Семеновой туһалагшань,
 «Баруун» гэжэ нэрэтэй гэлсэнэ,
 Баһа эндэ юугээ бэдэрээ юм гэлдэнэ.

Юумэн бүхэндэ һожо болоһон,
 Юуеыньшы юрэдөө ойлгохоо болиһон
 Хүнүүд энээндэ этигэбэгүй,
 Худал үгэ гээд хэрэгсэбэгүй.

Намарай һэрюун саг бууба,
 Ньюсаар ерэхэн монголнууд дуулгаба:
 Үнэхөөр, Урга тээшэмнай
 Унгерн Барон гэжэ жанжинай
 Олон сэрэгтэй, яндагар зэбсэгтэй,
 Алта мүнгатэй, һайн эдээтэй
 Хэдэн хороо сагаан сэрэгүүд ерэжэ ябана,
 Хитадууды Монголһоо түрихэнь гэлсэнэ.

Тэрэ үедэ Урга дээрэ хүлгөөтэй,
 Тонуулша сэрэгшэд аймшагтай,
 Мандал гэжэ тосхоной ородууды,
 Наймаа хэдэг эндэхи хитадууды,
 Һамгадай мүнгэн зүүдхэлнүүды
 Һэнгэргүй буяана, эшэхэгүй,

Найшааһанаа абана, нэшхэлгүй,
Халтад гэбэл хулуухаяа яданагүй.

Жаахан Сюугэй олон сэрэгүүд
Жэл шахуу Ургынхидта гэжээлгээ,
Тэсэжэ ядахадаа олонхи монголнууд
Талынгаа холын газар руу нүүгээ.

Эдихэ уухын дуталдахада
Элдэб шадалтай уладые,
Ямаршые гэмгүй хүнүүдые
Яаман руу хаана, түрмэдэ,
Яла ашана тэдээндэ.
Түрмэһөө тэдэ «гэмтэд»
Түлөөһэ түлэжэ гаранад.
Тэдэнэй дунда нэгэ буряад,
Хотын наймаашан Цыбыков баригдаад
Хоёр мянган долларай үридэ унаба,
Хэдэн лаанай мүнгэнэй ялада хүртэбэ.
Хүйтэн түрмэ соо хонон үнжэн «наймаалалдаад»,
Хоёр талынхид эсэсэй эсэстэ тааралдаад,
Мянга хоёр зуун доллар түлэхэ гэлсэбэ,
Манай Цыбыков гэртээ тиигэжэ табигдаба.
Тэрэ удаа Цыбыков ээллэһэн,
Тэндэһээ бүтэн бүрин гараһан,
Тиибэшые хожомоо дахин хохидоһон,
Тэрэ хүн амин наһатайгаа хахасаһан.

Энэ үедэ Сюу жанжин
Эсэстэй хүрэжэ ерэбэл даа,
Хэды болотор тэрэ ноён
Хуулиин гурим эбдэхэб даа.

Бээе үриһэн жанжин нэгэтэ нэтэржэ,
Бээжэнэй юрэнхылэгшын гэрэл-зураг гаргажа,
Джэбзүүн-Дамбын сэхэ урда табижа,
Гэрэл-зурагтань гэгээниие хүгэдүүлбэ,
Гурба дахин дохижо мүргэхыень баалаба,
Монгол уласай дурыень эсэстэй гутааба,
Монголдо байхань хэсүү тиигэжэ болобо –
Гэнэдэһэн жаахан Сюуе дуудаба,
Гэдэргэнь Бээжэн руунь бусааба,
Гэм зэмыень тэрээндэ һануулба.

Тээдшые Сюу үни ябаагүй халаа һэн,
Түмэр замай станци дээрэ алуулаа һэн.
Хитадай офицер-занги вагондо орожо
Тэрээнһээ асууба: «Жажин Сюу гүт?», – гэжэ.
«Тиимэ» гэхэн харюу дуулаад,
Браунинг буугаа занги гаргаад,
Үһөөгөө абахаяа дуулгаа һэн.
Үхүүлжэ тэндэнь һалгаа һэн.

Жаахан Сюугэй удаа эльгээгдэжэ,
Жанжин Чен-и, дипломат хүн ерэжэ,
Журамтай байдал тогтоохые һэдэбэ,
Зүгөөр энэнь бүтэшэгүй хэрэг байба.

Арбан табан ондо Хяагтада баталхан
Гурбан гүрэнүүдэй Хэлсээе эбдэһэн,
Богдо гэгээнтэй эбээ таһархан,
Бүгэдэ монголнуудтай муудалдаһан

Хоорондоошье эбгүй болоһон
Сэрэгэйнгээ журам алдаһан
Хитадай ноёд шэнэ жанжинда дурагүй
Захиралтыень дүүргэхээ яаранагүй.

Сагаан будаагаар дуталдажа эхилһэн
Сагдаанар наймааша хитадуудаа баалаһан,
Талха-мантоугаар хангахыень баадхаһан,
Тэдэнь тиихэдэнь сэрэгшэдтэ дурагүйтэһэн.

Ородой түлөөлэгшэдтэй эбээ таһархан,
Олон коммерсантуудыень үгы хэһэн –
Иимэ байдал тогтоод байба Ургада,
Иимэ залгамжа хүртэбэ шэнэ даргада.

5

Уларилые хэлгэһэн шэрүүн халхин
Урга хотодо бууба,
Баруун-хойноһоо шэмэрүүн саһан
Будараад талые хоһолбо.

Зүүнэй үүдэн – Монголой
Зүдэрүүнш гээшэнь тэнсэлгүй,
Их-Хүрээнэй, Мандалай
Эдэе хоолыньшье хэнэггүй.

Мяхаар дуталдахы үзөөгүй
Монголой ниислэл зобобо –
Зугадаһан малшад үнэншөөгүй,
Заха-дээр* асархаяа болибо.

Үглөөнэй жабарай хүйтэнһөө,
Үхэр бүрээгэй дүнгинөөнһөө
Уйдхартай байдал хүжэрнэ,
Ургадахи сэрэгүүдые туляана.

Хүрээнэй үхэр бүрээнууды
Хорихын захиралта үгтэбэ –
Хитадай арадай сэрэгүүдэй
Һанааень зобооно гэгдэбэ.

Ургын залуушуул хүлгэнэ,
Ушаргүй арсалдаанууд болоно:
Большевик манда таараха гү,
Барон мание абарха гү?

Хоёр муугай алиниень шэлэхэб,
Хамжан хайшань оролсохоб,
Богдо гэгээмнай юун гэхэб,
Бууддын шажантан яахаб?

Сагаан барон-жанжин, шагнахада,
хайн нэдэлтэй юм гэнэ,
Годоорхон хитадай сэрэгүүдтэ,
Гоминда** дурагүй гэлсэнэ:

«Буддын шажаниие дэмжэдэг,
Богдо гэгээниие хүндэлдэг,
Монгол уласта дурланхай,
Мүнгэ тангаар хангагданхай.

Мори, юу хээ абаа хаа,
Мүнгөөр түлэдэг заатагүй,
Журамынь хатуу анхангаа,
Зоргоор зониие тамалдаггүй.

Монголоой тайжанар барондо
Маша дуратайгаар туһална,
Халха монголнууд сэрэгтэнь
хайн дураараа ороно», –

Гэхэ мэтын абяанууд,
Гайхамаар нонин мэдээнүүд
Үдэр бүри олошорно,
Үнэншэхөөршье болошоно.

**Заха-дээр – базаар, рынок.*

***Гомин – 1919-1921 онуудта Монголые эзэмдэһэн хитад сэрэгүүд.
Гоминданий засаг 1949 ондо усадхагдаһан.*

6

Унгерн тэргүүнэйнгээ* хасагуудые
Урга тээшэ дабшуулба,
Тэндэхи сэрэгэй хүсэнүүдые
Туршангаа дайлаад үзэбэ.

Үнэхөөрөөшье, Урга дээрэ
Унгернынхиһаа нураггүй дээрэ,
хайн зэбсэгээр хангагдаһан,
Һомо буунуудаар хүсэлдэһэн

Албанда нэмэри татабари хэһэн,
Арбан таба мянган жаданууд болоһон
Гүрэнэй жэнхэни сэрэгүүд байба –
Гоминай хунхузууд** эсэргүү угтаба.

Арба дахин үсөөн сэрэгүүдтэй,
Арай шамайхан мянга табан зуун жадатай,
Хуушан хоёр эбдэрхэй үхэр буутай,
Һомо снарядаар ото дуталдаатай -

Барон Унгерн бардам сэрэгүүдээ
Богдо-Уулын зүүн-хойно асарба,
Налайхын шулуун нүүрхэнүүдэй
Нэлэнхы ехэ шэлэнүүдые эзэлбэ.

7

Хоридохи зуунай хорин он.
Хүйтэн намарай тэн нэн.
Үндэр уулын зүүн захада
Үдэшэ бүри хүнийн харанхыда

Ухаангүй олон түүдэгүүдые носооно.
Уулын үндэрһөө заримдаа айлгахаяа
Үхэр буугаар буудаад абана –
Урга хүрэтэр һиинана снарядууд хаа яа.

Үбэлэй эхээр Унгерн үшөө захирхан,
Үдэшэ бүхэндэ дарганарта һануулхан:
Гурбан түүдэг хасаг бүхэн носоохо,
Галай дүлые тэнгэридэ хүргөөхэ.

Харанхы хүнийн хаяада дүлэтэһэн,
Хадын саһанһаа улайран туяархан
Хүрөөтэй түүдэгүүдэй галнууд ошотоно,
Хүнөөхын ёротойгоор дайсадта үзэгдэнэ.

Нангин Уулын оройдо носоһон түүдэгүүд,
Налайхын үндэрһөө наярхан буугай абяанууд
Хүзэгтэй хитадуудые үхэтэрнь айлгана,
Һанаандань тэдэнэй шүдхэр үхэдэлнүүд үзэгдэнэ.

Хитадай сэрэгүүд хотоһоо дабшахаяа айна,
Бароний хасагуудта добтолхоо зүрхэ алдана –
Тала газарта морин сэрэгшэдтэ булигдаха,
Туһагүй тэдэнэй һэлмэнүүд доро унаха.

Һайн дураараа монголнуд Унгернда туһална,
Худал мэдээнүүдые ниислэл хотоор тараана –
Танил хитад наймаашадтаа дуулгана,
Тэдэнь саашань хитад сэрэгүүдтэ дамжуулна.

Түүдэгэй галнуудай тоогоор тухайлхада,
Тагнуулшадай тараһан мэдээсэл шагнахада,
Үхэр буунууд гээд, эдэ бүгэды анхархада
Унгернын дивизи олон сэрэгшэдтэй мэтэ.

– Үхэр буунуудын Ургые юундэ tudанагүйб?
– Унгерн Буддын шажанда шүтэдэг болоһон,
Дасание тиимэһээ гамнаһаниинь гайхалгүй,
Дайсание тэрэ хүн үни һалгааха һэн.

– Хэр удаан Богдо-Уула дээр байхаб,
Хэзээн Хитадай сагдаанарые дайлахаб?
– Зүүн тээһээ нэмэлтэ хүсэнүүдые хүлээнэ,
Заатагүй тиигээд эдэниие хюдаха хүм гэнэ.

Иимэ үгэнүүдые Унгерн зорюута тараалгана,
Иигэжэ хитадуудай һүр һүлдыень унагаана.
Зэбсэг муутай, шаба һомонуудын тоотой,
Зүүнһээ ямаршые туһын ерэхэгүйн мэдээтэй.

Тагнуулшадай үүргын ехые хэлэшэгүй,
Тэдэ мэдээнүүдые тараана удааруулангүй.
Хитад сэрэгүүдэй хиинь хүдэлжэ эхилбэ,
Хайшан гээд эндэһээ зугадахаяа бододог болобо.

Энээгээр Унгернын дайшалхы мэхэ дүүрээгүй,
Эдээнһээ байтагай юумэ ханажа ядаагүй,
Хурса ухаатай, баатар зүрхэтэйгөө харуулаа,
Хитадай сэрэгүүдэй хүр хүлдыень хухалаа.

Анхарагты даа саашань, шагнагты,
Амараад түрүүн, сайлаад ерэгты –
Гушан табатай генералай ябадал гайтай юм,
Ганса хоёр үгөөр дуулгахын аргагүй юм.

*Тэргүүнэй – передовой отряд, разведка.

**Хунхуузууд – XIX зуун жэлэй хоёрдох хахадта – XX зун жэлэй нэгэдэхи хахадта Зүүн Зүгэй хэрзэги дээрмэшэдые тиигэжэ нэрлэдэг байһан.

8

Сагаан хасагуудаар хашагдаһанһаа боложо,
Сэрэгэй хатуу журам Ургада тогтоогдожо,
Харуулай сагдаанар хотоор дүүрэн табигдаба,
Хаана яанагүй зэбсэгтэй хүнүүд олошорбо.

Эгээл энэ үедэ, сагаан үдэр дунда
Өөрөө барон – үндэр тушаалта
Их-Хүрээдэ гансааран буужа ерэбэ,
Эндэхи сэрэгүүдые гайхуулан хүрдөөбэ.

Сагдаанарай даргын байрада тулаад,
Сэрэгэй жанжинай – Чен-и ноёной
Байдаг гэрые тойрон ябажа хараад,
Бусаа һэн отог-байрандаа баатарнай.

Наадаһан шэнги энэ аашыень анхарагты,
Ханяаданшые болохоор һэн, шагнагты.

Нэгэтэ үбэлэй
Нарата һаруул үдэр бэлэй.
Хүрин улаан монгол дэгэлээ үмдэнхэй,
Мүрнүүдтээ сагаан погоонуудаа зүүнхэй,
Генералай сагаан папаха малгай,
Бурка сабхияа угаланхай,
Хулһан эшэтэй ташуураа гартаа баринхай,
Сагаан хаанһаа хүртэһэн,
Шалгархадаа дайнда шагнагдаһан
Нангин Георгийн хэрээһеэ,
Нангин Аннын гурба дугаар орденуу –
Эдэ бүгэдээ зүнхэй,
Сагаан гүүгээ унанхай
Урга хотын гол гудамжаар
Огто яаралгүй хатаруулһаар
Барон фон Унгерн дугшаба,
Чен-и даргын хүрэн туласа ерэбэ.

Гэрэйн хашаа руу гэшхэдэлээр орожо,
Гэшхүүрэйн хажууда моринхоо буужа,
Харуулай олон сэрэгүүдэй байхые
Хараадаа абажа, тэдэнэй нэгые
Зангаад дуудаж, хажууда асарба,
Жолоое хазаарайн баряад байхыень захирба.

Өөрөө аалихан гэшхэлэн ябаад,
Эзэнэйн гэрые тойрожо хараад,
Оршон тойрониё шэнжэлэн анхараад,
Мориндоо бусажа, уламаа шангадаад,
Мордобо гэдэргээ, яаралгүй хатаргаад.

Хотын гудамжаар хатаруулба,
Консулай байрын хажуугаар гараба.
Харан гэнэнь, тэндэхи түрмын гадаа
Харуулда байһан аад, унтаж хэбтэбэ сагдаа.

Унгерн бээ барижа шадабагүй,
Уур сухалын хэзээдэ аймшагтай,
Журам эбдэгшэды огто тэсэдэггүй,
Заатагүй тэдэниё хэнээдэг заншалтай.

Түрмын үүдэндэ ерэжэ,
Түргэн моринхоо бууба,
Хулһан эшэтэй ташуураа барижа,
Хэбтэһэн сэрэгшэдэ дүтэлбэ.

Хитадай түрмын хитад сагдаае абаһаар
Хэды хэды гүбижэрхибэ шангаар.
Унтаан дундаа сохюулаад һэриһэн харуулшан
Үгы, оройдоо юушье ойлгоногүй, мэгдэшэһэн.

Хитад хэлэ багахан мэдэхэтэй Унгерн
Харуулшан сагдаа хэлэнэ ойлгуулан:
– Харуулай үедэ унтаһанайшни түлөө,
Харуулшын журам эбдэһэнээшни түлөө
Би, генерал барон фон Унгерн, өөрөө
Ташуур эдюулбэ гэшэб шамда мүнөө.
Сэрэгэй хүн аад, унтаж харуулда болохогүй,
Сэрэгшын журам хаанашье адли юм, тэсэшэгүй.

Иигэжэ хэлээд, мориндоо һуугаад,
Ябаба саашаа барон хатаруулаад.
Ядаа мэгдэһэн харуулшан һүбэ орожо,
Ямар хүнһөө ташуурта хүртэһэнөө ойлгожо,
Аюулай түгшүүритэй дохёо гэдэгы соносхобо,
Ай халаг, Унгерн үни далда ороһон байба.

Захиралтын шанга мэдээнэй үгтөөд,
Зэбсэгтэ хүсэнүүдээ бэлэн болгоод,
Зэһээд, бэлэдхээд сэрэгүүдээ байхадань,
Журам гэшыё шангадхабди гэхэдэнь

Гайтай һэргылэн болоһыень шалһаһандал,
Гуримаа нарижуулһыень мэдэхэ гэнэндэл
Гансааран Унгерн тагнуул-туршалга хэбэ,
Гаһар үлүүсэ баһаһаншуу хитадууды болобо.

Үдэр дунда амархан
Унгернын энээгүүр ябаад ошолгон
Ургын гарнизонийе ехээр мэгдүүлбэ,
Урма зоригыень сэрэгүүдэйн хухалба.

Бүгэдые хүлгөөһэн дүрьеэн болобо,
Булай ехэ гайхал тагнал түрүүлбэ,
Бароной зүрхэтэй, хүсэтэйе улад ойлгобо,
Бурханай захяа-заабаритай сохом гэлдэбэ.

Гэбэшье, тэрэньсье Унгернда багадаба,
Гайтай үзэгдөө дуулдаагүй юумэ ханаба,
Гайхамшаг шударгы ябуулга эмхидхэхэ гэбэ –
Гоминай барьяанһаа Богдые сүлөөлхэ гэбэ.

Энэнь үнэхөөр баатарлиг ябадал гэгдэһэн,
Энэрхы сэдхэлэйн дээжэ боложо үгэһэн.

9

Нарһан модотой ойн захада,
Нангин Богдо-Уулын хормойдо,
Сэльбэ голой хүндын адагта
Джебзүүн-Дамба гэгээнэй,
Ургын Богдо-эзэнэй
Үбэл, зунай
Хоёр байра-хүрээн.

Толо голой нужааг дээгүүр гараһан,
Тэгэн урагшаа сэхэ зурыһан,
Толын эрье тулажа ерэһэн
Тооһогүй сэбэр харгы.
Хараанда ондоо юуншье үгы –
Эзэн хаанай ордонууд лэ толорно,
Эли тодоор Урга дээрэһээ харагдана.

Толо голой саана – байса шулуунууд,
Богдо-Уулын үндэр шэлэтэ хаданууд
Баруу-зүүлжээ табин модо зурына,
Байса өөдэ уйтан зүргэ абирна.

Монголой гэгээнэй хүрээнүүдэй урда,
Мүльһөөр хушаатай нужаагай дунда
Һөөг модонийсье халхабша байхагүй,
Хоргодоод энээ руу дүтэлхын аргагүй.

Альган дээрэдэл Хүрээн Ургаһаа харагдадаг –
Алишье тээһээ һэмээхэн тэрээндэ дүтэлшэгүй,
Гурбан зуугаад һэргэг сагдаанар харууһалдаг,
Гэгээн Богдые мэдүүлэнгүй хулуухын һэдэшэгүй.

«Хулууха» гэһэн үгэ эндэ хэлэгдэбэ гү?
Хэниие? Джебзүүн-Дамба хутагтые гү?
Хэн? Юун? Яахадань, яагаад гэгээниие,
Хамаг монголшуудай шүтэдэг амиды бурханиие
Хулуужа хайшань абаашаха гэбэб,
Хулуухын хэрэг, юрэдөө, юундэ гарабаб?

Хотын зоной нюдэн дээрэ
Хэниинь хулуугаад абаашахамни гээб?
Харуултай хараатай талмай дээгүүр
Хутагтые абаад гарахамни гээб?

Хайшан гээд амиды хүниие
Харуулшадай хажуугаар гаргаха юм?
Хайшан гээд эгсэ Богдо-Уулые
Харагдангүй абиржа гаталха юм?

Шадал тэнхэйгээ халгана бэээ,
Шортоо буудуулаад үхэнэ бэээ.
Нээрээшье, бү үбэштэйрэгты,
Нүгэл шэбэл гэжэ мэдэгты.

– Богдые хэн хулуухамни гээб?
– Барон гү?
– Унгерн гү?
– Байза, юундэ тиигэбэб?

Зай даа, юундэб гэхэдэ,
Жаахан Сюугэй үшөө байха үедэ
Богдо гэгээн хашагдаһан, хаагдаһан,
Бурханаар үгтэһэн эрхээс тиигэжэ хаагдаһан.

Гэр байрадань хожомын бусаажа,
«Гэрэй барянда» байрлуулһан,
Хайшаашье гаража ябахыень хорижо,
Хутагтые эрхэгүй болгоһон.

Энэдхэг ороной зүдхэгшэ-хутагта
Дараната гэгээнэй наймадахи түрэлтэ,
Түбэд орондо мүндэлжэ түрэхэн,
Монголдо залагдажа хутагта болоһон

Богдо гэгээнэй иимэ хашалтада,
Бэрхэтэй байдалда ороод байхада
Одоо барон тэрэниие сүлөөлхэ хүсэлтэй,
Отго-байрадаа хулуужа абаашаха һэдэлтэй.

Хутагтые хулуухын ушар удха
Хоёр үүргэтэй байһан гэхэ.
Нэгэдэхээр,
Хитадай мэдээнһээ сүлөөлжэ,
Хутагтада эрхыень бусаажа үгэхэдөө
Хамаг монголнуудта дэмжэгдэжэ,
Хайра тулгууритай болохо хододоо.
Хоёрдохёор,
Хитадууд Богдо гэгээниие
Хорёо-баряанай хүн болгоод, магадгүй,
Хэрэгтэй өөдтэнь эрилтэнүүдые
Монголнуудай урда табихадаа ядахагүй –

Хаан мэтэ тоолодог
Хутагта гэгэндээ һүгэдэдэг
Һүзэгтэй монголнууд оролдохо,
Хитадуудай дураар тиигээд болохо.

Богдыень хааһан хитадууд
Бароной урдаһаа тухирха,
Богдынгоо түлөө монголнууд
Бүхы эрилтэнүүдыень дүүргэхэ.

Тиибэлнь барон хохидохо,
Танил талануудгүй үлдэхэ,
Тагнуулнуудгүй болохо,
Тэдэнэй тулгагүй хосорхо.

10

Дүрбэн нара үлүүтэй байрлахадаа,
Дээрэ, Богдо-Уулада нуухадаа
Нүбэлгэн Унгерн юундэ сагаа гээхэ нэм,
Найса Ургын гарнизоние шэнжэлхэн.

Монголнуудта барон этигэл найдалтай,
Монголой тагнуулшад урма зоригтой,
Найн дураараа тэрээндэ туһална,
Хуу юумые Унгерн мэдэдэг болоно:

Хитадай сэрэгүүдэй сэдхэлэй зоболоние,
Холын хараанай ханаа бодолые,
Ямар ушараар, юу түсэблэһыень дуулаһан,
Эдэ бултые дууһан мэдээд байһан.

Хаана, хэды сэрэгэй хүсэнүүд табяатайб,
Хэды зэргэ буу зэбсэгүүдээр хангагдаатайб,
Хэр дайшалхы хүрэ хүлдэнь абьяастайб,
Хэзээ хайшаа дабшахы тэдэ хүсэлтэйб.

Байлдаанда хэрэгтэй бүхы зэбсэгүүдээр,
Буу һомо, бусад хэрэгсэлнүүдээр
Гарнизоной сэрэгүүд найнаар хангагдаһан,
Гадуур гэхээр үлүүсэ зэбсэгүүд үгтэгдэһэн.

Эдэгээр хитадуудай дутуу хангагдаһаншье хаа,
Үлдэһэн үлэнхэ хоһон сэрэгшэд угы,
Хилээмэ талхан гэдэгэнь хоморшье хаа,
Химдаар гү, баалалтаар мяха оложо яданагүй.

Бароной сэрэгүүд хитадай сэрэгүүдһээ
Бүхы юумээрээ доройтомо нураггүй,
Хүнүүдэйн арба дахин үсөөн гэхэһээ
Хамаг зэбсэгүүдынь огто жэшэшгүй.

Гаһар найнаар бүхэлэгдэһэн хотые
Гоминай зэбсэгтэ хүсэнүүд эзэлнэ,
Иимэ байра байдалтай сэрэгүүдые
Яажашье диилэхээр бэшэ юм гэлсэнэ.

Зүгөөр барон Унгерн гээшэмнай
Зорюута мүнделхэн, ерэхэн нэмнай,
Юрын лэ бэлигтэй сэрэгшэн бэшэ,
Юрэндэг тэмсэлые даадаг ударидагша.

Хэхэ гэхэн хэрэгэйн хэсүү, аймшагтай,
Хүшэр хүндэ хаань, үшөөл дээрэ хэбэртэй,
Бүри дуратайгаар түргэн ухаагаа гүйлгүүлдэг,
Барас мэтэ шуумайн ханаашаяа бээлүүлдэг.
Энэшье удаа тиигэхэн,
Эрхимээр шунаханаа бээлүүлхэн.

11

Хитадай сагдаанар нэгэл дутуутай байхан –
Һүр хүлдэнь найдамгүй, буруулхан, унахан,
Сэрэгшэдэй гарнизон мэгдүү байдалда ороһон,
Сэрэгэйн захиргаан яахаяашье ойлгохоёо болиһон.

Хамагай түрүүн Унгернын мэдэхэн юумэн:
Хэр Ургын зон ябуулгыень дэмжэнэм,
Хэр зүбшөөнэб, хайшаанаб, найданаб,
Хэр туһалхы энэ хэрэгтэнь оролдоноб.

Шэн зоригтой монгол нүхэдһөө һураад,
Шухалын энэ мэдээ лаблажа хадуугаад,
Хитад сэрэгүүдэй һүр хүлдые шэнжэлбэ,
Хэр эсэргүү тэмсэлдэ бэлэнииень шалгаба.

Унгернын «зэрлиг дивизи» тушаа элдэбын
Угаа хүрөөтэй мэдээнүүдые тараалгаба,
Һайн дураараа туһалхан монгол тагнуулшадын
Һайса нэмээгээд хитад нүхэдөөрөө дамжуулба.

Хитад сагдаанар зурхайша ламанарта хандана,
Хай, саашадаа юунэй болохые асууна,
Тэрээниие зурхайшад өөрынхээрээ тайлбарилна,
Тэндэхи сэрэгшэдые үхэтэрнь зада айлгана.

Богдо гээшэмнай, гэжэ зурхайшад «үзэнэ»,
Булай ехэ хүсэ шадалтай юм байна,
Хүхэ Мүнхэ Тэнгэриһээ үгтэхэн шэдитэй,
Хатуу хэһээлтэдэ эзэмдэгшэды оруулха хэдэлтэй.

Богдо-Уула дээрэ носодог түүдэгүүд,
Барониие аршалдаг эжин сабдагууд
Юрын бэшэ, дээрэхээ бууһан хүлдэтэй,
Юрэ бусын, Эрлэн хаанай табисууртай.

Барон тэндэ, хада уулануудай эзэдтэ,
Бүхы тойронхи газар дайдын сабдагуудта,
Бүхы абарагшад, хамгаалагшадта хандажа,
Бурхан тахил, мүргэл үйлэдэнэ гуйжа.

Богдо гэгээниие гомдооһон, доромжолһон,
Барижа хутагтые шэрээһэнь унагааһан
Гэмтэй сэрэгшэдые барон элирүүлжэ байна,
Гайтай шэрүүнээр хэһээхэнь гэжэ дуулгана.

Унгернын Ургаар гансааран ябаад ошолгыё,
Үдэр дунда дайсад соо тэрэнэй ороһые
Зурхайша ламанар өөрынхээрээ тайлбарилна –
Заяата хубилгаанай энэнь ябадал юм гэнэ:

«Һомонһоо аршалхы тусхайта эльбэгүйгөөр,
Һама бурханай хүсэнүүдэй туһагүйгөөр
Дан тиигэжэ гансааран ябажа шадахагүй һэн,
Дайсанай газар дээр хүлөөшье табихаяа айха һэн.

Ходо бүри Унгерные абарагша-заяашануудынь
Харууһан дороо ото тэрээнээ ябуулаа,
Барихаяа, алахаяа һанаһан олон хүнүүды
Бароной эзэд ухааень манаруулаа, балартуулаа».

Эдэ зорюута ябуулгануудайнгаа ашаар,
Элдэб доогуурхи хоб жэбүүдэй туһаар
Унгерн өөртөө бариша, олзо оруулаа,
Ургые сүлөөлхын бүхэ үндэһэ табюулаа.

12

Богдые хүрээнһэнь хулууха асуудалые
Бүхы талаһаань бодомжолжо бэлдэхэ,
Бата найдамтай, таараха үнэн хүниие
Бэдэржэ удаарангүй түргөөр олохо.

Харюусалгатай шухалын энэ хэрэгы
Хэн гэдэгынь даажэ бээдээ абахаб,
Хэн бэрхэнь хараагаа муудаһан хутагты
Хулуугаад гаража, хада өөдэ абаашахаб.

Унгернын зүрхэтэй захиралты
Үнэн нүхэдын дэмжэбэ,
Тубанов гэжэ буряад хүниие
Танилсуулхы тэрээнтэй асарба.

Шиираг хүдэр бэе мүсэтэй,
Шэрүүн галзуу, шэн зоригтой,
Шиидэнги хэсүү, сэсэн тархитай,
Шэрхи, сүхэршэгүй зан абаритай.

Юумэнһээ айхагүй, эрэлхэг зүрхэтэй,
Юушье хэжэ һураһан эрын янзатай,
Ямаршье хүшэр хүндэ юумэнһээ сүхэрхэгүй,
Яахадааш убай, эшхүүри гэжэ мэдэхэгүй.

Этигэл найдамтай энэ хүндэ
Унгерн өөрөө даабари үгэбэ,
Богдо гэгээниие хулууха хэрэгтэ
Бүхы түсэбэйнгөө заабари хэлэбэ.

Тубанов өөрынгөө танилнууды
Туһалагшадаар абаба,
Тэдэнь Ургада ажаһуудаг
Түбэд хүнүүд байба.

Тэдэ түбэдүүд Заха-дээр наймаа хэдэг,
Тон амяараа нютагаархинаараа ажаһуудаг,
Түбэдэй элдэб зүйлнүүдые бүтээдэг,
Түрсэлэгшэд,* урлагшад гэгдэдэг.

Заха-дээрэхи тэдэнэр сооһоо шэлэбэ,
Жараад эгээн хатуу хүнүүдыень абаба,
Хара багаһаа тэдэнь абиржа һураһан,
Хада уулануудаар дүүлижэ үдэһэн.

Эгээн һайниинь, таарамжатайнь, найдамтайнь –
Эдэ түбэдүүд шара шажанай хүзэгтэн.
Идам будданаарай хэрэгэй түлөө,
Илангаяа Богдоёо абархын түлөө
(Өөһэдынь нютагай, түбэд яһанай хүн ха юм)
Нюдэ балай, шэхэ дүлии шүтэшэһэн,
Нангин зорилгоёо бээлүүлхээ шунаһан.

Хүршэ хитадуудаа тэдэ улад өөгшөөдэггүй,
Хэзээни уһаа тэдэнэй хүсэрхэхэндэ дурагүй,
Түбэдые дайлаһан, Далай ламые дараһан –
Тиигэжэ зосоогоо анханһаа һанажа ябаһан.

Юуншье тэдэниие байлгахагүй,
Юунһээшье тэдэн далдирхагүй,
Баатарлиг хэрэг эрхилжэ ядахагүй,
Богдынгоо түлөө үхэхээшье айхагүй.
Этигэл найдамтайнуудын,
Эгээл зоригтойнуудын
Эгээн таараһан
Эдэ зон байһан.

Амяараа хотондоо һуудаг мүртөө
Амитан зондо харагдангүй һүниндөө
Богдо-Уулын бүхы хүбэ зүргые,
Булан, нүхэн, ябаган харгы мүрые,
Хабшуу халха газарнуудые
Хуу бултыень шэнжэлһэн,
Хэнһээшье һайнаар мэдэхэ болоһон.

Хутагта гэгээниие Хүрээнһэйн гаргажа,
Һужааг дээгүүр бушуу гүйлдэжэл мэдэхэ,
Халаан халаандаа гар дээрээ дамжуулжа,
Хабшуу үгсүү зүргөөр үргэжэ абаашаха.
Богдо-Уулын
Үндэр шэлын
Урда талада гаргаха,
Манзаширэ бурханай дасанда асарха.

Эдэ бэлэдхэлнүүдые хэһэнэйнгээ удаа
Эзэнэй Хүрээнэй захирагшадтай хөөрэлдэжэ,
Үнэн сэдхэлһээ таараһан үгэнүүдые ололсожо,
Унгерн үнэтэ хэлсээ баталжа шадаа.

Энэ хадаа Унгернын
Эрэлхэг шадамарыень гэршэлһэн
Эгээн харюусалгатай һүүлшын
Хөөрэлдөөн боложо үгэһэн.
Хайшан гэжэ үгээ ойлголсоһыень
Хэн шагнажа мэдэбэ,
Хэн манда хэлэжэ үгэбэ –
Хамһажа түсэбөө бээлүүлхэнь лэ үлдэбэ.

Ульгэр түүхэдэл адли аад,
Үнэн болоһон ушар һэн,
Эгээлэй зониие гайхуулаад,
Элдэб мэдэрэл түрүүлһэн.

Зарим уладай
Һанаа сэдхэлыень баясуулһан,
Зарим бусадай
Һүр һүлдыень унагааһан.

Һанаалһан энээниенъ Ургын уладшье,
Һүрдэһэн айһан гарнизоной сэрэгүүдшье
Өөһэд өөһэдөө,
Өөд хоорондоо
Хөөрэлдэхэдөө,
Иигэжэ хэлсэхэ,
Иимэ багсаа хэхэ:
Юрэ бусын энэ хэрэгие,
Юухэ-хүүхэгүй ябадалые
Дээдэхи бурхадай зүбшөөлөөр,
Дээдэ Тэнгэрийн үршөөлөөр
Лаб хутагта гэгээнэй шаби хүн хээ,
Лаб лэ хубилгаан хүн эмхидхээ.

Үнэхөөрөөшье гэхэ,
Хараад үзыт гэлсэхэ,
Һаруул үдэр дунда
Хотын зоной нюдэндэ
Хутагта гэгээнэй Хүрээндэ
Хулуушад ороод гэнтэ
Харуулшадай буунуудые хуряжа абаад,
Хүл гарнуудыень барижа уяад,
Гар дээрээ Богдые үргөөд гаргажа,
Гайтай үндэр дабаа дабажа,
Хараа бараагүй,
Хэндэшье харагдаагүй – үгы.

– Эндэ ямаршье гайхал тагнал байхагүй,
Юрэ бусын хүсэн тэдээндэ туһалаа,
Асари тэнгэринэр өөһэдөө аршалаа,
Аргагүй, тэрэгүй һаа шадахагүй.
Ухааень бултанайнь балартуулаа,
Улхархай нюдыень хаалгуулаа, –
Гэхэ мэтын үгэ хүүрнүүд
Гайхал болон тарана,
Буряад, монгол, хитадууд
Бэе бээдээ дуулгана,
Бээе бээе айлгана.

**Түрсэлэгшэ - ростовщик*

Үнэн дээрээ иимэ юумэн болоһон юм,
Үнэхөөр тогоолһоной* үүргэ эндэ үгы юм.

Хулуушадай Богдын Хүрээндэ
Хэээ хэды сагта ерэхэнь,

Хэдыдэ Богдые абажа гарахань
Хулуулганда хабаатай Богдын дүтынхидтэ
Хуу мэдээтэй, лаб хэлсээтэй байһан –
Хоёр талаһаа уридшалжа зүбшэлдэһэн,
Хөөрэлдөөгөө нарыар зохилдуулжа тааруулһан.

Ламын хубсаһануудые үмдэһэн,
«Лама, хубарагууд» болоод ерэһэн
Бароной хулуушадай дүтэлхэдэ,
Богдын хүрээндэ ойртохоодо,
Нюуса тусхай тэмдэг үгтөөд,
Нюусаар зэбсэглэгдэһэн ламанар бодоод,
Хүрээн доторхи гоминай сагдаанарта добтолоод,
Хуу буунуудыень хуряагаад абажархёо,
Хүн бүхэнэйн гарнуудые хүлижэрхёо.

Хүлихэтэйн сасуу тэрэ дороо
Хүрээн руу хулуушад гүйлдэжэ ороо.
Аятай дулааханаар хубсалуулһан,
Абаашахыень бэлэн болгоһон
Нохор Богдые үргэжэ абаад,
Нужааг дээгүүр гүйлдэжэ гаргаад,
Богдо-Уулын дэргэдэ хүлэжэ байһан
Бэлэн шэнэ халаанай хүнүүдтэ дамжуулһан.
Саашаа тэдэнь гүйлдэжэ абаашаад,
Саадахи халаанай хүнүүдтэ барюулаад,
Дам дамаа дамжуулан Богдые үгэһөөр,
Дам урагшаа тэгүүлэн гүйлдэһөөр
Түргэн гэгшээр Манзаширэ дасанда асарһан,
Тэндэ бароной найдамтай хасагуудта барюулһан,
Тиигэжэ аюулгүй хараан доро тушааһан.

Хулуушадай гэгээниие абаашахатайнь тэндэ
Хутагта Богдын Хүрээнэй газраа энэ үедэ
Хойноһоонь намналгыё хаатуулхын тулада
Халхалхы даабари үгтэһэн арбаад түбэдүүдтэ.

Гэнтэ хулуушадай добтолжо орохоодо
Гадаа харуулшад мэгдээд тэрьелһэн,
Харуулаа хаяад тэдэнэрэй зугадахада
Хатуу дохёон үгтөөд гэдэргэнь бусааһан.

Түргэн хүрэдэг магазинтай буунуудаараа
Түбэдүүд сагдаанарыё буудаад, бодхоогоогүй,
Хүл хөөрсэг үймөөн хүлгөөн дундуураа
Хэнэйшыё Богдые абаашаһыё ойлгоогүй.

Хитадууд Тубановые мурдөөгүй,
Хойноһоонь намнахаяа зүрхэсөөгүй.
Харгышыё, зүргэшыё байхагүй
Хабсагайн хүмэгөөр яжа абирхаб,
Саанань оройдоо мэдэгдээгүй
Саһатай ойгоор юу махахаб –
Бүглүү газарта Унгернын сэрэгүүд отохо,
Бароной хэсүү хасагууд угтажа хосороохо.
Баатарлиг энэ ябуулгын мэдээ
Бахардуулба, айлгаба, хүрдөөбэ,

Ургын гарнизоной сэрэгүүдэй
Унтаха байхын тэсэлье эсэстэн баруулба.

Зүүн тээһээ Унгернда туһалхаяа
Зутар ехэ хүсэн дүтэлбэ гэлсэбэ,
Урга хотые хүреэлэн абахаяа
Удангүй дайсад добтолхонь гэлдэбэ –
Баһа ехын мэгдээ нэмээжэ үгэбэ.
Бүһэлэгдөөгүйдөө түргэн арилхаяа,
Бүтэн дээрээ эндэһээ зугадахаяа
Гоминай сэрэгүүд бэлдэжэ эхилбэ,
Гаража Ургаһаа тэрьелхээ түхээрбэ.

Гурбан хоног үнгэрбэ.
Халхын ниислэл хоһорбо.
Урга хотодо хон жэн –
Үгы тэндэ нэгэшье сэрэгшэн.
Хитадай сэрэгүүд нэрэ һурагүй зугадаба,
Хоёр тээшээ** Ургаһаа тэрьелжэ гараба.

Тиигэжэ Унгерн стратегема*** хэрэглэжэ,
Тэсэбэрииень һалгаад, дайсанаа бута сохижо,
Тон зүрхэтэй сэрэгшэн байһанаа гэршэлһэн,
Талаан бэлигтэй ударидагша үнэхөөр байһан.

ТҮГЭСХЭЛ

Эрхэтэнэй дайн бэшэ байхаа яагааб,
Эндүү хараанда обтонгүй ябахаяа яагааб,
Эрэлхэг зүрхэтэй баатар гэжэ алдаршаха һэн гү,
Эхэ ороноо абарһан сэрэгшэ гэгдэхэ һэн гү?
Антисемит, расист, бандит гэгдэхгүй һэн гү,
Барон Унгерн – арадай герой гэгдэхэ һэн гү?

Мянга юһэн зуун хорин нэгэн ондо
Барон түрмэдэ буудуулжа алуулһан,
Арбан долоон жэлэй үнгэрхэдэ
Рокоссовский түрмэдэ хаагдаһан –
Ерээдүй Илалтын баатар хохидоһон,
Буудуулжа адуулхань ойротоод байһан.

Нэгэ сагта Рокоссовскийтой һууһан аад,
Нэгэ газарта урда урдаһаа тулалдаһан аад,
Рокоссовскийнь хожомоо хэн болоо һэм,
Барон фон Унгерн хэн гэгдээ һэм?
Хуби заяан хүндэ үгтэдэг юм гү –
Хэн нэгэн хэлэжэ үгэхэ гү?

*Үнэхөөр тогоолһон (тогоологсон) – бурханай үшөө нэгэ нэрэ.

**Хоёр тээшээ – гурим журамаа алдаһан сэрэгүүдэй нэгэ ехэ бүлэгийн хойшоо Хяагтын харгыгаар, нүгөөдэнь урагшаа Хаалга тээшэ гараһан. Унгернын сэрэгүүд тэдэниие намнажа хүсөөд, ами амяарын гам хайрагүй бута сохиһон. Урагшаа таража тэрьелһэн, тон үсөөхэн үлэһэн гоминой сэрэгүүд үрдижэ, Хитадай хилэ дабажа гараһан.

***Стратегема – сэрэгшэдэй дайнай үедэ хэрэглэдэг, дайсаниие мэхэлдэг, айлгадаг, хүр хүлдэнь даража, саашаадаа бэлээр дайлажа һалгадаг элдэб арга.

НҮҮЛДЭ ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ

Барон Роман Фёдорович фон Унгерн-Штернберг гоминай сэрэгүүдые Урга хотоһоо үлдэжэ гаргаад, өөрынгөө сэрэгүүдээр 1921 оной феввалиин 3-да Ургые эзэлһэн.

Тиин Хитадай республиканска гоминай сэрэгээ дарганараар шэрээһээ буулгагдаһан Богдо гэгээниие Унгерн дахин шэрээдэнь феввалиин 15-да һуулгаад, Монголые бээ дааһан буддын шажантай бүрин эрхэтэ гүрэн гэжэ соносхоод, өөрөө буддын шажанда ороһон, Монголой эрхэтэн болоһон.

Монгол гүрэниие, буддын шажаниие хэргээһэнэйн, амгалан байдал Монголдо асарһанайнь түлөө засаг түрые эрхилэгшэ Богдо гэгээн Унгернда «Дархан-хаашай Цин-ван (хаан)» гэжэ сэрэгэй үндэр нэрэ зэргэ олгоо. Харин Монголой буддын шажан тэрэ хүниие эди хүсэтэй идам Махагала бурханай нангин хубилгаан гэжэ соносхоо һэн.

Унгернын туһалагшад, хэрзэги шуһашад Сипайло, Безродный, Бурдуковский гэгшэд Ургые эзэлхэтэйгээ зэргэ хасагуудаараа буржаахайнуудые бэдэржэ, хюдажа халгаагаа. Монголнууд тэрэ алалсаандань хабаадаагүй, хэниинь буржаахай юм, ямар тэдэн гэмтэй юм гэжэ ойлгодоггүй һэн. Унгерн большевигуудые Эхэ орондоо урбагшад, хаанай гүрэн түрые халгааһан, хааниие гэр бүлэтэйнь буудаж алаһан буржаахайнууд гэжэ тоолодог, үзэн ядадаг һэн. Зүгөөр өөрөө хэһээлгэдэ хабаададаггүй, сүм сэрэгэй хүн байһан.

Унгерн дайнда хэрэгтэй бүхы зэр зэбсэгүүдээр, илангая һомонуудаар угаа дуталдаһан. Элдэб фабрикануудые Урга дээрэ өөрөө нээгээд, сэрэгэй хайн хубсаһа хунарнуудые оюулжа эхилһэншье хаа, һомо, снарядуудые хаанаһаашье абаха аргагүй һэн.

Тиимэһээ 1921 оной май һарада Унгерн Урга дээрэ өөрынгөө туһалагша буряад Жамбалониие захирагша болгожо орхёод, хотоһоо гаража, дуталдаһанаа хангахаяа Хяагта тээшэ дайшалхы дабшаха ушартай болоһон. Ургын Хүрээнэй талмай дээрэ үнэн алдарты шажантай ородууд, дасан соо буддын шажантай ламанар Унгернын урагшатай ябахын түлөө ехэ үргэл мүргэлнүүдые, хуралнуудые хэжэ үдэшэһэн.

Зүгөөр Богдо гэгээнэй засагшье, Унгерншье өөрөө Зүблэлтын гүрэнэй хүсэндөө ороһые, Хяагтада, Троицкосавскада, Алтан-Булагта, саашаа Галуута Нуур тээшэ хайнаар зэбсэглэгдэһэн улаан сэрэгүүдэй (35-хи дивизиин зэбсэгтэ бригадануудай, полкнуудай, отряднуудай, гадна Зүблэлтын засагһаа буу зэбсэгүүдээр хайнаар хангагдаһан үсөөхэншье хаа, Монголой морин сэрэгүүдэй) байрлаһые мэдээгүй.

Байлдаанай үедэ ухаагаа гүйлгэжэ зүб шийдхэбэри абадаг һэн туладаа, Унгерн тохёолдоһон байдалые түргэн ойлгожо, ехэ хохиролдо сэрэгүүдээ оруулангүй баруун тээшээ сухарижа, тэндэ Бахичай, Кайгородовай, Казанцевай болон бусад сагаантанай отряднуудтай хамтархые гараа һэн. Тэрэньшье бүтөөгүй, олоогүй. Тиихэдэнь барон сэрэгүүдэйрээ Сүл Губи дабажа, Түбэд ошожо, XIII Далай ламын шабинь болохо гэжэ шийдээ. Зүгөөр сэрэгшэдын зунай халуун соогуур (июнь һара һэн) Сүл Губи дабажа гаража шадахагүйгөө ойлгоһон, Түбэд хүрөөшье хаа, гэртэй хэзээдэшье бусахагүйгөө мэдэрһэн, тиимэһээ гэдэргээ, гэр бүлэнүүдтээ бусахаяа һэдэһэн. Хасаг отряднуудайнь ород дарганар хуйбалдаанда оролсожо, Унгерны алаха гэжэ хэлсээд, хэды дахин хүнишье, үдэршье тэрэниие айжа байжа буудахадаа нэгэшье тудадгүй, тиин өөһэдөө шортоо саалзуулжа хосорһон.

Һанаһанаа заатагүй бээлүүлдэгыень мэдэдэг монголай хушуун-тэргүүн Бэшэрэлтэ-Сунды-гүн Түбэд ошохоёоо хайшаангүй Унгерндаа урбажа, нэгэшье байлдаанда бута сохигдоогүй, нэгэтэшье диилдэхые үзөөгүй барониие барижа хүлээд, гансаарыень талада орхёод ябашахадань, Константин Рокоссовскийн 35-хи морин сэрэгэй полкын тагнуулшад ушаржа, барониие барихан (плэндэ абаһан). Тиин тэрэ полкын 20-хи экспедиционно отрядтай дарга Пётр Щетинкин хүлээтэй барониие минии тагнуулшад барихан юм, би Унгерны шанга харуул доро 104-хи бригадын штаб эльгээһэн хүм гэжэ хэлээд, Унгерны «һүнөөһэнэйнгөө» түлөө Улаан Тугай орденоор шагнагдаһан*.

Унгерны «һүнөөһэниинь» иимэ юм: улаан тагнуулшатай ябажа ябатар хоһон талада моригүй тэргэ дээрэ монгол дэгэл, гуталтай, даг хирэ болошоһон сагаан погонтой, энгэртээ хэрээһэн орденотой нэгэ туранхай хүн гарнуудаа хүлюүлшэһэн һууна. Гайхаһан хасагууд энеэлдээд, ши хэн юун гээшэбши, юундэ, ямар гэм хэһэндээ хүлигдөөд эндэ гансаараа һуугаа хүмши гэжэ асууна. Тэрэнь: «Би генерал барон Унгерн-Штернберг гээшэб», – гэнэ. Хасагууд бүри ехээр энеэлдээд, харыт энэ ухаагаа төөришэһэн хүйхэрые, барон Унгерн гээшэб гэнэл гэлдэжэ хүхилдэнэ. Тиигээд, зай, хэншье байг, энэ «генералые» ноёндөө абаашажа харуулая гэлдээд, абаад ябаһан.

Бароной ехэнхи сэрэгүүд (ород, буряад хасагууд) Хайлар, Манжуур хүрэжэ, бээ, буунуудаа тушаагаад, Росси руу гэр гэртээ бусаһан. Бэшэниинь Монголдоо үлэһэн.

Мүрдэлгын үедэ Унгерн юунһээшье айдаггүй, зорихон хэрэгтээ этигэһэн, үнэн сэхэ баатарлиг сэрэгшэ байханаа харуулаа.

1921 оной сентябриин 16-да Новониколаевскда (мүнөөнэй Новосибирск) гушан зургаа наһатай Унгерн буудуулжа алуулһан.

Барон Унгерн өөрөөшье мэдэнгүй Монголой шэнэ гүрэн байгуулгада, Зүблэлтэ Россиин хэрэгтэ сэгнэшгүй туһа хүргэһэн хүн. Анхарагты даа, эхин түүхэ иимэ юм.

Коминтернын (Ленинэй бэд даа) ашаар, буряад хүбүүдэй (Гочитский – Ц.-Е.Дампилон, Бекзеев – Ц.Жамсарано, Э.-Д.Ринчино, Батухан, Ванчиков, Мункуев болон бусад) оролдолгоор Монголой нам байгуулагдаһан (1921 оной мартын 1-дэ Алтан-Булагта), Монголой Сагзуурын захиргаан тогтоогдоһон (1921 оной мартын 13-да Хяагтада). Үсөөхэн залуу хүбүүд-революционернууд (Бодоо, Данзан, Догсом, Чагдаржав, Лосол, Бэлигсайхан, Дамбадоржи, Сүхэбаатар, Бадарчин, Чойбалсан, Сумьябайса болон бусад) хайшан гэжэ Хитадай гоминай республиканска Зэбсэгтэ хүсэнэй сэрэгүүдые Урга дээрэһээ намнажа дараха нэм даа.

Зүблэлтэ Росси Халха Монголой түлөө Хитадтай муудалдаха огто дурагүй, эрхэшье үгы нэн. Юуб гэхэдэ, Халха Монгол анханһаа Хитад гүрэнэй (сюзерен) автономито тойрогын (вассал) байһан. Хэрбээ Зүблэлтэ Россиин сэрэгүүд Халха Монгол руу, Урга руу ороо хаа, хари гүрэнэй булимтарагшад гэжэ тоологдохо, Хитадтай даялалдаха ушартай болохо нэн.

Ленин холын хараатай хүн байһан туладаа буряад хүбүүдээр Монголой залуу революционернуудые бэлэдхүүлээд, тэдэндэ мүнгөөр, буу зэбсэгээр ото туһалаад, «Хитадай сэрэгүүдые хюдаһан, Монголые эзэмдэһэн сагаан бандит Унгерные» хүнөөлсэхээ монголнуудай «урилгаар» Монгол руу сэрэгүүдэйрээ орожо, тэндэһээ саашань бүхы Зүүн-Урдахи Ази руу коммунистическэ нүлөөнэй ябуулгануудые хэхэ гэжэ нэдэһэн. Ленинэй хараа бодол хожомоо сүм бээлүүлэгдэһэн, энээниен мэдэрхэ хэрэгтэй.

Буряад хүбүүд 1920 оной сентябрьда Данзан, Догсом, Лосол гурбание Москва абаашажа Ленинтэй уулзуулһан. Зүблэлтын засаг түрүүн тэдэниие хэрэглэжэ үгөөгүй. Зүгөөр сагаан барон Унгернын Монгол руу ороод, Ургые эзэлхэ ханаатайе дуулаад, үнөөхи монголой делегацие ноябриин 10-да үтэр дуудажа асараад, Зүблэлтэ засаг тэдэндэ одоол буу зэбсэгээр, мүнгэ алтаар туһалха тухайгаа мэдүүлээ нэн.

ЦК РКП(б)-гэй Политбюро 1921 оной юниин 16-да монголнуудта «сагаан бандидуудые дарахыень туһалхаяа» сэрэгүүдээ Монгол руу оруулхын шийдхэбэри абаһан.

Урга дээрэһээ хитадай сэрэгүүдые барон Унгернын айлгажа гаргаад, хойноһоонь намнажа бута сохёод, удаань өөрөө Ургаһаа гаража бусалтагүй ошоһонойнь һүүлдэ, бодомжолжо-бодомжолжо, зүрхэлжэ-зүрхэлжэ, эсэстэй 1921 оной юлиин 6-7-8, 11-дэ Монголой Сагзуурын захиргаанай бүлэг бүлэг сэрэгүүд РСФСР-эй, ДВР-гэй сэрэгүүдтэй хамта хооһон Урга руу ороо бэлэй. Монголдо «хубисхалай» диилэһэнэй, арадай засагай тогтоогдоһониинь тэрэ юм.

Россин засагай политикаһаа онсо илгаань ямар байгаа гэхэдэ, буддын шажантай монголшууд, монгол гүрэн Богдо гэгээниие эрхэһэнь хаһаагүй, буудын шажание хорёогүй. Һүүлдэ, гушаад онуудар Чойбалсан Зүблэлтын засагтай тон адляар шуһата хамалга Монголдо үүсхэһэн, монголнуудай хажуугаар олон мянган буряадуудые «шпионууд» болгожо алуулһан хүн.

Ленинэй ашаар Монголдо бээ дааһан гүрэн тогтоһоншье хаа, хожомын монголнууд нэн түрүүн Сталиниие «унагаһан», удаань Лениниие тоохоёо болижо, хүшөөнүүдые ходоро абажа хаяһан. Чойбалсаниие «харатай муухай буряадуудһаа» Монгол гүрэниие абарагша болгоһон – «Долоон бурхан харвадаггүй» гэжэ 2012 ондо табигдаһан кинофильм би хараа нэм. Монгол гүрэниие тогтоохо хэрэгтэ туһалһан мэдээжэ буряад революционер хүбүүдыемнай Монголой «дайсад» болгоожо тэндэ саазална. Сэхэ юумэн сэхээрээ: Ленинэй туһалаагүй хаа, Сүхэбаатар гэжэ хүн байхагүй нэн, Сталинай дэмжээгүй хаа, диктатор Чойбалсан – хэншье бэшэ нэн. Анхан Унгерн Ленин хоёрой ами амяараа оролдожо, дайшалхы ябуулгануудые хээгүй хаань, бээ дааһан Монгол гүрэн байха нэн гү гэжэ лаб хэлэхын аргагүй.

Тиимэһээ, минии ханахада, түүхын эрилтээр болоо хаа, Монголой гол талмайнууд дээрэ нэн түрүүн гурбан хүнэй хүшөөнүүд табяатай байха ёхотой: Чингисхаанай, Унгернын, Ленинэй.

**К.К.Рокоссовский тэрэ полкые 1921 оной август нарада 35-хи кавдивизион болон Шетинкинэй партизанска отряд хоёрһоо бүридхэжэ байгуулһан. Удамышегүй декабрь нарада Рокоссовский 5-хи Кубанска морин сэрэгэй дивизиин 3-хи морин сэрэгэй бригадын даргаар табигдаад, тэрэнь баһа удамышегүй 27-хи морин сэрэгэй полк болгогдоһон. Тэрэл 1921 оной август нарада Улаан Армиин залуу командир Костя Кяхтада сэбэрхэн, бэлигтэй Юли гэжэ гимназист басагантай уулзажа, 1923 оной май нарада (апрелиин 30) гэрлээд, тэрэнь бүхы наһанайнь үнэн сэхэ хани нүхэр боложо, хоюулан 45 жэл, агуухе маршалай наһа баратар, суг хамта ажарууһан.*

МЕДЕЯ
(ЭЛЛИНЭЙ ТЭНГИСШЭД)
Трагеди

Аполлоний Родосскийн «Аргонавтика» поэмын удхаар энэ поэмэ бэшэгдэһэн

ОРОЛТО

Олон гэгшын гасалангуудые гаталһаар,
Олон ехэ бэрхэшээлнүүдые дабаһаар,
Арга шадалаа харуулһаар,
«Арга» гэжэ онгосоёо залаһаар
Хүрэжэ ерэбэ арганайхид бултадаа
Колхида гэдэг зорихон газартаа.
«Арга» онгосоёо бүтээлгэһээр,
Аяар холын далайн саанахи Грекиһээ
Юунэй түлөө тэдэнэй эндэ ерэхэниинь,
Юу эндэхээ абаашаха гэхэниинь
Анханһаа тандамни мэдээжэ бэд даа –
Алтан ноохон хэмнай даа.

I

Арганайхидай зорихон хэрэгтэ,
Ясон гэжэ тэдэнэй ударидагшада
Яажа туһалхаяа бурхад бодомжолбо,
Афина Гера хоёр тиин иигэжэ бодобо:
Афродита гэжэ хандамаанда хандаха
Эрот гэжэ хүбүүгээ аргадахыень дурадхаха.
Муу ханаатай, хатуу Эет хаанай
Медея гэжэ хайхан басаганай
Аглаг зүрхыень хүлгүүлхэ –
Алтан годлёр Эродто харбуулха.
Ясондо залуу басагыёе тиигэжэ дурлуулха,
Ябаһан хэрэгээ бээлүүлхэдэнь туһалха.

Медея басаганай туһалаагүй хаа,
Мэхэлжэ эсэгээ шадаагүй хаа,
Хэншыё ондоо оролдохогүй,
Хэрзэгы Эедтэ дүтэлхэгүй.
Афина Гера хоёр гуйхаяа ерэбэ,
Афродита гэртээ гансаараа байба –
Алтаар шэмэглэһэн хандали дээрээ хууна,
Алтан хамаар сэмбэгэр үһээ хамнана.
Афродита бурхадай урдаһаа бодобо,
Алтан хандалинууд дээр хуухыень уриба.
Афродита өөрөө инаг дуранай бурхан юм,
Асууба уринаар ямар хэрэгээр ерэхыень.

Бурханууд тэрээндэ ерэхэн ушараа дуулгаба,
Баатар Ясоной хэрэгтэ туһалхыень гуйба –
Медеены зүрхыё Эродто харбуулхыень дурадхаба,
Афродита бурхан зүбшөөлөө тэдээндэ үгэбэ.

Тэдэ бурхадаа үдэшэжэ ябуулаад,
Тоомгүй хүбүүгээ бэдэрхээ гараад,
Ганимедтэй шагай наадажа нуухыень хараба,
Ганяар шүүгээд, шоглон наадалхын анхарба.
Хүбүүнэйнгээ хажууда дүтэлжэ ерээд,
Хүзүүнһэнь дүмүүхэн бээдээ дүтэлүүлээд,
Тоомоо таһардаг үридөө уринаар хэлэнэ,
Тон харюусалгатай даабари үгэхэм гэнэ.

А ф р о д и т а:

Түргэн номо годлиёо абаад,
Түби Газар тээшэ ниидэн гараад,
Тэндэ Колхида дээрэ буугаад,
Тэндэхи Эет хаанай басагыё олохош,
Тэрэ басаганай зүрхыё харбахаш,
Тиигэжэ Медее Ясондо дурлуулхаш.
Даабариим дүүргээд ерэхэдэш үгэхэб,
Дөө гоёхон даа нааданхай бэлэглэхэб.
Зевс бурханда бэлэглэхээ
Адрастэя тэрээниё өөрөө хээ.
Дары удаарангүй ниидыш даа,
Даабариим түргэхэн дүүргыш даа.

Мэхэтэй хүбүүн эхэдээ хэлэнэ,
Мэнэ нааданхайем үгыш даа гэнэ.
Эхэнь хүбүүнэйнгээ мэхэтэйень мэдэдэг,
Эриһыень тэрээндээ һүүлдэнь үгэдэг.
Яашё эжынь нааданхай үгэхэгүй,
Ябахал болоно Эрот аргагүй.
Одохон хүбүүхэн номо һуршайа абаба,
Олимпын үндэрһөө Газарыё шэртэн хараба.
Алтан наранай элшэ туяада
Алтан далинууд ялалзаба,
Алтан ноһотой Колхидада
Эрот хүбүүн буужа ерэбэ.

II

Эртэ үглөөгүүр арганайхид һэрибэ,
Иимэ шийдхэбэри зүбшэлдөөд абаба:
Ясон нүхэдтэйгөө, Фриксын дүрбэн хүбүүдтэй
(Эдэ дүрбэн – Эет хаанай зээнэр һэн –
Фрикс Халкиопа хоёрой хүбүүд һэн,
Аюулта шуурганда дайрагдаһан,
Онгосонь далайда шэнгэһэн,
Эрьедэ тэдэнэр шэдэгдэһэн,
Арганайхидаар абарагдаһан)
Эет хаанда ошожо дохихо,
Алтан ноһыё арганайхидта
Үгэхыень тэрэниё гуйха.
Хэрбээ бардам хаанай арсаа хаа,
Хахасахы ноһонтой дурагүй хаань,
Һүүлшын эрид арга хэрэглэхэ –
Хүсөөр ноһыень эзэмдэхэ.

Эет хаанда Ясон ошобо,
Эбэй таяг тулаад гараба.

Дээрэлхүү Колхидын уладта
 Доромжолуулхагүйнь тулада
 Бурхан Гера шадал соогоо оролдобо,
 Бүтүү манаар Ясоние нүхэдтэйнь бүглэбэ.
 Эетын хайхан байшанда тэдэнэр дүтэлбэ,
 Эндэ мананиинь дэгдээд үгы болобо.
 Үүлэн хүрэтэр тэнгэри өөдэ бодхооһон
 Үндэр хэрэмүүд үндэр хүрэн соо харагдаба,
 Гантиг шулуугаар шэмэглэн гоёожо бүтээһэн
 Гайтай хүрөөтэй хаалгаар аяншад оробо –
 Ялагар сагаан гэрэй бүхөөгэй хушалтанууд,
 Яларһан толорһон наранай туяада бахананууд.

Харша соохи баян гэрнүүдэй нэгэндэ
 Хаан өөрөө һамгантайгаа һуудаг,
 Саадахи сайрааша һаруул байшанда
 Сэбэр шарайтай Абсирт гэдэг,
 Колхидынхидаар Фаэтон гэгдэдэг
 Хаанай гэрэлтэ хүбүүн байдаг.
 Хоёр басагадынь хоёр байшан эзэлдэг,
 Нэгэндэнь Эетын ехэ басаган –
 Нана бараһан Фриксын һамган
 Халкиопа эхэнэр байдаг.
 Хоёрдохидонь Эетын бага басаган –
 Эди шэдитэ, эльбэшэ Медея хубилгаан.

Ойлгогдожо байна гү буряад уншагшадтамни
 Олон хүнүүдэй нэрые дурдахадтамни?
 Арганайхид нооһоёо абажал халахань гээшэ гү,
 Арга хургын олохол ёһотой гэхээр гү?
 Хэн мэдэбэ,
 Хүнэй зосоохиие хэн үзэбэ,
 Ехы ханаһан олзогүй,
 Ехэ трагеди боложо магадгүй –
 Үзэхэ харахамнай дамжаггүй,
 Үргэлжэлүүлэе домогоо, шашангүй.
 Эртэ урдын Эллинэй домогууд
 Иимэ һонин юм, шагныт буряадууд.

Ясон дахуулнуудтайгаа харша руу оробо,
 Эетын баян байшанда дүтэлбэ.
 Энэ үедэ өөрынгөө байшанһаа
 Медея Халкиопада ошохоёо гараһанаа
 Хариин хүнүүдые харажархёод
 Хашха табиба мэгдэжэрхёод.
 Хашхараанһаань Халкиопа гараба,
 Хүбүүдээ гэнтэ харажархиба.
 Баярлаһандаа гүйжэ ошобо,
 Баярлаһан дундаа бархирба,
 Үхибүүдээ тэбэрибэ, таалаба,
 Үхэлһөө абарагдаһыень мэдээгүй байба.

Шууяа дуулаад, Эет гэртэһээ гарана,
 Шууяанай юунһээ болоһые ойлгоно.
 Хариин айлшадые байшандаа уриба,
 Хоол ехы бэлдэхые зарсанартаа захирба.

Эгээл энэ танилсалгын үедэ,
Эедтэй Ясоной мэндэшэлэлдэжэ байхада
Олимпын үндэрһөө Эрот бууба,
Алтан далинуудаа хумиба.
Арын баханын саана хоргодоод
Алтан годлиёо Эрот гаргаба,
Өөрынгөө бэеые харагдахыень больгоод
Медеяын зүрхэ руу харбажархиба.

Годлиин зүрхэндэнь орохотойнь тэндэ
Гэнтэ Медея дурлашаба Ясондо.
Эетын байшанда Ясон нүхэдтэйгөө оробо,
Эзэниинь шэрээдэ налайн хэбтэхынь* уриба.
Эдээнэй үедэ Аргос Эедтэ хөөрэбэ
(Энэ Аргос – эсэгээ алдаһан
Халкиопын хүбүүдэй нэгэн хэн)
Холын газарта шуурганда сохюулһанаа,
Хайшан гэжэ онгосоёо алдаһанаа,
Аретиада арал дээрэ долгёор хаяулһанаа,
Үлэн хооһоор үхэхээ байһанаа
Арганайхидта абаруулһанаа.
Колхидада тэдэнэй ямар хэрэгээр ерэхыень
Хүбүүн Эедтэ хэлэжэ үгэбэ сэхыень.

Алтан нооһоной түлөө тусгаар
Арганайхидай ерэхые дууламсаар
Эетын хүмэдхэ хумирба,
Эрээн нюдэдынь бэлтэгэнэбэ.
Эет зосоогоо энээндэ үнэншэбэгүй:
«Иимэ хэрэг гэжэ байхагүй
Аяар холоһоо энээнэй түлөө ерээгүй...
Байза, Фриксын эдэ хүбүүд
Буруулжа саагуур хөөрэлдөөд,
Зорюута Грекын баатарнуудые асарба гү,
Засаг түрыем буляахаяа забдаба гү?
Зай, тиибэлнь шанга харюу үгэхүү!»

Эет гэмэржэ эхилбэ,
Ясониие зэмэлжэ захалба,
Ондоо бодолтой ерэхыень хэлэбэ,
Үтэр бусаагүй хааш саазалхам гэбэ.
Хаанай уур сухал болоходо
Хаража байтараа Теламон тэрээндэ
Хатуу харюу үгэхөө забдаба,
Зүгөөр Ясон нүхэрөө байлгаба.

Я с о н:
Яжа тиигэжэ болохоб,
Яагаад таниие этигүүлхэб,
Хаан тайжа мэдыта,
Хэлэхыем үнэнөө ойлгыта.
Алтан нооһонойл түлөө ерэхэмди,
Абаад тэрээнээ түргөөр ябахаяа бэлэмди,
Ондоо хэрэг байхагүйл,
Ондоо хүсэл манда үгыл.
Энээнэй түлөө ямаршые хэрэгыетнай,
Ямаршые танай даабариетнай

Ясон, би, дүүргэхэб, хэлэгты,
Алтан нооһыел орондонь үгэгты.

Эет удаан бодолгодо абтаба,
Эсэстээ Ясониие хороохы бодобо.

Э е т:
Зай, баатар, алтан нооһоо абахаш,
Зүгөөр түрүүн иимэ даабариием дүүргэхэш.
Галаар турьядаг бухануудыем –
Зэд хүлнүүдтэй сарнуудыем
Түмэр анзаһадам хүллэхэш,
Тала дайдыем хахалхаш.
Хахалһанайнгаа удаа тарихаш –
Луу гүрбэлэй шүдэнүүдые булахаш.
Тэдэ шүдэнүүд ургажэ эхилхэ,
Хуягтай сэрэгүүд болоод ерэхэ.
Байлдаа эхилхэш тэдэнэртэй,
Бултыень хайрагүй алаха ёһотойш.
Энэл даабариием дүүргэхэдээ
Эриһэн нооһоёо одоол абахаш.

Ясон нилээн бодомжолбо,
Эсэстэй Эедтэ хэлэбэ.

Я с о н:
Заха холын Колхидада
Заяанай табисуураар ерэхэмди бидэ.
Зай яахаб, даабарииеш дүүргэхэл болоноб,
Заабол тиигэжэ нооһоёо абахаб гэнэб.
Зүбшөөнэби дурадхалыш,
Зүгөөр шишые үгэдөө хүрыш.
Зай иигээд, хүндэтэ хаан, ябахамни,
Суг ерэхэн нютагайхидтаа ошохомни.

Иигэжэ хэлээд, Эедтэй Ясон хахасаба,
Ерэхэн нүхэдтэйгөө гаража ошобо.

**Налайн хэбтэхэ – грек улад урдань шэрээгэй дэргэдэ хандалы дээрэ хуудаггүй, түхэрээн шэрээгэй хажууда нэгэ гараараа олбог дэрлээд, налаад, эгсэлээд хэбтэдэг байһан.*

III

«Аргадаа» бусаад Ясон хөөрэбэ,
Эетын хэлээшые дуулгаба,
Арганайхид бодолгодо абтаба,
Арга шадалаа бэдэрбэ.
Аргос хүбүүн эсэстэй дурадхаба.

А р г о с:
Эетын ордон соо хамта хуудаг
Эди шэдитэ басаганиинь байдаг,
Эльбэ жэльбэ ехэтэй,
Медея гэжэ нэрэтэй.
Энэл таанарта туһалха аргатай.
Эжыдээ би мэнэ ошоһуу,
Медеягээр туһалуулхыень гуйһуу.
Аргосой иигэжэ хэлэхэтэйн сасуу

Сагаан гулабхаа, элеэдэ намнуулхан,
Шурган орошобо Ясоной хубсаһа руу,
Элеэнь унашаба «Арга» дээр үхэдхэн.
Ерээдүйе тайлбариллагша Мопс айладаба.

М о п с:

Афродитада зорюлхан шонхор
Ясоной үбсүүн дээрэ абарагдаба,
Энэ угаа һайниие зүгнэһэн ушар,
Һүгэдэгты абарагша Афродитада,
Һайниие хүргэгты энэ бурханда.
Харилши, Аргос, гэртээ шамдуухан,
Хэлэг лэ эжышни Медеяда түргэхэн.

Энэ үедэ Колхидын талмайда
Эет суглуулба эрхэтэдээ,
Хариин зоной ерэхэн тухайда
Хэлэбэ, дуулгаба хаан тэдэндээ.
Хатуу шийдхэбэри Эет абаба,
Хуу бултыень хюдаха гэбэ,
Онгосыень шанга харууһанда абаба,
Өөһэдыень хайшанышье табихагүйе захирба.
Булигдаад Ясоной алуулһанай удаа
Баатарнуудыень онгосотойнь шатааха,
Фриксын урбаһан хүбүүдые удаань
Һайса туляагаад, зобоогоод алаха.

IV

Һүни болобо.
Эетын ниислэл нойрто абтаба,
Эрхэтэниинь амгалан нойрсобо.
Медеяын байшанда нам үгы,
Медеяын нойр хүрэнэгүй.
Элдэб зүүдэнүүд манагдана,
Эльгэ зүрхыень зобооно:
Ясон сарнуудтай тулалдана,
Медея шан боложо табигдана;
Гал амитай бухануудтай,
Зэд хүлнүүдтэй амитадтай
Медея юундэшьеб өөрөө тэмсэнэ;
Ясон сарнуудые диилэнэгүй,
Медеяын гэртэхин дурагүй –
Һамган болгоожо үгэнэгүй;
Эсэгэтэйн Ясон хэрэлдэнэ,
Дуратайб басагандаш гэнэ,
Эсэгэнь өөрөө мэдэг гэнэ;
Ясониие Медея шэлэнэ,
Эсэгэтэйгээ муудалдана,
Эет басагандаа дурагүйтэнэ...
Нойrhoo Медея һэрибэ,
Нюһа уһан болобо,
Халкиопода гүйхээ забдаба.

Гэбэшье эгэшэдээ ошохоёо эшэнэ,
Гурба дахин үүдэнэй барюулһаа бусана.
Шала дээрээ унана,
Шурхиран уйлажа эхилнэ.

Нэгэ богоолынь энээниенъ дуулаад
Мэнэ дуулгана Халкиопода дамжуулаад.
Халкиопа гүйжэ ерэнэ,
Медеяда иигэжэ хэлэнэ.

Х а л к и о п а:
О, минии дүүхэн, яабабши,
Юундэ уйлаба, бархирбабши,
Юунэй уһа нюдэн болобобши?
Хүбүүд тухаймни зүүдэлэйгүй бээш,
Хүбүүдыем эсэгэмнай алахагүй бээ?

Медея үгэ дуугүй,
Хүбүүд тухайнь бодоогүй.
Эсэстэй басаган хэлэбэ,
Иимэ харюу эгэшэдээ үгэбэ

М е д е я:
Муу ёротой зүүдэн харагдаа,
Муу юумэн зүгнэгдөө,
Үхэл нюдэндэмни харагдаа,
Үхэлэй тэмдэг үзэгдөө.
Үхэжэ болохо хүбүүдшни,
Үхэжэ магадгүй хариинхидшье.
О, намда бурхадай туһалдаг хаа,
Энээниие болюулжа шададаг хаа,
Эдэниие абарха хүсэнэй намда үгтэдэг хаа!

*Сэдьхэлынъ Халкиопын догдолбо,
Сээжэнь зарсалан донсолбо,
Дүүгээ тэбэрезд абарал гуйба,
Дүүнь аршалхаяа мэдүүлбэ.*

М е д е я:
Одоо туһалхамни тэдээндэ,
Ошоод хэлэ хариин Ясондо:
Үглөөгүүр ерэг Гекатын сүмэдэ,
Һахюуһа үгэхэб тэрээндэ,
Габьяа олгуулхаб Ясондо.
Ондоо хэндэшье хэлэхы,
Шэхэтэйдэ сээрлэ дуулгахы,
Эсэгэмнай маниигаа ядахагүй алахы.

*Халкиопа ябаба.
Медея һанаата болобо.*

М е д е я:
Яалтайб, алииниень шэлэхэб,
Эсэгынгээ урдааһаа яажэ эсэргүүсэхэб?
Али болихомни гү?
Али туһалхамни гү?
Һэе тонилог, бээе хороожорхихомни гү,
Хоро угаад, хосороо һаамни дээрэ гү?

Хайрсагаа тайлаад хоро гаргаба,
Харин тиихэдэнь Гера бурхан хорибо,
Ажабайдалда дура сэдьхэлынъ этигүүлбэ,
Хайрсагаа саашанъ Медея түлхибэ.

V

Үүр сайба.
Кавказай саһата шэлэнүүд ягаарба.
Аргос арганайхидта ерэбэ,
Мэдеяын туһалха гэһые дуулгаба,
Гекатын сүмэ ошохыень Ясондо хэлэбэ.

Наран гараба.
Гера бурхан Ясониие гоёоно,
Гоё найхан тэрээниие болгооно,
Арганайхидынъ хараад гайхана.
Ясон Аргостай ябаба,
Үзэлшэ Мопсые абалсаба,
Гекатын сүмэ руу гэшхэлбэ.

Энэ үедэ Медея эртэ бодоһон,
«Прометейн тоһон» гэгдэһэн
Эди шэдитэ эмээ бэлдэһэн.
Тэрэнь – Прометейн шуһаар холиһон
Тэндэхи ургамалай үндэһэнэй шүүһэн.
Энээниие нь түрхиһэн хүн бүхэн
Нэгэ үдэрэй туршада, гэдэг,
Найдамтай эрэ болошодог:
Зэдтэ, түмэртэ адагдахагүй,
Заяандаа галда шатахагүй,
Булай тамир шадалтай
Баатар болодог хүсэтэй.

Залаха эмээ баринхай,
Зарсануудаараа хүргүүлэнхэй,
Заһуулжа бодолоо урмашанхай,
Зосоогоо Ясониил һананхай
Медея Гекатын сүмэ ерэбэ,
Мүнөөхинъ үшөө ерээдүй байба.

Удангүй Ясон бии болобо,
Урданъ Медея газар хараад байшаба.
Дурлаһан зүрхэниие сохилно,
Дуранда бүри ехээр абтана.
Дүмүүхэн Ясон гарһаанъ баряад
Дуранай үгэ хэлэбэ басагые хараад.

Я с о н:
Намһаа, хүүхэн, бү айгыш даа,
Нюдөө дээшэнь үргыш даа.
Мууе һанажа ерээгүйлби,
Муу хүн огто бэшэлби,
Маниие аршалхыеш гуйхаяа ерээлби.
Худал үгэ эндэ хэлэжэ болохогүй,
Хуурмаг һанал Гекатын сүмэ соо бодохогүй,
Хамагые аршалдаг Зевс бурханшые тэсэхэгүй.
Туһалха гээшэ гүш, найхан хүүхэн, манда,
Туһалаа һаашни бүхы булангуудаар Грекидэ
Манай баатарнуд шинии нэрые тарааха,
Миносай басаган Ариаднадал суурхуулха.

Харюу Медея хэлэнэгүй,
Харана Ясониие абяагүй.
Нюдэндэнь дуранай ошон гэрэлтэнэ,
Нюурайнь эшэдэһэн басагые бүри гоёоно.
Хаанай басаган бээе бариба,
Халта шэшэрһэн гараараа бэдэрбэ –
Эшэжэ байгаад бүһэнэйнгөө саана уудалба,
Эльбын шэдитэй тоһон эмээ гаргаба,
Энээнэй һүүлдэ аалиханаар хэлэбэ.

М е д е я:

Хара даа, Ясон, иимэ тайлга тахихаш.
Һүни голой уһанда бээе арюудхахаш,
Һүүлдэнь хара үнгэтэй хубсаһа үмдэхэш.
Тиигээд эрьедэнь гүнзэгы нүхэ малтажа,
Тэрээн дээрээ Гекатада зорюулжа
Хара хониие балаар сүршэхэш,
Һанаһан хэрэгэйнгээ үргэл хэхэш.
Энээнэй һүүлээр онгосодоо ошохош,
Эрьелдэжэ гэдэргээ харахагүйш.
Айдаһатай элдэб абяанууд дуулдаха,
Айхабтар ууртайгаар нохойнууд хусаха,
Айнгүй сэхэ ябажал мэдээрээ,
Айха юумэн байхагүй гэжэ ойлгоорой.
Энэ тоһоор бээе үглөөгүүр аршаарай,
Жада, хуяг, һэлмэдээ баһа түрхээрэй.
Этигэшэгүй ехэ хүсэ тоһон үгэхэ,
Эетын даабари урагшатай дүүргэгдэхэ.
Гансал иимэ юумэ бү мартаарай:
Газарһаа сэрэгүүдэй ургахадань
Шулуу тэдээндэ хаяжа үгөөрэй,
Өөд хоорондоо тулалдажа эхилхэдэнь
Өөрөө дайлаад тэдэниие һалгаагаарай.
Энэ тоһо зааагүй абаха болобош,
Энээнэйл ашаар алтан нооһоёо абахаш.
Хайшаашье һүүлдэнь гараад ябаарай,
Хайшаньшье нооһоёо абашаарай, –

Хэлээд иигэжэ, Медея дуугай бололой.
Ясонтой хахасахаяа бодоходоо
Медея уйдхарта абтана,
Уруу толгойгоо болгоходоод
Уһа нюдэн болоно.
Удаань иигэжэ хэлэнэ.

М е д е я:

Нютагаа, Ясон, бусахадаа
Намаие бү мартаарай,
Хаа яаханшье заримдаа
Харидаа намаие һанаарай.
Шамаие яагаашье хадаа
Шадал соогоо абархаб даа,
Ши оройдоо ядахагүйш даа.

Я с о н:

Ябаял тиибэл сугтаал,
Тэндэ, манай Иолкада,
Шүтэхэб шамда бурхандал.

М е д е я:

Эсэгэмни айхаар хатуу зантай,
Табихагүй намайе шамтай...
Хэрбээ һалхи шуурганай абаад,
Дали дээрээ намайе һуулгаад,
Иолкада абаашажархёо хаань, би
Ямар ехээр баярлаха һэнбиб.

Ясон дабтан хэлэнэ тэрээндэ,
Ябаял гэнэ сугтаа манайда.
Иигэжэ хэлээд Ясон ябаба,
Эндээ дахин уулзахабди гэбэ,
Юу саашадаа хэхэ тухайгаа,
Ямар шиидхэбэри абаха тухайгаа
Бодожо дахин үзэхэбди гэбэ.

Мэдеяын хэлэнээр Ясон юумыень хэбэ –
Хахад һүни тайлганай ёһолол бүтээбэ.
Тиихэтэйнэ зэргэ газар ехээр хүдэлбэ.
Айхабтар галзуу, гал дүлөөр турьяһан,
Айдаһатай амитадаар хүрээлэгдэһэн
Агуу эхэнэр, Геката бурхан бии болоно,
Тэрэнэй гарта бамбар хүрөөтэй носоно.
Элдэб амитад, луу могойнууд
Улина, хусана, хуугайлна,
Байгаалиин эзэд, луус сабдагууд
Бахардаад шууяатай тэрьелнэ.
Айхын ехээр Ясон айба,
Аймшагтай, гайтай аюулда оробо.
Мэдеяын хэлэһые һанаандаа оруулба,
Гэдэргэй харангүй «Арга» тээшээ гэшхэлбэ.

Үглөө болобо.
Мелеагра Теламонтай Эедтэ ошобо,
Луу гүрбэлэй шүдэнүүдые асарба.
Ясон тоһоороо бээе, зэбсэгүүдээ түрхибэ.
Ясоной тамир баатарай түхэлтэй,
Яһа мүсэнь эдээр хэһэндэл шэгтэй,
Түмэр дабтажа бүтээһэн хэбэртэй.

Арганайхидай онгосоороо ерэхэдэ
Эет уридшалһан, хүлээжэ байба тэндэ –
Хуяг хубсаһаа нэмэриһэн,
Дуулга малгайгаа үмдэһэн,
Жада зэбсэгээ бариһан.
Гераклын зэбсэгтэл тэдэнь хүндэ,
Яларжа байба наранай элшэдэ.
Колхидын зон сугларанхай,
Хадын хаяагаар зогсонхой.

Ялалзаһан мүшэдтэл бэе, зэбсэгтэй
Ясон бууба эрье дээрэ арганайхидтай.
Ярма-буулга сарнуудта углахы бэдэрбэ,
Түмэр анзаһа оложо баһа бэлдэбэ.
Хуяг дуулгаараа бээе халхалаад,
Хүлэхэ сарнуудые бэдэржэ гараба,
Хоёр буханууд гэнтэ агыһаа гараад,
Бурхираад, галаар турьян добтолбо.

Бүхы хүсөөрөө Ясоние эбэрээрээ дараад,
Ямаршые хүнэй тэсэхэгүйгөөр мүргэбэ,
Ясон хуяагаараа бээ аршалаад,
Яг байсадал байрадаа байжа үгэбэ.

Дахин, дахин буханууд добтолно,
Дэгнүүл, шорой, тооһо үрхирүүлнэ.
Баатар гарнуудаараа эбэрнүүдһээн татаад,
Бариба Ясон хүллэхы тэдэниие анзаһадаа.
Гайтай буханууд аашална,
Галаар Ясоние турьяна,
Зүгөөр Ясон гэмтэнэгүй,
Зэрлиг бухануудые табинагүй.
Кастора Полидевка хоёрые дуудаад,
Хүллэбэ хамтадаа бухануудые анзаһадаа.
Жадаараа хадхаж, Ясон тэдэниие тууба,
Газар хахалжа, луугай шүдэнүүдые тариба.

Тарилгаа дүүргээд
Бухануудые мулталба,
Шангаар хүхирээд,
Жадаараа сохёод намнаба.
Бурхираад, хэрхирээд, эрхирээд
Буханууд дары талииба,
Байсын гүнзэгы агы бэдэрээд,
Булай түргөөр тэрээ руу шургаба.
Ажалайнгаа түрүүшын хубиие дууһаад
Амархая Ясон Фазисай эрье ошобо,
Дуулга малгайгаараа удхаж абаад
Дуран соогоо ундаяа харюулба.

Теэд удаан амархын арга болобогүй,
Тариһан газарһаань жадын эри бултайба,
Тэрэнэй удаа гара гараһаар удангүй
Тариһан газарынь зэд хилгаһаар дүүрэшэбэ.
Эндэ тэндэ газар хүдэлжэ эхилбэ,
Эндэ тэндэһээ дуулга, тархинууд бултайба
Гэн байтар бүхы хахалһан газар бүрхөөгдэбэ –
Гайтай ялалзаһан хуягтай сэрэгүүд бии болобо.
Медеяын хэлэһые Ясон гэнтэ һанаба,
Миин хүнэй даахаар бэшэ мантан шулуу олобо,
Ганса гараараа тэрээниие дээшэнь үргэбэ,
Газарһаа ургаһан сэрэгүүд тээшэ шэдэбэ.

Сэрэгүүд хоорондоо тулалдажа эхилбэ,
Халуун шуһата байлдаан болобо.
Ясон хуйһаань һэлмээ һугалба,
Яаралгүй тэдэниие сабшажа оробо.
Таригдаһан газар дээрэ удангүй
Тэрэ гэхэ сэрэгшэ үлдэбэгүй –
Хадуураар сабшуулһан таряанай үрэдэл
Хуу булта унаад жэрылдэн хэбтэбэл.
Хаан муухайгаар Ясоние харана,
Хүсэ ехэтэй байһандань гайхана,
Хойшоошые харангүй хүнгэн тэргэдээ һууба,
Харгыдаа тэрээниие хүнөөхээ бодомжолбо.

VI

Эет ордондоо ерэбэ,
Изагууртай хүнүүдээ суглуулба,
Арганайхиды хүнөөхые зүбшэлдэбэ,
Медеяын тэдээндэ туһалһые тухайлба.

Медеяшье аюулда ороһоноо ойлгобо,
Нойрсожо байшандаа огто ядаба,
Харанхы хүни һэмээхэн гэртэһээ гараба,
Арганайхидай түүдэгэй гэрэл руу шамдаба.
Ясониие байраһаань дуудажа гаргаад,
Ямар байдалда ороһыень дуулгаад,
Аресай шугы мэнэ ошолсохоёо дурадхаба,
Алтан нооһо тэндэһээ абахыень хэлэбэ.

Ясоншье түргэхэн хуягаа үмдэбэ,
Аресай нангин шугы руу хоюулан гэшхэлбэ.
Аһан тойрон харанхы, айдаһатай,
Арюун нангин модондо үлгөөтэй
Алтан лэ нооһон яларна, гайхалтай.
Ясон Медея хоёрой шугы соо ороходо,
Алтан нооһондо дүтэлэн ерэхэдэ
Гаһар томо луу гүрбэл бодобо,
Гал дүлөөр турьян тэдэниие угтаба.
Медея нойрой Гипнос бурхании дуудаб,
Гайтай шанга тарниин үгэнүүды шэбшэбэ,
Газар дээрэ хорын эльбэтэй унда адхаба.

Газар үмхэн луу гүрбэл унаба,
Гаһар толгойгоо үргэхы хүсэн үгы,
Медея дээрэһэнь нойрой ундаар сүршэбэ,
Могой амаа ангайлгаха юрэдөө шадалгүй.
Могойн дүлэтэ нюдэнүүд анилдаба, аргагүй,
Нооһо үлгэһэн модон доро хэбтэбэ, мэдээгүй.
Алтан нооһые Ясон модонһоо абаба,
«Арга» тээшээ хоюулан шамдуу гүйлдэбэ.

Гайхан арганайхид алтан нооһые харана,
Гэбэшье үлүү сагай үгы мэдэнэ –
Онгосодоо шамдуу булта һууба,
Фарисай урасхалаар далай руу түргэн бууба.

Үглөөгүүр лэ эртэ Эет дуулаба,
Алтан нооһоёо абхуулһанаа мэдэбэ,
Арганайхидтай Медеяын тэрьелһые ойлгобо.
Уур сухалда Эет абтаба,
Арганайхиды намнахы захирба,
Хүсэжэ бусаагаагүй һаатнай, гэбэ,
Хуу бултыетнай саазалхаб гэбэ.
Колхидынхид онгосоо буулгаба,
Хаанай хүбүүн Абсирт түрүүтэй,
Хулуушады заатагүй хүсэхэ уялгатай
Арганайхидай хойноһоо мүрдэжэ гараба,
«Арга» харагданагүй, холо ошоһон байба.

VII

Далбагаа үргэхэн «Арга» онгосо
 Далай дээгүүр тамарна,
 Истр мурэнэй хоолойн гараса
 Арганайхидые хаатуулна.
 Гурбан хоног үнгэрбэ,
 Гурбан үдэр тамарба.
 Эсэстэй Скифын газарта ерэбэ,
 Эрмедень Эетын сэрэгүүд угтаба –
 Тойруу замаар ябаһанаа
 Арганайхид ойлгобо,
 Богони замаар ерэхэнээ
 Колхидынхид түрүүлбэ.

Хэды дахин арганайхидһаа олон,
 Хэлэшгүйгөөр зэбсэглэгдэхэн
 Колхидын сэрэгүүд диилдэхгүй,
 Һанахашье юмэн байхагүй.
 Яалтайб, юу хэлтээб,
 Ямар арга һаналтайб?
 Ясон нүхэдтэйгөө зүбшэлдэбэ,
 Иимэ юмэ һанаба.

Я с о н:

Колхидынхидта хэлэхэ,
 Медее бусаахы зүбшөөбэбди гэхэ.
 Абсиртда дамжуулха,
 Дуган соо орхёобди, дүүгээ аба гэхэ.
 Харин ноһон бусаагдахагүй,
 Хаанай хэлэхэн зүбшэлтэгүй –
 Хуу даабариень Ясон дүүргэхэн,
 Хаанай зарлигаар ноһон намда үгтэхэн.

Дүүгээ абархаяа Абсирт ерэбэ,
 Дуганай нангин тахилда оробо.
 Зутар ябадал Ясон Медеей хэбэ –
 Зэбсэггүй хүниие нангин хүмэ соо алаба.
 Абсиртын бэеые Истрын долгиндо хаяба.
 Арганайхин түргэн онгосодоо һууба,
 Истра өөдэ һэлюурнүүдээрээ һэлибэ,
 Колхидынхидай дуулаагүйдэ холодобо.

Арганайхид уни удаан тамарба,
 Адриатикын далай дээрэ бууба,
 Ухаангүй шанга һалхи шуурганда сохигдобо,
 Уһан дээгүүр үндэр долгинууд эбхэрбэ.
 Һалхинай сохисо «Аргын» далбага шуулана,
 Һүрөөтэй долгин онгосын хажууе нахиилгана,
 Хүсэтэй баатарнууд һэлюурнүүдээрээ һэлинэ,
 Хайрагүй шуурган һэлюурнүүдыеһе хухална.
 Хосорхо сагын арганайхидай ерэбэ.
 Холоһоо гэнтэ абьяан дулдаба,
 Хитэгһээ* онгосын тэрэн байба,
 Хатуу сарсын** хоолойһоо гараба.

Додондо ургаһан тэрэ сарса хэлэбэ,
Дары хандамаан Киркада ошогты гэбэ:
Медее Ясон хоёрые арюудхагты,
Муухай нүгэлһөөнь сэбэрлэгты.
Хэлэхэтээн зэргэ шуурган замхаба,
Хойто зүг руу онгосоо арганайхид залаба,
Тиррен далайгаар тамарба,
Эльбэтэй Киркын арал дээрэ бууба.
Эндэ хандамаанда нүгэлөө арюудхуулба,
Иимэ шанга тахил хүүлэбэ:
Зевсын урда шуһаар гарнуудыень угаалгаба,
Хүниие алаһанай бузар буртагынь гаргуулба.
Удаань Эринийн бурхан тахилда мүргэбэ,
Уур сухалаараа мүрдэхгүйень гуйба.
Гелиос бурханай үри һадаһые,
Медее гэжэ түрэлэйнгөө басагые,
Тэрэнэй үнэн нүхэр Ясониие
Арилгаба Кирка аюулта нүгэлһөөнь,
Арюудхаба, сэбэр болгооба.

Арганайхид тиигэжэ саашанхи замдаа гараба,
Олон үшөө аюулнуудтай ушарба,
Сцилла Харибда хоёрой хоорондуур гараба –
Заяаниинь эндэ дахин буруутаад байба,
Зевсын һамган Гера үхэлһөө тэдэнии абарба.

Сиренын хүгжэмтэ аралай*** хажуугаар гараба –
Сэнгүү аялга эзэлүүдгүйгөөр татуулба,
Алтан шаанзынгаа утаһые Орфей татаба,
Аюултай яндан сиренын дохёое тагалба.
Үндэр байсануудай хоорондохи
Уйтан хоолойтой Планктда аяншад дүтэлбэ,
Эрьюулгэтэн мушхарһан долгинуудынь тэндэхи
Орой хүрэтэрнь шэдүүлжэ, шууяжа байба.
Залуу ото ябахыень амбрози-эдеэ
Зевс бурханда асардагыһе гулабхаануудай
Али нэгэниинь эндэ хосордог туһагүй –
Иимэ үндэр долгиие дабахы һэдэлгүй.
Зүгөөр эдээндэ бурхан дахин туһалба,
Зевсын һамган Гера өөрөө оролдобо –
Эди шэдитэ Амфитритые аргадаба,
Эдэ долгинуудые номгоруулжа үгэбэ.

Арганайхид тамаралгаа үргэлжэлүүлбэ,
Феакийнайхидай арал хүрэжэ ерэбэ,
Хаан Алкиной баяртай тэдэниие угтаба.
Арганайхидай амархаяа буутар,
Нэгэһые үдэрэй үнгэрөөгүй байтар
Колхидын хүлэг онгосонууд**** хүсэжэ ерэбэ,
Медее мэнэ үгэхын эрилтэ табиба,
Арганайхидые, феакийнайхидыешье хүрдөөбэ.

Колхидынхидай эрилтые дүүргээгүй һаань,
Хаанай оролсожо болуулаагүй һаа,
Аймшагтай дайлдаан эхилхэ һэн,
Арганайхид яшаагүй булигдаха һэн.
Алкиной хаан шиидэбэ,
Иимэ захиралта үгэбэ.

А л к и н о й:
Хэрбээ тэрэ басаганай
Һамган бэшэ һаань Ясоной
Колхидынхидай эрилтые хангаха,
Үглөө үглөөгүүр ерэжэ абахыень зүбшөөхэ.

Тиимэ захиралтынь Ясондо Арета дуулгаба,
Тэрэл хүнindөө Ясон Медеятэй гэрлэбэ.

Үглөөдэрынь Ясон сугларһан зондо,
Феакийнхидай, колхидынхидай урда
Гэрлэһэнэйнгээ нангин тангариг үгэбэ,
Һамган болгоожо Медеяе абаһанаа дуулгаба.
Алкиной тиихэдэнь зарлиг гаргаба,
Медея нүхэртэйгөө байха ёһотой гэбэ.
Колхидынхид яяхашье аргаяа бараба,
Медеягүй гэдэргээ бусаха баатай болобо.

Хүндэтэй ямбатай угтуулһанаа амараад,
Хаанда, феакийнхидта һайниие дуулгаад,
Арганайхид гараба онгосодоо һуугаад,
«Аргань» шуумайба һалхинда туугдуулаад.

Олон үшөө бэрхэшээлнүүдые дабаһаар,
Оло дахин һалхи шуурганда сохюулһаар,
Пелопоннесын эрьедэ хуй һалхинда шэдүүлһээр,
Ливиин губиие онгосоёо үргэжэ гаталһаар,
Хабсагайһаа Гераклай гаргаһан аршаанаар ундалһаар,
Төөрижэ ябаһаар Тритондой ашаар абарагдаһаар
Арганайхид замайнгаа һүүлшын буудал хэхэ гэбэ,
Уһа абахаяа Крит арал руу онгосоёо залаба.
Зүгөөр Миносай мэдэлэй тэрэ газарта,
Уһаар хангагдахы һүүлшын һууринда
Зевс бурханай Миносто бэлэглэһэн
Зэд мантан Талос табибагүй, харуулшан.

Зай яалтайб, замдаа уһагүй ангажа хосорхо,
Заал һаа тиимэһээ уһа эндэһээ абаха.
Зэд мантан, хүрөөтэй Талос харуулшаниие,
Үгэ дуулахагүй, хүсөөр диилдэхэгүй юумые
Хайшан гэжэ үгэдөө оруулдаг юм,
Хайшаахан мэхэ гохо хэдэг юм.
Медея эндэ туһалба,
Эльбынгээ ашаар Талосые унтуулба,
Арганайхид тиигэжэ, уһаар дүүрэн хангагдаба.

Аполлон бурханай
Алтан годлинууд агаарта ялаганаба,
Арганайхидые тиигэн аймшагтай,
Аюултай хүнийн шуурган соогуур газаршалба.
Аяншад эсэстээ
Арай шамай Иолкадоо хүрэжэ ерэбэ.

*Хитэг – корма (онгосын).

**Сарса – дуб модон.

***Сиренын хүгжэмтэ арал – эндэ буугаа һаа, хосорхо, тэндэһээ һөөргэнь хэниешье табидаггүй.

****Хүлэг онгосонууд – флотилия.

VIII

Буряад уншагшадтаа
Домогые эхинһээнъ
Дуулгаагүй хадаа
Хэлэхэ болоноб, юунһээ,
Ямар тиимэ ушарһаа
Ясоной Колхида зориһые,
Алтан нооһо асархаяа гараһые.
Иимэ ушар болоһон юм:
Фессалиин эрьедэ,
Далайн буланда
Кретеһ гэжэ хүн
Иолк хото байгуулһан юм.

Кретеһеһын наһан болоходо
Тэрэнэй хүбүүн Эсондо
Угыень залгуулан
Захирагшын тушаал олгогдоһон.
Зүгөөр эхэһээнъ түрэхэн
Посейдон бурханай хүбүүн
Пелий гэжэ хүн
Эсонһоо засагыень буляһан.
Эсон одхон хүбүүнэһнгээ түрэхэдэ
Пелийһээ айжа, нюуһан,
Холо ойдо, хабсагаһн агыда
Хирон кентавраар тэжээлгэхэн.

Ухаатай Хироноор үргүүлһэн
Эсоной Ясон тэрэ һэн.
Һэлмээр сабшажа,
Жадаар хадхажа,
Номо һуршаар харбажа һураба,
Эрэ доргон болобо,
Эрэлхэг эрэ гэгдэбэ.
Хурса ухаатай,
Хүсэ ехэтэй,
Хэтэршгүй арга шадалтай
Сэбэр һайхан хүбүүн шиидэбэ –
Засагаа Пелийһээ бусаажа абаха гэбэ.

Иолкын талмай Ясон ерэбэ,
Олон зон тэндэнь сугларһан байба.
Гайхан тагнаһн хүбүүе улад харана,
Гермес гээшэ гү, Аполлон гү гэлдэнэ.
Ясон тэдэнһээ ондоогоор хубсалһан,
Эрбэдэй* эрөөн арһа мүртөө нэмэриһэн,
Үдхэн хара үһээ сэмбэлзүүлһэн.
Нюур шарайнгаа һайхааршье,
Бэе махабадаһнгаа тамирааршье
Бага бурхан мэтэ үзэгдэнэ,
Хоёр жада тулаад байна,
Хүбүүе улад харасагаан һурагшална.

Хүнгэн гоё тэргээрээ Пелий ерэбэ,
Хүбүүе баһа анхарба,
Хэнэй хүбүүн хэн гээшэбши гэжэ асууба,
Харюу иимэ дуулаба.

Я с о н:

Хорин жэл соо агы нүхэн соо нууһанаа,
Хирон багшада хургуулһанаа
Энэ өөрынгөө нютагта бусаба гээшэб,
Пелий гэжэ хүнһөө
Засаг түрээз бусаажа абахаяа ерэбэб.
Эсэгыемни Эсон гэдэг,
Юрын эрхэтэн болгогдоһон гэжэ дуулааб,
Иолкда ажаһуудаг.

Ясон һүүлдэнь эсэгэдээ ошобо,
Эсэгэнь хүбүүндээ баярлаба,
Аха дүүнэрээ суглуулба,
Табан үдэр, табан хүни найрлаба.
Захирагша болохо гэхэн хүсэлыень дэмжэбэ,
Дүүгэйн хүбүүд Ясонтой Пелийдэ ошолсобо.
Ясон Пелийдэ иигэжэ хэлэбэ.

Я с о н:

Эсонһоо буляһан зөөриие
Өөртөө орхиходош болохо гэнэб,
Одоол бусааха болобош эсэгымни засагыё.

Арсахаяа урдаһаань Пелий айба,
Иимэ юумэ һанаба.

П е л и й:

Зай яахаб, зүб, болоно.
Зүгөөр нэгэл иимэ хэрэг байна.
Газар дорохи бурхады
Гаһар һайнаар хүндэлхы
Эрилтэ табигдахань шамда.
Аяар холын Колхидада
Ами бээтэйгээ хахасаһан
Фриксын зоболонто хүнэһэн
Зүүдэн соомни ото ерэнэ,
Зобооно намайе, аргадана,
Нэгэ ехэ хэрэг бүтэйхыё захиана,
Ши, Пелий, Колхидо ошо гэнэ,
Алтан нооһо тэндэһээ асара гэнэ.
Дельфада тиихэдэ үшөө байхадам
Годлёор харбадаг Аполлон бурхан
Тиигэжэ намда баһа хэлэһэн,
Өөрынгөө зүгһөө тиимэ захяа үгэһэн.
Тээд би үндэр наһатай болоһонби,
Тэрэ холын аян замда тулихаби,
Тиимэ хэрэг эрхилхээ зүрхэ алданаби.
Харин ши хүсэн дээрээ ябанаш,
Харюусалга ехэтэй,
Баатарлиг ябадалай жэшээтэй
Энэ хэрэг эрхилээ бол, шадахаш.
Ерэхэдэшни шамайе хүндэтэйгөөр угтахаб,
Хаанай шэрээдэ ямбатайгаар нуулгахаб.

Иигэжэ Ясондо Пелий тиихэдэ хэлэһэн,
Тиигэжэ тэрэниие хосороохо гэхэн.
Залуу хүбүүн хүсэндөө дашуураад,

Зутар мэхэтэй Пелийн үгэдэ этигээд,
Холын замда түхээржэ эхилээ бэлэй,
Колхида зориһонойнь ушар тиимэ һэмнай.

**Эрбэд, ирбис – пантера*

IX

Хара ханаатай, муутай Пелий
Хэлэхэн үгэдөө хүрөөгүй –
Хаанай шэрээдэ Ясоние һуулгаагүй,
Ямаршы захирагшын тушаал үгөөгүй.
Яжа тэсэхэн юм Ясон зосоогоо гомдонгүй,
Яжа байһан юм мэхэлүүлхэнээ мартангүй.
Зүгөөр Медея тэнсэлгүй муутай байба,
Засагы Ясонда үгөөгүйдэнь хоролхобо.
Медеяын эди шэдитэйнь мэдээжэ,
Мууешье, хайешье хэжэ шададаг гээшэ.
Медеяын ханаашы хэлэхэмни гү,
Саашадаа юунэй болоһые хөөрэхэмни гү?
Зай, буряадууд, шагнагты юунэй болоһые.

Залуу бэриингээ эди шэдитээ
Залиржа эхилхэн Эсон дуулаба,
Зүнтэй, домтой, эльбэшэ эмэгтые
Залуу өөрыень болгоохы гүйба,
Ясоншы эсэгээ залууруулхы хэлэбэ.
Зүбшөөлөө Медея үгэбэ,
Зүгөөр Гекатын лэ туһалаа хаа, гэбэ,
Зүндөө хэрэг бүтэхэ гэжэ хэлэбэ.

Һарын арбан табан болобо,
Хахад хүни Медея гэртэхээ гараба,
Хүл нюсэгэн, хара хубсаһатай,
Хара үһэниинь задалаатай.
Хээрэ хон жэн,
Хуу юумэн нойрсоһон.
Һарын сагаанда Медея дуугай гэшхэлнэ,
Харгын гурбан халаагай эхин дээр ерэнэ.
Үргөөд гарнуудаа, гурба дахин хашхарба,
Үбдэглэжэ һуугаад, тарни шэбшэжэ эхилбэ.
Һары, газары, одо мүшэды тарнидаба,
Һалхинда, хүнидэ, хада, голнуудта хандаба,
Ой мододой, хүниин бурхады уриба,
Агуухэ Гекатада мүргэбэ,
Абаралынь анхаржа, туһалхыень гуйба.
Абарал дүлгыень Геката дуулаба.
Далитай луунууды хүллэхэн
Дамнуурга-тэргэнь тэрэнэй хайхан,
Медеяын урдуур Геката гүйлгэбэ –
Абарал-тарниинь дуулаһанаа мэдүүлбэ.

Эльбын шэдитэй ургамалнууды,
Элдэб янзын үндэхэнүүды,
Эндэ тэндэ, ой соогуур,
Үндэр хада уулын хаяагаар,

Уһа голнуудай эрьеын хажуугаар,
Уһан далайн арал дээгүүр
Юһэн үдэр, юһэн хүни Медея суглуулба,
Эдэ бултыг Эсоной гэртэ асарба.

Хоёр гунгарваа түхээрбэ,
Хоёр далга табиба,
Нэгэнийн – Геката бурхание хүндэлһэн,
Нүгөөдэнь – залуугай бурханда зорюулһан.
Гунгарваагай урда хоёр нүхэ малтаба,
Хоёр хара хонидоор үргэл хэбэ,
Һүн бала хоёроор сүршэбэ –
Харанхы хүнийн,
Хатуу эльбын
Геката бурхание хүндэлбэ.
Газар дорохи бурхануудта мүргэбэ –
Наһатай Эсоние абаашаагүйень гуйба.

Эсонии асархыг Медея захиба,
Эльбээрээ тэрэниие унтуулба,
Эльбэтэй ногоонууд дээрэ хэбтүүлбэ.
Зэд тогоон соо эльбын унда бусалгаба,
Сагаан хөөһөөр тэрэнь зарсаад байба.
Нангин модоной эшээр ундаяа худхаба,
Ногоо набшануудаар эшэнь хушагдаба,
Ногоон үрэнүүд эшэһэнь бултайба.
Ундын дуһаһан лэ газарта
Ургамал, сэсэгүүд ургана.
Тиигээд Медея Эсоной хүзүүе отолбо,
Тиигэжэ хуушан шуһыень тэрэнэй гаргаба.

Эсоной шархатаһан бэе руу юулэбэ,
Эм домто шүүһээ Медея шудхаба.
Ай бурхан! Үбгэнэй
Саһан шэнги сагаан үһэнэй
Үнгэ харалжа эхилбэ,
Уршалаанууд үгы болобо.
Туранхай мүсэ бэень
Сула боложо эхилбэ,
Һула хонхор хасарынь
Һайхан улаабтар болобо.
Эсон һэрээд, залуу болоһоноо ойлгобо,
Хүсэ тамиртай, задарюун болоод байба.

Энээнэй һүүлээр Медея
Ясоние мэхэлһэндэнь,
Засагаа үгөө үгүдэнь
Үбгэржэ эхилһэн Пелийе
Үгы хэһыг шиидэбэ,
Үһөөгөө абахын хара бодолдо абтаба.

Үгэдөө Пелийн басагадыг оруулба,
Эсэһыень Эсондол залуу болгохоб гэбэ.
Эди шэдидээ улам этигүүлхыг бодобо,
Иимэ юмэ тэдэ басагадтань харуулба:

Хониие алаад, бусалһан тогоо руу шэдэбэ,
Хурьган болоод, тэрэнь хүрэжэ гараба.
Гайхамшаг үйлэ басагадые гайхуулба,
Эсэгыень залуу болгохы туршахыень зүбшөөбэ.

Ондоо эльбын шүүһэ Медея бэлдэбэ,
Эди шэдеэрээ тэрэ Пелийе унтуулба.
Удаань басагадыень дуудаба,
Эсэгынгээ хоолойе отолхыень дурадхаба.
Зүгөөр басагадынь зүрхэлбэгүй,
Эсэгэдээ гарнуудаа хүргэбэгүй.
Медея тэдэниие хараажэ оробо,
Мэнэ гэнээр отологты гэдэ.

М е д е я:
Үтэр хоолойень отологты гэнэби,
Хуушан шуһыень гаргахамни,
Залуу шуһа шудхахамни.

Байтараа зүрхэлбэ басагадынь,
Буруу хараад абаяа һэлмээр сабшаба.
Нойrhoо һэрибэ шархатаһан эсэгэнь,
Бодохо шадалгүй гараа дэлгэбэ,
Басагадни, юрэдөө яабабта гэдэ,
Юундэ абаяа алахатнайб гэдэ.
Хоёр басагад һэлмээ унагааба,
Хүхэ сагаан болоод мэдээгээ алдаба.
Медея үтэр гүйжэ ошоод,
Пелийн хүзүү руу худхаяа шааба,
Тэрэнэй бэеые хэршэжэ отолоод,
Тогоо руу бусалһан шэдэжэрхибэ.
Далитай луунуудтай тэргэ харагдаба,
Пелийн унтари соо орожо ерэбэ,
Медея тэрээндэ һуугаад үгы болошобо.

Адраст хүбүүниинь Пелийе хүдөөллэбэ,
Хаанай үхэһэнэй заншалта наадан эхилбэ:
Бүхэ барилдаан, шаасалдаан,
Хүнгэн тэргээр гүйлгэлдөөн,
Хүл нюсэгөөр урилдаан.
Хэдүүдэйн диилэһээр яахамнайб,
Хэниеншье тэдэнэй мэдэхгүй һэмнайб,
Хинагшаар лэ, шүүгшээр* табигдаһан
Минии мэдэхэ хүн Гермес өөрөө байһан.

Ясон Иолкын хаан болоогүй,
Адраст тэрээниие нютагтаа байлгаагүй –
Медеяын Пелийе алаһанай түлөө
Хоюулыень Иолкаһоо тэрэ үлдөө.

*Шүүгшэ - судья

Х

Ясон Иолкаһоо намнуулаад,
Гараба Медейтэйгээ хоюулаа.
Креонт хаанай нютаг ерэбэ,
Коринфда тэдэнэр байрлаба.

Холо гэртэнээ ошоошье наа,
Хоюулан жаргалтай нууба,
Хэды гасаланда ороошье наа,
Хоёр хүбүүдые Медея түрэнбэ.
Зүгөөр тэдэнэй хуби заяанда
Зүггүй ехэ буруулган болобо –
Креонт хаанай Главка басаганда
Ясон ойгоргүй дурлашаба.

Медеяда үгэнэн тангаригаа
Ясон яашагүй эбдэбэ,
Найшаан дурлахан Главкыгаа
Намган болгоохые шийдэбэ.
Хаан Креонт хорибогүй,
Басагаяа үгэхээ арсабагүй,
Ясоной солотойе дуулахан,
Главкынгаа дуратайе мэдэнэн.

Медея Ясоной урбаһые дуулаба,
Муудаба, гашуудаба, сүхэрбэ,
Шанарлан уйдхарт абаба,
Шулуундал абагүй болошоод нууба.
Табагта хүрэнгүй, эдингүй,
Тайбашаруулхада* дууланагүй.

Тиигэбэшье Медея миин нуугаагүй,
Түрэхэнөө хэн байһанаа мартаагүй –
Гайтай изагууртын үриэ наана,
Гани догшон уурта абтажа захалба,
Галзуу шэрүүн зангаа гаргажа эхилбэ.
Гэрэл туяата Гелиосай хүбүүнэй,
Колхидын агуу суута хаанай
Эди шэдитэй басаган бэшэ аал?
Элдэбын дайсадта баһуулха аал,
Эдэндэ бээ доромжолуулха аал?

Үгы! Уур сухалдаа эхэнэр хүрөөтэй,
Үһөө мүнөөнь бүри аймшагтай.
О! Медея харюугаа абаха.
Олиг тоолхогүй Ясоние,
Тэрэ Главкыень, тэрэнэй эсэгы –
Тэдэниие бултыень хүнөөхэ!
Галзуурхан юумэдэл Медея аашална,
Хилэн** соого булты дурдана,
Хараалай муугаар хараана,
Ясоние, үхибүүдээ зүхэнэ***.
Зоболонто Медея бурхадта мүргэнэ,
Залинда сахюулаад алахые гуйна –
Үхэлые өөртөө тэрэ дуудана.
Үгы бол гай гасаланһаа,
Муухай зоболон тамаһаа
Мултаржа гарахые бодоно.

М е д е я:
Ясон юундэ хархис ябадал гаргабаб,
Яахадаа намайе доройтуулбаб?
Би тэрэниие абараа бэшэ хэн гүб,
Луу гүрбэлые нойрсуулаа бэшэ хэн гүб?

Ясоной түлөө үхэтэрөө оролдооб,
Алтан нооно абхуулжа үгөөб,
Ахаяа мэхэлжэ алуулааб,
Пелие алааб.
Зевс бурхан харана гүш,
Фемида бурхан шүүмжэлнэ гүш,
Ямар юумэ Ясоной хэһые ойлгоно гүш?

Ясониие хэһээхы,
Үһөө харюугаа абахы
Улам Медея бодомжолжо эхилбэ.
Хай даа, Креонтшые орожо ерэбэ.
Хэды Медеяһээ айдагышые хаа,
Хэсуу шэдитэйень мэдэдэгшые хаа,
Креон занган Медеяда хэлэбэ,
Хари гэбэ, мэнэ эндэһээ яба гэбэ,
Коринфые орхёод гара гэбэ.

Медея арсабагүй, мэхээ гаргаба,
Креонтын хэлэһые зүбшөөбэ,
Ябахал болобо гүби даа гэбэ,
Бэлдэхэ, түхээрхы саг эрибэ,
Нэгэ үдэршые хүлээхые гуйба.
Креонт Медеяда шэрүүнээр хэлэбэ.

К р е о н т:
Үглөөнэй наранай элшээр хараа хаа,
Үшөө Коринфһаа гараагүй байгаа хааш,
Хүбүүдтэйшни хамта саазалхаб,
Хайра гамгүй хосороохоб.

Өөрынгөө хубиие Креонт мэдээгүй,
Өөрөө өөртөө алууршые олоһоноо ойлгоогүй.

*Тайбашаруулха – утешать.

**Хилэн – уур суhal.

***Зүхэхэ – проклиная.

ХI

Саазалуулхаһаа Медея юрэдөө айгаагүй,
Сунхигар Селенада дэмы тангариглаагүй,
Абарагша бурхан Гекатаяа мартаагүй,
Алахадань дайсадаа туһалхы гуйхаяа алдаагүй.

Ясон дэмы Медеяда хэлэнэ,
Өөртэнь, Медеядал, ашагтай байхаяа,
Өөрынгөө хүбүүдтэл хожомоо туһалхаяа
Зорюута Главкые абахамни гэнэ.
Медея Ясоной худал үгэдэ этигэнэгүй,
Яндан Сизифэй үри хадаһануудай,
Ясоной шэнэ һамганай, хадамуудай
Наадан, шоглол болохоёо һайшаанагүй.
Медея Ясониие урбаһандань зэмэлнэ,
Харахашые ондоо дурагүйгөө мэдүүлнэ,
Хилэндэ бурхадай заатагүй хүртэхэш гэнэ.

Медея мүнөө Ясониие үзэн ядана.
 Тэрээндэ урдань дурлаһанаа шамална,
 Тэрээнэй түлөө эхэ эсэгээ,
 Түрэл ороноо, аха, эгэшээ
 Мартаһандаа голхорно.
 Уур сухалда абтаад Ясон бусана,
 Хойноһоонь Медея элиг наадан болоно,
 Шоо үзэнгээр аюул үзэхыень занана,
 Хараарай, нүгэлөө дүүрэн үзэхэш гэнэ.

Энэ үедэ Афинын хаан Эгей ерэнэ.
 Дельфһээ тэрэ Троисен ошожо ябаһан,
 Замдаа Коринфда тогтоһон,
 Медее угаа хүндэтгээгөөр мэндэшэлнэ.
 Юунээ эндэ болоһые һураба,
 Юундэ гуниг гутаралда абтаһыень асууба,
 Юунэй болоһые Медея хөөрөжэ үгэбэ.
 Нүхэртөө хаяулһан,
 Креонтдо намнуулһан,
 Хэндэшые хэрэггүй болоһон
 Медея Афинын хаанда мүргэбэ,
 Орохо, байрлаха газар үгэхыень гуйба.

Энээндэнь хаанай туһалаа болонь,
 Эди шэдеэрээ өөртэнь туһалхые хэлэбэ,
 Энэ болотороо үхибүүгүй ябаа хадань,
 Угаа олон хүүгэдтэй болгохые дурадхаба.
 Эгей Медеяда байра олгуулхаяа амалба,
 Газарай бурхан Гейеэр тангариглаба,
 Гелиосоор, Медееын үбгэ эсэгээр, андагайлба*,
 Олимпын бүхы бурхадта мүргэхэб гэбэ,
 Дайсадта үгэхэгүйень гуйхаб гэбэ.

Медеейэй нэгэл онсо хэлсээ хэбэ:
 Коринфын хаантай муудалдаагүйшэм дээрэ гэбэ,
 Медееые тиимэнээ өөрөө Афина ерэхыень гуйба.

Байха газартай болоһондоо Медея баярлаба,
 Бүри одоол һанаһанаа бүтээхэнь гээшэ.
 Бодомжолоод, тэрэ иимэ юумэ һанаба:
 Оо, үгы! Главка Креонт лэ хоёрые бэшэ,
 Өөрынгөө хоёр үхибүүдые үшөө
 Нэгэ мүнэн алаха гэбэ.

Ясондо зарса эхэнэрые эльгээбэ.
 Ясон ерэбэ. Медея номгорһоншог,
 Хуби заяантайгаа эблэрһэн юмшэг
 Хэлээшыень мэдэрһэнээ маяг үзүүлбэ,
 Ясоной шиидээшые ойлгоһондол болобо,
 Гансал нэгэ юумэ хэхыень гуйба –
 Коринфда хүбүүдээ орхихые
 Креонтоо зүбшөөл абахые.

Хүбүүдынь энэ үедэ оробо,
 Хараад Медея бархирба.
 Тэбэринэ үхибүүдээ, таалана,
 Тэдээндээ дуратайгаа мэдүүлнэ,
 Тиигэжэ Ясонтой нэгэ асуудал шиидхэгдэбэ.

Үнөөгөө абахань үлэбэ, энэнь юунһээшье үнэтэй,
Креонт Главка хоёрые яажа хүнөөлтэйб?
Медея ханажа ядаха бэшэ даа, иихэ:
Главкада дохижо, мүргэжэ байһанаа дуулгаха,
Шэнэ бүлэдэнь үхибүүдыень орхихы гуйха.

Байг лэ тэдэнь эндээ гэхэндэнь баярлаад,
Баярые Главкада хүргэхэнөө дурдаад,
Бэлэг тэрээндэ Медея бэлдэбэ,
Баян хубсаһа, алтан титим эльгээбэ.
Баярыень хубаалсаһан Главкашье баярлаба,
Баян хубсаһыень үмдэбэ,
Алтан титимыень тархидаа угалба.

Бэлэгэй хубсаһа үмдэхэтэйн сасуу,
Алтан титимыень угалхатайн сасуу
Эльбэтэй шүүхэнэй хоро бэе руунь оробо.
Главкын бэеы хубсаһан галаар шатааба,
Зэд сахариг толгойень хабшажа эхилбэ,
Тэсэхын аргагүй бажууба –
Туйлдаа хүрэжэ Главка хосорбо.

Эсэгэнь туһалхаяа шамдан
Зоболонто басагаяа тэбэрибэ,
Зүгөөр Главкын хубсаһан
Заяагүй тэрээндэ няалдашаба.
Креонтын бэе шатажа эхилбэ,
Үбшэнтэйшье гээшэнь тэнсэлгүй,
Няалдаһан хубсаһа хуулахые оролдобо,
Мяхантайн таһарна, абха танаггүй.
Креонтшье зобохын ехээр зобобо,
Медеяын бэлэгһээ тиигэжэ хосорбо.

Главкын, Креонтын үхэтэрөө ёолоһые
Медея ордонһоо шагнаба, шаналбагүй.
Зүгөөр тэдэнэй үхэл тэрэнэй хүсэлые
Зүндөө бүтэшэнэн шэнгээр хануулбагүй.
Алуурай хэрэгы Медея хүсэд дүүргээгүй,
Ясонһоо үнөөгөө үшөө һайса абаагүй,
Өөрынгөө үхибүүдые алаха гэхэнээ мартаагүй.
Зүгөөр Медеяда хүбүүдын яабашье хайратай,
Зүрхэлнэгүй. Гэнтэ ухаандань оробо шэгтэй:
Креонтын түрэлтэн мэнэ мэнэ дуулаха,
Креонт Главка хоёрые алаһыень мэдэхэ,
Медеяын үхибүүдые харюудань гэмнэхэ.
Алаһыень дуулаад һула һуухагүй,
Өөрын үхибүүдые хайрлахагүй,
Эхын үүсхэнэн гэмэй түлөө хэхээхэ,
Эдээниень зааагүй хосороохо.

Медея яаража ордон руугаа оробо,
Тэндэхээ удангүй хашхараан, ёолон дулдаба –
Медея үхибүүдээ өөрынгөө гараар алаба.

Главкые, Креонтые
Медеяын алаһые
Ясон удангүй дуулаба.

Ойлгобо ехэ аюулай ерэһые –
Үхибүүдээ амидыдань абархые
Медеяын ордон тээшэ яараба.

Ордондо ерэхэдэнь, үхибүүдынь үгы.
Үүдэниинь суургатай, хэншьегүй.
Гэнтэ агаарта луунуудые хүллэһэн,
Гелиос бурханай эльгээһэн
Хүнгэн тэргэ дээрэ һууһан
Медея хүрэжэ ерэнэ.
Тэрэнэй хүл доро – алуулһан
Ясоной үхибүүд хэбтэнэ.
Ясон хүбүүдээ хараба,
Ухаа мэдээ алдаба,
Хайрлахы хэшээхы Медеяда хандаба,
Хүбүүдээн бэеые орхихыень гуйба.

Хоро хээгүй үхибүүдээ,
Хайратай хоёр хүбүүдээ
Хүдөөллэхээ өөрөөн
Һанаһан байгаа Ясон.

Зүгөөр энэшье тайбшаралые**
Медея Ясондо үгэбэгүй,
Тэргэдээ ашаад хүүрнүүдые
Тонилбо хараа бараагүй.

Түгэсхэл.
Ясоной саашанхи байдал бүрүүл һэн,
Ямаршье баяр баясхалангүй һэн.
Хаанашье тогтожо шадаагүй,
Хаанашье удаан байгаагүй.
Нэгэтэ Ясон Иолк дээгүүр гараба,
Эрье дээрэ татажа гаргагдаһан
«Арга» гэжэ хуушан онгосоёо хараба.
Ясон тэрэнэй һүүдэртэ ошобо,
Амархаяа хитэг доронь хэбтэбэ,
Эсэһэндээ тиигээд тэндээ унташаба.
Энэ үедэ онгосын үмхирһэн,
Хуушарһан хитэг хухарба,
«Арга» үлэгдэлөөрөө унтаж хэбтэһэн
Ясониие даража алаба.

*Андагайлха – клясться.

**Тайбшарал – утешение.

Улаан-Үдэ хото, 2014 оной июнь һара

ЭРЖЭЭХЭН*Баатарлиг домог*

*Бальжан хатан, Эрээшхэн, Эржена Будаева гэдэг
буриад эхэнэрнүүдэй залиршагүй дурасхаалда*

I

Алдар суутай,
Агуу хүсэтэй,
Айхабтар баян
Троя гэжэ хото байһан.

Эллинэйхид атаархаад,
Эзэмдэхээ тэрэниие ханаад,
Эмниг онгосонуудаа* тиишэ залаһан,
Юһэн жэл шортоо – дайлажа ядаһан.

II

Анхан түрүүшынхиеэ гараад,
Абахаяа Троя ошоһон аад,
Аймшагтай шуурганда сохюулаад,
Авлидадаа грегүүдэй бусаһан
Ашаггүй тэрэ үе саг һэн.

Авлида боомтодоо** буугаад,
Мянга зуун наян зургаан онгосонуудаа
Авлидын эрье дээрэ татажа гаргаад,
Зуу мянган сэрэг сурнуудаа
Лаагар*** табижа байрлуулаад,
Грекын сэрэгүүдэй захирагша
Агамемнон хаан гэгшэ
Бусаба ниислэл хотодоо,
Микенынгээ ордондоо,
Клитемнестра һамгандаа,
Эржээхэн**** гэжэ басагандaa.

**Эмниг онгосонууд – флотилия.*

***Боомто – гавань.*

****Лаагар – лагерь.*

*****Эржээхэн – грек хэлэн дээрэ – Ифигения.*

III

Грекын сэрэгүүд гэмэрэлдэжэ эхилнэ,
Хэды болотор эндээ һууха юумэдбибди гэнэ,
Хэзээ дахин Троя дайлахаяа гарахабибди гэлсэнэ,
Хашартай болошобо, тарахамнай гэрнүүдтээ гэлдэнэ.

Троя тээшэ хэзээ дабшыхаяа
Тэдэнэр юушье мэдэнэгүй,
Дахин һалхи шуурганда сохюулхаяа,
Дахин төөрихээе һайшаанагүй.
Газаршан грекынхидтэ хэрэгтэй,
Газар мэдэхэ хүниие хаанаһаа ололтойб?

Түрүүн дайшалхаа гарахадань,
Трояе эзэмдэхээ дабшахадань
Түбэгтэй ушар болоһон юм,
Трояе оложо ядаһан юм.

Тиин тэдэнэр замдань дайралдаһан
Томохон газар дээрэ буужа ерэнэн.
Тэрэнь Гераклай хүбүүнэй
Телеф гэдэг баатарай
Мизия гэжэ газар байһан –
Мүнөөхи Троя гэдэгынь бэшэ һэн.
Төөриһэн грекынхид алдуугаа ойлгоогүй,
Телефын уласы дайлажа оробо ойлгомторгүй.
Телеф сэрэгүүдээ суглуулба,
Хатуу байлдаанда оробо,
Хархис шухата дайн болобо.

Патрокл гэдэг нүхэртэйгөө ерэжэ,
Ахилл байлдаанда оролсобо,
Тиигэжэ грегүүд арайхан гэжэ
Телефые гэдэргэнь сухарюулба.

Үглөөдэрынь болобо.
Грегүүд алуулһан сэрэгүүдэйнгээ
Бэеые суглуулжа эхилбэ,
Эндэл мэдэбэ эндүүрһэнээ –
Эдэнь дайсадынь бэшэ байшаба.
Гераклай хүбүүн, хаан Телефтэй,
Холбоо баталһан һайн нүхэртэй
Дайлалдаһанаа ойлгобо.
Грегүүд түргэн гэмээ мэдэрбэ,
Телефшые хаантай хэлсээ хэбэ,
Грегүүдтэ туһалхаяа мэдүүлбэ.

Телеф зүгөөр Троя ошолсохоо арсаба –
Трояын Приам хаанай басагаар
Һамга хэһэн байба,
Хадамайнгаа урдаһаа байһаар
Дайлдахань таарасагүй, сээрлэбэ.

Троя тээшэ дайшалхы грегүүд гараһан аад,
Телефын сэрэгүүдтэй дайралдаад,
Туйлай шанга һалхи шуургантай дайралдаад,
Тэхэрижэ Авлидадаа бусаһаниинь тэрэ һэмнай даа.

IV

Грекын сэрэгүүд тэсэлээ һалажа эхилбэ,
Агамемнон хаанда дураа гутаһанаа мэдүүлбэ,
Дайлдахаяа баян Троя ябуулагты гэлдэбэ,
Үгы һаатнай үнэхөөр тарахамнай гэбэ.

Газаршан олдоногүй,
Телефһээ бэшэ хүн зам мэдэнэгүй.
Тиһээр гэнтэ бурхан туһалба гү,
Телефые газаршан болгохол болобо гү?

Иимэ ушар болоһон:
Грегүүдтэй тэрэ дайлдаанай үедэ,
Гэмшэлтэй хатуу тулалдаанай дунда
Телеф Ахиллада гуяа хадхуулһан,
Тэрэнь ехээр хабдаһан,
Үбдэхэ гээшэнь тэсэшэгүй,
Эдэгэжэ яашье үгэнэгүй.

Эсэстэй Телеф Дельфы ошобо,
Яажа эмшэлхээ Аполлонһоо асууба.
Иимэ харюу дуулаба:
Хэн шамайе шархатуулһан бэ,
Тэрэл хүн эдэгээжэ шадаха гэбэ.

Гуйраншын удархай хубсаһа үмдэнхэй,
Гаһар яндан таяг туланхай
Ерэбэ даа Телеф Микеныдэ,
Агамемноной ордондо.
Микенын хаанаар зууршалуулхаяа,
Ахиллаар эмшэлүүлхыень гуйхаяа
Телеф зорюута ерэнэн байгаа.

Эгээн түрүүн Агамемноной һамгантай,
Клитемнестра эхэнэртэй
Телеф эндэ уулзашаба,
Тэрээндэ ушараа дуулгаба.
Клитемнестра иимэ арга зааба:
Агамемноной гэртээ орохыень хараад,
Үлгыһөөнь Орест хүбүүхэниень гаргаад,
Гунгарваагай хажууда гүйжэ ошоод хэлээрээ,
Шархыем эмшэлхы туһалаагүй һаашни, гээрээ,
Тархиень хүбүүнээшни наншахамни энээгээрээ.

Телеф Клитемнестрын хэлэнээрнь болобо,
Түрүүшээр Агамемнон айгад ехээр абаба,
Тиигээд гэнтэ дуратайгаар туһалхаяа мэдүүлбэ:
Телеф Агамемнондо өөртөн туһатай –
Троя дабшахадань газаршан хэрэгтэй.

Агамемнон Ахиллада элшэды эльгээбэ,
Ахилла дуулаад ехээр гайхаба,
Яагаад эмшэн бэшэ аад, туһалхабиб,
Яажа Телефын шархые эдэгээхэбиб.
Зүгөөр сэсэн баатар Одиссей хэлэбэ,
Зүбтэй арга заажа үгэбэ:
Телефые шархатуулһан
Жадын үзүүрһээ хюһажа абаһан
Түмэрые шарха руунь хэхэш гэбэ.

Ахилл ерээд, Одиссейн зааһаар
Түмэрэй хюһадаһа шархадань хэбэ,
Телефын тэрэ үбшэн байһаар
Тэнсэлгүй түргэн эдэгэшэбэ.

Эдэгэнэндээ Телеф баярлаба,
Агамемноной дурадхаашые
Анхарһанаа дуулгаба:

Грекын сэрэгэй онгосонуудыг
Газаршалжа Троя абаашахаг гэбэ.

V

Одоо газаршаншье олдобо,
Онгосонуудшье заһабарилагдаба,
Тэнгисшэд* бэлэдхэлээ дүүргэбэ,
Дүүрэн хэрэгсэлнүүдээр хангагдаба,
Троя тээшэ гарахаяа бэлэн болобо.

Зүгөөр грегүүд талаангүй,
Авлидаһаа гаража шаданагүй –
Аяын һалхин үгы.
Нэгэтэ нангин гүрөөһыень
Агамемноной алаһыень
Артемида бурхан мартаагүй,
Уур сухалынь намхараагүй.
Артемидын эльгээһэн
Ара гэдэргээ һалхин
Грегүүдыг гарганагүй,
Хүлэг онгосонуудыень** табинагүй.

Грекын баатарнууд найдана,
Һалхинай һэлгэхы хүлээнэ,
Һалхин зүгөө һэлгэнэгүй,
Нэгэл шэгээ алданагүй.

Урмаяа сэрэгшэд хухарна,
Уйдхарай гунигта абтана,
Үбдэхөөр байдалда ороно,
Үбшэнэй зоболондо абтана.

Дурагүйдэлгэн эхилнэ,
Дурагүйдэгшэд гүнгэнэнэ,
Байдалынь тэдэнэй ханамжагүй,
Буһалгаа хэхэдээшье магадгүй.

Мэргэн үзэлшэ Калхас эсэстэй
Мэдэһээрээ хубаалдаба сэрэгэй ноёдтой.

К а л х а с:
Агамемноной басаган Эржээхэниие
Үргэл болгон баряагүй һаамнай, бидэниие
Артемида хандамаан хайрлахагүй,
Аян замда грегүүдыг гаргахагүй.

Агамемнон Микеныһээ бусажа ерэбэ,
Абаралыг дуулаад, һанаагаа ехэтэ зобобо.
Ами наһыень басаганайнгаа абархаяа
Арсаха гэбэ Троя руу дайлдахаа гарахаяа.

А г а м е м н о н:
Энэ буруу, худал хуурмаг. Үгы!
Артемида бурхан тиигэхэгүй,
Тиимэ юумэн байхагүй!
Би басагаяа алуулхагүйб,
Үргэл болгоожо үгэхэгүйб!

Менелай гэжэ ахань аргадажа оробо,
Артемидын зарлигыг эбдэжэ болохогүй гэбэ.
Агамемнон удаан бодолгодо абтаба,
Арсаха аргагүйгөө эсэсэй эсэстэ ойлгобо.
Клитемнестрада элшэниие эльгээбэ,
Тэрээндэ иигэжэ дуулгахыень захиба.

А г а м е м н о н:
Асараг Клитемнестра эндэ,
Эржээхэниие Авлидада,
Холын дайнда мордохынгоо урда
Хадамлахамни басагаяа Ахиллда.

Агамемнон, зүгөөр, Клитемнестрада
Үнэниие дуулгахаяа зүрхэсөөгүй,
Артемидын үргэл мандалда
Эржээхэнэй шэлэгдэһые хэлээгүй.

Элшэниие Микены руу ябуулаад,
Эржээхэниие асархы захюулаад ,
Агамемнон дахинаа голхорбо,
Басагаяа ехээр хайрлаба,
Бээ барижа ядаба.

Мүнөө хэндэшье хэлэнгүй,
Менелай ахадаа дуулгангүй
Ондоо элшэниие Клитемнестрада эльгээбэ,
Эндэ юунэй болоһые сэхынь дуулгаба,
Эржээхэниие энээ руу асархагүйень гуйба.

Зүгөөр хоёрдохи хүниинь
Менелайда баригдашаба.
Менелай зэмэлбэ Агамемнониие,
Ушаргүй тэрээндэ суhalдаба,
Угаа муухай ябадал үүсхэбэш гэбэ,
Урбахаа забдабаш нангин хэрэгтэ гэбэ.

Ахадүүнэр үни удаан тоосолдобо,
Алинииньшье зүбөө ойлгуулжа ядаба.
Энэ үедэ зарагша орожо ерэбэ,
Эржээхэнэй эхэтэйгээ ерэһые дуулгаба,
Аршаанай тэндэ ундалхаяа бууба гэбэ.

Агамемноншье сүхэршэбэ,
Иимэ золгүй байба гүб гэбэ.
Өөрынгөө найхан басагыг
Өөрынгөө гараар алуулхыг
Артемидын тахилда асарба гүб гэбэ.

Гай гасаланда үнэхөөрөө ороһондонь,
Гашуудалай зоболондо абтаһандань
Агамемнониие мүнөө ахань хайрлажа эхилнэ,
Арсахамнай гээшэ гү, али нээрээшье гэнэ.

Зүгөөр Агамемнон ойлгоно,
Зарша Калхасай иихыг мэдэнэ:
Артемида бурханай абаралыг,
Амиды хандиб үргэхэ гэхыг

Авлидада сэрэгүүдтэ дуулгаха,
Тэдэниие бултыень хүлгөөхэ,
Тэдэнээр шэрүүн эрилтэ табуулха,
Тиин Эржээхэниие эрхэбэшэ саазалуулха.
Үүсхэл Калхасай гаргаашьегүй хаа,
Үгүүлхы Эржээхэниие оролдоошьегүй хаа,
Одиссей өөрөө Артемидын эрилтые мэдэхэ,
Энээн тухай сэрэгүүдтэ заатагүй дуулгаха –
Эржээхэниие яабашье алуулха.

*Тэнгисшэд - мореплаватели

**Хүлэг (эмниг) онгосонууд – флотилия

VI

Агамемнон гэртэхинтэйгээ уулзахаяа ошоно,
Аляа хүхюун байхаяа хаан оролдоно.
Хүбэлгэн Эржээхэн эсэгээ хараһаар ойлгоно,
Һайшаалгүй аюулай тохёолдохые тухайлна.

Юунэй болоһые Эржээхэн эсэгһээ асууна,
Юушые абань басагандаа хэлэжэ үгэнэгүй.
Һамгандаа хэлэнэ, буса һөөргөө гэнэ.

А г а м е м н о н:

Юумэн дүүрээ, эндэ байһанайш хэрэг үгы!

Басагаяа абархые эсэгэ бодомжолно,
Баһашье эхэнһэнь мэдээ нюухые оролдоно.
Һамга, басагаяа орхёод газашаа гарана,
Мэдэлшэ Калхастай зүбшэлдэхээ ошоно.

Агамемноной ябаһанай һүүлдэ
Ахилл ерэнэ шасарта.*
Микенын хаантай уулзаха гэнэн,
Мэнэ дайшалхаа гарахые
Мирмидоной сэрэгшэдэй эрилтые
Дурадхажаяа, дуулгажыхаа тэрэ ерэнэн.

Ахилл түгшүүритэй байдалда ороһон,
Анги сэрэгүүдынь эрилтэ табиһан.

С э р э г ш э д:

Хэды болотор хүлээхэ бибди,
Хэзээн Троя тээшэ дабшаха бибди,
Нэгэ хаа, дайшалхы ударидагты,
Үгы хаа, гэр гэртэмнай табигты.

Агамемнониие бэдэрһэн баатарай ороходо,
Ахилл гэжэ нэрэтэйень ойлгоходоо
Агамемноной захяашье Клитемнестра һанаба,
Ахиллда басаганайнь хадам нүхэртэл хандаба.
Ахилл ехээр гайхаба:
Агамемнондо хэлээгүй,
Басагыешни абахамни гээгүй,
Һамга абахаяа үшөө бодомжолоогүй.

Клитемнестрын гайхаха саг ерэбэ,
Хэлэхэндээ аягүйшэрхэбэ, эшэбэ,
Юушые мэдэхээ болишоод байба.

Энэ үедэ Агамемноной Микены эльгээхэн,
Хоёрдохи мэдээ намгандань дуулгахы ябуулхан
Элшэн-богоол орожо ерэбэ,
Одоол мүнөө тэдэнда дуулгаба,
Эржээхэн Клитемнестра хоёрые
Авлидада ерэхэгүйень хаанай захихые,
Ямар ушарһаа тэрэнэй тиигэһые.

Клитемнестра ухаа мэдээ табиба,
Булай ехэ аюулай туданы ойлгобо,
Басагаяа алдаха болоһондоо угаа сүхэрбэ.
Хэндэ хандахаб,
Хэниие аршалхые гуйхаб?
Ахиллын урда үбдэглэн унаба,
Шурхиран уйлан,
Һугшаран гэгэн
Аршалхыень гуйба,
Эхээрнь, Нерей бурханай басаган,
Агуухэ Фетидээр тарнидаба.

Клитемнестрын сүхэрһые хайрлажа,
Ахилл сэдхэлээ хайлажа,
Тэнгисэй зүнтэ үбгэжөөлөөр,
Нерей бурханай үршөөлөөр
Нангин тангариг үгэбэ,
Туһалхаяа амалба.
Нэгэшые хүниие Эржээхэндэ,
Нэгэшые алууршаниие басаганда
Дүтэлүүлхэгүйб гэжэ хэлэбэ –
Дуулга, хуягаа үмдэхээ байрадаа ошобо.

Агамемноной орожо ерэхэдэнь
Клитемнестра тэрээндэ дурагүйтэбэ,
Басагаяа алуулхы зүбшөөһэндэнь
Буруушаан гэмэржэ эхилбэ.

К л и т е м н е с т р а:
Хаан, иигэхэдээ зүнтэглөө гүш,
Хайран басагаяа алуулхам гэхэдээ яабаш?

Агамемнон юун гэхэб даа,
Өөрынгөө дураар Артемидада
Басагаяа үргэхэ гэхэн бэшэ даа,
Ондоогоор хэхэ арга байгаагүй,
Ондоо үргэл хандамаан эрээгүй.

А г а м е м н о н:
Шинии үгөөр болоо наамни,
Сухалда абтаад, эсэргүүсэй наамни,
Сэрэгүүд алаха бултыемнай,
Шортоо, хайрлахагүй басагыемнай.

Эдир залуу Эржээхэн
Эсэгэ оронаймнай, Грекын
Эрдэнитэ нангин хэрэгэй түлөө
Үргэл болохонь гээшэ мүнөө, –
Гэжэл хэлэбэ Агамемнон.

**Шасар – шатёр*

VII

Хүрэн-байрада үймөөн,
Хатуу шэрүүн хүлгөөн,
Хаанда зариманайнь дурагүйдөөн,
Хаание бэшэнэйн мөөрөөн.
Догдолоон,
Дошхороон.

Түгшүүритэй байдалда
Мирмидонайхидшые оробо:
Ахиллынгаа тэдэндээ дуулгахада,
Эржээхэниие алуулхагүйб гэжэ хэлэхэдэ,
Энэ минии хамган болохо юм гэхэдэ,
Шулуугаар тэрээнээ шэдэн алдаба.

Одиссейн ударидалга доро сэрэгшэд гараба,
Агамемноной шасар руу тэгүүлбэ,
Артемидын зарлигыг бэлүүлхэ гэбэ,
Эржээхэниие заатагүй алуулха-үргүүлхэ гэбэ.

Хуягаа үмдэнэн Ахилл хэлмээсэ хугалба,
Харуулда шасарай үүдэндэ зогсобо.
Эржээхэниие аршалхаяа,
Улаан шуһаяа адхуулхаяа,
Үхэтэрөө басагыг хамгаалхаяа
Ахилл баатар бээ зэхэбэ.

Бүрөөтэй байдал Авлидада тогтобо,
Хоёр анги болоод сэрэгшэд зогсобо.
Мэнэ мэнэ тэмсээн эхилхэнь,
Мэнэ шуһата тулалдаан болохонь.

VIII

Энэ хэсүү байдалай үедэ
Эржээхэн гараба зоной урда.
Байлдахаа байһан сэрэгүүдые байлгаба,
Бултанай дуулахаар шангаар иигэжэ хэлэбэ.

Э р ж э э х э н:
Баатарнууд, байзыт!
Минии түлөө бү тэмсыт,
Өөһэд зуураа бү хэрэлдыт,
Өөд хоорондоо бү дайралдыт!
Агууехэ Зевсын басаганай,
Артемида хандамаанай
Дура хүсэлдэ эсэргүүсэхэгүйб,
Дураарнь болоноб, арсахагүйб.

Хамтын нангин хэрэгэй түлөө,
Греkyда зорюулхан үйлын түлөө
Би өөрынгөө найн дураар өөрөө
Үгэлгэ-абалга боложо үгэхээ бэлэнби,
Үхэлэй хутага доро бээ табижа үгэхэмни...
Үргэл бүтээжэ, баатарнуд, үргыт даа,
Үргэл тогтоожо, Артемида, абыш даа...
Грегүүдэй Трояе эзэлхэнэй һүүлдэ
Һандарһан Трояын үлэгдэл танда
Һануулжа намайе ото байг лэ,
Мүнхын дурасхаал намда болог лэ.
Намайе, Ахилл, бү аршала,
Минии үгэ, баатар, дуула.

Мэгдэхэн сэрэгшэд хүдэлбэгүй,
Нэгэнииньше абя гарабагүй.
Эржээхэниие аршалхые,
Эрын габьяа харуулхые
Бэлдээд бээ ээлхэн,
Баатарлиг басаганда дурлаһан
Баатар Ахиллше байжа үгэбэ аниргүй.

Иигэжэ хэлээд, Эржээхэн
Артемидада зорюулхан
Үргэлэй үндэр тахил тээшэ,
Үхэлын бэлдэхэн тайзан тээшэ
Урматай зохидоор нахид-хотод гэшхэлбэ,
Улад зонше гайхашаан-найхашаан хараба.

Һайхан шарайтай,
Һүр жабхалантай,
Нюдэндөө галтай
Эржээхэн аятай
Тоо томшогүй олон сэрэгүүдэй
Хажуугаар яаралгүй нам ябажа гараба,
Саазын гунгарваагай үндэртэ гараад зогсобо.

Басаган тээшээ хаража,
Бээ барингүй Агамемнон уйлана,
Басаганайнгаа алуулхые харахагүй гэжэ
Субынгаа юудэниие тархидаа нэмэринэ.

Зарша Талфибий захирна,
Зон шэмээгүй болоно.
Үзэлшэ Калхас дүтэлбэ,
Алуурай хутага гаргаба,
Алтан саба соо табиба.
Эржээхэнэй тархида
Үхэлэй газарта абаашадаг
Гүрлөө сэсэгтэй титим үмдэхүүлбэ.

Сэрэгүүдэй урда Ахилл гараба,
Нангин уһатай амһарта абаба,
Гурил дабһалжа, гартаа бариба.
Гунгарваае, Эржээхэниие сүршэбэ,
Гурилаа тархидань адхаба.
Удаань һүүлшын абарал буулгаба.

А х и л л:

Артемида хандамаанда хандажа,
Аһан гашуудалтай айладхал хэнэб!
Троя хүрэтэр мэндэ тамаруулжа,
Дайсады даралсахыень гуйнаб!

Калхас гартаа алуурай хутага абаба.
Улад зон
Амяа дараба,
Оршон тойрон
Абья шэмээгүй болобо.

Артемида бурханда барихаяа,
Эржээхэниие алахаяа
Калхас далайба хутагаяа –
Хүүхэнэй бээдэ хутагань хүрэбэ хаяа...

Зүгөөр гунгарваагай дэргэдэ,
Нангин далгын үргэлдэ
Һүүлшын жэгшүүритэй абьян дуулдабагүй,
Һүүлшын аминай таһарханиинь ойлгогдобогүй.

IX

Юрэдөө гайхамшаг үйлэ болобо,
Юрэ бусын үзэгдэл харагдаба:
Агуухэ бурхан,
Артемида хандамаан
Эржээхэниие хулуужархиба,
Абаад басагые ябашаба.

Алуурай гунгарваагай дэргэдэ
Эржээхэнэй орондо
Калхаста хутагаар хадхуулһан,
Халуун амиаа табижа унаһан
Хэбтэбэ гээшэл гүрөөһэн,
Улаан шуһаяа гоожуулан,
Үхэхынгөө урда шэшэргэнэн.

Гайхамшаг үзэгдэл сэрэгүүд хараба,
Гайхашаан хуугай нэгэ зэргэ табиба.
Тэдэнэй урда мэдэлшэ Калхас гараба
Тэдэндэ баярай үгэ шангаар дуулгаба.

К а л х а с:

Иимэл даа сахилгаата бурхан Зевсын
Агуухэ басаган Артемидын
Манһаа эриһэн үргэл,
Манай табиһан тахил!
Баярлагты, грегүүд,
Хүхигты, сэрэгүүд,
Хандамаан манда,
Грекын уладта,
Урагшатай тамархыемнай,
Илалта Трояда туйлахыемнай
Үнэн зүрхэнһөө хүсэжэ байна,
Үнэтэ захяа айладажа байна.

Энээнийе дуулганаһайнь һүүлдэ
Иимэ юумэн болобо эндэ:
Далга гэгдэжэ үгтэһэн,
Табсан дээрэ табигдаһан
Калхасаар алуулһан амитанай,
Артемидын эльгээһэн гүрөөһэнэй
Үшөө шатаагдаагүй байтар,
Үшөө хуряагдаагүй байтар,
Үлээлгэн һалхинай һэлгэбэ –
Аяын боложо үгэбэ.

Холын дайшалхы замда,
Харюусалгатай ябадалда
Грегүүд түхээрбэ яаралтай,
Грекын сэрэгшэд баяртай.

Өөрынгөө шасар руу яаража
Агамемнон гараба,
Һамгандаа түргэн хэлэхэ гэжэ
Хаан тэгүүлбэ:
Микены руу үтэр гарахыень,
Грекын уласы баярлуулхыень –
Эндэ юунээ болоһые
Эллинэй зондо дулгахыень.

Х

Эржээхэниие
Авлидаһаа хулгайлаад,
Тэрээхэниие
Артемиды бурхан абаашаад,
Эвксинын Понтын эрьедэ,
Таврида гэжэ газарта
(Мүнөөнэйхээр – Крымда)
Абангаа абаад ябашоо һэн.
Агамемноной һайхан басагые тэндэ
Абарагша хандамаан болгоо һэн.

Ошоо һаа, нютагаархидни, уулзаарайгты,
Эржээхэниие Крымда золгооройгты.

Улаан-Үдэ хото, 2014 оной июлиин 6

СЭРЭМЖЭД
Буряадуудай зоболонто нүүлгэнүүд,
ажануудалайнь ёһо заншалнууд
(Трагикомическэ балладаһаа хэһэг)

*Сэрэмжэдэй ушаралта ябадалнууд тухай Уржин
Гармаевай зээ басаган – Үржинэй Шэмэд хөөрөһэн*

БУРЯАД ХҮНЭЙ ЖАРГАЛ

... Хөөрхэн хурьга түрүүлжэ байхадань,
Хөөрхэн тэршээ тугал тодожо абахадань
Малшан хүнэй ямар ехэ зол бэ даа,
Хамагһаа жаргалтай, хэшэгтэй сагынь энэл даа!

Үглөөгүүрнь үшөө хэды амин мүндэлөөд байха,
Нюдөө нээмсээрээ, хүүгэд гүйлдэжэ гараха,
«Алаг тугал миниихи, хун хурьган шиниихи», –
Гэлдэн баяртай, буляалдажа наадаха.

Тугаллаһан үнээнэйнгээ уураг хаажа,
Тэрээндээ талха һамаран хөөрүүлжэ,
Хотон айлнуудаараа айлшалан ерээшэ
Хүүгэдые эдеэллэхэнь юунэй ехэ баяр гээшэб.

Малшан хүн уураг шанажа тугалаа мялаадаг,
Газаа гаража орон нютагтаа сасали үргэдэг –
Мал түлөөгөө мэндэ үрэжүүлхы тэмдэг үгэдэг,
Орон нютагтаа хайратай ябахы сэдхэлээ дэлгэдэг.

Хони хурьгадай маараан,
Унага даагадай гүйлдөөн,
Үхэр буруудай мөөрөөн –
Үрэжэл хүгжэлэй баяр бэд даа,
Буряад хүнэй жаргал гээшэл даа.

Хүхэ ногооной урин далбагаалаан –
Нюдэндэ ая һонирхолтой,
Хүдөө талада хүхы шубуунай донгодоон –
Шэхэндэ шэн уянгатай.

Сэсэг набшайа дэлгээһэн ногоон талада,
Сэлмэг хүхэ тэнгэрийн тунга хаяада,
Зэрэлгээ татан уняартаһан сагаан дайдада
Бишыхан Будалан хонидоо эжытээ адуулдаг.

ЭМНЕЭНЭЙ БАЯР.
АЖАЛША БУРЯАДУУДАЙ АМАРХЫН ЫАЙНДЭРНҮҮД

Түл тодолгын ажалай һүүлдэ
Талын нүүдэлшэд бага сүлөөрдэг.
Тэрэнэй һүүлээр малшан хүндэ
Түлэй баяртай эмнеэн эхилдэг.

Энэнь хабарай һүүл уларилаар хэгдэдэг,
Табадугаар харын эсэстэ үнгэргэгдэдэг.
Түл хуряһанай баһа ехэ баяр болодог –
Хурьга шэмхэлгэнэй үе эхилдэг.

Түрэл садан зон иигэдэг:
Ойро дүтынгөө хүүгэдтэ,
Хотынгоо олон багашуулда
Хурьга эмнөжэ бэлэг үгэдэг.

Үрөз шэмхэхэ гээшэ,
Даага тамгалха гээшэ
Бүришье һонин юм,
Бүри харюусалгатай ажал юм.

Айл айлайхи өөр өөрын тамгатай,
Тамгануудын хэдэн арбаад зүйлнүүдтэй,
Тиин зүһөөрнь малаа илгадаг заншалтай,
Тамгалга, эмнөөлгын ажал хэдэг гуримтай.

Энэнь баһал ехэ баяр бахархал һэн.
Иимэ заншал гуримайнгаа ашаар буряад зон
Аяга тодоһон гуйраншадгүй ажаһууһан,
Унаха моритойл, ууха сайтайл байһан.

Тиибэ яабашье залхуурһан,
Архи тамхинда шунахайрһан
Зарим хүнүүд ушардаг байһан,
Зонинь наада барижа дуулаһан:
«Мордоод ябаха моригүй аад,
Мохоорхоо татахадаа тобогорхон.
Унаад ябаха моригүй аад,
Уугаад байхадаа гэдэгэрхэн».

Иигэжэ буряадууд эмнөөдэ
Айл аймагаараа сугларжа,
Үхэрэй, хониной мяха эдижэ,
Архи һархаг уудаг, баяр наада хэдэг.

Хуулын голой буряадууд сугларжа,
Ногоо номин уларилда нарьяжа,
Наадажа сэнгэжэ жаргадаг һэн,
Тиихэдээ иигэжэ дуулалдадаг һэн:
«Тэнгэрийн һалхин тэгшэ бэшэ,
Түрэхэн бэемнай мүнхэ бэшэ.
Энээхэн сүлөөндөө жаргахадаш яанаб,
Эжэл нүхэдтэйгээ зугаалхадаш яанаб».

Үнэндөө энэнь –
Үүлэнэй забһарай наран,
Ойро зуурахан,
Эды тэдыхэн лэ ялардаг һэн.

Зунай эхээр хонийё хиргаха саг ерэхэ,
Зарим айлнууд хонийё хиргуулха,
Шадалтай хүнүүдые бэдэрхэ,
Сүлөөтэй хүнүүдые хүлһэлхэ.

Бүхэ Сэрэмжэдшые олзын хойноһоо
Борьбоо нугалха сүлөөгүй ябадаг байһан.
Нооһо хайшалааниешые буряадууд баһа
Нүүдэлшэдэй хайндэр болгоожо шададаг хэн.

Үдэр бүри заатагүй
Хэдэ хэдэн хонин шарууһалагдаха,
Хүхээн нарьяан таһархагүй,
Үдэшэ орой зугаа ажалынь дүүрэхэ.

Гэр гэртээ зон хариха,
Шорлоһон мяха ганзагалха,
Тиин мориндоо мордохо,
Зүг бүхэн руу гүйлгэлдөөд тэгүүлхэ.

Нооһо хайшалха,
Нооһоор һэеы дараха,
Эмнээ хэхэ үеэр ажаллаһан хүнүүд
Гэр бүлэнүүдтээ ошоходоо ото олзотойнууд.

Одоо баян үгытэй гэжэ илгардаггүйнь,
Олоһон олзоёо тэгшээр хубаажэ эдидэгынь
Һанаамгай буряадуудай хэзээнэй үеын
Һайн һайхан байһан гээшэ заншалынь.

Хонинойнгоо нооһо хайшалжа абаад,
Һэеы хэхэ ажалаа малшад захалдаг:
Урда урдаһаа хаража, мүрлэн һуугаад,
Олон эхэнэрнүүд нооһоо сохижо һабаададаг.

Тиихэдээ тэдэнэр иигэдэг байгаа:
Хоёр-хоёр нарин бургааһан һабаагаараа
Ээжэлүүлэн буулгадаг, сохидог,
Тиихэ зуураа нооһоёо урижа хүбхылгэдэг.

Сохижо, урижа аятай хүбхылгэһэн
Саб сагаан нооһоёо саашань иигэдэг:
Үдэжэ хоёроор гү, хэдыгээр ниилүүлһэн
Үхэрэй нойтон арһан дээрэ зулажа тараадаг.

Зулхай татажа, һү тараг сасажэ пял норгоод,
Була модондо хуйлан орёожо шангаар уяад,
Моритой шэрүүлшэдтэ талаар гүйлгүүлдэг,
Дун сагаан һэеы тиигэжэ бүрилдүүлдэг.

Һэеы гээшэ түмэнэй баяр баясхалан болодог,
Һанаанай зол, зоболоншые бээдээ шэнгээдэг.
Ажалша зон гэрээ хэнэ, үмэдхэлдөө оруулна,
Ажамидаралайнгаа хамаг зүйлдэ хэрэглэнэ.

Һэеы даралга яагаашые хадаа
Монгол туургата арадуудай
Мянга түмэн зуун жэлнүүдэй
Шухала ажалай нэгэн гээшэ бэд даа!

Жэлэй эхин хахад үнгэрхэ.
Шухала ехэ ажалнууд забһарлажа,
Малшадай орон нютагаа хайрлажа,
Обоо бурханаа тахиха ёһолол эхилхэ.

Обоогой үедэ захалдаг
Эрын гурбан наадан гэдэг:
Бүхэнүүд шадалаа үзэлсэдэг,
Моридой урилдаан, хүр харбаан болодог.

Хуулын голой обоогой урилдаанда ахижа,
Будын Гарма үбгэнөөр хоригдоһон
Раднаа Данзын улаан хаарал морин оройлжо,
Мориной соло дуудуулдаг хэн.

...Эрын гурбан наадан
Эртынһээ иимэ удхатай хэн:
Буряад зоной, айл бүлын,
Хүн бүхэнэй хүр хүлдые һэргээхэ,
Зориг хүсэлыень шангалха,
Хии мориень үргэхэ,
Нютаг орониень суурхуулха,
Эзэд бурхадыеень баярлуулха,
Муу муухайень дараха,
Баян хэшэг салгидуулха –
Дэмбэрэлтэ хэшээлэй гуримтай
Буряадай түүхэтэй холбоотой.

Тиимэһээ сагаан эдеэгээ дэлгэжэ,
Һаба һуулгаар билтаруулжа,
Арза хорзоёо нэрэжэ,
Тарган мяха табаг тэбшээр обойлгожо,
Эдээнэйнгээ дээжэһээ орон дэлхэйдээ үргэжэ,
Өөһэдөө эдижэ, уужа, зугаалжа,
Аялга дуугаа дуулажа байхань
Ямар ехэ ушар удхатай,
Ямар ехэ хүр хүлдэтэй
Анхан саһаа байһан гээшэб даа эдэнь.

Зундаа үбһэ ногоо хадалан хуряаха,
Үбэлжөөндөө эртээнһээ бэлдэхэ,
Һарабша хашаагаа заһаха, бариха,
Энэ мэтын ажал хойно хойноһоо һубариха.

Намарай эхээр баян хэшэг дэлгэрхэ,
Малай тарган тоһо абаха саг ерэхэ,
Хонишод, үхэршэд отоглохо,
Хагсуу үбэлэй хаһада бэлдэлгэн эхилхэ.

Зунай эхээр дараһан һэеыгээ
Намарай һүүл һарада тэниилгээд
Гэрэй бүрээһэн болгожэ эсхэнэ,
Эхэнэрнүүд сугларжа гэрэй зэмсэг оёно.

Энэ ажал эхэнэрнүүдэй сугларха
Эгээн дуратай хэрэг юм,
Һонин һорьмойгоо ярилдаха,
Хэрэг зугаагаа эрхилхэ аргань юм.

САГААН ҺАНААТАЙ,
НААДАШАШЬЕ, ЗОРИГТОЙШЬЕ СЭРЭМЖЭД

Сэрэмжэд сугларһан эхэнэрнүүдтэй
Сут энеэдэ наада гаргаха дуратай.
Гармын гурбан абиһанай нэгэн
Сэрэмжэдтэ нэгэтэ сошоолгоһон юм,
Тиин харюугаа абаха гэжэ бодоо һэн.

Нэгэтэ үглөөгүүр үнеэндээ гарахадаа
Муухан үмдэхэн үмдөөд,
Үмдэнэйнгөө алые һабардуулхаяа мэдээд,
Үхэрэй нойтон шабааһаар тэрэнээ будаад,
Хормойгоо дээшэнь шуужа гараба,
Сэрэмжэдэй хажууда зорюута бүгтыгөөд,
Үнеэгээ урьлуулба.
Тиихэдэнь Сэрэмжэд, шогтойнь мэдээжэ,
Тэрэниие бэлиндүүлхэ гэжэ
Араһаань алыень һабардаад абаба –
Альганиинь шабааһанда зууралдашаба,
Өөрөө сошоһондоо, гараа һарбайгаад байшаба.
Үнээ һаажа байһан эхэнэрнүүд тиихэдэнь
Бүгэдөөрэн унажа, бодожо байгаад энеэлдээ һэн.

Буряад эхэнэрнүүд иихэдээ
Бэе бээ наадалха энеэлдэхэдээ
Бэрхэнүүд байгаа бшуу даа,
Элдэб юумэ һанажа огто ядахагүй даа.

...Дээбэри таталгада,
Ашаа ашаалгада,
Бараанай хүлилгэ таталгада
Эхэнэрнүүд Сэрэмжэдээл дуудадаг.

Үшөө хододоо нэгэ зантайдань,
Уй-хай хэжэ ябадаггүй тэсэмгэйдэнь,
Мүн хододоо найр нарьяатай,
Шууяатай ябадагтань угаа дуратай.

Хүндэ туһалдаг зантай, тэрэ мүртөө зоригтой,
Эрэ хүндэл адли, хэнтээшье хамаагүй тулалдаха,
Эмээлтэ хазаартые багтаажа шадаха
Уужам дэлгэр, сэбэр һайхан сэдхэлтэй.

...Үбэлдөө гарюуһад олошордог талада.
Джарун Хошуун гэдэг газарта
Хониндо орожо һураһан шононууд
Һүрэглөөд ябадаг болобо, золигууд.

1944 он. Үбэл.
Хуулын гол.
Жараад хүн зон эндэ ажаһууха,
Эрэшүүлынь адуу малаа манаха,
Хониёо ээрэжэ хонохо.

Олон бүхэтэн аянда гаранхай,
Гэртээ эхэнэрнүүд лэ үлэнхэй.
Нэгэтэ хүни гэнтэ шоно улижа,
Үхэр мал мөөрэлдэжэ,
Нохойнууд хусажа,
Морид үүрхэбэ,
Шаг шууяан болошобо.

Шамдуу бодоһон
Сэрэмжэдэй харан гэхээн,
Томо сарнуудын
Залуу малаа дундаа хэһэн,
Тэдэнээ тойрожо аршалан,
Добтолһон шоные мүргэхөөр бэлэн
Зүг бүхэн руу хараад байбад гэтэлдэн.
Сэрэмжэд арьяатаниие шүүрэхэ гэдэ –
Һүүлын лэ һабардаад үлэшэбэ.

Сэрэмжэдые хараад айһан түбэгшөөһэн юм гү,
Шононууд тиихэдэ хотондо орохоёо зүрхэлөөгүй.
Мал хүрэгөө абардаг һэн тиигэжэ гэлдэхэ,
Үетэниинь гоёор наадалжа хүхилдэхэ:
– Сэрэмжэдһээмнай, – гэжэ нэмээхэ, –
Шоно айдаг бшуу! – гэлдэн энеэлдэхэ...

Улаан-Үдэ хото, 2014 оной сентябрь

ЗҮЖЭГҮҮД

ДАЛАЙ ЛАМЫН ТҮЛӨӨЛЭГШЭ

Түүхэтэ драма

Цэрэн Раднаевич Галанов
Дамбинима Цырендашиев хоёрой
нангин хүлдэдэ зорюулнаб

ХАБААДАХА НЮУРНУУД:

Агван Доржиев
Намнанай Шагдар, ёгоозори
Долгор, Агван Доржиевай эхэ
Сагаан Дари, Агван Доржиевай хамган
Арбан гурба дугаар Далай лама
Хоёр дугаар Николай хаан
Ленин

Түбэдэй, буряадай ламанар, Россиин гүрэн түрын алба хаагшад, эрдэмтэд, Хитадай хилын харуулшад, монголой талын дээрмэшэд, Хальмаг уласын шажан баригшад, үнэн алдартын шажан баригшад, Буряад уласын ноёд хайд, эрдэмтэд, арад зон

Агван Доржиевай түхэл

45-60 наһатай, хүүлшын жэлнүүдтэ 80 гарахан, шандааһатай, үндэршэг бүхэ бээтэй, шара шарайтай, түбшэн хүхюүн зантай, эрмэлзэл ехэтэй, эрид шууд тогтон торонгүй ямаршье хэлэн дээрэ хэлэжэ, элидхэл хэжэ, арсалдаа буляалдажа шададаг хүн. Шара шажанай орхимжотой.

XIII дугаар Далай ламын түхэл

Бага бүгтэд гэхэн нариихан дунда зэргын бээтэй гушаад наһанай залуу хүн. Хурса харасатай томо найхан хара нюдэнүүдтэй. Халта бадхада дайрагдаад абаһан сагаабтар шара нюуртай, урал дээрээ бишыхан хара хахалтай. Бээ, гарнуудаа, нюдэдөө хүдэлгэхэдөө эрид шууд түргэн. Юумэн бүхэниие анхаржа, өөрынгөө ухаагаар ойлгохоёо оролдодог һонюушархуу зантай, урагшаа ханаатай хүн. Хара хүрин үнгэтэй орхимжотой түбэд түхэлэй дэгэл үмдэдэг.

ОРОЛТО – I

Агван Доржиев залуу наһандаа.

Хүдөөдэхи түрэ хурим. Агван арюухан сэбэрхэн шарайтай, уян нугалзама бээтэй хамга абана. Түрэл түхимүүд, хүн зон. Худа урагууд үрээлэй найхан үгэнуудые айл болоһон залуу хоёрто хэлэнэ, хундага тогтоонод, архидаана, хүхилдэнэ, дуунуудые дуулана.

Залуу нүхэд Агвантай хамта газашаа амархаяа, гааһаар тамхилхаяа гаранад, шог наадан болоно, энеэлдэнэд, хүхилдэнэд.

1-х и з а л у у х ү б ү ү н: Зай, Агван, ши иигээд лэ гэр бүлэ боложо түбхинэбэш даа. Сэбэрхэн Сагаан Даритайгаа хоюулан хүнжэлөөр дүүрэн үхибүүдтэй боложо, хоройгоор дүүрэн малтай боложо, ан бун жаргахашни гээшэт.

2-х и з а л у у х ү б ү ү н: Жаргахыеньшье мэдэнэгүйб даа. Дарииншни хойноһоо тэрэ Гонгор нилээд гүйгөө һэмнай даа. Ши, Агван, мартаа үгы бээш даа тэрээниие?

А г в а н: Юун хээээдэ үнгэрһэн юумые һануулнаш.

3-х и з а л у у х ү б ү ү н: Үнгэрһыеньшье бү мэдэе...

А г в а н: Ши, Бааһата, юун гэжэ хэлэхэ ханаатайбши?

3-х и з а л у у х ү б ү ү н: Зай, зай, Агван, мэдээшэгүй бү боло. Тэрэмнай бултанай дуулаһан элил юумэн хаям.

А г в а н: Юун гэнэш? Абяагүй бай!

3-х и з а л у у х ү б ү ү н: Намае абяагүй болгонхаар тэрэ өөрынгөө хамганда ошожо тэрэнтэйгээ һайса хөөрэлдыш, юун болоһон юм гэжэ!

А г в а н: Аа, үшөө тиигэжэ хэлэхэбшы?!

Агван ошожо, хүбүүнэй энгэрхээнэ баряад угзарна. Тиин тэрэ хоёр шаасалдажа ороно. Хажуудань байхан тухирханшье, мөөрэхэншье хүбүүд хоёр талааа оролсоод, ехэ наншалдаан болошно. Энээн тухайнь дуулаад, түрэ бүтээжэ байхан зон олоороо гаража, тэдэ наншалдаашадые иишэ тиишэнь зайлуулжа абаашана. Тиин буһалгаан замхана.

Нэгэтэ үдэр

Агван уруу дуруу, ханаанда абтаһан юмэн газар гансааран дабшалжа һууна. Хажуугаарнь лама хүн гэххэлээд гаража ябатараа, зуг татан зогсожо, нилээд удаан Агванише анхаржа харана.

Намнанай Шагдар, ёгоозори: Залуу хүн, ехэтэ ханаа үнөөн болоһон, эльгэ зүрхээ хүмэрюулһэн, нюур шарайгаараа зүдэрүүн юумэ һууналши. Ямар зоболондо иитэрээ ехээр абтаһан хүн гээшэбши?

А г в а н: Ажабайдални минии ханаанда таарахаяа болёод байна.

Намнанай Шагдар, ёгоозори: Харахадамни гэр бүлэтэй болоһон хүн үзэгдэнэш.

А г в а н: Тиимэ, би хайн зантай, ухаатай, ажалша бэрхэ, намдаа угаа дуратай сэбэр хайхан хамгатайби. Хоюулан нилээд гоёор таараһанбди. Теэд урдахи харгыдамни нэгэ ехэ юмэн дуталдаһан шэнгээр үзэгдөөд, зүрхэ сэдхэлыемни үдэр хүнигүй зобоожо халанагүй. Яахашье аргаяа мэдэхээ болишоод байнаб.

Намнанай Шагдар, ёгоозори: Ши хамганайнгаа түлөө хүбүүдээр жүтөөрхэлдөөд, наншалдажа, шууяа шурхираа гаргаад, олоной хэлэ аманда дарагдаад, ханаа сэдхэлэй үбшэндэ абтаад ябанаш.

А г в а н: *(һууриһаа бодожо)* Ламхай, та минии сэдхэлэй хүдэлсые сүм хаража байналта.

Намнанай Шагдар, ёгоозори: Нюуршни намда тон ондоогоор үзэгдэнэ.

А г в а н: *(Энэ юрын лама бэшэ гэжэ сэдхэлээрээ тухайлаад, Намнанай Шагдар ёгоозориин урда доро дохин гуйба).* Багша, би үнэхөөрөө иигэжэ зүдэржэ ябанаб. Яаха хүн гээшэбиб? Байдалыемни заажа, заһажа хайрлыт!

Намнанай Шагдар, ёгоозори: Түрэлөө төөрижэ, буруу харгыда ороод ябанаш. Энэ янзаараа өөдэлхэшни бэрхэтэй. Гэр бүлэ, гэргэн хүүгэд шамда нюургүйгөөр харагдана. Ши үнэн табисуураараа хаа, үндэр зэргэтэй, ехэ лама болохо хүн аад, хайран ехэ бэлигээ юрын боро юрьеэгээр холижо доройтоод байнаш.

(Бага бодомжолоод үзэхэнэйнгөө удаа). Лама болоо хаа, нилээд үндэрөөр нэрээ нэрлүүлхэ, хайхан харгы харагдана. Мүнөөшье хожомдоогүйш.

А г в а н: *(Нюдөө гэрэлтүүлэн, наманишалба).* Багша, та намда урма зориг оруулжа байналта. Би танай хэлэгшые тон дээдэдэ тоожо, угаа хайшаажа байналби. Намайе ламын хубараг болгожо абыта.

Намнанай Шагдар, ёгоозори: Зай, тиигээ хаа, энэ сарһаа намһаа бү холодо, дахасалдаад Сүүгэлэй дасан орохобди.

Агван ёгоозориин урда хүгэдэн унана.

Яабланай шэлын дабаан дээрэ

Ара нюргандаа туламхан үргэлэнхэй Агван Сүүгэл тээшэ зорихон багшые дахан гэшхэлнэ. Тэдэ хоёрой Яабланай шэлын дабаан дээрэ ябатарнь, Агванай хамган хүсэжэ ерэбэ. Эдэ хоёр уулзажа удаан хөөрэлдэнэ. Багша инаг залуушуулда хаалта хэхэгүйе оролдожо, саашахана ошоод, дабшалжа һууна. Эрэгтэйн хожом хойшодоо айл боложо сугтаа һуужа бирахгүйгөө ойлгуулаад, ламын харгыда оробоб гэжэ хамгандаа хэлэнэ янзатай.

Тиин бэринь бусажа, Яабланайнгаа ара руу буулгандаа хахасалгын удхатай дуу дуулан, нүхэртөө бурханай хубараг болоод, хайн һураад бусажа ерэхын үрээл хангюурдаад, далда ороно.

Бэрийн хахасалгын дуун агаар дүүрэн эдэлнэ.

Бэрийн дуун

(энэ дууе 1892 ондо түрэн Арабсал Габжын Долгор Нумаада дуулажа үгэхэн)

Оюун субад эрдэниие
Угаан аршан хадагалаарай.
Ушарһан гансахан нүхэрөө
Уринхан бодолоор ханаарай.

Хадал газар бартаа шуу,
 Хазаарташ гэбэл хүдэр шуу.
 Хариин газар хатуу шуу,
 Хайратам найхан ябаарай.
 Дүрбэлжэн уулыг харахадаа
 Нютагаа гэжэ ханахалши.
 Дүрбэнхэн минийнхээ үрээлээр
 Дүүрэн жаргалтай хуугаарай.
 Алтан шара зулая
 Бурхандаа мандуулаарай.
 Эжы абын хургаалаар
 Эндүүгүй ябаарай.
 Арадхан олоной атаархамаар
 Аятай нэрэтэй дуулдаарай.
 Энгын хүнийг атаархуулмаар
 Эетэй нэрээ дуулгаарай.

Түбэд орон мордолой

Сүүгэлээ асаржа, нахил хүртөөгөөд, Намнанай Шагдар ёгоозори энэ шэнэ хубарагтаа Агван гэжэ анханайн нэрэ дээрэ Лубсан гэжэ нэрэ хайрлаад, тэрэн Агван-Лубсан гэхэн лама санваар-тан болобо. Тиин тэрэн ёhoto нэрээрээ Агван-Лубсан Доржиев болоно.

Агван хубараг номдо тусгаар абьяастай, юмэ ойлгоходоо хурдан, сээжэлдэхэдээ бэрхэ байба. Багадаа ородто хурахан, уншахатай, бэшэхэтэй, хууша монголдо ульгам, үетэнхөө үлүү дээгүүр үзэгдэдэг хэн ха. Сүүгэлэй дасанда хураха хуралсалаа агшам соо үзэжэ, эрхим амжалта туйлаба.

Намнанай багша Агванаа, үшөө Арбаалай хубарагтайгаар абаад, 1877 ондо Түбэд орон зорибо. Адагуусаниие зобоожо унаа хэхэгүй, мүн тиигээд хойтын ябадалай урагшатайн түлөө гээд, ябагаар хаса-жуу зорихон ха.

Энэ гурбан аяншад унагүй, хуурай элхэн губийн дунда ангажа, халаха туйлдаа хүрөөд ябартань, нэгэ моритой монгол хүн ерээд, жэжэхэн гүсэ сооһоо сай аягалжа, ангааень гаргажа, ами-иень абарба. Гүсэнь жаахан гэхэнийн, зосоохи сайн барагданагүй, дээрэ дээрэхэнь аягалжал байба. Хоёр хубарагууд энэнийн гайхажэ, багшадаа хэлэхэдэнь, тэрэн: «Найман Намсарайн сайн дууһан уухамнай гэжэ ханаба гүт?» – гэхэн.

Намнанай багша эди шэдийнхээ хүсөөр Найман Намсарайе урижа ундалхан гэлсэдэг юм.

Насада

Насаяа хүрөөд, Намнанай бүтээлшэ өөрынхөө анханай үбгэн багшада хандажа: «Нэгэ нөөлхэн бэлигтэй хүбүүе асарбаб, багшань боложо хайрлыт», – гэжэ хадаг барихадань, хадагыень тогтоохо янзагүй: «Би үбгэрөөб, тухандань хүрэхэгүйб», – гээд, шархаалхуу байхадань: «Угайдхандаа, тэрэ хүбүүемни адислажа хайрлыт», – гээд, Агваниие багшадаа оруулхадань, хүбүүе адаглан шэнжэлээд: «Өө, энэмнай мийн хүн бэшэл», – гээд, шабида багтаажэ, хургаал зааха болобо.

Намнанай багша эдэ хоёртоо бүхы насые тойрожо, байра бэдэрбэ. Тиигэжэ найса ябаад, нэгэ тулюурхан гэр абажа үгэбэ.

Намнанай багшын үргэл мүргэл

Намнанай багша тэрэ тулюурхан гэр соогоо залуу хоёр хубарагуудаараа газар малтуулжа, алта мүнгэтэй хоёр танха булаша олоо хэн ха.

Тиин нэн түрүүн Насаһаа урда зүгыгэ барижа, Самьяа дасан гэхэ мэтэ суутай дасангуудаар зулажа, ехэ ехээр үргэл бүтээбэ.

Нөөргөө Насаяа бусаад, XIII-дугаар эдир залуухан Далай ламын багша Тацагбо римбоче ба Ёнзон Доржэчан багшанарыг бэлэг үргэлөөр баясуулжа, адис ба абарлдань хүртэбэ.

Насын дасанай «Моглам Ченмо» гэдэг ехэ хуралда табан пүн алта, мүнгэ үргэбэ. Засаг Бандида римбүүшын тагаалалай тараалда зорюулан, олондо манжа оруулжа, хоёр хахад пүнийг хайрлаба.

Гандан, Сера, Брайбун эдэ ехэ гурбан дасануудта, үшөө Даши Лхунбодо болоод, бүгэдэ хубарагуудта тухөөхыень арбан мянган мүнгэнэй үргэл хэбэ.

Даши Гоман дасанда хоёр түмэг хайрлаба.

Банчан Эрдэнидэ үргэл зорюулжа хайрлаба. Этигэл-Майдари ба Ти римбүүшэдэ шуухаг үнэтэй үргэл бариба.

Энэ мэтээр газар дорохоо ологшо алта мүнгээ үргэл болгож тарааба.
Агван Арбаалай хоёройнгоо хураха Жүдэй дасанда ехэ үргэл хэһэн.

Һүүлшын захяа

Намнанай багша бусалган дээрээ Агванда захиба: «Ши иигээд удангүй ехэ лама болохош. Һүү-һай гэлдээд дээгүүр Һуурида Һуулгахадань хүхишөөд, хаан ноёдоор хабидалдажа, гүрэн түрын хэрэгтэ оролсожо байбаш, бү оролсоорой. Гансахан лэ жүдэйнгөө эрдэмые һайсаар шудалаад, нютагаа бусажа, сэмүүн сагта шажанаа хамгаалха риди хубилгаатай ябахаш», – гээд бусаба.

ОРОЛТО - II

Түбэдэй түүхэтэ хатар

Элдэб янзын гоё һайхан үнгэтэй уужам хубсаһануудые үмдэһэн, тархи дээрээ томо хара шляпануудтай олон тоото хатаршад тайзан дээрэ гаража, ша-нак гэжэ нэрэтэй угай зоной хатар наада эхилнэ. Тайзанай дунда Түбэдэй хаан Һууна.

Хүгжэмэй абьян түргэдөөд, хатаршад тайзан дээгүүр таража бутараад, бүжэгэйнгөө гүйдэлые эршэдүүлнэ. Энэнь дайсанаа дараһанай баяр харуулһан удхатай. Бүжэг дүүрэнэ, хатаршад таража ошоно, тайзан дээрэ гансал алдалжа унаһан хаанай бэе үлэнэ.

Энэ хатарай удха Түбэдэй түүхэхэ абтаһан. Лангдхарма хаан Буддын Һургаалай дайсан байһанһаа дасануудые һандаажа, бурхан, ном сударыень галдажа, ламанарые үлдэһэн юм. Лангдхарма хаанай шойжоншодто, эльбэшэдтэ һүгэдэдэгы мэдэжэ, Буддын шажанай шойжоншо лама шабинартайгаа хамта хубилгаануудай хубсаһануудые үмдэжэ, хатар наада эхилжэ, хаанда дүтэлжэ шадаа.

Тиимэ мэхэ хэжэ, шара шажантан хара үзэлтэй хаание усадхаһан түүхэтэй.

НЭГЭДЭХИ ҮЙЛЭ

Нэгэдэхи үзэгдэл

Далай лама суглаа хэжэ байна.

Д а л а й л а м а: Гүрэн түрэмнай түшэгтэй байдалда оробо. Англиин сэрэгүүд Непал, Бутан, Сикким гүрэнүүдые эзэлээд, Түбэдэй газар руу орохоёо зэһэнхэй. Эхэ ороноо дайсадһаа аршалха ямар хэмжээнүүдые абахабибди гэжэ хэлсэхээ би таниие мүнөөдэр урибаб.

1-х и л а м а: Цин обогой шэрээ түшэгшэдэй өөһэд хоорондоо эбээ таһаржа, гүрэн түрээ һуладхаашье һаань, Хитад үшөөл шадалтай, хүсэндөө зандаа, тиимэхэ бидэ энэ гүрэндөөл найдаха болонобди. Хитадууд мание Англиин сэрэгүүдхэ аршалхал ёһотой.

Д а л а й л а м а: Таанарые бидэ аршалхабди гэжэ Богды хаанай хэды гоёор хэлэдэгшые һаа, хитадууд саагуураа мэхэ гаргажа, мание Англиин сэрэгүүдээр зорюута хэһэлгэхэ хүсэлтэй. Маанарай хэлэһэн соохоно үгыемнай дуулахадаад байнагүйт, һүрхэйтэнэд гэжэ хитадууд мание зэмэлнэ.

2-х и л а м а: Хэрбээ Англиин сэрэгүүдэй хилыемнай эбдэжэ, манда довтолжо ороо һаань, булимтарагшадта эсэргүү харюу үгэхээ бэлэн байхые хилын дэргэдэхи албатадһаа захиха болонобди.

3-х и л а м а (2-хи ламада хандажа): Гешэ-рэмбүүшэ, сахюур буунуудһаа ондоо зэбсэг маанарта үгы. Тиимэхэ түргөөр буудадаг шэнэ түхэлэй эрхим буу зэбсэгүүдтэй Англиин сэрэгүүдые манайхин хуушарһан буунуудаараа яашье тогтоожо шадахагүй.

Д а л а й л а м а: Нютаг ороноо, дайда газараа бидэ хэндэшые үгэхэгүйбди, алишые зүгэй эзэмдэгшэдхэ сүлөөлэгдэхэ аргаяа бэдэрхэ ёһотойбди.

1-х и л а м а: Тиимэ хүсэн манда үгы.

Д а л а й л а м а: Энэ нангин хэрэгэ Будда багшынгаа Һургаалые эбдэнгүй, амитан зоной улаан шуһа адхуулангүй, нүгэл хэнгүй бэелүүлхэ уялгатайбди. Дай шуу үүдхэнгүй, эбээ ёһоор Эхэ ороноо сүлөөлэе. Тиихын тула баруунай ехэ гүрэнүүдтэ хандажа, манда эрхэ сүлөөтэй, бээ дааһан байдал олгуулха хэрэгы дэмжэхыень тэдэниие уряалай.

А г в а н: Нэн түрүүн хойто зүгэй агууехэ хүршэ Росси гүрэндэ хандажа, тэрэнтэй хани ёһоной харилсаа баталхы дурадханам. (Һуугаашад дурагүйдэн дүүлдэшэнэ).

Д а л а й л а м а: (Эридээр). Аниргүй! (Зөөлэхэнөөр). Хүлээгты. Цанид ламын һанамжые шагнай.

А г в а н: Нэгэдэхээр, Россиин хаан түрэ дотор олон зуун жэлнүүдэй хугасаа соо Буддын шажанда шүтэдэг буряад-монголшууд, хальмагууд, түвэдүүд ажаһууна. Тэндэхи ламанар, мүр-

гэлшэд, хүзэгтэн ямаршые хашалганда оронгүй бурхан буянаа үйлэдэжэ байдаг. Гүрэн түрэ энэ дэмбэрэлтэ хэрэгтэнэ хаад хэдэггүй, дэмжэдэг, тусгаар тиимэ эрхэ олгуулхан юм.

Хоёрдохёор, ородууд Түбэдые өөрынгөө мэдэлдэ оруулха хэдэлгүй. Юундэб гэхэдэ, политикыншые, экономикыншые талаар тэдээндэ эндэ ямаршые баришагүй.

Гурбадахяар, хэрбээ бидэнэй Сагаан хаантай үгээ ололсоод, Росситой дипломатиин холбоо барисаа тогтоогоо хаамнай, Хитадшые, Британишые, бусадшые эзэмдэхы хүсэлтэй гүрэнүүд Түбэд руу ханаашархахаяа түбэгшөөдэг болохо.

1-х и т ү ш э м э л: Хитады зонхилоошо Цин угай засагай унаха сагын ойротоо. Тэрэнэй халахада ямар нэгэ ондоо гүрэн заатагүй Түбэдые дайлажа эзэлхэ. Хэрбээ Англи манай газар руу сэрэгүүдэ оруулаа хаа, Энэдхэгтэ тогтонижоршоһондол, Түбэдһөө гарахаяа болишохо. Цанид ламын хэлээшэ ехэ удхатай шэнгээр ханагдана.

2-х и т ү ш э м э л: Ород гүрэнэй баянииншые, хүсэтэйншые мэдээжэ. Тэдэш, теэд, манһаа дан холо, тиимэһээ маниие дайсадһаа хэр лэ аршалжа шадаха ааб?

1-х и т ү ш э м э л: Энээн тушаа хөөрэлдэхэмнай эртэ. Ородуудтай хани барисаа тогтоохын хэлсээ мүнөө эхилжэ байгаа хаамнай, манда ямаршые хохидол болохогүйл хэбэртэй.

Д а л а й л а м а: Росси Халха Монголтай хаяа хадхажа һуудаг. Харин бидэ тэдэ монголнуудтай хамта Хитадай дарлалтаһаа мултаржа гараха хүсэлтэйбди. Тиимэһээ ород гүрэн манһаа ехэшые холо бэшэ болошоно. (Минхэрэн) Цанид ламын дурадхалые зүбшөөхөөр боложо байна гүт?

3-х и л а м а. Ондоо арга үгы. Орон нютагаймнай иимэ түгшүүрилтэй байдалда орошоод байхада, Агван наарамбын хэлээшэ эгээл зүбтэй хаш.

Д а л а й л а м а: Асуудал шийдхэгдэбэ. Удаарһанай хэрэг юуб, цанид лама, би танда өөрынгөө тусхай тамга барюулхамни. Таниие Түбэдэй дипломатиин түлөөлэгшэ болгоноб. Энэ тон харюусалгатай, түбэд арадта угаа ехэ аша туһатай, буянай хэрэг гээшэ. (Агван Доржиевта тамга-яа барюулна). Росси болон Европын гүрэнүүдтэй хани ёһоной холбоо барисаа тогтоожо, Гаотама Шэгэмүүниин агууехэ хургаалые Баруунай оронуудаар дэлгэрүүлжэ ябагты. Харгыда түхээрэгты, ябахынгаа урда намда дахин орооройгты.

Ламанар болон Агван Доржиев Далай ламада доро дохёод, наманшалан, нюргаараа гэдэргэлдээд гаража ошонод.

Хоёрдох и үзэгдэл

Калькутта хото. Буддын шажанай хоёр ламанар ябажа байтараа, ханада няалгаатай гэрэл зурагтай хуудаһа хараад байшанад.

Б а л ь д ж и р л а м а: (айнгяар). Агван, Агван, харыш, харыш!

А г в а н: Юун бэ?

Б а л ь д ж и р л а м а: Юу юун бэ гэжэ. Харанагүй гүш, эндэ шинии зураг үлгөөтэй байнал! Яагаа адли юм. Доронь юуншыеб гэжэ бэшээтэй, ойронь ошожо харая. (Дүтэлнэд). Англи хэлэн дээрэ... самгарди... а-һаа, түбэдөөр... Унша.

А г в а н: (удаахан уншана) ...Харата дайсан... Агван Доржиев... энээгүүр тэнэжэ, хөөрэлдөө хэжэ ябадаг болоо. Энэ муухай хүн ородуудта Түбэдые худалдаха хэдэлтэй... Хэн тэрэ солиг буриад-монголые алаад... тархиень асарнаб, тэрэ хүн 10 мянган рупий мүнгэндэ хүртэхэ...

Б а л ь д ж и р л а м а: Оо-и! Досоомни муу болошобо. Энэдхэгэй энэ полицийн сагдаана-раар дүүрэн Калькутта хотоһоо түргэхэн хугаржа гарахаяа оролдое. Үтэр эндэһээ ябая. (Түргөөр гэхэлэлдээд саашална. Тэдэниие хоёр сагдаанар анхаран харажархина).

1-х и с а г д а а: Буддын шажанай ламанар хэбэртэй. Тунхагтай саарһа уншажа, хоорондоо юушыеб шэбэнэлдээд, шамдуу гэххэлдэшэбэд.

2-х и с а г д а а: Мэгдэһэн янзатайл. Далда орожо ябанад, тэдэниие хүсөөд, байлгажа шалгая. Юуд юм ааб? Гүйлдэе! (Тайзан дээрэһээ булта шамдуугаар үгы болон ошонод).

Гурбадах и үзэгдэл

Агван Доржиев Бальджир-лама хоёр ороно.

А г в а н. (Эсэнгээр) Уб-б! Сагдаанарһаа тэрьедэжэ, хугаржа мултарба хэбэртэйбди.

Б а л ь д ж и р л а м а. Маниие хүсэжэ баряад, тархиемнай таһалжа, Энэдхэгдэхи Англиин удамаршын алтан шэрээ дээрэ табяагүйдэнь шамдуу түргөөр бүри саашаа хилэ дабахаяа гүйлдэхэ болообди.

А г в а н. Тиимэ, Бальджир, зүб хэлэнэш. Бурханайнгаа орондо ошохомнай үшөөл эртэшэг байна. Газар дэлхэй дээрэ үрдижэ хэхэ ажалнай тон ехэ.

Б а л ь д ж и р л а м а. Ехэ, ехэ. Тиимэхээ шамдая, түргэлэе.

А г в а н. Европа морилхынгаа урда тээ үшөө дахин Далай ламаяа бараалхаха ёһотойби. (Ябанад).

Дүрбэдэхи үзэгдэл

Далай лама Агван Доржиев хоёр.

Д а л а й л а м а: Багшамни, Европа морилхынгаа урда тээ Непал ошожо, Катманду хотын дэргэдэхи Агуухэ Сванамбхунатх, Будханатх субаргануудта мүргэл хэхэ ёһотойт. Удаань Урда Энэдхэг болон Цейлон хүрэжэ, мүргэлтэй газарнуудта дохижо, үндэр адистань хүртөөд, Шэгэмүүни Буддын шүдэ заатагүй гараараа баряарайт. Тиигэжэ Бурханай олон юумэ үзэжэ абаһанайнгаа һүүлээр, дэлхэйн аяншалгада гарахадатнай болохо.

А г в а н: Ойлгосотой, Үндэр Түрэлтэ.

Д а л а й л а м а: Шэгэмүүни Багшын, Хоёрдохи Илагша – Цзонхавын болон бусад илалта туйлаһан бодисаданарай, Праджняпарамитын нангин Дхарма хургаалнуудые шудалжа ухаагаа гэгээрүүлхэ гээшэ шухалын шухала хэрэг юм гэжэ дэлхэйн арад зондо ойлгуулжа ябахатнай болтогой! (Агван тархия дохино).

Би танай бэе мэндэ ябахын түлөө, үндэр харюусалгата хэрэгэйтнай амжалтатайгаар бүтэжэ байхын түлөө хойноһоотной Бурханда мүргэжэ һуухаб.

А г в а н: Хайн даа, Үндэр Түрэлтэ. Танай дэмбэрэлтэ хэрэгы дүүргэхээ бэлэнби. Түбэдэй дипломатиин түлөөлэгшын ажалые бүхы хүсэ шадалаараа оролдожо хэхэ ябахаб.

Д а л а й л а м а: Хаанашье ябахадаа, Азида гү, Россида гү, Баруун Европада гү, намтай холбоо барисаагаа бү таһалдуулаарайгты... Байза, мартажархин алдабалби. (Үхибүүн мэтээр энеэбхилээд) Цанид лама, Европын фабрика, заводуудта бүтээгдэдэг хэрэгтэй-хэрэггүй зүйлнүүдээрнь минии һонирхдогы та хайн мэдэнэт. Би хуушаржа ядарһан дүрбэн автомашинануудтайб, тэдэмни Британида бүтээгдэһэн хоёр багахан «остин», американ «додж» «джип» хоёр дөө. Һүүлээ үедэ элдэб түхэлэй мүнөөнэй буунууд минии анхаралые татадаг болоод байна. Хэрбээ шадаа хаа, Санкт-Петербурһээ эгээ хайн, һүүлшын бүтээлэй шэнэ револьвер худалдажа абаад, намда асарыг даа, зай гү?

А г в а н: Олоо хаа, заатагүй абажа асархаб, Үндэр Түрэлтэ. Баяртай.

Далай лама альгаараа Агван Доржиевай тархи адислана. Агван Доржиев Далай ламада доро дохёод, наманшалан, гэдэргэлдээд гаража ошоно.

Агван Доржиевай нюдэндэнь харагдадаг зураг

Сээжэбшэтэй дэгэлтэй, тэрээн дээгүүрээ уужа үмдэһэн Долгор эхэнь харахан модон гэрэйнгээ хажууда һарабшалан, Агванай зорижо ошоһон зүг руу шэртэн, хурдан морёороо талын дундуур тооһо бурьюулан гүйлгөөд хүбүүнэйнгээ бусажа ерэхыень хүлээнэ. Нюдэйнгөө улхархай сооһоо нёлбоһо гүйлгэн, «хүбүүмни...», хүбүүмни» гэн гүбэр-шэбэр маани мэгээмээ уншажа, үни удаан хараашална.

Үбсүү улаан харасгайнууд модон гэрээнэ һарабша сооһоо ниидэжэ гараад, агаар дүүрэн пишаганалдана.

ХОЁРДОХИ ҮЙЛЭ

Табадахи үзэгдэл

Вдали видно морское побережье. Одесса. Стоят на рейде корабли, среди них океанский лайнер «Тамбовь». На пристани много народа. По красной ковровой дорожке идет лхарамбо-хамбо Агван Доржиев в парадном буддийском облачении: в желтом шелковом головном уборе, в широкой коричневой одежде с золотыми бортами. Чуть сзади с двух сторон идут два тибетских представителя – донир-лама Лубсан Кайнчок и джасаг (окружной начальник) Джалсан Пюнсок. На них желтые круглые шляпы с полями, обшитые красной лентой, широкая со складками одежда из коричневого материала, обшитая по бортам широким золотым позументом и имеющая треугольный шлейф. Возле них переводчик – калмык Увша Нарзунов. За ними бурятские ламы Жигжид Галсанов и Цультим Дондоков – все они также в тибетских одеждах. Звучит мелодия государственного гимна России «Боже, царя храни». Три молодые девушки в русском национальном наряде приветствуют делегацию хлебом-солью. Агван Доржиев отламывает от каравая кусочек хлеба, обмакивает в соль и ест.

Тибетскую делегацию встречает спецпосланник царя, чиновник Восточного отдела МИД господин Щукин. По бокам стоят министры и чиновники с пышными дамами. Гостей приглашают в Ливадийский дворец на приём, угощение и отдых. Вся процессия удаляется со сцены.

Зургаадахи үзэгдэл

Санкт-Петербург. Встреча миссии Далай ламы – экзотических гостей из далёкого, неведомого Тибета.

На Петергофском вокзале подаются три конные парадные экипажи для почётных гостей. И кортеж с представителями Далай ламы направляется к Большому Петергофскому дворцу мимо роскошной панорамы фонтанов Нижнего сада.

В первой карете, запряженной шестью белыми лошадьми цугом, с форейторами и конюхами, подъезжают к Дворцу старший посланник лхарамбо-хамбо Агван Доржиев в парадном уборе и второй посланник, он же секретарь Далай ламы, донир-лама Лубсан Кайнчок. На запятках кареты стоят два лакея, справа у дверец верхом сопровождает посланников конюшенный офицер, а слева следует пикер. Позади кареты едут четыре вершника на белых лошадях. Вся прислуга одета в форму статс-ливреев.

Во второй парадной карете, запряжённой цугом в четвёрку, подъезжает джасаг Джалсан Пюнсок и вместе с ним – состоящий при посольстве представителей Тибета подьесаул Первого Донского казачьего полка Уланов.

В следующем экипаже, запряжённом парой, подъезжают переводчик Увша Нарзунов и ламы-буряты.

В сенях Дворца посольскую делегацию встречает камер-юнкер барон Вревский и, следуя за «скороходами», проводит гостей в Голубую гостиную.

Агвана Доржиева и Лубсана Кайнчока вводят во внутренние покои Голубой гостиной, где их принимают Его Величество Государь и Ее Величество Государыня-Мать. Посланники представляются и вручают Государю Императору письмо Далай-ламы и подносят дары Их Величествам.

А г в а н: Ваше Императорское Величество, разрешите передать Вам молитву о Вашем здоровье и здоровье Вашей семьи от Его Святейшества Далай-ламы Тринадцатого, вручить письмо и преподнести от Его имени по буддийской традиции красный хадак-баранзад с завязанным узлом как знак признания могущества великого Белого Императора. В качестве подарка примите, пожалуйста, золотую статуэтку Будды, тексты из священных трактатов, серебряную подкову и китайскую парчу для Ее Величества Государыни-Матери Императрицы Марии Федоровны. (Все это с поклоном передается царю и уносится слугами).

Ц а р ь: Душевно благодарим Его Святейшество за выраженные чувства и дорогие подарки.

После церемонии все четверо выходят в Голубую гостиную. Шлейф Императрицы поддерживает камер-паж. Агван Доржиев представляет царю и его супруге членов своей делегации. Те преподносят высокой супружеской чете белые шёлковые хадаки.

При представлении тибетского посольства в Голубой гостиной присутствуют наследник Алексей, великая княжна Ольга Александровна, а также фрейлины Её Величества графини Голенищевы-Кутузовы; министр Императорского Двора, генерал-адъютант барон Фредерикс; при Её Величестве Государыне Марии Фёдоровне состоящий гофмейстер, граф Голенищев-Кутузов; министры; обер-церемонимейстер граф Гендриков; гофмейстер Конияр; шталмейстер Жуковский; гофмаршал граф Бенкендорф; дежурство при Его Величестве генерал-адъютант адмирал Арсеньев и его свита; генерал-майор князь Кочубей; флигель-адъютант Мосолов; камер-пажи при Его Величестве и Её Величестве, а также дамы в нарядных платьях, их камер-пажи и прочие лица.

После торжественного приёма тибетскому посольству предлагается дастархан – угощение из шербетов, плодов и других сладостей. Затем гости отбывают из Дворца на отдых в тех же парадных экипажах и с тем же церемониалом на Петергофский вокзал и затем – в Петербург.

Долоодохи үзэгдэл

Аудиенция у царя. За столом сидят друг против друга царь Николай Второй и Агван Доржиев.

Ц а р ь: Я очень рад встрече с вами, хамбо Доржиев. У меня остались яркие впечатления, незабываемые теплые воспоминания от встречи с бурятами при моем путешествии по Востоку.

(Мечтательно, с упоением) Живописные поляны, мчащиеся кони, буряты в своих красочных национальных костюмах. Забайкальские буряты подарили мне красивую юрту. Я с большим удовольствием переночевал и отдохнул в той экзотической, богато обставленной бурятской юрте на свежем воздухе прямо на природе.

А какой прекрасный, добродушный, ловкий народ эти буряты, как интересно они борются, метко стреляют из лука, состязаются на лошадях. Кстати, Вы, конечно, знаете, хамбо Доржиев, что лошадь, прискакавшая первой, по бурятскому обычаю становится собственностью гостя, то бишь, переходила в мою собственность, и я с волнением наблюдал за состязанием. Победила красивая молодая лошадь, но я с превеликой радостью подарил её тому мальчику, который на ней прискакал. Интересно, весьма интересно было.

А г в а н: Ваше Императорское Величество, на месте, где стояла Ваша юрта, забайкальские буряты возвели ступу или, по-бурятски – субарга (субарган).

Ц а р ь: А что это такое?

А г в а н: Это – памятник, построенный по буддийской традиционной архитектуре. Он обычно возводится на месте очень больших, знаменательных событий. Сооружение символизирует собой структуру вселенной, воплощает единение с мирозданием.

Ц а р ь: О-о! Как возвышенно. Искренне благодарю верноподданный бурятский народ за усердие и почитание моей персоны. До конца жизни не забуду прекрасного зрелища, увиденного во время моего проезда по вашему чудесному краю, добрый ваш народ. Князь Эспер Эсперович очень высокого мнения о таланте вашего народа. Впрочем, я и сам здесь, в Санкт-Петербурге, имел честь не раз убедиться в способности ваших земляков, особенно во врачевании.

Ну-с, а теперь я слушаю вас, хамбо Доржиев.

А г в а н: Ваше Величество, я, обучаясь в Тибете буддийской философии, близко сошелся с его Верховным духовным и светским правителем Далай ламой. После того, как Китай признал протекторат Великобритании над Сиккимом, исторически входившим в состав Тибета, резко ухудшилось состояние национальной безопасности этой страны. Далай лама обеспокоен потворством Пекина и экспансионистскими устремлениями Британской Индии. И он направил меня в качестве своего дипломатического представителя для установления дружественных отношений с российской Империей и политического сотрудничества.

Ц а р ь: Отраднo слышать о таком желании Далай ламы.

А г в а н: Более того, пообщавшись с монгольским Хутугта гегеном и монгольскими князьями, Далай лама бесповоротно решил отделиться от Китая в самостоятельное государство без кровопролития, поэтому ему крайне важна поддержка и покровительство России.

Ц а р ь: Это уже весьма интересно. Я был бы рад установлению дипломатических отношений с этой страной, тем самым признав её суверенным государством. Однако, мне нужно подумать, посоветоваться. (Подумав). Послушайте, а не послать ли сейчас же в Тибет нашего чиновника из Министерства иностранных дел, чтобы он на месте ознакомился с положением дел, изучил и предварительно согласовал все необходимые вопросы?

А г в а н: Ваше Императорское Величество, в Тибет пока нельзя посылать европейца. Многие там всё еще настроены предвзято, без разбора видя в европейцах врагов своих устоев.

Ц а р ь: Добро, я вас понял. Мы обсудим этот вопрос. Вы, хамбо-лама, можете передать Далай ламе моё глубокое почтение, желание благости ему и тибетскому народу и, если он того пожелает, может отправить официальное письменное обращение к нам с предложением об установлении дипломатических отношений между нашими странами.

Передайте, пожалуйста, Его Святейшеству скромный подарок от меня – золотые часы, инкрустированные алмазами и набор для храмового интерьера. (Все это передается Агвану Доржиеву).

А г в а н: Спасибо. Я передам Его Святейшеству ваше предложение и дорогие подарки от Вашего Императорского Величества.

Благодарю Вас за прием, оказанный тибетской делегации, и за доверие мне. Я готов служить, прилагая все свои силы, во имя интересов Российской державы, во благо моего малочисленного народа в составе великой России. Буду счастлив внести свою долю пользы в деле установления близких отношений с Тибетом.

До свиданья.

Ц а р ь: До встречи. Благослови Вас Господь.

Агван Доржиев уходит.

Наймадахи үзэгдэл

Царь Николай Второй проводит совещание.

Ц а р ь: Господа, у меня состоялась встреча с посланником первосвященника и верховного правителя Тибета. Этот посланник оказался нашим соотечественником. Зовут его, э-э... (*смотрит на запись и медленно читает*) цанид-лама, Хамбо Агван Доржиев...

В связи с военно-политическими осложнениями в Тибете Далай лама прощупывает возможность установления с Россией дипломатических отношений. Я хочу услышать, господа, ваше мнение по этому весьма щекотливому вопросу.

Б а д м а е в (*встает*): Разрешите высказать своё мнение, Ваше Императорское Величество.

Ц а р ь: Пожалуйста. Господа, если кто ещё не знает, это – действительный статский советник Министерства иностранных дел, доктор тибетской медицины Пётр Александрович Бадмаев. Прошу.

Б а д м а е в: Ваше Величество, в бытность царствования Вашего отца, императора Александра Третьего, царство Ему небесное (*крестится*), я представил ему докладную записку «О присоединении к России Монголии, Тибета и Китая». Он поддержал тогда моё предложение по китайско-монгольско-тибетскому Востоку. Думаю, что оно не потеряло своей актуальности и сегодня.

Ц а р ь: Да, я помню, как папа с удивлением говорил: «Содержание записки Бадмаева так ново, необыкновенно и фантастично, что с трудом верится в возможность успеха». Расскажите о сути записки, мой крёстный брат*.

Б а д м а е в: Суть докладной кратко такова: маньчжурская династия Циней исчерпала себя, идет к своему закату, дни её сочтены. Скоро она будет свергнута внутренними противоборствующими силами в Китае. В этой неразберихе Китай ослаб вконец, поэтому он одну за другой сдает свои позиции на Гималаях, в частности, Великобритании, лишь бы не допустить туда русских. Тибет скоро тоже будет занят англичанами.

Тогда, несколько лет назад, я предлагал воспользоваться методом, часто используемым самими китайцами – методом подкупа и организации провокации.

Ц а р ь: Позвольте... А поконкретнее?

Б а д м а е в: Нужно тайно вооружить монголов и с их помощью привлечь на нашу сторону ламаистское духовенство. Затем занять несколько пограничных пунктов в Китае, типа городка Ланьчжоу, и организовать депутацию из Пекина, которая официально попросит Россию принять под свою юрисдикцию Срединную империю..., естественно, вместе с Тибетом и Монголией.

Надо знать психологию китайцев: они безоговорочно покоряются решительной силе и с необыкновенной покладистостью подчиняются любой династии, к какой бы национальности она ни принадлежала.

Ц а р ь: Гм... Интересно...Увлекательно...

Б а д м а е в: Но сейчас можно действовать ещё проще: предлагаю, не упуская удачного случая, незамедлительно установить дипотношения с Тибетом и Монголией через Агвана Доржиева. Это будет означать крах Двора Пекина, которого после этого можно брать голыми руками. Тибет является ключом в Азию.

Мы, русские люди, истинные патриоты России, должны понять, сколь опасно допущение англичан в Тибет.

Ц а р ь: Уж очень гладко у вас всё выглядит. Хорошо, а что скажет министр иностранных дел господин Ламсдорф?

Л а м с д о р ф: Дипломатическим, а тем паче военным демаршем в сторону Тибета мы можем дать лишний повод вице-королю Британской Индии лорду Джорджу Керзону ввести в Тибет войска под предлогом защиты его суверенитета. Впрочем, его вряд ли уже остановишь. Но России нет смысла воевать с Англией из-за Тибета, не представляющего для нас ни экономического, ни стратегического интереса. Кроме того, мы можем нарваться на конфликты с Китаем, Францией и Японией.

Ц а р ь: Понятно. Что думают наши ученые-ориенталисты? Пожалуйста, Пётр Петрович.

С е м е н о в-Т я н-Ш а н с к и й: Я согласен с утверждением министра в том, что в этой стране Россия не имеет экономических интересов. Но Тибет примечателен в другом: во-первых, наши российские ламаисты связаны с ним единой религией и, во-вторых, этот регион очень интересен в научно-исследовательском плане. Индо-тибетская буддийская культура с её духовными ценностями мирового уровня, а именно, с её философией, медициной и историей, для огромной территории Евразии означает примерно то же самое, что для Европы – античная культура Средиземноморья. Изучение её представляет одну из важнейших областей всеобщей истории культуры.

Ц а р ь: Спасибо. Князь Эспер Эсперович?

У х т о м с к и й: Для нас, русских, в Азии не должно быть никаких границ. Я имею ввиду коммерческие интересы России. Россия должна расширять свое влияние на Востоке, вторгаться, по меньшей мере, в северную часть Китая, в Монголию и, попутно, в Тибет. Но лучше это сделать цивилизованно, путем финансово-экономической экспансии.

Ц а р ь: Это интересно. А послушаем графа. Сергей Юльевич, наш финансовый бог.

В и т т е: Если Тибет, по словам Петра Александровича, является ключом в Азию, то КВЖД, безусловно, является ключом к Китаю. Средства достижения коммерческих целей отличаются от политических. Они более прозрачны, результаты действий предсказуемы, риск при этом минимален.

Я согласен с господином Ламсдорфом. По большому счету, России не нужна война ни с Китаем, ни с Англией, ни с Японией. Мы располагаем обнадёживающими расчётами кредитно-финансовых операций в Азии. Это дело надо поручить господину Бадмаеву, хорошо знакомому с местными обычаями и особенностями**.

Ц а р ь: Итак, по мнению большинства, России нет смысла ухудшать и без того натянутые отношения с Великобританией и Китаем из-за Тибета.

В то же время считаю, что нам нельзя оттолкнуть протянутую руку Далай ламы, теряя выходы в регионы Центральной и Юго-Восточной Азии. Мы с Тибетом будем вести себя дружелюбно, но сдержанно, показывая другим странам, что наши регионы связывают не политические, а исторически сложившиеся религиозно-культурные связи. О военной помощи Тибету не может быть и речи.

Благодарю вас, господа.

Царь встаёт, встают все.

*Жамсаран Бадмаев крещён в 1872 году наследником престола Александром, будущим государем Александром III, отцом будущего государя Николая II, и наречен Петром. Крёстный отец, оказав ему высокую честь, дал в качестве отчества своё имя и стал Жамсаран Петром Александровичем Бадмаевым. В слове «папа» ударение ставится на втором слоге по обычаю того времени.

В своем дневнике 24 февраля 1895 года император Николай II записал: «Бадмаев, бурят, крёстный папа, был у меня, много занимательного рассказал он о своей поездке по Монголии».

И 26 марта 1895 года: «После завтрака имел продолжительный разговор с Бадмаевым о делах Монголии, куда он едет. Много занимательного и увлекательного в том, что он говорит».

**Как известно, получив от правительства двухмиллионную субсидию золотом, что являлась по тем временам астрономической суммой, Петр Бадмаев в ноябре 1893 года открыл торговый дом «Бадмаев и Ко», контора которого находилась в Чите. Он развернул огромную коммерческую деятельность, часть денег тратил на подарки влиятельным лицам в Китае, Монголии и Тибете. Миссия его на Востоке носила дипломатический характер, торговый же дом служил не только прямым целям, но и являлся своего рода прикрытием.

Он был смелым человеком широких взглядов и чрезмерных амбиций, как и его друг Агван Доржиев. Некоторые историки отмечают, что их генеалогические линии ведут своё происхождение от Чингисхана.

ГУРБАДАХИ ҮЙЛЭ

Юнэдэхи үзэгдэл

Моридой түбэрөөн, хүнүүдэй хүрөөтэйгөөр хашихаралдаан, эшихэрэлдээн дуулдаад, элдэб ядуу монгол хубсахануудые үмдэһэн, янза бүриин ээбсэгүүдые бариһан дээрмэшэд тайзан дээрэ гүйлдэжэ гаранад. Тэдээн соо сахюур буунуудтай, хэлмэ, жадатай зариман биш, зүгөөр ехэнхидтэнь ташуурһаа ондоо юумэ үгы. Дээрмэшэд моридто тээһэн ашаануудай аргамжануудые таһа сабшажа, унаһан юумэнүүдые уудалжа нэгжэнэ, хаяна, шэдэнэ. Тэндэнь соголигууд соо хэгдэһэн гү, али торгон жаншануудаар орёогдоһон гонзогор номуудһаа бэшэ юумэн үгы.

У д а м а р ш а: (эд бараанай юумэ олоогүйдөө урмаа хухарһан янзатай, гартань дайралдаһан номуудые дурата-дураггүйгөөр шэлэнгүй задалжа, удааханаар, арайхан гэжэ нэрэнүүдые уншана) «Кес-с-эр ха-ан», (саашань хаяад, ондоо ном абана). «Г-ан-ж-у-ур», (хаяад, ондоо абажа уншана) «Д-ан-ж-у-ур», (шэдээд, дураггүйгөөр үнгэтэ томо дэбтэр гаргажа харана) «Тү-бэ-дэй эм-нэл-гын Вай-ду-рь-я онбо», тпүү! (Ашаа абажа ябаһан аянашадай ахалагшада хандажа) Э-эе, ши энэ хэн-дэшье хэрэггүй хамбы зөөри шэрэжэ ябаһан юун хүн гээшэбши? Эмшэн юм гүш?

А г в а н: Намайе эмшэншье гээ хаа болохо юм бэээ, хүнүүдэй сэдхэл аргалдагби.

У д а м а р ш а: Эмшэн хаа, баян байха ёһотойш! Алин бэ эд барааншни, алта мүнгэншни?

А г в а н: Үгытэй эмшэндэ ном хударһаа ондоо юун байхаб даа. Таанар өөһэдөө урбуулжа хараба ха юмта.

Д э э р м э ш э д э й н э г э н: (гүйлгэжэ ерээд, удамаршада хандажа). Рабтан ноён, яараха болобобди! Хойто зүгһөө Хүхэ Нуур тээшэ шэглэлхэн тэмээн ашаатай хамбышад манай хужааг руу буужа ябана! (Агван Доржиевтай суг ябаһан хүнүүд тээшэ зангажа). Эдэ хоохон нохойнуудһаа хогшолхо юумэн үгы! Ябая, тэдэниие угтажа тоное, шамдая!

У д а м а р ш а: Моридтоо! Урраг-чаа! (Агван Доржиевта хандажа) Ши, эмшэн! Минии угсаата газарые гэшхэжэ гараһанайнгаа түлөө түлбэри түлэ! Үгы һаашни энэ һэлмээр шамайе тархииншни шэнээн набтар болгожорхихоб! Ойлгобо гүш хэлэһыемни?

А г в а н: (үбэрһөө бүдөөр орёонон бутархай мүнгэнүүдые гаргажа харбайна). Бари, энэ тэды зэргэ цин байна, бидэ табанай түлөө аба. Ондоо мүнгэ үгылди даа.

У д а м а р ш а: (яаралтайгаар, тоолонгүй мүнгыень шүүрэжэ абаад). Шамайе хэнээхэ саг үлэбэгүй! Хожомоо энээгүүрни гарахадаа үриез түлихэш, уулзахабди! (өөрынхидтээ хандажа) Урраг-чаа! (Шууяатай гүйлгэлдэжэ арилнад).

Ш и р а б: (Айһан, тэбдэлхэн янзатай) Ябаба гээшэ гү? Ээллээ, ээллээ, үнгэрөө. Бурхан хаража, аюулһаа зайлуулаа! Зальбаржал һуугааб даа. Бурханаймнай номуудые һалгаагагүй, абаашаагүйшэнь болоо-оо, юрэдөө! Ум маани бадмэ хум, ум маани бадмэ хум!

А г в а н: Шираб лама, нүхэд, түргэхэн номуудаа уяжа, ашаагаа тээжэ, энэ дээрмэшэдэй газар дээрэнхэ шамдуу гаража ошое.

(Ашаагаа ашаад, замда гаража, холодоһон хойноо). Эгээ аюултай газарнуудые дабажа гараббди, үнгэрбэбди. Нютаг дайдадаа дүтлөөбди. Битнай түрүүлжэ морилхомни, Санкт-Петербург ошожо, ноёд һайдтай, эрдэмтэдтэй уулзажа хөөрэлдэхэ хэлсээтэй хүм. Саг ябажа байна.

Ш и р а б: Баһа шэнэ хэрэг гараа гү?

А г в а н: Гүрэнэй ниислэл хотодо Буддын шажанай дасан барюулхамнай.

Ш и р а б: Юу хэлэнэш? Санкт-Петербургда гү?

А г в а н: Тиимэ. Няхалай хаан манай бэрхэ эмшэ ламанар Шойнзон-Доржо, Лудан, Дэмчин, Санга гэгшэдтэ үбшэн бээтэй түрэнхэн хүбүүгээ буддын маани мэгзэмэй, түбэд эм домой ашаар аргалуулжа эдгээлгэлхэн юм. Тэрээнһээ хойшо Сагаан хаан манда ухаангүй этигэдэг болоо, юушые дурадхахадамнай арсадаггүй.

Ш и р а б: (гайхангаар) Няхалай хаан өөрөө... будаадын шажаниие... дасан?... ниислэл хотодо? Гайхалтай. Үнэншэмөөр бэшэ! Юун гэхэн ехэ буянтай юумэ эрхилхэшни гээшэб! Ябалгашни бүри ехэ болохонь лэ даа, хайшан гэжэ бээшни тэнсэхэ юм?

А г в а н: Далай лама монголой хутагта Богдо гэгээн хоёр энэ хэрэгтэ горьтой ехэ мүнгэ һомолоо. Бурядайшые, Хальмагайшые мүргэлшэд хандиб барихабди гэнэ. Пётр Бадмаевтай хамта дасан бодхоохо газар бэдэржэ залаад, һууриень арюудхаха ёһотой хүм.

Таанар харгыдаа Сонгоолой Хилганатын дасанда буужа моридуудаа амаруулаарайгты.

Ш и р а б: Зай, зай. Агван һаарамба, бурханайнгаа номуудые хаана буулгаха, али дасануудта залахаббди?

А г в а н: Байза, иигэхэт: «Ганжуур» «Данжуур» хоёрой бүхы 363 ботинуудые Асагадай дасанда буулгахат. «Түбэдэй эмнэлгын Вайдурья онбо» атласые Сүүгэлэй дасанда абаашажа тушаагаарайт, магарамбые залажа асараад Мамбын хургуулида түбэд онол эмнэлгын эрдэм шудалжа эхилхэбди, эм домуудые бүтээжэ, үбшэ хабша аргалдаг ламанарые бэлдэдэг болохобди. Бэшэ номуудые бултыень Хүлэнэй Балдан-Брэйбэнэй хид хамбын хүрээндэ буулгахат.

Ш и р а б: Ойлгооб. Хэлэнээршни бултыень тэдэ дасангуудта абаашажа үгэхэбди.

А г в а н: Минии гэртэхиндэ, эжыдэмни, хайрата Сагаан Даридамни ехэ мэндые хүргөөрээ, бусахадаа заатагүй Хара-Шэбэрээ хүрэхэб гээшыем дуулгаарай.

Юрөөлтын Шойнзон гушид хамбада хэлээрэйл: тэрэ литографи-типографи гээшые худалдажа абахые хөөрэлдөөб, асаржа Асагадай дасанай дэргэдэ тодхоод, минии зохёонон үзэглэл барлажа, буряад номуудые хэблэжэ эхилхэбди.

Зай, баяртай. Уулзатараа. (Эмээлтэ мориндо һуугаад мордоно).

Ш и р а б: Баяртай. Гарахадаа гарзагүй, ороходоо олзотой, бэе мэндэ ябыш даа. Бурхан хараг шамайеымнай. Ум маани бадмэ хум. Ум дари дудари дури суухаа.

Агван Доржиевай сэдхэлдэнь һанагдадаг зураг

Хара-Шэбэртэхи жаахан набтархан хара гэрһээнэ үнэтэй һайхан гэр Газар дэлхэй дээрэ Агванда үгы.

«Эхынгээ эгээл һайхан эдээ эдижэ, энэ гэрэйнгээ богоһо алхажа гараад, инаг ганса басагантайгаа хахасажэ, Дэлхэе эрьен аян зам хэжэ, Будда бурханай хургаал тараажа ябаналби даа, хүлисыт намайгаа, эсэгэ һайхан нютагни, хайрата Долгор эжымни, Сагаан Дари инагни.

Ород гүрэнэй түб хото Санкт-Петербургда Далай ламын үршөөлөөр, Няхалай хаанай зүбшөөлөөр, арад зонойнгоо аша туһын хүсөөр Гүнзэ-чойной дасан барьюулаад, та хоёроо абаашахаб, сэдхэлэгтнай ханаахаб, хүлээгэйрээт намайгаа.

Дахин уулзатараа баяртай, түрэл нютагни, хүндэтэ нютагаархидни. Ум маани бадмэ хум».

ДҮРБЭДЭХИ ҮЙЛЭ Арбадахи үзэгдэл

Хитадай хилын харуулаадай дарга зүблөө үнгэргэнэ. Сэрэгэй дээдэ тушаалтай энэ хүн дээрэлхүү зантай, хүйтэн мihэрэлтэй, шашагшые хаа, өөрынгөө хэрэг хайн мэдэдэг. Тэрээндэ даалгагдahan хилын сэрэгшэд юрын, сэхэ ханаатайнууд.

Д а р г а: Агууехэ Цин империин сэсэн мэргэн Ударидагшын захяае анхарагты!

Тэрээнэй ухаатай захяагай ёһоор Сэрэгэй амбан Хойто можын хилын харуулнуудай Департаментын дарганарта иимэ шанга захиралта үгөө, шагнагты:

«Хэрбээ Түбэдэй Ахалагша захирагшын хойто зүг зорижо, Ород гүрэнэй хилэдэ дүтлөө хаань, тэрээнйе тогтоогоод, барижа хүлихэ хэрэгтэй!..».

1-хи х а р у у л ш а н: Хурандаа ноён, хүлисыт, би ойлгобогүйлби, хэниие бариха гэнэт?

Д а р г а: Далай ламые! Энэ дээгүүр ханаатай, нэтэрүү, Түбэдэй залуу лама Агван Доржиев гэжэ нэрэтэй зэнхэгэр хүйтэн Шэбэрһээ зорюута эльгээгдэһэн буряад ламын мэхэ гоходо орожо, мүнөө һаса хотоһоо гараад, хойто зүг шэглэжэ мордобо гэжэ дулдаа. Ородуудта ошожо, тэдэнтэй хани барисаатай болохые хөөрэлдэхэ һэдэлтэй юм ха.

1-хи х а р у у л ш а н: Түбэдэй хилые эбдэжэ ороод, һаса хото тээшэ дабшажа ябаһан Англиин сэрэгүүдһээ Далай лама тэрьелээ юм гэлсэнэл.

Д а р г а: Хари гышэ! Теэд тэрьелхэдэ хайшаа тэрьелээб?! Үндэр Хүхэ Тэнгэри доро ажаһуугааша бүхы арадуудые зонхилхы Бурханһаа табигдahan манай Агууехэ Зонхилогшын дали доро хоргодожо орохоёо зүүлжэ ябаагүй, харин Халха Монгол дээгүүр хойто зүг барижа, ород гүрэнэй хилэ тээшэ гараһан байна. Яахаяа, юундэ тиишэлһыень эрьюу тэнэгшые хүнэй ойлгохоор бэшэ аал?

2-хи х а р у у л ш а н: Булимтарагшадай урдаһаань эсэргүүсэжэ буу бариһан түбэдүүдые Англиин хурандаа ноён Янгхазбендын сэрэгүүд тон бэлээр бутта сохин һалгаагаа гэжэ баруун-урда зүгһөө манай тагнуулшад дуулгаба. Теэд Хитад гүрэн түбэдүүдтэ юундэ ямаршые туһа хүргэнэгүйб?

Д а р г а: Саагуур удхатай политикин наадан боложо байна гэжэ таанар ойлгохо ёһотойт! Ород хаанай эбсэгтэ хүсэнүүдэй гэнтэ энээ руу орожо ерэхэгүйн тулада Энэдхэгтэ байдаг Британиин сэрэгүүд үрдижэ, Түбэд руу оробо ха юм. Энэ политикиень хайн мэдэжэ байһан Дундада Дэлхэйн Агууехэ Зонхилогшо зорюута нүдэ балай, шэхэ дүлии болоод, Хитадые тоохоо болиһон түбэдүүдые Британиин сэрэгүүдээр хэнээлгэжэ, томооруулжа, тэдэндэ ухаа оруулгажа байна гээшэ.

3-хи х а р у у л ш а н: Түбэдые Монголтой хамта Хитадһаа амьарлаха тухай Далай лама Монголоой хутагта Богдо гэгээнтэй ярилдана гэжэ дуулдана.

Д а р г а: Хари-хари! Эгээл тиимэһэнь хоротой ноёо ургуулжа байһан, Түбэдэй Далай лама гээшэб гэжэ хүрхээтэдэг тэрэ нохойн гүлгые һалгааха хэрэгтэй! (Хуурайгаар энээнэ) һэ-һэ-һэ. Түбэдэй аюулгүй байдалые сахихын, Буддын шажанай һалбаржа мандахын түлөө... э-ээ... лама-нарайнь амгалан тайбан ажаһуухын түлөөл хитадай ваан-хаашад үдэр һүнигүй зобожол, оролдожол, ходо ханаагаа табижал байдаг юм гэжэ мэдэрхэгүй тэрэ солиг даһаа!

1-хи х а р у у л ш а н: Теэд Хитадай Баруун-хойто хилэ дээгүүр ямар хэмжээнүүдые абахын захиралта манда үгтэнэб?

Д а р г а (шэрүүнээр): Хэрбээ амьараа гүрэн байгуулхы уймартадаг Түбэдэй тэрэ тэргүүн ламын хитад-ородой хилые дабахаа һэдээ хаань, тэрээнйе дары мушхажа баряад... ээ-ээ... (хоолойгоо гараараа сабшahan түхэлтэй тэмдэг харуулаад, бардамаар энэжэ) Бинфацян хото руу ябуулжа орхихо хэрэгтэй! (Гарнуудаа наманишалжа баряад, нүдөө дээшэнь хилайлган, шаналһан билдагууша хоолойгоор) Огторгойн Бурхад, үнэншыт даа намда! Би энэ захиралтаяа хитадай «бэй» заншалаар шаналан уйдажа, нүдэнүүдһээ бороогой уһа адхуулжа, далайтай зэргэсүүлмээр захгүй гашуудалда абтажа, хэлэнэ гээшэлби!

3-хи х а р у у л ш а н: (айһаншые, гайхаһаншые янзатай) Хурандаа ноён, би танай хэлээшые ойлгобогүйлби, хүлисыт. Далай ламые яагты гэбэбта? Тэрээнйе бидэ барижа хүлээд, ямар Бинфацян хото руу абаашаха болонобибди? Тиимэ нэрэтэй хото-город Хитадта бии юм гэжэ дуулаагүйлби.

Д а р г а (мэдээгүйень хүлисэнгээр): Ургажа ябаһан улаан бургааһад лэ байнат даа! (Энээнэ) һэ-һэ-һэ. Таанар, сэрэгэй тэсэлэгшэд, Хитадай эртэ урдын түүхые муу мэдэнэт. Зай, тайлбарилха

болоо бээб. Бинфациянь хото руу ябуулха гээшэ... э-ээ... (*хургаара тэнгэри өөдэ заагаад*) түрүүн тархиень бэеһэнь амьарлуулаад, дээдэ түрэлхид руунь мордохуулжархиха гэхэн удхатай юм. Ойлгобо гүт? (*Үйдхартай хоолойгоор*) Үдэр хүнигүй хүн зоной, хамаг амитадай түлөө ханаагаа табижал, зобожол байдаг Императораймнай дура зоригын иимэл даа. Тэрэ бархамнай унтаха нойргүй дурлажал, дурлажал байдаг ха юм даа...

4-хи х а р у л ш а н (*Гэнэн хонгор, сагаан ханаатай хүн*): Тиимэ даа, Үндэр Түрэлтэ Богды хаамнай өөрынгөө ордон соо байратай 3912 сэбэрхэнүүд янхан басагадуудаа үдэр хүнигүй бултыень хөө... тиигэжэ... жаргуулдаг ха юм даа, бархамнай... Ута наһа, удаан жаргал эдлэжэ ябаг лэ даа, хөөрхы. Теэд-э...

Д а р г а (*Хэлэһыень ойлгожо*): Юу?.. Үүе!.. Бэшээ-бэшэ! Тэрэ алая ябадалаар дашууралган тухайнь би мүнөө хэлэнэгүйб! Императорнай ордон соохи янхан басагадтаа үдэр хүнигүй дурлажал байдаг юм гэжэ бү ханажархёоройгты-ы! Императорнай түбэд арадта угаа дуратай ха юм гэжэ би таанарта ойлгуулха гэнэби!

3-хи х а р у л ш а н (*ээрэн*): А-а-аа... э-ээ... теэд-э... тэрэ... энэ ... энээн тухайгаа... Бинфациянь хото руу тэрэ хүйхэрые яаһан... ябуулхан тухайгаа түбэдэй зондо юун гэжэ ойлгуулхабибди?

Д а р г а: (*бүдүүлгээр*) Бидэ юушье амалхагүйбди. Мэдээгүйшэ болоод, амандаа уһа балгаад абяагүй нуухабди. Далай лама хаана холын Ородой газараар эндүүржэ тэнэжэ ябатараа Байгал нуурай долгиндо абтажа хосороо юм гү, али хүйтэн Зүүн Шэбэрын бордохото талада төөрижэ үхөө юм гү, хара баабгайдань барюулаа юм гү, бү мэдэе, гэлсэхэ. Нураг суугүй үгы болоходонь ородууд гэмтээ болуужан. (*нүзэгтэйгөөр*) О, Хүхэ Мүнхэ Тэнгэри! Шинии элшэ хүсэн үндэр хада-нуудай орьёлнууд дээгүүр зурыдаг лэ! Дошхон долгитой далайнууд дээгүүр гэрэлтэдэг лэ! Хурса нюдэдшни У-Тайшань хадаһаа үндэр газарһаа шэртэдэг юм, огторгойн Долоон Үбгэдһөө дээгүүр харасатай юм! Хүлисыш маниие.

1-хи х а р у л ш а н: Агван Доржиев гэжэ хүн тухай та үшөө дурдана һэнта, хурандаа ноён.

Д а р г а: Тэрэ мэхэтэй муу буряад хүн Далай ламын дэргэдэ гүрэнэй ехэ яаманай тушал эзэлээд, шинии абарагша бурханшни хитадай Агууехэ Император бэшэ, харин ородой Сагаан хаан гээшэ гэжэ тэнжээгүй тэрэ буруунай тархиень эрьюулээ! Томо болоходоо энэ буруун хашаа хорёогоошье эбдэхэдэ болохо бшуу.

Тиигэжэ хармагшан угтайбди гэдэг түбэдүүдые Агван Доржиев үгэдөө оруулжа, Ородой хара баабгайн набарта барюулха ханаатай!

2-хи х а р у л ш а н: Теэд тэрээнине барья хаа, яаха болонобибди?

Д а р г а: Тэнгэриһээ уг гарбалтай Богдо хаанай арад, хармагшан гарбалтай түбэд зон хоёрой хоорондо яһа хаяһан тэрэ буряадые баряад, баһал Бинфациянь хото руунь мордохуулжархиха хэрэгтэй-эй! (*Наманишалан, нюдэддөө дээшэнь хилэйлгаад*). О-о, Бухын эбэртэй, хохимой тархитай, ошор таяг бариһан тэнгэрийн хүрөөтэй дуутай Ямандага бурхан, хүлисыш маанадые, Үндэр Тэнгэрээр олгогдохон Агууехэ Императорай албатаниие!.. (*үшөө нэгэ хэды саг соо аман соогоо мэгзэм гүбэрһэнэйнгээ удаа*) Зай, ондоо асуудалнууд бии гү?

Х и л ы н х а р у л а й х и д: Үгы-ы, одоол ойлгообди!

Д а р г а: Тиибэл оршон дэлхэйдэ амгалан тайбан байдал асардаг сэсэн мэргэн Тэнгэрийн Хүбүүнэй нюуса даабариие дүүргэгты! Манай Үндэр Түрэлтэ Зонхилогшын ашаар лэ бүхы юумэн дэлхэйдэ бүтээгдэжэ байдаг юм гэжэ бү мартаарайгты: бороон хэрэгтэй сагтал тэрээнэй ханаагаар ородог, наран хэрэгтэйдэ игаадаг, тиимэһээ барайгарай хайн ургаса ургажа, маниие баясуулдаг гээшэ! Ашыень харюулая!

Бултыетнай табинам, тарагты. (*Сэрэгшэд булта нэгэ доро бодоод, гаража эхилнэ*)

Арбан нэгэдэхи үзэгдэл

Дасанда.

Б и м б а е в: Шэрээтэ ламхай, Үндэр Түрэлтэ гэгээн Далай лама монгол дэгэл үмдөөд, өөрөө эмээлтэ мориндо нуугаад Урга хотогоо хойшоо мордожо, манай буряад нютагуудай газар тээшэ зорибо. Мүнөө Кяхтаһаа зүү урагшаа 350 модоной газарта, Доодо-Шэбээнэй шадархи Ван-хүрээ дасандахи Ханда тайжын байрада тогтожо буугаа. Далай лама Агван Доржиевые Сагаан хаантай хэлсээ хэһыень Санкт-Петербург эльгээбэ. Энэ мэдээ хилэдэ дүтэ оршодог танай дасанда дуулгахыемни Далай лама захяа, та саашань хамба ламада дамжуулна бэээт.

Ш э р э э т э: Юу хэлэнэш! Дамжуулхабди, дамжуулхабди! Далай ламые угтажа абаха энэ ямар ехэ буянта, хүндэтэ заяан бэ! Дары хамба ламада дуулгажа, бүхы дасануудай суганды зарлаха

болообди. Зай, тиигээд Үндэр Түрэлтэ гэгээн Далай ламамнай ямар зорилготой Ородой гүрэн морилхонь гээшэб?

Б и м б а е в: Түбэдые бээ даанхай, өөһэдын мэдэлтэй болгохо хүсэлөө Сагаан хаанда дуулгажа, саашань Баруун гүрэнүүдээр дэмжүүлхэ хүсэлтэй.

Ш э р э э т э: Яагаа зүрхэтэй ябадал гээшэб! Ум маани бадмэ хум! Харин манай буряад нютагта юу хэхэ хүсэлтэйб?

Б и м б а е в: Сагаан хаанай зүбшөөгөө хаа, Далай лама Тамчын Хүл Нуурай Хамбын хүрээндэ тогтожо, Буддын шажанай хэр зэргээр буряад нютагуудаар дэлгэрһые өөрынгөө нюдөөр ябажа хараха, үзэхэ, мэдэхэ ханаатай. Буряад зоной ажабайдалаар угаа һонирходог хүн.

Ш э р э э т э: Арьяа-Баала. Ум дари дудаари дури сууха... Ум маани бадмэ хум!

Б и м б а е в: Үшөө Далай лама түмэр замаар ехэ һонирходог хүн. Эндэхэ поезддо һуужа, Манжуур гараад ерэхэ хүсэлтэй.

Ш э р э э т э: Юундэ гээшэб?

Б и м б а е в: Тэндэхэ Жэрэмэй, Жоодуудай, Жасатанай хушуунуудаар ябажа, Хитадай дарлалтаһаа суг хамта сүлөөлэгдэхэ хэмжээнүүдыень дэмжэхые хөөрэлдөө хэхэ юм. Юуб гэхэдэ, Далай лама Агван хамбатай хамта Түбэд Монгол хоёрые бээ даан, өөһэдын мэдэлтэй гүрэнүүд болгохы угаа ехэ хэлсэ ябуулгануудые хэжэ байна.

Ш э р э э т э: Ай Бурхан! Гурбан Эрдэни! Үндэр Түрэлтэ гэгээн Далай ламын энэ дэмбэрэлтэй хэрэгтэ бидэ яажа, ямар туһа хүргэлсэхэ гээшэбиди?

Б и м б а е в: Энэ хэрэг Агван хамбын ябадалһаа сүм дулдыдаха. Харин танай уялга Далай ламаяа хүндэтэйгөөр угтажа абаад, ямбатайгаар Хамбын хүрээндэ байрлуулха хэрэг болоно.

Ш э р э э т э: Арад зонойнго аша туһаар бидэ хайн угтамжа хэхэбди даа, энэндэ ханаагаа зоболтогүй. Далай ламатай хамта хэр олон хүнүүд ябалсана хаб?

Б и м б а е в: 150 шахуу. Дээдэ зиндаатанда гушаад хүнүүд ороно, бэшэниинь – юрын ламанар, туһалагшад. Тэдэнэй тоодо бурхадые зураашад, бэшээшэд, хүгжэмшэд, тогоошод оролсоно. Дээдэ зиндаагай лама санаартан сооһоо хэрэг эрхилэгшэ жэжшаб хамба, гүрэнэй зурхайша чойкьон-чемо, ахалагша бэшээшэ дуниг-чен болонод.

Ш э р э э т э: Ум маани бадмэ хум. Ум дари дудари дури суухаа. Ямар һонин үе саг боложо байна гээшэб. Ом маа ни падмэ хум!

Арбан хоёрдохы үзэгдэл

Ван-хүрээ дасанда. Дасаниие тойроод олон һэеы гэрнүүд наяхан табигдаатай, тэргэ, эмээлтэй морид, тэмээд дүүрэн, хүн зон субанад. Мори унаһан хүнүүд Далай ламын бэшэг захяануудай шуудан баряад иишэ тиишэ сүлөөгүй гүйлгэлдэнэд, тиин зариман уужам үргэн тала руу тооһо бурьюулан гүбээнүүдэй саагуур далда орон үгы болошоно.

Һэеы гэр соо сугларһан хубарагуудтай, залуу хүбүүдтэй Далай лама хөөрэлдэнэ, ном һудар тэдэндэ заана.

Хари гүрэнэй янза бүриин элшэ сайд Далай ламые бараалхахаяа хүлээнэд, тэдэнэй дунда Хальмагнаа ерэхэн элшэнэр, мүргэлшэд би.

Зүүн зүгэй маягаар урлажа бодхоһон шэрээтэ ламхайн томо модон гэр туласа олон зуун хүнүүд газар бэе бэеынгээ хойно журамгүйгөөр зогсонод, эсэхэн заримад газар дээрэ дабшалаад һуунад.

Хубарагуудые табигһанайнгаа удаа Үндэр Түрэлтэ өөртөнх мүргэхээ, тэрээнһээ адиста хүртэхээ ерээшэ улад зондо газашаа гарана. Далай лама жууз-һандали дээрэ һуугаад, хүгэдэн наманшалһаар ойронь ерэхэн мүргэлшэдые ута торгон хадагта хүрмэжэ уяһан мүнгэн тобшонуудаар тархидань хүргэн адислажа, үршөөл хайра хүртээнэ, үлзы хутаг дамжуулна. Хажуудань лама санаартан зогсонод.

Энэ хэрэгэ дүүргэхэнэйнгээ удаа Үндэр Түрэлтэ элшэ сайдые байрынгаа гэртэ урижа, тэдэнтэй дүтынгөө түшэмэлнүүдтэй хамта үни удаан саг хэлсээ үнгэргэнэ, гүрэн түрын, уласхоорондын орёо хүндэ асуудалнуудые шиидхэнэ.

Үдэшэнь Далай лама түшэмэлнүүдэйрээ үнгэрһэн үдэрэй дүнгүүдые гаргана, шиидхэхэ хэрэгтэй шэнэ асуудалнуудые тэдэндэ табина. Холо газарһаа ерэхэн дээдэ зиндаагай элшэ сайдые үшөө нэгэ хэды үдэр эндэнь тогтожо, шухала хөөрэлдөөнүүдэ үргэлжэлүүлхые дурадхана, бэшэниие тусхай зүблөөн дээрэ байлсахыень урина.

Үдэшэ орой үлэгүйхэн багахан эдэе барина.

Арбан гурбадахи үзэгдэл

Широкая калмыцкая степь. Люди в национальных дэгелах. Подводы, кибитки, кони, верблюды. Идет народное празднование – ноолдан (бэк нолдган). Опоясанные кушаками борцы, босые, без рубах и головных уборов, по очереди выходят на середину круга, обхватывают друг друга, держась руками за кушак, и начинается борьба. Искушенные зрители сидят вокруг в позе лотоса, шумно обсуждают, держат пари, азартно спорят, громко восхищаются разнообразными приёмами борцов: подсиживанием, отрывом от земли, бросками через бедро, внутренними и внешними зацепами, подсечками и другими, в результате чего противник оказывается на лопатках. Победителю тут же вручается приз – деньги, кирпичный чай, отрез ткани и иные ценности.

Проходят конные скачки – уралдан. В состязаниях участвуют одновременно десятки лошадей. У холма-кургана (уралдан толга) много зрителей, переживающих за коней и за мальчишек-всадников своих хотонов. Бурно обсуждаются результаты забегов, вручаются призы счастливым победителям.

Некоторые играют в калмыцкие шахматы – шатр. Слышны названия фигур, выкрикиваемые болельщиками, как подсказки игрокам: хан, бэрс, мери, терген, тэме, кевюн. Шалха!

Молодежь играет в веселые игры «Далан ходжгр, нег тюджгюр», «Цаган монда хаялган» и другие.

Спортивные состязания и игры постепенно завершаются. Народ расходится, разъезжается.

Арбан дүрбэдэхи үзэгдэл

Диалоги в этой сцене ведутся на калмыцком языке.

В калмыцкой юрте. Присутствуют: Агван Доржиев; Шаджин-лама Калмыцкого народа Джимбе-Балдан Делгеркиев; его заместитель Чимид Балданов; Багши-лама донских калмыков Менке Борманжинов; Торгоутский лхарамба-геши Тубденцултим; советник по делам управления Тибета при Дворе Его Святейшества Лувсан-Шараб Тепхин; посланник Императорского Русского географического общества Увша Норзунов (заметим, он первым в мире тайно сфотографировал резиденцию Далай ламы); знатные сановные лица, хотонские и улусные засаг-ноёны.

Д ж и м б е - Б а л д а н: Я понимаю, что представитель Его Святейшества Агван Доржиев старается от чистого сердца помочь нам. Но в традиции калмыцкого буддийского шаджина не было философских школ. В наших хурулах не изучали диалектику, тантры и медицинские знания мамбы.

С т а р ы й л а м а: В улусах торгоутов и дербетов нельзя основать хурулы других направлений. Считаю излишним навязывать нам то, чего мы не можем принять. Учение, которое не распространялось раньше, не подойдет нашим людям, живущим в юртах.

А г в а н: Поймите, друзья. Философские знания тысячи лет изучаются в Тибете, проводятся дискуссии между хурулами и ламами, защищаются учёные звания. Иначе как можно повышать своё знание, добиться духовного совершенства?

Л у в с а н - Ш а р а б: Из опыта тринадцатилетнего личного общения с Его Святейшеством могу сказать, что Далай лама весьма интересуется положением дел у калмыцкого народа, столь бережно и трепетно пронесшего буддийское вероисповедание, несмотря ни на какие случавшиеся в прошлом запреты и попытки навязывания ему иной веры. Он считает нас, калмыков, знаменосцами буддийской культуры не только в Европе. Ему известно, что именно калмыки первыми организовали буддийские хурулы и на американском континенте.

С т а р ы й л а м а: Пятьсот лет калмыцкие шар-шаджин и шар-улаан-шаджин успешно развиваются собственным самостоятельным путем. Мы никогда не подчинялись диктату со стороны. Мы не признаем ничьих авторитетов над нами, в том числе и хамбо Агвана Доржиева.

А г в а н: Я уважаю ваше мнение, ламхай. Но сегодня дело не в личностях. Как никогда раньше, к учениям Будды Шакъямуни, Цзонхавы, писаниям Калачакры прислушиваются люди на всех континентах мира, особенно там, где ведутся войны. Я проводил буддийские молебны, читал «Оум» и «Сострадательные молитвы» в Японии, Китае, Италии, Великобритании перед большим количеством людей. Во Франции с великим почтением и восхищением прослушал мои проповеди Трёх Драгоценностей сам премьер-министр Жорж Клемансо. А женщина из Парижа по имени Александра Дэвид-Неель после моих лекций поехала жить в Тибет, встретила Далай ламой и стала буддисткой. Я понял, что интерес к Учению Будды в мире очень большой. Поэтому нам

всем необходимо постоянно учиться, совершенствовать своё знание, готовить кадры, направлять в Тибет на учебу молодых лам. В застойном пруду вода тухнет.

Д ж и м б е - Б а л д а н: Я остаюсь на своих позициях, завещанных нам предками во главе с Ханом Аюка.

У в ш а: Но предводитель ойратов, калмыцкий Хан Аюк поддерживал самую тесную связь с тибетским Далай ламой. Именно Его Святейшество пожаловал титул хана этому последнему духовному и светскому главе Калмыцкого ханства. Мой предшественник База-багши Мончокжуев восстановил утерянные с Тибетом связи. И с тех пор много калмыков обучилось там, получило ученые звания. Важно не растерять наработанное, продолжить эту работу.

А г в а н: Власти с каждым годом все больше ограничивают меня, не пускают к верующим калмыцкого народа. Не скрываю, калмыки очень активно вносят деньги, делают большие пожертвования на возведение главного хурула буддистов России в Санкт-Петербурге.

Т у б д е н ц у л т и м: А каковы ваши отношения с нашим губернатором?

А г в а н: Астраханский губернатор считает, что я граблю калмыков, отбирая у них материальные ресурсы на строительство своего «личного» буддийского хурула. Но народ понимает высокий духовный смысл осуществляемого большого труда, благословлённого Далай ламой.

Ч и м и д л а м а: Наши засаг-ноёны и состоятельные люди выразили желание делать вложения на развитие калмыцкого буддизма.

З а с а г Ц е р и н Д а в о: Шаджин-лама, для дальнейшего процветания традиционной культуры нашего народа чёёря-хурулы в степных улусах крайне нужны. В последнее время миряне стали подвергаться дурному влиянию спиртного и табака. Поддержим усилия Агвана хамбы. В организации чёёря-хурулов помогут наши калмыцкие ламы – торгоутский лхарамбо Тубден-цультим, дербетские доромбы Хава, Гелэг-Жамсо, Чойнжур, Чой-Нимбу, Содном и другие.

М е н к е: Я готов открыть новые чёёря-хурулы в своём урочище на Дону.

Ноён Гаря Хобито: Хурулы необходимо открывать также у терских и уральских калмыков, исповедующих буддизм. Даже оренбургские калмыки, считавшиеся христианами, подали прошение вернуться к исконно исторической вере и просят помочь им в строительстве пяти новых хурулов.

А г в а н: Друзья, таким образом, наше сегодняшнее собрание приходит к выводу о том, что пора открывать новые хурулы в урочищах Малодербетовского, Икицохуровского и других улусов Астраханской и Ставропольской губерний. Причём теперь их нужно организовывать не в кибитках и юртах, как раньше, а в деревянных домах. В них откроем буддийские духовные училища и академии по типу тибетских и Забайкальского Гусиноозёрского головного дацана. Пригласим из высшего духовенства Тибета ведущих лам, учёного Шагжа-Жалсана, лекаря Чжанчуб-Дорже и других.

Л а м а и з Б а г а Д е р б е т а: А кто будет обеспечивать нормальное функционирование новых хурулов?

А г в а н: Это дело я беру на себя. На сооружение и работу чойра-хурулов лично жертвую пять тысяч золотых рублей. Помните, на вас, лам калмыцких хурулов, возлагает большие надежды сам Далай лама. Из Тибета и бурят-монгольских цаннит-чойра дацанов привезём сюда тома Ганджура и Данджура, бурханы, серебряную и медную утварь, другие необходимые принадлежности.

А для того, чтобы стать материально независимым ни от кого и ни от чего, организуем собственные хлебопекарни и лавки. Они будут открыты на мои личные деньги.

Уверен, нашу инициативу поддержат астраханский и ставропольский губернаторы. Мы должны доказать свою правоту реальными общественными делами. Ум маани бадме хум. О-у-м-пад.

Большинство присутствующих согласно кивают головами, держат руки в молитвенном сложении. Возражавшие молча перебирают четки.

Т у б д е н ц у л т и м: Агван хамбо, расскажите, наконец, нам, как в Петербурге относятся к строительству там хурула?

А г в а н: Приехав из У-Тайшаня, я передал Белому царю просьбу Верховного Победоносного о разрешении ламаистам соорудить буддийский храм в Санкт-Петербурге своими силами. Царь отнёсся к этому благосклонно. Но чиновники различных ведомств и рангов стараются помешать делу, а длинноволосые недоброжелатели, узнав об этом, постоянно угрожают мне физической расправой. Но я пребываю в мире, полагаясь на силу Трёх Драгоценностей. Молитвами Далай ламы святое дело продвигается успешно. Я приношу глубокую благодарность верующим калмыкам за моральную и материальную поддержку. Без помощи народа, родовитых калмыцких князей Тундутовых, Тюменей, Дугаровых и других, а также без поддержки прогрессивной русской интеллигенции в самой столице это дело не продвинулось бы с места.

В рядах присутствующих появляется заметное оживление и радостное выражение лиц.

Арбан табадахи үзэгдэл

Прошения, решения, петиции

На сцене темно. По краям на углах сидят за столом чтецы, действующие лица. Освещается по очереди какой-нибудь стол. От имени автора читаются заглавия обращений (прошения, заявления и кому они адресованы), комментарии, в том числе решений, петиций, итогов. Основные тексты читаются самими соответствующими лицами. По усмотрению режиссёра возможны разные варианты постановки.

*Его Превосходительству господину Директору
Департамента иностранных исповеданий
от калмыков-буддистов, проживающих в Санкт-Петербурге*

Прошение

Нас, калмыков-буддистов, проживающих здесь, в Санкт-Петербурге, насчитывается до двух десятков. Кроме нас в Санкт-Петербурге проживает немало бурят, приезжают монголы, тибетцы и прочие, исповедующие буддийскую религию. И мы все не имеем храма для удовлетворения нашего религиозного чувства.

Ввиду изложенного, мы, нижеподписавшиеся, руководствуясь Манифестом от 17 октября 1905 года о свободе совести и вероисповедания, сим имеем честь покорнейше ходатайствовать перед Вашим Превосходительством разрешить нам постройку буддийского храма-молельни в Санкт-Петербурге. Причём считаем нужным доложить, что на первых порах нам придётся для этой цели приспособить специально нанятую квартиру. Нам известно, что буряты намерены возбудить аналогичное ходатайство.

*Нойон-тайжа Тимер-Батр Тюмень.
Вдова бывшего владельца Харахусовского улуса нойонша-тайжа Ц.Б.Дугарова.
Вдова бывшего владельца Малодербетовского улуса нойонша-тайжа Ользет Тундурова.
Нойнша-тайжа Эльзете Тюмень.
Нойонша-тайжа Нимен-Демек Тюмень.
28 декабря 1907 года.*

Приписка на полях: «Доложено господину Директору 27 февраля 1908 года».

«Приказано: «...Приобщить бумагу к делу впредь до личной явки кого-либо из просителей в Департамент».

27 февраля 1908 года. Начальник отдела (подпись).

Заявление

по строительству буддийского храма в Санкт-Петербурге

Мы, представители научных кругов, культуры, деловой и творческой интеллигенции России, понимая, что в настоящее время интеллектуальная часть нашего народа находится в состоянии интенсивных духовных исканий, считаем, что знание Пути Будды позволит нам полнее удовлетворить наши научные, духовные и моральные потребности, а также будет способствовать нравственному самосовершенствованию и сближению людей нашего общества на этой основе.

Деятельность буддийского Храма в нашей столице даст нам возможность изучать буддийскую традицию из первых рук с помощью её живых носителей – буддийских лам.

*Академики В.В.Радлов, С.Ф.Ольденбург, Б.Я.Владимирцов,
приват-доценты Санкт-Петербургского университета,
востоковеды-буддологи Ф.И.Щербатской, В.Л.Котвич, А.Д.Руднев,
вице-президент Русского географического общества П.П.Семенов-Тянь-Шанский,
художники Н.К.Рерих, В.П.Шнейдер,
врач-тибетолог, лейб-медик П.А.Бадмаев,*

*путешественники-исследователи П.К.Козлов, Д.А.Клеменц,
калмыцкие князя Тундуровы, Тюмени, Дугаровы.*

* * *

Я, англичанин-буддист Эдвард Чемплан, проживающий в Санкт-Петербурге, объявляю о своей поддержке строительства буддийского Храма в российской столице и немедленно отправляюсь в Англию для сбора средств на его постройку.

* * *

Благосклонное отношение наше к желанию Далай ламы постройке в столице молитвенного здания для местных буддистов произведёт глубокое впечатление в нашу пользу как на него самого, так и на многочисленных ламаистов в пределах России.

Министр Иностранных дел России А.П.Извольский. 12 июня 1908 года.

Господину Извольскому А.П.

Прошу Вас не отказать поставить доверенного Далай ламы, Старшего Цанита-Хамбо Лхамбо Агвана Доржиева в известность, что я разрешаю просимую постройку молельни при условии соблюдения правил Устава Строительного.

*Председатель Совета министров, министр
Внутренних дел России П.А.Столыпин. 18 июня 1908 года.*

* * *

Буддисты в России могут чувствовать себя как под крылом могучего орла.

Николай II. 1909 год.

В Департамент духовных дел иностранных исповеданий. Петиции:

«Отменить разрешение на постройку храма... Запретить... Не пущать...»

«Организаторы постройки буддийской молельни в Санкт-Петербурге имеют намерение вербовать себе адептов из среды Санкт-Петербургского высшего общества, в достаточной, по мнению местных главарей буддизма, степени заражённого «англоманией», а следовательно, и склонного к буддизму... С этой целью предполагается образовать в Санкт-Петербурге буддийские общины наподобие лондонских и устроить больших размеров здание дацана, в котором бы совершались торжественные служения с соблюдением всего ритуала индийских буддийских храмов».

Из Департамента духовных дел. Ходатайства:

«Следует приостановить работы...».

«Действующим законодательством «Положения о ламайском духовенстве в Восточной Сибири» от 1853 года строго определено число молитвенных домов в Империи и состоящего в них духовенства. Строительство других новых молитвенных домов в Положении не предусмотрено».

«Проектом при молитвенном доме не положено строительство духовной школы и общежития – потенциального очага распространения буддизма в столице православной России».

Под натиском реакционеров из Департамента духовных дел и столичного Градоначальства Пётр Аркадьевич Столыпин делает несерьёзный для ранга министра задний ход: «...И вообще, избранное под эту постройку место в Старой Деревне я признаю непригодным для молитвенной цели ввиду отдалённости его от центра и затруднительности установки надзора со стороны гражданской власти за этим общежитием здешних буддистов.

Сие представляю на Высочайшее благоволение».

Под шквалом оппозиционной и черносотенной критики в прессе царь Николай II выносит противоречивое, двусмысленное решение по типу «казнить нельзя помиловать»: «Разрешить постройку буддийской молельни в Петербурге запретив её строительство в Старой Деревне».

Строительный Комитет во главе с академиком В.В.Радловым, пытаясь спасти строительство буддийского Храма, идёт на хитрости и уступки: «Цанит-Хамбо Агван Доржиев не имеет опыта в строительных делах, поэтому допустил излишнее усердие. Место это лежит в конце Старой Деревни, на краю, за чертой православной столицы, молельня никому не мешает. Произведены большие затраты на покупку земли и строительных материалов, уже заложен фундамент здания, возведены его цокольные сооружения, поэтому мы согласны строить его дальше без всякого при молельне общежития или иных каких-либо учреждений.

Просим также разрешения установить примерный штат духовных лиц при молельне: шесть лам, приглашаемых из калмыцких хурулов и трёх из бурятских дацанов. 7 июня 1909 года.»

Наконец, П.А.Столыпин вновь соглашается с доводами учёных, и Николай II, находившийся в это время на отдыхе в Ливадии, накладывает на его докладе новую резолюцию: «С», что означало «Согласен». 30 сентября 1909 года.

Чиновники из Духовного ведомства, особых поручений Министерства внутренних дел и Градоначальства, скрипя зубами, цепляются за любые возможности, чтобы задержать и остановить работу: «Не имеется ли ввиду пропаганда вредных идей или политических помыслов, могущих нанести ущерб достоинству и безопасности России».

Исчерпав веские мотивы для ходатайства о прекращении строительства Храма, светские и духовные чиновники пошли на последнее отчаянное наступление. Они сочли оформление фасада буддийского Храма непозволительно роскошным: «Украшения фасада храма буддийскими символами придадут молельне излишне демонстративный вид и могут оскорбить чувства православных верующих, имеющих неподалеку свою церковь Благовещения Пресвятой Богородицы».

«Устранить с фасада следующие эмблемы...».

В обстановке подозрительности и недоброжелательства архитектору Г.В.Барановскому, а затем Р.А.Берзену пришлось ручки дверей из золочёной бронзы заменить на деревянные, а золочёные капители колонн портика – на темно-бронзовые и провести другие работы по упрощению фасада.

Стойко выдержав многолетние инсинуации, проявив упорство, смелость и личное мужество, Агван Доржиев доводит постройку Храма до конца:

«Великий Государь Всемиловитый Самодержец, буддийский Храм ныне закончен постройкою и потому всеподданнейше прошу с Вашего Императорского всемиловитого соизволения водрузить на него лани с молитвенным колесом и внешние металлические золочёные украшения, показанные на плане.

*Вашего Императорского Величества верноподданный
Старший Цанит-Хамбо Лхарамбо Агван Доржиев.
Августа 5 дня 1915 года*

Архимандрит Варлаам в духе типичной позиции христианской церкви взывает к святыням: «Наступает власть тьмы и время антихриста, ибо открытое идолослужение в центре России, в столице, при соизволении властей и молчания полуторамиллионного христианского населения, - что это, как не восстание древнего змия – дракона на Христа...

В столице Христианского царства, где покоятся мощи великого защитника веры, святого благоверного князя Александра Невского, где находятся и другие великие святыни народа русского, где, наконец, средоточие государственной и церковной жизни, – там воздвигнуто теперь грандиозное капище и на глазах миллионного населения начинается торжественное идолопоклонение».

В память об этом значительном событии Петроградский монетный двор отчеканил специальные латунные жетоны-медали с силуэтом храма на лицевой стороне, а на оборотной стороне - его название «Дацан Гунзэчойнэй» на тибетском, монгольском и русском языках.

ТАБАДАХИ ҮЙЛЭ
Арбан зургаадахи үзэгдэл

Собор православных христиан.

1-й церковнослужитель: Христиане православные, мы, святые отцы земли русской, очень обеспокоены тем, что ентот чертов буддийский лама из Сибири, зовут его Агван Доржиев, мутит тут воду, решил возводить свою обитель, слыханное ли дело, на исконной земле православной России.

Мало того, что этот язычник распространил учение Будды среди калмыков и бурятских шаманистов, когда они были близки к тому, чтобы принять нашу религию, посмотрите, что он надумал. Ужо как, не знаю, убедил нашего царя-батюшку, подкупил министров дорогими подарками и получил разрешение построить в столице российской империи ихний монастырь, называется дацан. А ученые-академики, архитекторы и художники, потакая ему, учредили Комитет Содействия возведению этого сооружения в Санкт-Петербурге.

И ентот нечестивец, собрав много денег и золота от верующих калмыков и бурят-монголов, завозит на них дорогие материалы из Азии и европейских стран – Италии, Германии, Франции, Швейцарии, Бельгии, Финляндии. Привёз отовсюду мастеров и уже начал возводить это самое антихристово заведение. По неведению помогают ему в строительстве поганой кумирни местные каменщики и наши мужики из Костромской губернии. Куда это годится! Разве может православный христианин терпеть такое позорное дело?

С места (*встаёт представительного вида человек*): Иноверческий языческий храм в христианском Петербурге?! Воз-мутительно!

С места (*встаёт другой*): Ах, вот почему этот хитрый лама зачастил в калмыцкие степи, организовал буддийские училища-чёёра в Амта-Бургустае, прибыльные дела, и сам себя сделал директором тех заведений в Астраханской губернии!

С места: Непристойно строительство грязного храма в великой столице, на чистой земле Петербурга!

2-й церковнослужитель: Возведение идольского капища в столице является покушением на основы русской православной веры!

3-й церковнослужитель: Мы собирались в трёх русских городах – в Киеве, Казани и Иркутске – и организовали специальные церковные службы-молебствия за отвращение этой беды от матушки России. Решено обратиться к царю с предложением запретить строительство богопротивного сооружения в столице нашей империи.

С места: Да что с ним возиться! Вышвырнуть этого диавола оттуда, снести храм и - делу конец!

С места: Уничтожить новоявленного антихриста Доржиева! Храм ихний взорвать! Мы в Царском Селе организовали Партию Скорой расправы над иноверцами. И уже написали ему письмо, предупредили, чтобы он подобру-поздорову убрался так далеко отсюда, чтобы мы больше никогда не видели его, иначе убьём.

4-й церковнослужитель: Мы постановили просить царя выслать ентото шустрого бурята, как его, хамбо ламу Доржиева, из страны, сослать в ссылку или куда подальше.

С места: Правильно! Пуцай идёт туда, в Тибет, к своему Далай ламе!

(*В зале гул, крики: «Неча тут ему...», «Пуцай убирается отседова, не то мы его сами прикончим!»*).

И еромонах: (*интеллигентного вида, спокойный*). Братья христиане, богоугодное дело нельзя решать насилием. Есть Бог, есть царь, есть закон. Мы ходили к царю, просили его об этом. Великий Государь нам ответил, что он самолично отдал распоряжение о строительстве буддийского храма в Санкт-Петербурге, сам утвердил проект этого дацанского комплекса. Отменить собственное распоряжение Государь не может.

С места: Тоды нужно иттить к голове правительства, нутренних дел министру Пётру Столыпину с петицией, пуцай писать указ.

И еромонах: Председатель Совета министров указы не издает. Это прерогатива царя. Что касается самого Петра Аркадьевича, то наша делегация с ним тоже разговаривала. Оказывается, в Департамент духовных дел иностранных исповеданий поступило много петиций о запрещении строительства этого храма. Тем не менее, он одним из первых дал согласие на сооружение ламаистами этого заведения. Сделано это по политическим соображениям...

С места: По каким таким политическим? Да неужто мы, правоверные, в своей стране не найдём управы над иноверцами?

И еромонах: Это дело начато по уведомлению бывшего министра Иностранных дел господина Извольского. В высших кругах империи считают, что мы не должны терять позиции в

Центральной Азии, в том числе исторически сложившиеся связи с Тибетом. В нашей стране живут народы, почитающие буддизм...

С м е с т а: Пущай себе молятся в своих калмыцких улусах и Забайкалье, где они живут, причём тут Санкт-Петербург? Таперича они чё, в столицу будут ездить, устраивать тут свои молебны? Наши отцы и деды проливали кровь за веру Христову!

И е р о м о н а х: И за государя-императора, за русскую землю, не забывайте.

С м е с т а: Да хочь так!

5-й церковнослужитель: Мы, истинные верующие стада Христова, уже объединились в общество «Синие птицы» и постановили избавиться от этого иноземного ставленника. Мы написали ему письмо, дали срок убраться, написали: «Если будешь воскурять благовония, ты умрёшь!». Мы также решили разрушить его сатанинское сооружение в сердце России!

Г о л о с а с м е с т а: «Правильно!». «Мы не позволим ставить эту грязную жёлтую кумирню на святой земле Петербурга!». «Не быть тому!». «Сами снесём её!».

И е р о м о н а х: Поверьте мне, православные. Его Императорское Величество смотрит дальше нас, глубже видит перспективы России в международных вопросах. И вообще, почему мы должны бояться допущения в собственной стране иной религии, иной культуры, иных достижений человечества. Люди должны учиться жить в согласии и дружбе, а не разжигать вражду по вере и национальным признакам.

С м е с т а: Слыхали, уже везут поганое идолище для установки в бесовской кумирне?! На Святую Русь хотят вернуть язычество!

И е р о м о н а х: Повторяю. Не забывайте, что строительство буддийского храма в Санкт-Петербурге – это высочайшее соизволение Его Императорского Величества и ходатайство главы правительства, самого Столыпина. Я, как православный христианин, в душе тоже не совсем был согласен с происходящим. Но господин Столыпин решительно предупредил меня и просил передать вам, православные христиане: кто будет идти против воли царя, тот будет рассматриваться как преступник. Зачем нам устраивать бунт, православные?! Не идите против государственной политики! Да было бы из-за чего, подумайте: эти буддисты издавна являются нашими соотечественниками.

Я тут выяснил (*заглядывает в запись*): оказывается, еще в 1768 году первый высочайше титулованный буддийский Хамбо лама Дамба-Даржа Заяев дал лично Екатерине II Великой во время аудиенции клятву на верность службы Российской империи и с тех пор буддисты России честно держат данное русской Императрице своё слово. Так что они имеют такие же, равные с нами, права. Они тоже молятся, только по-своему, за здоровье нашего царя, за процветание государства российского, за мир и согласие между всеми народами. Они же российские люди! И вера у них миролюбивая, древняя – древнее нашей. Давайте будем учиться, братья православные, веротерпению. История сама рассудит и поставит всё на свои места.

Слышны обречённые причитания: «Это чё же получается..?», «да как же так..?». В зале царит недоумение.

Ретардация

Москвичи протестуют против строительства буддийского храма.

25 марта 2015 11:06:00. *Жителей столицы возмущает внешнее сходство буддийских символов со свастикой.*

Глава синодального Отдела по взаимоотношениям Церкви и общества протоиерей Всеволод Чаплин не видит причин для беспокойства тех, кто выступает против строительства буддийского храма на Поклонной горе в Москве, сообщает «Интерфакс».

«Как мы знаем, в этом мемориале на достаточном, почтительном отдалении друг от друга, так, чтобы это не вызывало никаких межрелигиозных дискуссий (и трений тем более), стоят православный храм, мечеть и синагога. Теперь планируется построить буддийское молитвенное помещение», – заявил священник.

Как сообщил он, на его имя, а также на имя патриарха стали поступать письма, где высказывается соответствующий протест. Авторы выражают обеспокоенность тем, что на буддийском храме будет присутствовать древний символ – свастика.

«Известно, что в некоторых религиозных зданиях в буддийской традиции присутствует символ, который в свое время был использован фашистами. Сегодня символ, который используют российские буддисты, на мой взгляд, имеет мало общего с той свастикой, которую мы знаем из истории гитлеровской Германии», – заявил представитель Церкви.

Он указал на то, что гитлеровцы использовали также и крест, сильно отличающийся от того, который используют в православных богослужениях, при крестном знаменнии.

«Конечно, мы не можем отказаться от употребления креста только потому, что когда-то его использовала злая сила. Наверное, и буддисты не могут отказаться от своего древнего символа потому, что его в свое время в искаженном виде (не в том виде, в котором этот символ присутствует в буддийских молитвенных помещениях) использовали гитлеровцы», – отметил священнослужитель.

Он подчеркнул, что среди тех, кто участвовал в войне с фашистами, множество российских буддистов.

«Они воевали за Россию и в другие исторические периоды. Часто в те моменты, когда православные христиане в значительной массе переходили на сторону недруга, люди, прибывшие из регионов, где традиционно распространен буддизм (Калмыкия, Тува, Бурятия), оказывались более верными слугами русского царя, а потом советской державы», – заявил отец Всеволод.

По его словам, буддисты России и других стран СНГ, «как правило, являются добрым партнером Русской православной церкви в поднятии и разрешении общественно значимых вопросов, в поиске общего ответа на те вызовы, которые современная жизнь бросает верующим людям».

«Будем надеяться, что, несмотря на все существующие различия, которые мы не отрицаем и которые мы не должны игнорировать, православные христиане и традиционные буддисты России (представители бурятского, калмыцкого, тувинского народов) всегда будут поддерживать достойные отношения друг с другом, будут помогать друг другу, в том числе в этот особый год, когда нам нужно с честью воздать должное ветеранам», – отметил священник.

Комментарий. Валерий 25.03.2015 14:02:31. История повторяется. Представьте, каково было Агвану Доржиеву сто лет назад. Да простим людей, судящих о миропорядке и мировой культуре на уровне своего развития – выше собственного интеллекта они не поднимутся. А ещё говорят, что мы сейчас живём якобы в просвещённое, толерантное время. Каким был человек 2000, 5000 лет назад, таким он и остался – ни на грамм не увеличилось его серое вещество. И потому все войны на Земле так и продолжают происходить на амбициозной националистической и религиозной почве. Так будет всегда.

Яалтайб?

Агван Доржиевай нюдэндэнь харагдадаг зураг. Модон гэр. Гэшхүүр доронь хара нохой. Ха-жуудань нэеы гэр. Үдхэн дэлһэтэй набтархан монгол зүһэнэй морин сэргэдэ уяатай. Саанань ногоорһон тала, горхон, хун шубуута нуур, нюсэгэн гүбээнүүд, ой модото хаданууд. Улаан торгон дэгэл үмдэһэн Сагаан Дари бэри толгой дээрээ хасабша малгай табижа газашаа гараад, шанага соохи уурал бааяжа байһан сайһаа дүрбэн зүг тээшэ сасана, уян бэень нугаран гуйбана. Агванай зүрхэ сэдхэлые хүлгүүлэн татуулһан, бурхан шэнгээр досоонь үзэгдэдэг, түхэрээн сагаан нюуртай Сагаан Дари гэжэ өөрын нэрлэһэн энэ залуухан эхэнэр гэртээ орожо, галай дэргэдэ һуугаад, гунигтай аялгатай дуу аалихан дуулана.

Бэриин дуун

Уулынгаа оройгоор харахадам
Уняартай манан соо наран байна.
Ушарһан гансаяа бодоходом
Уулзахынш аргагүй холол байна...

Зуухын галай элшэдэ эхэнэрэй арюун һайхан нюурын гэрэлтэнэ, багахан хүдэлхэдэнь алта мүнгөөр шэмэглэгдэһэн зүүдхэлнүүдын ошо татан ханхиналдана, ута хара, газарта хүрэмэ гүрэл үһэниинь мүр дээгүүрнэ сэбэлзэнэ. Удаань зүүн урдаһаа толорон гаража байһан улаан наранай элшэ гэр соонь гэрэлтэн орожо туяараад, Сагаан Дари хатан Агванай нюдэнэй харааһаа үгы болошоно.

Санкт-Петербурлын зочид буудалай таһаг соо ханаата болоһон Агван иишэ тиишээ гэшхэлнэ, өөрөө өөртөө асуудал табина, өөрөө өөртөө харюусана.

А г в а н (зогсоод): Сагаан Даримни, һүүлшынгээ эгээн шухала шийдхэбэри абаха сагни яаха аргагүй тулажа ерэбэл даа. Зарим хүнүүд нюуртамни ерэжэ хараадаг, арила тонило эндэһээ гэжэ занадаг болобо, амар заяа үзүүлхээ болибо. Дасанай барилгые ниислэл хотодо хэхээ болёогүй һаашни шамайе алахабди гэхэн бэшэгүүд орожол байна. Аяар холоһоо асаруулһан модо шулуунуудые, түмэр түдэгэнүүдые хулууна, ехэ гарзада намайе оруулна. Буддын һургаалай шаби байгаа

алуулхааа, үхэхэһөө айнагүйб, түрэлөөл урилна бэээб. Зүгөөр, бурхандаа мордошоо хаамни, хэн энэ дасанай барилга үргэлжэлүүлхэб?.. Заримдаа эндэхээ үнэхөөрөөшье ходорон зайлаха дурамни хүрэшэнэ – үзэсхэлэн хайхан газарта, аршаан булагтай ойн захата баригдаһан Шулуутынгаа дасанда мүргэл хэжэ һуугаа хаамни ямар ехэ жаргал гээшэ нэм даа. Теэд Үндэр Түрэлтынгөө даа-бари дүүргэжэ шадабагүй гээшэ гүб? Минии үүсхэлые дэмжэһэн, намда найдаһан улад зомни, эрдэмтэ нүхэдни юун гэхэб: Николай Константинович, Сергей Фёдорович, Владислав Людвигович, Василий Васильевич, Фёдор Ипполитович?..* Яалтайб?.. Яалтайб? Хүлисыт даа нүхэдни намайгаа, харихамни, бусаагүйдэмни тэсэшгүй болошобо. Хамбын хүрээндэ ошоожо, Этигэлэйнгээ Даша-Доржо хамбатай уулзажа хөөрэлдэхэмни, ном-уншалга, үргэл-мүргэл хэхэмни, даяанда һуухамни... Даяанда һуухамни! Ябахамни! Ябахамни! (Түхээрээд, гаража ошоно).

*Николай Константинович – Рерих; Сергей Фёдорович – Ольденбург; Владислав Людвигович – Котвич; Василий Васильевич – Радлов; Фёдор Ипполитович – Щербатской.

ЗУРГААДАХИ ҮЙЛЭ Арбан долоодохи үзэгдэл

Церемония торжественного открытия, молебен, освящение Санкт-Петербургского буддийского храма-дацана.

Портал Храма украшен российскими трёхцветными знамёнами и флагами Тибета с изображением белого льва на жёлтом фоне. Вход задрапирован монгольскими и тибетскими кирпично-красными и жёлтыми шелками.

Обряд проводит приглашённый Агваном Доржиевым его друг, глава буддийской церкви России Пандито-хамбо лама, он же настоятель Тамчын Хулэн-нуурай (Гусиноозёрского головного) Балдан-Брэйбун хид-дацана Даша-Доржо Итигэлов. Присутствуют представители правительств царя Николая II, Далай ламы XIII, посланник сиамского короля Рамы IV Вачировуды, полномочный представитель монгольского Богдо гэгэна – Дайтцин-ван Ханда-Дорджи, калмыцкий тайжа Д.Тундутов-младший, делегаты от бурятского, калмыцкого, монгольского духовенств, учёные и общественные деятели Ц.Жамсарано, Б.Барадин, Э-Д.Ринчино, буддисты западных стран, деятели науки, культуры и представители творческой интеллигенции Санкт-Петербурга, в том числе путешественник, исследователь Центральной Азии П.К.Козлов с женой Е.В.Козловой.

В нише северной стены установлен алтарь с изваянием Будды Шакьямуни, сидящего на троне в позе лотоса. Пальцы рук выражают мудры. Рядом – изваяние стоящего Будды будущего, Майтрейи. Справа и слева от них в шкафах за стеклом – многочисленные статуэтки божеств ламаистского пантеона.

На стене алтаря – портреты императорской четы и наследника престола Алексея. Перед алтарём на высоких длинных столах горит множество зажженных лампад, наставлены восточные белые молочные яства. На небольших шэре-столиках наалтарные атрибуты, набор золотых и серебряных ритуальных сосудов.

На стенах – написанные на материи иконы-танки. Между колоннами зала под потолком развешаны баданы и чжалцаны – яркие многоцветные парчовые украшения-полотнища разной формы. В боковых застеклённых шкафах – книги на тибетском и монгольском языках, обёрнутые в разноцветные ткани.

Центральный и другие залы Храма красиво оформлены изделиями знатоков тибетской культовой архитектуры, мастеров-резчиков по дереву, расписаны опытными художниками.

В центре зала на двух длинных низких шэре-столах – принадлежности для совершения ритуалов: колокольчики, ваджры, дорджи, небольшие блюда с рисом, священные тибетские книги, музыкальные инструменты – трубы, раковины, тарелки, барабаны. У столов длинные скамьи-сиденья лам.

Хамбо лама Итигэлов с ламами проводит торжественный молебен за здоровье и благоденствие Белого Царя и всего царствующего Дома, произносит короткую речь, выражает благодарность Далай ламе XIII, Богдо гэгэну, хамбо-ламе Агвану Доржиеву, учёным, интеллигенции, общественности и жителям Санкт-Петербурга, иностранным гражданам, оказывавшим помощь в строительстве Дацана, верующим из Калмыкии и Забайкалья. Освящает Храм и даёт ему традиционное тибетское название «Источник Святого Учения Всесострадающего Владыки-Отшельника» – «Дацан Гунзэчойнэй».

Церемония не носит пышный характер, а больше официальный. Чувствуется близкое дыхание Первой мировой войны, социальных потрясений.

Арбан наймадахи үзэгдэл

Свершилась Великая Октябрьская социалистическая революция. Слышна мелодия «Интернационала». Люди ликуют. Кошутся лозунги: «Долой капиталистовъ, буржуевъ и помещиковъ!», «Долой войну!», «Земля – крестьянамъ! Мир – народамъ!», «Всѣ люди – братья!». Проходит шеренга матросов, распевая «Марсельезу»: «Вставай, подымайся, рабочий народ! Вставай на врагов, люд голодный! Раздайся, клич мести народной! Вперѣд, вперѣд, вперѣд, вперѣд, вперѣд!». Со встречного направления проходит группа рабочих с песней: «Смело, товарищи, в ногу! Духом окрепнем в борьбе! В царство свободы дорогу грудью проложим себе!». Постепенно музыка и шум умолкают, люди и лозунги удаляются со сцены.

Арбан юһэдэхи үзэгдэл

Байгалай үмэнэхи нэгэ дасанда суглаан болоно. Ламанар түрүүн багахан уншалга хэнэд.

Мигмэд зэвий дэрчин жанрайсэг
Димэд чинбу банбу жанбии ян
Дүдбэн малы жомзод сам вы даг
Ганжин хайваа зүгжэн зонхово
Лувсан дагва шавлаа сулваан дав...

А г в а н: Хүндэтэ лама санаартан, ород гүрэмнай хубисхалай ехэ хүлгөөндэ орожо, социализмын замда гараба. Тиимэһээ боложо байһан хубилалтануудые миин хараад һуунгүй, Будда багшынгаа хургаалые һэргээжэ, анханайн сэбэр хэмдэ оруулжа, бурхан шажанайнгаа, лама санаартанай бүхы ажабайдалые эрид шууд хубилгажа, шэнэ сагай эрилтын ёһоор зохисотой тээшнэ эрхилхэ болоболди даа.

1-хи л а м а: Ямар шэнэ эрилтын ёһоор шажанай байдалые эрхилхэ гэнэт, Агван һаарамба, хэлэжэ үгыт?

А г в а н: Өөһэд хоорондоо нюусагүй, сэхын хэлсэе. Буряад араднай хүзэгшэ, Будаадын шажаниие угаа тоодог зон гээшэ. Тиимэһээ бидэ саашадаашье дасан дугануудаа соёл гэгээрэлэй түб зандань үлээхые оролдохо ёһотойбди. Харин тиихэдэ мүнөөнэй олонхи ламанарнай һахилайнгаа журамые нарин нигтаар сахихаяа болижо, гэрэйнгээ хэрэгсэлнүүдые намна намнаһаар баяжажа, эд зөөридэ шунажа, хомхой, ехэрхүү зантай болошонхой. Баяжаһан зариман хубарагуудые зарса болгожо хубидаа хэрэглэдэг гуримтай болоо. Виная-Дулваагай сахил журамые тоохоо болёод, нарьяатай, нүгэлтэй газарнуудаар зайна, Уставаар хараалагдаһан ламын юрын хубсаһанһаа гадуур хара зонһоо үлүү гоё хубсаһа үмдэнэ. Хубингаа хэрэгүүдые үлүүсэ харадаг ушарһаа эрдэм номоо дээшэлүүлхэ сүлөөгүй. Иимэ байдал Шэгэмүүнийн Сиддхартха Бурханай номнолдо огто таарахагүй болоод байна.

2-хи л а м а: Энэ Агван һаарамба ламанарые хардажа байнал...

3-хи л а м а: Теэд та ямар дурадхал оруулнабта?

А г в а н: Дхармын номнолһоо зайсангүй, Будаадын хургаалые дахин үзэжэ эхилхын эрилтэ табиаб.

2-хи л а м а: Маниие Будда багшын хургаалые мартаа гэбэ гүт?

А г в а н: Лама хүн бүхы наһаараа бурханай ном таһалдуулангүй үзэжэ ябаха ёһотой юм. Будда багшынгаа захяагаар, Праджняпарамитын бэшэгэй ёһоор бүхы хэрэгээ дахин эрхилхэ болообди. Үни удаан саг соо ямаршье хиналтагүйгөөр байһанһаа боложо таанар, ламанар, иитэрээ таргалжа, залхуу, тэрэ мүртөө дээрэлхүү, эрдэмээ дээшэлүүлхэгүй, шажанай нангин хургаалнуудые эбдэжэ хаяад, агуухэ Буддын хургаалһаа холодоот.

Юумэ хүсэд мэдэхгүй аад, бээе үришэһэн хүрхээ хүнүүд болоод ябанат, харахада эшхэбтэр. Арад зоной тэдхэмжын ашаар ажаһуунабди гэжэ ойлгохоёо болиһоншуу.

2-хи л а м а: Танай энэ маниие зэмэлээшэ, ухаан һанаанда ороогүй юумэ шагнахаар хүн эндэ байхагүй! Тэрэ улаан Питерэйнгээ дасандаа ошожо, тэндээ хубисхалайнгаа шэнэ байдал тогтоогты-ы! Бидэ тантай тангүй өөһэдынгөө хэрэг мэдэхэбди.

С э р э м п э л х а м б а: Аалидагты! Үнэхөөрөөшье эшхэбтэр. Агван һаарамба, хүлисэгты эдэниие. Хэлэхэ гэхэн юумээ саашань бултын хэлыт даа.

А г в а н: Таанар иихэдээ Зүблэлтэ засагай шэнэ эрилтэнүүдые хараадаа абажа, ажабайдалаа хубилгаха һэдэлгүй хүнүүд байба гээшэ гүт? Хүниие хүнэй дарлахые болуулагдаһан энэ сагта лама санаартан бүгэдөөрөө Буддын анханай хургаалай гуримай ёһоор бээе сүмөөхэнөөр абажа

ябадаг болохо болоно. Гадна дасан хийдүүдээрээ өөрын коммуна эмхидхэжэ, өөһэдөө өөһэдыгөө хангадаг болохо ёготойт. Тэрэгүй наа, шажамнай хожомоо хосорхо гэжэ ойлгыта, нүхэд. Зүблэлтын хуулийн тогтоол захиралтанууд тон шанга юм. (*Дурагүйтэһэн абяанууд гаража эхилнэ*).

Минии хэлэһые тархидаа хадуужа абагты, болохоо байгаа хуралдаан дээрэ эдэ асуудалнуудыг шийдхэхэбди. Һайса бодожо үзэгты.

Дураа гутаһан ламанар шууялдана.

Хоридохи үзэгдэл

Буряад-монголоой Буддын шажантанай хуралдаан. Энээндэ эрдэмтэд Гомбожаб Цыбиков, Базар Барадин болон Зүблэлтэ засагай түлөөлэгшэ Батасэрэнэй Жигжиджаб хабааданад.

А г в а н: Энэ хуралдаан дээрээ бидэ «Зүүн Шэбэрын Буддын шажантанай хэрэгүүдые эрхилхын гурум» болон «Шэбэрын Буддын дасан хийдүүдэй ламанарай дүрим» баталжа абаха ёготойбди. Таанар эдэ дэбтэрнүүдтэй уридшалан танилсаһанта. Ямар мэдүүлгэнүүдые, хубилалтануудыг дурадхахабта, наамжануудаа хэлэгты.

Ж а м с а ш э р э т э: Маниие, буряад-монголоой дасангуудай олонхи ламанарыг, һүүлээ үедэ консерваторнууд гэжэ нэрлэдэг болонхой. Тэрэншье тэрэ гэеы, яшаха нэм. Зүгөөр лама бэшэ хара хүнүүдые болон юрын ламанарыг дасанай зүблэлэй захиргаанда оруулха гэшыень ойлгоногүйб. Санаарта ламанарай хэрэгыень шалгажа байха, ламанарыг шүүмжэлхэ, эрхыень хаһаха, хэһээхэ эрхэ тэдэндэ олгуулагдана. Энэ иихэдэе юун боложо байнаб?

Сугларагшад шууялдашана, һүхирнэд: «Тиимэ юумэн гэжэ байха ёһогүй!», «ламанарыг доромжолхо ханаатай!», «энэниие тэсэхэгүйбди!».

А г в а н: Шэнэ засагай эрилтэ гүрэнэй бүхы эрхэтэдтэ аб адли хабаатай юм гэжэ ойлгыт. Дарлалтаһаа сүлөөлэгдэһэн хүдэлмэришэд, таряашад бүрин эрхэтэй болгогдоһон юумэл. Арад зон мүнөө өөһэдөө ударидадаг, өөһэдөө хиналта хэхэ эрхэтэй болоо.

Г о м б о ж а б: (үгэ шэдэнэ) Харыт, хүниие хүн гэжэ тоонгүй зоргоороо дарлаад, зараад һуудаг баяжашаһан ламанар демократическэ хубилалтануудта дурагүйл!

А г в а н: Энэ асуудалаа һунгажа шийдхэе. Дасан хийдые арад зоной түлөөлэгшэдэй мэдэлдэ оруулхыг зүбшөөгшэд гараа үргэжэ һунгагты. (Үсөөхэн, нэгэ хэды гарнууд үргэгдэнэ). Хэн энээниие буруушаанаб? (Олон гарнууд үргэгдэнэ). (Урмаа хухарһан янзатай) Дурадхагдаһан хубилалта абтагдабагүй. Саашань. Ламанарай байдалыг хубилгахын дүрим хаража үзэе.

Ж и г ж и д ж а б: Таанар, ламанар, хубиин зөөриин, эдишэ баришын хойноһоо үлүү ехээр шуумайрдаг болоһонойнгоо шалтагаанһаа Буддын шажанай нэрэ түрыг доройтуулжа, унагаажа байнат гэжэ би, Бурмонавтупрын засаг түрын дарга хадаа, таанарай нюурта сэхыень хэлэнэб. Тиин таанар хүдэлмэришэд таряашадта аша гүһатай ажал хэдэггүй дармодуудай, туняядуудай үүр болоод байнат! Энэтнай хуули бусын байдал юм гэжэ мэдээрээт! Хэрбээ иимэ байдалаа саашадаа усадхаагүй һаатнай, бидэ гүрэнэй зүгһөө хатуу хэмжээнүүдые абаха ушартай болохобди!

Засагай түлөөлэгшын урдаһаа юумэ дуугархая айһан ламанар абяагүй һуунад.

Г о м б о ж а б: (үгэ шэдэнэ) Тиимэ, үлүүсэ хомхойролгонь Буддын шажаниие гэнэдхээжэ байна, нигүүлэсхын заршамай ольһогүйл.

Ж и г ж и д ж а б: Ламанарта айлдхагдаһан мүнгэ алтанай үргэл, таанарай аралжаа наймаа хэжэ олоһон олзо мүнөөдэрһөө эхилжэ хамтын кассада тушаагдаха, ламанарай хубиин баялигууд хамтын болохо ёготой! Дасан соохи гэр бараагаа, барижа байһан адуу малаа нэгэдхэжэ, жиндаб-приходой хамтын зөөри гэжэ тоолохо болоот.

Л а м а: (зүрхэлжэ) Дутуу дундануудаа бидэ усадхахабди, зүгөөр манай өөһэдымнай олоһон хубиин зөөридэ юундэ оробот? (Дахин шууян болошоно: «Зүб, олоһон олзоёо бидэ хамтын тоогоо руу хаяхагүйбди!», «бидэ мүргэлшэдһөө юумыень хүшөөр абадаггүйбди!», «дээрмэшэд бэшэбди!», «мүргэлшэд өөһэдөө һайн дураараа үргэл хэнэ, хандиб барина!»).

А г в а н: Дүримэй 13-хи дугаарай мэдүүлгэ уншанам: «Бүхы баялигуудаа, алта мүнгэнүүдээ, үнэтэй торгон олбогуудаа – бултыень дары бээһээ зайсуулха. Даалимба, торгон хубсаһа хунар, булган, доргон малгайнуудыг, үнэтэй гуталнуудыг ламанарай үмдэхэнь хоригдоо». (Танхим соо һуугааша ламанар угаа дурагүйдэн шууяна, хэниешье шагнанагүй). Тиимэһээ таанар, лама санаартан, бүгдөөрөө үмсын зөөриһөө арсажа, тэрээнээ коммунын хамжаанда тушааха ёготойт. (Ламанар дурагүйдэн дахин шууялдашана).

Б а з а р: (ехээр дураа гутаһан янзатай). Иигээд лэ досоохи бодото эрээнээ гаргажа, манда харуулбалта даа! Таанарта зөөринтнай баялиг Буддын шажанай баялигһаа үлүү харамтай!

Би эрдэм гэгээрэлэй Комиссиин зүгһөө энэ үнэмшэлгэ уншахамни (*гартан бариһан саарһаараа аниргүй болохые даллана*): «Энэ үнэмшэлгэдэ гараа табиһан бидэнэр, Барадин Базар, Сэбэ-гэй Гомбожаб, Зодбын Сэпэл, Ринчино Гомбо, Сэбээнэй Насаран болон Батасэрэнэй Жигжиджаб, таанарай үрэгүй хоохон арсалдаае шагнажа хууха сүлөөгүйбди, буруу шийдхэбэри абаа хаатнай манай гэм байхагүй, өөһдөөл хохидохот, тиимэһээ бидэ энэ хуралдаае орхижо гараха ушартай болобобди». (*Бүлэг интеллигентнүүд гаража ошоно. Танхим соо бүришые шууяатай болошоно*).

А г в а н: Абяагүй болохыетнай гуйнам (*шууяан аалидана*). Тан шэнги баяжаад, зөөридэ үлүүсэ обтоходо ямар хойшолонгуудтай байдаг бэ гэһые харуулһан нэгэ жэшээ дурдахам (*шууяан замхана*). Үлэн хоохон байдалда ороһон Волга мурэн шадарай хүн зондо туһалхыень Ородой үнэн алдарты шажанай ламанарта – архиерей болон митрополидуудта – Зүблэлтэ засагай хандахада, тэдэнэр баялигтайгаа хahasaxаяа арсаһан. Тиихэдэнь засаг түрэ яагаа гэжэ һананат? Тэрэ шадархи ород шажанай ламанарые бултыень буудажа, саазалжа һалгаагаа. (*Танхим соо дахин шууялдаһана: «Агван Хамба маниие хэһээлтэдэ оруулхаяа айлгажа байна!», «Агван Доржиевые эндэһээ зайсуулагты!», «Ябаг, талииц!»*).

(*Агван угаа голхорһон хэбэртэй*) Иимэ үригүи хуралдаае ударидаха аргамни үгы. Шаналтай байна даа, би энэ суглаанһаа гаража ябахамни (*гаража ошоно*).

Б у д а ж а б: Нүхэд, энэ хорото мэдүүлгээрээ Агван Доржиев бултыемнай баһаба, доромжолбо. Энэ хүн Зүблэлтэ засагые, Коммунист партиие хардажа, зорюута тэдэнэй нэрэ һүлдые унагаахын һэдэл хэбэ гээшэ. Энэ буруу хуралдаанда хабаадалсаха миниишые тэсээн һалаа! Би ябахамни! (*Гаража ошоно. Гэр соо баһа арсалдаан, хэрэлдээн, бэе бээдээ оролсоон болошоно*).

Хорин нэгэхи үзэгдэл

С э р э м п э л х а м б а: Хүндэтэ делегадууд, лама санаартан, Агван һаарамбые гуйжа, бусаажа, суглаан ажалаа саашань үргэлжэлүүлхэ хэрэг гараба. Агван һаарамбада үгэ үгэе.

А г в а н: Съездынгээ ажал үргэлжэлүүлэе. Шажан баригшадай зариманай буруу заншалда обтожо доройтоһон ушарһаа, Будаадымнай шажан хэсүү байдалда ороод байна гэжэ би ехэтэ голхорһоноо танда дуулганам. (*Саашань хатуу шэрүүн үгэнүүдые хэлэнэ*) Бурхан багшын шабинартаа айлдаханан нангин һургаалай удхань иимэ юм: нүгэлтэй, үймөөтэй, хара боро юрьсээнэй юрын хэрэгүүдтэ оролсонгүй, шэдитэ Номой нангин һургаалые бүхы арга шадалаараа оролдожо үзэхэ, ухаагаа гүйлгэхэ, бисалгаха ёһотой. Теэд манай дасан хийдүүдтэ юун боложо байнаб? Бурхан багшын захяае шуналтайгаар дүүргэхын орондо зариман эд бараанай баялиг суглуулжа, үхэр мал үдхэжэ, дам хэтэрхэдэ аралжаа наймаа намнаад ябадаг болонхой. Үнгэрхэдөө хаартын нааданда оролсоно. Тиигэжэ үлүүсэ хомхойрхоодоо Нисванисай хорото дүлэндэ абтажа, сэдхэлээшые, һэшхэлээшые алдана. Шажанайнгаа эрдэм һургаалые дээшлүүлхые оролдохын орондо ламанар хомхой хобдог ябадалда шуумайна, эд зөөрийн хэрэгтэ шунана, баялигые шухаг үнэтэй хэрэг гэжэ тоодог болоно.

Буряад-Монголдомной шажанай нангин хэрэгүүд анхан буян ехэтэй ламанарай оролдоһон ашаар дэлгэрһэн юм. Мүнөө байгаа гуша гаран дасангуудай алин соонь Дэглэмэй мүргэл бүтээгдэнэб, хэлэгты даа? Харин тиихэдэ түбэдэй Гандан, Бадгарчойлон дасанууд соо иимэ хурланууд үдэр бүри хурагдажа байдаг. Иихэдэ ямар журам эндэмнай дэлгэрээб?

Хэтэржэ мунхарһан хүйхэрнүүд дасан хийдүүдые эзэлжэ һуушоод, өөрынгөө иимэ байдалые мөөрөжэ, нангин уялгаяа сэхэ сэбэрээр сахижа ябадаг шажан ябуулагшадые хардажа, худал хуурмаг юумэ бээдэнь ашажа, нүгэлөө сагааруулхаяа һэдэнэ. Тиимэһээ тэдэниие хубалзанууд гэхэниинь гайхалгүй, зүбтэй. Ямар байдалда ороод ябанабибди?!

Шэнэ Дүримэй ёһоор шэнэ журам тогтоожо, Будаадынгаа шажаниие дахинаа наран шэнги толоруулай! Тиигэжэл ядаралда ороһон мүргэлэйнгээ хэрэгые аршалжа абарха шадалтайбди. Иимэ хатуу шанга эрилтэ мүнөө өөһдөө өөһэдтөө табяагүй һаамнай таба-арбан жэлэй үнгэрхэдэ шажан мүргэлнай бутаран унажа, һалажа магадгүйбшэгү даа.

Н я м б а һ а р а м б а (Агван Доржиевые дэмжэнэ): Эндэ тэндэхи нютагуудаар дасан дуган барихамнай, субарга бодхоохомной, бурхан буянай зөөри зүйлүүдые суглуулхамнай гэжэ хуурмаг зунхаг тараагаад, зарим ламанар зонһоо ороһон хандиб зөөринүүдые убайгүй эдинэ, өөрынгөө хубида гаргашална.

1-хи л а м а: Агван һаарамба, бидэ, ламанар, мүргэлшэлшэдтэ буянай хэрэг бүтээһэнэйнгээ түлөө зонһоо түлбэри оройдоошые эридэггүйбди. Зүгөөр мүнгэ алта, зөөри зөөшэ, үхэр мал, эдилгэ уулга барилган улам саашаа дэлгэрэн түргэдэжэ, мүргэлшэд бэе бээтэйгээ урилдан, хэмнай ехые

оруулнааб гэхэншүү мұрысэлдэдэг зантай болошонхойл. Тиихэдэнь юрэдөө бидэ яаха болонобиб-ди? Бэлэгүүдыень хизаарлаха гү, али үргэһэн хандибыень абахаяа арсаха гү? (Танхим соо хүхирэлдөөн, хашихаралдаан болошно: «Зон маниие өөһэдөө зальхайруулна, эндэ манай гэм байхагүй!», «үргэ-лыень абаагүй наамнай мүргэлшэд гомдохо хаям!» «зоной үргэл абахагүй гээшэ буруу ябадал болоно!»).

А г в а н: Үргэл бү хэгты гэжэ зоние хорижо болохогүй. Үргэлэнь хэмжээ хизаарлаха гэ-шэ баһал тон буруу ябадал. Хүн дураараа хэдыеһье, юуһье үргүүжэн, хамаг зөөриее бултыеньше барюужан, өөрын лэ буянай хэрэг гээшэ.

Эндэ нэгэл гурим баримталха хэрэгтэй: зонһоо хамжаанда ороһон бүхы зөөри, хандибууд булта хамтын кассада тушаагдаха ёһотой. Тэрэниие тогтоон абажа, хамжаанай газарта хада-галжа байха сэхэ сэбэр нэшхэлтэй ламанар һунгагдажа олгогдохо болоно.

2-хи л а м а (енгүүрхүүгээр): Танай ханааша эдэ хүрхээ сэхэ сэбэр ламанартнай нэгэ хэды сагай үнгэрһэн хойно үнөөхил ажалша таряашадай шуһа хороод хубалзанууд болошоод, зоной хамтын зөөриие хооголжо хэбтэхгүй гэжэ этигэнэ гээшэ гүт? Илгаань юуб? Тиихэдээ хашаг-ху-балзын нэрһээ ламанар хэзээдэһье һугаржа гарахаяа болино бэшэ гү?

А г в а н: Энэ шухала асуудалые дан бү хэтэрүүлэгты. Хэрбээ ламанарай хубиингаа олзые хамтын кассада тушаагаад байбалань, дасанмнай ашагтай зохистой ажамидарха бшуу. Хамтын зөөрин хорин процентэнь үришгүй, гаргашагүй фонддо ороод байха ёһотой юм. Дасан хии-дүүдэймнай бүтэн бүрин үлэбэл таанар саашадаашье бурхан буянаа тахижа һуухат. Харин шажан мүргэлэймнай хохидоо хаа, өөһэдөөл зоболондо орохот.

3-хи л а м а: Мүргэлшэдэй үнэн зүрхэнһөө барюулһан алта мүнгэнэй ашаар шажан эр-хилэгшэд өөһэдтөө хэдыеһье үндэр һайхан ордон гэрнүүдыеһье бари, зуу мянганайһье сэнтээ эд бараа эбэртэлэ – Виная-Дулваагаар табигдаһан журам энээниие хоридоггүй хаям.

А г в а н: Тиимэ байһан. Зүгөөр манай гүрэн соо мүнөө социалис байдалай тогтоод байһан үедэ хүнэй зөөрөөр зөөри хээд һуудаг саг болуулагдаа гэжэ үшөө дахин бултанда һануулнаб. Зо-ной хүзүүн дээрэ һуугаад, хүниие мүлжөөд, шуһыень хороод, өөрөө хургаараа хургаяа сохидоггүй хүн ажал хэдэггүй элемент, дармод гэжэ тоологдохо юм. Тиин тэрээндэ засаг түрын зүгһөө хатуу хэмжээнэй хэһээлтэ абтагдаха, газар үгтэхгүй юм.

3-хи л а м а: Юундэ гээшэб? Бидэ хэлэжэл байна хаямди...

А г в а н (шэрүүнээр): Дахяад бү дабтая. Мүргэлшэдэй зөөрөөр баяжахы ханалаа орхигты. Хамтын байдалай хэмдэ орожо, хара ажал хэжэ, таряа тарижа хоолойгоо тэжээхэ саг ерэбэ...

Ж а м с о ш э р э э т э: Энэ би юу шэхэндэ дуулабабиб? Агван хамба, юун гэжэ хэлэбэт? Маниие таряа таригты гэнэ бэшэ бээт? Тиихэдээ бидэ, санаарта ламанар, газар хахалжа, нүгэл эдлэхэмнай гээшэ гү?

А г в а н: Мүн, Жамса шэрээтэ. Зүгөөр би таниие нүгэл эдлэгты гэнэ бэшэ, харин ажал хэжэ өөрынгөө хоолойе өөһэдөө тэжээхэ болобот гэнэм. Энэмнай шэнэ засагай табигһан эрилтэ гээшэ. Үе сагнай тиимэ шэрүүн шуу. Амидархын ондоо арга хурга манда үгы.

Ж а м с о ш э р э э т э: Үмсымнай эд зөөриие булажа абаад, маниие хогшоруулжа хооһо-лоод, үшөө нүгэлтэй ажал хэхэ болоот, газар хахалагты гэхэдэ яажа хэтэрһэн хүмтэ. Буддын нан-гин һургаалай ёһоор лама санаартанда газар һэндээжэ малтуулха гээшэ одоо ехэ нүгэл шэбэл.

4-хи л а м а: Виная-Дулваагай журамай хараалаар лама санаартан ном сударһаа гадуур ажал хэхэ ёһогүй, харин газарай хара ажал бүрише ехэ хорюултай. Та өөрөө мэдэнэ хаямта!

5-хи л а м а: Үнэхөөрөөһье, хамтын ажахы эрхилээшэд хүдөөгэй хара ажал хэхэ ёһотой болоно, энэнь Виная-Дулваагай дүримдэ огто таарамжагүй. Газар малтажа хүнөөхэ, урбуулха бо-лоо хаа, бидэ газар дорохи жэжэ амитадые, хорхой шумуулнуудые, сохонуудые алаха ушартай болохобди. Юрэдөөл ехэл нүгэл шэбэл гээшэ, бурхан зайлуул.

Ж а м с о ш э р э э т э: Ажаглахадамни, шажан мүргэлые хубилган шэнэлэгшэд гээшэб-ди гэжэ хүрхээтэдэг зариманай дурадхаашань ородуудай артельтэй тон адли байна. Хэнэйһье мэдэһээр, артельдэ ажалладаг ородуудай ажабайдал тон ядаралтай, хүшэр хүндэ гээшэ. Хэрбээ бидэнэр тиимэ ажалай гуримда ороо хаа, хосорхобди, жаргалтай байдалнай дүүрэхэ.

6-хи л а м а: Ламанар мал баридаггүй, амитаниие үүсхэдэггүй, малай байраһье үгы юм.

А г в а н: Бү гоёогты. Би! Адууһа мал булта баридагта, жэжэ гожоһье малнууд танда дүүрэн. Гансал тэдэниетнай танай түрэлтэн болон хүлһэлжэ абаһан малшад харууһалдаг.

6-хи л а м а: Теэд тэдэмнай ганса манай бэшэ, харин түрэлтэдэймнай хубааришагүй хамтын зөөри хаям, тиимэһээ бидэ тэдэ мал адууһы хамжаанай болгохо эрхгүйбди.

А г в а н: Тон шаналтай байна. Таанар, консерваторнууд, үсэрхөөд, хуушанайхяараал бээе тойруулжа бодомжолхоһоо бэшэ, ухаагаа гүйлгэжэ, хамарһаа саагуур хаража үзэдэггүй хүнүүд байшабат. Иимэ байдалтнай өөһэдыетнай хосороожо магадгүй гэжэ дуулгаха байнам.

(Тон урмаа хухархан янзатай) Консерваторнуудай дура зоригой гэмнээ боложо, олоһон ол-зоёо, мүнгэ тангаяа, адуу малаа, зэр зэбсэгээ хамтын кассада хэхын шийдхэбэри абтабагүй, тии-мэнээ энэ гол асуудалай зүйл съездын зүбшөөлһөө гаргагдаба.

Зай, иигээд съездынгээ ажал түгэсхэбэди. Иимэ нэгэ дурадхал байна. Манай съездын зүгтөө Үндэр түрэлтэ Арбан гурбадахи Далай ламада Мэндэшэлгын хаяг-тэмдэг уншахыемни зүбшөөгйт...
Булта зүбшөөһэнэй тэмдэг үзүүлнэ. Хүшэгэ хаагдана.

Хорин хоёрдохи үзэгдэл

Хоёр юрын хүнүүд уулзаад хөөрэлдэнэ.

1-хи х ү н: Гамбал, ши тэрэ хуралдаанай делегат байнаш. Хэр тэрэтнай үнгэрөөб?

2-хи х ү н: Ехэ арсалдаатай хуралдаан болобол даа. Бэе бээе гэмнэхэшье, хардахашье, заримдаа бэе бээдээ үһөөрхэлдэхэшье ушарнууд үзэгдөө. Хаагдаһан тогтоолнууд арай шамай гэжэ абтагдаа.

1-хи х ү н: Агван хамба хуралдаандаа бусажа ерээ һэн гү?

2-хи х ү н: Хамбые бусаалгажа асараа. Тэрэгүй наа, хуралдаан таһалдажа, үрэгүй дүүрэхэ байгаа. Агван хамбын дуулгаашань засаг түрые дайраһан ямаршье шэнжэгүй гэжэ сугларагшад шийдхээ.

1-хи х ү н: Ганжарвын гэгэйнүүдээ хуби заяан тушаа ямар тогтоол абтааб?

2-хи х ү н: Ганжарвын гэгэйнүүдтэ, шойжоншодто, хубилгаануудта хүгэдэдэг ёһо гурим болуулагдаа, тэдэнэр усадхагдаа.

1-хи х ү н: Тат-тай-ай, яагаа һонин юм. Хуралдаанай һүүлээр Агван хамбые муушалжа, хуралдаанай дүнгүүдые буруушаажа, консерваторнууд улас түрын дээдэ зургаануудта – Совнарком, ЦИК хоёрто гомдол барья гэлсэнэл. Энэ үнэн гү, худал гү?

2-хи х ү н: Энээнһээ байтагай Агван Доржиевай оролдолгоор Москвада зарлагдаха ёһотой байһан Буддын шажанай Бүхэроссиин хуралдаае хорихын гуйлта тэдэ ламанар СССР-эй ЦИК-тэ оруулаа. Тэрэнь Агван хамбые хардажа, хараажа бэшэһэн бэшэг юм.

1-хи х ү н: Тэрэниие яагаа гээ гээшэб?

2-хи х ү н: Агван хамба өөрээе хоёрдохи Будда гээшэб гэжэ найрхадаг болоод, Буддын шажанда шэнэ хубилалтануудые оруулхамни гээд хүнүүдые хүлгүүлнэ, ламанар мүргэлшэд хоёрой хоорондо яһа хаяжа, тэдэниие хэрэлдүүлхэ, бэе бээе үзэн ядадаг болгохыень оролдоно гэжэ бэшэһэн.

1-хи х ү н: Ай Бурхан! Гурбан Эрдэни! Дуулахадамни, үшөө баһа юун гомдолнуудые консерваторнуудай тарааһан тухай хөөрэлдэнэб, юрэдөө?

2-хи х ү н: Дээдэ Үдын, Шэтын, Москвагай һонинуудай редакцинууд руу бэшэгүүдые ябуулһан байна. Тэрэнь соонь Агван Доржиев маниее бултыемнай арад зоной шуһа хорожо һуудаг хубалзанууд болоот гэжэ хардаа гэнэ.

1-хи х ү н: Агван хамбые «большевик» лама гэжэ хоорондоо нэрлээд, тэрэниие үзэн ядажа, шүдөө зуужа, шуһаа татадаг холын бодолгүй санаартан байна даа. Буддын шажаниие абархаяа сэдхэлээ зобожо, зүрхөөрөө оролдожо байһыень ойлгохо хүсэлгүй. Ламанаршье, балар хүзэгтэншье гэжэ адли. Мүргэлшэ буряадууднай эндүүрһэнээ хэзээ нэгэтэ ойлгожо, ухаа орожо, гэмээ мэдэрхэ гээшэ гү, али үгы гү?

2-хи х ү н: Үгы. Зууншье жэлэй үнгэрхэдэ мунхаг мүргэлшэн тэрэл зандаа байха. Хараарайш даа, үнөөхил хомхой санаартандаа хүгэдэжэ, тэдэнээ дахин өөрынгөө хүзүүн дээрэ шалхайтарнь һуулгажархёод лэ байха даа.

1-хи х ү н: Арьяа-Баала. О, Хүхэ Мүнхэ Тэнгэри, Будда багшын сэбэр найхан һургаалые тохир хургатадта дахин барюулжа, нютагаархидаймни хүн бээе бү доромжолуулыш, гүн ухаань ялайса нэргээгыш! Ум маани бадмэ хум! Ум маани бадмэ хум!

ДОЛООДОХИ ҮЙЛЭ Хорин гурбадахи үзэгдэл

За круглым столом сидят друг против друга Ленин и Агван Доржиев.

Л е н и н: Секретариат Российской Академии наук вышел ко мне с ходатайством принять вас, хамбо Доржиев. Я премного наслышан о вас и очень рад представившемуся случаю поговорить с Вами (*шутливо, хитро подмигивая*). О вас русские интеллигенты поговаривают, будто вы были тайным агентом Далай ламы в царской России.

А г в а н: *(подыгрывая тону собеседника)* А в Европе и Азии, там, где я побывал, в особенности в Англии и Китае, Владимир Ильич, наоборот, считали и до сих пор продолжают считать, что я был резидентом агентуры Министерства иностранных дел русского правительства в Тибете, внедренный к молодому Далай ламе для того, чтобы совратить и склонить его идти на сближение и под покровительство России.

Л е н и н: Так даже интереснее, пусть боятся вас *(оба весело смеются)*.

А г в а н: Тем не менее, Владимир Ильич, я проводил именно такую политику, но от чистого сердца. Я, подданный российского государства, вот уже почти четверть века являюсь полномочным дипломатическим представителем Далай ламы, который заинтересован в связи и сотрудничестве с новым русским государством. У нас, у забайкальских бурят-монголов, сложилась многовековая духовная культурная связь с тибетским буддизмом.

Л е н и н: *(спокойно)*. Мне это известно. Хамбо Доржиев, нарком просвещения товарищ Луначарский считает вас весьма подготовленным философом-диспутантом. Анатолий Васильевич говорил, что по буддийским канонам вы являетесь цанид-ламой, а по нашему – доктором, профессором философии и метафизики.

А г в а н: Да, я обучал ведению философских диспутов Далай ламу. А к Анатолию Васильевичу мне часто приходится обращаться по служебным вопросам, я его уважаю как эрудированного, культурного и честного интеллигента.

Л е н и н: *(деловито)*. Я вас хорошо запомнил, когда два года тому назад мы встречались на заседании Политбюро ЦК РКП(б) с делегатами бакинского съезда народов Востока. С вами ещё был работник Коминтерна товарищ...

А г в а н: Элбэк-Доржо Ринчино. Он тогда работал руководителем монголо-тибетской секции Дальневосточного секретариата Коминтерна.

Л е н и н: Вот-вот, товарищ Ринчино. Он еще привозил на встречу со мной делегацию монгольских революционеров, помню. А где он сейчас работает?

А г в а н: Мы с ним теперь редко видимся. Работает он в Монголии. Является председателем Реввоенсовета Монгольской Народно-революционной армии.

Л е н и н: *(довольный)*. Хорошо-о. Теперь уже можно открыто сказать, что сильная бурятская интеллигенция помогла в подборе и подготовке монгольских революционеров, используя Коминтерн. Без усилий ваших земляков в Монголии не создалась бы революционная ситуация, приведшая к установлению там народной власти. И, что очень важно, как пример трудящимся всего мира, – свершилась там революция бескровно, мирным путём. Ну, что привело вас ко мне сегодня?

А г в а н: Владимир Ильич, учитывая вашу большую занятость государственными делами, я не стал бы беспокоить вас по незначительному делу...

Л е н и н: *(добросердечно)*. Полноте. Не стоит оправдываться. Идет уже шестой год революции, а не первый, когда даже для самого важного дела можно было найти, да и то с трудом, какой-нибудь десяток минут.

А г в а н: Я с самого начала своей дипломатической деятельности был сторонником покровительственного отношения России к Тибету, защиты его от китайского и индобританского колониального владычества. Решительным действиям царского правительства в этом направлении, мне кажется, помешало поражение России в войне с Японией и революционное движение в собственной стране.

Л е н и н: *(задумчиво)*. Да, трон царя в девятьсот четвертом и пятом сильно пошатнулся. Русское общество в своем огромном большинстве выступило за коренное преобразование прогнившего царского строя. Только анархосиндикалистские заблуждения рабочего класса, колебания и шатания меньшевиков и неопытность русских социал-демократов не позволили тогда революционному движению низвергнуть самодержавие. Так что царю-батюшке тогда было не до Тибета.

А г в а н: Считаю, что Советской России нельзя терять исторически установившиеся связи с Центральной Азией и Юго-Восточными странами, в частности, с буддийским Тибетом. Поэтому я выходил с конкретным предложением в Наркомат иностранных дел об отправке в Тибет экспедиции с научно-исследовательскими задачами.

Л е н и н: *(живо)*. Думаю, дело стоящее. Но в чем загвоздка, возникли какие-то трудности?

А г в а н: Трудность в том, что, несмотря на горячую поддержку моих друзей-единомышленников – российских академиков Сергея Федоровича Ольденбурга, Федора Ипполитовича Щербатского и других востоковедов, в Наркомате иностранных дел все еще раздумывают, тянут с решением этого вопроса.

Л е н и н: *(то с печальным выражением лица, то живо)*. Наш типичный русский бюрократизм. Никак от него не избавимся. Добро! Я им напомним об этом и лично прослежу за выполнением.

Очень хорошо, что вы заранее заручились поддержкой наших ученых. Кстати, с товарищем Ольденбургом мы давно знакомы. Это он создал «Институт изучения буддийской культуры» и уже организовал первую буддийскую выставку в Петрограде: считает, что нашим людям необходимо как можно больше знакомиться с тем, что в отношении культуры уже сделано человечеством.

А г в а н: Да, я знаю, потому что сам помогал ему в этом.

Л е н и н: Он был другом моего брата Саши, оба участвовали в работе Студенческого научно-литературного общества, а в последнее время работал наркомом просвещения Временного правительства... Ну, да ладно. *(Подумав)* А какова сейчас политическая обстановка в Тибете?

А г в а н: Тибетскому народу сейчас очень трудно. Далай лама пишет мне, что Англия после распространения своей гегемонии на Индию не перестает устремлять свои жадные взоры через Гималайский хребет. Его Святейшество, как и раньше, придерживается мнения, что только дружба и союзнические отношения с русскими могут спасти страну от иноземного ига.

Л е н и н: *(спокойно, убедительно)* Царское правительство сдержанно относилось к установлению близких связей с Тибетом, потому что, во-первых, опасалось столкновения с интересами Китая и Англии и, во-вторых, боялось чрезмерного усиления влияния Далай ламы в России. Мы же этого не боимся. Но близко время, когда пламя мировой революции охватит многочисленную китайскую бедноту. Народы Азии, Востока встанут на путь освободительной борьбы, обретут свободу и независимость. Думаю, мудрые, основательные, миролюбивые тибетцы найдут свой путь развития в грядущей истории.

А теперь, будьте любезны, расскажите о цели, задачах и составе готовящейся научной экспедиции.

А г в а н: Цель нашей научно-исследовательской экспедиции – дать понять Далай ламе и его окружению, что Советская власть проводит светлые принципы защиты малых угнетенных народов, уважает их религиозные убеждения и готова развивать дружеские отношения с Тибетом. Состав этой первой многотрудной, многомесячной экспедиции будет небольшим – десять человек. Туда формально войдут представители бурят-монгольского и калмыцкого духовенства. Люди все проверенные, испытанные на деле. Научная часть работы будет возложена на Даши Сампилона – известного в Бурят-Монголии деятеля культурно-просветительского обновленческого движения. Перед экспедицией, как первым шагом к установлению дружественных отношений с Тибетом, ставятся задачи: в политическом отношении – выяснение внутреннего положения Тибета, его взаимоотношений с соседними странами, насколько велико влияние английских и других дипломатических интриг; в области научных исследований – по естественным наукам, это – сбор коллекций, по другим, – разработки по этнографии, культуре, истории страны. Будет изучаться вопрос установки постоянной станции для метеорологических наблюдений и изучения влияния климатических условий Тибета на другие регионы. Все полученные и привезенные материалы, в том числе фотографии, будут переданы в Наркомат иностранных дел правительства Советской России. О финансовой стороне дела мы уже договорились.

Л е н и н: *(выслушав собеседника не перебивая, с большим вниманием)*. Великолепно. Надо укреплять наши связи с восточными странами, используя имеющиеся такие хорошие возможности.

А скажите, голубчик, как вам с вашей неумемной энергией удается совмещать духовную практику с новыми революционными порядками в России?

А г в а н: В Бурят-Монголии мы приняли очень важные для нас решения, идея которых сводится к поэтапному созданию дацанских коммун или монашеских общин «сангхи», то есть к возврату к первоначальному установлению Будды, когда бхикшу – человек, посвятивший себя Великому Делу, ничего собственного, личного не имел, кроме нищенской чаши, и радел только о благополучии трудового народа.

Л е н и н: *(доверительно)*. Вы, оказывается, не только хитрый политик, но и большой стратег, заботящийся о сохранности своей церкви в новых условиях. Но, батенька, религиозные взгляды вашего учителя Будды и коммунистическое учение Карла Маркса – это понятия несовместимые, ценности разного идеала.

А г в а н: Я так не считаю, Владимир Ильич. Дело в том, что я ознакомился с философскими трактатами Карла Маркса и с некоторыми вашими трудами. Поскольку мы с вами философы, стремящиеся познать связь всего сущего, выяснить происхождение страданий и зла, то думаю, что мы должны понять друг друга.

Л е н и н: *(с серьезным выражением лица)* А я думаю, что наши философские взгляды в корне различаются по подходу к предмету исследования. Все прежние философы стремились объяснить, как устроен мир, а мы, большевики, разъясняем трудящимся, пролетариату всего мира, как можно и нужно изменить существующие порядки в этом мире. И мы взяли на себя колоссальный труд поднять поработанные и угнетенные многомиллионные массы трудящегося народа на это дело.

А г в а н: Мы, буддийские философы, признаем диалектическое развитие мира. Мы верим в возможность каждого человека постепенно достичь нирваны – жизни без проблем. У вас, у большевиков, это называется иначе – коммунизмом и вы тоже верите в достижение светлой, счастливой жизни каждым индивидом.

Л е н и н: *(прохаживаясь по кабинету, с дружелюбным сарказмом)*. Вы, приверженцы восточной религии, стремитесь к абстрактной нирване. Мы же, материалисты, не витаем в облаках, не отрываемся от матушки-земли и хотим построить свободную от эксплуататоров жизнь на материальной планете, здесь и сейчас, сегодня.

(Подумав) Моя бабушка по отцу была чистокровной калмычкой, веровала в Будду, поэтому я, можно сказать, человек восточный. *(Устало садясь)* Жизнь уже прожита. Уставать стал, старая рана одолевает.

А г в а н: Владимир Ильич, на Востоке простые бедные люди почитают вас за аватара, или, по-бурятски, баатара, заступившегося за угнетенный народ. Буряты уже начали слагать песни о вас. Они говорят, что в вас живет дух буддиста, что коммунизм был предсказан...

Л е н и н: *(громко рассмеялся)*. Ба! Вот уж не предполагал! Меня, оказывается, уже приписали к церкви. *(Сквозь смех)* Вот потеха-то будет Анатолию Васильевичу – это по его части. Посмеется же он надо мной! О-ох! *(Взмахивая руками, похохатывая)* Ну посмешили вы меня, батенька. Чего доброго, скажете еще, что я являюсь перевоплощением какого-нибудь будды.

А г в а н: Вполне возможно, поскольку вы мечтаете принести людям Земли счастье...

Л е н и н: *(с серьезным выражением лица, прохаживаясь по комнате, в меру жестикулируя руками)*. Счастье, милостивый государь, не преподносится на блюдечке с золотой каёмочкой. В переходный период не приемлемы ни буддийское ненасилие, ни христианское милосердие. Мы – воинствующие гуманисты. Иначе кто бы стал экспроприировать экспроприаторов? Вы думаете, сытый капиталист, помещик или поп сам созреет, устыдится и поделится своим богатством с голодным рабочим и обобранным бедняком? Как бы не так! Если бы мы, большевики, сидели, сложа руки, в ожидании нирваны, поверьте батенька, социалистическая революция не свершилась бы!

(Мечтательно) Пути достижения идеалов коммунизма тернисты, тяжелы, полны опасностей. Мы первыми прошли архитяжелый, смертельно опасный участок пути, положили начало изумительной по своей исторической значимости работе. Трудная досталась нам судьба. Нашим детям и внукам значительно легче будет идти дальше. Они будут жить в счастливое время, не испытают того, что нам пришлось. Их жизнь не будет такой жестокой. Пожалуй, они даже забудут, в какой борьбе мы добились победы, какое мерзкое мировоззрение пришлось нам сломить.

А г в а н: Согласно учения Белой Дхармы – Будды, жизнь в сансаре обманчива, потому что возвращается по закону кармы. Невозможно ничего предугадать и предвидеть...

Л е н и н: *(задумчиво, не присаживаясь)*. Очень может быть, что в диалектическом анализе можно ошибиться, особенно если имеешь неверные исходные данные. Но как бы то ни было, мы, большевики, честно выполнили свою часть работы, наша совесть чиста перед мировым пролетариатом. Мы не искали личной выгоды себе, мы – такие же аскеты, как и ваши ранние буддисты. Только у нас не было нищенских чаш и не жили мы в пещерах, если не считать таковыми царские тюрьмы и ссылки, в коих побывали социалисты.

(Подумав) Неужели наши последователи не сумеют удержать красное знамя коммунизма, вырождаются как ваши монахи, погрязнут в личной роскоши, тщеславии, честолубии, зазнаются.

А г в а н: Любое учение со временем забывается или искажается. Таков материальный мир. Поэтому в буддизме предусмотрен приход нового учителя – Майдари.

Вы, большевики, пришли для того, чтобы улучшить жизнь бедняков, ликвидировать эксплуатацию человека человеком. Наши проповеди находятся в согласии с учением новой системы. Мы обязаны защищать, а не угнетать слабых. Мы относимся к каждому как к родственнику...

Л е н и н: Вы только проповедуете, а мы взялись воплотить марксистское учение в жизнь.

Возможно, когда-нибудь нас обвинят в беспощадности, и даже жестокости по отношению к своим противникам. Но мы, революционеры, – не барышни из института благородных девиц. Когда на нас со всех сторон двинулись вооруженные контрреволюционеры, поддержанные Антантой, и начали душить, то мы не разбежались в панике, а обратились к народам России с воз-

званием «Социалистическое Отечество в опасности!» и вынуждены были действовать по законам революционного времени. Тибетцы, испытавшие на себе интервенцию английской и китайской военщины, должно быть, знают, что это такое.

А г в а н: Да, они хотят самостоятельности, свободы.

Л е н и н: Вот-вот! Мы солидарны с трудящимися всех стран независимо от вероисповеданий. Не подумайте, что мы, коммунисты, – твердолобая секта завоевателей или каста диктаторов. Мы не будем требовать от консервативного духовенства, чтобы оно скопом превратилось в конфессию коммунистического толка, не станем принуждать, чтобы оно однажды перекрасилось марксистски и, положив руку на «Капитал», поклялось, что теперь стало чуть ли не ортодоксальнейшей коммунистической организацией. Это вызвало бы у нас только чувство гадливости: искренним подобное превращение быть не может никогда!

(Решительно) В идеале мы против всякого насилия над людьми. Но своеобразные особенности переходного времени от капитализма к социализму таковы, что революционерам приходится быть жестокими. До меня доходят сведения о том, что кое-где представители религиозных организаций противодействуют политике большевиков. Если церковь будет нам мешать, оказывать сопротивление мероприятиям Советской власти на местах, подбивать население на конфронтацию с нами, тогда мы вынуждены будем отнестись к духовенству беспощадно строго, по закону революционного времени, вплоть до ликвидации его как класса. Вы это прекрасно понимаете, милостивый государь.

(Дружелюбно) Что касается вашего вопроса о направлении в Тибет научно-исследовательской экспедиции, то идея мне понравилась. Это нужно осуществить непременно, без затяжки. Непременно! Если понадобится, я поставлю этот вопрос на заседании Совнаркома. Но, думаю, что мы его решим в рабочем порядке.

Мне было очень интересно побеседовать с вами, хамбо Доржиев. Желаю вам успеха.

А г в а н: Спасибо, Владимир Ильич. До свиданья.

Ленин прощается с Агваном Доржиевым за руку.

Танхим соо соноскол дуулдана: «Встреча Агвана Доржиева с Лениным состоялась в 1922 году. Научно-исследовательская экспедиция, о которой идёт речь, побывала в Тибете, выполнила все поставленные перед ней задачи и вернулась на Родину в 1924 году уже после кончины Ленина. Более 700 позитивов и негативов фотографий той экспедиции были сданы в архивы Министерства иностранных дел России».

НАЙМАДАХИ ҮЙЛЭ Хорин дүрбэдэхи үзэгдэл

Агван Доржиев болон хэдэн хүнүүд модон гэр соо нуунад.

А г в а н: Үндэр Түрэлтэ Арбан Гурбадугаар Далай лама Түбдэн-Чжамсын Диваажан юртэмсэдөө мордохоор гурбан жэл үнгэршэбэ. Сагай гүйсэ юун гэхэншье түргэн юм гээшэб. Эхэ зургаан зүйл хамаг амитанай энхэ тайбан ажаһуухын түлөө тэрэ хүнэй оролдоһоной ашаар Арюун Саһата Хадануудтай ороной бурхадай хургаалнууд үргэн дэлхэйгээр холо саагуур дэлгэрээ... Далай лама Түбэд ороноо бээ даһан, өөрын эрхэ сүлөөтэй байхын тула гайхамшагта ехэ ажал ябуулһан тэмшлэ, сагаан һанаатай гэгээн хүн байһан.

Иигээд лэ он жэлнүүд ошожо, хойто үеынгөө зондо захяа-бэшгээ орхихо сагни тулажа ерэбэ. Сиддхартха Гаутама Бурхан багшын гүн ухаанай оюун хургаалай, Далай ламын нангин номлолой намда үршөөгдэһэнэй саглашагүй буянай ашаар би дэлхэйн арад зоной эб нэгэтэй, нигүүлсхы сэдхэлтэй нуухын түлөө оролдожо, Газар түби дээгүүр нилээд лэ эрьежэ тэнээб даа. Тэрээнэйгээ хажуугаар Шэгэмүүни Бурханай хургаалые шажан болгоожо хэргээһэн түбэд арад зондо туһалхын, Халха Монголые бээ даһан гүрэн болгохын хэрэг эрхилэлсэжэ, энэ һаһандаа шадал зэргээрээ оролдоо гээшэб.

Бага тоотой арадай хүбүүнби гэжэ би өөрээ хаанашье ябахадаа мартадаггүй һэнби. Тиимэ-һээ бэлигтэй, сэсэн мэргэн ухаан бодолтой, һайн зантай нютагаархидни агууехэ ород гүрэнэй арад зон соо хамта ядарал зоболон үзэнгүй, эбтэй эетэй, золтой жаргалтай, буянтай хэшэгтэй нууһай даа гэжэ ходо оролдожо, зальбаржа ябааб даа.

Бүтээхэ гэжэ һаһанан үшөө олон хэрэгүүдэ хэжэ үрдибэгүйб... Саашань хэлэхэдэ... *(Гэр соо нууһан хүнүүдэй нэгэндэ, 24 һаһатай, дээдэ хургуулиин аспирант хүбүүндэ хандажа, эсэнгээр, бэшээтэй саарһа харбайна)*. Санджай, унша энээнине.

С а н д ж а й: *(саарһыень абаад уншана)* ...Үндэр наһа эдлэһэн намда гүрэнэй политикын болон шажан мүргэлэй хэрэгүүдые саашадаа эрхилхэмни хүндэ болобо. Тиимэһээ Зүблэлтын гүрэндэ Түбэд ороной хэрэгы хойшодоо үргэлжэлүүлхы ажалые даагшаар залуу хүниие томилжо, Далай ламын Түлөөлэгшын эрхэ дамжуулжа барюулхамни. Тиин энэ тушаалда ороһон шэнэ хүн минии эхилһэн нангин хэрэгы саашань эршэтэйгээр ябуулжа, хоёр гүрэнүүдэй хоорондо бодото нүхэд ёһоной холбоо барилсаа тогтоохыень, түбэд арадта аша туһатай үүргэ дүргэһыень үршөөнэб.

Ленинградтахи Гүнзэ-чойной дасанай саашанхи хуби заяае хараадаа абажа, наһан болохынгоо урда тээ би энэ Дылыков Санджай Данцыкович гэжэ хүниие Түбэд-монголой хэрэгүүдыемни халан абагшаар, минии уг залгагшаар томилноб. Тиин Түбэдэй Дээдэ эрхилэгшэ, Үндэр Түрэлтэ Далай ламын намда залаһан нангин тамгаар тамгалжа, өөрынгөө гар табяад, энэ тамгата бэшэгэй бүримүһэн эрхэдээ ороһы гэршэлбэб. Тус тамгаяа, бэшэгээ Санджайда барюулхамни *(Санджай уншажа дүүргэнэ. Агван Доржиев саарһан дээрэ гараа табина, тамгаар тамгална, һүүлдэнь захяа бэшэгээ, тамгаяа Санджайда барюулна).*

А г в а н: Зай, хүндэтэ нүхэд, иигээд лэ уг залгуулһан минии захяанай хэрэг дүүрэбэ, таанар ойлгобот... Тон эсэшэбэб, намайе гансаарамни орхит даа. Амархамни.

Булта бодожо, гаранад. Агван Доржиев эсэнгээр нүдээс анина.

ТҮГЭСХЭЛ

Тайзан дээрэхи гал бүүдэгэр. Хоёр дугаар Николай хаан шэрээдээ һууһан зандаа Агван Доржиевай урда биш болоно.

Н и к о л а й х а а н: Хамбо Доржиев, та бидэ хоёрой ажабайдалай хуби заяан адлирхуу байшабал. Ташье, бишье бүхы зүрхэ сэдхэлэйрээ арад зонойнгоо түлөө оролдожо, Эхэ орондоо сэхэ сэбэрээр, шадал зэргээрээ алба хэжэ ябаабди. Гэбэшье, бидэ хоёрые өөһэдымнай арадууд ойлгоогүй, дайсад шэнгээр хороогоол даа.

Хаан шэрээдээ һууһан зандаа саашаа холодон үгы болоно. Бадма сэсэгтэй хандали дээрэ гартаа эрхи баряад дабшалжа һууһан Арбан Гурбадугаар Далай лама биш болоно.

Д а л а й л а м а: Багшамни, та энэ түрэлдөө алтан дэлхэйдэ түрэнхэйнгөө нангин уялгата ажалые сэхэ сэбэрээр дүүрэн дүүргэбэ гээшэт. Урилха түрэлдэтнай бүри гайхамшагта хэрэгүүд таниие хүлэжэ байна. Би танай тухай ханаагаа табижа, үдэр бүхэндэ бурханда мүргэжэл байхаб.

Далай лама харагдахаяа болино. Алта мүнгэн зүүдхэлнүүдэй ханхинаха абьяан дуулдаад, арюун хайхан нюуртай, мүр дээгүүрнь сэрбэлзэһэн, газарта хүрэмэ гүрэмэл ута хара үһэтэй басаган толорон гэрэлтэжэ байһан наранай улаан толон сооһоо гаража ерэнэ.

С а г а а н Д а р и: Бурханһаа заяагдаһан хани нүхэрни! Намайгаа үгылжэ, уйдажа гунхыжа бү мордоорой даа! Буряад зоной ёһо заншалаар бээе барижа, Дээдэ дэлхэйдэ морилжо, залуу бээе бээлээд, хүсэл зоригоо алдангүй урагшатай ябаарай. Үндэр Тэнгэридээ ябахадаа эхэ зургаан зүйл хамаг амитанай ядаралгүй һуухын түлөө, Замбуулин дэлхэйдэ эб найрамдалай мандахын түлөө оролдожо шуумайн зорихолши. Тиин ерээдүйн һаруул сагта бидэ хоёрой дура жаргал дахин бусажа ерэхэл, инагни! Уулзатаргаа баяртай.

А г в а н: Баяртай. Шиниингээ тунгалаг хайхан сэдхэлые, арюухан дүрэ шарайешни сээждээ бүхөөр хадагалаад, холын холо замдаа гарахамни гээшэ. Хаанашье, Замбуулиной дээдэ түбидэшье, жаргалай орон Диваажандашье ябахадаа би хэзээдэшье шамаяа мартахагүйб, шамдамни ута наһа удаан жаргал олгуулхыень Бурханиее гуйхаб.

Сагаан Дари басаган наранай толон соогуур үгы болоно. Сэрэгэй ута шинель үмдэһэн, томо улаан табан хушуутай хасабшатай шобхор малгайтай, винтовко түхэлэй буу үргэлһэн Улаан Армиин сэрэгшэ биш болоно.

С э р э г ш э: Ханана гүш, Агван Доржиев! 1918 ондо засаг түрын сагдаанарта баригдаад, буудуулжа алуулхын гэмдэ хүртэжэ, түрмын оёор руу шэдэгдээ хэнши. Тиин Россиин эрдэмтэдэй, академик Владислав Людвигович Котвичай, Сергей Фёдорович Ольденбургын, Борис Яковлевич Владимирцовай, Фёдор Ипполитович Щербатскойн оролдоһоной аша туһаар ши Бутырскын түрмэ шоронһоо сүлөөлэгдөө хэнши! Зүгөөр тиимэ хэнгэргүй баяртай ушар дахинаа шамда олгогдохоео болёо! Юуб гэхэдэ, «арадуудай» түрмэһөө үшөө нэгэшье хүн амидыдаа мултаржа гараагүй юм, мэдээрээ! Будда бурханшине мүнөө шамда туһалха аргагүй! Юумэн булта хубилаа, эрхэтэ зон муу ханаатай болоо, сэмүүн сагай хүлгөөтэй байдал ерээ!

Улаан сэрэгшээ гэдэргээ холодон ошоно. Хара архан кожанка дэгэл үмдэһэн, архан фуражка малгайтай, бүхэдөө кобура зүүһэн хүн дүтэлжэ ерэнэ. Тайзан дээрэ ялагар гал носоогдоно. Агван Доржиев нюдөө нээнэ.

Х ү н: Гражданин Доржиев Агван – это вы будете?

А г в а н: Да. Я – Агван Доржиев.

Х ү н: Именем Союза Советских Социалистических Республик вам предъявляется обвинение в создании шпионской, диверсионно-террористической, повстанческой, панмонгольской враждебной организации на территории СССР, а также очагов контрреволюции в построенных вами дацанах – в Ленинграде, Иркутской области, Калмыцкой автономной области и Бурят-Монгольской АССР. Вы арестованы. Следуйте со мной!

А г в а н: (хууһан зандаа, түбшэн даруугаар). Молодой человек, вы знаете, чем обычно заканчиваются вакханалии, кровавые оргии, когда личность останавливает развитие своего нравственного и духовного сознания, и о том, что зло карается небесами?

Х ү н: Нет, не знаю, и знать не хочу!

А г в а н: Жаль. Тем не менее, вам всё предстоит увидеть и, возможно, понять, в чем человечество ошибалось из века в век, приостанавливая свое духовное развитие. (Наманишална) Бурхан Багша, прости их, они не ведают что творят. Эти непросвещенные исполнители чужой воли не виноваты в своем безумстве. Да ниспошли миру благоразумие и просветление! Ум маани бадмэ хум. Ум маани бадмэ хум. Ум маани бадмэ хум.

Агван Доржиевы урдаа туугаад, хүн гаража ошоно.

«Ум маани бадмэ хум» гэхэн үгэнүүдые дабтаһан хүгжэм аалихан эхилнэ. XIV Далай лама, Тензин Гьяцо гэдэгэй зохёһон «Мүргэл» гэжэ шүлэг уншагдана.

Энэ үдэрһөө хойшо хэтын хэтэдэ иигүүжэм:

Абаралгүй хүнүүдэй абарагшань болуужам,

Замдаа төөригшэдэй газаршан болуужам,

Далай гаталагшадай онгосонь болуужам,

Мүрэниие дамжагшадай хүүргэнь болуужам.

Гэнэ осолдо орогшодой хоргододог түшэг болуужам,

Гэрэл туяагүй хүнүүдэй соён гиигүүлэгшэ болуужам,

Орохо байрагүй хүнүүдэй аятай нэмэри болуужам,

Хэрэгсээһэн бүхы хүнүүдэй зарса барлагын болуужам.

Улаан-Үдэ хото, 2003, 2009, 2015 онууд

Примечание. Агван Доржиев (1854-1938) - видный религиозный, культурный и политический деятель России, доктор буддийской философии, учитель и консультант Далай ламы XIII. По личному поручению последнего объездил полмира, кроме стран Центральной и Юго-Восточной Азии побывал в городах Англии, Франции, Италии, Германии, Австрии, встречался с высокопоставленными политическими деятелями, в том числе с президентом Франции Клемансо (при большом стечении публики в парижском музее Восточных искусств Гиме совершил хурал-богослужение). Стал полномочным представителем Тибета в России, затем в СССР, был вхож к царю Николаю II (с его разрешения построил в Санкт-Петербурге буддийский дацан), знаком с Лениным (при его поддержке организовал и осуществил научно-исследовательскую экспедицию в Лхасу). Дружил с видными государственными, общественными деятелями и учеными России, пользовался уважением ориенталистов с мировыми именами, таких как академики С.Ф.Ольденбург, В.В.Радлов, профессора Вл.Л.Котвич, А.Д.Руднев, Ф.И.Щербатской, консультировал их, поддерживал тесные дружеские связи с князем Э.Э.Ухтомским, художником Н.К.Рерихом, путешественником П.К.Козловым. Строил дацаны с научными (цанид) и медицинскими (мамба) уклонами в Бурятии, Иркутской области и Калмыкии. Являлся высокообразованным философом, о познаниях которого с величайшим почтением отзывался нарком просвещения Советской России А.В.Луначарский. После Октябрьской революции руководил обновленческим движением в буддизме. Арестован в ноябре 1937 года, умер в тюрьме в феврале 1938 года.

ДАРМА-РАНЗА ХААН

Гурбан үйлэтэй, арбан хоёр үзэгдэлтэй түүхэтэ драма

ХАБААДАХА НЮУРНУУД:

Бальжимаа, Лубсан-Санданай эхэ, хүбүүнэйнгээ бага наһатайда наһанһаа нүгшэһэн.

Лубсан-Сандан лама.

II Николай хаан.

Юрөөлтын Чойзон-Доржо, бандида хамба лама.

Аюшын Сэрэн-Доржо, Хориин тайшаа.

Горемыкин Иван, Росси гүрэнэй Дотоодын министр.

Тыхэйн лама.

Залуу эхэнэр.

Даваа, Буддын шажанай эрдэм шэнжэлэгшэ.

Большевик.

Семёнов Григорий, Алас Дурна зүгэй хасаг сэрэгүүдэй замай атаман.

Хасаг Батуев.

Прапорщик Гармаев.

Кофман, Осипенко, Иванюта, большевикууд.

Джимбиев, Хори-Хэжэнгын хушуунуудай балгадуудай түлөөлэгшэ.

Бамбацэренов Эрдэни, Хориин аймагай хушуунай түрүүлэгшэ.

Дашабылов, Семёновой засагай военуправ.

Балбаров Доржо, Семёновой засагай милициин дарга.

Капитан Уваров, Семёновой засагай түлөөлэгшэ.

Дамбын Гомбо, таряашан.

Жамса, Гомбын хүбүүн.

Жамьянов Намдаг, багша.

Гончигдараев Сандэлэг, талын (хүдөө) эмшэ лама, Балгад гүрэнэй эрхин-сайд (президент).

Корвин-Пиотровский, Семёновой хасаг сэрэгэй дарга, полковник.

Рабданов Вампил, Корвин-Пиотровскийн туһалагша-адъютант, подполковник.

Хасагууд.

Балгад гүрэнэй амбасууд-министрнүүд.

Зон.

ОРОЛТО

БАЛЬЖИМАА: *(Бага балшар Лубсан-Сандан хүбүүндээ).* Хүбүүмни, ши томо болоходоо эрдэмтэй, эрэлхэг зүрхэтэй, хэтэршэгүй урагшаа наһатай, хатуу харгы замтай, зондо туһалха хүн болохош. Ойлгожо, бүхы наһандаа хадуужа абарай, хүбүүмни: хүндэ туһалһанайнгаа түлөө найниие хүргэхыень хэнһээшые хээээдэшые бү хүлээгээрэй. Хүндэ туһалааб, хүниие абарааб гэжэ огто бү амалаарай, бү найрхаарай, бү ехэрхээрэй. Хүндэ туһалхадаа досоогоол баярлажа ябаарай, хүбүүмни.

НЭГЭДЭХИ ҮЙЛЭ**Нэгэдэхи үзэгдэл**

1896 он. Санкт-Петербург. Үбэлэй Ордоной Николаевска танхим. Хоёрдугаар Николай императорай хаан шэрээ дараһанай һүүлшын баярай угтамжада (түрүшынхын Москвада болоһон) хабаадахаая ниислэл хото ерэнэн айлшад, гүрэнэй тушаалта ноёд хайд һамгадтаяа. Тэндэ мүн Зүүн Зүгэй хубсаһатай Хориин Буряадай делегаци: Хориин тайшаа Аюшын Сэрэн-Доржо, хамба лама Юрөөлтын Чойзон-Доржо, габжанар Сэдэнэй Лубсан-Сандан Бадмын Доржо хоёр, нютагай тайшаанар, шэрээтэ ламанар, хамтадаа арбан дүрбэн хүн.

Гурим зонхилогшодой ахалагша тайжа танхим соо бии болоод, хаанай хүлдэ - хоёр толгойто алтамал бүргэд гоёолтотой ута хара зандан тулуураараа шангаар гурба дахин шала тоншобо.

Суглархан зоной ярилдахан дүүээн шууян дары замхажа намдуу болоһон хойнонь бүдүүн хонгёо хоолойгоор: – *Һүр жабхаланта эзэн хаантан!* – гэжэ утаар татан шангаар соносхобо.

Танхимай алталмал томо улаан зандан үүдэн хоёр тээшээ сэлигдэн нээгдэжэ, Николай хаан Александра хатантайгаа суг зэргэ тэрэ үүдээр оробо. Тэндэ хүлээжэ байһан эхэнэр, бүһэтэй зон хааниие хүндэтэйгөөр угтажа, доро дохин булта үбдэг дээрээ сомсойжо хуушана. Буряадууд баһал хүндэлжэ, хүгэдэн, шала дээрэ һунан мүргэнэ. Гансал Лубсан-Сандан хүгэдэжэ унаагүй, хаанда халта дохёод, эрхией татажа, ори гансаараа гозойжо байна. Шала дээрэ хэбтэһэн нютагаархидын Лубсан-Санданай орхимжын хормойһоо татана, дарана, хүгэдэжыень гуйна, зүгөөр габжа зогсоһон зангаараа. Хаан хатантайгаа ногоон хүбөөтэй татамал улаан хибэс харгы дээгүүр хүнүүдэй урдуур яаралгүй тойрожо гаража ябатараа, Лубсан-Санданай хажууда ерэжэ, гарыень барижа мэндэшлээд, тэрээнһээ асууна.

II НИКОЛАЙ ХААН: Та Буддын шажантанай түрүү болоно гүт?

ЛУБСАН-САНДАН: Угы, тээ тэрэ хэбтээшэ хүн - хамба лама.

II НИКОЛАЙ ХААН: *(энебхилэн)* Духаараа шала сохингүй хүл дээрээ байжа намайе угтаһантнай найшаалтай. *(Михэд гээд)* Би таниие хүндэлнэм. *(Дүтэлөөд)* Би буряадуудтай үнинэй танил хүм. Минии эсэгийн загалмай зүүлгэһэн хүбүүн буряад хүн юм – Петр Александрович Бадмаев. Тэрэнтэй мүнөөшье уулзажа, аха дүү хоёр шэнги хөөрэлдэжэ байдагбди. Тон бэрхэ, холын ухаатай хүн.

Хаан хатантайгаа саашаа зоной хоорондуур ябажа, хуурияа эзэлнэд. Хаанай Лубсан-Сандантай хөөрэлдэһыень харан адаглажа хууһан бүхы зон үндыжэ, үбдэгһөө бодоод, ламада юушье хэлэһыень дуулаагүй, «хаан энэ һэнгэргүй хүрхэй хүниие найса гашайдаба» гэжэ ханажа байгаа һэн. Шала дээрэһээ бодоһон Хориин буряадууд баһал тиигэжэ ханаад, «эшхэбтэр муухай ябадал Сандан ламамнай гаргаба», засаг түрынхид тэрээнһие яахань лэ хааб гэжэ ханаагаа зобонги, айнгй.

ХОЁРДОХИ ҮЗЭГДЭЛ

Санкт-Петербург. Зохид буудал. Бандида хамба лама Юрөөлтын Чойзон-Доржо Лубсан-Сандан хоёр.

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: *(Лубсан-Санданда)* Сандан габжа, шинии номшо, эрдэм мэдэлээрээ онсо шалгаржа, буряадай бүхы дасануудта мэдээжэ болоһые бидэ булта мэдэнэбни. Тиимэл хадаа Няхай хааниие бараалхалсахаяа Буряадай түлөөлэгшэдтэй хамта гүрэнэй энэ ниислэл хото Санкт-Петербург ерэлсээ хаямши. Теэд ши эндэ юу хэбэ, ямар нэшхэл сабаагүй юумэ харуулба гээшэбши? Эшхэбтэр муухай ябадал гаргажа, бүхы ородой гүрэн дотор буряадуудай нэрэ хүндые бузарлабаш.

ЛУБСАН-САНДАН: Угы, юун болооб, хамба ламхай?

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Няхалай хаанай Үбэлэй Ордоной Николаевска танхимай үүдэнһээ гаража ерэхэдэ, угтамжада хүлээжэ байһан Россиин бүхы газарнуудһаа ерэхэн зоной хаанаа хүндэлжэ, сомсойжо мүргэхэдэнь, ши, Хориин арбан нэгэн эсэгийн түлөөлэгшэдэй нэгэн, ори гансааран ёдойжо байгаа! Тэндэ байһан хаанай түшэмэлнүүд, гүрэнэй ноёд хайд шамайе хаража гайхаа...

ЛУБСАН-САНДАН: А-аа?! Хари, би энээн тухай танһаа өөрөө асууха гээ һэмби.

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Юу? Маанадай хааниие угтажа, хүндэлжэ байхада ши юундэ тэрээндэ хүгэдөөгүйбши?

ЛУБСАН-САНДАН: Хамба ламхай, Буддын шажантай аад, виная-дулваагай нангин дүримые эбдэжэ, таанар, та, гэлэн хамба түрүүтэй, тэрэ үнэн алдарт хаанда шүтэжэ, урдань хүгэдэн унажа, һунажа байхадаа ямар хүнүүд болонобто? Таанар тиихэдэ булта Буддын хургаалые доро даража, доромжолһон, доройтуулһан улад болонот!

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Юу?!

ЛУБСАН-САНДАН: Та намайе, Буддын хургаалтай лама хүниие, ондоо шажан мүргэлтэй хаанда хүгэдэбгүйш гэбэ гүт? Би шара шажанаа, хайран бээ доромжолхогүйб! Буддын шажантай би аад лэ, үнэн алдарт шажанай ямаршье хүнэй урда унахагүйб! Би хүн зоной нэшхэл сэдхэлэй эзэнби, тиимэһээ засагай түлөөлэгшэ хүндэ хэзээдэшье хүгэдэхгүйб.

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Теэд бидэ юрын хүндэ хүгэдэжэ мүргөөгүй, гүрэнэй эзэн хаанда һунажа мүргэбэ ха юмбиди.

ЛУБСАН-САНДАН: Илгаагүй! Таанар Буддын нангин һүлдые доошонь дарабат. Түшэмэлшье байг, хааншье байг, Буддын хургаалтай хүн аад, ондоо шажантай хүнэй урда ошоод мүргэжэ, бээ доройтуулжа яашье болохогүй!

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Теэд... Эзэн хааниие бараалхахаяа тусхайта Хориин буряадуудай зүг-
һөө ерэхэн зон хаямбиди.

ЛУБСАН-САНДАН: Энэтнайл эгээ эшгүүритэй! Иигэжэ Буддын шажантай Хориин арбан
нэгэн эсэгын зониие доройтууланхаар таанарай, тайшаа шэрээтэнэрэй, иишэ огто ерээгүй хаа,
дээрэ хэн!

Ииһэнэйнгээ түлөө хаанһаа үшөө Андреевскэ тууза-лентэтэй мүнгэн медаль-хайрада
хүртэбэ гүт?

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Сандан, бидэ хаанта гүрэнэй эрхэтэд гээшэбди. Буряад зон хаан бур-
хан хоёрые адли юм гэлсэгшэ бэшэ гү? Би хаанай урда бээе доромжолһон болоно гүб? Ёунажа
мүргэхэдөө хүндэлһэнэйл тэмдэг болоно ха юм. Буддын шажантан бултадаа аха заха зондоо мүр-
гэдэг бэшэ аалди?

ЛУБСАН-САНДАН: Яабашье, Буддын шажантан үнэн алдартын шажанай урда ёунаха, хү-
гэдэхэ ёһогүй! Шала дээрэ унаха ёһогүй! Энэ болбол хүндэлһэнэй тэмдэг бэшэ, харин өөрынгөө
шажаниие бузарлаһанай тэмдэг гээшэ. Би хүл дээрээ байжа, хааниие угтааб. Бидэ хаанда мүр-
гэхээ иишэ ерээ бэшэбди, тэрэнэй урилгаар айлшалжа ерэхэн зон гээшэбди. Хаан өөрөө мание,
айлшадые хүндэлхэ ёһотой.

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Ши намһаашье, бултанһаашье сэсэнби гэхэ ханаатай гүш?

ЛУБСАН-САНДАН: Үгы бэд даа, хүндэтэ хамба ламбагай, би юундэ тиигэжэ ханаха, хэлэхэбиб.
(Шоглон) Зүгөөр, хамба, таниие үнэн алдарты хүзэгтэй ород хаанай урда эгээн түрүүлэн хү-
гэдөөд унашаха юм гэжэ оройдоо ханаагүйлби.

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Ши бээе дан дээрэ үргэхэн лама байнаш. Энэ ушарһаа хойшо минии
шамда хандаса тад ондоо болохо!

ЛУБСАН-САНДАН: Минишье – баһа. Сэдьхэлээ хубаажэ зобоохогүйб, ном судараа ондоо-
гоор шуудалжа эхилхэб. Хойшодоо танай сансарын дасанай мэдэлдэ үлэхэмни асуудалтай болобо.
Махамудрын тарнида орожо, Ямандагын даяанда һуухамни ...

ЮРӨӨЛТЫН ХАМБА: Юрэдөөл яанабши, өөрыншни дуран.

Гурбадахи үзэгдэл

*Санкт-Петербург. Гүрэнэй Дотоодын министрэй кабинет. Иван Горемыкин Хориин тайшаа
Сэрэн-Доржо Аюшын хоёр һууна. Министрэй урда саарһан дэлгээтэй.*

СЭРЭН-ДОРЖО: Иван Логинович, Буряад ороной нютагуудай дасануудай бандида хамба
лама Юрөөлтын Чойзон-Доржо намайе Лубсан-Сандан габжа ламымнай түлөө хүлисэл гуйхыем-
ни танда эльгээбэл.

ГОРЕМЫКИН: (һонирхоһон янзатай) Зай, ноён тайшаа, таниие шагнажа байнаб.

СЭРЭН-ДОРЖО: Буряад дасануудай хамбын баруун гарын боложо, хааниие шэрээдэ
һууһандань бараалхалгада байлсахы Хориин зоной зүгһөө ерэлсэхэн манай залуу Лубсан-Сандан
ламамнай мание эшгүүритэй муухай байдалда оруулба гэжэ хамба ламамнай ехэтэ ханаагаа
зобожо байна.

ГОРЕМЫКИН: А-аа, та тэрэ Хоёр дугаар Николай хааниие бараалхалгын ёһололой үедэ бо-
лоһон ушар тухай хэлэнэбты?

СЭРЭН-ДОРЖО: Тээ, тээ, тэрээн тухай хэлэнэб.

ГОРЕМЫКИН: Үнэхөөрөөшье. Тэрэ... э-ээ... Лупцан... лама гээшэтнай манай Росси гүрэнэй
ноёд һайдуудые, министрнүүдые, губернаторнуудые болон шажан баригшадые одоо ехэтэ
гайхуулаа даа. Ерэхэн олон зоной, Европын айлшадай нюур дээрэ тэрэ ламынтнай ори гансаараа
ёдойжо байхань олондо ойлгосогүй, ханаа зобоомо асуудалтай байгаа. Хааниемнай тообогүй,
ёһолжо хүндэлбэгүй, баһаба гэхэншүү. Зарим хүнүүд ханахадаа, хаандамнай дураггүйгөө харуул-
ба, доромжолбо гэжэшье бодоһон байжа болоо. Зай, нээрээшье, юун болооб?

СЭРЭН-ДОРЖО: Иван Логинович, иимэ юумэн болоол даа, хүлисыт: тэрэ буруунай бэлшээ-
риһээ сааша гаража үзөөгүй залуу Лубсан-Сандан ламамнай түрүүшынхией гүрэнэй ниислэл хото
ерэжэ, хааниие үнэн бэээрнь хараһандаа мэгдээд, маргаад, бахардаад, баярлаад, манай буряадуу-
дай ёһо заншалаар, ёунажа хүгэдэхээ огто мартажархёо.

ГОРЕМЫКИН: (мэхэтээгээр) Нээрээ гү? А-аа?... Зай даа, тииһэншье байжа болоо гэе. Зүгөөр,
түрүүшээр би тэрэ ламыетнай гүрэнэй Ехэ ордон доторхи үндэр гулим эбдэхэнэнь түлөө яалтайб,
хэхээлтэдэ оруулалтай гү, мүнгэн ялада хүртөөхэ гү, али шорондо хааха гү гэхэн бодолгодо

абтаадшые байгаа. Зай, зай, тэрэ залуу хүнтнай тиигэжэ залуудажэ, дүршэлгүйнөө гэнэдэжэ, гурим алдаба гэжэ тоолое, тиигэжэ ханаагаа заһая. Хэрбээ хаанай тэрэ лама тухайтнай намһаа һураа хаа, иимэ ойлгууламжа буряадуудай талаһаа үгтөө гэжэ дуулгуужам. Тиимэһээ таниие намда эльгээһэн тэрэ хамба ламадаа хэлээрээгты, «энээн тушаа саашадаа ханаагаа зобохо юумэн үгы» гээрээгты.

СЭРЭН-ДОРЖО: Һайн даа. Бидэ тэрэ Лубсан-Сандан ламатай хүмүүжүүлгын хөөрэлдөө үшөө хэхэбди.

ГОРЕМЫКИН: Дамжаггүй. Ноён тайшаа, намда нэгэ хэлэхэ юумэн байна. Манай гүрэнэй Эрдэмэй Академиин болон ниислэл хотын Университедэй Зүүн Зүг шэнжэлдэг таһагай эрдэмтэд тэрэ ламаартнай ехэтэ һонирхоод, тэдэнэртэй, эрдэмтэдтэй ерэжэ уулзахыень урижа байна.

СЭРЭН-ДОРЖО: Зай, Һайн лэ гээшэ, болоно бээ. Теэд тэрэ габжа ламаманай өөрөө юун гэхэ байгаа юм. Тэрэмнэй нэгэ тиимэшэ, өөрын хараа бодолтойхон хүн. Хэлүүжэмби.

ГОРЕМЫКИН: (*шоглон һагад*) Тэдэ манай дээдын ехэ эрдэмтэдтэй урда хүгэдэжэ мүргөөгүй хаань, одоол болохо гээрээгты (*Томоотой болоод*) Зай, тиибэл хэрэг дүүрээ. Баяртай (*Горемыкин һууриһаа бодожо, Сэрэн-Доржотой гараа барилсажа хахасана*).

Дүрбэдэхи үзэгдэл

Санкт-Петербург. Зохид буудал. Лубсан- Сандан лама Хориин тайшаа Сэрэн-Доржо хоёр.

ЛУБСАН-САНДАН: (*угаа сухалтай*) Сэрэн-Доржо, ши тэрэ Горемыкинда юундэ нам тушаа худалаар хэлээбши?

СЭРЭН-ДОРЖО: (*һанаа зобонгёор*) Теэд юун гэжэ хэлэхэ ёһотой байгаабиб?

ЛУБСАН-САНДАН: Сэхынь!

СЭРЭН-ДОРЖО: Сэхынь? Юун гэжэ сэхынь?

ЛУБСАН-САНДАН: Сэхынь гэнэм!

СЭРЭН-ДОРЖО: Яагаа гэжэ сэхынь?

ЛУБСАН-САНДАН: Ойлгоогүйшэ бү боло!

СЭРЭН-ДОРЖО: Сандан, ши өөрөө ойлгыш даа. Минии орондо министрэй урда зогсоо хаа, ши яаха һэмши, юун гэхэ һэмши?

ЛУБСАН-САНДАН: Тэрэ министрэдш сэхынь байһан руунь хэлэхэ һэм.

СЭРЭН-ДОРЖО: Юун гэжэ? «Би хадаа эгээн түрүүн дэлхэй дээрэ мүнделһэн Буддын шажанай һургаалтай агууехэ Лубсан-Сандан габжа гээшэб, тиимэһээ үнэн алдарты шажантай танай хааниие хүндэлдэггүй хүм» гэжэ гү?

ЛУБСАН-САНДАН: Бү ёгтоло. Минии үзэл сурталые, хараа бодолые Һайн мэдэхэ байгаад, юун мэдээшгүй болонош?!

СЭРЭН-ДОРЖО: Зай, мэдэнэлби даа-аа, мэдэнэлби. Теэд, ойлгыш, Буддын шажантай хүн үнэн алдарты шажантай хүнэй урда хүгэдэдэггүй юм гэжэ би тэрэ министрэ хэлэхэ аргагүй байгаа.

Тиигэжэ тэрэндэ хэлээ наамни юун болохо һэм? Бодоод үзэл даа.

ЛУБСАН-САНДАН: (*шэрүүнээр*) Таанар булта тиимэлтэ даа! Айнхай, досоогоо сэхэ сэбэр гол гэжэ үгы, халхинай үлээһэн тээшэл найгажа байха, ноёд Һайдай урда унажа дуһажа мүргэхээл мэдэхэ. (*Бага удаараад*) Нангин һургаалые сэхэ сэбэрээр сахиха, тахиха гэжэ һанал танда үгы! Иимэ аад, буудын шажантай хүнүүд гээшэбди гэжэ улад зоной урда хүрхэйтэхэтнай юун бэ?

СЭРЭН-ДОРЖО: Зай, ойлгыш даа, Сандан. Шам шэнги зүрхэтэй хүн ман соо үгы хаям. Теэд-шые, политика гээшэмнай үнэндөө сэхэ сэбэр юумэн бэшэ ха юм даа. Арга хургыень олохоёл оролдохош. Тааруулжа худал үнэнөөр юумэ хэлээгүй хаа, саагуураа мэхэ гохо гаргаагүй хаа, хосорхош, нэрэ хүлдэггүй болохош. Толгойгоо эдихэш. Тиимэл даа, Сандан.

ЛУБСАН-САНДАН: Одоол зүб хэлэбэш. Тохигоножо, мүлхижэ ябадаг танда хаанаһаа нэрэ хүлдэ байхаб даа. Танда хэли боли адли. Худалша боложо хэтэршэһэн хүнүүд гээшэт. Танай тархи толгойдо юумэ оруулхын шортоо (*эрбелдээд гарахаяа забдана*.)

СЭРЭН-ДОРЖО: Байза, мартаад байбалби. Сандан, шамайе эндэхи Санкт-Петербурлын эрдэмтэд ерэжэ уулзахые ехэтэ урижа байна.

ЛУБСАН-САНДАН: Юундэ, юун болооб?

СЭРЭН-ДОРЖО: Тэдэнэр Зүүн Зүгэй, Буддын шажанай һургаалнуудаар угаа һонирходог болоһон юм ха. Тиин шамтай уулзажа, юумэ һуража абаха ехэ һанаатай.

ЛУБСАН-САНДАН: Тэдэ эрдэмтэд түрүүн Буддын шажанай бага зиндаатай юрын ламанартай уулзаг... Тиийһэн хойнонь бодожо үзэхэб. Намайе тиигэжэ харюусаа гэжэ тэдэндээ дуулгаарай.

ХОЁРДОХИ ҮЙЛЭ Табадахи үзэгдэл

1908 он. Худанай даяанша ламхайн үргөө. Хойто ханаарнь бурхан тахил. Олон зула бадаржа, хүжэ, санзай сангай утаан нуунагтана. Лубсан-Сандан, Хэжэнгын дасанай Тыхэйн лама, тэрээнтэй суг ерэхэн ламанар.

ТЫХЭЙН ЛАМА: Сандан гэгээн, Хэжэнгын дасанда суганды-суглаан боложо дүүрбэ. (Энэ үедэ яб гэтэр бэеын бариһан улаан торгон хубсаһатай, нариихан уяхан бэлхүүһэтэй, энеэбхилхэн шарайтай залуу эхэнэр хүшэгийн саанаһаа гаража, набтархан шэрээнүүдые лама-нарай урда табяад, забьяатай сай асаржа, үндэхөөр дархалһан улаан аяганууд соо шара улаан сай аягална).

ЛУБСАН-САНДАН: Ямар асуудал шидхээбта?

ТЫХЭЙН ЛАМА: Шэрээтэ ламые хунгаабди.

ЛУБСАН-САНДАН: Зай, зай, хайн лэ гээшэ. Хэн шэрээтэ болобоб?

ТЫХЭЙН ЛАМА: Сэбэгэй Балдан-Ешэ шэрээһээ буугаа. Суганды дээрэ танай байгаагүйшые хаа, бүгэдэ ламанар нэгэн дуугаар таниие хунгаал даа. Иймэ хайн мэдээ дуулгахаяа бүтээлдэ хууһан үртөөдэтнай ербэ гээшэбди.

ЛУБСАН-САНДАН: (бодолгото болоод) Таанар тон бодолгүй зон байнат даа.

ТЫХЭЙН ЛАМА: Хүлисыт, шэрээтэ ламхай. Дасандаа морилжо, Арсалан сэнтиидээ хуухы-етнай хүсэжэ, айладхал оруулжа байналди...

ЛУБСАН-САНДАН: Холын хараагүй зон байнат гэнэм! Намае юундэ даяан бисалгалда хуу-на гэжэ һананат?

ТЫХЭЙН ЛАМА: Амитан зондо ашагта байдал олгохын түлөө таниие оролдожо байна гэжэ ойлгонобди, шэрээтэ ламхай.

ЛУБСАН-САНДАН: Теэд?

ТЫХЭЙН ЛАМА: Арбан хоёр жэл даяан бүтээлдэ хууһандатнай алдар нэрэтнай суурхажа, гэлэн лама гүүлэжэ, арад зомной таниигаа угаа хүндэлнэ. Һүзэгтэ зомной ехээр шүтэжэ, тандаа бурхан шэнги мүргэдэг болонхой.

ЛУБСАН-САНДАН: Би бурхан бэшэб. Бурханда бээ зорюулһан хүн гээшэб. Даяанда хуужа, Бурханай ном үзэжэ, ой ухаагаа сэбэрлэжэ, һара наранай, одо мүшэдэй, дэлхэй юртэмсын элшэ хүсые бээдээ шэнгээжэ, улад зондоо туһалхые оролдожо байнам.

ТЫХЭЙН ЛАМА: Боржогор толгойн оройгоор алтарма мори унаһан хүнэй хүнийн тэгэндэ ялалзан дээшээ гарахыень зарим хүзэгтэн харадаг болонхой...

ЛУБСАН-САНДАН: Бү үнэншэгты. Би Ямандагын бүтээлдэ хуужа, бүхы атаан жүтөөнэй, боро юрьезнэй шуналһаа – сансарын хүрдэхөө сүлөөржэ, гэгээрхын арга шадалаар хогоосон ша-нар эдлэжэ, Ади-Буддын ашаар амитан зоние сүлөөлхые оролдожо байнам.

ТЫХЭЙН ЛАМА: Тээ. Моритой хүнэй тэнгэри өөдэ дэгдэхые хараһан зон энээн тухайгаа Бурханай урда ама алдахаар бэлэн. Нүгөө зариман таниие Гэсэр хаанай бэе бээлжэ, тэнгэри өөдэ дүүлин гараад, Эсэгэ Малаан баабайтай Газар дэлхэйн хөмороон, зоболонһоо арад зоние аршал-ха тухай зүбшэлдэнэ гэнэ.

ЛУБСАН-САНДАН: Бү этигэгты. Хэрэгээ хэлэгты.

ТЫХЭЙН ЛАМА: Бидэ дасанайнгаа ламанарай гуйлтаар танда ербэ гээшэбди. (Бодоод, үбэрһөө сагаан алда хадаг гаргажа, Сандан ламын урда ерэжэ, дохин баряад) Уряал-хадагыемнай тогтоожо хайрлыт, шэрээтэ ламхай.

ЛУБСАН-САНДАН: (хадагынь абангүй) Саашаханаа ошоод бай. Алинийн арад зондо ашаг-тайб гэжэ танһаа һуранаб?! Шэрээтэ боложо ошоходоо хэн юун болохобиб? Дасанда зөөри зөөшэ суглуулааша, гэр байрытнай, түлээ залһытнай бэлдээшэ, эдихэ уухыетнай хүсэлдүүлхые оролдоо-шо, хоб жэбытнай таһалааша – хара хүдэлмэришэн, бүхы юумэнэй түлөө һахы һалаг гүйгөөшэн, засаг түрын ноёдой урда гуйгаашан болохоб!

ТЫХЭЙН ЛАМА: Үгы, та юу хэлэнэ гээшэбтэ, ламхай?..

ЛУБСАН-САНДАН: Үшөө үдэр бүрийн хурал. Ямандагын бүтээлдэ хууха орохо газаршые ол-дохогүй, сүлөө сүмөөшые байхагүй, дура хүсэлшые түрэхгүй!

ТЫХЭЙН ЛАМА: Арга хургын олоно бээбди.

ЛУБСАН-САНДАН: Үнэн дээрээ шэрээтэ лама болоходоо Буддын хургаалы саашан үзэгшэ бэшэ, дасанай хара боро хэрэг бүтээгшэ болохохоб. Энэ минии хүсэлдэ огто таарахагүй юумэн!

ТЫХЭЙН ЛАМА: Ламхай, таниие улам саашань хамба лама болгожо, Хамбын үргөөдэ хуул-гаха дурадхал бии.

ЛУБСАН-САНДАН: Ойлгыт, дасан гээшэмнай сансар лэ ха юм! Би сансарта бэшэ, даяан бисалгалда хуужа, арад зониие зоболонхоо аршалхын, амитан бүхэнэй нэгэн тэгшэ, аза жаргалтай ажахуухын арга бэдэрнэб.

ТЫХЭЙН ЛАМА: Танда ехэтэ найдажа, таниие зомнай хунгаал даа...

ЛУБСАН-САНДАН: Хара аминайнгаа түлөө би эндэ хуунагүйб гэнэм. Бүгэдэ зондо жаргал түхөөхые оролдожо байнам. Юрэдөө, даяан бүтээлээ таһалха аргамни үгы, Тиимэһээ хадагыетнай тогтоожо абахагүйб.

ТЫХЭЙН ЛАМА: Теэд,.. теэд хэн шэрээтэ болохо юм?

ЛУБСАН-САНДАН: Та! Та, Тыхэйн ламхай! (Номгороод, аятайгаар үргэлжэлүүлнэ) Та минии зүгһөө энэ уялга дүүргэжэ байгыт даа, зүү. Саашань нэгэ юумэн болоно бээ. Мэдэгдэхэ...

Зай, би ажалаа хэхэмни, тантай шашалдажа байха сүлөөмни үгы. Баяртай.

Гайхалда абтаһан ламанар Сандан ламада хүгэдэжэ мүргөөд, наманшалан, абяа шэмээгүй гэдэргэлдээд гаража ошоно.

Зургаадахи үзэгдэл

1918 он. Лубсан-Сандан ламхайн бүтээлдэ хууһан үргөөдэ. Даваа Лубсан-Сандан хоёр боди сэдхэлэй хөөрэлдөө хэнэ.

ДАВАА: Гэгээн ламхай, Худан голой хууринуудай хүн зон, лама санаартан һонирхоно: та аяар хорин табадахи жэлэй даяан бисалгалда хуужа байнат. Юундэ, юунэй түлөө энэ бүтээл хэнэ гээшэбта?

ЛУБСАН-САНДАН: Заримдаа ажабайдал хүнэй ухаанда ойлгогдохоор бэшэ болошодог, хатуу шэрүүн сагууд эрьежэ ердэг. Хүнэй ханаае зобоһон, мэгдээһэн, хүрөөтэй, үймөө хүлгөөтэй, хара хүсөөр дараатай саг мүнөө эндэмнай ерээд байна.

ДАВАА: Урид ухаагаа гүйлгэжэ, иимэрхүү юумэнүүдэй болохые ойлгохоор бэшэ юм гү, эртээнһээ ямар нэгэ хэмжээнүүдые абажа болохо гү?

ЛУБСАН-САНДАН: Үгы.

ДАВАА: Юундэ?

ЛУБСАН-САНДАН: Хүнэй ухаан балар, һохор. Хүн һайниие хэхэмни гэжэ эхилээд, өөрын-гөөл бэе зобоодог, улад зондо зоболон, хохирол асардаг.

ДАВАА: Яалтайб?

ЛУБСАН-САНДАН: Арад түмэндэ туһалхын тулада энэ даяан бисалгалда хууна гээшэб.

ДАВАА: Хэр үни хуухабта?

ЛУБСАН-САНДАН: Энэ угаа үндэр хэмжээн – Дээдэ тэнгэрийн мэдээн. Хүнэй хэлээр хэлэжэ барасагүй, минии ханаанһаашье дулдысагүй.

ДАВАА: Ямар үрэ дүндэ хүртэхэбта, яажа арад зондоо туһалхабта?

ЛУБСАН-САНДАН: Ямаршые тусхай үрэ дүндэ хүртэхэеэ уридшалан хүсэнэгүйб. Яажа арад зондоо туһалхаяа мэдэнэгүйб, ашаг үрэмни өөрөө гаража ерэхэ.

ДАВАА: Та эндэ бисалгал бүтээл хэхэдээ Энэдхэг, Түбэдэй ёгоозорнууды нажаана гээшэ гүт?

ЛУБСАН-САНДАН: Би наһаараа нэгэшые хүниие нажаагаагүй хүм. Ой модон, хада уула, хабсагай, уһа голнууд хаанашье адли. Байгаалитай ниисэжэ, Замбуулинай арюун һайхан удха шанарые ойлгожо абаха гээшэ нарата дэлхэйн хэлэшгүй ехэ баялиг юм.

ДАВАА: Тиихэдээ, та эндэ эди шэдиэ хүрэхэеэ һанана гүт?

ЛУБСАН-САНДАН: Эгээн эндүүтэй ахир ухаанай хүсэл – даяан бисалгалһаа эди шэди олохоб гэнэн бодол. Даяан бисалгалда ямаршые өөрын ханаан үгы, ямаршые ухаанай гүйсэ огто үгы. Сүлөөтэй хоһон толгойгоор хогоосон байдалы ажаглаха гээшэ – дээдын захяан юм. Тиихэдээл Юртэмсын мүнхэ байдал шагнаха, тэрэнэй табисууры ойлгохо аргатай болохо. Энэмнил арад зондомни үлэхэ, эгээн ехэ туһа боложо үгэхэ. Тиимэһээ хэнээшые, юушые гэжэ хэлэһые шагнангүй, ямаршые юумэн тухай ханаата болонгүй, сүмөөтэй сүлөөтэй «Соорхой» хууриндаа хуунаб... Зай, иигээд хөөрэлдөөгөө мүнөөдэр дүүргэе. Баяртай.

ДАВАА: Һайн даа. Дахин уулзатараа баяртай.

ГУРБАДАХИ ҮЙЛЭ
Долоодохи үзэгдэл

1918 он. Манжуур хото. Большевигуудай суглаан. Улаан хушалтатай столой дэргэдэ ендэртэ гурбан большевигууд хууна. Нэгэнийн бодожо, үгэ абана.

БОЛЬШЕВИК: Нүхэд большевигууд, суглаагаа эхилэе. Мүнөөдэр бидэ манай байдалда угаа нүлөөтэй, шухалын шухала хоёр ехэ асуудалнуудыг зүбшэн хэлсэхэ ёһотойбди.

Нэгэдэхи асуудал. Агууехэ Октябриин Хубисхалай ашаар арад зондо олгогдоһон эрхэ сүлөөтэ байдалыг есаул Семеновой эбдэһэн ушараар тэрэеэниг хүнөөхэ хэмжээн тушаа.

Хоёрдохи асуудал. Петроградта зарлагдаһан Учредительнэ Суглаае большевигуудай намнан тарааһыг дэмжэхэ тухай. Эдэ табигдаһан асуудалнуудта нэмэлтэ хороолто бии гү?

(Танхим сооһоо: «Үгы, үгы-ы! Хоюулыень зүбшэе-ы!..».)

Гэнтэ танхим руу атаман Семенов дүрбэн буутай хасагуудтай ороно. Түргэн гэгшэдэлээр ендэртэ гараад, револьверэ бүһэнһөө хугалжа гартаа барижа, эриэтэй шанга хоолойгоор захиралта үгэнэ.

СЕМЕНОВ: Подполковник Тирбах, подбесаул Скипетров, поручик Цхобребашвили, хасаг Батуев, танхимай бүхы үүдэнүүдыг хаагты, эндэһээ нэгэшыг хүниг бү гаргагты, энэ руу нэгэшыг хүниг бү оруулагты. Эсэргүүсэһэн хүниг тэрэ доронь буудагты.

(Сугларагшадта хандажа) Энэ байшан газар тээһээ миниг Доржи Банзаровай нэрэмжэтэ Монгол-буряадай хорооной сэрэгүүдээр бүһэлэгдэнхэй. Эндэ суглараашад мүнөө булта гарнуудаа үргөөд, нэгэ нэгээрэ хубарижа наашаа гараад, стол дээрэ буунуудаа хуряжа табигты. Наада энеэдэн байлтагүй, байра дээрэ буудуулжа алуулхаяа мэдэгты! Хэрбээ һүүлдэнь нэгжэхэдэмнай хэн нэгэндэ тушаагдаагүй буугай олдобол, тэрэ хүн сагтаа буудуулха!

Ойлгосотойгоор хэлэбэ гүб? Бултадаа дуулаба гүт? Хэн үшөө ойлгоогүйб?.. Тиибэл захиралтыг дүүргэгты!

Мэгдэшэһэн хүнүүд абяа аниргүй бодожо, хубарилдан, гарнуудаа үргэжэ ошоод, буунуудаа гаргажа, стол дээрэ табигта, һүүлдэнь хуруинуудтаа бусажа хууна.

Хасаг Батуев! Эдэ револьвернуудыг тоолоод, суглуулжа аба!

(Батуев ошожо тоолоод, «ерэн револьвернүүд» гэжэ хэлээд, бултыг мэшээгүүд соо хэжэ абашана).

Болоо. (Танхим соо хуугаашад тээшэ ёгтолон хагад) Яһала журамтай, хүнэй үгөөр зон байнат, һайн лэ гээшэ!

Револьвертэй гараараа зангажа, столой дэргэдэ президиумдэ хуугааша большевигуудыг танхим руу ошожо хууһыг харуулаад, револьверэ саашан хэжэ, өөрөө столдо ошожо хууна.

Зай, хүндэтэ нүхэд большевигууд, суглаагаа саашан үргэлжэлүүлэе даа. Мүнөөдэрэй суглаан дээрэ ямар асуудалнууд табяатайб? (Ямар асуудалнуудай эндэ зүбшэгдэхэ байһыг урид мэдээд ерэхэныг наа, зорюута стол дээрэхи зарлахы хуудаһа гартаа абаад шагаана, удаань)

Ай-яй-яй! Халагыншыг халаг даа! Энэ юун гээшэб даа! А-аа, нүхэд большевигууд? Би таанадаһаа асуужа байнаб!.. Петроградта зарлагдаһан Учредительнэ Суглаае большевигуудай намнан тарааһан тушаа Эсэгэ орондомной эгээн хэрэгтэй, шухалын шухала асуудалыг хоёрдохи хуурида абашажа табигархихадаа, нүхэд большевигууд, яаж байһан хүнүүд гээшэбтэ даа, аа?! (Тархия үргөөд, танхим соохи большевигуудыг нэгэ хэды саг соо хараашална, удаань) Харин тиихэдэ, миниг жаахан персоно тушаа үлүү ехээр ханаагаа табига, зобожо, намда хамаатай бишы-ыхан асуудалыг тобойлгон гаргажа, нэгэдэхи хуурида табигархихадаа яанабта? (Дахин хараашална) Намайе иимг ехээр тоожо, хүндэлжэ байһантнай һайн лэ гээшэ, энэеэниетнай сэгнэжэ, угаа урмашажа хуунам.

Тиибэшыг, эдэ хоёр асуудалнуудыг хуруинуудаараа хэлгэгдэжэ табигдаһан гэжэ тоолохо байнам. (Танхим тээшэ) Таанар өөһэдөө юун гэжэ хананабта? Тиимэ бэшэ гү? (Танхим соо абяа шэмээгүй).

Байза, юрэдөө, эндэ сугларһан хүнүүд соо бодото коммунист үзэл сурталтай ёһото большевигууд бии юм гү, али үгы гү гэжэ нэгжэглэшэбэб. Тиимэһээ нэн түрүүн шалгажа, энэ асуудалыг элэрүүлхэмни. (Танхим соо шэбэр-һабир гэлдээд, абяагүй болошоно).

Большевигуудыг би хараа шэгээрн гурбан шата болгожо хубаарилдагби. Анхаралтайгаар шагнагты даа.

Нэгэдэхи шатын большевик гэхэдэ, Ленин шэнги ухаамсар, урагшаа эрид нэдэлтэй, үсэд хатуу зантай, партидаа үнэн зүрхэнһөө этигэһэн, өөрынгөө бодото ханаагаар ерэхэн – Эсэгэ орондоо тиигэжэ урбаһан убайгүй хархис этэгээдүүд гээшэ эдэнэр. Би тиимэ большевигуудыг хайрагамгүй буудажа үгы хэдэгби.

Хоёрдохид. «Биб» гэжэ бээе найрхахаяал оролдодог, хооһон нэбхи толгойтой, хүрхээтэһэн дээрэлхүү зантай, өөрынгөөл хара аминай ашаг олзые харагшад, өөрын лэ баришые бэдэрэгшэд – большевигуудтай холбоорилдоһон тохир хургатай нэшхэлгүй яндуулнууд. Би тэдэниие баһа хайра гамгүй хюдадагби.

Гурбадахи шатын большевигууд: большевигуудые нажааж дахahan охор ухаатай, мүрөө алдажа төөриһэн уймар тэнэг элжэгэд. Хэрбээ энэ гурбадахи шатын уймар тэнэг амитадай алдуу эндүүтээ мэдэрээ наань, би тэдэ хүйхэрнүүдые хүлисэдэгби.

(*Стол дээрэхээ абааша болоод, түрүүнхээ хуудahan дээрэ бэшээтэй өөртэнь байһан большевигуудай эгээ эдэбхитэй ажал ябуулагшадай данса харана*). Мүнөө би энэ бэшээтэй данса сооһоо таанарые нэрэ нэрээртнай дуудахамни. Нэрлэгдэһэн хүн иишээ, бултанай урда гараад, хэдыдэхи шатын большевик байһанаа намда хөөрөжэ үгэхэ болоно. Ойлгосотой гү?.. (*Танхим соо абяагүй*) Тиибэл шагнагты! Кофман!

КОФМАН: (*хууриһаа бодожо*) Би Кофманби.

СЕМЕНОВ: Гара наашаа! Хэдыдэхи шатын большевикбши, бултанай дуулахаар намда хөөрөжэ үгэ!

КОФМАН: (*тайзанда гаража*) Намайе хүлисыт даа, хайрлыт даа! Би юушые ойлгоогүй, эндүүржэ ябаһан гурбадахи шатын амитанбил даа.

СЕМЕНОВ: Большевик бэшэ, уймар тэнэг элжэгэнби гэбэ гүш?

КОФМАН: (*дуратайгаар*) Тиимэб, тиимэб!

СЕМЕНОВ: Хэрбээ үнэхөөрөө тиимэ юм наа, энэ столой дэргэдэ хуугаад, большевигуудай үзэл сурталһаа арсанаб гэхэн баримтын үнэмшэлгэ бэшэ! (*Үүдэндэ зогсоһон өөрынгөө туһалагшад хандажа*) Прапорщик Гармаевые наашаа орохо гэгты! (*Буряад хубсаһатай хүн газарһаа орожо, тайзан дээрэ гарана. Семенов тэрээндэ хандажа*) Прапорщик Гармаев, та тээ тэндэ, столой дэргэдэ хуугаад, эдэ большевигуудай бэшэһэн үнэмшэлгэнүүдые хараад, зүбөөр бэшэнэ гү гэжэ шалгаад абажа байгты. (*Гармаев столой дэргэдэ ошоожо хууна. Кофман Семеновто доро дохёод, ошоожо тэрэ хүнэй хажууда хуугаад бэшэнэ*). Осипенко!

ОСИПЕНКО: (*урда гаража*) Хүлисыт даа намайе, би төөришоод уймартажа ябаһан үгытэй таряшан хүнбил даа.

СЕМЕНОВ: Тээд большевигүүдтэй юундэ холбоорилдообши?

ОСИПЕНКО: Тэнэг хүн юугээшые мэдээгүй эндүүржэ ябатараа эдээндэ орожо ерэхэн байгаалби.

СЕМЕНОВ: Хооһон тархитай амитан болоно гүш?

ОСИПЕНКО: Тэрээнхээ дээрэ намда юун байхаб даа.

СЕМЕНОВ: Тиимэ юм наа, тэндэ ошоод, большевигуудта дурагүйб гэжэ бэшэ, хожомоо тэдээнтэй хээээдэшые хамтархагүйб гэжэ тэмдэглэ! Иигэжэ уймартажа ябаһаар дахин намда баригдаа наашни хайрлахагүйб! Хороожо орхихоб! (*Осипенко Семеновто һайниие хүргөөд хуужа бэшэнэ*) Иванюта!

ИВАНЮТА: (*тайзанда гарана*) Би юушые ойлгоогүй, большевигуудые нажааж, дахажа ерэхэн гурбадахи шатын хүн болонолби.

СЕМЕНОВ: Галуу нажааһан турлааг болоно гүш?

ИВАНЮТА: Тон зүб хэлэнэт. Хүлисыт даа, хайрлыт даа намайе.

СЕМЕНОВ: Үерэй уһанда орожо үхэхэ гээ гүш? «Хүндэлэндэ хүлөө бү таби, гасаланда гараа бү шэхэ» гэдэг буряад арадай сэсэн мэргэн үгэ шамһаа удхатай гээшэ ха.

ИВАНЮТА: Тиимэ, тиимэ. Урдахи хойшоёошые мэдэхэгүй намһаал удхатай.

СЕМЕНОВ: Зай, хүрөө! Элжэгэн гүш, али турлааг гү – мүнөө дээрээ ёһотой большевик болоодүй, үшөө хүсэд ургаадүй байнаш гэжэ ойлгобоб, тиимэхээ шамайе хүлисэнем. Большевигуудай харгыда хээээдэшые хожомоо орохогүйб гэхэн бэшэг-тангаригаар мухар ябадалаа гэршэлэ, ошоод мэдүүлгэ бэшэ! (*Стол тээшэ заана. Иванюта дуратайгаар ошоожо хуугаад, мэдүүлгэ бэшэнэ*).

Үшөө хэниие дуудахамняб? Юрэдөө, энэ танхим соо нэгэдэхи, хоёрдохи шатын большеви-гууд бии юм наа, өөһэдөө наашаа гаража ерэгтылши! Хүлээнэб!.. (*Хэншые гаранагүй*).

Зай, һайн гээшэ. Эндэ нэгэшые большевик үгы, гансал уймар тэнэг элжэгэд, турлаагууд лэ сугларһан байба гэжэ ойлгобоб. Тиимэхээ...

ДЖИМБИЕВ: (*танхим сооһоо*) Намда үгэ үгыт?

СЕМЕНОВ: Энэ үшөө юун шүдхэрынь бэ? Гара наашаа! (*Ендэртэ гараһанайнь удаа*) Ши большевик гүш?

ДЖИМБИЕВ: Бэшэ даа. Би Джимбиев гээшэб. Хориин аймагай Худан голой хушуунуудай зоной даабаряар ябажа ябаһан хүн аад, энэ суглаанда дайралдашооб.

СЕМЕНОВ: Зай, үбгэжөөл Джимбиев, тобшоор. Юу хэлэхэ гээбши?

ДЖИМБИЕВ: Манай хушуунуудай улад зон танда, атаман Семенов, иимэ юумэ дуулгахыем-ни захяа: Буддын шажанай заншалаар, хүнэй урдаһаа буу барихань хүзэгшэ хүндэ тон хорюултай юм, хүнэй наһа хороохо гээшэ нүгэлэй ехэ нүгэл юм. Тиимэһээ бидэ, Худан голой хушуунуудай зон, ямаршые политикада оролсохогүй, эрхэ сүлөөтэй, өөрын мэдэлтэй, Буддын шажантай, бүри мүһэн бээ дааһан тусгаар гүрэн тогтоохо хүсэлтэйбди. Тиимэһээ та маниие дэмжэжэ, хүбүүды-емнэй сэрэгэй албанда бү татыт гэжэ хэлэхэ зорилготой ерэн хүм.

СЕМЕНОВ: Ши хэндэ энэ захяа дуулгаха гээ һэмши?

ДЖИМБИЕВ: Танда бултанда, сагаантандашые, улаантандашые. Ойлгыт, бидэ үсөөн тоото, үдэсэ багатай, сэрэгэй албагүй байһан зон гээшэбди, хүбүүднай хүниие аладаг сэрэгшэд болохогүй.

СЕМЕНОВ: Таанар тиихэдэ тэрэ теокрадууд гэгшэдэй тала бариһан хүнүүд болоно гүт?

ДЖИМБИЕВ: Тиимэ гэхэдэ болохо юм бээ.

СЕМЕНОВ: Үбгэжөөл, би шамда иигэжэ хэлэхэмни. Ши нютагаа бусажа ошоод, минии иимэ захиралта эндүүржэ байһан зондоо дуулга: нэгэшые хүниие улаантанай сэрэгтэ эльгээхэ ёһогүйт! Манай сэбэр найхан бээын арһан дээрэ эдээрэтэй шарханууд болоһон, Эхэ орондоо урбаһан хари гүрэнэй тагнуулшад-большевикууды – тэдэ дээрмэшэдые үгы хэхэ хэрэгтэ таанар, буряадууд, намда туһалха ёһотойт!

Хэрбээ намайе ойлгоогүй хүнүүдэй энэ Джимбиев шэнгээр аашалаа һаань, бултыень барижа хаахаб! Захиралтыемни эбдэһэн хүн толгойгоороо, ами бэээрээ харюусаха. Ойлгосотой гү? (Танхим сооһоо «ойлгосотой» гэхэн абяанууд дуулдана). Тиибэл мүнөөдэрэй суглаан дүүрээ. Тарагты!

Хүнүүд нурунуудһаа бодоод, гаража эхилнэ.

Наймадахи үзэгдэл

1919 он. Хэжэнгын дасанай газаа. Эрдэни Бамбацэренов, Дашабылов, Доржо Балбаров, Дамбын Гомбо, Уваров, Жамса, Намдаг Жамьянов. Мүргэлишэд. Хасагууд.

Хэды-хэды дахин буу хүрэшэбэ. Сошоһон зон хашхаралдаад, юунэйшые гэнтэ болоһые ойлго-жо ядан, яахаяашые, хайшаашые ошохоёо мэдэхэ болишоод, нэгэнэйнгээ гүйһэн тээшэ иишэ тиишээ булта юрьен гүйлдэнэд. Мүргэлишэдые бүхы тээһэнь буутай хасагууд хүрээлээд, нэгэшые хүниие та-бингүй, дасанай урда суглуулба. Зон нэгэ бага ами абажа, саашаа юунэй болохые ойлгожо ядан, аман соогоо зальбаржа, эрхинүүдэ гаргажа, маани уншажа оробод. Эндэ тэндэ хөөрэлдөөнүүд болоно: «Энэ юун болооб ихэдээ?», «Худанай голдо даяанда нууһан сангасабаа Сандан ламбагайдаа дуулгаха байгаа», «Ямандагын хубилгаан болоһон Сандан лама эдэ буруу үзэлтэниие нэгэ доро үгы хэхэ һэн», «бурхандаа хүзэглэжэ шадахагүйһөөмнэйл иимэ муухай ушар боложо байна», «ногоон мори дасан тойруулһанаймнай буян хэшэгэй ашань энэ гү?», «арюун найхан Буддын шажанай номлолдо харша юумэн боложо байна», «хайшан гэжэ эндэһээ гарасалдагша аабибди?»...

ДАШАБЫЛОВ: (зоной урда гаража) Аниргүй блоготы!..

Нютагаархид! Монгол угсаата зониие хамтаруулжа, Гадаада Монгол, Дотор Монгол, Барга Монгол ба манай буряад-монголнуудһаа бүридэһэн гүрэн тогтоожо, атаман Семёнов манда зол жаргал олгуулхые оролдожо байна. Харин тиихэдэнь, манай аймаг хушуунуудай зарим хүбүүд атаман Семёновой сэрэгтэ орохоёо арсажа, тэрьедэжэ, зайгуултажа ябана. Тэдэнэр большеви-гуудай мэхэдэ ороод, нангин уялгаяа дүүргэнэгүй... Бидэ тэдэ большевикуудай нэгые баряабди, мүнөө тэрэниие танай урда мүшхэхэмнэй.

БАМБАЦЭРЕНОВ: Албата зон! Нэн түрүүн таниие үндэр айлшантай танилсуулхамни. Энэ байгааша хүн атаман Семёновой манда тусхайта эльгээһэн, өөрын дүтын хүн, зориг ехэтэ капи-тан Уваров гээшэ. (Эрдэни Бамбацэренов Уваровай урдань ерээд, малгайгаа абажа, доро дохино. Ува-ров тархияа халта дохид гүүлэнэ. Зон нэгэ нэгээ һажаажа, гуримгүйгөөр газарта унажа, Уваров-та хүгэдэн мүргэбэ). Сэрэгэй албанда ябажа үзөөгүй, дүй дүршэлгүй манай хүбүүдые һургахыень атаман Семёнов энэ дүршэлтэй капитаниие манда тусгаар эльгээгээ. Тиин буряад хүбүүд Мон-гол гүрэниие толгойлжо байһан Нээсэ гэгээн хутагтын дайсадые даралсажа, буян эдлэжэ, агууехэ Монгол гүрэнэй үнэн сэхэ нүхэд байһанаа харуулхань гээшэ... (Хасагуудта) Абаад ерэгты тэрэ хара нохойе, Дамбын Гомбые. (Хасагууд Гомбые хоёр тээһэнь баряад асарна).

УВАРОВ: Энэшни большевик гү?

БАМБАЦЭРЕНОВ: Харин энээн тухайл мүшхэжэ байнаб. Оройдоо хэлэжэ үгэнэгүй.

УВАРОВ: Би хараһаар хүниие ойлгодогби. Большевик энэшни! Большевик! Юун хөөрэлдөөн байхаб, тээ тиишэхэнэ абаашаад лэ хороожорхихо юм. Хасагууд, энэ үбгэниие эндэһээ абаашагты!

БАМБАЦЭРЕНОВ: Байгты, хүндэтэ капитан. Яараһанай хэрэггүй. Энэ үбгэниие зоной урда гаргажа, нюргыень сохихо байна. Тиихэдэл хамагаа хуу хэлэжэ үгэхэ. Засагай урдаһаа эсэргүүсэжэ бодоходо хэр амтатай байһыень зоншье мэдэжэ абаха.

УВАРОВ: Зүйтээшье юумэ хэлэбэ хаш.

ДАШАБЫЛОВ: Үшөө энэ үбгэнэйтнай хүбүүн албанда ошохо аад, тэрьелшэнхэй. Тэрээнэйн-гээ хаана байһые хэлэжэ үгэг! Мүнөө дасанай хуралда ерээшэ эдэ суглараашад соо албанһаа тэрьелһэншье хүбүүд байха ёһотой.

Балбаров хоёр-гурбан хасагуудтай хамта үбгэнэй тэрлигые тайлаха гэнэ.

ГОМБО: Би өөрөө тайлахаб. Хулигыемни абагты. Тэрелхэ гэжэ айна гүт? *(Хулигэһөөнь сүлөөлнэ. Гомбо тэрлигээ тайлажа, газарта хаяад, дээрэнь туранхай яһан бэээрээ хэбтээдхибэ. Балбаров гүрэнэн улаан бургааһа бэлдэнэ).*

БАЛБАРОВ: *(Гомбодо)* Тээсгэн энэ руу эльгээгдэнэн большевигуудай агитаторнуудые ши саашань хоргодуулаа гүш?

ГОМБО: Би ямаршье большевигые хараагүйб.

БАЛБАРОВ: Үшөө тиихэдэ ши юундэ хүбүүгээ атаман Семёновой армида алба хэхыень хорибош? Хаана тэрэнэ нюугаад байнабши? *(Гомбо харюусанагүй. Энэ үедэ зоной саада хажууһаа шанга абьян дуулдаад, харьһан дэгэлтэй залуу хүбүүн дүхэриг соо гараба).*

ЖАМСА: Гомбын хүбүүн би энэ байнаб! Хайрлыт, хэшээгыт! Абымни нюрга бү сохиит! Сохихо гээ һаа, минии нюрга сохиит!

БАЛБАРОВ: А-һаа! Шонын хүбүүн өөрөө гаража ерэбэбши?! Тиигэхэл гэжэ мэдээ һэм...

Баригты энээниие! *(Хэдэн хасагууд тэрэндэ гүйлдэжэ ерээд, гарын арадань мушхажэ, дүхэриг соо гаргана).* Дайшалхы энэ хатуу сагта урбажа, албанһаа тэрьедэнхэндэнь буудажэ алахын эгээ дээдын хэмжээн энэ нохойн гүлгэндэ үгтэхэ. Буряад арадайнгаа түлөө алба хэхэгүйб гэжэ арсаа хадаа ямар үзэлтэй байһаниинь эли тодо ха юм!

ГОМБО: Хүбүүмни! Жамса! Юундэ наашаа гаража эдэнэй гарта өөрөө оробош даа! Эдэнэрые хүниие хайрлаха, хүнэй үгэ дуулаха сэдхэлтэй зон гэжэ ханаа гүш?.. Гэндэбэш даа, хүбүүмни, гэндэбэш! *(Гомбо хүл дээрэ бодожэ, саашань туужа абааһаһан хүбүүн тээшээ дугшаба. Балбаров үбгэниие гарһаань татаад, газартань хэбтүүлжэрхинэ).*

БАЛБАРОВ: Үшөө эндэ үсэрхэлдэжэ байха гүш?! Байгаарай даа, энэ бэээрээ ондоогоор дуу дуулаха. Хүбүүншни амьараа манай урда харюусаха. Харин ши мүнөө өөрөө харюу барихаяа байнаш! Большевигуудтай яагаад холбоотой болообши? Хаанаб тэдэ большевигуудшни? Хэлэ! *(Балбаров гүрэмэл улаан бургааһаар Гомбын нюрган дээгүүр абятайгаар нэгэ хэды буулгажархина).*

ГОМБО: *(Үбдэнһөнөө атиралдаад, ёолонгүй, газар тэбэрижэ, шорой үмхэнэ. Удангүй үндыжэ, хоёр хүл дээрээ бодоод)* Байзагты, би хэлэхэмни.

БАМБАЦЭРЕНОВ: *(Гомбын хажууда ерэжэ, дахин сохихоёо бургааһаая далайжа байһан Балбаровые хажуу тээшэнь болгоод)* Хэлэ! Гансал худалаар бү хэлэ.

ГОМБО: Үхэхэ мүнни намда ганса... Нютагаархидни! Хэды болотор бидэнэр, буряад зон, баяд ноёдой мэдэлдэ байхабибди. Үсэгэлдэр зариманиинь гулваанар байгаа, мүнөөдэр тэдэнэр хушуунай түрүүлэгшэнэр болоо. Үнөөхил сайд, үнөөхил сагдаанар манда захиргаана. Үгытэй хүнүүд! Юундэ туулайһаа номгон, шандаганһаа аймхай хараад байнабибди?.. Хамаг юумэн хуу бурханай гарта гээд хэды болотор мунхаглахабибди? Үнэн дээрээ, ойлгыт, хамаг юумэн зоной гарта юм! Эдэ дарамтанууд манай нюрган дээрэ һуугаад, манай хүзүү мүлжөөд, харыт, үшөө маниие шабхуурдажа байна... Баяд ноёд, сагдаанарта мүргэхэ, бурханда шүтэхэ бэшэ, өөртөө найдажа, өөрынгөө хүсэндэ этигэхэ ёһотойбди! Хүбүүд! Семеновай «Сагаан сагдаа» гэдэгэй албанда бү орогты! Монгол Ехэ гүрэн һэргээхэ гээшэнь тон худал!.. Мунхаг зониие мэхэлээд, өөһэдыгөө хамгаалуулхын сэрэг сууртай болохо ханаатай! Эдэнэй мэхэдэ ороо хаатнай, гэмтнай урдаа, гэмшэлтнай хойноо болохо. Буряад зоной саашанхи хуби заяан...

БАЛБАРОВ: *(ехээр мэгдэжэ, яахашье аргаяа оложо ядан, нэгэ Бамбацэренов тээшэ хаража, нэгэ Гомбо тээшэ дугташан байтараа)* Хүрөө! Большевик! Хүрөө!

БАМБАЦЭРЕНОВ: *(Гомбые шигэжэ хэлэхэ гэжэ ухаан заяандаа оруулаагүй, тэбдэнэн хэбэртэй, тархия «Зай?! зай?!..» гэжэ дохилзуулан, гайхаһан нюдөөр хараад байһанаа)* Һүүлшынхиеэ хэлэжэ абаба гүш? Хороор хашхарбаш. Һаядаа шуһаар турьяхаш *(энеэнэ)*. Ши большевигуудые мэдэхэгүйб гэнэн аад, яагаад тэдэнэй хэлэдэг үгэ мүнөө хэлэбэш?

ГОМБО: Мэдэнэгүйб. Наһан соогоо ханаһан бодолни энэ. Холын бурханһаа ойрын ханал дүтэ гэдэг...

БАМБАЦЭРЕНОВ: Зай, хүрөө! Энэ Гомбо гээшэмнай иигэжэ ухаагаа тэхэришөөл даа, барһан. Буряад хүн аад, бурхан шажанаа, засаг түрээ харааха гээшэмнай одоо-оол ехэ нүгэл, ямаршье

аша заяанда багташагүй юумэн. Теэд яахабши даа!.. Шиниимнай досоо шолмос ороолон орошоо ха юм даа! Доржо, таби энэ үбгэниие, хазайхан тээшээ хараад ябаг. Ухаагаа тэхэришэһэн хүнтэй юун гэжэ үгэ хэлсэхэбибди?

ГОМБО: Үгы! Энэ Эрдэни ноён намайе хардажа байна! Би ухаагаа тэхэреэгүйб, би ямаршые шолмос бэшэб! Өөрөө энэтнай шолмос! Энээнһээл хамаг юумэн гаража байна. Энэ хүнэй нэгэшые үгэдэ бү этигэгты. Энэтнай унаһан Няхалай хаанай үрөөһэн бөөрө ха юм!..

БАМБАЦЭРЕНОВ: (уур сухалда абтажа) Хэбтүүлэгты дахин энэ шолмосые! Нюргандаа нугын бургааһа үргэлөөгүйдөө ухаандаа орохоёо болёо. Би өөрөө сохихоб!

Балбаров Гомбые дахин газарта хэбтүүлээд, хоёр гарһаань баряад, толгойень доошонь дараба. Баяшуулай хүбүүд хүл дээрэнь нууба. Эрдэни ноён хамсыгаа шуужа, найман гүрэлөөгөөр бургааһа то-можо оробо. Зон сооһоо Намдаг гарана.

НАМДАГ: (Уваровта дүтэлжэ) Ноён капитан, би багша хүнби. Шагныт намайе. Энэ юун боложо байна гээшэб? Иимэ үймөөнэй, шууяанай, үһөө жүтөөнэй боложо байхада, би зониие хайшан гэжэ гэгээрүүлхэ, хүмүүжүүлхэ уялгаяа дүүргэхэ гээшэбиб?.. Энэмнай ангиин тэмсэл юм гээһаа, буряад уладта, талын амгалан малша зондо, юунэй ангиин тэмсэл байха юм?.. Баһа үшөө эрхэ сүлөөгэй тэмсэл гэлсэнэ. Теэд нэгэ нэгэнэйнгээ шуһа адхажа, эритэ мэсээр олоһон эрхэ сүлөө гэжэ дэлхэйдэ байдаг юм гү? Иимэ сүлөө удаан байха аал? Бурхан шажанайшые, танай семёновтонойшые хургаал иимэ эрхэ сүлөөе буруушааха ёһотой...

УВАРОВ: Тон зүб хэлэнэш, багша! Теэд улаантанайшни буу барихада, бидэ миин хараад нууха байгаа гүбди?

НАМДАГ: Би эндэ буу бариһан нэгэшые улаантаниие харанагүйлби. Алин бэ, харуулыт тэрээниие намда? Ганса таанар лэ буу баринхай байналта.

УВАРОВ: Багша! Танай нюдэндэ манан буунхай байна! Удангүй өөрынгөө алдууе ойлгохот. Бидэ буу барижа, таниие улаантанһаа хамгаалхаяа ерээ ха юмбибди.

НАМДАГ: Ноён капитан, хүлисыт. Минии ханахада, таанар эндэ, эдэ зон соо дайсаниие бэдэрхэдээ нэгэ бага эндүүрнэ гээшэ хат. Бүхы наһаараа хүдөө талада мал харууһалжа ябаһан үгытэй Гомбо үбгэн ямар дайсан болоноб? Таанар тиихэдээ хэнтэй дайралдана гээшэбтэ?.. Ноён капитан, би танда олон юумэ ойлгуулжа үгэхэ гэнэм... (Энэ үедэ Эрдэни ноён Гомбын нюрган дээрэ хэдэн дахин гүрэмэл бургааһаар буулгажархина. Гомбо уншарагтай утаар ёолоод, таталдаад, абяагүй болошоно. Намдаг Гомбын хажууда түргэн ерэжэ, нюурыень үндылгэжэ харана. Нэгэ хэды болоод). Хүнүүд, нүхэд ... Гомбомнай үхэшэбэл ... Иихэдээ... энэ юун бэ, хэлыт?!.. Галабнай эрьелдэжэ байна гү? Али үнэхөөр муухай дайсан эндэмнай бии болобо гү? (Намдаг дүхэриг соогуур ама хэлэгүй болоһон хүнүүдэй хоорондуур гүйбэ. Хэнһээшые нэгэшые үгэ дуулажа ядаад, дахин Уваровта гүйжэ ошоно). Ноён капитан... (урдаһаань ташуур буу хүрэшэбэ). Юундэ... Юунэй түлөө? Юун... (аалихан, гайхаһаар, газарта үхэдхэн унана. Соһонзон зон аймшагтай абяа алдаад, амаа ангайлдаад, зариман амаяа хоёр альгаараа бүгэлөөд байшана).

Юһэдэхи үзэгдэл

1919 оной апрелин 23. Хадын ой модон соо үргэн талмай газартай «Соорхой» гэжэ нэрэтэй Лубсан-Сандан ламын даяанда нуудаг нуурин. Суута тэрэ гэгээн ламые хаан болгожо хунгаһанай мандал барюулхын ёһололдо зургаа мянган хүн сугларанхай. Талын эмшэ лама гэжэ суутай Сандэлэг Гончигдараев бүлэг нүхэдтэйгөө зоной урда гаража, Лубсан-Санданда хандана.

САНДЭЛЭГ: Үндэр түрэлтэ гэгээн ламбагай, эндэ сугларһан эдэ олон мянган зоной зүгһөө, Бодонгууд, Сагаан, Хальбан, Хүбдүүд, Галзууд гэхэ мэтэ арбан нэгэн отогой балгадуудай зүгһөө, гушаад хушуунуудай арад зоной суглаанууд дээрэ хунгажа баталагдаһан тогтоолой ёһоор бидэ танда хүгэдэн хандахадаа, энэ үдэрһөө хойшо таниие «Гурбан түбиин эзэн», Буддын шажантай «Эрхэтэ Балгад Соёмбос» гэжэ нэрэтэй гүрэнэй хаан болохые, «Дарма-Ранзан гэгээн хаан лама» гэжэ нэрлэхыемнай зүбшөөгөөд, мандалыемнай тогтоожо абыт, хаан захиралтаяа манда айлдхыт гэжэ гуйжа байнабди. Тиин хаан шэрээгэй хүлдэ-тэмдэг болохо энэ сагаан дархалмал хохимой тархинуудаар гоёһон титим малгай барижа хайрлыт (Улад зоной баяртай нэрээн суурян доро Лубсан-Санданда мандал барюулагдана, хаан-малгай үмдэхүүлэгдэнэ. Үни удаан зон хүхилдэнэ, хаан лама болоһыень мэдэрһэнэй баяраа мэдүүлнэ). Хүндэтэ хаан, буряад нютагуудай дэбисхэр дээрэ ажаһуудаг Буддын шажан мүргэлтэй улад зон соо танай гүрэнэй албатан болохо дуратай байһанаа мэдүүлһэн хүнүүд үдэр бүхэндэ олошоржол байна.

ЛУБСАН-САНДАН: (хаанай малгай үмдэнхэй, зоной урда гаража доро дохино) Намае «Эрхэтэ Балгад Соёмбос» гүрэнэй хаан лама болгоожо хунгаһанайтнай түлөө та бүгэдэндэ, Буддын шажан мүргэлтэй бүхы зондо баярые хүргэнэм. «Дарма-Ранзан хаан» гэхэн нэрэ тогтоожо абанаб. Тиин арад зонойнгоо түлөө энэ ехэ харюусалгатай хэрэг эрхилхэ болоо бэээб. Теэд мүнөөмнай удаан шашалдажа байхаар саг бэшэ, мүлюун-сэмүүн байдалай орон дайдадамнай ерээд байхада, политическэ болон ниигэмэй иимэ тогтууригүй хараа бодолтой үедэ бидэ түргөөр шэнэ Балгад гүрэнөө тогтоохые оролдоод, нэн түрүүн Үндэһэн хуули-конституци болон Гадар хэлбэс-Манифест зохёожо баталан абаха болобобди. Тиихэдэ Үндэһэн хуулимнай Буддын хургаалһаа үргэмжэлтэй, нигүүлэсхы боди сэдхэлэй гол удхые баримталжа бэшэгдэхэ ёһотой.

САНДЭЛЭГ: (зондо хандажа) Хаан ламын хэлэһэнэй ёһоор, манай Буряад газар дайда дээрэ эгээн түрүүшынхые бээ дааһан Буддын шажантай Балгад гүрэн түрэ тогтоохын тула бидэ өөрынгөө Үндэһэн хуули-конституци болон дэлхэйн улад зондо манай гүрэниие дэмжэхыень уряалжа хандаһан Гадар хэлбэс-Манифест зохёохыень олондо мэдээжэ болоһон, нэрэ хүндэтэй, эрдэм мэргэжэлтэй, дүй дүршэлтэй Хори-Хэжэнгэ-Худан голнуудай түлөөлэгшэдые баталха ёһотойбди. Хамта 22 хүниие мүнөө сэхэ хунгаха хэрэгтэй. Юун гэжэ һананабта, 22 хүн хүрэхэ гү, энэ хүшэр хүндэ хэрэгые бүтээжэ шадаха гү? (зон хүхирэлдэнэ: «боломоор», «шадаха», «хүрэхэ». «таараха»). Тиибэл та бүгэдэнэй һонорто тэдэ хүнүүдэй нэрэнүүд дурадхагдана. Тэдээн соо шүүлэнгэ-сүүдэй албан хэрэгтэ ажаллаһан, хуули-закон гээшые һайн мэдэхэ, волостидо, инородческэ ба хушуунай управада ажаллажа дүй дүршэлтэй болоһон, старшина болон зайһан ябаһан хүнүүд, мэдээжэ лама санаартан оролсоно. Уншанам, анхарагты: (уншажа эхилнэ) Хэжэнгын волостиин шүүлэнгэ-сүүдэй албанай түрүүлэгшэ ябаһан Аюша Очиров; талын эмшэ лама Сандэлэг Гончигдараев; зайһан ябаһан, хушуунай шүүлэнгэ-сүүдэй түрүүлэгшэ Цыденжаб Цыренпилов; Шелсаанын дасанай ласаб лама Зандараа Доржиев; инородческэ управын гэшүүн байһан Содном Сандуев; волостиин старшинаагай туһалагша ябаһан Даши-Цырен Аюшиев; габжа лама Балдан Ринчино... (Саашань уншаһаниинь дуулданагүй, нэгэ хэды саг уншагдана). Зай, эдэ хүнүүд дурадхагдаба, эдэнэй хэн нэгэниие зайсуулха, орондонь ондоо хүниие дурадхаха мэдүүлгэнүүд бии гү? (Суглараашад: «Үгы-ы-ы»). Тиибэл, гараа үргэжэ, эдэниие Балгад гүрэнэй Конституци зохёохыень баталая (хүнүүд булта дураатайгаар гараа үргэнэ). Зай, хунгагдаба. Хаан ламын хэлээшые, «түргөөр шэнэ Балгад гүрэниие тогтоохо» гээшые хараадаа абажа, комиссиин гэшүүд мүнөөдэр энэ дороо эндэе һуужа түсэблөөд, арбан үдэрэй туршада Конституци бэшэжэ дүүргээд, хаан ламадаа барюулжа баталуулха, тиин бүгэдэ зоной түлөөлэгшэдэй учредительнэ Ехэ Суглаан дээрэ эсэслэн абтагдаха ёһотой. Комиссиин гэшүүдтэ ойлгосотой гү? (хунгагдаһан хүнүүд: «Ойлгосотой-ой»).

Хүн зон урма баяртай, һанаан тэгшэ, ерээдүйн һайн һайхан, дай шуугүй, амгалан тайбан сагай ерэхые дурдажа, хаан ламадаа, орон дэлхэйдэе мүргэнэ, зальбарна, наманшална.

СОНОСХОЛ: Арбан хоногой үнгэрхэдэ, 1919 оной майн 4-дэ шэнэ гүрэнэй Конституциин проект Лубсан-Сандан Цыденовтэ баталхыень барюулагдаба. Проектые һайса хаража, шэнжэлжэ, зүбшэлсэжэ үзөөд, хаан лама тэрээн дээрэ иимэ резолюци табиба: «Мүнөө дээрээ энэ хэбээрээ байг. 4133 оной таба дугаар нарын 4. Цог Түгэлдэр лама Дарма-Ранзан». Хаан лама Конституциин проект дээрэ дүрбэлжэн углуутай, хүлдэ тэмдэг-гербтэй өөрынгөө тамга табиба.

1919 оной майн 6-да Шелсаанын-Үбэр гэжэ газарта учредительнэ Ехэ Суглаан зарлагдажа, тэрээн дээрэ теократическэ, Буддын шажантай «Эрхэтэ Балгад Соёмбос» гүрэнэй тогтоогдоһониие соносхогдобо. Лубсан-Сандан гэгээнэй «Дарма-Ранзан хаан лама», «Гурбан түбиин эзэн» болоһон тухай дуулгагдаба. «Соорхой» гэжэ һуурин шэнэ гүрэнэй ниислэл хото болгоогдобо.

Тиигэжэ Буряад нютагуудай дайда дээрэ эгээн түрүүшын, Буддын шажантай, нигүүлэсхы боди сэдхэлэй хараатай, эрхэ сүлөөтэй, бээ дааһан, эб найрамдалай түүхэтэ гүрэн түрэ мүнделбэ.

Арбадахи үзэгдэл

1919 он. Дагуур. Генерал-лейтенант Семёнов полковник Корвин-Пиотровский хоёр.

СЕМЕНОВ: Сэрэгүүдтэмни Сэлэнгэ Ага хоёройл аймагуудһаа хасагууд алба хэнэ. Офицер-нүүдые бэлдэдэг Дагууртахи Морин сэрэгэй хургуулидамни, халаг, Хори-Хэжэнгын, Баргажанай аймагуудһаа нэгэшье хүн үгы.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: «Балгад» гүрэн тогтообобди гэлдэжэ харлиг буряадууд уймарта-на, Сандан ламые хаан болгообобди гэжэ Хори, Хэжэнгын зониие худхуулна.

СЕМЕНОВ: Тээд яагаа, уймартаг лэ, тогтоог лэ! Тэрэнь манда туһатай, Зүблэлтын Засагта эсэргүү хэрэг болоно бэшэ аал? Юун гэжэ һананаш, хурандаа ноён?

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Ноён генерал, дан тиимэшье бэшэ хэбэртэй. Буддын шажан ба-римталһан тэрэ «гүрэн» гэгшын удамаршадынь, таахадам, манай сагаан сэрэгтэшье эсэргүү гэл-тэй – өөһэдынгөө мэдэлэй хүбүүдые ямаршье сэрэгтэ эльгээхгүйбди гэлдэнэ.

СЕМЕНОВ: Юун? Тэдэндэ минии захиралтые дуулгаа бэшэ һэн гүбди? Намһаа үлүү ехээр буряадуудта хэн туһалаа юм? Зүблэлтэ засагай буляжа абаһан зөөриень бултыень тэдэндэ бусаажа үгөөб! Большевигуудай хүсөөрөө эзэмдэһэн газарыень бултыень дасангуудтань һөөр-гэнь бусаагаа! Буддын һургаалые зааха һургуулинуудые бүхы дасангуудтань нээгээб! Үшөө юун тэдэндэ дуталдааб?

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Энээниетнай үндэһэн зон ойлгоно.

СЕМЕНОВ: Тэдэшни намда дохижо, унажа хүгэдэжэ байха ёһотой! Эдээнэйл түлөө ами наһаяа хайрлангүй, унтаха нойргүй оролдожо ябанаб!

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Тиимэ даа. Танай урдаһаа эсэргүү ябадал тэдэ гаргаха ёһогүй.

СЕМЕНОВ: Эзэн Чингэс богдо хаанай үедэхидэл Ехэ Монгол гүрэниие һэргээхэ һэдэлым-ни, түүхэтэ иимэ хэрэг эрхилжэ байһыемни буряад-монголшууд ойлгохо ёһотой. Миил хараад, хүлээгээд һууха бэшэ, намда бодото дээрээ туһалхаяа улаан шуһаараа оролсохо ээргэтэй!

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Ямар захиралта үгэхэбта, ноён генерал?

СЕМЕНОВ: Тэрэ яндуул Сандан хаан гээшэдэнь хэлэ, Верхнеудинскын Бурнардумын түрүүлэгшэ Даши Сампилондо дуулга!

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Шагнажа байнам таниие, ноён генерал.

СЕМЕНОВ: Би, Саг зуурын Правительствын Захирганаар томилогдоһон, Эрхүүтэй ба Да-лайн шадарай сэрэгэй Тойрогуудай жажан, Алас-Дурнын үнэмшэлгэтэ комиссар, Монгол-буряад сэрэгэй хорооной дарга, генерал-лейтенант Григорий Семёнов иимэ зарлиг тунхагланаб: «Хо-ри-Хэжэнгын, Баргажанай, Агын, Сэлэнгын аймагуудһаа буряад яһатанай залуу хүбүүдые татуул-жа, дайшалхы морин сэрэгэй хоёр хороо-полк бүридхэжэ, минии Дагуурай Морин сэрэгэй һур-гуулида һургаха!».

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Хэды хүниие албанда татуулхабибди?

СЕМЕНОВ: Хоёр мянган. Буряад-монголой Сагаан сагдаагай «Зоригто баатар» гэжэ хүрөөтэй шанга нэрэ тэдэндэ олгохобди.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Танай захиралтые Бурнардумын дүүргэхгүйб гээ һаань, яаха-бибди?

СЕМЕНОВ: Тэрэнэйшни ноёд сайд намда этигэдэг, намһаа айдаг, тиимэһээ минии үгөөр байха. Найдамтай зон.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Хаан лама болоошо тэрэ Сандан ламхайн үсэрхөө, хүрхэйтөө һаань, яахабибди?

СЕМЕНОВ: Сандан ламатай шашалдажа, тэрэһээ ехээр асуужа байха сүлөөн намда үгы! Ехэрхэжэ, ехэ хэрэгтэмнай һаалта ушаруулаа бол, захиралтыем дүүргэхээ арсаа бол, өөртөөл гомдог: арестовать и посадить в тюрьму Верхнеудинского гарнизона! Впрочем, байза... Тэрэ Сан-дан,.. хаан гэнэ гүүбди,.. хаан ламатай түрүүн һайнаар хөөрэлдөөд, манай тээшэ татаад туршаг-ты. Манда туһатай хүн байжа болохо.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Заа, хөөрөөлдэхэ!

СЕМЕНОВ: Мүнөө хүниие хайрлажа байхаар саг бэшэ. Тэдэ маниее гү, али бидэ тэдэниие гээд сэхэ табигдаһан тэнсэлгүй шухаг хэрэг гээшэ! Ондоо харгы манда үгы! Ждановые, Нази-мовые, Ранжуровые хорооһондол, урдаһаамнай бодоһон хүнүүдые буудажа алахабди! Хурандаа ноён, та зоригтойгоор, эрид шангаар сэрэгэйнгээ ажал хэгты, хэнһээшье, юунһээшье бү айгты! Минии хэрэгые Забайкалиин бүхы зон дэмжэнэ... Хасагуудһаа, буряадуудһаа байтагай Монго-лой дэбисхэр дээрэ оршодог харашан, сахар, барга, халха монголнууд намда этигэл найдалаа элсүүлжэ байна. Арад зондо харша болоһон, амитан зоной зөөри зөөшэ хогшолһон Зүблэлтын засагые хүнөөхэ ёһотойбди!

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Ойлгосотой, ноён генерал. Ябахыемни зүбшөөнэ гүт?

СЕМЕНОВ: Ябагты, захиралтыемни дүүргээд намда элидхэхэт.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Заа, элидхэхэ!

Корвин-Пиотровский сэрэгэй ёһоор байра дээрээ эрьелдээд, хүлнүүдээ хас-яс хабсаргаад, гара-жа ошоно.

Арбан нэгэдэх үзэгдэл

1919 оной майн 19. Балгадай теократическэ Соёмбос гүрэнэй ниислэл хотон Соорхой – Дарма-Ранзан хаанай үргөө. Дасан соо хурал, газар мургэлдэ ерэнхон олон зон. Гэнтэ моритой, буутай хасагууд Соорхой хотониие эзэлнэ. Шаг шууян. Хасагууд Лубсан-Сандан ламые, Балгад гүрэнэй ударигдашадые, амбасууд-министрнүүдые барижа туугаад Корвин-Пиотровский урда асарна. Хажуудань Вампил Рабданов туһалагшань зогсоно.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: (Сандан ламада) Эй, ши, энэ... энэ (туһалагшааа аалихан асууна)

ВАМПИЛ: Худанай «Эрхэтэ Балгасан» гэжэ нэрэтэй гүрэнэй ударидагша, хурандаа ноён.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: (Санданда) Ши тэрэ... Балгасан... э-ээ... гүрэн гэдэгэй ударидагшань болоно гүш?

ЛУБСАН-САНДАН: Намайе арадай Ехэ Суглаан «Эрхэтэ Балгад Соёмбос» гүрэнэй хаанаар хунгаа.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Хаанаар? Харыт, хаан манай урда гозойжо байнал! (Хасагууд хүхэ энеэдэн болоно). Тээд алим бэ, агуухэ хаан, зэбсэгтэ хүсэншни, сэрэг-сагдаанаршни? Бидэ эндэ ерэхэдэ нэгэшые буутай хүниие харабагуйлди. (Хасагууд дахин энедэнэ).

ЛУБСАН-САНДАН: Тархишые, таанар энэрэл хэшхэлгүй, буу шууһаа ондоо юумэ юушые мэдэхгүй хара нүгэлтэд гээшэт. Бариһан эритэ мэсэ, буудаһан һомон өөрын толгойдо буудаг юм гэжэ ойлгохо ухаагүй хооһон толгойтод!

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: (Лубсан-Санданай үгэхөө бага мэгдэнэн янзатай) Так, так, так... Зай, зай, хаан хадаа өөрөө мэдээ юм бээш... Гансал, хэлэлши намда, хаан, ши юундэ Саг зуурын Правительствын Захиргаалаар томилогдоһон Номгон Далайн шадарай болон Эрхүүгэй тойрогой сэрэгүүдэй жажан, Алас-Дурнын үнэмшэлгэтэ комиссар, Монгол-буряад сэрэгэй хорооной дарга, генерал-лейтенант Семёновой захиралта дүүргэбэгүйби? Ши юундэ нютагай хүбүүдые атаман Семеновто алба хэхыень хорёоби? Харюуса!

ЛУБСАН-САНДАН: Ойлгохо тархитай юм хаа, шагнагты. Балгад гүрэниие зон юундэ тогтоогоо гэжэ һананабта? Энэмнай Буддын шажантай гүрэн гээшэ. Буддын һургаалай ёһоор, хүн гээшэ юунээшые боложо байгаа хаа, дэлхэйн арад зоной мүнделһэн Эхэ зэндэмни газар дээрэ ямаршые хүнэй, ямаршые амитанай шуһа адхуулха эрхэгүй юм! Энээниие ойлгохо ухаан танда байха гү?

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Дан үлүүсэ хэтэрһэн ухаатай хүн байнаш. Тиимэхээ, үзэл муута улаантаниие усадханын тула эбсэшгүй тэмсэл хэжэ байна гэжэ маниие ойлгохо ёһотойш, хаан!

ЛУБСАН-САНДАН: Үнэхөөрөө, улад зондо харша, угаа хохидолтой, тон буруу, нүгэлтэй хэрэг улаантан эхилээ. Зүгөөр, улаантанайшые, сагаантанайшые урдаһаа буу барижа бидэ дайладхагуйбди. Ямаршые үзэл сурталтай хүниие бидэ буудажа наһыень хороохогүйбди – нүгэлэй ехэ нүгэл гээшэ. Дэлхэйн зон булта адли улаан шуһатай. Тиимэхээ хүн түрэлтэн хоорондоо үһөөр хэлдэхэ ёһогүй юм. Энэнь байгалида огто таарасагүй, улад зониие зобооһон үйлэ муутай хэрэг гээшэ. Бүхы юумэн эбээ ёһоор шийдхэгдэхэ ёһотой...

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Тон зүб хэлэнэт, ламхай... э-ээ, хаан лама. Атаман Семенов намайе танда эльгээхэдэ, эбээ ёһоор тантай хөөрэлдэ гэжэ захиһан юм. Өөрөө Григорий Михайлович Буддын шажаниие тоодог, дэмжэдэг, Далай ламые, Хутагта гэгээниие угаа хүндэлдэг хүн.

ЛУБСАН-САНДАН: Далай ламые дурдаа хадатнай би танда иигэжэ хэлэхэ байнаб. Би Буддын шажантанай Бурядад этигэмжэтэ түлөөлэгшэ гээшэб, Далай ламада сэхэ мэдэлтэйб. Тиимэхээ тэрэнэй урда танай эрилтэ табихаб. Хэрбээ Далай ламын Буддын шажантаниие сэрэгтэ үгэхэ зүбшөөл үгөө һаань, бүхы дасанай шэрээтэнэртэ айладхажа, хүбүүдээ сэрэгтэ үгэхые зүбшөөхэб. Далай-ламаһаа минии харюу абахые нэгэ бага хүлээгты.

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ: Ламхай, таниие голхоруулха ушартай болобоб. Юуб гэхэдэ, манай байдал үдэр бүхэндэ хубилжа байна. Та намайе мэхэлхэ һанаатай, саг унжагайруулха хүсэлтэйт. Далай ламатай ошожо уулзажа, хөөрэлдэжэ, харюу абажа ерэтэртнай хахад жэл, жэл үнгэрхэ. Үшөө ямар харюу ерэхэ һэм, мэдээтэй. Тиимэхээ хүлисэгты намайе, хаан лама, атаман Семёновой захиралта дүүргээгүйнтнай түлөө би таниие барижа хааха ёһотой болоноб. Бидэ өөһэдын эрхээр, тангүй энэ асуудал түргөөр шийдхэхэбди. Та зониие худхуулжа, манда ехэ һаалта хэжэ байнат гэжэ ойлгоноб, тиимэхээ бидэ таниие сүүдтэ үгэхэ болонобди.

(Ахмад офицертэ хандажа) Подполковник Рабданов! Энэ хүниие абаашагты эндэхээ! (Хасагууд Лубсан-Санданиие туугаад абаашана. Министрнүүд үлэнэ). Алим тэдэ амбасууд-министрнүүдэйн данса саарһанууд? (туһалагшань дансануудые үгэнэ, Корвин-Пиотровский уншана). Улад

зоной дураар онсо тогтоогдоһон... ондоо гүрэнүүдтэ хаад хэхэгүй, өөрын мэдэлтэй... гэгээн Дхарма-Раджа хаан-ламын «Худунай Эрхидж Балгасан Соёмбос» гүрэнэй Конституци... Дэлхэйн арад зондо хандаһан «Дхарма-Раджа гэгээн хаанай Гадар хэлбэс – Манифест»... Эрхин-сайдүүд - министрнүүд ... *(туһалагшадаа хандаад, дансануудые хаража байжа, захиралта үгэнэ)* Подполковник Рабданов, Балгадай эдэ ноёд найдые – хаан ламын уг залгамжалагша Бага лама Агван Силнам Тузол Доржо Бадмаевые; эрхин-сайд – президент Сандэлэг Гончигдараевые; дид эрхин-сайд – вице-президент Доржо Ирелтуевые; анбасууд-министрнүүдэй Соведай Түрүүлэгшэ Санжамитаб Генинцыбеновые; министрнүүдэй Соведай Түрүүлэгшын орлогшо Митыб Юндуновые, амбасууд-министрнүүдые ... Нэгэ үгөөр, эдэнэрые бултын абаашажа, түрмэдэ хааха!..

Хасагууд министрнүүдые туугаад абаашана.

Арбан хоёрдохы үзэгдэл

1919 он, июнь нара. Лубсан-Сандан, сайд-амбасууд сүүдэй шийдхэбэрээр түрмэхөө табигдана.

Ородой Адаг хуурин. Угталга. Олон мянган зон түрмэхөө сүлөөлэгдэһэн Лубсан-Санданиие, тэрэнэй министрнүүдые баяртайгаар, хүндэтэйгөөр угтана. Һэеы гэр бүхэндэ угтамжын уншалганууд болоно. Хүн зон, мүргэлшэд угаа баяртай. Лубсан-Сандан – Дарма-Ранзан гэгээн хаан гашай табина.

ЛУБСАН-САНДАН: Хүндэтэ нютагаархид, ямаршые засаг түрэ, ямаршые хуули, ямаршые хүн хүнэй эрхэ сүлөөе хаһаха эрхэгүй. Манай яагаад хуухые, юу хэхые сагаантаншые, улаантаншые манда зааха ёһогүй. Хүсөөр асарагдаһан, хүсөөр табигдаһан засаг түрэ үдэхэгүй, хэзээ нэгэдэ заатагүй халаха, хосорхо. Дэлхэйн хүн зон баалагдаха, дарлагдаха, дарагдаха бэшэ, хоорондоо ходо эбтэй зетэй, өөрынгөө дура зоригоор ажаллаха, амгалан ажаһууха табисууртай. Ямаршые засаг түрэ байг, улад зониие Бурханай хургаалаар зонхилон ударидаха ёһотой, юундэб гэхэдэ, нигүүлэхы боди сэдхэл гээшэ – хэтэ мүнхэ Юртэмсын табисуур юм. Зүб юмэн зүб харгыгаа оложо ерэхэ. Эрхэ сүлөөтэ байдал Буряад нютаг орондомнай заатагүй мандаха...

Дарма-Ранзан гэгээн хаанда зон найдалаа, баяраа мэдүүлнэ, тэрээнһээ адиста хүртэнэ.

БУСАД ҮЗЭГДЭЛНҮҮД

1. 1919 оной намар–1920 он. Семеновтоной засагай шийдхэбэрээр Лубсан-Сандан, сайд-амбасууд үшөө хоёр дахин түрмэдэ хаагдана, хоёр дахин табигдана.

2. 1920 оной январь. Бадмын Доржо шабинь түрмэдэ наһа барана. Шадал тэнхэйгүй болоһон теокрадууд түрмэхөө табигдана.

3. 1920 оной октябрь. Шэнэ тогтоогдоһон буфернэ ДВР-гэй засаг Лубсан-Сандан ламые болон семеновтоной түрмэхөө амиды мултаржа гараһан теократическэ гүрэнэй дарганарые бултынень дахин барижа, Дээдэ-Үдын түрмэдэ, һүүлээрнэ Эрхүүгэй түрмэдэ абаашажа хаана.

4. 1921 он. Түрмэ соо хаалтатай зон халуун үбшэндэ нэрбэгдэжэ, олоороо наһа барана. Амиды үлэхэн Балгад гүрэнэй удамаршадые бултынень түрмэхөө сүлөөлнэ. Гансал Лубсан-Сандан ламые үшөө нилээн удаан бариһанай һүүлдэ табина.

5. 1922 оной январин 22. Лубсан-Сандан лама энэ удаа Зүблэлтэ засагай түлөөлэгшэдөөр баригдажа, дүрбэн нара Дээдэ Үдын түрмэдэ хаагдаһанай удаа Эрхүүгэй, саашань Новониколаевскиин (мүнөөнэй Новосибирск) түрмэ руу ябуулагдаба. Тэндэһээ табигдаагүй, гэртэй ондоо бусажа ерээгүй.

6. 1922 оной майн 15-да Лубсан-Сандан Цыденов – габжа, Худанай лама, Хадын лама, Дарма-Ранзан гэгээн хаан лама, Дхарма-Раджа хаан, Номуун хаан – түрмэдэ наһа бараба.

ЭПИЛОГ

Газар дээрэ амгалан байдал тогтоохо гэжэ тодорһон,
Газар тэнгэри хоёрой хөмороото байдалые тэнсүүлхые оролдоһон,
Эритэ мэсэ хэрэггүй гэжэ улад зондо дуулгаһан
«Эрхэтэ Балгад Соёмбос» гүрэн дэлхэй дээрэ мүнделһэн.

Амитан зоной бэе бээ эдихын хэрзэги харгыда ороhon,
Аха дүү хоёрой «ангийн дайсад» боложо, эбээ таһарһан,
«Ухаарһан» хүбүүнэй эсэгынгээ урдаһаа буу барижа тодхоһон,
Улаан-сагаан галта тэргын буряад дайдаар гаража ябаһан саг һэн.
Буддын шажаниие огто тоохоёо зариманай болиһон,
Богдо Зонхобые абарагша бурхан бэшэ болгоһон,
Һэшхэлгүй ехэрхүү хүнүүдэй хойморто дабшалжа һууһан,
Һайн сэдхэлтэй зоной түригдэжэ, үүдэн тээ тэхэриһэн саг һэн.
Хүнэй шуһан газарта бү адхараг гэжэ зальбардаг Сандан ламые
Хаан шэрээһэнь буутай хүнүүд уданшьегүй буулгаа һэн,
Худан голой гэгээн габжын һүүлшынхией хэлэһые –
«Хожомоо бусажа ерэхэб, бурхан тантаяа үлэбэ» гэһые дуулгаа һэн.
Хэды һүзэгшэд мүнөө үшөө Сандан хааниие хүлээһээр хаб,
Хэзээ Буряадтам хас тамгын хүлдэ дахинаа һэргээгдэхэб?
Хэзээ дэлхэйдэ алуурай һүүлшын зэбсэг үгы хэгдэхэб,
Хэды олон зуун, сая жэлнүүд гэгээнэй ерэтэр үнгэрэхэб?
Халаг, дэлхэйн зоной ойлгожо мүнөө абадаг һаа,
Хөмороото бээрхүү, сэсэрхүү хараагаа орхидог һаа,
Эндүүтэй ябадалаа арюудхан сэбэрлэжа эхилдэг һаа,
Энэрэлтэй сэдхэлэй дуранда одоол абтадаг һаа!

2012-2013 онууд

ДЭЭДЭ ТҮБИДЭ ДАМБИИН АЙЛШАЛАЛГА

Хүүгэдтэ зорюулхан нэгэ үйлэтэй зүжэг

НААДАХА НЮУРНУУД:

Д а м б и, 6-хи ангиин хурагша
Х а н д а, хүдөөгэй ажалша эхэнэр
А р т у р, ерүүл хүн (инопланетянин)
С а х и я а, Артурай түбиин хүн
О ё д о л ш о
Ондоо түбиин хүнүүд, зон.

Нэгэтэ зунай эртэ үглөөгүүр Дамби загана хахуулидахаая нүхэдтэйгөө ошобо. Энэ үедэ хүдөөгэй зон ажалдаа поли дээрэ гаранхай. Дамбиин нүхэдхөө таһараад, ондоо газарта ошоод хахуулидажа байтарнь, нэгэ эхэнэрэй харааха, хашхарха абьян дуулдаба. Харан гэхэнь, сайбар комбинезонуудые үмдэнэ, бэеэр үндэр, хоорондоо тон адлинууд хоёр хүн нэгэ эхэнэрые саанахана байһан сайбар үнгэтэй, бажуугаад табижархиһандал ялагар бүмбэгэ мэтэ юумэн руу оруулхые аргадажа байба.

ЭХЭНЭР: Үгы, би таанартай ошохогүйб, юу аламтай амитадбта. *(Эхэнэр гараа арбагануулжа байжа тэдэниие шаана, үдхэлнэ, нёлбоно. Зүгөөр тэдэ хүнүүд эхэнэрые табинагүй, шэрээд абашажал ябана)*. Ошохогүйб гэнэб! Табигты намайе. Би Газарай хүн аад, яажа танай түби дээрэ байхабиб, агаараартнайшые амилжа шадахагүйб. *(Тэдэ хүнүүд эхэнэртэ угаа томоотойгоор юушыеб хэлэнэ, аргадана)*. Үгы гэнэб, муухай долигууд, ороолон шүдхэрнүүд, танай түби ошохогүйб. Гэртэмни нүхэрни, хүбүүмни үлөө, тэдэмни намайгаа үгы болгожорхёод, ханаагаа зобохо. Арилагты, тонилогты саашаа! Таанадтай ошохогүйб! Үгы бологты эндэнэ!

ДАМБИ: Ү-үү, тэрэ ялагар юумэниинь үнөөхи НЛО гэдэгынь бэшэ гү? Тиибэл эдэшни ерүүл зонууд болоно. Яагаа һонин юм! Би ошохомни! *(Дамби тэдээн тээшэ гүйжэ ябахадаа)* Э-ээ-ээ! Нүхэдүүд..., ерүүлнүүд..., намайе абалсыт! *(Дамби тэдэнэй ойронь гүйжэ ерэнэ)* Таанар ондоо түбиин зон гүт? Намайе абыт, абашалсыт!

Комбинезонтой хүнүүд Дамбиие гайхангяар харана.

ЕРҮҮЛ: Хэдытээбши, хэн гээшэбши?

ДАМБИ: Би арбан гурба наһатайб, Дамбии гэжэ нэрэтэйб, зургаадахи ангиин хурагшаби.

ЕРҮҮЛ: Дан бага байнаш. Нургуулидаа хура. Шамайе абахагүйбди.

ДАМБИ: Аха..., ахай... Ерүүл-хай, би аяншалха ехэ дуратай хүнби. НЛО тухай оло дахин уншаһанби. Абашажа харуульт даа өөһэдынгөө газар түбиие...

ЕРҮҮЛ: Үгы, абахагүйбди. Дан бага үхибүүн байнаш.

ЭХЭНЭР *(Дамбиин ерэхэдэ хоёр болоһондоо баярлаад, эсэргүүсэхээ болижо)*: Энэ хүбүүе абалсаагүй наатнай, би гансаараа тантай ошохогүйб! Шортоо! Ойлгоо гүш, дүнгөө ерүүлшэ?!

Хоёр ерүүлшэд хоорондоо зүбшэлдэнэ.

ЕРҮҮЛ: Зай, тиигээ хаа, нуугты хоюулан.

ДАМБИ: Оо, ерүүл-ахай, яагаа наймта даа.

ЭХЭНЭР: Мүнөөдэртөө бусаажа асархабди гээ һэмнайт даа.

ЕРҮҮЛ: Таниие үни барихагүйбди. Эрхэбэшэ бусаахабди.

Дамби эхэнэртэй хамта сайбар «бүмбэгэ» руунь уйтан гэххүүрээр гараад, досоонь оробо. Орон гэхэдэнь, тэндэнь уужам, түхэрээн ханануудтай, сонхонуудтай, харуул. Ханын хажуугаар хандалинууд. Ондоо юунышэ үгы. Нэгэ ханын хажууда адлинууд ялагар сагаан хубсаһануудтай дүрбэн хүнүүд саашаа экран тээшэ хараад хууна. Урдань элдэб янзын приборнууд, улаан, шара, ногоон үнгэтэй электронно лампанууд ялагашана. Экран дээрэ харагдаһан хүнтэй хөөрэлдэнэйн удаа онгосонь ниидэшэбэ хэбэртэй.

ДАМБИ: Оо! Баро-оо! Ниидэбэбди! Харыт, харыт, Газарнай түргэнөөр саашалжа ябанал! Харыт сонхоор, планетануудай хажуугаар үнгэржэ ябаналди, яагаа олон юм! *(Ниидэдэг онгосонь шэшэржэ, татаганажа эхилнэ)*. Пэ-ээ, энэнь яагаа дэншээ юумэн гээшэбэ?! «Беларусь» трактор соо һогтуу жолоошонтой хуугаад болдогтой газараар гүйлгэхэдэ эгээл иимэ байдаг. Ой-ой!..

ЭХЭНЭР: Ямар муухай дэншээ шүдхэр гээшэб энэтнай! Аалидуульт, үгы! Дэншээ одохоол тэргэ дээрэ хууһан шэнги. Хондолойгоо холгоожорхихоор! Ой-ой! Али жолоошодтной һогтуу юм гү? *(Гэнтэ онгосонь зөөлэхэнөөр, огто шэшэрэнгүйгөөр, байрадаа байшаһан шэнгээр ниидэжэ эхилбэ)*. Вот, иигээд анханһаа ниидүүлхэгүй. Шархиша-сапожнигууд!

ДАМБИ: Ханда абгай, харыт! Юун гэхэн гоё юм! Ямар олон газарнуудай хажуугаар ниидэн гарана гээшэбиди! Харыт, харыт! Зургаан холирнууд урдааамнай ниидэжэ ябанал.

ЭХЭНЭР: Дамби, ши метеоридые буряадаар холир гээд хэлэнэ гүш? Эй, ши, ерүүл хүн, хэн гэжэ нэрэтэй хүмши? Тэрэ зурыгаад холир шэнги ниидэдэгүүдынь юуд бэ?

ЕРҮҮЛ: Би Артур гэжэ нэрэтэйб, нүхэрни Сахияа гэжэ нэрэтэй. Тэдэ холир шэнгээр ниидэжэ ябаашад үнэхөөрөө ман шэнги хүнүүд гээшэ, гансал манай бэшэ, ондоо түбиин хүнүүд.

ДАМБИ: А-аа, тиихэдээ бидэ баһа холир болоод ухаангүй түргэнөөр ниидэжэ ябана гээшэ гүбди?

АРТУР: Тиигэнэ. Манай гүйсэ, танайхяар скорость гэдэг, холирһоо түргэн юм.

ДАМБИ: Тиигэбэл бидэ ямар скоростёор ниидэжэ ябанабиди?

АРТУР: Танайхин, Газарай хүнүүд, эгээ түргэниие замбуулинай-космическэ гурбадахи скорость гэжэ хэлэдэг. Зүгөөр бидэнэй онгосо хэлэшгүй түргөөр ниидэдэг юм. Таанар ойлгохогүйт.

ХАНДА: Юундэ ойлгожо ядахабиди? Маниие үбэштэй-дураагууд гэжэ һанана гүт?

АРТУР: Угы, Газар дэлхэйн зон таанар сэсэн хүнүүдтэ. Зүгөөр мүнөө дээрээ манай элшэ хүсье юунтээшье сасуулха таанар аргагүйт.

ДАМБИ: Байза, хургуулидаа хэшээлдээ гараа хэмнайбди. Һанаха байна. Ханда абгай, буугаар буудахада буугай һомон хэр түргөөр ниидэдэг бэ?

ХАНДА: Хэн мэдэбэ-ээ! Буугай һомоной ниидэжэ ябахые би хаража үзөөгүйб. Машиныел хүсэдэг юм бээ.

ДАМБИ: Байза... О-оо. Һанабаб. Буугай һомон нэгэ секунда соо 300 метр ябадаг. Һомонһоо түргэнөөр сансарын ракета, ракетаһаа түргэнөөр юун бэлэй? А-аа, Газар.

ХАНДА: Газарнай ниидэдэг юм гү? Юу шашанаш.

ДАМБИ: Нараяа тойроод ниидэжэл ябана ха юмбиди. Скоростинь? Хэды бэлэй? Аһаа, нэгэ секунда соо гушан километрэй зай гатална.

ХАНДА: Тэрэ сансарын, космическэ гурбадахи скорость гээшэнь хэды юм?

ДАМБИ: Ээ-ээ, бага ааб дөө. Секунда соо миин лэ 16-17 мянган километр даа. Харин, жэшэнь, гэрэл туяагай скорость секундын гурбан зуу мянга ха юм. Энэнь нэгэ час соо нэгэ миллиард километр ябаһантай адли болоно. Эдэшни тэрэһнээшье түргөөр ниидэнэ. Нээрээ. Ойлгохоор бэшэ даа.

ХАНДА: Ямар элшэ хүсэ хэрэглэжэ, хайшан гээд иимэ түргөөр эдэнэр ниидэнэб? Манайхин харсиин, бензин, шулуу нүүрһэ... үшөө юу түлидэг бэлэй... Ү-үй, харыт, тэрэ сэхэ урдамнай байгааша мүшэн руу ниидэжэ ябаналди. Мүргэлдэхэмнэй гээшэл! Һалаалди! Үхөөлди. (*Бодоод иишэ-тиишээ гүйнэ*). Ай бурхан зайлуул! Ум маани бадмэ хум, ум маани бадмэ хум. Байлгыт энэ онгосоёо! Тэрэ мүшэн дээрэ унахаяа ябаналди! Ум маани бадмэ хум...

ДАМБИ (*бага айһан янзатай, нүдөө бэлтылгээд*): Угы, тиихэ ёһогүй. Бидэ хосорхо ёһогүйбди. Тиимэ гү, Сахияа... Сахьяахай?

САХИЯА: Ханда абгай, бү айгты. Тэрэ сэхэ урдааамнай ерэжэ ябааша – манай байдаг газар-планета гээшэ. Буужа ябанабди... Ерээбди.

ХАНДА: Ум маани бадмэ хум. Яатараа намайе айлгаба гээшэбтэ. Бурхандаа ябашахамнай гэжэ һанажа байбалби. Ү-һүү, арьяа баала...

АРТУР: Зай, буугты даа.

ДАМБИ: Ерээ гүбди?

АРТУР: Ерээ.

ДАМБИ: Танай планета юун гэжэ нэрэтэй юм?

АРТУР: Тас.

ДАМБИ: Юун?

АРТУР: Тас. Сэсэн уладай байдаг планета гэхэн удхатай.

ХАНДА: Тиимэл һаа ухаатай, ехэ сэсэн хүнүүд гүт. Зай, зай, хараял даа.

ДАМБИ: (*часыгаа хараад*) Газар дээрэһээ гараһаар нэгэ минуташье болонгүй хүрэжэ ерэбэлди. Ханда абгай, харыт. Эндэнь хоёр наран байнал. Яагаа һаруул юм, агаарынь ямар һайхан юм. Харыт, харыт, тэрэ холир буужа ябанал! Ү-үй, буун гэхэдээ, ялагар холир бэшэ – хүн болошобол. Арадань минии хургуулидаа хэшээлдээ ошоходоо нюргандаа үргэлөөд ябадаг сүүмхэ шэнги юумэн үлгөөтэйл. Ошожо хаража, барижа үзэхэмни гү, тэрээн соонь юун байдаг юм ааб, мотоор гү?

САХИЯА: Хожом. Мүнөө манай лаборатори булта ошохобди.

ХАНДА: Юун үшөө лабартооронь бэ? Намайе үзэхэ, шэнжэлхэ гээ гүш? Би ангина гэдэгээр лэ үбшэлөөд абаа хэм. Ондоо үбшэн намда байхагүй. (*Абаашагшадта*) Өөһэдөө ошогты тэрэ лабартоорёо, би ошохогүйб!

САХИЯА: Бү тиигыг даа, пожалуйста, зай гү. Бидэ Газарһаа ерэнхүнүүдые заатагүй шалгаха ёһотойлди даа. Зай гү?

ХАНДА: Үшөө тиихэбши?! Би эндэтнай өөрынгөө дураар ерээ гүб? Таанар намайе хүсөөр шахуу асарба бэшэ гүт? Мэ, энэ халаабша!

САХИЯА: Хүндэтэ Ханда абгай, аалидыг даа. Бидэ танда муу юумэ огто хэхэгүйлди. Өөртэтнайл туһатай байха.

ХАНДА: Хари, тиихэл гээбы. Тиибэл би танда иимэ эрилтэ-услови табинаб: тэрэ шалгал-тыетнай гараһуу, зүгөөр тэрэнэй һүүлдэ намайе сэхэ түргэн гэртэмни абаашажа үгэхэт. Ойлгосотой гү? (*Жаахан бархираад абана*) Хайран тэрэ үнэзмни хаагдаагүй. Тугал, гахай, нохойнуудни хоһон. Нүхэрни ажалдаа ябашаһан байха, үхибүүн – һургуулидаа. Тэрэ нэгэ гэрэй даабаринь – арифметикээр тоо бодолгын задачань орёо хүндэ байна һэн, хүбүүнтэйгээ тэрээниенъ бодожо ядаабди, двойка абахань гээшэ гү даа? (*Артурта*) Ши, юрэдөө, тоо бодолгоор задача бодожо шададаг хүн гүш, али хүнүүдые хулуухаһаа ондоо юумэ мэдэдэггүй һула, һулһаади гүш?

АРТУР: Хожом задачыетнай бодожо үгэхэб. Лабораторида таниие шэнжэлһэнэйнгээ һүүлээр удаарангүй гэртэтнай сэхэ бусаажа үгэхэбди. Һанаагаа бү зобогты.

ДАМБИ: Үгы, би гэртээ ошохогүйб. Эндэтнай ямар гоё юм. Энэ модон юм гү, али сэсэг гү, ойлгоногүйб, юун гэхэн һайханаар анхилна гээшэб. Эндэтнай уһан, бассейн бии гү, би тамарх-ая һананаб. О-ой, гэдэһэмни үлдэшэбэ. Би заһаһа хахуулидаһаа ошоходоо үдэртөө эдихэ юумээ абаад ерээ һэм. Эндэтнай столово, кафе гэжэ юумэд байдаг юм гү?

САХИЯА: Хүндэ хэрэгтэй юумэн хуу байха. Таанарые һайхан эдеэгээр эдеэллүүлхэбди. Бү яарагты. Анализуудаа гараадхигты.

ХАНДА: Юун анализ-манаализ гэнэш? Газар дээрэмнай элдэбын шээһэ-бааһанай анализуудые хүнэй хашартар абажал байгша. Үшөө жэл бүри флюорографи гара гэжэ намнаха, энэ тэрэ үбшэнүүдһээ һэргылхы ухоол-тарилгануудые хэхэ ёһотойбди гээд докторнууд халахагүй. Зай, гэртэмни абаашажа үгэхэбди гээ хадатнай ошоё тэрэ лабартоортотной.

Һаруул сагаан сэбэр түхэрээн байра соо оруулжа, тэргэ шэнги юумэнүүд дээрэ хоюулайень хэб-түүлээд, элдэб үнгэтэй утаһануудтай приборнуудые тэдэ хоёрой толгойдонь, үбсүүндэнь, бээдэнь, хүлнүүдтэнь табина. Үнишье болонгүй шэнжэлэлгэнь дүүрэнэ.

Артур Сахияа хоёр үлөөд, хоорондоо хүнэй ойлгохоор бэшэ хөөрэлдөө хэнэ.

АРТУР: Байза, яахамнайб эдэ хоёрые. Гэртэнь бусаахамнай гү. али эндээ үлөөхэмнай гү?

САХИЯА: Хүбүүн ухаагаараа үшөө дутуушаг байна, бирагүй. Манда хэрэггүй. Бусаая гэртэнь.

АРТУР: Эхэнэрыень?

САХИЯА: Эхэнэрынь манай эзэндэ, Абарга гүрбэл могойдо таарахаар шэнги байна, һамга хээ һааньшье болохоор.

АРТУР: Тиигэбэл эхэнэрыень хожом асаруужамди. Мүнөө бусаае.

ХАНДА (*Дамбида шэбэнэнэ*): Дамби, амиды гүбди? Маниие эдээн һалгаахань, алахань, арһа мяхыемнай үбшэхэнь гэжэ һанаалби.

АРТУР (*Ханда Дамби хоёрто ороод ерэжэ, хүхюунээр*): Зай, дүүрээ. Хуу юумэн зүгөөр.

ХАНДА: Артур, анализууднай хэр байбаб?

АРТУР: Зүгөөр, зүгөөр. Таарахаар байнат.

ХАНДА (*айнгяар*): Ямар юумэндэ, юумнай таарахаар? Маниие үшөө яаха гээбта? Мантай туршалга-эксперимент хэхэ гээ гүт, аа?

АРТУР: Энээн тухай танда мүнөө хэлэхэ эрхэгүйб.

ХАНДА: Һэ, ямар һүрхэй хүмши. Хүшөөр асархадаа, бэеыемнай шалгахадаа бэрхэ аад, юунэй түлөө, яахаяа маниие үзэһэнөө хэлэхэгүй. Мэхэтэй зон байнат. Маниие алаха үгы хүн аабзат?

АРТУР: Үгы, һанаагаа бү зобогты. Мүнөө одоол эдеэлдэг газарта ошое, хоол баригты.

ДАМБИ: О-оо, баро-оо, ура-аа!

Булта эдеэллэдэг газартань ерэнэ. Дамби заһаһа хахуулидаһаа ошоходоо абаһан хүнэһээ гаргана: «Буряад үнэн» газета соо орёһон колбаса, үндэгэн, зүһэм хилээмэн.

ДАМБИ: Артурхай, эдигты сугтаа намтай. Таниие Газарай эдеэгээр хүндэлжэ байнаб.

АРТУР: Бидэ Газарай юумэ эдидэггүйбди. (*Газетыень харана*) Энэтнай ямар юумэн гээшэб?

ДАМБИ: «Буряад үнэн» сонин лэ даа.

АРТУР: Юун гэжэ энээн дээрэтнай бэшээтэй юм?

ДАМБИ: Дөө, улас түрэ соомной болоһон элдэб һонинууд ааб даа.

АРТУР: Заахан уншаад үгыг, шагнахамни.

ДАМБИ: Жэшээн, эндэ иигэжэ бэшээтэй байна: «Буряад Улас түрын гулваа Вячеслав Владимирович Наговицын хаяхан Зэдын аймагаар ябахадаа Бургалтайн хониной байра хүрөө. Буряад бүүбэй үүлтэрэй хонинуудыг хонирхожо хараад, фермер Дамдинсуруновай гэртэнь орожо сай уужа, хөөрөлдөө...». Саашань, Басаа Валерын шүлэг байна:

«Улаан-Үдэ ниислэл –
Буряад зоной тахил,
Байгал далайн нахил,
Баруун-Зүүнэй нүхэсэл,
Бүхы Россиин найдал...» ...

АРТУР: Энэтнай хонирхохоор сонин бшуу...

Энэ үедэ хайхан бээтэй эхэнэр тосгуур дээрэ гүнзэгы табак соо хээтэй сэлсэгэр зарсамал эдээ асарна, хажуудань нэрээ-вилка табина.

ДАМБИ (*нэрээн абаад харана, шэнжэлнэ*): Минии гэртэ эгээл иимэхэн нэрээ биил. Яагаа адли юм. Бай, бай.. Эндэнь манайхьяр бэшээтэй байна: «нерж». Энэтнай манай Газар дээрэ жэбэрдэггүй нержавейка түмэрөөр хэһэн вилка-нэрээ бэшэ гү? Ханда абгай, харагты даа, тиимэ бээ?

ХАНДА (*абажа вилка-нэрээн хараад*): Тай-ай, үнэхөөрөө. Манай вилка байнабшэбы. Эдэ таанар манһаа баһа хулуужа асараа гүт? А-аа? Таниие, хулуушадыг балшыса барижархибабди. Хэлэгты!

САХИЯА: Тон зүб. Энэ вилка-нэрээ танай Газар дээрэ бүтээгдэһэн. Бидэ иимэ муу шанартай бүтээлнүүдыг хэдэггүйбди. Газарһаа ерэхэн айлшадаа хүндэлхэдөө өөрын мэдэхэ зүйлнүүдыг табидат заншалтайбди, тиимэһе бидэ Газар дээрэхээ худалдажа элдэб зэбсэгүүдыг, амһартануудыг асараа хэмди. Бидэ өөһэдөө иимэ хэрэгсэлнүүдыг хэрэглэдэггүйбди.

ХАНДА (*шогтойгоор*): Аа, тиимэбты. Хулуушад баригдахадаа өөрээ элдэбынээр мөөрэдэг. Хайшан гээд худалдажа абаа хүмтэ, таниие хараад хүнүүд айхал? Теэд мүнгэшье үгыт, манай зарплаад-салингыг абадаг бэшэт? Хулууна гүт? Таниие түрмэдэ хаахаар болоод байна.

САХИЯА: Хүнүүд соо хэрэгээрээ ороходоо бидэ тан шэнги адли бэе бээлдэгбди, танайхидал адли хубсаһа үмдэдэгбди, маниие танай хүнүүдхээ илгahaар бэшэ. Мүнгэ олохонной тон бэлэн юм – Газар дээрэ ажаһуудаг манай хүнүүд манда мүнгэ хэрэгсэхэдэмнай үгэдэг.

ХАНДА: А-аа?!.. (*амаа ангайгаад байшана*).

ДАМБИ (*эдеэнь эдижэ үзөөд*): Ү-үү, ямар амтатай эдеэн гээшэб. Би наһаараа иимэ амтатай юумэ эдижэ үзөөгүйбди. Ханда абгай, туршагты даа, амтатай гү?

ЭХЭНЭР: Үһү-үү. Яһала эдихээр шэнгил байна.

ДАМБИ (*бултынь эдижэрхөөд*): Үшөө нэмэлтэ-добавка эрижэ болохо гү?

САХИЯА: Болоно, болоно... (*Дамбида эдээ асаржа, нэмэжэ үгэнэ*).

Эдээлхэнээнгээ удаа.

ДАМБИИ: Тамхи татахада болохо гү?

АРТУР: Үгы. Бидэ тамхи татаггүйбди.

ХАНДА: Эндэтнай туалет гэжэ байдаг юм гү, хаана газаалдаг хүмтэ?

АРТУР: (*хажуудахи комната руу дахуулжа абаашаад*) Энэ руу орогты.

ХАНДА: Харанагүйб, алин юм?

АРТУР: Тэрэ ханада үүдэн зураатай байна, ошогты.

ХАНДА (*дүтэлхэдэнь үүдэн өөрөө нээгдээд үгэнэ, досоонь ороод*): Ничего себе, ямар хонигүй туалет гээшэб, ганса онигор нүхэн. Унитаз үгы хүн гүт?

АРТУР: Энэ туалет Газарай хүнүүдэй хэрэглэхээр зорюута хэгдэһэн. Танайхи шэнги туалет гэжэ манда байдаггүй.

ЭХЭНЭР: Ай бурхан гончогсон, зай яахаб. Унитаз Газар дээрэхээ хулуужа асаржа ядаа юм гү, шолмосууд (*Туаледэй үүдэн хаагдашана*). Ой, хайшан гээд энээнхэтнай хүүлдэнь гарахаб?

АРТУР: Өөрөө тайлдаха.

САХИЯА (*Хандын ерэхэдэ, хожууландань*): Эсээ гүт, амарха гүт?

ДАМБИ: Үгы, би амархагүйб, эсээгүйб!

ХАНДА: Би амархамни, эсэшооб.

САХИЯА: Зай, иишээ орогты, нуугты, багахан амараад абагты. Танайхьяр иимэ юумэ телевизор гэдэг бээ, харагты.

ДАМБИ (*баяртайгаар*): О-оо, танай телевизор харааы-ы! Кино манда харуульт. Юун тухай байхаб, манайхи шэнги дайн, буудалдаан, алалсаан байха гү?

Ханада томо экран бии болоод, тэрээн дээрэ юумэ харуулжа эхилнэ. Нэгэ километр үндэртэй хадын нэгэ таладань тус хадые тойроод олон хүнүүд зогсоно. Тэдэ хүнүүд булта шобогор сагаан малгайнуудтай. Хубсаганинь: хүйһэнһөө абаад үбсүүн хүрэтэрөө үргэн бэһэтэйнууд, тэдэ бэһэнүүдын элдэб янзын шухаг үнэтэй шулуунуудаар гоёогдоһон. Бэһэнһээ доошо үбдэг хүрэтэрөө фартук - юбкэдэл адлишуу юумэ үмдэһэн. Хүлдэнь сандаали шэнги гутал, дээшэнь үбдэг хүрэтэрнь хурнуудаар тойруулжа уягдаһан. Хажуу тээхи гүбээ дээрэ нэгэ хүн зогсоно. Хадын хахадые тойроод байһан хүнүүд (тэдэниие манайхяар бөөнүүд гэжэ нэрлэе) гарнуудаа наран өөдэ үргөөд, аалиханаар, аятай хайхан аялгаар дуулажа эхилнэ. Удаан саг соо дуулана. Гүбээ дээрэ байһан хүн (ахалагша бөө гэе) нариихан хоолойгоор татажа эхилнэ: «А-аа-ааа-а...». Тиин хоолойгоо бүдүүн нарин болгожо байгаад дуулана (бөөлэнэ). Бэшэ бөөнүүд хойноһоонь гансал «аа-а» абьяень дабтана. Тиин байтараа тэдэ бөөнүүд бэлхүүһэн хүрэтэрөө тонгойжо эхилнэ. Гарнуудайнь газартай зэргэшээдхихэдэ (параллельна болоходо) ахалагша бөө хахир шангаар «А!» гэхэн абья-захиралта үгэжэрхибэ. Бөөнүүд гарнуудаа нэгэн доро баруун тээшэнь шэдэжэрхинэ – үнөөхи үндэр хадань байра дээрээ доһолоодхибо. Нэгэ хэды саг болоод ахалагша бөөгэй захиралтаар бөөнэр гарнуудаа нэгэн доро зүүн тээшэнь шэдэжэрхинэ – хада дахин хүдэлөөдхибэ. Дуунайнь абьян шангадажа эхилнэ, аянгань дээшэлнэ. Бөөнүүд сэхэлдэнэ. Дамби Ханда хоёрой хараһаар байтар тэрэ үндэр хадань бөөнүүдэй арбайһан гарнууд дээрэ дээшээ аалиханаар үндыжэ эхилбэ. Ханда эзэлүүдгүй сошожо абана: «Ай бурхан зайлуул! Ум маани бадмэ хум!». Бөөнүүдэй дуунай абьян үшөө дээшэлнэ. Хада метр үндэртэ үргэгдэбэ. Дамбии абяагүй гайхашоод, амаа ангайшоод һууна. Ханда дүтэлжэ байгаад хадын доогуур харана: «Үнэхөөр лэ. Хада үргэгдэшөөд байнал! Ай бурхан! Арьяа баала!». Энэ үедэ бөөнүүд нэгэ доро урагшаа ябаадхиба. Хада бага хэлтэд гээд, тэдэнэй урда баһа урагшаа даб гэбэ. Бөөнэр аалиханаар, алха алхаар хадые үргөөд ябана. Хоёр-гурбан зуун метр ябаад бөөнэр зогсобо. Дуунайнь аянга доошолжо эхилнэ. Удааханаар бүгтыжэ эхилбэ, хадань доошолно. «Аа-аа» гэхэн хоолойн аянгын бас хүрэтэр доошолходонь хада багахан доһолоод, газар дээрэ һуушаба. Хадые харахада, ото эндээл байһан хэбэртэйгээр үзэгдэнэ. Бөөнэр нэгэн доро зосоһоо «Үһһ» гэхэн абья гаргаад, аниргүй зогсоһоно. Ханда Дамби хоёрой дүтэлөөд харахадань тэдэ бөөнүүдэй нюурнуудһаа хүлһэ һалһан гоожожо, сабиргай, хүзүүнүүдэйнь һудаһанууд бүлхышэнхэй, гарнуудын шэшэржэ байба. Нэгэ хэды минута үнгэрбэ, ахалагша бөө дуугаа татаһаар (бөөлэһөөр), тиин байтараа аянгань уриһанай, дуудаһанай абятай болобо. Бөөнүүд жагсаалда зогсоод, түрүүн хадын байһан газар тээшэ гэшхэлбэ. Тэндээ эрьелдээд, арба-арбаараа жагсаалда зогсоод дуулажа (бөөлэжэ) эхилбэ. Зүгөөр дуунайнь аянга тад ондоо, маршын түһөөтэй. Дууниинь нэгэ адли «аа-аа» янзын болоно. Ахалагша бөө үшөө нэгэ захиралта үгөөдхибэ – бөөнүүд нэгэн доро урагшаа ябаадхиба. Тэдэнэрһээ хоёр метр урда тээнь газар долгитоһон мэтэ нюруутаад, эбхэрээдхибэ. Тиин газар долгитоһон шэнгеэр, бульдозероор түлхюулжэ байһандал урагшаа эбхэрээд ябажа эхилнэ. Тиигэжэ элдэб үндэр набтар аялгануудаар дуулалдажа ябаад тэдэнэр харгы хэжэ эхилбэ, урда тээнь газарай эбхэрээд буухада тэрэнь сэхэ, сэбэр, елэгэр шоссе харгы болоод үгэжэ байна. Дамби Ханда хоёр нюдөө аршажа байгаад гайхан харана. Бөөнүүд нэгэ километр шахуу газарта тиигэжэ харгы хэбэ. Тон эсэһэн янзатай, тиимэһээ саашань харгы гаргажа энэ удаа тэдэнэр бирахагүй хэбэртэй. Тэдэнэй хойноһоо тон лэ юрын, манай эндэхи хүдэлмэришэдтэ адли хүнүүд ябаад, бүтээһэн, сэхэлһэн харгыень ямар бэ даа хайламаг зуурмагаар сүршөөд, дээрэнь мүлигдэһэн тэбхэрнүүд плитка-нуудые табина. Харгы өөрөө зурыгаад бүтэжэ байһан шэнги...

Теледамжуулгын нэгэдэхи хуби дүүрэнэ.

ДАМБИ: Ямар һонин юм. Манда иимэ аргаар харгы бүтээдэг һаа, юун гэхэн гоё, сэхэ сэбэр, бүхэ харгынудтай байха байгаа гээшэбибди. Ханда абгай, тиимэ гү?

ХАНДА: Нээрээшье тиимэ...

ДАМБИ: Сахьяахай, хоёрдохи сериень харуульт!

ХАНДА: Зай даа, хүрөө саашань. Орой болоһоһон байха, гэр тээшээ ябахаяа бодое.

САХИЯА: Эндэмнай ходо үдэр байдаг юм.

ХАНДА: Юу?..

ДАМБИ: Зай, зай, хоёрдохи сериень түргөөр харуульт.

САХИЯА: Яаралтай хадатнай – хожом.

ДАМБИ: Ай халаг даа. Нүгөө кинотнай юун тухай юм?

САХИЯА: Танайхяар хэлэбэл, баһа документальна...

ДАМБИ: Юун, юун тухай?

САХИЯА: Эндэхи нэгэ хайндэр тухай... Гоё хайхан сэсэг набша агаарһаа унажа байха... Хүнүүд бэээрээ дэгдээд ниидэжэ ябаха...

ДАМБИ: Далишьегүйгөөр, аппаратшьегүйгөөр гэжэ гү?

САХИЯА: Тиимэ бэд даа. Энээндэ һурахань бэлэн юм. Танай Газар дээрэхи хүнүүдшье агаарта дэгдэдэг ха юм. Ямаршье аппаратгүйгөөр бэээрээ дэгдээд ниидэжэ ябадаг хүнүүдые хараад, таанар левитаци нэжэ нэрлэдэгта...

ДАМБИ: Ү-үү... Сахьяахай, Сахьяхай, нээрээшье, нээрээшье... ханажархибаб. Би дуулаа һэм... Манай нютагта тиимэ хүн байһан, Ямаанхай гэжэ нэрэтэй. Дабшалаад һууһан зандаа агаарта дэгдэшэдэг, үгы һаа тооноороо гаража ошоод, дайнай газар үзэжэ ерээд, тэндэ хараһанаа хөөрэхэ: «Хүбүүднай олоороо дээрэ дээрэһээ дабхасаад лэ унажа байна даа, хайратай гээшэнь», – гэхэ.

ХАНДА: Ямаанхайе хэн мэдэхэгүй юм! Тэрэмнай агаараар бэээрээ ниидэхэһээ гадуур газар агшаадаг хүн байһан. Би өөрөө багадаа хараһанби. Нэгэтэ ябагаар ябажа ябаһан тэрээниие мори тэргэтэй нютагаархидын хүсөөд: – Ямаанхай, энэ хайшаа ошохотнойб? – гэжэ асуухаһань, тэрэнь: – Шэбэртэ ошоод ерэхэмни дөө, – гэбэ. – Тиигээ һаа һуугыт мантай, бидэ баһа Шэбэртэ ошожо ябаналди. – Үгы даа, таанар ябагты, би сэбэр агаараар амилжа, дайда дэлхэе хаража ябаха дуратай хүм, – гээ һэн. Тиин мори тэргэтэй хүнүүдэй Шэбэртэ һаял дүтэлжэ ябахадаа харан гэхэнь Ямаанхайнь тэдэнэй урда тээ гарашаһан, Шэбэртэ орожо ябаа һэн... Тиимэ хүн байһан лэ даа. Зай, иигэд гээд хүрөө гэнэм. Энэ муухай энэ... ино.. инопалтянай шашахые шагнаад хашартай болошобо. Ябая, ходорое юрэдөөл түргэхэн эндэһээ.

САХИЯА: Ябая, ябая.

ДАМБИ: Эй даа. Теэд яахаб. Тиибэл экскурсидэ гарая, хото-городоо манда харуулыт даа.

САХИЯА: Заа, гарая. *(Булта гаража ошоно)*.

ДАМБИ: Ямар сэбэр гоё сэсэрлигүүдтэй гудамжанууд гээшэб. Теэд хототнай хооһон лэ, хэншье, юушье үгыл, нэгэшье машина-тошиила харагданагүйл. Хаана юм танай Арбаттнай, магазинуудтнай, фонтануудтнай?

ХАНДА: Хүн зоноор хомор улад байнат даа. Манай Улаан-Үдэһээ һураггүй бага ха.

АРТУР: Тус манай хото соо хорин тэрбүүм гэхэ гү, али, танайхяр хэлэхэдэ, хорин миллиард улад зон ажаһуудаг.

ДАМБИ: Юу? Аяр гү? Манай Газарһаа аяр гурба дахин олон хүн зонтой-населенитай юм гүт? Хайшан гэжэ багтадаг хүмтэ энэ заахан планета дээрээ? Теэд алим юм тэдэтнай? Эндэтнай гэршье үгыл. Утаа гараһан юумэ огто хараһагүйлби.

АРТУР: Хүнүүднай зариманиинь ажаллажа, зариманиинь амаржа байна. Бэшэниинь ондоо түбинүүдээр аяншалгада гараа. Манай хотон – газар доро юм. Эндэ гансал сэсэрлигүүд, ургамалнууд, таряалангууд, амитад байдаг.

ХАНДА: Тай, тиихэдэ таанар үрхэ, зумбараанууд мэтэ газар доро хоргодоод һуудаг зон гүт? Хүнүүдтнай ямар ажал хэдэг юм?

АРТУР: Даншье зумбараанууд бэшэбди. Манай газар дорохи агаар газар дээрэхиһээ һураггүй хайхан. Бидэ булта нэгэл ажалтайбди: эрдэм шэнжэлэлгын. Бүхы ондоо ажалнуудые – промышленныншье, хүдөө ажахыншье хүдэлмэринүүдые робот-автоматууд хэдэг. Амарха олон арга шадалнуудтайбди, манда юуншье бии: уһанда тамарха, элдэб наада наадаха, хатарха, дуулаха, бэрхэ артистнуудтайбди, уран зураашадтайбди, уран зохёолшодтойбди. Ехэ аяншалга хэдэгбди. Замбуулинай ондоо түби газарнуудаар, планетануудаар ото ниидэжэ хаража, танилсажа, юумэ үзэжэ ябадагбди. Манай зоной ажабайдал тон һонин даа.

ДАМБИ: Газар доротнай агааргүй, муу бэшэ юм гү?

АРТУР: Сэсэг, набша, ногоон таһалдангүй ээлжээгээр ургажал байдаг. Уһан, фонтан ото сүршэжэ байдаг.

ХАНДА: Теэд юундэ газар доро булта орошоһон хүмтэ?

АРТУР: Танһаа хашараад.

ХАНДА: Манһаа?

АРТУР: Тиимэ, Газар гэжэ нэрэтэй түбиин хүнүүдһээ айгаад.

ХАНДА: Бидэ танда ямар һаалта хэбэ гээшэбибди?

АРТУР: Ганса манай түбидэ бэшэ, Замбуулинай бүхы мянга, сая, тэрбүүм түби дайдануудта таанар ехэ түй тодхор үзүүлнэт.

ХАНДА: Бү худалаар хэлэ! Ямар худалшабши! Бидэ таниие мэдэхэшьегүй аад лэ ямар танда хоро хэбэ гээшэбибди? Таанар лэ ёһотойл дээрмэшэд гээшэ бэшэ гүт?

САХИЯА: Таанар намайе анхаралтайгаар шагнаад байгты даа. Би танда ойлгуулжа туршауу. Нэгэдэхээр, танай Газар дээрэхээ хүнүүдые энээ руугаа хайн дураарнь, заримдаа хүсөөршье үнэхөөрөө асардагбди. Та, Ханда абгай, манайда ошохогүйб гэжэ ехээр эсэргүүсээ хэнта. Харин Дамби өөрынгөө дураар ерээ. Манда хэрэгтээ гэжэ ханахан хүниие Газар дээрэхээ заатагүй энээ руу асардагбди, эсэргүү зангыень болюулжа, тон номгохон, гарай болгоожо шадаха аргатайбди. Зүгөөр бидэ, Ханда абгай, таниие зорюутаар тиигэжэ зоригьетнай хии элшын аргаар болюулаагүйбди. Зорёон хараха гээ нэмди, яаж та эсэргүүсэдэг, хүниие хараадаг зон аабта гэжэ. Минии хэлэһые ойлгожо байна гүт?

ХАНДА: Ойлгожол байнаб, яагаа хүрхээ хүмши. Гансал, бү мартааарай, намайе гэртэмни абаажаша үгэхэб гээ хэнши.

САХИЯА: Бидэ хооһон үгэ хэзээдэшье хэлэдэггүйбди, хүниие мэхэлдэггүйбди, үгэдөө заатагүй хүрэдэгбди. Нэгэшье хүндэ хоро хэдэггүйбди. Удангүй таниие гэртэтнай абаашажа оруулхабди. ханаагаа бү зобогты.

ДАМБИ: Зай, зай, саашань хөөрыт даа.

САХИЯА: Хоёрдохёор. Газар дэлхэй дээрэтнай хүнүүд өөд хоорондоо ото дайладжал байдаг. Бага гү, али ехэ гү дайн нэгэшье үдэр тэндэтнай замхадаггүй. Дайшалхы буу зэбсэгүүдээ жэл бүри аймшагтай аюултай болгожол, болгожол байдагта. Сэрэгэй жагсаал-парадуудые жэл бүри хэжэ хүсэтэй байханаа гүрэн бүхэн хайрхадаг. Дайшалхы атомна, ядерна ракетануудаа мэнэ-мэнэ сансар-космосто гаргахаяа түхээржэ байнат. Газар дээрэхи зон үлүү ехээр политикаар, гүрэнэй, шажанай, яһанай хэрэгээр хонирхоно. Тиигэжэ хилэнүүдые хоорондоо табижа, эбгүй болоһонто, бэе бээ ото муушалжа, арсалдаа гаргажа, хардажа байдагта. Эдэтнай бүхы Юртэмсэдэ огто тааруугүй, ехэ хаад шаруулна. Муу хүсэнэй, муу ханаанай элшые танайхин Замбуулиной зүг бүхэн руу эльгээнэт. Байгалия бузарлажа, халгажа байнат.

ХАНДА (Дамбида): Энэ яндуулнай зүбтэйшье юумэ хэлэнэ бэшэ гү.

САХИЯА: Гурбадахаяр. Таанадые, Газарай хүнүүдые эндэ асаржа харуулха, хөөрөжэ үгэхэ ушарнай юуб гэхэдэ, Газар дэлхэй дээрэ һууһан улад зоние үхэлһөө абарха гэхэн зорилго юм. Тиимэ даабари Дээдэ Түбиин Захиргаанһаа манда үгтэһэн. Энээниие дүүргэжэ байна гэшэбди. Ойлгожо байна гүт?

ХАНДА: Зай, ойлгоолди даа. Тиигэд гээд хүрөө, ехээр бү шаша. Харуулыт саашань өөһэдын-гөө тиимэл хаа ехэ амжалтануудые. Түргэхэн, а то би гэртээ яаража байнаб.

АРТУР: Зай, тиибэл бусаха тээшээ болобо гүт?

ДАМБИ: Үгы, би гэртээ ошохогүйб. Нургуулидаа ороходомни номоо үзөөгүйш, залхууш гээд дахин муу сэгнэлтэ табиха.

САХИЯА: Дамби, шамда иигэжэ хэлэхэ байнаб. Тээ тэрэ хүн ниидэжэ ябана, харана гүш? Бидэ булта тиимэ аппарадуудтайбди. Нюдэ сабшаха зуура танай Газар дээрэ бууха аргатайбди. Зүгөөр ехэнхидэ таниие асарааша эрдэм шэнжэлэлгын аппарадаар ниидэдэгбди, юундэб гэхэдэ, тэрээн соомнай олон шэнжэлхы түхээрлэгэнүүд табяатай юм. Танай Газар дээрэ маниие харахадаа НЛО гээд хэлэдэг.

ХАНДА: Тиимэ, тиимэ. НЛО, НЛО гэлдэгшэл зон, Юугээ харадаг байгаа юм, тан шэнги хүнүүдэй онгосонуудые гү?

АРТУР: Тон зүб.

ДАМБИ: Таанар тиимэ ухаатай хадаа намда тэрэ нэгэ сүүмхэ шэнги аппарадаа бэлэглэйт даа. Би ошоод үхибүүдтээ хайрхахаб. Агаараар, сансараар, космосоор хүбүүдээ ниидүүлхэб.

САХИЯА: Манда юуншье гамтай бэшэ. Таниил үхэлһөө абархын түлөө, амгалан байхын-тай түлөө бидэ оролдожо байна ха юмбиди.

ХАНДА (янгуугаар): Хари, тиинэл хат.

САХИЯА: Зүгөөр, Дэдэ Захиргаанай ноёдной танда юумэ үгэхые эрид шууд хорихон. Юуб гэхэдэ, юушье олоходоо таанар, Газар дэлхэйн зон, тэрээнэ хүниие аладаг буу зэбсэг болгодогта. Туһагүй. Тиимэхээ танда юушье үгэхэ эрхэгүйбди.

ДАМБИ: Э-ээ даа. Сахьяа-хай, таанар Юртэмсөөр зайжа ябадаг амитад хадаа мэдэхэ байхат: манай Нарата дэлхэйдэ бидэнһээ, хүнүүдһээ үшөө ондоо зон ажаһуудаг юм гү?

САХИЯА: Үгы, таанар, хүнүүд, тэндээ ори гансаараат.

ДАМБИ: Шаналтай байна даа. Теэд һара дээрэ хүн байдаг гү?

САХИЯА: Һара дээрэтнай хэншье байдаггүй. Зүгөөр танай Һарын газар доро, томо гэгшын тоннельнууд соо манай шэнжэлэгшэд ажалладаг, ошожо ерэжэ байдаг. Тэрэ манай бааза гэшэ. Гансашье бидэ тэндэ байрлаһан бэшэбди, ондоо түбиинхид баһа бии юм...

ДАМБИ: А-аа?...

ХАНДА: Бидэ юу мэдэхэбибди даа. Намда иимэ асуудал байна: манай Буддын шажанай ёһоор Юртэмсэдэ тамашье, диваажаншье би и юм гэдэг. Тэрэнь үнэн гээшэ гү, али худал гү?

АРТУР: Танай байдаг гоё найхан Газар гэжэ нэрэтэй түбие улад зонтой тама болгоожо байна. Унаа, агаараа, сансараа бузарлажа, абаха танаггүй болгоонот. Дай үүсхэжэ, Газараа үнэнхэн тоборог болгохоёо байнат. Ашагта малтамал абанабди гээд Газараа хооһон шулуун, элхэн шорой болгожо байнат. Таанар тиимэһээ тамын зон гээшэт. Бидэ диваажанда һуунабди. Гэртээ ошохо-доо зондоо энээн тухай хэлэжэ ойлгуулжа үзөөрөйт даа. Ябаябди. Газар дэлхэйдэтнай таниие бу-саахамнай.

ДАМБИ: Үгы гэнэм. Үшөө дахин байра байдалаа харуулаагүй һаатнай би гэртээ ошохогүйб.

ХАНДА (*оёдол хэжэ һууһан бүлэг эхэнэрнүүдые харажархёод*): Эдэ оёдолшод юм гү, хэд гээшэб? Эдэшни манай Газарай хүнүүд бэшэ гү, буряадуудта яагаа адли юм?

АРТУР: Тиимэ, мүн, буряадууд.

ХАНДА: Ү-үү, тиигээ һаа, би ошожо тэдэнтэй хөөрэлдэхэмни. Сайн байна, таанар буряадууд гээшэ гүт?

ОЁДОЛШО: Тиимэ, буряадуудбди.

ХАНДА: Хэзээ эндэ орожо ерээд, юу хэжэ байна гээшэбтэ? Хаанахи, ямар нютагайбта?

ОЁДОЛШО: Би Бэлшэрэйби. Тээ тэрэ нүхэрни Дабаатын. Гурбан зуун жэлэй саана мание эндэ асараад, элдэб оёдол хүүлэжэ байнал даа.

ХАНДА: Гурбан зуун? Нээрээ гү? Таанар энэ мүнөө юу оёжо байна гээшэбта?

ОЁДОЛШО: Скафандр. Энэ иимэ һонин бүдөөр эсхэжэ оёнобди.

ХАНДА: Энэтнай юун гэжэ нэрэтэй бүд юм? Намда нэгэ үрэтэһэ үгыт, гэртээ абаашажа харуулхамни.

САХИЯА: Болохогүй. Газар дээрэ эндэһээ юушье абаашажа болохогүй.

ОЁДОЛШО: Энэтнай миин бүд бэшэ. Нимгэн аад, дулаашье, хүйтэ нойтошье барисатай, бэеын амилхада хүрхэй таарамжатай, һэрюун.

ДАМБИ: Та аяр гурбан зуун жэлэй саана ерээбди гэнэ гүт? Пётр хаанай үедэ асарагдаһан болонот. Теэд эндэтнай үхэл гэжэ байдаггүй юм гү?

ОЁДОЛШО: Байгаал юм бээ. Зүгөөр бидэ булта иимэ ута һаһатай болобобди, эндэхи зон мянга һаһа хүрэдэг. Үтэлхэ, үбдэхэ болоо һаань хайшаньшьеб ябуулжархидат. Ондоо түби руу эль-гээдэг бэшэ юм гү даа.

ХАНДА: Тай, тиимэ ута һаһа эдлэдэг хүнүүд юм бы эдэмнай. Гайхалтай. Мянган жэл... Та гэрээ һанадаг үгы юм гүт?

ОЁДОЛШО: Һанангүй яахабибди. Түрэнхэн нютаг, уһа гол гээшэмнай юунһээшье үнэтэй юумэн ха юм. Теэд түрэлтэмнай, нүхэднай булта бурхандаа ябашаһан даа, мание хүлээһэн хүн тэндэмнай үгы. Теэдшье (*эхэнэртэ шэбэнэнэ*) эдэшни мание гэртэмнай табидаггүй. Таниешье баряад байлгажа болохо. «Би эндэ байха дурагүйб» гэжэ сэхын хэлээрээгты. Тиихэдэтнай таниие хүсөөр барихагүй.

ХАНДА: Тиихэдээ, эдэ яндуулнууд таанарые хүсөөр баряад байна гээшэ гү?

ОЁДОЛШО: Сэхыень хэлэхэдэ, бидэ Газар дээрэ ошожо дахин бээ зобохоёо һайшаана-гүйбди.

ДАМБИ: Аа, ойлгосотой. Салин-зарплаадтнай ехэ юм гү? Гэр байра, машина, гараж худалдажа абахадатнай, эдихэ уухадатнай хүсэлдэнэ гү?

ОЁДОЛШО. Бидэ салин-зарплата абадаггүйбди, мүнгэн гэжэ мэдэдэггүйбди. Эндэ мүнгэн огто хэрэггүй юм. Байрамнай гоё найхан. Машина гэжэ байдаггүй, тиимэ юумэн эндэ хэрэггүй. Дуратай тээшээ гараад, ниидээд, ошоод ерэдэгбди.

ДАМБИ: Тиимэ юумэд һаа, гэртээ ниидэжэ ошохоёо яанат?

ОЁДОЛШО: Болохогүй. Хэлэнхэн үгээ эбдэжэ, худалаар хэлэжэ, хүниие мэхэлжэ эндэ огто болохогүй, нүгэл шэбэл. Эндэмнай бурханай оронтой адли газар гээшэ. Одоол тамын оёрто, Газарһаа муухай газарта унахабди. Теэд бидэ юугээршье дуталдадаггүйбди. Энеэдэ наадатай, хүхюун, жаргалтай булта һуудагбди. Ажаллаха сагтаа ажаллаад, амарха дуратайдаа амараад.

ДАМБИ (*Артурта*): Зай, Артурхай, газар нютагаа, хото-городоо харуулыт даа һайса.

АРТУР: Болонол бээ, теэд Ханда абгайтнай гэртээ ехээр яарангил.

ДАМБИ: Ханда абгай, нэгэ заахан хүлээгты даа, ерээ хадаа хараял газарыень.

ХАНДА: Зай, түргөөр, удаарангүй. Харуулагты эндэхи дайдаа, байра байдалаа.

АРТУР: Тиибэл, ябая. Энэениие үмдэгты (*скафандр шэнги юумэ үмдэхүүлнэ, арадань сүүмхэ үргүүлнэ*). Ниидэжэ ябаад харахабди.

ДАМБИ: Барро-оо! Урра-аа! Ниидэдэг болохомной.

Бүтүү намаатай модонууд, набшануудын елэгэр ногоон үнгэтэй. Сэнхир сайбар тэнгэридэн нэгэшье үүлэн үгы. Хоёр наранайн нэгэнийн Газарай наранһаа хоёр дахин томо, ялагар, зүгөөр сэхэ харахада нюдэ харгуулнагүй, нүгөө наранин багашаг, улабар шара үнгэтэй. Хоёр наранай хоорондо 90 градус зайтай. Газаадахи температура +18 градус. Газарын шарабтар хара, тооһогүй. Хараһаар байтарнь хоёр гуманоидууд гараад, Газарай хүнүүд тээшэ огто һонирхожо харангүй түхэрээбтэр аппаратта һуугаад түргэн тэнгэри өөдэ ниидэн үгы болошоно. Ямар бэ даа хүгжэмэй аялга эдэлнэ, таахада манай Газарай композитор Бах гэдэгэй зохёолдо адлирхуу.

ДАМБИ: Ханда абгай, хото-гороодоорнь яахамнайб, тэрэ газар дороньшье бү орое. Бидэ хүдөөгэй хүнүүд хадаа энэ ниидэдэг аппаратаараа ошожо, хүдөө нютагыень харая.

ХАНДА: Тиигеел даа, тиигеэ... Ямар түргэн юм. Ерээ гүбди?

АРТУР: Ерээ.

ДАМБИ: Манай хүдөөгэй гэрнүүд шэнги гэрнүүдшэбы. Гансал түхэрээлөөд, гэрыень тойроод байһан хуби хубяарнь амьарлуулһан хэсэгүүд соо элдэб үнгэтэй ямаршьеб ургамалнууд та-ряатай.

АРТУР: Эдэмнай эдээнэй ургамалнууд гээшэ. Нэгэ хэсэг ургамалай үрээс үгөөд дүүрэхэдэ, нүгөөдэнь эдээгээ хүсөөд байха. Тиин эндэхи хүнүүд жэл соо таһалдангүй шэнэ сэбэр ургасын эдээ хоол ото эдижэ байдаг юм.

ХАНДА: Тай, ямар һонин юм.

ДАМБИ: Яагаа эндэтнай үхэр мал үсхэбэрилдэг хотонууд харагданагүйб? Малаа алажа мяхыень эдидэг хүнүүд бэээт даа.

АРТУР: Үгы, бидэ мал үүсхэбэрилдэггүйбди. Ямаршье амитаниие аладаггүйбди. Мяхан гээшэмнай танайхьяр белок ха юм даа. Тиимэһээ бидэ заводуудтаа белогые эрдэм техникын ашаар гаргажа эдидэгбди. Тээдшье, бидэ тан шэнги ехээр эдидэггүйбди. Тон багахан юмэ эдидэгбди, ехэнхидээ наранай туяагай элшэ хүсөөр, байгааалин агаараар хоол хээд ябадагбди.

ХАНДА: Юу?!

ДАМБИ: А-аа! Тиимэл хадаа мянган жэл наһа наһална гээшэ гүт?

АРТУР: Тиинэ. Ондоошье арга шадалнууд байха, зүгөөр таанар маниие даб дээрээ ойлгохогүйт.

ХАНДА: Ойлгохогүйт, ойлгохогүй... Зай, ябаябди даа, гэртээ хария. Надоел болошобо. Эдэниие ойлгохогүй аад, юу амаа ангайлдаад байхамнайб. Манда хүсэд хэлэжэшье үгэхэгүй юм байна. Тэрэ жолоошодоо дууда.

ДАМБИ: Үүе, байзыт, хүлээгйт. Загаһа хахуулидахаа хамта ошоһон нүхэдтөө хайшан гэжэ этигүүлхэбиб? Ондоо түби хараад ерэбэб гэхэдэмни тэдэмни намда үнэншэхэгүйл. Эндэхи нэгэ юмэнһээ үгыт даа, угайдхадаа тээ тэрээхэн мэлигэр заахан шулуу, али эндэ ургадаг тэрэ модоной мүшэр хухалаад үгыт, али ...

АРТУР: Мүнөө дээрэ бидэ Газарай хүнүүдтэ юушье үгэдэггүйбди. Хожом хэзээ нэгэтэ эндэ байдагаа мэдүүлжэ, элдэб үзэгдэлнүүдые баримта болгоожо абаашажа үгэхэбди. Харин мүнөө – үгы. Үгэхэгүйбди.

ДАМБИ: Юундэ, юундэ?

АРТУР: Газар дээрээ амгалан байдал тогтоогты, бэе бээдээ этигэдэг байгты, үнэн сэхэ сэбэр һанаатай бологты, элдэб политикаяа орхигты. Тиийһэн хойнотной танай Газар ошожо бултантай-тнай улаан нюурнуудаараа уулзахабди, танилсахабди. Заатагүй уулзахабди. Зай, ябая даа.

Сансарайнгаа үнөөхил түхэрээн аппарат соо булта ороно. Нюдэ сабишаха зуура гэртээ хүрэжэ ерэнэ. Артур Сахияа хоёр Дамби, Ханда хоёрые гэр гэртэнь абаашажа оруулжа үгэнэ. Ёниниинь гэхэдэ, тэдэнэр үүдээр ородоггүй, хана һэтэ нэбтэрээд гэр соо орошоно.

ХАНДА: Тонилогты, юрэдөө, эндэһээ түргөөр. Хойшодоо ондоо намда бү ерэгты. Хашартай болошобот. Һаагдаагүй үнээнэймни дэлэнгүүд дэлбэрхээ байна гү, тэдэнээ һаахаяа гүйхэмни...

ДАМБИ: Артурхай, Сахьяахай, намайе дахин хэзээ өөрынгөө Тас гэжэ планета дээрэ абаа-шахабта? Бүхы юумыетнай һайса хаража үрдибэгүйб.

САХИЯА: Дан залуу байнаш. Мүнөө дээрээ ши манда хэрэггүйш. Хэрэгтэй болоо һаашни, бидэ өөһэдөө ерэхэбди.

ДАМБИ: Ерээрээгты зай гү, би таниие ходо хүлээжэ байхаб. Баяртай.

Замбуулинай аппарат сэхэ дээшээ дэгдээд түргэн үгы болошоно. Хүргэхээс гараһан Дамби хойноһоонь хараад, дураатай-дурагүй гэртээ ороно.

ЭХЭ: Үү, Дамби, ши энэ аяар нэгэ сүүдхэ хаагуур зайжа ябаһанаа ерэбэ гээшэбши? Шамайе нүхэдтэйгөө загаһа хахуулидахаа ошоһон аад, үгы болгожорхёод, МЧС-ээр бэдэрүүлээлди. Хаа-нашье олдоогүйш.

ДАМБИ: Эжы, би ондоо түби ниидэжэ ошоод ерээб. Тэрэ планета Тас гэжэ нэрэтэй.

ЭХЭ: Юу? (*толгойень барина*) Тархишни үбдөө гү, юун дэмы дуугардаг болошобош. Доктор-то шамайе абаашажа үзүүлхэ болоо ха, невропатологто.

ДАМБИ: Эжы, би үбдөөгүйб...

ЭХЭ: Эдеэлээд хэбтэ, амара даа, бархамни.

ДАМБИ: Эжы, би садхаланби, намайе эдеэлүүлэй.

ЭХЭ: Хэн шамайе эдеэлүүлэй юм?

ДАМБИ: Тэрэ ондо түбиин хүнүүд.

ЭХЭ: Хари, хүндэ тиигэжэ хэлэжэ байбаш. Одоол эшхэбтэр шэгүү даа. Шамайем наадалха, энеэлдэхэ, баһажа элдэбээр хөөрэлдэхэ, ухаагаа төөрёо гэхэ. Юрэдөөл муу зугаа гараха. Үглөөдэр докторто ошохобди.

ДАМБИ: Эжы, ойлгыт даа намайе... (*Гараараа зангаад*) үгы даа, эжы яашье үнэншэхэгүй. Нээрээшье, наадан болошохо хаб, хэншье үнэншэхэгүй. Тиимэһээ аяншалһан тухайгаа хэндэшье хэлэхэгүйб. Нойрни яатараа хүрэшэбэ гээшэб (*эбһээлнэ*). Унтахамни, унтахамни...

Дамби унтаридаа ороод, зүүдэндээ энеэбхилээд, бүхөөр унташана.

2014 оной апрелин 25

ХЭНЭЭ НОГООН

*Цырен-Дондок Хамаевтай романаар үндэглэжэ найруулхан
гурбан үйлэтэй, арбан хоёр үзэгдэлтэй лирическа драма*

НААДАХА НЮУРНУУД:

Дулма
Гонгор
Балмасуу, Гонгорой эхэ
Бамбаадай, Гонгорой эсэгэ, адуушан
Гэлэг Гармаевич, колхозой түрүүлэгшэ
Ухаахан, Дулмын нүхэр басаган
Балма хүгшэн
Хуумаан, түмэршэ дархан, моришон, нюдэндөө зузаан шэлтэй
Цырен Семёнович, партийн айкомой нэгэдэхи секретарь
Радна, модошо дархан, барилгашан
Долсон, Раднын хамган
Лёнхобо Шадарович, колхозой партийна эмхиин секретарь
Боролдой, адуушан, хаалишан
Агбаан, Боролдойн хани нүхэр
Лидия Шараповна, врач
Умгаа Аюша, Гонгорой нагаса, хониной фермын бригадир
Баяба, тракторист, механизатор
Согто үбгэн, мориной тоног зэмсэг бүтээдэг
Гепэл, хонишон эхэнэр
Медсестра Рита
Барилгашад
Зон

ОРОЛТО

Мойхоной халбаржа байхан, хүхын дуунай үе. Дайнай эхилхээр хоёрдохи жэлэй тэн. Сэсэглэһэн мойхоной эшэ доро дайнда мордолгын хахасал.

ГОНГОР: (Дулмын урдаһаа сэхэ хаража) Хүлээхэ гүш намайгаа, Дулмамни?

ДУЛМА: (Гонгорые хам хүзүүдэжэ) Юунэйшые болоо хаа, тэсэжэ хүлээхэб. Дайгаа дараад, гансал амиды мэндэ бусажа ерээрэйш, Гонгорни.

ГОНГОР: Дулмамни, ши бидэ хоёр дурлалсажа, бэе бээе хайн мэдэхэ болоһомди, албанһаа ерэхэдэм ... энэ мойһон дороо уулзахабди. Тиигээд гэрлэхэбди.

Дурлаһан хоёр үгэ дуугүй удаан тэбэрилдээд зогсоно.

НЭГЭДЭХИ ҮЙЛЭ

Нэгэдэхи үзэгдэл

Орой намар. Хүдөө нютаг. Шинельтэй, мүшэтэй малгайтай, кирзовэ сабхитай, багахан рюкзак үргэлхэн лейтенант зэргэтэй Гонгор гэртээ гүйжэ ороно. Гэртэнь хэншые үгы. Хурьгад лэ маарана. Гэр соогуураа хонирхон ябажа шэнжээд, шэлтэй тэбхэрхэн хажа соо ханада үлгөөтэй, хойно хойноһоо жэрүлдэн хээтэй фотозурагуудые удаан харана. Тэндэнь фронтһоо эльгээһэн өөрын дүрэнүүд, зэргэлээд – Дулмын дүрэ.

– Хулай! Хулай даа! – гэжэ хонидоо тууһан эжны шарьяа абяан энэ үедэ дуулдажа, Гонгор толгой нүсэгэн зандаа газашаа гарашаба.

БАЛМАСУУ: Баарһамни, ерэбэ ха юмши даа. Юрэдөө гээ, ханаамни дүүрэбэ. Хойноһоошни зальбаржа, сайнгаа дээжэ ото үргэжэ байгаа. Нүүлэй үедэ бэшэг хүлээһэн гээшэм даа!.. Орожо ерэнэ аа гү гэжэ газаш гараад, харгы руу хоёр нюдэнэйнгөө хохойтор машинаһаа бууһан хүниие хараашалха хүм. Яагааш хайн юм даа, ерэбэш даа! За-а, за-а, ороё. Юундэ газар госхойлдошобибди.

Балмасуу уяржа, уһа нүдэн болошонхой, хүбүүгээ таалаад, хүтэлөөд, гэр хударыа дугшаба.

ГОНГОР: Эжы, хонидоо хаахаяа мартаалта.

БАЛМАСУУ: Хая-аа, яахашниб. Холо ошохогүй.

ГОНГОР: Хаая, хаая, зайшаха. *(Гонгор гүйдэлөөр гаража ошоод, ерэнэ).*

ГОНГОР: Эжы, бээтнай лагшан гү?

БАЛМАСУУ: Яашахань һэнбиб даа. Аһалдаад лэ ябагшаб. Үнөөхи муу зүрхэмнайл хаа-яа мэдүүлэгшэ. Үдэшэндөө хонидой манаанда ошоо бологшоб даа.

ГОНГОР: Харагтылши, үдэрынь өөрынгөө, үдэшэндөө колхозойнгоо хонидыеа гүт?

БАЛМАСУУ: Дө-ө, хоёр толгой юумэн, эртүүр хурьгалаад, мүнөөдөө үнөөгүй намда сайгааш хүлэхэдэм хэрэгтэй болоно. Яахабши теэд ... Байза, шимни дааража, гэдэһээ һайсахан үлдэжэ ерэбэ ёһотойш даа. Юугээ шашажа һуунабиб, эдегээ бэлдэхэм...

Балмасуу ушаагаа тойрон бүмбэрнэ. Гонгор баруун ханада ошожо, Дулмын дүрье харана.

ГОНГОР: Эжы, наашаагтыл даа.

БАЛМАСУУ: Юун болооб даа, хүбүүм? *(Ойронь ерэнэ).*

ГОНГОР: Дулмын дүрэ урдань эндэ үгы һэн, та, эжы, өөрөө һуулгаа гүт?

БАЛМАСУУ: Тиигээ... Өөрөө... Дүрьень гэрһэнь асараа һэм...

ГОНГОР: Дулма хаанаб? Юундэшьеб һүүлэй үедэ намда бэшэг бэшэхэ болишоо. Ташье юундэ бэшэгтэм Дулма тухай харюу үгэхөө болишоһомбта?

БАЛМАСУУ: Хүбүүн, һуул даа наашаханаа. *(Эхэнь орон дээрээ түрүүлэн ошожо һууба. Хоолойгоо заһан, хүбүүнэйгээ хүлээнги шарайе адаглан)* Дулмаш шамдаа үнэн дуратай байгаа...

ГОНГОР: Эжы, юундэ «дуратай байгаа» гээбэт?

БАЛМАСУУ: Тиимэ юумэн болошоол даа ...

ГОНГОР: Юун болооб, эжы? Дулма ондоо хүндэ хадамда гарашоо гү?

БАЛМАСУУ: *(нюдөө аршаад)* Шамдаа дуратайгаа... хүлшынгээ амин дээрэ гэршэлээ һэн...

ГОНГОР: Юун?! Наһа бараа?! *(Гонгор хүхирэн шахуу хэлээд, һэрд бодошобо).*

БАЛМАСУУ: *(түрүүн хэлэһэнэ дабтан)* Тиимэл муухай юумэн болоол даа.

ГОНГОР: *(хухарһан хоолойгоор)* Яагааб?!

БАЛМАСУУ: Һуу даа, хүбүүм. Бээ бари. Дүүрэхэн юумые хүн бусаадаггүй юм... Нарайлха болоһоноо шамда бэшээгүй һэн гү?

ГОНГОР: Үгы... Нютагайнгаа һонинуудые түрүүшын үеэр дуулгадаг байгаа.

БАЛМАСУУ: Хари, тиигэжэ хэлээшье һэн. Албанда байхадаш, «хүбүү гаргажа үгөөд, ганс-та нэгэ доро Гонгороо баясуулаашам дээрэ» гэдэг бэлэй. Тиигэжэ намайгаашье үгэдөө оруулһан юм. Сагайнгаа тулажа ерэхэдэ, хоног соо гэртээ зобоо, туляа. Феэлшэр болоошонь туһалжа ядаа. Колхозойнгоо машина эрижэ, аймаг абаашалган болоо. Ябалган дээрээ намайе дуудажа асаруулаад: «Эжы, хэрбээ гарсалдаагүй һаам, Гонгорто ерэтэрнь бү дуулгаарайгты» гээ һэн...

ГОНГОР: Тиигээд яагааб?

БАЛМАСУУ: Харгыдаа ами табижархёо...

ГОНГОР: Эх, халаг даа! *(Гонгор ёолон байжа һугшараад, нюдаргаа бажуужа, шүдээ хабиран, сонхын можо толгойгоороо тулан абяагүй зогсобо).*

БАЛМАСУУ: *(ээм дээрэнь гараа табижа)* Хүбүүмни, эрэ хүн эмээлтэ хазаартые досоогоо багтаадаг гээ... Хатуу зоригоор дайгаа даралсажа ерээ ха юмши даа.

ГОНГОР: *(эхынгээ хобигорхон дала мүрье тэбэрээд)* Ойлгоноб *(халуунай мориндол, хэдэн дахин толгойгоо дохилзуулна).*

Олон юумэ хөөрэлдэнгүй һуужа, хоол бариба. Гонгор махорко бүдүүнээр орёожо, дээрэ дээрэхэнь татаад, хараһан тээшээ хараһан зандаа хүдэлэнгүй һууһанайнгаа удаа шинелээ үмдэбэ.

БАЛМАСУУ: Хайшаа ошохошниб?

ГОНГОР: *(Арай дуулахаар гүбэрбэ)* Газаагуур ябаад ерэхэм даа.

БАЛМАСУУ: Гонгор, Дулмашни холо бэшэ, энээхэндэ, мойһон доро хүдөөлөөтэй.

ГОНГОР: *(Сошоод)* Юу? Юундэ гээшэб... хүдөөлдэг газарта бэшэ, эндэ гү?

БАЛМАСУУ: Ами табиһынгаа урда захиһан байгаа хаш.

Гонгор яаралтай гаража ошоно.

Тойруулжа хүрээлэншьегүй, модон хабтагай дээрэ нэрэ обогыень, түрэхэн, нүгшэхэн үдэрьень һиилэжэ, үнөөхи мойһонхой дорохоно хүдөө табиһан байба.

ГОНГОР: Дулмамни, ямар ехэ намдаа дуратай байгаабиб даа. Бидэ хоёрой инаглан ерэдэг, хүлшынхией уулзаһан, хахасаһан энэ мойһон... Харата муухай дайнда ошоогүй һаа, би шамайгаа үхүүлхэгүй һэм... *(Гонгор доошоо үбдэглэн һуужа, обоолоотой шорой дээрэнь гаһуун нюлмасаа*

дуhalуулан байба. Малгайнгаа табан хушуу одо абажа, газарайнь толгой талада шорой ухашалжа табяад, hөөлдэнги хоолойгоор, шахан) Бусажа, шамдаа ерэхэнэймни hүлдэ тэмдэг болон, энэ мии одон шамтаяа, Дулмамни, мүнхэдөө эндэ байг.

Гонгор хүлөө хүндөөр татан, hөөргөө бусаба.

Гонгорой эжы хорёо соогоо нэгэ үбгэн хүнтэй зогсоно. Хүдэхэн дэгэлээ хөөрүүлэн татажа бүхэлхэн, хурьган малгайтай, гааһа зууһан, дүхыд гэхэн, ябахадаа хүндэшэгөөр үзэгдэхэн хүн Гонгорой урдаһаа гэшхэлбэ. Дүтэлэмсөөрөө гааһаая эрхы дээрээ тоншороод, үбэртөө хэжэ, маһалзан энеэбхилээд, Гонгорой альгыёе шангаар адхажа, толгойһоонь хүл хүрэтэрнь хараба.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Шүдхэр абаг, хүмэримерыш, шамайгаа хүлээхэн гээшэмнай!.. Ёһотойл эрэ бэээ бээлээ, хүдэржөө байнаш! (Гонгор юумэ хэлэбэгүй, мишл мүрөө хабшагад гүүлэбэ. Баяраа багтаажа ядаһан үбгэжөөл) Болоо, болоо, хүбүүн. Саг соогоо ерээш. Бээшни?

ГОНГОР: (шархатажа, тохир болошоһон зүүн гараа харуулаад) Иимэ гартай, (hөөлдэнги хоолойгоо хургаараа заажа) иимэ хоолойтой дайнһаа бусабалби даа.

БАЛМАСУУ: Мэндэ бусаһаниинь лэ болоо. Ондоо юуншье хэрэггүй. Гэлэг, гэртэ орогты.

ГОНГОР: (гэртээ ороод, үбгэжөөлдэ һандай табижа үгөөд) Гэлэг Гармаевич, хуушан ажалдаа зандаа бэээт даа?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (ямаан һахалаа эмирэн) Ламын үгэдэ бомбо галзуурба гэдэгтэл, байгшаб даа. Ядалданам... шэнээ тамиршье һалантаа... (мантагар шара толгойтой гааһаая нэрэбэ. Хөөрэлдөөнэйнгөө забһарта бусаһанай баярай хундага мүргэлдүүлнэд). Хаанашье хүсэн хүрэгдэнэгүй. Үбгэд хүгшэд, һамгад бэрээд, һургуулиин шабинар... мэдэнэ ха юмши даа (духаряагаа бага ама хүрөөд орхибо). Ай даа, ерэхэдээ харгыдаа хараашье ёһотойш... Ехэ полиингоо таряа хуряаһаар байтарнай, саһан орожорхёод, комбайнаар хадаха аргагүй, тэрэ харгын захадахи арбаад гектар талхамнай зандаа үлэшөө. (Һанаа алдан бодожо, гэр сооогуур хүндэлбэ) Гайтайл ган болоо даа. Арайл хүрэнгэдөө хүрэхэтэйхэн орооһо абаа гээшэ хабди. Морин жаадхашье тэндэ бирахагүй, гансал гараар...

ГОНГОР: Би заатагүй хадахаая гаралсахаб.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Ши амара, юугээ ерэ ерэмсээрээ... үшөө гарайшни шарха... амара, хүбүүн.

ГОНГОР: Үгы даа, ошолдохоб! Зон нүхэдөөрөөшье уулзахамни хэрэгтэй. Эжы, хадуур бии гү?

БАЛМАСУУ: Амбаар соомной жэбэ жонходо эдюулшэхэн хоёр хадуур үлгөөтэй байгша...

Үүр һаял сайһан. Таряалангай газарай заха. Хара эртээр ерэхэн Гонгор гансааран хүлэртэрөө таряа хадаад, тамхилхаяа, шулуун дээрэхэнэ шинелээ дэбдээд һууба. Айлнууд тээһээ зон субан ерэнэ.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (Гонгорт дүтэлжэ) Сайн. Холтомороо харагтылши! Эртэ ерээлши! (Хадаһан газарыень хараад) Нилээхэн таряа даражархёо байнаш. (Хадуурнуудыёе баряад ерээшэ хүнүүд тээшээ харуулаад) Байһан «батальоноо» бараниинь бодхоогооб. Хорёод хүн.

Хэдэн үбгэд, хүгшэд, дүрбэн эхэнэр, Дулмын хани Ухаахан, Умгаа Аюша, Ахын Радна гэгшэд тэдэ хүнүүд соо харагдана.

БАЛМА ХҮГШЭН: (хоёр гараараа Гонгорой хасарыень барижа таалажа, нүдэнэйнгөө уһа пулаадайнгаа шэгшэгээр аршаад) Һанаха байха ганса хүбүүгээ энэ муухай гиитлерэй дайнда алдаалби даа, Гонгор... Шимнай, хари, бусажа ерэхэш (нюураа бүглэжэ, зоборитой хүндөөр уйлашана).

ГОНГОР: (хүгшэниие тэбэрин, толгойень эльбэжэ, аргадангаар) Балма хүгшөөдэй, түрэл гаралайнгаа, зон айлайнгаа дунда байгаад, бү эльгээе хүмэригты даа.

Гонгорыёе хойно хойноһоо үндэхэ, гарынь барихашуул һубариба. Эгээ һүүлдэ Ухаахан зөөлэхэн гараа һарбайхадаа, нүдэ руунь хирүүшэгээр шэртэнэ.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (бултанда хандажа) Зай, нүхэд, таряагаа хадажа хуряахаяа ерээбди. Харагты тэрэ, үглөөнһөө хойшо Гонгорной эды ехэ талмай хороожорхёо. Мүнөө хүдэлөөд, үдэшэ сүлөөдэ һонин һорьмойгоо хөөрэлдөөшэмнай дээрэ гэжэ һанаха байнаб. Таанар юун гэхэбта?

ЗОН: Зүб-ө-ө.

Хоёрдохы үзэгдэл

Наранай орохо хаһа. Бараг гоёр хубсаланхай Ухаахан Гонгортой уулзахаая гэртэнэ ерэхэниинь, суургагүй гэр соонь хэншье байбагүй, хурьгад лэ мааралдана. Гараад, үйлсэ үгсэн ябатаараа, урдаһаань ерэхэ ябаһан Гонгортой золгошоно. Гонгорой тураһыень, зоболондо диилдэһыень, елэн хара үхэнэйнь ханшаһаа халта сайрантаһыень, ошотон гэрэлтэдэг нүдэндөө уйдхар хадагалһыень Ухаахан дотороо тэмдэглээдхинэ.

ГОНГОР (*баяртайгаар*) Ухаахан! (*Альгануудаа шангаханаар адхалсана.*) Уулзажа хөөрэлдэхэ сүлөөмнайшые болоногүй даа. Үдэрhөө үдэртэ ажал, хэрэг... (*Гонгор Улааханиие удаахан хаража зогсоод гээд, шуухирса ханаа алдаба*) Дайнай үедэ ахан найнаар хүдэлhэнэйнгөө түлөө шамайе ордендо хүртөө гэжэ дуулааб. Бэрхэш, Ухаахан...

УХААХАН: (*түлгөөд, хүлөө урилан хүдэлжэ*) Бидэшье даа, байгаа аабзабди даа. Энэ орожо байхан наранай элшэдэ харбагдан, улаа ягаан үнгөөр будагдахан үүлэн шэнги, тэрэ баруун хойто зүгтэ дайнай түймэрэй соробхилон байхада, унтаха нойроо мэдэгшэгүй hэмди. Теэдшые таанадайнгаа буугай тобшо доро толгойгоо табижа, үхэл руу орожо ябахада, ягаад үлүүсэ унтаба гээшэбибди.

ГОНГОР: Бидэнтнай уялгаяа дүүргэжэ, дайсаниие даража ябаабди... Гол горхон шэнги шуһаяа адхаруулаашье хаа, орон дайдаяа, арад зоноо аршалжа шадаабди, юу хэлэхэб... Ара талаһаа таанадайнгаа туһаламжа үзүүлээгүй хаа, амжалта туйлахамнай бэрхэтэй хааб даа... Зай, би мүнөө тэндэхи алалсаан тухай дахин ханаагаа табиха огто дурамни үгы. Нютагайнгаа байдалаар, шиниингээ ажал хүдэлмэрийн ябасаар hонирхохо дурамни хүрэнэ.

УХААХАН: Хэдышые урагшаа ханаатай хүдэлхэдэмнай, захагүй дутагдалнууд маниие хойшонь татанал даа. (*Ухаахан ула дороо хэбтэhэн мориной тонтогоол дээрэ хүеыгөөрөө зогсоод, ганса хүл дээрээ эрьелдээд абаба*).

ГОНГОР: (*энеэбхилэн*) Багынгаа зан табяагүй байнаш.

УХААХАН: Юундэшьеб, бага наһандаа ябадагни ханаандам ороно. Жаргалтай саг байгаа hэн байна даа ...

ГОНГОР: Тиимэ даа... (*Үүлэн өөдэ хаража*) Тэнгэри бүрхэг, хүнindөө саһа орохо шэнжэтэй. Hэбшээн шэмэрүүн болобо, нюргыеш дагжа хүрүүлхэдээ болохо. (*Гонгор шугы тээшээ хаража, Ухааханай мүр дээрэ гараа табяад*) Баяртай, уулзана бээбди даа.

УХААХАН: (*толгойгоо дохёод, мihэрэн хагад урихан нүдөөр урдаһаань хараад абаба. Хүрэхэн саһа гэххэн саашалһан Гонгорто досоогоо хэлэнэ*) Сэдьхэлдэмни мэдэрэлэй бии болоһые Гонгор ойлгобо гү, али үгы гү?

Колхозой правлени. Хуумаан, Гэлэг Гармаевич хоёр huуна. Гонгор ороно.

ХУУМААН: О-о, Гонгорной гү (*танин сасуу урдаһаань үндыбэ*). Ерээ гэжэ дуулаад, уулзахаяа хүлээжэ ядажа ябааб... Яһажаа, ондоо болоо байнаш...

Энэ үедэ Радна ороно.

РАДНА: Гэлэг Гармаевич, шаргын үргэ матаха хуһа ойһоо асархые намда мори үгыт?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (*Хуумаан тээшэ хараад*) Энэ huуһан эзэниинь юун гэхэб?

ХУУМААН: Мориной хорёо ошоо гүш?

РАДНА: Зуурандаа дайраа hэм. Түрүүлэгшын хара морин, танай хула, хонишодой хоёр морид лэ байна hэн.

ХУУМААН: Минии хулые бариш даа. Удын хойто тээ ерэжэ үзөөрэйш. Үбһэндэ ошохо хүм.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Азаргаар дүүрэн адуутай байжа байхабди. Тиигээд морёор дуталдахамнай муу байна (*столоо дунда хургаараа тоншосогообо*). Hургадаг хаа, хүрхэйл байгаал даа. Яабаш хүсэ хүрэнэгүй ха юмбибди.

ГОНГОР: Hургахата яадаг юм. Хамһаад, хашаадшые амыень мэдүүлхэ зон бэшэ гүбди.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Радна та хоёр носолдоо хаа, носолдохо аабты. Адуушан Боролдоймной хэды мориндо бэрхэш хаа, эхэнэр хүн ха юм даа. (*Раднада*) танилса, нютагаймнай хүбүүн Гонгор, һаял албанһаа табигдажа ерэбэ.

РАДНА: (*ошожо, Гонгорой гарыень барижа, өөрыгөө нэрлэнэ*) Радна. Мори hургаха тушаа хаража үзүүжэбди.

Радна Хуумаантай гаража ошоно.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (*Гонгорто*) Шамайе мори hургахыешни дуудаагүй hэм. Бүри харюусалгатай хэрэгээр... (*шанаагаа тулан, нэгэ хэһэг аниргүй huуба. Гонгор хүшэhэн нюргаяа хүсэлэн сэхэлнэ, яншаһан газартань эльбээд абана*). Үсэгэлдэр үлүү ехээр ажаллаһанһаа бээшни хуянтаба алтай?

ГОНГОР: Бараг даа, яшахань hэм. Саһан шуурганай урда таряагаа хуряжа абаһамнай боллоо. Би танда нэгэ гуйлтатайб. Намайе трактористын курсда эльгээгйт. Муу һайншые хаа, битнай артиллериин лейтенант ха юмбиб.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Үгы, үгы. (*Сошонгироор занган*) Тиигэжэ огто болохогүй. Юу хэлэжэ байнаш? Улаан армиин командир байһанаа мэдыш. Тиигээдшые үрөөhэн шахуу гартай аад лэ...

ГОНГОР: Гар яшахаб, эдэгэнэ бэээ.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Зай, Гонгор, нэгэ бага хүлээ. Мэнэ Цырен Семунович ерэхэ. Hонин хөөрэлдөөтэйбди (*hөөл мэхэтэйгээр мihэлзээд абаба*).

ГОНГОР: Тэрэмнай хэн гээшэб?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Ёһоор лэ хүн. Дайнда баһа хабаадаһан, дүй дүршэлтэй. Мүнөө партиин айкомой нэгэдэхи секретаряар хүдэлнэ. Үшөө дайнай урдахана манай аймагай гүйсэдкомой түрүүлэгшээр хүдэлһэн юм.

ГОНГОР: Һананагүйб даа, арайл бага байгаа хаб.

Газаа машинын жэгдэхэнээр хүнхинэхэ дуулдаба.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: *(сонхоор хараад)* Харахан «Эмка» тогтобо, Цырен Семунович ерээ. Ши эндээ хүлээжэ һуу. Би угтаад ерэхүү *(стол дээрэ хэбтэһэн алишуур гаһаһа үбэртэлөөд, газаашаа яараба)*.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: *(хэрэлсүйһээ бууһаар)* Сайн байна-уу, Цырен Семунович. *(Мэндэ һайнаа хэлсээд, тон ехэ нюуса дуулгаһандал, шэбэнэн һагад хэлэбэ)* Битнай ехэ баяртай байнаб. Партиин гэшүүн, офицер, нютагаймнай хүбүүн албанһаа бусаа. Оройдоо, хара багаһаа шударгы, урагшаа һанаатай хүбүүн. Холо ошохо хүн. Эртээнһээ өөрынгөө орондо бэлдэхэм бэшэ гү?

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Хүл дээрэ үнэн үгы гэжэ ородууд хэлсэгшэ, конторо соош һуугаад хөөрэлдэл.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Болохогүй, тэрэ хүбүүн тэндэ һууна бшуу.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Аа-а, тийгэбэл ойлгосотой. Намтарынь намда хэлэжэ үгэ ...

Аймагай секретарь орожо, үндэр сэхэ бэетэй, уралаа шийдэнгээр зууһан, хүнэй урдаһаа дальдираагүй нюдөөр сэхэ хараад асуудалдань харюусадаг залуу нүхэртэй танилсаба.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: *(сэхэ руунь)* Нүхэр Мэргэнов, бидэ танда колхозой партийна эмхиие толгойлхыетнай дурадхаха хүсэлтэйбди. Юун гэжэ һананабта? *(Гонгор тэдэ хоёрой шарайе ээлжлүүлэн хараад, уралаа хазан һууба. Секретарь хоолойгоо эридшэ болгон)* Жэшээн, фронтдо коммандирнууд шийдхэбэрээ саг доронь абадаг бээ?

ГОНГОР: Тэндэ тиймэ, мэдэнэб. Тракторист болохо хүсэлтэй ороо һэм... Мүнөө тархья эрьешоод һуунам... *(Түрүүлэгшэ тээшэ)* Шадаха хүн гүб даа?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: *(ухаа алдаба)* Шадангүй яахабши, хүн зомнойш дуратай байхал. Мүнөө парторг байгааша Дамба Дугаровичнай хургуулийн директор. Тэрэ нүхэрэймнай хамаг һанааниинь хургуулидаа, ажал ехэтэй, холын малшадта ошохо аргань, колхозой али бүхы ажал хүдэлмэридэ оролсохо тухань хүрэнгүйл гээшэ.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: *(Гонгорто)* Тугаар түрүүлэгшэ тан тухай намда халта хөөрөжэ үгөө. Энэ харюусалгатай ажалда ядахагүйт гэжэ һананам. *(Түрүүлэгшэдэ)* Нүхэр Мэргэновы колхозой правленидэ заатагүй һунгаарайт. Зай, нүхэд, би саашаа нүгөө колхоз ошожо үзэхээ яаранаб.

Аймагай секретарь гаража ошоно.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Иимэл хүн юм даргамнай. Олоной хэрэгэй түлөө бээ гамнадаггүй. *(Эбэрһээ алишуураа гаргажа, гаһаһа нэрээд)* Зай, Гонгор, һууха таһагташни орое, харуулхам.

Үйлсэдэ зоной оог хашхараан, хүхирэлдөөн болошоно. Юунэй болоһые хүнүүд хоорондоо хэлсэнэ.

– Харыт, харыт! Халтар эмниг алдуураа!

– Жолоогоо газараар шэрээд, эмээлээ дороо оруулаад, гүйдэл дундаа тангаршаажа ябанал!

– Гонгор тэрэниие хургахаяа гаргаһан юм.

– Гонгор гү, яагаа гээшэб?

– Хара тодхорто Гонгорной дайралдаба гээшэ гү?

– Эмнигынь юунһээшьеб айһандаа гэнтэ үргэжэ, хажуу тээшээ халба хүрөөд, Гонгор эмээл дээрһээ шэдүүлшоо.

– Нэгэ хүлын дүрөөдэ шагтагалдаад, мориндоо шэрэгдээ ха. Үдхэлүүлээ гү, али шулуу шохой мүргөө гү, мэдээгээ алдаһан гэнэ.

– Бүтэн бүлээн үлэхэй даа.

Больницын палата. Гонгор нойрмоглоно, улуурна: «Үгы! Үгы! Нүхэр военврач, би шархатаһан гараа тайруулхагүйб! Яабашье өөрымни гар ха юм! Үгы, үгы...» Һэгээ ороно. Һүүжэ дээрээ эрьелдэхэ гэхэдэнь, бэнь хүлюулжэрхиһэндэл хүдэлбэгүй. Сэлсэгэр сагаан халаадтай врач басаган оронойнь ойро ерэнэ.

ВРАЧ: А-а, һэрибэбты? .. *(Гонгорой һугада градусник хабшуулба. Хэдэн минута үнгэрһэн хойно доктор һугаһаань градуснигаа абажа хараад, нюдөөрөө Гонгорто михэд гээд)* Энээхэн эм уужархигты, үшөө халуунтай байнат.

ГОНГОР: *(эмыень уугаад, һөөлдэнги хоолойгоор аалихан)* Хүлисэгты, би таниие танихагүй байнаб.

ВРАЧ: Врач Лидия Шараповна, юрынхээр – Лида.

ГОНГОР: Һайн бэлэйт, Лидия Шараповна. Би – Гонгор Мэргэнов. Баһа дайнай газарта госпитальда хэбтэнэб гэжэ дэмырээн соогоо бодоод абабаб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Мэдэнэб, мэдэнэб, улуурхадатнай шагнааб. Зай, амарагты, эдэгэхэ тээшээ болобот.

Хүнгэхэн гэшхэдэлээр гаража ябашаба. Һайшаагдаһан залуу эхэнэрэй хажуудань байгаа һаа, зохид һэн, теэд яахаб. Шадал тэнхээгээ алдаһан Гонгор нойрто дахин абтана. Һажаг гээд, үүдэнэй саана хүнүүдэй хөөрэлдөөһнөө гү һэрээд, шагнаархана.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хайшан гэжэ ябаһаар моринһоо унаа гээшэб?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Яһала тэрэ мориёо һургаад, аалихан ябуулжа ябатарнь, талада, хонхосог соо хулганаа маряжа хэбтэнэн үнэгэн дайралдажа, гэнтэ ута һүүлээ шарбаад харайшахадань, эмниг мориниинь үргөөд, халба хүрөө.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (һанаа зобонгёор) Ай даа, тиихэдээ моринойнгоо дүрөөдэ шэрэгдээ ха юм даа. Үшөө ээллээл гээшэ. Яагаа бэрхэ гуталынь һугарааб... Тэрэ үгы һаа... (саашань юун гэхэниинь дуулдабагүй).

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ:...Тиихэдээ бараг бы даа. Унтажа байна гэнэ гүт? Хүнтэй хөөрэлдэхэ аргагүй... Халууниинь буурахагүйдөө муул даа... Яһаниинь гэмтээгүй хадаа болоо... Зай, һанаагаа амарбаб. Юрэдөө, энээхэн эдихэ юумэ асараа хүм. Үгөөрэйгты... Мүнөө яаража ябанаб. Ерэжэ байхаб даа. Зай, баяртай...

Гурбадахи үзэгдэл

Һүни. Радна Долсон хоёр унтаридаа ороод хэбтэнэ. Шэбхэтэй үүдыень хэншьеб нэергэбэ.

ДОЛСОН: Хашартай сааш! Харанхы һүниин зоргоор хэн юуниинь бэ?! Хү амаруулхын та-билангүй...

РАДНА: Абья юундэ үгэнэш даа. Һогтуу галзуунь ябаа һаа, баһа халаха һандахагүй.

Үүдэн аргааханаар нэергэгдэнээр.

ДОЛСОН: Һогтуу хүн бэшэ шэнги...

Газааһаа бүдүүн хоолой: «Долсон!.. Би ерээд байнал дая. Үүдээ нээгыш!..».

РАДНА: Шиниил гэм... Абьягүй хэбтээ һааш, унтаа гэжэ һанаад, арилха һэн. Һагшуур шэнги һабигануур дааһаа.

РАДНА: (бодожо, гэрэлээ носоогоод) Энэ хэн бэ?

СААДАХИНЬ: Айлшан, айлшан.

Радна үүдэнэйнгөө гохигор шэбхые өөдөн үргэбэ. Арадаа холишообо мэшээг үргэлһэн, нюргаар үндэр, хүжүүнээр хүдэлһэн хүн үүдээрнь багтажа ядангяар ороод, мэшээгээ стул дээрэ табяад: – Мэндээ! – гэжэ гараа һарбайба. Радна гарыень адхалаараа, халта залда гэбэ: шэгшынһэнь эхилээд, хоёр хургань узуураараа үгы байба.

РАДНА: Танаа юундэ танинагүйбиб даа? Яагаа орой хайшаа морилжо ябана гээшэбта?

БАМБААДАЙ: (бүдүүрхүүгээр) Таниие минии таныагүйдэ, та намайе хаанаһаа танихатнай һэм. Долсонойхи эндэ гү?

РАДНА: (дурагүйтэн) Рад-нын-хи эндэ байдаг.

БАМБААДАЙ: (шэлүүһэн малгайгаа абажа, саһыень һэгсэрсэгээгээд) Би Бамбаадай гээшэб.

РАДНА: А-а, үнөөхи Бамбаадай гэдэгынь та гүт? Дуулаһамби, дуулаһамби...

Долсон тан тухай хэлэгшэ. Та Долсоной хани нүхэр байһанта... Байһанта...

Радна зэбүүрхэмэ бодолгодо абтан, аниргүй болошоно. Дотор хубсаһан дээгүүрээ тэрлигээ хэдэрһэн Долсон таһалга сооһоо гарана.

ДОЛСОН: (улаан шарайгаа мэшэлзүүлэн) Бамбаадай аалши? Яагаа зүүдэн шэнги юм (ошо-жо гарыень барихадаа, халууханаар адхажа, нүдээ урихан болгоод, амаа жуутилгахадаад орхино). Арба гаран жэлэй саана һураг суугүй гаража ошоо һэнши.

БАМБААДАЙ: Амиды мэндэ хүлөө шэрэжэ ябабал...

ДОЛСОН: (Раднада) Хүнэй дааража ерээд байхада, юундэ пеэшэнэйнгээ ойро ошоод гозой-шоо хүмши, угайдхадаа галаа түлиш.

РАДНА: Зай, хашартай даа, бү гонгино (зартагайда гал аһаана).

ДОЛСОН: (Бамбаадайда) Байза, баруун таһалгада орожо хөөрэлдүүлши. Ши, Радна, сайгаа халаагаад, аяга табак бэлдэнэ аабзаш даа.

Долсон Бамбаадай хоёр таһалгада ороно.

РАДНА: *(хойнохоонь хараад, өөртөө)* Харыш, хогнойлдоһон яарнуудые! Намһаа холо ошо-жо байжа нюуса хөөрэлдэхөөр тиимэ һонинтой болоодхибо бы.

БАМБААДАЙ: Энэ хүйхэртэй үнинэй алтайш? Яагаа ёһорхуу юм.

ДОЛСОН: Хайшан гэхэб, тиигээд лэ һуугшалди даа. Гансаараа һуухань баһа нэгэ би-да-а... шинии орхижо ошоогүй хаа...

БАМБААДАЙ: Нюда амандаа урдань юундэ хараагүй һэнбиб?

ДОЛСОН: Танихагүйш даа. *(Радна тухай хөөрэлдэжэ дурагүй)* Холын нютагай... дархан.

БАМБААДАЙ: Ойлгосотой... *(үндыжэ, хүбэнтэй үмдэнэйнгөө хармаанда гараа хээд, таһалга соогуур алхалба).*

ДОЛСОН: Зай, шимни, тэб гэжэ тэнгэриһээ буушаһандал, хаанаһаа бии болошобош? Һонин һорьмойгоо хөөрыш даа.

БАМБААДАЙ: Хожом үрдинэ бээб.

Гурбуулан столдо һуужа, сайлаһан нэрэ зүүбэд. Бамбаадай Радна хоёр хэрэлдэһэн эрэ тахьяа-нуудтал, хоорондоо хүлээлдэн, үгэ хүүр хэлсэбэгүй. Хюһагдаагүй һахалтай Бамбаадай тахатай ва-ленкануудаа тайлаад, хүбэнтэй үмдээ, хуушан солдат самсаяа тайлангүй, наагуурхи орон дээрэ дахаар хушаад, бүхөөр унташана.

УМГАА АЮША: *(гэрэйнгээ үүдэ забһартуулаад, толгойгоо бултайлгажа, шагнаархан хараа-шалһан Долсондо)* Долсон гүш даа? Юрэдөө энэ Радные шамда тушаажа үгэхэ гэхэмни, орой-доо орожо үгэнэгүйл. Урдань иитэрээ уудаггүй Раднашни иимэ харанхы һүни һогтуу юумэн тэмтэржэ, унажа ябаһадань, дайралдажа асарбаб. Юундэ сугтаа уугаашадынь һогтуу хүниие хүр-гэжэ үгөөгүй юм. Газаа унашоо хаа, одоол халаха байгаа. Үбэлэй һүни ута.

ДОЛСОН: *(дурагүйтэн)* Юундэ һайшаа болоод энээниие асараабши? Зууража үхэхэ харгыгаа бэдэрхэдээ, хара архи залгяа гүбэ. Хэн шүдхэрынь энээндэ архи уулгаа юм? *(Раднада)* Энээнһээ хойшо энэ руу һогтуу галзуу ерээд үзэлши... миил, миил үһэ зүһыш хуу зулгаажархихаб! Шамтай шамшьегүй... Юу бэгзыгээд һуугаабши? Оро! Бодо, бодо! *(хэды еды үдхэлхэдэнь, Радна дуу гаранагүй).*

УМГАА АЮША: Долсон, нэгэ бага аргаалыш даа. Харанхы һүниин зоргоор хараал шэрээл бү табиш! *(Долсон Радные үрсэгэнүүлнэ)* Радна бодоод лэ архи намнадаг, уудаг һэмбы! Нүгөө гар-һаань бари, тэлээд оруулая.

ДОЛСОН: *(зубсаагайнга хормойе сэлээд, булсагар гуяа харуулан, үргэжэ ядаад)* Хая саашань, даарахадаа ороно аабза *(гэрэйнгээ үүдэ хаб-яб хаагаад орошоно. Радна хойнохоонь даб гэжэ мүл-хиһөөр хэрэлсы өөдэ гаража, тэмтэрэн найгарган, гэртээ ороно).*

УМГАА АЮША: *(толгойгоо һэжэржэ)* Хоорондоо мухалыатай хойр хаш даа *(харина).*

Һогтуу Раднын ороходо, Долсон тэрэниие харахаар бэшэ юумэн ушаагайнгаа амһарта һуу-жа, ушааг соо һүнэжэ байһан согуудые хабшагаараа худхана. Радна үүдэ ороһоор, пиршаганатар хоолойгоо татан, малгайгаа абажа шэдэжэрхинэ.

ДОЛСОН: *(ууртайгаар)* Юундэ малгай толгойгоо зүгэлхысэ шэдээ хүмши, али малгай-даа хороо гаргаба гүш? Хубсаһаа хара даа: хуу саһан. Болёол байнаш даа. Хадаһаа һолжорһон үхибүүнһээ доро болошоод ябаха.

РАДНА: *(хүлөөрөө шала дэбһээд, мүргэдэг бухадал хүлээн, һүхирбэ)* Хүрөө, хүхэ эмэ!

БАМБААДАЙ: *(баруун таһалга соо хубсаһатайгаа хэбтэһэнээ, өөртөө хэлэнэ)* Долсоной бэээ баряагүй һаань, шууян гарахаараа гарахань. Раднын элдэбхэнээр аашалаа һаань, бажуужархи-хада, небось, мэдэхэ. Туршаг даа, шамайе. Миил бүтүүхэн гүбээд хаяхаб.

Радна дэгэлээ тайлажа хаяад, шуһаа татан, алахаяа маряажа ябаһандал, нюдээ үзүүрлэн, хоёр нюдаргаяа адхан, Долсондо аалихан дүтэлбэ. Долсон дала мүрээ хабшагануулан, гартаа ба-риһан хабшагаа энеэдэтэйгээр далгашуулан уйлаганашаба. Хабшагынь абажа, шаажархиха һанаа-тай забдахын тэндэ, баруун таһалгын үүдээр гаража ерэхэн Бамбаадай хоёр алхахдаа Радна дээрэ арсаландал буушаба. Бамбаадайн хүндэ нюдаргыё даангүй, һүбээ руугаа мундуугаар буулгуулан Рад-на хажуу тээшээ алдалшаба. Үхибүү үргэхэндэл, Радные гар дээрээ абажа, орон дээрэнь абаашаад, хирмэдэхи хутагыень абажа орогүй шэдээд, дэхээр гарнуудыень шангаар уяжархёод, юунээшье бо-лоогүй юм шэнги, орондоо ошожо хэбтэхынгээ урда Долсондо захиана:

– һайса унтаһан хойнонь тайлажархёорой.

Үглөөгүүр. Раднын һэрихэдэ, зүүн таһалга соонь Бамбаадай Долсонтойнь хөөрэлдэнэ хэбэртэй. Ороходонь, эдээлжэ садаһан хоёр милайлдажа, үгэ дуугүй. Хэнииньшье Радна тээшэ харабагүй. Дулсан шүдээ зуруулай модоор шэгшэлнэ. Бамбаадай стул дээрэ ядайнхай, налагар

юумэн үбсүүндээ мантан нюдартатай гарнуудаа хэрээхэлэнхэй, хүлөө урагшань жиижэрхёод, уруугаа хараад нууна. Радна ошоожо, хайнагташаһан хүйтэн уһа толгойдоо адхажа, нюураа угаа-на. Удаань орон дороһоо модон хайрсагаа гаргажа, досоонь хубсаһануудаа, бэлэй, малгайнуудаа оложо хээд, үгэшье хэлэнгүй гэрһээ гарана.

ДОЛСОН: *(хард бодожо, үүдэнэй урда захата үлгөөтэй зубсаагаа хэдэрээд, хойноһоонь гаража, харшын үүдэнэй уяа тайлажа байһан үбгэндөө)* Элдэбээ гарангүй, ажалдаа ошохоёо мэдэ! *(Хайрса-гыень шүүрэжэ, һөөргөө табилба)*.

РАДНА: *(зуудаг нохойдол ярд гэбэ)* Нунаажархёогүйдэм орхи!

ДОЛСОН: Яагаа үхэхэмши, хала саашаа *(хайрсагтайнь орожо, гэрэйнгээ үүдэ хааба)*.

РАДНА: Хара үлэгшэн дааһаа! Хүзүүем унаад нуухам гэжэ ханаа гүш?!

Уур сухал дундаа газаашаа гэххэлшэнэ.

Гэр соо Бамбаадай Долсон хоёр.

БАМБААДАЙ: Долсон, Радна иихэдээ хайшаа ошобоб? Юушье дуугарангүй гарахань юуб? Али ши бидэ хоёрые хамтаршаба гэжэ ханаа гү?

ДОЛСОН: Өөрөө ямар хүсэлэнтэй манайда сэхэ ерээ хүмши? *(Үхэнһөөнь доошоо унажа, хоо-лойдонь бойлторголдошоһон пулаадаа абажа, хадаһанда үлгэбэ)*.

БАМБААДАЙ: Балмасууда орохогүйем мэдэнэш... Теэд ондоо хэнээдэ оробо гээшэбиб? Ма-гад, шамайе гансаараашье аалам гэжэ ханаа хэм.

ДОЛСОН *(алыханаар)*: Минии гансаараа байгаа хаа, яаха хэмши?

БАМБААДАЙ: *(дурагүйтэнгээр)* Зэ гэжэ даа, мэдэнэгүйб.

ДОЛСОН: А-а, мүнөө яахабши?

БАМБААДАЙ: *(алаярхуу гэтэнги нүдэ руунь хараад, хүндөөр ханаа алдажархина. Нилээд удаан бодолдо абтаад нууһанайнгаа удаа бодоод, ябасагаажа)* Долсон, би анханда тэнэгшэг яба-хадаа, шамда хэшхэлтэй хэм. Мүнөө, дуулана гүш, хүйтэршооб. Хуу юумэн худал, хооһон гэжэ тоолодог болошонхойб. Дайнһаа бусаагүй хаа, холо дээрэ байгаа. Үхэл абаагүй ха юм, абаагүй... Теэд яахабши, энэ амиды ерээд ябаналби даа. Амиды ябаһанайм үрэ бии юм гү? Хамаг юумэн намда хамаагүй болошоо. Ши Раднатайгаа нууха ёһотойш, би энэ гэнээр ябахаб. Адаглажа, шүүжэ үзэхэдэм, ши балай хубилаагүй хэбэртэйш даа.

ДОЛСОН: *(тоһондо аһаһанай галдал дүрд гэшэбэ)* Тиимэ гүш? Яа гээбши?.. Һэ! Би хубилаа-гүйб, хубилхашьегүйб. Бурханһаа ямар табисууртайбиб – тиимэл ябахаб! Хамаагүй гэнэш!.. Ха-маагүйл болошоһон хадаа нэгэшье бэшэг намда бэшээгүйш.

БАМБААДАЙ: Түрмэдэ ороһомни... шинии садаха гэдэхгүй хобдог сэдхэлһээл ехэнхинь болоо бэлэй...

ДОЛСОН: Өөрөө архи ууһанаа, амаараа гаратараа шэхэхэнээ мартаа аалши?

БАМБААДАЙ: Иигэжэл хэлэхэ хүнши даа.

ДОЛСОН: Би шамайе һамганһааш халгаһан, үхибүүнһээш таһалһан, үри шэрэдэ унагаа-жа, түрмэдэ оруулһан хүншни боложо һүүлэй һүүлдэ халахамни гү? Теэд харюугаа абыш! Би энэ гэнээр үбгэнһөө халаад, шинии түлөө толгойгоо үгэхэб!

БАМБААДАЙ: *(намдуугаар)* Үгы даа, шинии толгой намда хэрэггүй. Өөрынгөө тархи шаа-һан руугаа шаагаад халаа хаамни дээрэ.

ДОЛСОН: Би хэлэхээ хэлэбэб. Өөрөө мэдэ *(баруун таһалга руугаа хондогод гээд орошоно)*.

БАМБААДАЙ: *(хойноһоонь)* Юу хондогшообши? Намда ондоо бодохо юумэн үгы.

ДОЛСОН: *(хашихарна)* Тиигэбэл, тонил гараад!

БАМБААДАЙ: Бү бадаша! Би шамда нохой бэшэб.

ДОЛСОН: Амыем үдэхэ гээ гүш? Тулажа ерээ хаа, шамда хараалаа хүргэхэб!

БАМБААДАЙ: Яагаа аймшагтай юмши.

ДОЛСОН: Бү ёсхогонолши даа!

БАМБААДАЙ: *(даруугаар)* Хубиингаа хэрэг шиидхэтэрни гэрһээ бү үлдэ, зай? Би та хоёрто һаалта хэхэгүйб. Түрүүлэгшэтэй хөөрэлдөөд, үлэхэ хаа, үлэхэб, ябаха хаа, ябахаб.

ДОЛСОН: *(алидангаар)* Яанаш, шинии дуран...

Боро хараанай таһаржа байха үе. Колхозой түрүүлэгшын кабинет. Гэлэг Гармаевичай гара-хаяа нуутар оодон хонин дэгэлтэй, шэлүүһэн малгайтай үндэр хүн үүдээр оробо. Үгэгүй үүдэндэ зогсоходонь, миисгэй нүдэдынь ялас гэжэ, хүйтөөр халтирба.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: *(урдаа табиһан дэнгээ ехэ болгоод, гараараа нүдээс һүүдэртүүлэн ха-раад)* Энэм хэмши даа? Зүб таниба гүб, али үгы гү, Бамбаадай бэшэ бээш?

БАМБААДАЙ: Тиимэ... Нюдэнтнай хайн зандаа байна. (*Ерэжэ гарыень шангаар адхаһан хойноо стул дээрэ лабхайса нуужа, малгайгаа абаад*) Танихагүйнь гээшэ гү гэжэ ханаалби.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Хүрэжэ ерэбэ ха юмши даа (*үбэрһөө алишуураа гаргаба*).

БАМБААДАЙ: Амиды мэндэ газар гэшхэжэ ябабал, нэгэтэ нэгэл нютагаа тэхэригдэдэг байна.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Зүбынь аргагүй даа (*гааһаяа носоогоод*), үнихэнэйш харагдаагүйш.

БАМБААДАЙ: Сагай ябаса түргэн байна даа. Та урданайхидаа ороходоо хураггүй үбгэрөө байнат. Бишье баһа (*һанаа алдаад, һайса бууралтаһан толгойгоо эльбэбэ*).

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Хүлһөө буушоогүйхэн гээшэ гүб даа. Шадалаараа үшөөл холжорогдоно. Теэд яахабиш, иимэ сагта гэрэй оёрто нууха гүш. Эрэшүүлэй дууһан дайнһаа бусаһан хаа, дала гарашаһан би юу хэжэ хүндэлэндэ хүлөө табилсаха бэлэйбиб.

Бамбаадай махорка гаргажа, бүдүүнээр орёогоод, шэлтэй дэнгэй амһарһаа носообо. Даахидал няалдаһан үһэниинь үнинэй абхуулагдаагүй, һамнагдаашьегүй. Зурагар зурагар уришалаа нууһан бүдүүн улаан хүзүүниинь үнихэнэйшье угаагдаагүй, хара. Баруун хасар дээрэхи ирбагар шархань нюуртань хүрөөтэй зэрлиг шэнжэ оруулна.

БАМБААДАЙ: (*махоркаёо хоросогоожо, утааень хушуугаа жомбойлгожо үлээгээд*) Дуулааб. Олон хүн һалаа байна даа. Хэдыхэн лэ хүн бусаа.

Дуугай байдал тогтоно.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Шиниимнай бусаһан хайн байна.

БАМБААДАЙ: Тиигэжэш ханаһандатнай болоо даа. Сэхыень хэлэхэдэ, Гэлэг Гармаевич, бишни ябахыень ябааб. Түрмэдэ нуугааб, дайнай дари унхидааб.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Түрэнһэн нютаһаа үлүү хайхан нютаг олдодоггүй юм. (*Түрүүлэгшэ бодожо, хуушан шалынгаа хахинатар хойшо урагшаа алхалба*). Бишье партизан болоод, шинии эсэгэтэй Үдэ, Шэтээр зайжа, ондоо нютагуудаар ябахадаа, энээн тухай яһала шэбшэһэн байхаб, нүхэр. Хэнэйшье бэе ганса. Хараасгайн дальбараашье уурхайгаа оложо тэхэридэг юм.

БАМБААДАЙ: Тэндэ ябахадаа элдэб юумэн тухай бодомжолооб. Хэндэ хэрэгтэйбиб?.. Намһаа хүйтэрһэн һамга, үхибүүндээ гү?.. Мүр нэгэн гээд, зайхаяа шийдээ һэм.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Тэрэш буруулхуу бодол даа (*Гэлэг Гармаевич стулдаа ошожо нуугаад, гaaһаяа үбэртэлбэ*).

БАМБААДАЙ: Ондоогоор яаха байгаабиб?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Ухаархуу хүн аад, төөрёо байнаш. Ядахадаа эсэгынгээ алтан нэрэ ханаха байгааш... Зон нютаг тухайгаа хөөрэлдэнэбди, бодоод үзыш, нютагайшуулай дурасхаал гээшэ нангин юм лэ. Шамай мартаха гэжэ ханаа гүш? Хэды үгы болоошье һааш, уг унгарш хэлсэжэ, һай мууеыш ханажа ябахал. Зүб бэшэ гү?

БАМБААДАЙ: Тэрэшье зүб.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Юу хэлэхэб, хүнэй наһан гээшэ аргамжа томоһонтой адли бэшэ, орёо ха юм даа. Алдуу хэдэггүй хүн үсөөн бэшэ юумэгшэ... Нэгэндээ нэтэрхэ хэрэггүй. Хүн нэгэ үдэрөөр нуудаггүй, үглөөдэр тухайгаа бодохо зэргэтэй. Би шамда хургаал заахаяа һананагүйб. Ойлгог гэнэндээ хэлэнэм...

БАМБААДАЙ: Голынь харбабат, Гэлэг Гармаевич. Төөришөөд лэ ябагдана гээшэ.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Нютагаа бусаһан хадаш, хэхэ юумэн захаһаа байха. Зобохо юумэн үгы (*бодожо, тон өөрын хүндэл мүр дээрэнэ гараа табиба*).

БАМБААДАЙ: Мүнөө дээрээ хотонһоо холошог, сүлөө газарта хүдэлдэг хаа, зүйтэй байгаа.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Адуунда орыш.

БАМБААДАЙ: Мүнөө хэн адуушан бэ?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Боролдой. Тэрэниеш һаалишан болгохобди. Үглөөдэрһөөш ошоходо болохо.

БАМБААДАЙ: О-о, хайн даа, Гэлэг Гармаевич. (*Бодожо, малгайгаа үмдэбэ*) Үглөөдэртөө ошохоб. Удаарһанайм юуб.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Би шамайе морёороо хүргэжэ абаашаад, Боролдойе абаад ерүүжэм. Мүнөө манайда ошожо, хөөрэлдэжэ хоноё.

БАМБААДАЙ: Хуушан буусадаа гүт?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Үгы, үгы (*сонхоор урагшань заажа*), эндэһээ гурбадахи гэр.

БАМБААДАЙ: А-һа-а! Ойлгосотой. Ерүүжэм. Мүнөө бага хажуу тээшээ ябаад ерэхэм. Хэрэг бии.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Заатагүй ерээрээш. Хүлээжэ байхабибиб даа.

Харанхыда хоёр тээшээ таһаржа, Бамбаадай Долсонойдо орхиһон юумээс асархаяа ошоно.

БАМБААДАЙ: (*ошожо ябахадаа, досоогоо*) Һамган, хүбүүн хоёр тушаамни Гэлэг Гармаевич юу хэлэгшэ ааб гэжэ хүлээһэмни, тэрэмни партизан лэ хадаа партизан, юушье хэлэбэгүйл.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (досоогоо) Бамбаадайн өөрөө эхилээгүйдэн, Балмасуу намган, Гонгор хүбүүн тухайн арбан шүдэ хам нуубаб даа. Гэртэм ерэхэдэн хөөрэлдэнэ бээбди.

Адуушанай багахан гэр соо Боролдой, Гэлэг Гармаевич, Бамбаадай гурбан. Пеэшэн дээрэхи тогоон соо бүхэли мяхан бусална. Баруун наар дээрэ даха, хүнжэл хаяатай. Доогуурнь – тоног зэмсэг. Урда ханын бишыхан шагаабари доро эдеэлхэ стол, нэгэ гонзогор хандали табяатай.

БОРОЛДОЙ: (тогоотой мяхaya стол дээрэ абаашажа табиха зуураа) Нуужа мяха эдигты.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Намда нэгэ аяга халуун сай аягала даа.

Хандали дээрэ ошожо нууна. Бамбаадай дэгэлээ тайлажа хаяад, хармаанһаа донгороого гаргажа, түрүүлэгшэтэй зэргэлбэ.

БОРОЛДОЙ: (түрүүлэгшэдэ сай аягалаад) Шонно олошороод, айдахатай болоод байна. Тугаархана үглөөгүүр нэгэ даагыем халгаажархёо. Орой, хараһаар байтарни.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Хараһаар байжа, хайшан гэжэ татуулбаш?

БОРОЛДОЙ: (түргэдүү хүн) Нү-ү, юу хэлээ гэшэшт. Бузар булай нэтэрүүнүүд лэ. Шононуудай бии боложо, улилдажа эхилхэдэ, адуугаа монсогойлжо, хорёодонь оруулаад, түүдэбшын дэргэдэ хахижа хонодог болооб. Хоёр-гурба хонобо даа, таба-зургаан шонно үдэр болотор хорёомой тойрожо улилдаа. Дүтэлхэдэн нохоймни борохо хусахaya болишоно. Сагаагаараа айнал: нүүлэй хабшаад, гангинажа, нам руугаа хаража эхилнэ. Буу хүргэхэдэл зайлаа холодоо болохо юм... Эдэ баригты (эрэшүүл абяагүй эдэлэн, шагнана, Боролдой дажаганана). Амиды хүнүүдтэй уулзаһандаа баярлаад, битнай саашань хөөрэхүү... Адуугаа хорёоһоонь гаргажа туужархёод, сайгаа уужа үрдегүй байтарам, нохойм ойм тоймгүй болошобо. Буугаа абаад, мориндоо мордоол нэм. Гурбан азаргамни хүрэгөө суглуулжа үрдинхэй, тэнэг даагыемни гурбан шонно доошонь зурьса намнажа орошобо. Дээрэ дээрэнхэнь буу хүргэжэ, уданшьегүй ошоо нэм. Юун байхан даа, даагыем даражархиһан байгаа... Ехэ хурдан, зээрэг, тарганшье дааган юм нэн. Гэлэг Гармаевич, иижэ байха болоо хаань, яаха хээхэ хүн гэшэшиб?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (Бамбаадай тээшэ эрьед) Бамбаадай, снайпер ябаһан, газар уһаа мэдэхэ шамда заабаришье үлүү бээ. Тэрэ шононууд нэеыень эрьехээ ерэхэ байха...

БАМБААДАЙ: Найн буу хэрэгтэй байгаа. Таба хүрэдэг. Мүн хабхаан занганууд, хоро моршье хаа ...

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Олохобди. Би аймаг ошоходоо, һаын үдэрнүүдтэ асаржа үгэхэб.

БАМБААДАЙ: Хэлсээ юун байхаб. Хороохоороол болохоб. Найн моритой хаа, моринойнгоо гүйдэл дундаш духын хонхойлгохо нэм.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Боролдойн борогшон - гүйгөөшэ нэрэтэй юм. Хүгшэрэд гэшье хаа, дүршэлтэй, хурдан, найн байха. Тиимэ бээ? (дэмжүүлхэ хүсэлтэй Боролдой тээшэ эрьед).

БОРОЛДОЙ: (ойлгоогүй, гайхахыса гайхашоод, хоёр эрэшүүлэй гэнтэ сэхээр, хэлсээтэй юмэндэл хөөрэлдэжэ ороходо, амынь гэтэшоод, дуугай байһанаа) Мориео үгэжэрхёод, өөрөө яаха хүнбиб?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (энегээд) Бамбаадай адуушан болохо.

БОРОЛДОЙ: (угаа хүжюутэй болоод) Юугээ хэлэнэт даа. Тиигээ хаа, ехэл болоо гэшэ. Ганса энэ шонын уляанһаа зүрхэм амаараа гарахaya һанана. Ямар ажалда орохобиб?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Үглөөдэрһөө үнэндэ орохош. Дугданай намган хүндөөр үбшэлөөд, хаалишад хааха үнэдынь хубаажа абаад байна.

БОРОЛДОЙ: (хүхибэ) Юу хэлсээн байхаб. Ябаал гүби.

Бамбаадай хүлэртэрөө эдэлжэ сайлаад, тоһотой гараа угаабашьегүй, үүдэнэй можодо үлгөөтэй холшообо аршуулаар гар нюураа аршаба.

БАМБААДАЙ: (түрүүлэгшын ябалгандаа түхээржэ, бүһээ заһажа байха хирэндэ һануулна) Гэлэг Гармаевич, бү удааруулаарайгтыл даа.

БОРОЛДОЙ: Бүһэтэй хүнэй бии болоо хада шононууд үсөөрхэ ёһотой.

Боролдой юу хээгээ монсогойлоод, түрүүлэгшэтэй зэргэлжэ, хашабаа шарга дээрэнэ нууба.

Балмасуу гэр соогоо юумэ оёхоёо нүдэндөө шэл зүүһэн, хүлэмхи дэнгэй гэрэлдэ зүү һабагшалжа нууна. Хобхо хүрэнэн шарайтай Гонгор ороод, нүдөө хурсаданхай, пальтогоо тайлажа, ууртайгаар хаяжархина.

БАЛМАСУУ: Хонтоор ошоод ерэбэ гүш?

ГОНГОР: Тиигээ (хуурайшагаар харюусаад, стул дээрэ хүндөөр нуушана. Бодолгото болоһон зандаа бодоод ошожо, халуухан хүтэй сай аягалаад, адыар дээрэнхэ айрһа абана).

БАЛМАСУУ: Яатарая ханаата болонош, муха?

ГОНГОР: (нэгэ хэнэг абяагүй нууһанай нүүлдэ) Эсэгэмни юундэ нютаг нугаяа бусадаггүй байгаа гэшэб?

БАЛМАСУУ: Мэдэнэгүй без-э сааш. Түрмэ яама эдлээд, толгойгоо эдээ юм аалам (*дуулахаш дурагүй хэбэртэй гараараа зангажархина*).

ГОНГОР: Толгойгоо эдээш үгы. Амиды...

БАЛМАСУУ: (*урагшаа дүхэд гээд*) Амиды?! Хаанаһаа дуулабаш?

ГОНГОР: Бамбаадаймнай нютагаа бусаа, үдэшэ намда орожо ерээ гэжэ Гэлэг Гармаевич хэлээ. Үглөөгүүрнь өөрөө абаашажа, адуушанаар оруулаа.

БАЛМАСУУ: Хари, хаядаа зүмни татаа юм. Юун бологшол ааб гэжэ бодоо бэлэйб. Энээниие дуулаха гэхэн байгаа ха юмбиддаа. (*Тоомжогүйгөөр*) Мүнөө болоходо, Бамбаадай манда хэн бэ даа. Гуламтыемнай тахилсажа үргэлсөө харалсаа бэшэ. Үтэлхэ тээшэ үхи хүбүүн, нютаг нуга та-тадаг юм гэлсэгшэ. Тэрэл болоо бэшэ гээшэ гү (*зүүн гарайнгаа гурбан хургаар сабиргайгаа нюхаба*).

ГОНГОР: (*хөөрэлдөөгөө хизаарлахаяа шалтаг оложо, үндыбэ*) О-о, түлээгүй алтайбди.

БАЛМАСУУ: Түлээнээр носолдожо, үбшэн бээс бү хэдэрээ даа.

ГОНГОР: Эжы, бү зобогты-ы, бараг болооб, дахин эмнигыг хургажархихаар.

БАЛМАСУУ: (*мэдээ алдаба*) Ү-ү татай даа. Юу хэлээ гээшэбши? Юрэдөө, хэнэбэгүй гээшэ гүш? Үхөө һаа, намайгаа алажа хаяха һэнши... (*һууриһаа бодожо*) Зай, бишье галгихам даа, һаруулашта хонинойнгоо харуулда ошохом.

Эжынь гаража ошоно. Гонгорой хубсалаад, түлээгээ хахалхаяа гараха гэжэ байтар хэрэлсы дээрэ хүнэй түбэрхэ дуулдаад, шааль пулаад бооһон Лидия Шараповна үүдэ тоншоод, орожо ерэнэ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Сайн! (*хара валенкынгаа саһа үүдэндэ хэбтэһэн хамуураар унагааба*).

ГОНГОР: Сайн, наашаа һуугты.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (*бээлэйгээ абажа, стул дээрэ һуугаад*) Би үбшэнтэнөө эрьежэ ябанам даа. (*Гонгорой шарай адаглангяар хаража*) Бээтнай хэр бэ?

ГОНГОР: Гэмгүйб. Үбдэхэ юумэн бараг болоо.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (*энеэбхилээд, мэлмэн хара нюдээс ялалзуулан*) Гонгор Бамбаевич, да-хин эмнигыг хургахаяа болибо аабзат даа?

ГОНГОР: (*эридшээгээр*) Эрэ хүн аад, моринһоо холодохо гэжэ яахабиб. Юу хэлээб гэжэ хэлэнэ гээшэбта, Лидия Шараповна?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (*наадалһаншагаар*) Таниие иимэ сухалтай хүн гэжэ һанаагүйлби. Би хорино бэшэб... Юрэл энэ ажалымни уялга ха юм.

ГОНГОР: (*аягүйрхэжэ, нюдээс хултагашуулан, байд гээд*) Хүлисыт даа... дайн... энэ шарха... контузи... хажуугаар...

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (*Гонгорой урдаһаа сэхэ харан, толгойгоо дохилзуулан*) Зүб даа, хатуу дайн хүниие шэрүүн болгоно. (*Байн*) Эжытэйгээ байдаг гүт?

ГОНГОР: Тиимэ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Эрьежэ, үзэжэ ябадаг хүн хадаа эжыетнай һайн мэдэхэб даа. (*Гүрэмэл үһэтэй толгойгоо зохидхоноор үрөөһэн мүр руугаа нэнгүүлэн*) Һайн эжытэйт, урихан... Танай эжыг харахадаа өөрынгөө эжыг һанаадхидагби.

ГОНГОР: Танай эжы хаанаб?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Городто.

ГОНГОР: А-а. Иигэжэ үдэшэндөө гансаараа айлнуудаар ябахадаа, нохойнуудһаа айнагүй гүт?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Нохойнууд яаха һэм. Танидаг болошоо хэбэртэй... (*Бодоод*) Баяртай...

ГОНГОР: Би таниие хүргэхүүб. Болохо гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Үгы, үгы, хамаагүй, һанаагаа бү зобогты.

Гонгор пальтогоо бариһан зандаа үлэнэ.

Гэр соогоо Балмасуу Гонгор хоёр. Балмасууу пеэшэнээ түлинэ.

БАЛМАСУУ: Үсэгэлдэртөө тиимэ орой болотор хаана ябабаш?

ГОНГОР: Адуунай байра ошооб.

БАЛМАСУУ: (*шэрэмэйнгээ гарьха абанан аад, уһатай горшоогоо бариһан зандаа зогсошобо*) Тэрээ руу юугээ бэдэрээ хүмши? Эсэгэтэйгээ уулзахаяа ошоо гүш?

ГОНГОР: Үгы даа. Халтар эмнигээ хургажал һалааб, шаргада оруулаабди.

БАЛМАСУУ: Эсэгэтэйгээ гү?

ГОНГОР: Үгы. Ута Дамбатай.

БАЛМАСУУ: Юугээ хэлэнэш даа, шальпадха! (*Сад-няд сукхалаа хүрөөд*) Яажа хэнэнэгүйбши? Эмнигыг хойшодоо бү хурга гэжэ хэлэжэ хэлэжэ табяа хамнайб. Хүнэй үгэ дуулаһаншни алим бэ? Толгойгоо зальгихаяа һанаа ха юмши даа!

Умгаа Аюша ороно.

УМГАА АЮША: (*мэндээшье хэлэһэн юумэгүй, энэбхилэн, сэб сэхэ Гонгорто ерэжэ, гарыень адхажэ*) Шадааш, хүбүүмни. Нагасаш ехэ баярланаб (*мүрыень хэды еды альгадаба*).

ГОНГОР: Хараа гүт? Хэр бэ?

УМГАА АЮША: Иимэхэн (*баруун гарайнгаа барбаадайе ёдойлгобо*). Хүсэн гээшэ тэрээндэш биил байна. Одоол түлээ шэрэхээр. Юун гэжэ һананаһ, а-а?

(*Гонгорой харюусахые хүлээнгүй*) Сээжэрхүү, хүл гуянь мундуу муяа, юрэдөө, хоёрш шарга түлээ һэмш гэнгүй дааха ха.

ГОНГОР: Наһаа хүсэжэ һагсайшаһан эмнигүүд адуун соо олон харагданал һэн.

УМГАА АЮША: (*маһалзаба*) Дууһыень һургаха саг ерээ. Хүн гээшэ эд болохо зөөриее тахяад, хараад һуудаггүй юм.

БАЛМАСУУ: Зай, энээгээр хүрөө. Үхэн алдаһаниинь багадаа һэнби. Аюша, хажууһаа шинии тухирха, зааха юумэн үгы.

УМГАА АЮША: (*урдаа оруулхаар бэшэ*) Эрэ хүн эмээлһээ халидаг лэ юм. Яшахань һэм. Энээнһээш байтагай юумэ үзөөд ерээ даа Гонгорной. Гал түймэр, һомон доогуур гарасалдаһан хүниие барихагүйш! Ши бидэ хоёрой заабари иимэ зондош тугаар гараһан тугалай тунгааг гээшэ.

Гонгор эльгэ хатажа, толгойгоо һэжэрбэ. Эхэнь баһал тогтожо үгэбэгүй.

БАЛМАСУУ: Яахадааш би түрэнһэн эхэньби! Минии хэлээ заагаагүйдэ хэн энээндэ хэлэхэ заахаб?

ГОНГОР (*үгэ ута болгоохогүйе оролдон, номгоруулна*) Эжы, зүб хэлэнэт. Ойлгоном.

УМГАА АЮША: Гонгор, халтар эмнигээ нагасадаа үгэхэ болоо хаш даа. Бишни зобонтоод байнам. Шинии мэдэхээр, зүнэг морёор ябана ха юмбиб. Урагшаа хүлөөш татахань ум-маани гэхээр... Урдань арбан харбиинха ашааш һаа, атад гэдэггүй аад, мүнөө гурбадаашье хүсэ хүрэнэгүй. Үсгэлдэр хүни тамаа үзөөб. Тэбэри хүрэхэ гозуули даахаяа болишоходонь, мулталжа хаяад, унажа ерээб.

ГОНГОР: Яахаб. Абаарайгты.

УМГАА АЮША: (*анханһаа түргэдүү нагасань һэрд бодоод, зээ хүбүүнэйнгээ гар баяртай угзраад*) Тиигэбэл энэ гэхээр тэрэ түлээ ошожо асарая.

ГОНГОР: Һаял амаа мэдэхэ боложо байһан эмниг...

УМГАА АЮША: (*эридээр таһалжа*) Хая-аа, саашань. Яахашгүй. Ёхотой түлээнэй шарга байна һэн. Дэрэ хээд лэ, дээрэнь түлээгээ ашабалнай дэбхэржэ холо ошохогүй.

ГОНГОР: Тахагүй, халтиржа, тамадамнай унагаахадаа болохол.

УМГАА АЮША: (*һалахаар бэшэ*) Хамаагүй, бү зобо. Харахаш даа. Үглөөдэртөө Хуумаан-да тахалуулуужабди. Барһаншни наһатай боложо, бэеньшье, нюдэнииньшье муудаа, юрэдөө, морёол тахалха шадалтай. Мүнөө ошоходоо, зуураа үглөө тахалуулхаар хөөрэлдэжэрхихэбди. Өөртэм бэлэн таха бии һэн. Ябая.

БАЛМАСУУ: Хашартай. Аюша хүниие амар һуулгахагүй. Зай, сай баригты.

Сайлаад, тэдэ хоёр гаража ошоно.

Дүрбэдэхи үзэгдэл

Гонгорой гэр соо бүтүү бүглүү. Хүншүүгэй үнэр. Шэрэмэй хажууда хэншьеб аяга шанага хонгиргоно, саанань хүнэй хоолойгоо заһан ханяаха дуулдана.

УХААХАН: (*ороод, шангаар*) Гэртэ хэн бииб, энэ юун гэхэн утаа уняар, хүншүүгэй үнэр гээшэб?

УМГАА АЮША: Хэн бэ даа, тэндэ?

УХААХАН: Биб, биб, Ухаахан. Пэ-эхэ даа, гэр соогоо юу хэжэ байнабта, бани шэнгил.

ГОНГОР: (*хөөрүүлжэ байһан хүеэ гаргажархиһан, бүтүүгэй саанаһаа шоглон*) Хубсаһаа тайлажа, бидэнээр бээе угаалсаха болоош.

УХААХАН: (*дэгэлээ тайлажа, үлгэхэ зуураа*) Яахань һэм, болохол даа. Яшаһан эрэшүүл гээшэбта даа, һү хөөрүүлжэ шадахагүй, хара амандаа сайханаа шанажа бирахагүй.

ГОНГОР: Пеэшэн тойрожо гүйжэ һураагүй аад, зоболонгой байна.

УМГАА АЮША: Зүбынь хэлээш, Гонгор. Нэгэ ута үһэтэй юумэ гэртээ оруулаагүйдэш болёо ха.

УХААХАН: (*дабхасуулаатай, хүүесэ носонһон сусалнуудыень тараагаад*) Пеэшэн соо энэ юун олон сусалнууды шэгэжэ, хүүюулээ гэшэбта?... (*Аюшын хэлээшэдэ харюусан*) Мүнөөмнай ута үһэтэн эрэшүүлтэй адли шадалтай болоо гээшэ, Аюшахай. Боро гэрэйнгээ богдо болоод һуухаяа болижо, зариман нам шэнги тракторист болоод, газар хахалнабди, зарим эхэнэрнүүд самолёдшье залаад, ниидүүлнэ.

УМГАА АЮША: (*зард гэнэ*) Орхи даа, Ухаахан. Эхэнэрнүүдэй эрэ хүнтэй адли болообди гэжэ үлүү ехээр гүйлдэһэнэй буруу. Дайнай шэрүүн сагта, эрэшүүлэй үгэдэ шинии тракторист болоһоншни зүйтэйшье наа, эрэ хүн хэзээдэшье эрэ хүн зандаа үлэдэг юм. Мүнөөнэй томо ЧТЗ тракторые эхэнэрнүүд эрэ хүнгүйгөөр аһаажашье шадахагүй байна бшуу даа. Ядаха сагта түлээ-гээш асаржа абахатнай асуудал.

УЛААХАН: Минии орондо трактор жолоодожо шадаха байна гүт?

УМГАА АЮША: Трактор гү? Һэ, юундэ ядахабиб. Гансал нураха хэрэгтэй юм аабза.

ГОНГОР: Хэнтнайш хэндээш хабаяа үгтэхэгүй, гайтай байнат. Нагаса, би яабашье, сэхыень хэлэхэдэ, Ухааханай тала бариха баатай болоноб.

УМГАА АЮША: Эхэнэр хүн хадань үмөөрэгшөөн болоо хүн аабзаш даа.

Гэрээр дүүрэн манарһан унин тунажа, шэрэм дээрээ табиһан сайгаа Гонгор үшөө дахин хама-расгаагаад, хайраһан хилээмэ, хэршэһэн гахайн өөхэ стол дээрэ абаашажа табиба.

УХААХАН (*гансата ханаа ороһондол*) Таанар нуугтылши (*адяар дээрэһээ аяга абажа, сай ая-галжа оробо*).

УМГАА АЮША: (*ханангяар сайгаа хороод*) Гонгор, эмнигээ шаргаһаань мулталангүй хонуулжа, үглөөдэр болгое.

УХААХАН: (*ханаа зобонгёор*) Яагаа гээшэбши даа, Гонгор. Хэһэжэ, ухаа ороогүй гээшэ гүш? Һая больницаһаа бодоһон аад, моринойнгоо хүлдэнь орожо, дайрулбал яахабши?

ГОНГОР (*«хая» гэхэн удхатайгаар гараараа зангажа*) Ёониноор зугаалналши, Ухаахан. Дайнда шархатаад, госпитальһоо гараһан хүн дайнда дахин орохоһоо арсадаггүй юм гэжэ мэдээрээ.

УМГАА АЮША: (*эндэ дахин олзуурхахаараа болобо*) Юрэдөө, хайшан гээд эхэнэр хүн эрэ хүнтэй тэнсэхэб даа. (*Шоглон татажа*) Зай, хоёр залуушуул, танда һаалта хэхэгүйб.

Ухааханай хасар улагад гэнэ, нагасынгаа наадаһые ойлгоһон Гонгор Һэг-Һэг эльгэ хатаба. Умгаа Аюша гаража ошоно.

УХААХАН: Гонгор, албанда ошохынгоо урда ши Дулматайгаа нүхэсэжэ ябахадаа сортоотой шангаар энээдэг, дуу дуулахадаашье хонгёо гоё хоолойтой һэмнайш. Үнинэй шамайе шагнаа-гүйб, мүнөө халта дуулаад үгэхэгүй гүш?

ГОНГОР: (*бодолгодо абтан, абяагүй байжа, бүдүүнээр орёһон махоркынгоо үнэһэ үлээгээд, уйдхартайгаагаар ханаа алдаад*) Дулмыемни хэлэхэдэш, залуу наһамни дахин ханагдаад, досомни уйдхартай болошобо.

УХААХАН: Хүлисыш даа, Гонгор. Үнэндөө Дулмыншни наһа бараһанда, минии нүхэсэжэ ябаһан Содбымни дайнһаа бусаагүйдэ бидэнэй гэм зэм үгы ха юм даа. Хэсүү шанга дайн байлдаан, ажабайдалаймнай асатаһан харгы хоёр иимэ ушар байдалда мание асарба ха юм (*бүтүү хугшарна*). Хэнэймнайшье һэшхэл бузарлагдаагүй, сэбэр (*дахин уруутана*). Тиимэһээ хэмнайш хуби заяагаа өөрынхээрээ шэнээр һунган шэлэхэ ёһотой болонобди...

Өөр өөрынгөө бодолдо эзлэгдэн, нилээд удаан аниргүй нуубад.

ГОНГОР: (*бээ гартаа абажа*) Ухаахан, трактораа заһажа байна гүш?

УХААХАН: (*үшөө гашуудалда абтаһаар, нюдөө аришан, хүргүйгөөр*) Олон юумэн дуталдана. Баябахайл яһала туһална.

ГОНГОР: Хоюулаабты... Үнинэй механизатор хүн ха юм даа яабашье.

УХААХАН: Тиимэ даа, тракторые табан хургандал мэдэдэг.

ГОНГОР: Яашоо һэм даа... Оройдоол хоёр трактор... Үсөөн байна даа. Гурбадахинь заһагдахагүй юм гү?

УХААХАН: Юрэдөө гайтай даа. Тэрэ Дулмын тракторта наһа бараһанһаань хойшо шадаха, шадахаһыегүй хүн нуугаад, дураараа бололдоходоо, эбдэжэ хаяа хаям...

Ондоо хөөрэлдэхэ шадал тэрэ хоёрто үлэбэгүй. Ухаахан үгэ дуугүй, аалихан гаража ошоно, Гонгор уруу дуруу юумэ һууна.

Колхозой правлени. Гонгорой таһаг соо Гонгор Умгаа Аюша хоёр.

ГОНГОР: Халаг, хурьга абалгын энэ түлэг үедэ хотон соо дэлгэрһэн хэжэг үбшэн олохон хүниие хэбтүүридэ оруулба. Гэлэг Гармаевичнайшье хүйтэ абажа, хэбтэрийн болобо. Үдэшэлэн намайе гэртээ дуудуулхадань, ошоо һэм.

УМГАА АЮША: Зай, хэр бэ?

ГОНГОР: Бэнь муушаг, ехээр ядалдаа наань, больницада оруулха болоно гүбди үшөө. Намайе уялгыем дүүргэжэ бай гэжэ ехэтэ захяа.

УМГАА АЮША: Ай жаалда. Тиийһээр түрүүлэгшэмнай бараг болохо гээбы даа.

ГОНГОР: Нагаса, хурьга абалсаха шадалтай үшөө хэн үлөө гээшэб?

УМГАА АЮША: Бодожо үзэхэдэмни, Долсонһоо бэшэ сүлөөтэй хүн үгыл.

ГОНГОР: Та хониной фермын бригадир хадаа, ажал хэнгүй гэртээ нуудаг тэрэ эхэнэрые энэ хэрэгтэ хабаадуулт.

УМГАА АЮША: *(бээлэйгээ стол дээгүүрнь шэдэжэ)* Намда тиимэ юумэ бү дурадха. Хөөрэлдэхэ гээ хаа, өөрөө хөөрэлдэжэ үзэ. Би хэлэжэ ядаагшаб. Үхибүүн гэхэдэ, үхибүүн бэшэ, үбэштэй гэхэдэ, үбэштэй бэшэ, хүнэй саана дуугарха хорон холтоһон хэлэтэй, эшэхэ нюургүй һамгантай юун гэлсэхэбши.

ГОНГОР: Дан лэ хаа, тиитэрээ нэтэржэ, нэхыгээ хэтэршоо юм гү, али үнэхөөр үбшэн юм гү, тэрэниие Хуумаанаар конторо дуудуулһамни, үбдэжэ байна гэжэ хэлэ гээд, ерэбэгүй. Хуумаан хэлэхэдэ, анханай иимэ, бэлэн мүрөөр амар нуухые оролдодог юм, наймаашан болгохо гэхэдэ, тэрээндэ этигэлгүй, нэгэтэ намарһаа хабар болотор тоо бүридхэлшэнөөр ябаа болоод, хажуугаарнь хаарта хаяжа, үзэлшэн болобоб гэжэ хүнүүдые зобоогоо гээ.

УМГАА АЮША: Һай даа, мэдэхэ байхаш даа. Ганса Раднын бэшэ, амитан зоной арһа мяха шуулаһан яндан!..

ГОНГОР: Раднахайһаа юумэн дуулданагүй гү?

УМГАА АЮША: Дууланагүйб даа. Урдань нэгэ халаа боложо ошоһон аад, уданшьегүй һөөргөө бусажа, Долсонтойгоо ниилээ һэн. Эльбэ жэльбэтэй гэргэн юумэ агша гү, эрэшүүлые эбэртээ оруулжа, эльгыень татахадаа, аймшагтайхан бшибы даа.

ГОНГОР: Зай, би тэрээнтэй өөрөө хөөрэлдүүжэб. Нагаса, үсэгэлдэр һужаагаар ябажа, сомогдоһон хүринүүдые бултыень шалгажа ерээбди. Үмсын үнээд орожо ультиргэнэ, эдинэ. Үбһэмнай юушгүй бага байна. Хубаариинь оложо, хэм соохоһонь гамтайгаар хонидтоо үгэхэ болоолди даа. Би Үндэр Дамбада һургуулиингаа үхибүүдээр хуһанай мүшэр хухалуулжа, малда эдюулхэ тэжээлээр туһалхые хэлээб, туһалхабди гээ.

УМГАА АЮША: Зай, тэрэ ехэл һайн гээшэ.

Гонгор Долсоной гэрэй хорёогой үүдэ нээжэ ороод, шэбхэдээтэй үүдые нь тоншобо.

ДОЛСОН: *(орон дээрэлхэ)* Хэн ба-а?

ГОНГОР: Нээгт! Үдэр дунда үүдээ шэбхэдэхэ гэжэ яшааһан зомта?

ДОЛСОН: *(пулаадаа толгойдоо уяад, зубсаагаа үмдөөд, үүдээ нээбэ. Нюдэниинь хёлогор, үзэн яданги)* Нуугты тэндэ.

Үнэхөөр үбшэлһэн хүнэй түхэлтэй байхадань, Гонгор уур сухалтай ерэлһэн аад, бээ барид гэбэ. Зорёолно гү, али ходо шимэ гү гэжэ ойлгожо ядаад, махоркаёо орёожо, тамхилхаяа түхээрбэ.

ДОЛСОН: *(ярд гэнэ)* Ханяжа хахашоод байнаб. Утаа эндэ бү гаргал даа.

ГОНГОР: *(орёохон тамхияа таз руу шэдэжэрхөөд)* Ехээр үбдөө гүт?

ДОЛСОН: Ехэ багыень хэмжүүрээр хэмжэжэ үзөөгыб. Оронһоо холо ошожо шадахагүйдөө ямар гээшэбиб? *(Ошоод, орон дээрээ дээшээ хараад, һэнгэргүй хэбтэсгээнэ)*.

ГОНГОР: Бэынгээ дан муу хаа, больницада орыт.

ДОЛСОН: *(үндыжэ)* Яатараа намда һанаагаа зобошобо гээшэбши, ихэдээ? *(Мэхэтэйгээр, янгуушаагаар, һанаатайгаар)* Тиимэ бэрхэ, шадалтай юм хаа, орон дээрэм ерээд намда арга хыш...

ГОНГОР: Эмшэнэй газар байна ха юм даа. Хүргүүлээд үгэхэдэ болоно аабза.

ДОЛСОН: Хотоной зоние дууһыень больниис руу шэхэхэ болоо хаа, хаанань багтаха юм.

ГОНГОР: Танай хойноһоо харууһалха хүнэй үгы хада хэлэнэб даа.

ДОЛСОН: Муха, бү зобо. Шинии түрэлһэн эсэгэ олохон жэлдэ хойноһоом харууһалһан байха. Мүнөөшье хэлээ һаам, халзаржа эхилһэн толгойгоороо хана мүргэжэ болохо.

ГОНГОР: *(стол наярса шаажархиба)* Хүрөө! Түрэлһэн эсэгынгээ яажаш байхадань, би харюусаха бэшэб! Тэрээн тухай намда бү хэлэгты.

ДОЛСОН: Муха, шуһа мяханһаань таһарһан мяханииньби гэжэ мэдэ. Түрэлһэн ганса хүбүүниинь аад, түмэр шүдэ харуулжа байһанай хэрэггүй, нүгэл шэбэл. Теэдшье үндэгэн тахяагаа һургаагүй гэжэ зүбшье хэлсэдэг гээшэ *(хүйтэнөөр хос-хос энегээд абаба)*.

Сухалдажа, ёржогоножошье нуугаа һаань, зөөлэхэн сагаан арһатай үнжэгэн нюурынь, зуражархиһандал тэгшэхэн һамарынь, эрэшүүлдэ эрхэлжэ сададаггүй жомбогор уралынь тэрэл түхэлдөө. Гансал ульһагүй, аяар холо ялалзадаг хүйтэн мүшэндэл нюдэниинь шоо үзэнгээр гэтэнэ.

ГОНГОР: Би эсэгэ тухайгаа тантай хөөрэлдэхээ ерээгүйб. Та хоёрой яалдажаш байхада, намда мүнөө хамаатай бэшэ. Ерэлһэн хэрэгни танда һэн *(хоолойгоо заһасагаба)*.

ДОЛСОН: *(енгүүтэйгээр)* Ямар тиимэ аймшагтай хэрэг нам тушаа гарашаб. Али үе хирынгээ юумэнтэй үгээ нэгэдхэхээ һанаад, намда үзэл үзүүлхэ гээ гүш?

ГОНГОР: *(зорёолхожо, енгэрхэжэ байһыень ойлгожо)* Таамнай үзэл үзөөд лэ хоолойгоо тэжээжэ, гэртээ ташаагаа тулаад байдаг болошоо алтайт?

ДОЛСОН: Хара гэртээ толгойгоороо хүлшье хээд байхадам шамда юуштэйб!

ГОНГОР: Хара гэртээ хадаа, тиймэл юм аабза... Хамтын хэрэгтэ хабаадалсаха болохотной гээшэ. Түргэн эдэгхээе бодогты. Артелиин устав гэжэ бии юм. Суглаан дээрэ танай журам тухай асуудал табижа болохобди.

ДОЛСОН: Тиймэ бы. Яаһан хүрхэй юмши. Хүнэй гэртэ ороод, наһатай хүн гэжэ хүндэлэнгүй, дура зоргоороо боложо байха. Гара бушуу!.. Угы нааш, үүдээр сүмэ түлхижэрхихэб! (Үнэнһөө носолдошохо хэбэртэй үндыбэ).

ГОНГОР: (бодоод) Эдэгэгты, тийгээд хөөрэлдэхэбди. Мүнөөдэр эмшэниие эльгээхэб. Бэеынтнай тамирые шалгажа үзэхэ.

Уур дундаа өөрөө үлүү булуу зан гаргажа орхино гүб гэжэ тээлмэрдэн, Долсоной һүүлшын үгэнүүдые дуулахашье дурагүй, түргэн гаража ошоно.

ДОЛСОН: (гансааран үлөөд, уурхайгаа һэндүүлһэн хорото шарадал суhalдажа, буланһаа буланда хүндэлжэ, орондоо ошоходоо, дэрэ дэбдихэрээ иишэ тиишэнь һэхэсэгээн шэдэсэгээгээд абана) Гонгорой нэгэ бага удаарбал, аһахаараа аһаха һэм. Энээнһээш байха ехэшүүлдэ баһуулаагүй аад, ошожо ошожо, Бамбаадайн хүбүүндэ һургуулха һэн гүб?!

Үдэшэ. Долсоной гэртэ Лидия Шараповна ороно.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Сайн.

ДОЛСОН: (тэрэл хубсаһаараа, дээрэлхүү зангаараа, урдаһаань мэндэшлэнгүй. Уураа даража ядахадаа, стол дээрэ байһан амһарта тар-няр этэсэгээн, хултага-халтага гэжэ, Лидия Шараповнагай нюур харахаар бэшэ. Енгэлэн) Ямар хэрэгээр ерэбэт, доктор? (юумэ хэжэ сүлөөгүй ябаһан хэбэртэй боложо, сайнгаа шаар буланда табяатай хүнэг руу адхана).

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Гонгор Бамбаевич таниие үбдөө, үзэжэ гарыт гэжэ гуйгаа һэн.

ДОЛСОН: (ганиршаба) Тонилон ошогты тэрэ Гонгортоёо. һардайжа, яагаа үхэхэн бээрхүү юм. Убай хулайгүй, саанаһаа ...

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Яагааб?

ДОЛСОН: Яаха гэжэ даа... Эндэ ороод, ганса бэе байһандам һанаашархаа гү, али баһаа гү, һабардаха, аһахаяа һанаал, сабдагш! ..

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (сошожо, гайхажэ) Гонгор Бамбаевич гү?

ДОЛСОН: Тэрэл ааб даа. Ондоо хэн байхань һэм. Тэрээнээ балаалжа, шамайе эльгээгээ бы.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Та... үбшэн гүт, али... бэшэ гүт?

ДОЛСОН: Хэжэгхэн хүрөөл даа. Эм бии һаань, наашаханань һарбайжархигты. Халууруулна, ханяалгана. Тархи эхим үбдэнэ. Юрэдөө нэгэ үгөөр хэлэхэдэ, хэжэг лэ хаш, хэжэг.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (градусник гаргажа) Һугадаа хабшуулагты.

ДОЛСОН: Байг о-оо, орхигты. Үдэр халуурнагүйб, һүниндөө.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (шангаханаар) Эм абаха гээ һаа, хабшуулхал болонот. (Долсон зубсаа-гайнгаа шагта тайлажа, градуснигыень һугадаа хабшуулба). Угы, угы. Түрүүн дэгэлээ тайлагты. (Стетоскоп гаргажа) Бэеынтнай шагнажа үзэхэм.

Лидия Шараповна Долсоной сээжэдэнь, арадань няжа, анхаралтай удаан шагнаба, альгаа табижа, хургаараа тоншожо үзэбэ.

ДОЛСОН: Сээжэ сэсэгым бүтэн гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (харюусангүйгөөр) Эмшэндэ һүүлшынхэе хэзээ хандаа һэмта?

ДОЛСОН: Үни болоо дө-ө, ошооогүйб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Ошохо байгаат ...

ДОЛСОН: Яагааб, муу гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Ямар юумэнтнай үбдэдэг бэ?

ДОЛСОН: Гэдэхэ доторни, үе мүсэмни үбдэгшэ лэ-э.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Юундэ эмшэндэ ханданагүйбта?

ДОЛСОН: Адис мадиста хүртэжэ, үбһэнэй эм дом уухадаа һэргэдэгби.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (урдань һуугаад) Хэлээ харуулагты даа.

ДОЛСОН: (ута хэлээ бултайлгаад) Аа-а.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хубсалхадатнай болохо (юушьеб бэшэжэ ороно).

ДОЛСОН: Бэем муухан алтай?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Үнэхөөрөө ханяадан хүрөө юм байна. Мүнөө бараг боложо байна.

ДОЛСОН: (зубсаагаа хэдэржэ) Худалаар хэлэхэмни һэн гү. Хоёр үдэр халуураад абааб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Эдээхэн эмүүдые үдэрэй гурба таһалжа уугаарайгты. Хоёр хоногһоо ямаршьегүй болохот даа.

ДОЛСОН: Яагаа хайн юм.
 ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Дотор, хүл, нюргантнай ходо үбдэдэг гү?
 ДОЛСОН: Хирэ хирэ болоод лэ үбдэгшэ. Юрэдөө, хаалта...
 ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хаана хүдэлдэгбта?
 ДОЛСОН: Би гү? Һэ, колхоздол ааб даа. Юу һурана гээшэбта.
 ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Битнай ерүүл хүн хадаа һураха баатай болоно бшууб.
 ДОЛСОН: Тиимэшье юм ааб даа. Энэ-тэрэ даа. Һар-шурхан ажал хэдэгби. Учёт хошоодхон...
 ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Эдэгээд, ажал хэхэ хүн аабзат даа?
 ДОЛСОН: *(нэтэрүү хандалгань дурыень гутаажа захалба)* Бараг байгаа хаа, хэнэ бээб.
 Тэрээншьегүйгөөр туража үхэхээ һананагүйб. *(Градуснигаа һуга дороһоо абажа, һарбайба)* Харыт даа.
 ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Халуунтнай бууранхай. Үдэшэлэн эмээ уугаарайгты.
 ДОЛСОН: Халуун үгыб гэхээр байтарни табюулна һэнта. Үнэншэнэ үгы ха юмта.
 ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хаража, шалгажа үзөөгүйдөө һанаагаа амардаггүй зон ха юмбиди.
(Тамгалһан саарһа-направлени барюулна).
 ДОЛСОН: Энээгээртнай яахабиб?
 ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Үбдэнэб гэнэ ха юмта. Медицинска шалгалта гарахат. Аймагай поликлиникада гэдэһэ дотор, нюрга һээрээ шалгуулхат. Анализ юу хээгээ хуу гараһан хойноо намда орооройгты. Бага эдэгэһээр лэ аймаг орохоёо бодооройт.
 ДОЛСОН: *(зай, үгыш гэбэгүй, эмишэн басаганай гараһан хойно тэрэ эмүүдын үхэгэй һугалга руу шэдэжэрхинэ)* Энэ Гонгор намайе шалгахаяа зорюута энээниие эльгээбэ. Байза даа, үнэгэн хулгана хоёрой хэниинь түрүүн нүхээ бэдэрэгшэ бэлэй...

Табадахи үзэгдэл

Һүни. Шононуудай улилдаан дуулдана. Нохойнууд хусана. Буу барихан Бамбаадай адуу-найнгаа хорёоной ара талада гарана. Мориной табарха соностоод, моритой хүн ойронь хүрэжэ ерэнэ.

ДОЛСОН: Сайн байна, Бамбаадай.
 БАМБААДАЙ: Сайн. Яагаа һонин айлшан харанхы һүниин зоргоор бии болошобо гээшэб?
 ДОЛСОН: *(моринһоо буужа байхадаа)* Шононуудай улилдажа эхилхэдэ, тэдэндэ эдюул-шэхэмни гээшэ гү гэжэ, ай айһаар яаража ерэбэлби.
 БАМБААДАЙ: Үлэхэн гурбан шоно энээгүүр эрьелдээд һаладаггүй. Арба гаран байһанаа хороогдоо.
 ДОЛСОН: А-а. Ээрэхэнь гээшэ гү гэжэ ехэ айгааб.
 БАМБААДАЙ: Хүндэ дүтэ орохоёо айдаг болоо ёһотой. Түрүүндээ, олон байхадаа түбһэн юумэнһээ айдаггүй, аймшагтайнууд һэн. Зай, ямар хэрэг гараад иимэ орой зорибош?
 ДОЛСОН: *(асуудалдань сэхэ харюусангүй, дажагана)* Үгы, би барагтайда, боро харанаар, хаа-лишадай ажалаа дүүргэмсаар Боролдойһоо мориинь эрижэ, Шэбэртэһээ гараа һэм. Теэд үнээ-шэдэй энэ харагшанайнь хашан гээшэнь тэнсэлгүй, ташуурдахадам һүүлэй годигонуулхаһаа бэшэ урагшаа улаяа татаха юумэ бэшэ. Галгюулһаар ябатарни энэ болошобо. Гэртэ ороод хөөрэл-дээл даа.
 БАМБААДАЙ: Ороёл даа.
 Орбогор жаахан гэр соонь шэрэм пеэшэн хүүсэ түлигдэнхэй, стол дээрэ табяатай шэлтэй лампа бүүдэгээрээр носоно. Долсон туламтай юумээ стол дээрэ табяад, хурьган дотортой дэгэл, малгайгаа тайлажа, наар дээрэ орхибо.
 ДОЛСОН: *(үүдэнэй хоёр тээгүүр үлгөөтэй шонын, үнэгэнэй арһа обёоржо)* Ай, татай! Энэ, шононууд гээшэ гү? *(дүтэлжэ, үһээһээ шала тулатар унжалдаһан хоёр шонын арһы барижа, хүдэл-гөөд абаба).* Хайшан гээд иимэ томо шононуудые алаа хүмши? Хөөрыш.
 БАМБААДАЙ: *(шоғлон һагад)* Яатараа һонирхообши, шоно барихаяа ерээ хүн гүш?
 ДОЛСОН: Үгы бэд даа, шонын дүтэлөө хаа, тугаарайхиһаа доро айжа, үхэхэлби. Юрэдөө һонин байна.

БАМБААДАЙ: *(пеэшэнэй амһарай урда дабшалжа һуугаад, сэнтэхэн, уһабхиһан буугайнгаа газаахиень бүдөөр аршажа, затворыень абажа, һомыень гаргаад, досоохиень шагаажа байжа, үзүүртэнь хилгаһа татаһан үлгүүрээр сэбэрлэжэ байха дундаа хөөрэнэ)* Хуһатын оройдо һуужа тамхилаад, бодоод харан гэхээм, аяар тэрэ холо, хотогорто, адуудни монсогойршонхой, гурбан азаргань тэдэнээ тойрон гүйлдэжэ ябаба. Дорооо ойлгобоб - шононууд! Уудам руу мориной

гүйдэлөөр орохын аргагүй, нөөлжүүлжэ буугаад, моринойнгоо шадалаар урда жалга руу оодоргобоб. Ута хүүлтэ азарга сагаан саһа эрхирүүлэн, тангаршаан, юушьеб үдхэлжэ, сабшажа байжа, саагуур гүйнэ. «Һай» – гэжэ шадалаараа хашхарбаб. Хүнэй абья абаһан шононууд хүргэмэд гэлдэн зогсошобо. Намае хараад, тэрьедэхээшье нэдэбэгүй, байрадаа байһаар байба. Зуугаад метртэ ерээд, моринойнгоо ама татажа байлгаад, буруугай тухай гэмээр томо, түрүүлжэ зогсон шонын үбсүү руу шагаагаад, буудажархибаб. Шоно байра дээрэ гурба эрьелдээд, хойто хүлөө һанжагануулан, нам руу гүйшэбэ (*Долсон айһандаа: «Ай, бурхан зайлуул!»*). Шархатаһан хүтшэн шонын хүндэ добтолдогые мэдэхэ байгааб. Бэшэниинь баһа нам тээшэ удамаршанаа дахан гүйлдэшэбэ. (*Долсон айнгяар: «Зай?!»*) Һайтай бэшэ үйлэдэ ороһоноо мэдэрбэб. Шүдээ зуужа, тэрэ нэлжэгэнэнэн шоные дахин хараадаа абабаб. Шонын галзуу нюдэн, ирзайнхай хурса шүдэд харагдажа эхилбэ. Нэгэл дахин үрдижэ буудаха сагтайгаа, алдаал һаа, халахаяа, өөрөө эдэ шононуудта таһа татуулхаяа элээр мэдэнэб. Хамаг бэрхэшээлдэ дадаһан гүйгөөшэ борогшомни, ухаатай, тэсэмгэй, найдамтай амитан, зоолгоотой мэтэ байрадаа зогсожо үгэбэ. Таба хүрэдэгэймни наярһаншье тэрэ: шоно гүйдэл дундаа мухаришаба. Удамаршадаа дахагшадынь гол руу таран гүйлдэшөө.

ДОЛСОН: Яагаа бэрхэ тудaa гээшэбши! Теэд энэ, хоёрдохи шоноёо?

БАМБААДАЙ: Адуундаа ерэхэдэмни, үнөөхи ута хүүлтэ тангаршаагша азаргымни хүүлдэ унжагар ута шоно зуулдашанхай, духаяа соо үдхэлүүлжэ, үни хада ами табижархиһан, тэрээниие азарга һалгаажа ядажа, хүлһэ һалһан юумэ гүйнэ. Азаргын тээ номгоржо, хатартаа ороходонь, шонын ирзайһан шүдэнүүд руунь шагаажа шагаажа, шабхаяа татааб. Хоёр дахин буудажа, хүүлһээнһе һалгаагаа һэм. Тиимэһээ энэ хоёрдохи шоно минии алаһан бэшэ, азаргын алаһан арьяатан гээшэ.

ДОЛСОН: (*һанаа алдан*) Яагаа һонин юм. Айдахатай.

БАМБААДАЙ: Зай, буугаа сэбэрлэжэ дүүргэбэб. (*Бодожо, тэрэнэ буланда абаашажа түшүүлһэнэйнгээ удаа*) Ерэһэн хэрэгээ хэлыш даа.

ДОЛСОН: (*бууралтаһан һахалыень, үбгэжэрһэн шарайень анхаралтайгаар хараад, сагаан хурьган дотортой хантаазынгаа шагта тайлажа, хүхэнүүдээ плати дороһоо тобойдуулаад*) Хөөрэлдэхэ гээ һэм. (*Стол дээрэхи тулам сооһоо сэнтэжэ хүрэшэһэн архи, болгоһан мяха гаргажа табиба*) Яараха юумэмнай үгы бэшэ гү? Һүни ута... (*Бамбаадай томо гэгшын кружка абажа, асарһан архиһаань эюулээд, шэрэм дээрэ халахаяа табиба*). Шамда эдэ хүхэ шононуудай дунда, энэ орбогор гэр соо һуухадаш уйтай, элһэн губида гансааран байһандал бэшэ гү?

БАМБААДАЙ: Бэшэ ааб даа. Уйдажа һууха саг намда үгы. Харанхы үглөнһөө үдэшэ болотор адуугаа манахаш. Дайралдаһан шоно, үнэгэ буудахаш. Эсэжэ ерээд, эдеэлһээр үдэшэ унтахаш. Нохойнгоо хусаа һаа, газаашаа шагаахаш, гарахаш... Үлэ түбһэн юумэ нам тухай һанаһанай хэрэггүй. Таанар хэр байнат?

ДОЛСОН: Таанар гэхэ юу байхаб. Биш мүнөө гансаарааб... Тэрэ гаража талииһанһаа хойшо Радна тэхэрээгүй.

БАМБААДАЙ: А-һа-а, тиихэдээ хожулайемнай хоёр тээшэмнай бута намнаһан болоно гүш?

ДОЛСОН: Халуун дундаа тиигээл гээшэ һэн бээбэ. (*Налгайгаар*) Шимни, Бамбаадайм, намайгаа хүлисыш даа.

БАМБААДАЙ: Тиихэдээ шимнай гансаардажа, уйтай болоходонь, наашаа зорёо гүш?

ДОЛСОН: Бү тиигэжэ хэлыш даа. Шамайгаа яажа байгаа юм гэжэ зобооб...

Бамбаадай үдхэн нидхээ буулгаба. Дуугай байдал тогтожо, пеэшэнэй эрмэгхэндэ табигдаһан забьятай сай шииганана.

БАМБААДАЙ: Гарылдажа, хүхэршөөд байнхаар, энээнэ барихамнай гү? (*кружка руу зааба*).

ДОЛСОН: Бария, бария саашань (*һард табаг абажа табяад, шанаһан мяхаяа хэршэбэ*). Юунэй түлөө уухабибди? Шим хэлэжэрхи.

БАМБААДАЙ: Амгалан байдалай түлөө. Хойшодоо хүн амитан дай бү үзэг (*нэгэ зулаар хүнтэрүүлжэрхибэ*).

ДОЛСОН: Шиниингээ амиды бусаһанайш түлөө уухам (*уршыжа, хэдэн таһалжа уугаад, хэршэмэл мяха эдибэ*).

БАМБААДАЙ: Тиигэжэ гоёохо юумэгүй. Намайгаа түрмэ руу шэхээд, зайдаһан эрые оложо, эжэл нүхэд болоһон аад, «шиниингээ» гэжэ байжа хэлэхээ болие даа.

ДОЛСОН: Яахадашье хүлээдэг байгаалдяа.

БАМБААДАЙ: Айралжан ябаһан залуудаа нахалаадтаад, наһатай болошоод, дахин эрьюу толгойгоо шаахам гү? (*толгойгоо хас гэтэр тоншоод абаба*).

ДОЛСОН: (*ерэһэн хэрэгэйнгээ дан бүтэсэгүй бутархада, шүдэнэйнгөө забһараар*) Эрэ хүн байгаад, эхэнэрэй урда үлбэр өөдэгүй, шадалгүйгөө харуулһанай даа... (*Удаань налгай һайхан*)

аяг зангаа гаргажа, наар дээрэ гаража, нюрган дээрээ хэбтээд, алая урихан хоолойгоор дуудана) Бамбаадай-ай, Бамбаадай-ай...

БАМБААДАЙ: (Халахан архи дээрэ хүйтэниие нэмэжэ, уруудамхан ябуулаад хуутараа, өөрөө өөртөө хэлэһэн мэтэ) Үнинэй архи уунгүй сэбэр агаараар ябаһандаа тиигэнэ гүб, толгоймни шуужа, бөөмни мэнэрэн бадайрхахадал гэбэ. Жолоогоол, хари, бү алдуужаб... (Долсон тээшэ шэнжэн хараад) Шинии шэнээн гоё госхогор, иимэ сэлсэгэр томо хүхэнүүдтэй намгад байгаа юм ааб даа ... (Кружка сооһоо түргэн балгажархёод, ошожо, наар дээгүүр эхэнэрые дараад хэбтэшэнэ. Эрын энхэрэл ханашаһан Долсоной ёолохол дуулдана...)

Дайнһаа хоёр хүлгүй бусаһан Жабай Агбаан өөрынгөө дархалһан дүрбэн мөөрэтэй жаахан тэргэ дээрэ хуугаад, ханаата болоһон янзатай, хугадаа таяг оруулаад, өөдөн тулгалжа бээ халта үргэдөөд, гэр соогуураа түбэрсэ мухарюулна. Умгаа Аюша ороод, хамуураар гуталайнгаа саһа этэнэ.

АГБААН: А-а, ерэбэби-и.

УМГАА АЮША: Бээш бараг гү даа?

АГБААН: (ябаган тэргээс стулда дүтэлүүлжэ, дээрэнь хард байса гараһан хойноо стол дээрэ хэбтэһэн хамаар буржагар үһээс хамнааад, сэмсэгэр, хэргэгхээл хаа хэргэг юмэн, энебхилээд, стул тээшэ заажэ) хуугты, хуугты. Иигээд лэ байналби даа.

УМГАА АЮША: (стул абажэ хуугаад) Хүйтэмнай тиигэһээр бууража эхилбэ хэбэртэй даа.

АГБААН: Сагынь тулаа ха юм даа (тамхияа орёожо татаад, хургануудаараа стол тоншоогооно).

УМГАА АЮША: (хоолойгоо заһасагаагаад, хундан толгойгоо хабардасагаан) Мүнөө жэл хони малай эдилгэ хомор, хонишодой ажал хүдэлмэри, юрэдөөл, сахардуу ябажа байна даа. Дамба Дугаровичай хайгаар хургуулийн үхибүүд ойһоо хуһанай мүшэр хухалжа асаржа, малаймнай эдилгэдэ яһала туһа хүргэжэ байна.

АГБААН: Хари, хари, тиигэжэ дууланам. Бодомжолжол байнаб, мэдээгүй байтартнай хабарай тарилга дүтэлхэнь. Минийтнай хэлэхэ юмэн гэхэдэ, хоёр хурса нюдэн, хоёр балсанта гар, һонор ухаан намдатнай үлэнхэй бшуу даа. Хүлһөө бэшэ юмэн намда хуу бии. Вот... Партийна хүн аад, Долсондол адли лодырь болошоод гэртэй хуунаб. Эшхэбтэр... Үгы, нээрээ, тэрэ хүмнай ажалда гараагша гү?

УМГАА АЮША: Тэрэмнай хургаараа хургаа тоншохо амитан бэшэл. Хорон холтоһон хэлэнһэнь, хоб-жэбһэнь зон түбэгшөөдэг агша ха...

АГБААН: (дороһоо абан ханаа алдаад, эхилээшээ үргэлжэлүүлнэ) Хабарай ажал эхилхэнь гэнэб. Зэр зэмсэг, тоног моног эртээнһээ бэлдэхэ саг ерээ. Хараһан олон хүнэйм моридойнь тоног муу: даруубшынь тохон ханжажа халбашанхай, хомуудайнь хүзүүбшэ сооржо натаршанхай, таһарһан хазаарайнгаа жолоое үдэхын орондо хүрмэжэ уянхай ябана. Эдэ бүгэдые харахадаа, досоом тэсэнгүй... Барһан, Согтохай үбгэржэ, нюдэ муутай болоо гэжэ дуулагшаб. Бишни хоёр гартай, хурса нюдэтэй хүн хуунаб. Согтохайтаяа хөөрэлдэжэ, бага сага дүй дүршэлдэнь хураһууб. Тиигэбэл халаха хүнийнь болохо байхаб. Тантай түрүүн зүбшэхэ гээ нэм.

УМГАА АЮША: (хүхишэбэ) Дуратай хааш, хэлсээн юун байхаб. Тиигээл гүбши! Би энэ үдэртөө үбгэжөөлдэ дуулгахаб.

АГБААН: Тиигэбэл манайда ерэг. Гэр ехэ даа, уужам сүлөө. Тоног зэмсэгүүдээл асараарайгты.

УМГАА АЮША: Асархабди, асархабди. Ехэл зүб юумэ хануулбаш.

Баярлаһан Аюша халбалзан, эзэнһээншые хурангүй, халуун сай хэжэ хороод, гаража ошоно.

Боролдой гэртээ ерэнэ.

БОРОЛДОЙ: (тэргэ дээрэ лабхайн, бүдүүзгэй янзатай утаа бааюулжа байһан үбгээ хараад, үүдэндэ зогсожо) Тамхинда дахин орохоёо ханаба гээшэ гүш?

АГБААН: Хэхэ юмэн олдоногүй. Иигэжэ байһаар Долсон боложо халана гүб гэжэ жэрхэнэб.

УМГАА АЮША: Талада байһан Долсон шамайе ябаб?

АГБААН: Хүлтэй хүлгүй хоёр зэргэлжэ хуугаад, хаарта сохидог болоо хаамнай зохид нэн. Бэшэн тэндэ хүдэлжэ байг, бидэн эндэ дулаан гэр соогоо дураараа болохобди.

БОРОЛДОЙ: (нюдээс ехэ болгобо) Энэмни архи уужархёо үгы бээш?

АГБААН: (мэхэтэйхэнээр харахадажа) Би хэээе архи уугаа хэнбиб?

БОРОЛДОЙ: Тиимэ даа. Теэд юун болоод, Долсон, Долсон гэшэбэш?

АГБААН: Наһанайм хани нүхэр намһаа юу хээ нюудаг гэжэ мүнөөл мэдэдэг болобоб. Би ханаһан байһанаа хуу табигшаб. Иихэдээ бэе бээдээ этигэлсэхээ болибо гээшэ гүбди? Тэрэ ажал хэдэггүй залхуу замбаанда колхозой мори юундэ барижа үгөөбши?

БОРОЛДОЙ: (мигэд гээд, бээ зэмэгүйдэ тоолуулха хүсэлэнтэй) Боһоод халаагүй нэн. Холо бэшэ ошоод ерэхэм гэхэдэнь, харагшаниие барижа үгөө нэлби даа.

АГБААН: Хаана ошоо юм? Үглөөгүүр ерээ гээ хамнай?

БОРОЛДОЙ: Хэлээгүйл даа. Юун гэжэ хурахабши?

АГБААН: Минии албанһаа бусахадам орожо сай ууха хоорондонь, «хулагүй холообтой» гэжэ байжа, юугээ дутуу ядуу хөөрэлдөө нэмтэ?

БОРОЛДОЙ: Али хамгадай шашалдахые даа. Мартааб саашаа...

АГБААН: Би дууһыень мэдэнэб. Мэхэлхэгүйш. Үзэлшэн болооб гэжэ бээ хайрхана гэлсэгшэ. Хуби заяанайнгаа ямараар эрьехэ тухай үзэл үзүүлдэг байгаа хаяаш?

БОРОЛДОЙ: Хайшан гэхэбши, дайнда ябахадаш, унтаж хонохоёо болиходоо, ошожо үзэл үзүүлэгшэ нэм.

АГБААН: А-һа-а, тиимэл байха нэн. (Мухар гуяа тас гэтэр альгадаад) Юун гэдэг байгаа?

БОРОЛДОЙ: Хаарта хаяжа үзөөд, бусахал янзатай гэгшэ бэлэй. (Хөөрэлдөөмнай дүүрээ гэнэншүү, пешэнэй саагуур орошобо).

АГБААН: Мэдэлшэн мэхэлэнтэй бү холбоорилдо гэжэ шамда анханһаа хэлэгшэ бэшэ нэн гүб? Яашаһан амитами даа. Ть-юу, шоорто! Шамайем гартаханаа оруулаа ха юм даа. Мүнөө ши тэрэнэй урда ходо уритэй ябахаш, хаймһаржа, нялтаганажа, мори хара эрихэдэнь, үгөөдхихэш. Харыш, Долсон яагаа үхэнэн мэхэтэйб. Минии амиды бусаагүй наа, яаха нэмши? Тэрэндэ хахадые абаашажа, буяндам гэжэ мүнгэ харбайха нэн гүш? (Боролдой харюу олобогүй). Бээшье, минии нэрыешье бузарлаха юумэ үгы. Хожом ойро дэргэдэнш бү ошо!

Абязгүй байдал тогтоно. Эдэгээ баряад, Боролдой ажалдаа гаража ошоно.

Агбаан сонхын дэргэдэ газашаа хаража байтараа, үйлсэдэ ябаһан Долсоние обёоржорхибо, тиин сонхын рамые наярхай түеэрхэй буулгажа оробо. Долсон байжа шагнаад, ерэнэ.

ДОЛСОН: (үүдэ нээжэ шагаагаад) Та намай дуудаа нэн гүт? Боролдой тоншоно гэжэ ханаад ербэлби.

АГБААН: Богоһын хоёр тээ байгаад хөөрэлдхэдэ, таагүй бэшэ гү? Оро, оро, би дуудаа нэм.

ДОЛСОН: (орожо) Хэрэгтэй болоо гүб? Яаража ябаа нэм.

АГБААН: (гэдэргээ бусаха харгыень хааж, үүдэндэ тэргээ хүндэлүүлжэ табяад) Ажалгүй ши бидэ хоёрто яарал юу байхаб. Бү тэбдэе, Долсон. (Үрөөһэн таягаа энгэртээ түшүүлээд, хамарайнгаа аришуул гаргажа, сохоһоо гараһан хүлһээ аршаба).

ДОЛСОН: Шамтай юугээ шашалдаба гээшэбиб. Хэлэхэ гэнэн юумээе үтэр хэлээд орхи. Яба-хам саашаа! (Агбаанай урдаһаань дүтэлбэ).

АГБААН: Шамае үзэлшэн болоо гэжэ дуулабаб. Саашанхи хуби заяае үзэжэ хайрлыш.

ДОЛСОН: Аргамгүй, юрэдэ-э. Хүниие бү баһасага-а.

АГБААН: Баһахадаа бэшэ, хүндэлхэдөө хүн үзэл үзүүлдэг бэшэ юм гү? (хүйтөөр мигэрбэ).

ДОЛСОН: Шамшуу уладые мэдэхэб даа. Шадаа наа, хаанал хоёогоо харуулхам ааб гэжэ ябадагта (гартаа бариһан туламаа угзагад гүүлэбэ).

АГБААН: (эгтотой) Мүргэдэг хонин түрүүшээр газар дэбһээд абагша.

ДОЛСОН: Намае мүргэхээ ханаба гүш?

АГБААН: Шинии удагантаа наа, бишье «харын зүгэй сэргэмтэй» байжа болохоб!

ДОЛСОН: хахюуһа бурханиие наада энеэдээрээ бү холиё.

АГБААН: О-о! Тэнгэри гарбалтай, тэнсэшгүй мэхэтэйб гэхээ ханаба гүш?

ДОЛСОН: Хоёр хүлгүй болоходоо үшөө хэнээгүй алтайш?! (Долсоной нүдэн галзуугаар ялалзаадхиба).

АГБААН: (тэгшээр) Арад зонойнгоо ерээдүйн түлөө хоёр хүлөө бэшэ, тархья табижа үгөөд ябааб. Тиэхэдэ ши... (хургаараа нюур руунь зааж) эшэхэ гайхахаяа болиһон гэргэн! (хүхирбэ) Үзэл үзөөб, сэргэм үргөөб гэжэ, худалаар хүниие хууража, архи тамхиень уугаашан, мүнгэ зөөриень эдешэнши!

ДОЛСОН: (урдаһаань хашхарба) Толгойгоо амиды шэрэжэ ерэхынш түлөө сэргэм үргэнэн байхаб! Мэдэнэгүйб, уни заяанда хорхойн хоол болоод хэбтэхэ нэнши!

АГБААН: (хургануудаа халаабшалжа, амандаа асаржа нёлбоод, урдаһаань табижа) Ма-а! Эди энээниие! (Таягаа абажа) садаагүй нааш, толгой рууш таяг эдюулжэрхихэб.

ДОЛСОН: Үзэхэ юумээе үзэхэш. Хараалаа хүргэхэб, хараарайш!

АГБААН: (хоёрдохёо халаабша эдюулжэ) Шадаа нааш, баруун тээһээ наран гараха. (Харгыгаа хаалгажа, хараалда хүртэнэн Долсон даб гэжэ, ушаагай амһарта хэбтэнэн томо хабшагта аһаба). Би айнагүйб! Дүтэлөө наа, дүтэлэ. Хамаагүй... Зохолоогоо гаргажа ядахадаа Гонгорые хардажа,

зоной дунда бузагай, тунгаасагүй үгэ тараагааш. Намайешье тиигэжэ хардахадаа ядахагүй хүн-ши. (Урдаһаань тэргээ залажа) Сохёод туршалши...

Хүхэ сагаан болоод, шуухираад, Агбааниие сохихоор забдажа, Долсоной ута түмэр хабшаг далайжа байтар, үүдэн нээгдэжэ, газааһаа сүүмхэ үргэлхэн гэрэй эзэнэй хургуулийн хүбүүнийнь орожо ерэнэ. Агбаанай гэдэргээ эрьехэтэй зэргэ, Долсон шиидамаар шэдүүлхэн нохойдол газааһаа сүмэ гаражэ, хараал шэрээл табин саашална.

Зургаадахи үзэгдэл

Үбшэлхэн Гэлэг Гармаевичые үзэхээ, больницын хорёон соогуур Гонгор гэшхэлэн ерэнэ. Хажуу тээһэнь шэнгэхэн, урихан хоолойн абьян дуулдаба.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Сайн, Гонгор Бамбаевич (больницаһаа гараад, гэртээ ошожо ябаһаанаа зогсоод, сагаан халаадайнгаа хармаанда хоёр гараа хэһэн, энеэбхилэн хараба).

ГОНГОР: О-о, Лидия Шараповна. Амгалан үглөөгүүрээр, эмтэ домтон. (Гонгор нүдөөрөө энеэбхилэн дүтэлжэ) Һайн гүбди?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Больницада хододоо Һайтай, муутай ааб даа.

ГОНГОР: Нээрээшье даа... Һаянай Гэлэг Гармаевичые үзэхэ сүлөөгүй ябаһаанаа, энэ мүнөөл гаража ерэбэб. Ямар бэ үбгэжөөлнай?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Һанаһанһаа дээрэ. Зай, газаа байхамнай Һэн гү, би гэртээ сайлаад ерэхэ гэжэ ябаа Һэм, манайда орое.

ГОНГОР: Теэд яахаб. Болохол даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (түрүүлжэ хэрэлсы дээрээ гараад, үүдээ нээжэ) Орогты, айлшан.

ГОНГОР: Минии айлшархахаш юун байхаб (үүдэндэ хэбтэлхэн бүдтэ гуталайнгаа ула аршаад, урдуураа хоёр сонхотой, баруун тээгүүрэй нэгэ сонхотой гэртэ ороходоо, зуг татаба).

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Орогты, орогты.

ГОНГОР: Гэр соотной дан яла сала сэбэр байна, саашаа гэшхэхээр бэшэ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (энеэгээд) Бү айгты, орогты, дээшээ һуугты.

ГОНГОР: (һандали дээрэ һуугаад, пальтогойнгоо хармаанһаа махорка газета хоёроо гаргаһан аад, саашань хэхээ) Ай жаалда, мартан алдабаб, та палата соо тамхи татахые хоригшо Һэмнайт.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Татагты, яшахань Һэм. (Халаадаа тайлажа, үлгэсэдэ үлгөөд) Пальто-гоо тайлажа, эндэ үлгэгты. (Һүнэжэ эхилхэн галаа Һэргээжэ, шарагдаһан хартаабхаяа худхаба. Шаб гэлхэн бээтэй, ногоон платиень эгсэ үргэн түнтийһэн сээжэтэй эхэнэрэй үнжэгэн бэнь зүрхэ долги-суулма. Гонгор пальто-гоо үлгөөд, хургаар дараха тооһогүй гэр соонь утаа бааюулхаяа хэмшээрхэжэ, һандалияа ушаагайнь амһарта асаржа һуугаад, махоркаёо орёожо эхилбэ). Түрүүн сай уугаад, тамхияа татаа Һаатнай Һайн бэшэ гү? Наашаа эндэ һуугты.

ГОНГОР: (тамхияа носоохой байһанаа орхижо, столдо һуужа) Үбгэжөөлнай тиихэдээ бараг ха юм даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (стол дээрэ шараһан хартаабхаяа табижа, сай аягалжа уулгангаа) Өөрынтнай мэдэхын түлөө хэлэхүү. Гэлэг Гармаевичай бэе махабадынь ехэхэн һула, юрэдөө, үб-гэрөөш гээшэ ааб даа.

ГОНГОР: Теэд бараг гээ бэшэ Һэн гүт?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Тэрэмнай мүнөөдөө ааб даа. Зүрхэнийнь муудаһан, шуһанайнь даралта доошоо унаһан байна. Сэхыень хэлэхэдэ, хойноһоонь харууһан ехэ хэрэгтэй.

ГОНГОР: Намда энээниие дуулгаһантнай болоо, Лидия Шараповна. Нялуунһаа гашууниинь дээрэ ааб даа. Яагаа һаа, бололтой гэжэ һананат?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хэлэнэ гүб даа: Һайнаар харууһалха хэрэгтэй.

ГОНГОР: (сайгаа уугаад) Садааб, баярлаа... Тиихэдээ, бодожо үзэхэ хэрэгтэй болонолди даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (арадахи модон ханаяа түшэжэ, хоёр гараа үбсүүндээ хэрээһэлээд) Больницаһаа түргэн гаргагты гэжэ байлганагүй. Али болохоор хэлэнэб, үбгэн өөрынхээрээл байна. Иимэ һула бээтэй хүн нэгэл даараа һаа, хэбтэрийн болохо.

ГОНГОР: Зобохотной зүб. Энэ асуудал шийдхэхын арга бэдэрхэбди. Зай, би орожо, үб-гэжөөлтэйгөө хөөрэлдөөд гарахамни.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Өөрынтнай бэе, шарха бараг гү, үбдэнэгүй гү?

ГОНГОР: Би яахань Һэнбиб даа. (Нам тухай бү һурагты гэлхэндэл, гараараа зангаад) Зоболтогүй. Ябууд хубсалаад, гаража ошоно.

Гонгор Гэлэг Гармаевичай палата сооноо гарана. Урдааань ерэжэ ябаһан Лидия Шарাপовнатай уулзажа, уташаг коридор соо тэдэнэр зогсобо.

ГОНГОР: Гэлэг Гармаевич хэды хүндэшье наа, колхозойнгоо бүхы ажалаар ехэтэ һонирхобо: хэды һури үбһэтэй үлөөбиди, хэр хонид хурьгалжа, үнөөд тугаллажа байнаб гэхэһээ эхилээд, хэн ямараар ажалдаа ханданаб гэхэ хүрэтэр. Хуу бултыень хөөрөжэ үгөөб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хари, һаянай таниие ехэл хүлээнги һэн.

ГОНГОР: Үбгэнөө эндэһээ гаргаагүйдэтнай болёо даа. Шорондо баряатай шубуун шэнги болоод байна (үнэһелиг хүхэбтэр үнгэтэй сэрэгэйнгээ малгай үмдэбэ).

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (миһэрэлээр халин, шарайгаа урихан болгожо, Гонгорто дүтэлөөд, пальтогойнь шагталагдаагүй нэгэ шагтыень шагталаад) Харууһан хэрэгтэй гэлсээ һэмнайбди. Дуратай наа, намтайш байлсаа һаань, хамаагүй һааб даа... Нээрээ, тиигэжэ болохогүй юм гү?

ГОНГОР: (сошоходол гэжэ, нүдээ ехэ болгоод харахадаа, харюу хүлэһэн эмишэн басаганай хонгор урин нүдэн соо, ямаршьеб даа, таагдашагүй найдалай галханай гэрэлтэн байхые обёорбо) Ямар һайхан... (тархияа эшэнгээр һэжэрээд) ямар һаймта даа, Лидия Шараповна. Зүгөөр, бү яарая. Би энээн тушаа үшөө дахин бодожо үзэхэб.

Гаража ошобо.

Лидия Шараповнагай таһалгада Гонгор ороно. Врач юушьеб бэшэжэ һууһанаа, тэрээниие обёорһоор, хасарынь улагад гэжэ, баярай ошотоһон нүдөөр энебхилэн угтажа, һуулгаха газараа оложо ядашаба.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Үбгэндэ ерэбэ гүт?

ГОНГОР: Эгээл тэрэнэй хэрэгээр ерээб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Тухайлнам. Үбгэмнай гарахам, табигты гээд, байжа үгэхэе болёо. Теэд, сэхыень хэлэхэдэ, найдал бага боложо байна. Дайнай жэлнүүдтэ шуһа мяхаяа гамнангүй ябажархёол гээшэ ха. Гансал хатуу зүрхөөрөө, эрэлхэг зоригороо мэндэ ябанал даа...

ГОНГОР: Би ойлгоноб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Яахаб, хүсөөрөө эндэ хүниие барижа байхагүйш, табихал болоо гүби даа. (Басаган һанаа алдаад, Гонгорой толгойе эльбэһэн мэтээр хараадхиба) Манайһаар ябажа байгаарайгты... мартажархингүй...

ГОНГОР: (зөөлэрһэн нүдөөр миһэрээд) Таниие мартаха гэжэ гү?..

Үдэшэ орой. Гонгорой гэр соо байрлаһан Гэлэг Гармаевич гансааран. Гонгор ороно.

ГОНГОР: (хубсаһаяа тайлажа, үлгөөд) Эжы хонинойнгоо һүнийн харуулда ошонхой гү?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Ошоо, ошоо. Би, юрэдөө, гансааран эндэ ямбатай, танайнгаа дулаан гэртэ байрлашоод, найдамтай харууһан доро жаргажа һууна гээшэ бээбэ. Ганса бэе намда юун хэрэгтэй һэм. Һайнши даа, Гонгор, намайе өөрынгөө гэртэ байлгадаг болоһонши. Хүйтэн хүхэ гэртэ гансааран эдегээшье бэлдэхэм хэсүү болоод байгаа.

ГОНГОР: (хажуудань ошожо һуугаад) Намда ажалһаа ерээд, тандаа һониноо дуулгажа, хөөрэлдэжэ, зүбшэхэ юумээ яаралгүй һуужа хэлсэжэ байхада ямар гоё гээшэб. Эжымни үдэртөө танда сайшье шанажа үгэжэ байхадаа баяртай байдаг.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Тандаа дарамта болошоогүйл һаамни болоо һэн.

Үбгэжөөлэй шуураһан шарайнь дэнгэй гэрэлдэ тодо хурса боложо харагдана.

ГОНГОР: Юу хэлэнэ гээшэбта, Гэлэг Гармаевич? Та манда ямар дарамта болохобта. Теэдшье врач басагамнай ото ерэжэ, танаа үзэжэ, шалгажа байна ха юм.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Тиимэ даа, аятай, һайн һанаатай басаган.

ГОНГОР: Мүнөөдэр Цырен Семунович аймагһаа хонходоо, хоёр хоногһоо манай колхоз дайража гарахамни гэнэ.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (угаа баяртай) Одоол ерэхэдэнь колхоздоо электростанци барюулха тухай үгыень абая. Урдань энээн тухай асуудал табиһан хүм... Тэрэгүйдөө болёобди. Үбэлдөө гар тээрмээр, зундаа уһан тэрмээр ороһоёо татажа эдихэ гээшэмнай бэрхэтэй болобо. Амгалан сагай ерээ хада байдалаа ерээдүйтэй холбохо хэрэгтэй. (Дэн тээшэ заажа) Зайн галтай болобол, энэ эһэ тортогһоош сүлөөрхэ һэмди... Ток хүдэлжэ, зернопультаар таряагаа хийдхэхэ, пилорама хүдэлгэдэг болохобди.

ГОНГОР: Ехэ зүб, Гэлэг Гармаевич. Энээн тухай хөөрэлдэхэ саг тулаа.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Тулаа гэжэ юуб даа. Үнгэршөө гээшэ. Үни хада һанаан байһан юм. Теэд дайн һаалта хэбэбшэбы. Амгалан сагай эрьез хада байдалаа һайнаар, гоёор түхээржэ эхилхэ хэрэгтэй...

Энэ үедэ хүн үүдэ тоншоод, сагаан саһан болошоһон Лидия Шараповна ороно.

ГОНГОР: Орогты наашаа.

Лидия Шараповна мэндэшлээд, саһаяа этээд, бээлэйгээ тайлажа, сүүмхэ руугаа хээд, хоёр эрэшүүлэй хоорондо табигдаһан стулда нууба.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Газаа саһан ехэ оронолтой.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Бадхахадажал байна. (Үбгэнэй шэг шарайе шэнжэлэнгээр гэтэжэ) Бэетнай ямар бэ?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Үргүүлһэн үхэртэл болоһон аад, үндыбэ гээшэ абзаб. Хүл гарни үеэрээ шархирна. Бээмни нула. Бэшэ юумэн үгы даа. Зун болоходо Заганайнгаа аршаанда гаража, хуһа, нарһа, жодоогой шэлбүүһэ дэбтээн, хүлөө һайса шиихаха болоо гүб гэжэ һананам. Туһа болохо байха даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (сүүмхээс уудалангаа) Болонгүй яахаб. Шадаал һаа, тиихэ юм. (Багахан шэлтэй эм гаргаад) Үе мүсэдөө түрхээрэйгты, үбшэнгыень бууруулха байха. Гансал хүйтэ бү абаарайгты, ойлгохо юм...

Шагнажа, шэнжэлжэ үзөөд, хэрэгээ дүүргээд, ябахаяа түхээрбэ.

ГОНГОР: Лидия Шараповна, энэ харанхыда шугы соогуур гансаара ябахаяа айнагүй гүт?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Нурааб, айхаяа болёоб (жэгдэ сагаахан шүдэнүүдээ харуулан энеэбхилбэ).

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Гонгор, хүргөөд үгэ. Шоно нохойшые ябахадаа болуужан.

ГОНГОР: (хубсалба) Хүргөөд үгэһүү даа. Һанаанда тэгшэ байха. (Басаган боли гэжэ хорибогүй).

Газаа нэд харанхы, һалхигүй, нам аалинда саһан ехээр ороно. Гонгор Лидия Шараповна хоёр зэргэлээд ябана.

ГОНГОР: Энэ ехэ саһан соо харгы мэдэхгүй хүн торожо унахадаа болохо. Иимэ харанхыһаа айгаагүй хадаа гайтай байнат.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Бага зэргэ жэхыгээшые һаа, яахабши, ябахал бологдоно ха юм... Ү-ү, тугаар хэлэхээс мартааб. Долсонойдо ороод гарааб.

ГОНГОР: (һэр мэр гэжэ) Зэ, зэ?..

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Орон гэнһэм хоюулан нуужа байгаа, баринхайшаг.

ГОНГОР: (баярлаһандаа) Раднахай бусаа гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Раднатайгаа дахин ниилээ гээшэ гү даа.

ГОНГОР: Яагаа һайн юм. Тэрэ хүмнай угаа бэрхэ дархан юм. Болоол даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Долсоной бээны мэндые нураад, ажалаарнь һонирхоһом, урданайхидаал сухалдаагүй, колхоз нэгэ тээшэнь эльгээхэ бэшэ юм гү гээ.

ГОНГОР: Яагаа һонин юм. Хоюулаа болоо хадаа гэр бүлэ соонь нэгэ хубилалта болоо гээшэл даа. Үглөөдэртөө правленида дуудажа хөөрэлдэхэ байна. Түмэрэй халуун дээрэнь дабта гэгшэ бэлэй гү? Раднахай бусаа хадаа һайн лэ гээшэ, колхозой бүхы ажалда ехэл туһатай хүн. Тиһээр Долсонииньшые ажалда орохо бээ. (Баярай мэдэрэлдэ абтан, бодомжолно) Хүнэй хуби заяан яагаашые холборхой байхаяа һанадаг гээшэб даа. Хоёр халуун амитан хамтархадаа, зобохо бэшэ, жаргаха гэжэ нэгэдэнэ ха юм. Тиин гэнһэнь, хамаг юумэн һанагшаарнь болонгүй, ажабайдалынь хамхархаяа һанаха. Энэ юунһээ болоноб? Бил һанахадаа, бэе бээ анханһаа һайн мэдээгүй, ойлгоогүй, зүрхээ һайса шагнажа үзөөгүй дээрһээ болодог ха гэжэ багсаадагби...

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Ой! (Саһан дорохи шулуунда тороод, халтираад абаба. Гонгор һугаһаань барижа, бээдэ няаншагаар дүтэлүүлбэ).

ГОНГОР: (зүрхээс даран) Иигээд таниие бүхөөр баряад ябахадам болохо гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (аалиханаар) Болохо (Гонгорой бээдэ нэнгэн татаба).

Эльгэ зүрхэ шэмшээрүүлһэн жэгнүүр дулаахан мэдэрэлдэ хоюулан эзэлэгдээд, аярхан дуугай гэхэлнэ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (шугы үнгэржэ, горхо гараад, зогсожо, хүргүйгөөр) Эндэһээ би өөрөө хүрэшэхэ бэшэ гүб даа.

ГОНГОР: (шиидэнгээр) Хүргөө хадаа гэр хүрэтэртнай...

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (газаагаа асаруулаад) Гэр тулатарни хүргөө һэн хойноо, гэртэм орожо гараха болоот.

ГОНГОР: Яашаха һэм, ороел даа...

Гэлэг Гармаевич орон дээрээ хубсаһа, ноһон оймһотоёо, хоёр гарайнгаа хургадые хэрээһэлжэ, толгой дороо табинхай, хэбэрынь Гонгорые хүлээжэ хэбтэнэ. Гонгор ороно.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Хүргэжэ үгэбэ гүш?

ГОНГОР: Гэртэнь оруулаад ерээб.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Ёһоор зохидхон басаган даа. Ажалааш хэхэдээ бэрхэ, хүнтэй хөөрэлдэхэдөөшье зулгыхан, юрэдөө манай эндэ хуби заяагаа оложо үлэдэг хаань, угаа һайн байгаа. (Гонгор тээшэ хараад) Нээрээшье, зохидхон басаган бэшэ гү?

ГОНГОР (бодолдо абтан, дуугай хууһанаа) Мэдэнэгүйб даа. Магад, иимэ басаган үни хуби заяагаа олоһоншье байгаа аалам...

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (һахал дороо мэхэтэйхэн мһэрэл хадагалжа) Магадгүй, магадгүй... Юрэдөө, золтой хүн тэрэ басагаар нүхэрые хэжэ абаха даа. Хүгшэн шонын хэлэһые хожом һанахаш...

Гонгор үбгэжөөлэй галхааж байһые ойлгоод, абяа гарангүй бодолгодо абтан хууна.

ХОЁРДОХИ ҮЙЛЭ Долоодохи үзэгдэл

Колхознигуудай хамтын суглаанда ерэхэн олон зон клуб соо хууна. Ендэртэ Гонгор гарана.

ГОНГОР: (зондо хандажа) Сугларха зон булта суглараа гээшэ гү?

ЗОН: Суглараа, суглараа! Эхилэе!

ГОНГОР: Суглаа хүтэлбэрлхэ президиумда эдэ хүнүүдые дэбжэхые дурадханам: Цырен Семунович Семунов, аймагай партиин айкомой нэгэдэхи секретарь; Гэлэг Гармаевич Гармаев, колхозой түрүүлэгшэ; Лёнхобо Шадарович Мункуев, партиин айкомой инструктор. Бэшэ ондоо дурадхалнууд бии гү?

ЗОН: Үгы, үгы, дэмжэнэбди...

ГОНГОР: Тиибэл, эдэ хүнүүд тайзан дээрэ гаража, столдо хуугты. (Президиумай гэшүүдэй хууһан хойно) Колхозойнгоо хамтын суглаае эхилһэн дээрэ тооложо, нэн түрүүн Гэлэг Гармаевичта үгэ үгэе.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (хажуудаханаа түшүүлһэн тулгуураа абажа, ендэртэ гарана) Хүндэтэ нютагаархид, нүхэд! Мүнөөдэр бидэнэр тоосоото-һунгуулийн суглаан дээрэ ерэбэбди. Үнихэнэй хүлээгдэһэн суглаамнай гээшэ ааб даа. Таанар өөһэдөө мэдэнэт, тухайлнат юун тухай хэлсэхые. Үнгэрһэн жэлнай, хэнээшье мэдэһээр, хүндэ байгаа. Ган гасуур болоһон дээрэһэнь үбһэ хулһан, орооһо тарьян мүртэй абтагдаагүй, теэдшье дайнһаа олон бэрхэ колхознигууднай бусаагүй, хараатайгаар унаа. Тиимэһээ малайнгаа үбһэ тэжээл бэлдэжэ абаха, шугы тохойнш зуруудые сабшаха болоходоо, сэхэнь дээрэ ааб даа, хаанашье хүсэ хүрэгдөөгүй гээшэ.

ЖАБАЙ АГБААН: Гэлэг Гармаевич, үгыетнай таһалжа, асуудал һурахада болохо гү?

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: (барижа хууһан ружкараа дэнгэй шэл тоншоод) Үгы, үгы, бү таһалагты. Һүүлдэ хэлэхэт. (Агбаанай хажууда хууһан Хуумаан хүршэ тээшээ нэнгээд, юушьеб хэлэбэ, тэрэнь гараараа зангажархиба).

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (саарһа барингүй, жэл соо туйлаһан амжалта, элдэб дуталнууд тухай тодорхойгоор тогтон хэлэжэ байтараа, һэгшэжэ байжа ханяагаад, хамарай пулаад гаргажа, амаа аршаба) Юрэдөө, нүхэд, минии тиитэрээ ута унжагайгаар элидхэхэ юумэн үгы, колхозоймнай ажал ямараар ябажа байнаб гэжэ таанар булта өөһэдөө намһаа дутуугүй хаража, мэдэжэ байнат. (Зоной нюурнуудые тойруулжа хаража нюдээ гүйлгөөд) Колхозой колхоз болохоһоо түрүүлэгшээр хүдэлөө болоо гээшэ бээб. Мүнөө дала наһанайнгаа дабаанай саана гэшхээд, таягтаа орожо, хэндэ хэрэгтэй, хэндэ туһатай хүн болобобиб?

ЗОН: Юун тиимэ байхань һэм бэ-э!..

ХУУМААН: Гэлэг Гармаевич, яһала колхозоо колхоз болгоһон, үргэһэн хүн гээшэт.

ЗОН: Хэлсээн юун байха-боо ...

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (замхагты гэхэн удхатайгаар таяагаа дээшэнь ёдогосуулан үргөөдхибэ. Ямаан һахалаа зүүн гараараа эмиржэ, нюдээ мэхэтэйхэн болгоод) Хамаагүй, таягтаа ороош һаа, тандаа саашадаа бага багахан туһатай хүн байхаб даа.

ЗОН: Зүб-ө-ө... Ёһоор... Тэрэл даа, тэрэ... Тиимэл хүн... (нэгэ зариман уяараад, нюдээ аршаад абана).

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (хоолойгоо бага шангадхаад) Зай, иигээд, нютаг зон. Манайнгаа таягта орожо, ашаагаа даахаяа болишоходомной, энэениемнай хүдэр мүр дээрээ хүнгэхэн үргэжэ абаха залуушуулай бии байһаниинь һайшаалтай. Тэдэнэй нэгэн Гонгорной болоно. Һанаһыемнай хүсэлдүүлхэ аабза гэжэ бодогдоо (зондой альга ташалдаан доро түрүүлэгшэ ендэрһээ бууна).

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: (үгэ абажа) Таанарай мэдэһээр, ганса танай колхоздо бэшэ, бүхы орон доторной хаа хаанагүй дайнай һүүлдэхи ажахыгаа һэргээхын бэрхэшэйлтэ ажал хэгдэжэ байна гээшэ. Эгээ тиимэһээ хэн хэн гэшэгүй, хамсы шуужа, шүдөө зуужа хүдэлхэ зэргэтэй болонобди. Тиимэ гү?

ЗОН: Тиимэ-э, зүб.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Би хайн ойлгож байнаб, үнгэрөөшэ ехэ дайнай шалтагаанһаа, урагшагүй тудалдаһан ган гасуурһаа боложо, танай ажахы хохиролдо ороо гээшэ. Тиимэһээ колхоз-дотнай туһалхаяа нэгэ хүри үбһэ үгэхэ гэжэ аймаг шийдхэбэри гаргаа, зуугаад центнер болохо. Тэрэниие ой модоной ажалшад зун бэлдэһэн юм, барижа байгаа һэмди...

ЗОН: Яагаа хайн юм... Малаймнай эдилгэдэ горитой туһа болохонь гээшэ...

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Саашань. Шэбэртэдэ электростанци барихадамнай туһала гэжэ танай түрүүлэгшэ намайе үнинэй шахаһаар юм. Тиимэ тогтоол аймагтаа абабабди, мүнөө зундаа барилга эхилхэ...

Зон баяртай шуулдашана.

ХУУМААН: *(хууриһаа бодожо)* Вот, вот... Иймэл даа түрүүлэгшэмнай, ханаһан хэрэгэй бээлүүлжэл халаха. Аймагай ноёды үгэдөө оруулба ха юм...

Зон хүхилдэнэ.

ГОНГОР: Асуудалнууд бии гү?

АГБААН: *(танхим соо эгээ урда хууһанаа, гараа үргэжэ, буржагар толгойгоо эльбээд)* Намда байна. Гэлэг Гармаевичай, аймагай даргын үгэ шагнаад, баясагдаба гээшэ. Манай түрүүлэгшэ ехэл юмэ хэһэн хүн. Хэһэн ажалын хургаа даража тоолохо болоо хаа, гарайхиһаа байха, булта-наймнай хүлэйшье хурганууд хүрэхэгүй... *(Зон хүхилдэнэ)*.

ХУУМААН: *(мүрьень ташаад)* Нээрээшье даа.

АГБААН: Хэхэ юумээ Гэлэг Гармаевичнай хээ гээшэл даа. *(Хоёр гараараа мухар мундаа гуяа тулгаба)* Теэд эгээ мүнөө сагта ажал хэхэ дурагүй алмай заримашуул дайралдаһаар.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Тэдэтнай хэд гээшэб?

АГБААН: Нэн түрүүн Долсон болоно.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Юүгээрээ хоолойгоо хоридог юм?

АГБААН: Мухар хүзэгтэниие мэхэлжэ, үзэл үзөөб, онго оруулааб гэжэ мүнгэ зөөриенё хо-долдог, архиханиенё уудаг ааб даа.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: *(танхим руу шэртэжэ)* Энэ үнэн гү?

АГБААН: Үнэниенё минии һамганһаа һурахадатнай болохо, өөрынгөө хүзүүн дээрэ үзэһэн байха. *(Эрьежэ)* Алимши Боролдой?

БОРОЛДОЙ: *(зоной дундуур хууһанаа, бодожо, дурагүйтэн)* Зай, хашартай энэ Агбаан! Яана гээшэб? Хэлэгүй газарта хэлэ гаргаха. Һаалта даа, юрэдөө. Тэрээгээр яаха гэнэ гээшэб?!

ХУУМААН: Зүб юумэн зүбөөрөө ааб даа. Тиимэл агша гүбэ. Өөрөө бии хаа, бодоод хэлэг лэ.

АГБААН: Юун болоод Долсон суглаанда ерэбэ гээшэб. Ташуураарш туулгаа хаа, ерэхэгүй. *(Бүри халан)* Үгы хаань, сүлэлгэдэ ябуулха юм саашань...

ХУУМААН: Үгы хаань, үбгэниинь эндэ һуугаа юм бэшэ гү. Юун гэжэ һанадаг юм. Хэлэг лэ.

РАДНА: *(халуу бусалжа, хүлэржэ үрдихэн, бодожо)* Битнай энээхэн альган соогоо Долсоноо бажуужа эхилээб. *(Монсогор хара нударгаяа зангидаад)* Ашалдагыень болуулха байхаб. Хүн зон дуулажа байна...

АГБААН: Радна, өөрөөл бү элдүүлшэ. Хэлыш, тэрэш хүдэлхэ юм гү, али үгы гү? Шининггээ хүзүүе хоёр хүлөөрөө һандайлһан зандаа һууха юм гү?

РАДНА: *(хоолойн шэшэрхэдэл гэнэ)* Минии гар хаража һуухань хүрөө болоо. Үгы юм хаань, би энэ асуудал нэгэ тээшэнь өөрөө шийдхэхэб.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Гонгор Бамбаевич, юун гэхэбта?

ГОНГОР: Энэ Раднахай гээшэмнай бэрхэ ажалшан, найдамтай, хэлэһэн үгэдөө хүрэдэг хүн. Би һая хоюулантайнь өөрөө хөөрэлдөө һэм. Долсон колхоздо хонин ажалда орохоёо найдуулаа.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Энэ хэрэг ойлгосотой болобо. Үшөө ямар асуудалнууд бииб?

УХААХАН: *(урин дулааханаар Гонгор тээшэ харасагаан, гараа үргэжэ, бодоод)* Цырен Семунович, хабарайнгаа газар хахалха сагнай дүтэлжэ байна. *(Улайхадаһан нюураа эльбэжэ абаад)* Гурбан трактортайбди. Тэдэнэй хоёрын капитална заһабарилда орожо, мухарьяа болоно. Нүгөөдөн халанхай. Яаха зонбибди?

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: МТС-эй байдалые мэдэнэм. Хаа хаанагүй запчастьнуудаар дуталдаг дана. Сэхэ найдуулжархиха аргам үгы, тиибэшье МТС-эй директортай хөөрэлдэжэ, арга хургын олохобди... Зай, ондоо асуудалнуудай гарахада үшөө хэлсэхэбди. Мүнөө Гэлэг Гармаевичын дурдахалые дэмжэжэ, колхозой шэнэ түрүүлэгшээр Гонгор Бамбаевич Мэргэновые хунгае. Ти-хэдэ, танай колхозой правлениин гэшүүнээр мүнөө айкомдо инструктораар хүдэлжэ байһан Лёнхобо Шадарович Мункуевые, энэ һуужа байна, хунгае гэжэ дурадханам. Гараа үргэн дэмжэе.

Колхознигууд эдэ нүхэдые нэгэн дуугаар дэмжэжэ, гараа үргэн хунгаба.

Наранай баруун хүбшын модоной орой дээрэ гал табин буухаяа байһан саг. Үбэлэй тэн. Саһанай үшөө хайлажа эхилээ үгышые хаа, газгаа хабарайхидал дулаан. Гонгор трактористнуудай ажал хүдэлмэреэр һонирхохоёо тэдэнэй байра дээрэ ябагаар ерэнэ.

УХААХАН: Баябахай! Гонгор яагаа ханаагаар ерэбэ гээшэб. Гурба болоо хадаа, энэ холёосно тракторайнгаа мөөрые асаржа һуулгажархия. Эрэ хүн хадаа Гонгор туһалалсаха бэшэ юм гү, али гарын гамналтай юм гү?

БАЯБА: *(Гонгорто)* Харьш, Ухааханай ханаамгай гээшэнь.

ГОНГОР: Хэлсээн юун байхаб, бишье арсанагүйб *(дэгэлээ тайлажа, шэдэбэ)*.

Томо мөөрэ байрын гэрэй ханада түшүүлээтэй. Трактор түмэр голоороо үндэр шэнэнэн шүүрхэнүүд дээрэ үндылгэгдэжэ һуулгагдаһан. Баяба тулгабша болохо гурбан бүдүүн гасуу бэлдэбэ. Носолдоо носолдоо гурбуулан мөөрээ арай гэжэ голдонь һуулгаба.

ГОНГОР: *(хүлһээ аршан)* А-ах, гайтайл байна даа. Баябахай, сэхыень хэлэхэдэ, танай үгы хаа, тарьяан ажалдамнай юуншые бүтэхгүй байгаа... Бү энеэгты. Тамнай адагын гурбан хүниие орлохо хүн гээшэт. *(Ухааханда)* Тиимэ бэээ, зүб хэлэнэ гүб?

УХААХАН: Нээрээшые даа.

БАЯБА: Тэнэг хүниие бү хаахаруулагты. Тэнгэриһээ нэгэ аха болошуужа...

ГОНГОР: *(гараа бүдөөр аршангаа)* Хүсэнтнай зандаа даа. Минии багада найр дээрэ барилдаһыетнай мартадаггүйб. Шангал байгаа һэнта даа. Шанга! Гурбан голой бүхэшүүлые бултыень ангилжа гараа бэлэйт. Ай-й, ханана гүт, үбһэн дээрэ Будуусайн баһаад халахагүйдэ, һүри һүрилжэ байһанаа, сүхалдажа ерээд, минии шэрэжэ асарһан тэрэ томо бухал асалаад, һүри дээгүүр саада тээнэ гаратар шэдэжэрхёо һэмнайт *(Баяба энебхилнэ. Гонгор Ухааханай гарые дүнгэн абаад)* Хара даа, Ухаахан, Баябахай барилдахадаа иимэ мэхэнүүдые гаргадаг байгаа юм... Баябахай, өөрөө харуулаадхигтыл даа, залуудаа ямар мэхэ хэрэглэдэг байһанаа, а-а?

БАЯБА: Харуулхада болоно бэээ. Гонгор, дүтэлэ наһаа. Битнай хоёр лэ мэхэ хэрэглэдэг байгаа хүм. Тэрээниием хэды мэдэхэшые хаа, бүхэшүүл намтай тэнсэгшэгүй һэн даа. *(Гонгорые ташаан дээрээ үргэжэ)* түргэнөөр иигэжэ бэеыень татажа асараад, баруун хүлөөрөө үргэжэ, ташаан дээрээ ашажа абаад, һөөгүй шэдэжэрхигшэ һэм *(Гонгорые ашаад, дүмүүхэн унагаана. Ухаахан угаа баяртай, альгануудаа хабсаргаад, энеэнэ)*. Үгышые хаа *(гараараа зангажа ерүүлээд, Гонгорай баруун гарые татаад)*, иигэжэ баруун гарыень татажа асараад, зүүн гараараа шэлыень газар үмхэтэрнь сабшажархихаш *(дүмүүхэнээр шэлын сабшаад унагаана. Ухаахан хүрэжэ байгаад, заахан басагандал, баяртайгаар альгаа ташан энеэнэ)*.

ГОНГОР: О-о, Баябахай, мүнөөшые барилдаа хаа, шадаха хат даа.

БАЯБА: *(гараараа зангажа)* Ха-ёо, трактортойгоо носолдоод лэ ябаашамни болоо. Үнгэрһэн юумэн үнгэрөө, бусаахаяа хохирмойбди... Тарая даа, амарха саг болоо.

Гонгор Ухаахантай нэгэ зүг тээшэ ошохо байжа, Баябаһаа таһарбад. Ухаахан шимэ таатай сагай тохёолдоһондо урматай ябана.

УХААХАН: Гонгор, би шамайгаа парторг болоһондош амаршалхашые сүлөөгүй ябааб. Хүлисөөрэй. Мүнөө амаршалнаб *(зогсожо, эрэ хүндэл, гараа харбайба. Гонгор үг-маг гээд, гараа харбайха баатай болобо)*.

ГОНГОР: Дулмамнай амиды ябаа хаа, юун гэхэн хайн байха байгаа гээшэ һэм.

УХААХАН: *(Дулмые бү дурдахай даа гэжэ бурхандаа зальбараагүйхэн ябаһанаа, дорьбогүйгөөр)* Теэд яахабши...

ГОНГОР: Байгаа хаань... Мүнөө гурбууландаа сэнгэжэ, хөөрэлдэжэ ябаха һэмди. Ямаршые золгүй байгаабибди даа. Бодоходоо, зүрхэм дэлбэ буухаяа ханана. Шамайе, Ухаахан, хараха бүхэндөө Дулмаяа ханаандаа оруулдагби...

УХААХАН: *(эдэ үгэнүүдһэнь сэдхэжэ, өөрынгөө мэдэрэлые мартажа)* Үнэхөөрөө, ехэл хайратай даа. Үхибүүниинш амиды үлдэһэн хаа, нэгэ ондоо байха һэн.

ГОНГОР: Үйлэ хубимнай тиимэ байгаа гээшэ ааб даа *(энэ болотор байрадаа зогсоһоноо, Ухааханай гарһаа дүнгөөдхибэ)*.

Ханаанда абтаһан тэдэ хоёр уруугаа харанхайнууд, абяагүй ябаһанаа, гэрнүүдтээ дүтэлнэ.

ГОНГОР: Байза, Дулмын трактор...

УХААХАН: Дулмын трактор МТС абашагданхай...

ГОНГОР: Мэдэнэб. Мүрын олохо арга бэдэрхэбди... Улаахан, хөөрэлдэжэ байна аабзабди даа. *(Тон дүтын хүнэй ёһоор мүр дээрэнэ гараа табяад)* Иигээд, баяртай. *(Мүр дээрэнэ гараа табихадань, Ухааханай бэе, нюурын халуусаад, зүрхэниинь шангаар сохилоод абаба. Энээниинь мэдэрээд)* Ухаахан, яабаш?

УХААХАН: *(дошоо хараад, аалихан)* Яагаашгүй. Баяртай.

Үдэшэ орой. Нохой хусана. Гонгор Жабай Агбаанайда ороно.

ГОНГОР: Гэртээ ошожо ябатараа, танай сонхоор галай ялалзахые обёороод, яагаа орой болотор унтадаггүй айл гээшэб гэжэ һонирхоод, орошоболби. О-о, Согтохай эндэ байнал, мэндэ-э ...

АГБААН: (мэндэшлээд) Тон зүб ороош. Харьш маниие, юу хэжэ байнабибди.

Жабай Агбаан Согто үбгэжөөлтэй шала дээрэ һеы дэбдижэ, зэргэлжэ хуушанхай, хоюулан, тухайлхада, айхабтар шуналтай хүдэлжэ байһан байба.

ГОНГОР: Алдажа харана гүб, эндэшье хабарта бэлэдхэл түлэг дундаа ябажа байна гэхээр.

АГБААН: Алдаагүйш, зүб. Ньюсаяа шамда дуулгажа үрдеэгүйбди. Бираха гүб, үгы гү гэжэ бээе туршажа хуунаб.

СОГТО УБГЭН: (хөөрэлдөөнь шагнаархан, тамхияа бааюулан, мориной хударга үдэсгөөжэ, дүгьд гэжэ дуугай хууһанаа) Һо-о даа. Намае арба нугалха зэбсэгшэн болохо дүйтэй байнал.

АГБААН: Энэ багшынгаа тиигэжэ хэлээ хада, найдалыень харюулхаяа оролдохол гүби даа (хүндын ёһоор гараа дэлгэбэ).

СОГТО УБГЭН: Һо-о, үшөө ямарханаар харюулхаяа мэдэнгүйш. Нюдэһэйнгөө муудажа, гарайнгаа шэшэрээгүй һаа, туһатайл хүн хууха һэн бээб. Мүнөө хада гэр дүтэлэгдэбэл даа... (Гонгорт) Залуу түрүүлэгшэ, ажал хүдэлмэришни һайн ябажа эхилээ гү?

ГОНГОР: Туршажа ябагдана даа. Юун болохо юм.

СОГТО УБГЭН: Юун болохонь һэм, ябахал юм, хүбүүн. Гэлэгнай нилээн лэ туласалдаа бшуу даа. Эрид сэхэ, бэрхэшээлһээ айдаггүй зантай хүн һэмнай даа. Анханһаа ямар һэм, тэрэл зандаа хүгшэрөө. Юун гэхэб, бэрхэл хүн гээшэ. Юрэдөө, мүнөөдөө танайда байдаг гэжэ дуулааб.

ГОНГОР: Тиигэнэ.

СОГТО УБГЭН: Түрэхэнһөө тэжээһэниинь заримандаа дээрэ гэлсэгшэ. Болоош, хүбүүн. Һайнаар хаража байгаа ха юмши даа. Ута наһа, удаан жаргалтай, улад зондоо туһатай ябыш даа (толгойгоо дохисогооно).

ГОНГОР: Юрөөлтнай болтогой! Та өөдөө үшөө ута наһа эдлэжэ, мандаа туһатай ябыт даа (үбгэжөөл юумэ хэлэнгүй, гараараа зангажархина).

АГБААН: (хазаар Гонгорт харбайжа) Хаража үзыш даа. Согтохайн ударидалга доро энээхэн шэнэхэн хазаар, ногто зайдаа болобоб.

Гонгор дэнгэй гэрэлдэ дүтэлүүлжэ, удаан шэншэбэ, хараба.

ГОНГОР: Хазаарыншье, ногтоншье, һагалдарга, жолооншье ёһоор даа. Баярлааб, Агбаан. Үнэн зүрхэнһөө дэмжэнэб. Бэрхэш, бээл гамнад гээрэй.

АГБААН: Һэ, бээе. (Тэнсүүриггүйгөөр байрадаа хүдэлөөд) Бэе гэхэ бээтэй һаа, гамнахада болохо һэн бээ. Нохойн годон болоһон юумые даа...

ГОНГОР: Гамнаха даа, гамнаха. Шам шэнги хүнүүдгүй бол, бидэндэш урагшаа алхам хэхэмнай гайтай.

СОГТО УБГЭН: Бодоходом, Гонгор зүб лэ хэлэнэ. Хүндэ нүхэр, мориндо эзэн хэрэгтэй байдаг. Буруу, жалжагы гэшхэхээс забдаһан нүхэрөө заһаад абадаг нүхэр байхадаа һайн байдаг бэшэ гү?

АГБААН: Хара даа, үбгэжөөлнай урданайхидаал байна. Али юумэнэй ушар удхые үндэхэлэн хэлэжэ ядахагүй. Зүб даа. Гараа үргэнэб.

Согто үбгэн Гонгор хоёр зэргэ эльгэ хатаба.

АГБААН: Гонгор, юрэдөө, үдэрөөрш һаань, хаа яагуур шамтаяа ошоһон тээшэш ябалсажа, юу хээ хаража ерэхээб гэжэ һанадаг болоод байнаб.

ГОНГОР: Хэлсээн юун байба гээшэб. Үглөөдэршье һаа, ябаял. Би эгээл мал адууһанай байрануудые эрьээд ерэхэ гэжэ һанажа байгаа һэм.

АГБААН: Тиигээ һаа, бүрил гоё. Хүлээхэб.

Харанхы үглөөгүүр. Агбаанай газар шарга шахираад, «Дрр!» гэхэн абьян дуулдаба.

ГОНГОР: (ороод) Бэлэн гүбди?

АГБААН: (хубсалжархиһан) Сэрэгэй ёһоор ааб даа.

ГОНГОР: Үргэхэм гү?

АГБААН: Боли, өөрөө... (Хашабаа шарга соо ороһонойнгоо удаа шаргын дали альгадаад) Харьш, бүри ёһоороо зандаал. Би дайнай урда энэ шаргыг Гэлэг Гармаевичта хэжэ үгөө һэм. Һайрхаа гэжэ бү һана, нээрээшье, гайтайхан бүхэ шарга хээ байна бээб. Тоолыш, хэды жэл үнгэрөө гээшэб. Мүнөө болоходо шамда хүртэбэ.

ГОНГОР: Минии халаанда үшөө хүртэхэ. Юумэ хэхэдээ, хэхэн шэнгээр хэхэн хүндэ дуратайб...

АГБААН: Зай, нүхэр генерал, хайшань жолоогоо залахабибди?

ГОНГОР (заһана) Лейтенант.

АГБААН: Мүнөө манайнгаа колхозой генерал болоо гээшэш, ойлго. Шинии захиралтааа олон юумэн, бүхы илалтамнай дулдыдаха болоно.

Гонгор үгээгүй хуужа, моринойнгоо жолоо правлени тээшэ залаба. Ороходонь Лёнхобо Шадарович гансаараа.

ГОНГОР: (стул дээрэ гаража хууһан Агбаанда) Суглаанай һүүлдэ коммунистууд үлэжэ, танилсаа һэмнайбди даа - колхозоймнай партийна эмхиин шэнэ секретарь Лёнхобо Шадарович, танилсагты һайса (Лёнхобо ошожо, Агбаанай гарые барина). Хэр хонобобибди?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Яһала. Ехэ һайн хүндэ намайе оруулаа байнаш. Балма хүгшэн сайгаар таһалдуулнагүй.

ГОНГОР: Һайнһаа саана минии хүйһиемни һэндэһэн хүгшэн байха. Мүнөөдэр та хаагуур ябахаяа байнат?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Тантай ябалсажа, ажахытай танилсаха гээ һэм.

ГОНГОР: Энээнээ хожом болгое. Мүнөөдэр Агбаан Жаповичтай хэрэгээр ябахамнай. Та сүлөө һаа, хургуулида ошожо, коллективтэйн танилсагты. Дамба Дугаровиче өөрөөн танихат.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: А-һа-а.

ГОНГОР: Хургуулитай бидэнэр ото нягта барисаатай байха ёһотойбди. Үхибүүд манай ерээдүймнай байхаһаа гадна, мүнөөнэймнай түшэг тулгуури болоно. Айл бүхэнэй үхибүүд галайнгаа үнэһые, үхэр малай шабааһа шэбхэ болон тахяагайшые хоргоол газаагаа суглуулжа байдаг. Мэдээгүй байтарнай нуга сабшалан дээрэ гаргаха сагнай тулаха. Энэ асуудалаар багшанартай, хурагшадтай танилсажа, хөөрэлдөө хэхэдэтнай болохо. Таараха гү?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Зүб бэд даа. Энэ дороо ошохом (гаража ошоно).

Утаһанай хонхын абьян наярна.

ГОНГОР: (трубка абажа) А-а, Цырен Семунович, сайн, сайн... Ябажал байна, тракторнуудаа, анзаһануудаа заһажа эхилээбди... Мүнөө эгээл тэрээгүүр ябахаяа байнам... Һайн даа тиигэжэ туһалһантнай... Зай, мэндые хүргэхэб, баяртай. (Агбаанда) Цырен Семунович үнөөхи үбһыетнай хоёр-гурбан хоногһоо буулгуулхаб, һанаагаа бү зобогты гэбэ.

АГБААН: Тэрэмнай хэлэһэн үгэдөө хүрэдэг, бата хүн ааб даа. Зайл гээ һаа дүүрээ, үгыл һаа, үгы. Тракторыеш юун гэнэб?

ГОНГОР: МТС-эй директортэй хөөрэлдөөб, заһуулха болобобди гэбэ.

АГБААН: Тиигэбэл, һанаагаа амарбабди.

ГОНГОР: Ажалшаднайш һубарижа, ерэжэ эхилбэ. Галгихамнай гү даа. Конторо соо байгаа һаа, бүхэли үдэрөөш баража болохобди. Зонаороо уулзажа, ажал хүдэлмэриинь хараашамнай дээрэ.

АГБААН: Ябаял даа.

Гонгор Агбаан хоёр хониной фермэдэ хүрэжэ ерэнэ. Эдээлэлгэндэ, хүхүүлэлгэндэ гараһан хони хурьгадай мааралдаан, хонишодой тадь! тадь! гэлдэхэшые, тээгэлхэшые абьян дуулдана. Гэпэл Долсон хоёр хонидто үбһэ хаяна.

АГБААН: Тээ энэш Долсон бэшэ аабза?

ГОНГОР: Долсон даа, Гэпэлтэй хүдэлхыень хонин ажалда оруулаабди.

Гонгор Агбаан хоёр шаргаһаа буужа, хорёогой хургааг түшэн хүнтэржэ, һонюушархуу юумэд байба. Гэпэл Долсон хоёр наашаа болобо.

ГОНГОР: Хэр байнабта?

ГЭПЭЛ: (анханһаа даруу зантай хүн) Тиихэдээд даа.

ДОЛСОН: (Агбааниие харахадаа, нюурын гашуун шэнжэтэй боложо, нюдэн соонь хүйтэн ошон ялас гээдхибэ. Ярд байса) Юун тиихэдээд даа гэжэ. Мүнөөнһөө адха үбһэ эдижэ байһан хургатай эдэ хонид хашанха хабарай тулажа ерэхэдэ яахань гээшэб?! Хуу үхэжэ хосоржо һалахал. Тиихэдэнь хэн харюусахаб? Ши, түрүүлэгшэ гү?.. Балтаһаа! Манайл толгой дээрэ бууна аабза. Тиимэ бэшэ гү?

ГОНГОР: (харюусалга ехэтэйт гэжэ ойлгуулхаяа) Тиимэл ааб даа.

ДОЛСОН: Тэрээниинь мэдэжэ байгаад, намайе зорёон иишэнь туугаа гүт? Би газар малтажа, мүнгэ оложо түлэхэ гүб? Али түрмын оёор эдлэг гээ гүт?! Эртээнһээ хэлэнэб. Үбһэнэйн дууһахалаар үгы болохоб. Би анханһаа хараһан бэшэб. Харюусаха, юрэдөөл, аргамгүй (барижа байһан асаяа хонид руу шэдэжэрхинэ).

ГОНГОР: Бү яарагты. Сагай ерэхэдэ, энээн тухай хөөрэлдэхэбди. Хүдэлжэл байгты.

ДОЛСОН: Сагай ерэхэдэ, намайе түрмэ худар шэхэхээ гү? Һалан ошогтыл даа.

ГОНГОР: Долсон, бүхы юумэ өөр тээшээл татуулжал бү байгты даа. Нэгэ аргын олохобди.

АГБАН (тэсэбэгүй) Һая хүдэлжэ захалаа болоһон аад, яатараа хашхарнабибди!

ДОЛСОН: Ши хажуугаар юу шиишхалдайгаашамши! Хүндэлэндэ хүлөө табилсажал байхаш. Донгодохох газарта, үгыш газарта донгодохо юумэнш үгы. Шамтай шамгүй... Баһаагүй юумее баһа саашаа!

АГБААН: Юумые шалтагта билтаг болгожорхино гүб, хари. Шамтайшые тоосолдоһоной даа. Зай, хүрөө.

ДОЛСОН: Бү баһа, бү баһа! Тээсгэнэйхидээл эндэ ерээд аашалха гэбэ гүш? Танайда бэшэ, ажал дээрээ байнам!.. (Агбаан дуугарбагүй).

ГОНГОР: (дарууханаар) Гэпэл эгшэтэн, хонидтоо хуһанай мүшэр үгэлсэдэг болохонной гээшэ ха. Үбһэндэмнай арьбалалта боложо үгэхэ һэн.

ГЭПЭЛ: Хари гээ, өөһэдөөл арга хургые бэдэрхээ мэдээ зон аабзат даа.

ГОНГОР: Би Аюша нагасада хэлэхэб, энээниие эмхидхэнэ аабза.

ГЭПЭЛ: Зэ, тиигээрээгты. Үбһэнэйнгөө хажуугаар үгэлсэнэл бээзбди. (Хоройдо түшүүлжэр-хихэн асаяа абажа) Зэ, Долсон, үлөөшэ үбһээ хаяа даа.

Долсон Жабай Агбаан тээшэ нэгэ дахин муухайгаар хёлогод гэжэрхёод, шэдэһэн асаяа абажа, хойноһоонь гэшхэлбэ.

АГБААН: (Гонгорой шаргадаа хууһан хойно) Хоюулан хуха нуга хэлүүлээд халаба гүбди?

ГОНГОР: Яшаха хэнбибди. Хонишодые баһа ойлгохо хэрэгтэй.

АГБААН: Намтай хэрэлдэбэб гээд, ажалааш хаяхадаа болохо хүн ха юм. Түбэгшөөгөөб.

ГОНГОР: Бээ бариһаншни болоо.

АГБААН: Ехэл зүб Гэпэлтэй хүдэлүүлээш. Эдэ хоёрш таараха. Альгадажаш байгаа хаань, дабшаа мулталхагүй Гэпэлһээ Долсон юу эрижэ эдихэб. Хүдэлэг, хүдэлэг. Ехэл һайн.

ГОНГОР: Байз, үсэгэлдэр холын малшадаар ябажа ерээ һэм. Мүнөө адуудые харажархиха байна.

АГБААН: Өөрөөл мэдэ.

Добо өөдэ моринойнгоо галгижа эхилхэдэ, дай даралсажа ерэхэн хоёр сэрэгшэд тамхинуудаа уудалба.

ГОНГОР: Ямар тамхитайбша?

АГБААН: Махорхоннойл ааб даа. Сэрэгэймнай тамхин. (Орёожо, хоюулан тамхияа татажа эхилнэ) Эх даа, дайнай болоогүй хаа ...

ГОНГОР: Һурахаяа алдаад, мүнөөшые болотор мэдэдэггүйб. Хаана хүлнүүдтэйгээ хахасаһан хүмши?

АГБААН: Пулемётчик ябааб. Дайсание яһала хиргааб даа. Киев шадар болоһон хатуу байлдаанда минэдэ хүлөө таһа сабшуулшооб. Баглагар хара утаан соо наранай элшын бүрүүлээр туяа-тахые обёоржо хэбтэхэдэ, хамаагүй болошоод, баяртай нарата юртэмсэмни, хүбүүн, һамгамни, түрэл гарални гэжэл хэлэжэ хэбтэхэнээ һананаб, саашань мэдээгээ алдажархихан байгааб. Үнэн нүхэдни орхёогүй. Юу хэлэхэбши даа...

ГОНГОР: Би нэгэ үзэгдэл орой мартахагүйб. 1944 оной сентябрь һара һэн. Манай Белорусска фронт Каунас шадархи Шауляй хотоһоо дайсадые баруун тээшэнь түрижэ байба. Гаубицынгаа хажууда захиралта хүлээжэ һуубабди. Энэ үедэ батареин комбат ерээд: «Зай, хүбүүдни, бэлэн гүт», – гэжэ асуугаад, хөөрэлдэжэ эхилээд лэ байтарнай дайсанай артиллерийска канонада эхилшэбэ. Мэдэнэ ха юмши даа, эндэ тэндэмнай гал сасаржа, томо буунуудай хүнхинөөн, снарядуудай зүрхэ дэлбэрмэ абятайгаар тэхэрхэнь улам бүри олошоршобо. Тиин немецүүд 60 танк, хоёр батальон ябаган сэрэгтэйгээр довтолжо оробо. Комбаднай холу-у, түрүү линидэ ошо-жо, тэндэхэе телефоноор манда захиралта үгэжэ оробо: «Баруун талаһаа гурбан танк сохигдоо... Та-ак.., зүүн талаһаа хоёр танк халаад байна, молодец, лейтенант Мэргэнов. Зүүн талаа шанга бариха хэрэгтэй!». Эгээ һүүлдэ иигэжэ захирба: «Хүбүүд, нам тээшэ буудагты! Эндэмнай дайсад дүүрэн болошобо. Минии алуулаа хаа, орондомни Мэргэнов үлэхэ. Ганса хүн болотороо сохилдогты!». Бүхэли үдэртөө тулалдажа, дайсадые сухарюулаа һэмди. Харин түрүү линидэ байһан манай комбат Петр Иванович адъютанттайгаа, связисттайгаа немецүүдтэ бүһэлүүлээд, һомо-нуудайнгаа дууһатар буудалдаад, өөрөө унаһан байгаа...

АГБААН: Һанагдахаар юумэн олон даа, барагдахаар бэшэ. Дайн гээшэ аймшагтай юумэн...

Адуунай байрын борохон гэрэй түглыжэ харагдахада, Гонгор галгишаһан мориёо хатар-тань оруулба. Байрын тээ баруун тээнь – таража бэлшэхэн адууд. Мори шаргатанай дүтэлхэдэ, Бамбаадай адуугаа амадажархёод, гэр тээшэ дүгшүүлжэ ерэжэ, галаа түлээд, мори шаргатаниие хүлээбэ. «Дрр!» Үүдэн нээгдэжэ, болоһон дээгүүр Жабай Агбаанай һолжорон ороходо, заригад гэжэ абаба. Гонгорой үүдэндэ харагдашахада, Бамбаадай толгойгоо дүхэгэд гүүлэбэ.

АГБААН: (неэшэнэй дэргэдэ ошожо, шала дээрэ һуугаад, толгойгоо дохин хагад) Амгалан сайн.

БАМБААДАЙ: Сайнууд, сайнууд. (Наар дээрэхээ бодоод) Орогты, хугты.

АГБААН: Бишье һууха газартаа һууна хэбэртэйб даа. Иишэдээ бараг хайн байна гүбди?

БАМБААДАЙ: Тиихэдээд даа.

АГБААН: (буланда хаяатай шонын, араатын арһа хараад) Нилээхэн арьяатаниие хороогоо бшуут!

БАМБААДАЙ: Хайн буу дайралдаа. Яһала мэргэн. Абаашажа тушааха юм аад, аргам болоногүй.

ГОНГОР: (малгайнгаа хасабишье дээшэнэ бодхоожо, хандали дээрэ табяад, «аба» гэнгүй, «та» гэжэ хандан) Ажалтнай хэр ябажа байнаб?

БАМБААДАЙ: (хүбүүнэйнгээ нюур харахаяа зүрхэлбэгүй) Үдэрһөө үдэртэ үнөөхил адууд ааб даа (Хүдэһэн гуталтай баруун хүлөө нугалжа, хондолой дороо хэжэ, согсойн) Адууд яшаха һэм даа. Хоолойгоо хорижо ядахагүй, ута хүлтэй, ута хэлэтэй амитан гээшэ аабза. Гансал шонын аманда орошоогүй һаа, ондо орожо ядахагүй.

ГОНГОР: Һаядаа ядахын сагта хоёр-гурбан эмнигыгье һургаха болообди. Унаамнай хомор. Моридоймной олонхинь хүгшэрөө, тураа. Хабарай тарилгын эхилхэдэ, газараа хахалха энэ гэхэ моригүй һуухадаа болохонмой. Та юун гэжэ һананат?

БАМБААДАЙ: (хоолойгоо заһаад абаба) Болоно ааб даа. Бээ хүсэһэн гунан, дүнэн морид дүүрэн. Һургахал юм гүбэ. (Хүбүүнэйнгээ нюур хараба, тэрэнэ хүйтэбтэрөөр, һэргэлэн хурсаар гэ-тэжэ байба).

ГОНГОР: Хажуудатнай хүниие үгэхэб. (Гуйһан бэшэ, захиралта үгэхэндэл) Та туһалха, һургалсаха болохот.

БАМБААДАЙ: Тиимэл һаа, тиимэл юм ааб даа. Яахаб. Туһалхал гүби (һорьботой нюуртаа хүрөөд абаба). Тэрэнэй урда тээ би хоногооршье һаань, ошожо, эдэ арһа шүрбэхээ тушаагаад, бани бологшоондо бээ угаажа ерэхэ һанаатай һэм.

ГОНГОР: Тиигээрэйгты даа. Ерэһэн хүн үдэр соо хараад байна бээ.

АГБААН: Адуунтнай минии мэдэхын зуун табяад толгой гээшэ һэн бээ?

БАМБААДАЙ: Тон тиимэ.

АГБААН: Минии һамган нёдондо хорин долоон гүүнһээ хорин хоёр унага абаа болооо һэн. Нэгэ хэды гүүдынэ унага хаяа. Шадал харууһаниинь тэрэ тухай болоһон юм гээбы даа. Харин үнгэрэгшэ жэлэй майн нэгэнһээ июлиин нэгэн хүрэтэр гүүдээ азаргада оруулһан нэрэтэй һэн ха. Хабар тээ унагалха сагайн урда түрэхэ гүүдээ илгана болохо юм бээт даа.

ГОНГОР: Тиигэхэ даа. Мориной фермын мэдэлдэ үгтэхэ зэргэтэй.

БАМБААДАЙ: Тэрэ зүб. Хабар үндэр газарта, сэбэр хагданда адуулха, муухай уһа уулганагүй ёһотойбди. Тиимэһээ адуушанай нүүдэл гэр барюулжархёо һаамнай зүйтэй байгаа...

Наймадахи үзэгдэл

Лидия Шараповна таһалга соогоо бодолдо абтан һууна. Шудагархан бээтэй, хулганаан нюдэтэй хүн халта тоншоод ороно.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Хүлисэгты, би һая иишэ эльгээгдэһэн шэнэ хүнби, партийна эмхин секретарь гээшэб, Лёнхобо Шадарович гэжэ нэрэтэйб. Сайн байна (Лидия Шараповна толгойгоо халта дохигод гүүлэбэ). Нютагайнгаа больницын врачтай танилсаха ёһотойб гэжэ һанаа һэм. (Лидия Шараповнагай нюурыг хомхойгоор хараад) Теэдшье танда хандаха баатай болобоб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Яагаабта?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Ханяанаб... халуурнаб. Һая холын гүүртэ ошоходоо, дахагүйдэжэ даараһан хүнби. Тэрээнэймнил хойшолон бэшэ аал даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Энэ градусник һугадаа хабшуулагты.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (Градусник хабшуулаад) Танаймнай нэрэ, обог?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Та больница оложо ерээ хадаа, мэдэжэ байгаад асууна гүт?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Хүлисэгты...

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (хүйтөөр энебхилээд) Яшаха һэм. Лидия Шараповна. Һуугты. (Шэнэ карточка гаргаад) Танай фамили?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Мункуев. Та эндэхи бэшэ хэбэртэйт. Түрэхэн нютагтай?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Түнхэнэйб. Городто ехэ болоһонби.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (һонирхолойнгоо ехэдэ һууридаа хүдэлөөдхибэ) Яажа хото городоор үлөөгүй гээшэбта?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хүдөөдэ хүдэлхэ хүн баһа хэрэгтэй ха юм.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Зүб даа (*уралаа долёосогообо*). Хүдөө нютагта хүн хэзээдэш хэрэгтэй. Зүб лэ ерээт. Хэр байнабта?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (*олон табые шашалганһаань дурагүйтэһэн*) Урдахи ажалаа хээд лэ ябагшаб.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Энэ холын бүглүү газарта уйданагүй гүт?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (*бэеэ шадахысаа барин*) Зон жиирээр һуугдаа юм ааб даа. Градуснигаа наашань үгэгты.

Лёнхобо градуснигаа абажа, харбайба.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Халуун үгы хэбэртэйт (36,6...).

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Үгы, би халуунтайб гэжэ ханаа һэнлэби.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (*бэшээд*) Ехээр ядалдаа хаа, гурбан хоног гэртээ һуугты. Энээхэниие аптекаһаа абажа уухадатнайшые болохо, тэнхээ оруулха байха.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Зай, ехэ һайн даа, Лидия Шараповна. Би тиигээд ябахамни гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Ябахадатнай болохо, Лёнхобо Шадарович, гэртээ ошожо амарагты.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Үшөө дахин һайн даа. Баяртай.

Лёнхобо Шадарович гаража ошоно.

Гурбан хоног үнгэрбэ. Үдэшэ оройшог боложо байхада Лидия Шараповнагай гэрээнэ үүдые хүн тоншобо. Эдээлээд, ном уншажа һууһан Лидия Шараповна үүдэндээ ошоно.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (*ороһон хойноо*) Хүлисэгты. Орожо болоно гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Орыт даа.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (*саб байтар хубсаланхай, һахалаа хюһуулһан, одеколоной хангил урюуланхай, хамарайнгаа үзүүр һарналзуулан*) Ажалһаа ерээд, амаржа байһан таниие һаатуулбаб, үшөө дахин хүлисыт.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Яшаха һэм. Һүниинь хэдышые сагта хүн ерээд, үүдэ сонхыемни тоншожол байгша. һуранташаһанби. Хүнэй ехээр үбшэлхэдэ аргагүй.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Лидия Шараповна, ехэ һайнта даа. Үгэһэн эмыетнай уужа эдэгэ-шэбэб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Болоол даа.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Үглөөдэр ажалдаа гарахамни гү гэжэ һурахаяа ерээб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Ажалай үедэ ерэжэ болохогүй байгаа гэшэ гү?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Хари, үглөө болгохомни гү гэжэ ханаа һэм. Теэд Гонгор Бамбаевич бараг болоо хаа, бушуу гара гээ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (*Гонгор гэжэ үгэ дуулахадаа, басаганай досоо сүрд гээд*) Бараг хаа, ажалдаа гарыт даа, хэхэ юумэн колхоздотной олон ха юм даа (*хөөрэлдөөн дүүрэбэ, ябахадатнай болохо гэхэн удхатайгаар Лидия Шараповна шалияа хэдэржэ, урдаһаань ульһагүйгөөр хараад байба*).

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (*энээниинь тухайлһаншые хаа, хөөрэлдөөнэйнгээ һабагша татажа, һунаахые оролдобо*) Ехэ һайса эндээ дадаа байнат, Лидия Шараповна. Хэды жэл эндэ хүдэлжэ байнат?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Гурбадахи жэлээ.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Городто байха байратай аад лэ, танһаа ондоо хүн хаа, үни хада ябашаха һэн. (*Лидия Шараповна мүрөө хабшагад гүүлээд, харюу үгэбэгүй*). Аймагай сээнтэрһээ ерэхэн намдашые бэрхэтэй шэнги байна.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Юундэ ерээ юмта?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Партиин даабари ха юм даа. Аргагүй.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Би һэшхэлээрээ ерэхэн аад, шаналагшагүйб.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (*дайруулһанаа мэдүүлхэгүйе оролдон*) Лидия Шараповна, партида ороогүй гэшэ гүт?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Партида орохоор даб дээрэ ургаагүйб гэжэ һананам. Үү, яаһан орой болошобоб. (*Гэр соогуурхи энэ тэрээ татасагааж, хуряахаяа забдаһан маяг үзүүлнэ, хүнэг хоршогонуулна*). Амарха саг тулаба, мүнөөдэр үбшэнтэн олон байгаа.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (*сэдьхэлэй хөөрэлдөө дэлгэхээ ерэхэн аад, бодоод, ошожо, үүдэндэ тулаад*) Үшөө дахин һайниие хүсэнэб. Хотонор ябахадаа орооройгты.

Лидия Шараповна юушые харюусабагүй. Лёнхобо Шадаровичай гаража ошоходо, юумээ татахаяа болёод, бодолгодо абтан һуушана.

Лидия Шарাপовна ажал дээрээ. Таһалгынгаа сонходо ошоод, сонхын тотого дээгүүр хоёр гулабхаануудай инаглахыг адаглан харана. Эрэ гулабхаань ошожо, эмэ гулабхаагай хушуу руунь таалаһан мэтэ хушуугаа хэбэ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА (өөртөө) Харьш, ямар жаргалтай, инаглаһан хоёр гулабхаанууд гээшэб, таалалданал. (Утаһанай наярхада, эгсэ эрьбэ). Шагнажа байнаб. Биб. А-а, Гонгор Бамбаевич? Таняаб, таняаб... Гэлэг Гармаевич гү?.. Ехээр гү?.. А-һа-а... Ойлгооб, энэ дороо гарахам (трубкайа табина). Гонгорой хоолойн абяа дуулахадаа, юундэ зүрхэмни һабаад абана гээшэб? Зай даа, Гэлэг Гармаевич ехээр ханяжа байна, ошохом.

Тэбдэнгүй эмүүдээ, тарилга хэхэ зүүгээ, энэ тэрэ юумээс сумка соогоо хээд, гаража ошоно.

Гэр соо.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ (хэбтэжэ байһанаа): Басаган, ерэбэ гүш? Өөрынгөө хажуугаар шамайе зобоожо байна гээшэ гүб, хүмэримэрыш, яагаа һаймши даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (дэгэлээ тайлажа үлгөөд, сагаан халаадаараа, ойронь ошожо һууба) Гонгор Бамбаевич хонходоо һэн.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Хэзээн хонходоодхино гээшэб. Тиигэһээр бараг болохо хүн һаабзаб даа, үбдэдэг лэ бэе хаям.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Ехээр ханяагаа гүт?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Ханяаданшье ханяадан. Саанаһаа үрэхюулнэ. Жаа бармаш, дала мүрөөрни хадхуулнал. Уржадэр оройхон болотор айлаар ябаһан, зугаалһан хүм. Һалхи татаа гээшэ гүб даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (Сумка соогоо шагнадаг трубкайа гаргажа, үбгэжөөлэй ара үбэргүй һоноршолон шагнаад) Гэлэг Гармаевич, хадхалая хүрөө. Энэ дороо больницада орохо болоолто даа.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Хүмэримэрыш, баһа хүрэбэ гү? Энэмни саландай ябадалаймнил хойшолон гээшэ бэшэ гү даа. Теэд яахаб, үдэр бүри минии түлөө энээ руу булта гүйхэбты даа.

Лидия Шарапона пеницилинээр тарилга хээд, юумээс хам-хум гэжэ ябахаяа түхээрбэ. Гонгор ороно.

ГОНГОР: Үзэбэ гүт?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Гэлэг Гармаевичнай баһа хадхалаятаал даа. Больницада орогты гээд байнам. (Гонгор асуунгаар үбгэжөөл тээшэ эрьбэ).

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Мал адууһанай нооһоёо гуужаха сагта, уһа голой мүльһэнэй хүдэлхэ үеэр, хуушан үбшэн һэргэхээ забдадаг. Гонгор, нэгэ морихоноор тиишэнь абашажа үгэхэ болоо гээшэ гүш даа. Ороогүйдөө болёо гээшэ хаб, хүмэримэрыш.

Гэлэг Гармаевичыг үзэжэ, хөөрэлдөөд, палатаһаань гарахадаа, Гонгорой хүлнүүд Лидия Шарапонагай таһалга руу өөһэдөө ошошолон байба. Басаган хэниишьеб хүлээһэн хэбэртэй һууба. Гонгорой ороходо, нюурын гэрэлтэйдхибэ.

ГОНГОР: (юу хэлэхээс мэдэнгүй орошолон аад, халта түлгэнги зогсохо зуураа, ханада үлгөөтэй календарь харажархёод, баяртайгаар) О-о, мартаад байгааб. Үглөөдэрнай мартын найман һэмнай. Байза, мүнөө ошоһоор амаршалалгануудыг бэлдүүлээд, һайн хүдэлдэг эхэнэрнүүдтээ бага-сага бэлэгтэйгээр барюулха болоо. (Басаганай досооһоо унирһан галтайхан соол хара нюдэ руу шэртээд) Та үглөөдэр хаана байхабта?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хаана? Гэртээ. Үгышье һаа хэн нэгэ үбшэнтэнэй дэргэдэ (уралаараа наадан, мийлээбэ).

Гонгор дүтын нүхэр мэтэ, нюдөөрөө таамагаар эмнээд, гаража ошоно.

Мартын найманай үдэр. Лидия Шарапона наранай гараха яагаашьедүй байхада һэрээд, галаа түлжэ, гоёлойнгоо хубсаһа сээрлэбэ, элюурдэбэ. Ажалай сагай эхин дээрэ коллективтээ баярай богонихон суглаа хээд, һайндэрөөр амаршалжа, эрхим эхэнэрнүүдтэ грамота, бэлэгүүдыг барюлба. Таһалга соонь наранай элшэ сасарна, газраа гулабхаанууд эли халин ниидэнэ. Хонхо наяршаба.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Гонгор?! (Гүйдэлөөр ошожо, трубка абаһадань, саанаһаань шарья наришхан Лёнхобын хоолой) Лидия Шарапона, һайндэрөө-өөр!

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: А-а, һайн бэлэйт.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (халта дуугай байгаад) Һайндэрөө хаана угтахатнайб?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Гэртээл бэд даа. Хонходоһонтной һайн даа (трубкайа табижархиба). Дахяад хонхо наярба.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: *(Трубка абангүй, хонхын наяраан соогуур таһалга сооогураа ябасагаан, өөртөө) Лёнхобо Шадарович, иигэд хүрөө даа. Мүр мүрөөрөө ябаашамнай дээрэ.*

Гонгор хонходоно аа гү гэжэ үдэ болотор хүлээгээд, гэртээ ошоно. Эртэ бодоһон аад, үдын-гөө хоол бариһаар, нойртоо дишлэжэ, үдэшэ болотор голгүй унташана. Хэнээшьеб үүдэ тоншоходо һэрээд, хүнжэлһөөшье һугарангүй, һууба.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Орогты.

Саарһан соо юмэ тэбэриһэн танил нюур үүдэн дээрэ харагдаад, нюргаараа эрьен оробо.

ГОНГОР: Тамнай унтаахайдаа орошоо гүт?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: О-й, Гонгор Бамбаевич!.. Орогты!.. Хүлээд гыт, саашаа эрьегты, хайн болохот.

ГОНГОР: *(хүхюүтээгээр)* Зай, саашаа хараад, нюдөө бүглөөдш байһууб.

Лидия Шараповна һэрд бодожо хубсалаад, үһээ эблүүлэн һамнажа, урал дээгүүрээ улаан пома-да халта гүйлгөөд орхибо.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хүлисэгты намайе, Гонгор Бимбаевич. Наашаа эрьелдэхэдтнай болохо. Энээн хоорондо гоёлойнгоо хубсаһа үмдөөд, бээс сэб байса татахадаа, Лидя арбан долоотойхон басагандал сэбэр хайханаар үзэгдөөд, Дулмыень һануулба.

ГОНГОР: *(агишан зуура тулгардаад)* Саашааш, наашааш эрьелдэхэдээ, таниие хараһанһаа толгоймни эрьээд, залуу һананаймни нэгэ хайху-ун үе һанагдашоо...

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: *(һанаа оруулан)* Дэгэлээ тайлагты, Гонгор Бамбаевич, дээшээ һуугты.

ГОНГОР: Богоһыетнай алхажа, гэртэтнай ороо һэн хойноо, түрүүн гарыетнай адхажа, дэл-хэйн эхэнэрнүүдэй һайндэрээр амаршалһуу *(зөөлэхэн ольһотой гарыень барижа амаршалаад, аса-рагша бэлэгүүдээ баруулба).*

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Үгы, яагаа гээшэбта? Болиит!

(Үнэхөөрөө аягүйрхэхэн басаганай арсаашье һаань, Гонгор абхуулжа һалаба. Бэлэгыень абажа, стол дээрэ табиһанайнгаа удаа Лидия Шараповна ушаагайнгаа дэргэдэ ошожо, хүлөө үбдэглэн һуу-жа, хохюур түлээгээр тэрээнээ хүүесэ түлшжэ, эдегээ бэлдэжэ оробо. Энэ үедэ Гонгорой миин һуу-хагүйн тулада, фотозурагуудай альбом тумбочка сооһоо гаргажа үгэнэ). Эдеэ бэлдэтэрни хаража һуугты, Гонгор Бамбаевич.

ГОНГОР: Зай, зай, һанаагаа бү зобогты *(ханада үлгөөтэй фотозурагуудые түрүүн ошожо харана).*

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Эжы, абамни даа. Эжым городто, абам дүшэ нэгэн ондо Москва ша-дар һураг суугүйгөөр үгы болоһон. Хоюулаа багшанар байһан юм.

Фотоальбом соо Гонгорой хараашалһаниинь, хүбүүдээр зэргэлжэ абхуулһан Лидын дүрэ огто байбагүй, гансал басагад.

ГОНГОР: Танай курсда хүбүүд һурадаггүй байгаа юм гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Байгаал бэд даа, зүгөөр би хүбүүд тээшэ огто һанаагаа табидаггүй солбон, дорюун, хатар нааданда дуратай, нүхэд басагадтайгаал ябагша һэм.

Патефоноо мушхажа табихадань, Бадма Балдаков сэбэр бас хоолойгоороо дуугаа ханхинуулба. Стол дээрэ обоо отог эдеэ табижа, шампанска архи гаргаба.

ГОНГОР: Байгты, байгты. Лидия Шараповна, танай һайндэр ха юм. Минии бэлэг түрүүн бариит.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Нээрээшье даа *(саарһан соо нягтаар орёолгоотой бэлэгыень задалба).* Ой, Гонгор Бамбаевич. Шампанска... шоколад... үшөө... Яагаа ехэ бэлэг гээшэб. Хайн даа... Энэени-ие эрэ хүнэй нээхэ хэрэг *(Ошожо, шкаф сооһоо ута гонзогор фужернүүдые асарба. Пүс гэхэн абыатай-гаар таглаань нээгдэжэ, дээдэ үһөө сохижо, хөөһэтэн шиигананан жэмэсэй арза аягалагдаба).*

ГОНГОР: Зай, Лидия Шараповна, эхэнэрэй һайндэрөөр дашарамдуулан, танда амар мэн-дые, баяр жаргалые хүсэнэм! Бария! *(үргэжэ мүргэлдүүлээд, хоюулан бага багаханаар шэмэн тата-жа ууба).* Үнинэйш уугдаагүй даа...

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Таанад, дайнда ябаһан зон, хатуу харыел уудаг байгаа абзат даа.

ГОНГОР: Багаха уугаашьегүйдэ аргагүй саг болодог һэн. Мүнөө харахада, зариман баярһаа, зариман уй гашуудалһаа уудаг хэбэртэй агша. Эдэгэшгүй зүрхэнэй шарха хүн зондо дайн аса-раа даа. Саашадаа уладнай үлүүсэ архида бүл орошоһой. *(Гонгор дайн байлдаанай газарта ухаан бодолоороо ошожо, уйдашана).*

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: *(ойлгожо)* Орхие даа. Дайн байлдаа мүнөө бү һаная. Һайндэрлэе.

ГОНГОР: *(толгойгоо үргэжэ, шалаһан хүзүүгээ шахылган, хүдэлгэбэ)* Тиимэшье даа. Мүнөө одоо жаргаха сагнай ерээ. Ажаллахал, ажаллахал хэрэгтэй. Ажабайдалаа һэргээхэ...

Лидия Шараповнагай толгойгоо дохижо зүбшөөгөөд, налгайгаар Гонгор тээшэ харан, хэдышье удаан шагнахаар бэлэн һуутарнь, хүн үүдэ тоншобо.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (улаахан боложо үрдиһэн нюуртай, елэлзэһэн нюдэтэй) Болоно, болоно, орогты.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (хэрмэн малгайгаа хойноһоонь үргэжэ, нюдэн дээрээ асаржа дараһан, үүдэнэй саанаһаа дуугарха хоорондоо һэрд оробо) Болоно гү? (Гонгорые харахадаа, уйтахан хулганаан нюдэниһь гайхангаар ялас гэбэ) Хүлисэгты (малгайгаа абаба).

Улаа ягаахан болошоһон Лидия Шараповна хирүүдэһэндээ үгэ дуугарангүй, уруугаа гэтэд гээд, бодожо, патефоноо болжуулба.

ГОНГОР: Юунээ хүлисэл байба. Наашаа хугты, Лёнхобо Шадарович (бодожо, столдо стул дүтэлүүлбэ). Бэлэг сэлэгээ малшад дээгүүр ябажа хубааба гүт?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (ама халанги) Хубаагаа болооб.

ГОНГОР: Хубаагаа болооб?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Гэпэл Ухаахан хоёр лэ олдоогүй.

ГОНГОР: (бодомжотойгоор) Саашадаа мартын найман бүхэндэ колхозойнгоо эхэнэрнүүдые ажал дээрэнь бэдэрэнгүй, бултыень клубтаа суглуулжа, ёһотой баярай суглаа хэдэг болохобди даа. Мүнөө дээрээ ажалдаа дарагдашоод, иигэжэ байнабди. Хамаагүй. Үндыхэбди...

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Тэрэ зүб. (Шэгээ урин болгожо) Лидия Шараповна, таниие амаршалхые зүбшөөгүт!

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (хүйтэхэнөөр) Үсэгэлдэр амаршалаа бэшэ һэн гүт?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Һайндэртнай мүнөө ха юм. (Хармаанһаа гаргажа) Энээхэн духи танда (барюулна, Лидия Шараповна толгойгоо дохид гүүлэнэ).

Лидия Шараповнагай аягүйрхэжэ, юушыё дуугархаяа болишоод һуухада, зүбшөөл абажа, Гонгор гурбан аягада шампанска юулэбэ.

ГОНГОР: (томоотой, бүдүүн зан гаргасагаажэ) Нүхэд, эхэнэрнүүдэй Уласхоорондын жабхаланта һайндэрээр үшөө дахин таниигаа, Лидия Шараповна, амаршалнабди. (Хүлээнгүй тогтоожорхёод) Зай, би танайнгаа хүндэдэ һуубаб. Ябаха саг болобо. Хүлисөөрэйгты. (Гонгор үндыбэ).

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (үндэгэд гэн) Бишыё яаралтай һэм...

Хоёр эрэшүүл гаража ошоно.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (өөртөө) Ямар муу мурюу харгы татаһан Лёнхобо бэ. Гонгортой ямар хайнаар үдэшээ үнгэргэхээ байгаабибди...

Лидия Шараповна стол дээрэхиеэ хуряагаад, нюдэнэйнгөө нёлбоһо аршаад, хубсаһаяа хүсэд тайлангүй, орон дээрээ хэбтэһэнэ.

Гонгорой шугы үнгэрөөд ябатарнь, баруун тээһээ урдаһаань хэнэйшыёб ерэжэ ябахань үзэгдэбэ. Ойронь туласа ерэхэдээ, Ухааханай хоолой дуулдаба.

УХААХАН: Гонгор, сайн.

ГОНГОР: (уулзаһандаа баярлаба) Сайн, Ухаахан. Һайндэрөөртнай амаршаланаб.

УХААХАН: Һайн даа.

ГОНГОР: Бэлэг барюулха гэхэдэ, ши юундэ олдоогүйбши?

УХААХАН: Ямар бэлэг гээшэб?

ГОНГОР: Һайндэрэй ааб даа. Лёнхобо Шадарович шамайе олоогүйб гэнэ.

УХААХАН: А-а даа. Түлээндэ ошоһон аад, орой ерээ һэм.

ГОНГОР: Конторо ерээрээ. Үглөөгүүр. (Папиросоо гаргажа, зуруул зуража носооходоо, дүтэхэндэ нюдыень хараад абаба. Басаганай нюдэн уйдангаар, асуунгаар шэртэжэ байба).

УХААХАН: Ямар һонинтойбибди?

ГОНГОР: Юун байхад баа. Үдэрһөө үдэртэ хэдэг ажалаа хээд лэ байгаа бээбэ.

УХААХАН: Гурбадахи трактороймнай запчастьнуул олдожо эхилээ. Баябахай хэлээ һэн гү?

ГОНГОР: Мэдэнэб. МТС һаяар ошохооб, дууһыень оложо үзэхэбди. Тиихэдээ Баябахай та хоёр Хуниин МТС заһабарилхаа ошохо болохот.

УХААХАН: Ошоно аабзабди даа. Яахань һэм.

ГОНГОР: Дулмынгаа тракторай поли дээгүүр дунгинахые шагнаха дурамни хүрэнэ. Эх даа, халагниш халаг. Амиды байгаа һаань, гурбуулаа мүнөөдэр гоёор һайндэрыетнай тэмдэглэхэ һэмди.

УХААХАН: Гонгор... Гонгор... Сэдьхэлээ хёмороожо, Дулма тухайгаа ходо хэлэжэл бү байгыш да, намдашыё һөөл аягүй болошоно...

ГОНГОР: Нээрээшыё даа, шинишыё досоо муу болголсожо, үлүү юумэ хэлэнэ гээшэ хаб.

УХААХАН: Отол һанаата боложо байнгүй, саашадаа яажа һуухаяа бодохо ёһотой ха юмши.

ГОНГОР: Тиимэншыё тиимэл даа. Теэд сэдьхэлэй үбшэн... (хүндөөр һанаа алдажа, тамхияа хоробо).

УХААХАН: Гонгор, хажуудаши шам тухай сэдхэжэ ябадаг хүнэй байхада...

ГОНГОР: Юу?... Иихэдээ хэниие хэлэбэ гээшэбши. Угы, угы, би Лёнхобо Шадаровичтай миил амаршалаад, тэрээгүүр ябаад ерэбэб...

УХААХАН: ??? Ойлгоногүйб...

ГОНГОР: Зай, яахамнайб. Би ондоо болёоб...

УХААХАН: *(дабтажа)* Ойлгоногүйб. Би шамда хэлэнэб: холын холо бэшэ, магад, хажуудаш байгаа аалам.

ГОНГОР: Юу хэрэггүй, таамаг юумэ хэлэнэш даа, Ухаахан.

УХААХАН: Шамда дуратай хүн бии.

ГОНГОР: Ши хаанаһаа мэдээ хүмши?

УХААХАН: *(хоолойн шэшэрэнги)* Дураншни хажуудаш ха юм... Ойлгыш, Гонгор.

Тэдэ хоёрой тээ хажуугаарнь Лёнхобо Шадарович гарахадаа, дуулахаарнь хоолойгоо заһан ханяагаад абаба. Гонгорой нюур халуу бусалжа, тамхияа хажуу тээшэнь улаа бутарса шэдэжэрхинэ. Лёнхобо Шадарович үнгэрхэ багтаа үшөө нэгэ дахин хоолойгоо заһаба. Үнгэрэн ошоно.

ГОНГОР: Ухаахан, тиимэ ахир юумэ намда бү хэлэ. Би өөрөө бодохо толгойтойб.

УХААХАН: *Һохор сэдхэлтэй хүн хаш. (Ухаахан эгсэ эрьежэ, шуумайса баруун тээшээ гэш-хэлшэбэ).*

ГОНГОР: *(хойноһоонь)* Ухаахан, байзыш, би шамайе гомдохообо гүб?

Ухаахан гэдэргээ эрьелдэнгүй саашалшана.

ГОНГОР: *(гэр тээшээ гэшхэлжэ ябахадаа, өөртөө)* Уймар басаган! Намайе Дулмаяа мартаад, орхижо, хуби заяагаа Лидатай хамтаржа оло гэбэ гээшэ гү? Дулмын нүхэр басаган байгаад, яанаб энэмни иихэдээ.

УХААХАН: *(гэшхэлжэ ябахадаа, хоолойгоо шэшэргэн)* Шал тэнэг!!! Юушье тухайлхагүй бала, мана һохор, мохоо молхи амитан! Хэлэһэнээл дабтажа байдаг тоти шубуун! Намтай улзахадаа, Дулмаяал дурсаха. Минии тэрээндэ дуратайгаа мэдүүлхэ гэхэмни, оройдоо ойлгоногүйл. Дурак лэ даа, шал дурак!

Гонгор үүдээ нээжэ ороно. Сай уугаад ошохоёо, харуулһаа ерэнэн эхэнь хүбүүгээ үгылэд гэхэн янзатай.

БАЛМАСУУ: *(гэмэржэ угтаба)* Үдэрһөө хойшо яшанабши. Эдэе бэлдээд, ерэхэ юм гү гэжэ хүлээ, угы даа. Хонидоо эрьездшье ерэхэдэм, гэрнэй хоһон зондаа.

ГОНГОР: *(дуугардагаараа)* Ажалаараа ябаа аабзаб даа.

БАЛМАСУУ: *(нооһо орёожо һуунгаа, нэтэрүүгээр)* Юу хээбши? Хаана ябаһанаа ерэбэш.

ГОНГОР: *(һанаань шог наадаар заһахаяа)* Хаана яана ябалгамни олон бэд даа. Юуншье һаа, колхозой түрүүлэгшэ гээшэ гүби.

БАЛМАСУУ: *(енгүүтэйгээр)* Һэ, түрүүлэгшэ. Ши намда хүбүүмни гээшэш. Хооһо нойтоор ябажа, Гэлэгтэл үбшэ хабша олохонь гү гэжэ зобоноб. Ерэхэдэш галшье түлигдөөгүй, хүйтэн сиилэгэр сайл байха. Энээндэ зобохо хүнийнь бил гансааранби.

ГОНГОР: Би жаа һэн гүб, бү зобыт даа, эжы.

БАЛМАСУУ: Нүхэр-аа, наһаншни ошожол байна, юрэдөө. Теэд... *(шаналангыар амаа тамшааба).*

ГОНГОР: Юун «теэд» гэжэ?

БАЛМАСУУ: Юун, юун? Ойлгоошогүй бү боло. Шадалгүй боложо ябаһыем мэдэхын саада тээ мэдэжэ байгаад...

ГОНГОР: Эхэнэрнүүд гээшэ һонин зон даа. Юумые ходо нюуса удхатайгаар хэлэхээе һанаха.

БАЛМАСУУ: Эхэнэрые голоод, доромжолоод, наһаараа гэргэ абангүй ябаха гээ гүш? Гэрэйнгээ хамаг юумэ намда хаяад, амгалан ябаха юумэ угы. Амһартааш угаахам, малааш эдэелүүлхэм хүндэ боложо байна. *(Бэлдэһэн эдегээ стол дээрэ табиба).* Гэлэгшье хэлээ һэн, нэгэ юумэ гэртээ оруулаа һаань гэжэ. Бодожо үзэхэ юумэл даа. Колхозой ажал барагдаха бэшэ. Гэр тойронгоо шэбээлээд һуугаа һааш, ямар һамган шамда ерэбэ гээшэб. Эрэ хүнэй үнэргүй хүндэ эхэнэр дүтэлхэгүйл.

ГОНГОР: Хэлэбэт даа баһал, эжы. Абаадхиха гэхэдэ, ямар тиимэ бэлэн басаган байнаб?

БАЛМАСУУ: *(гараараа түхэрелүүлжэ харуулаад)* Тойроод эхэнэрнүүдһээ олон юун байнаб? Залуухануудшье, сэбэрхэнүүдшье, ажалша бэрхэнүүдшье. Ядахын сагта, наһатайшагшье болоһон юумэн яагааб.

ГОНГОР: *(наадатайшагаар)* Шүдээ унаһан шабгансье асарха болоо гээшэ гүб даа.

БАЛМАСУУ: Бү хиирэ. Намаар наада бү хэ. Арай зүнтэглөөгүйб.

ГОНГОР: (аргадажа) Байзыт даа, эжы. Ехээр бү яараял. Гэмэргэн гэгүүл нэгэнтэй дайралдаад, хүүлдэнь таниел зобооно бээб.

БАЛМАСУУ: Шэлэхээ ханаба гүш? Хэды болотор шэлэхэшниб? «Шэлэн гэжэ шэшэдэһэн дээрэ хууха» гээ юм.

ГОНГОР: Тиимэ бэлэн хаань, теэд хэлыт даа, эжы, хэн эндэмнай байнаб?

БАЛМАСУУ: Намга абажа үгэдэг урданай саг бэшэ. Өөрөө олохош!

ГОНГОР: Болёол юм байна даа. (Слооо хургануудаараа тоншосогообо) Яаха хүн гээшэбиб?

БАЛМАСУУ: «Яаха» гэжэ. Хэрэгшээгээ хаа, ши хэниешье абахаш. Мэдэнэм.

ГОНГОР: Хажуугаарнь баһа сэдхэлээ дуран байдаг юм гэлсэгшэ.

БАЛМАСУУ: («ог-ха» гэхээр үндыжэ) Хэлэхээ хэлэбэб. Өөрөө мэдэ. Зай, би хүнингөө харуулдаа ябахамни.

Эхэнь түхээрээд, гаража ошоно. Гонгор сайгаа нэгэ балгажархёод, Дулмынгаа дүрын урда ерэжэ, шэлыень бүдөөр аршаха зуураа.

ГОНГОР: Шиниимни байһан хаа, иимэ хөөрэлдөөнэй үзүүрыншье дуулдахагүй һэн даа. Хэтэдээ хагасахагүйбди гэхэн хоёр бэлэйбди. Эх, халагни (бодолгодо абтажа, орон дээрээ ошо-жо хууна). ...Ямар охорхон наһатай байгаабши даа, Дулмамни... Тээмэндэ уншаһан нэгэ поэдэй шүлэг соо шам тухайм бэшэһэндэл үзэгдөө һэн. Байза, зарим бадагуудыень ханажа абаа бэлэйб...

... Хэрээгы нэгэтэшье байза үзөөгыш,
Һолонго мэтэ бадаржа байгааш,
Яагаад шимни үбшэндэ нэрбэгдээбши,
Яаралтай юумэдэл, гансаарайм орхёобши?
Мартажа шаданагүйб шамаяа эндээ,
Манарһан нюдөөрөө хадаяа шэртээд,
Шамбалаһаа мүндэлөөд, дахидаг һайш,
Шагнажа намайгаа хуудаг һайш...

Зүрхэээ доһолгон, «шагнажа намайгаа хуудаг һайш» гэжэ дабтана.

Хүлисэ, Дулмамни, бишни амиды үлэхэн хадаа, энэ дэлхэйдэ эрэ түрэхэн уялгаяа дүүргэхэ болоноб... Эжымни байлгахаа болёо... Басагатай болоо хаа, Дулма гэхэн нэрэ үгэхэб, хүбүүтэй болоо хаа... Теэд хэнтэй хамтарха хүнбиб? Лида?.. Мэдэгдэхэээ болишобо. Ухаахан? Барһанш ямар ойлгогдохоор бэшэ юумэ хэлэбэб даа. Һэ – «дураншни хажуудах».

Гонгор толгойгоо нэжэрхэдээд, дахин: «Һэ!» гээд, гэр соогураа бодолдо абтан ябасагаана.

Больницын палата соо хүхэ сухигар шарайтай хэбтэһэн Гэлэг Гармаевичтай Гонгор зүбшэлдэнэ.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Ган гасуурай хойшолонһоо боложо, үбһэн бага абтагдажа, хүмэримэрыш, малай тэжээл дууһантажа байна бии даа?

ГОНГОР: Тиигэнэ. Яахашье ухаагаа олоногүйб.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Хабарай ногооной гаратар өөдэгүй һулабар, үбшэ хабшан мал гарзалжа эхилхэнь гээшэ гү?

ГОНГОР: Хурьгатай хонидтоол эдюулхэ үбһэтэй үлөөд байнабди. Яажа энэ хабарые гарсалдахамнайб? (Гонгор толгойгоо баряад, бүхыгөөд хууна).

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: (бодолдо абтан, удаахан хэбтэһэнэйнгээ удаа) Хони хурьгад лэ нэн түрүүн олоороо хосорхонь. Байза, энээниие усадхаха, гарзыень үсөөрүүлхэ нэгэ арга биил хэбэртэй...

ГОНГОР: (баяртайгаар стулһаа бодошоно) Ямар?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Томиржонон, ехэ болоһон хурьгатай хонидые илгаад, Хара Хүнхэрэй үбэлжөөн абаашаха.

ГОНГОР: Хаана, хаана?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Үргэн ехэ ойн соорхойдо. Нэмэритэй газар. Намар харахадамни, хагданиинь гэжэ үндэр, һайн байгаа һэн. Хоёр-гурбан отара хонидто лаб хүрэхэ. Мүн ойдо хуһа, уляһанай шэлбүүһэшье эдюулхээр...

ГОНГОР: Урдань тэндэ юун байдаг байгаа юм?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Адуудые баридог һэмди. Зоной байхаар хуушарһан байра, адуунай хорёо байха. Хонидоо тишэнь абаашаад, хажуудань үшөө нэгэ хорёо бариха юм аабзат даа.

ГОНГОР: (урма зоригтойгоор) Тиибэл, бидэ нарай хурьгатай болон тэнхэйгээ алдаһан хонидые үлөөжэ, үлэхэн үбһээ тэдээндээ хазуулха аргатай болохобди... Үдэрэй игаабирида адуулхадашье болоно бээ. Харин барагтай хонидоо илгажа амыарлууаад, тэрэ ойн хагдын бэлшээндэ туужа абаашаха. Тиимэ гү?

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Тиимэ. Ёаамгай үнээ, бурууд эндээ үлэнэ ааб даа. Туруута адууд яахань нэм...
ГОНГОР: Зай, Гэлэг Гармаевич, хайнта даа. Хониной фермын бригадир Аюша нагасатайгаа ошоожо, өөрөө хаража ерэхэм.

Гонгор эршэтэй гаража ошоно.

Умгаа Аюша гэртээ сайгаа уужа нууна.

ГОНГОР (*оро орохоор*) Нагаса, бушуу сайгаа уугты. Моринтой хаанаб?

УМГАА АЮША: Моримни отара дээрээ. Яагааб? Юун болооб?

ГОНГОР: Ябая!

УМГАА АЮША: Хайшаа?

ГОНГОР: Хара Хүнхэр хоюулан ошое.

УМГАА АЮША: (*сонхоороо нара ёлгоогоод, сайгаа дутуу балгаад*) Зай, хэрэг гараа юм бэээ, яаралтай хадаш ябаял даа...

Гаражо ошонод.

Гонгор Умгаа Аюша хоёр ойн захада зогсоно.

ГОНГОР: Абага, харыт! Юрэдөө, Гэлэг Гармаевичнай үнэхөөрөөл хүгшэн шоно байна даа! Бургааһа, мүшэр хэмэлээбди гэжэ хосоржо байһан хонид иимэ ута хагдан соо ороходоо, хүдэлэнгүй бэлшэхэл! Үнэхөөрөө, гурбаншыё отара хонидто үлүүсэ хүрэхэ тэжээл эндэ байна, а-а?! Харыт, уһалха газаршыё бии!

УМГАА АЮША: Үбгэжөөлнай болохотой дурадхал оруулаа гэжэ ханагдана. Хагданиинь юуштэб. Хонидтомнай нара соо иигэтэрээ хүрэхэ даа (*хоолойгоо хэмжүүрдэб*). Тиигэнээр байтар ургы ногоон бултайжа эхилхэ.

Урдань малшадай байдаг гэр соо харахаяа ороно.

ГОНГОР: (*солдат шинелэнь ташаан дээгүүр шангаар татаатай хур бүһээ хоёр гараараа тэгшэлэн заһаад, тойруулан гараараа зааж*) Нагаса, юун гэхэ байнабта?

УМГАА АЮША: Энэ гэрээ дулаалаагүйдэ аргагүй. Нүхэ һүбынь бүглөөд, пеэшэн, сонхо табиха юм аабдаа.

ГОНГОР: Хэзээ зөөхэбибди?

УМГАА АЮША: Ядахын сагта хүнэй байхаар болгохо...

ГОНГОР: Тиибэл та үглөөдэртөө тэргэ морёор зэр зэмсэгээ абаад, Раднахайтай ерэхэт. Һөөргэ уруугаа гүйлгэлдэхэ юумэ үгы. Эндээ хонон байгаад, хэгдэхэ заһабариинь хоёр хоног соо хэжэ дүүргэгты. Гурбахи хоногтоо бидэ өөһэдөө, тангүйгөөр хонидые иишэдэ туужа асархабди. Манда мүнөө нэгэш үдэрнай үнэтэй гээшэ.

УМГАА АЮША: Хайшан гэхэб. Арга шадалаараал болохо зон аабзабди.

ГОНГОР: Хонидой байха хорёо бариха хэрэгтэй байна. Үшөө нэгэ хүниие, Жамьянхайе эльгээхэб... Би Раднахайтай, Жамьянхайтай мүнөө ошоһоор хөөрэлдэхэб. Үглөөгүүр хүнһэ хүшэээ бэлдээд, абаха юумээ абаад, бэлэн байгаарэгты.

Контторын таһаг соо Гонгор Лёнхобо Шадарович хоёр.

ГОНГОР: Үсгэлдэр правлениин гэшүүдэй зүблөөн дээрэ хоёр отара хонидые Хара Хүнхэр гэжэ газарта туужа абаашахаяа хэлсэбэ гээшэбди. Теэд хүнүүднай яашагүй дуталдаад байна. Лёнхобо Шадарович, бидэ хоёр туулсаха болоолди даа.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (*нюдээ ехэ болгожо*) Би гү?... Намайе хони туулса гэжэ гү?

ГОНГОР: Тээ.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (*гайхашаа бараһан зандаа*) Би парторг хүн байгаад... хонишодой нюдэндэ ямараар харагдаха болонобиб? «Харыт, тэрэ Лёнхобо Шадарович парторгмнай хонидые туужа ябанал» гүүлээд, зондо шоо үзүүлхэлби.

ГОНГОР: Бэшэ, тиимэ бэшэ. Бүри хайн. Өөһэдөө туулсажа туһалхадамнай, үшөө дээрэ ааб даа. Үгэмнайш үнэтэй болохо.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Бү мэдэе... Танай хэлээ хада... Али нээрээшыё, Хара Хүнхэрэй үбэлжөөниие харахамнишыё хэрэгтээ гээшэ гү? Мэдэхэ болохоб.

ГОНГОР: Вот, вот. Эрэ хүнүүд байгаад, юундэ ядаха һэнбибди...

Долсон Лёнхобо Шадарович хоёр хониной хоёрдохи ээлжээнэй отара Хара Хүнхэр тээшэ туужа ябана. Няалданги нойтон, бадхама саһан үдхэнөөр орожо эхилнэ. Саһан бүри түргэдэжэ, сагаан хүшэгийн саанаһаа хонид арайхан харагдана.

ДОЛСОН: *(ута ташуураа далгашуулан, шангарна)* Түрүүшын отара туужа ябаһан Гонгор Гэ-пэл хоёр урдамнай хараада ябаһан аад, харагдахаяа болишобол! Бидэ тэдэнһээ гээгдэжэ, таһаржа, төөрихэмнай гээшэ гү? Ыы-ыш! Ыы-ыш! Яндуул эдэ хонидынъ ябажа үгэхэ юм бэшэ! Ошожо ошожо, үдэрөө олоһон Гонгор бэ?! Бүтүү саһан ороод, алхам газарта юуншье харагданагүйл!

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: *(өөрөө харагданагүй, нүгөө талаһаа хаихарна)* Долсондой, хаанабта?

ДОЛСОН: *(шангаар)* Би шамда Долсондой бэшэб, Долсонби! Юун болооб?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: *(хаихарна)* Шамдая! Урдахюулһаа бү гээгдэе!

ДОЛСОН: Ябажа үгэнэгүй ха юм эдэ муухай хонидшни?! Тадь! Тадь! Бэлхыһэн хара бэдь-хэнүүд!

Юунһээшьеб үргөөд, хонид гэдэргээ түрисэлдэбэ.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Шононууд?! Һүүй! Һүүй! А-а, жаалда, дүрбэн гүрөөһэн харайлдажа гарашаба. Тадь! Тадь!.. Мүрөөрөө ябахагүй, энэ Гонгор Бамбаевичай үгэдэ оробобиб? Яаһан хүйтэн муртэй хүн бэ. Меэл... Һэ-йе! Долсон, хаанабта?

ДОЛСОН: Наашаагыш! Олон хонидной үргөөд, доошоо гол руу оробол!

Лёнхобо Шадарович харгы дээрэ ээрэһэн Долсоной хонидойнь ойро ерэнэ.

ДОЛСОН: *(тэлэ буужа)* Үйлын үрөөр мүнөөдэр тууһан зон гээшэбибди! Үдэр мүдэрш гаргаха гэжэ мэдэхгүй! Эдэ хонид үхөөл гээшэ, халаа! Яла янхада унажа, яама түрмэ эдлэхэ сагни ерэбэ гү?.. Хэлээл хамнайб. Үйлөө хатамарш!

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: *(хэлээшьеень хоёр шэхэнэйнгээ хажуугаар үнгэргөөд)* Бэшэниинь яаһан гээшэб?

ДОЛСОН: *(ута ташуурайнгаа эшээр зүүн тээшэнь заажа)* Нэгэ хүрэг тэрэ гол руу ороо. Нүгөөдүүлэнь хойномной үлөө.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Эдээнээ холо табингүй, эндэнь ээрээд байгты. Би гол руу ороошьеень хүсэжэ, наашань тууһуу *(ошоно)*.

ДОЛСОН: Муухай юумэн болохоёо забдаба даа. Юун гэхэн алдаабиб, хахадые абажа орон тэнгэридээ сэржэмш үргэхээ яаһан хүнбиб? Теэд эдэ бузарнуудш забда залигүй яаруулна ха юм.

Энэ үедэ Гонгор, Умгаа Аюша, Радна гурбан туһалхаяа ерэнэ.

УМГАА АЮША: Ябажа үгэнэгүй гү эдэтнай?

ДОЛСОН *(хүлэршэһэн, улаан болошоһон)* Юун ябажа үгэнэгүй гэжэ! Таража, һэе бадаагүй тонилжо байна. Маанадые аймшагтайхан лэ зобообо.

ГОНГОР: Бэшэ хонидтной хаанаб?

ДОЛСОН: Голдо ороошодыень парторг бусаахаяа ошобо. Нүгөөдүүлэнь хойномной.

ГОНГОР: Зай, бидэ мүнөө туһалхабди, бултыень суглуулхабди. Ябая, туужа асарая, нүхэд. *Ерээшэдүүл шамдуу ошоно.*

Хабарай хахалалгын дүүрэнтэжэ байһан, тарилгын урда тээхи культивацида орохо хаһын дүтэлһэн үе.

УХААХАН: *(ЧТЗ трактором рульда нуугаад, хахалжа ябахадаа дуулана)*

ЧТЗ-эйн руль баринхаар,

Шэлдэгхэн бороороо ябуужам,

Шэнэлээ тэрээнтэй бэшэхэн аад,

Сэрэгэйнгээ гансые хүлээгүүжэм...

(Тракторойнь добо дээрэ гарахада, тээ дорохоно эмээл моритой хүн харагдаба). Энэнь үшөө хэниинь гээшэб: газар хэмжээшэн гү, али полевай бригадир гү? Һалхинай тэрээн руу һэбшээлхэдэ, хари, минии дуу дуулахые шагнажархёо үгы юм ааб даа... А-а, Гонгор ха юм.

Трактораа буруздаһаа гаргаад, эгсээр эрьелдүүлжэ байлгаад, хүрэжэ буун, шалашаһан бээе заһасагаан ерэнэ.

ГОНГОР: *(Мориёо хүндэлдүүлжэ байлгаад, тракторай ерэхые хүлээн байһанаа)* Одоо хүлэг мори гүйлгэһэн шэнги тооһо бушхуулнаш даа.

УХААХАН: *(юу хэлэхэ гэһыень тодолхо ханаатай)* Тиимэ шэнги байба гүб?

ГОНГОР: *(дорюунаар)* Түмэр «хүлэгөө» эгсээр эрьелдүүлхэдэшни, тэрэшни юумэнһээ үргөөд, хажуу тээшээ халба хүрэхээ забдаһандал үзэгдэнэл.

УХААХАН: *(хубсаһанайнгаа тооһо һалхин доронь гүбихэ муртөө)* Үшөө юун бэ?

ГОНГОР: Үшөө гү? *(Зугаатайгаар)* Хүлэгэй эзэн гоёор дууланал. «Шэнэлээ тэрээнтэй бэшэхэн аад, сэрэгэйнгээ гансые хүлээхэм даа...». Хэндэш зорюулагдаһан юм ааб даа?.. *(Ухаахан досоогоо ямаршьеб бодолдо абтажа, хөөрхэн хамарайнгаа нүхэ һарналзуулан байба).* ЧТЗ трактораа гансал шэлдэг моринтой бү һэлгэжэрхёорой. Бэшэнш хамаагүй.

УХААХАН: Мүр ганса, мүргэл нэгэ гэдэгээр хэлэхүү даа. Шамда зорюулагдахан байгаа хаань, яаха хэмши?

ГОНГОР: Хара зоргондоо намда юундэ зорюулха хэмши даа.

УХААХАН: Тиигээ хаа, асууһанай хэрэггүй.

Ухааханай сээргүйгөөр эхилхэдэ, тонгойжо хуугаад, годли мэтэ хадхууртай үбһэ хуга татажа абажа, нэгыень ходолоод, ондоо тээшэнь хөөрэлдөөгөө абаашахаяа хэдэбэ.

ГОНГОР: Ухаахан, ханана гүш? Жаахандаа иимэ хурса үзүүртэй, булсууртай, ходолзоһон хүүлтэй үбһөөр бэе бээ шэдэлдэжэ наададаг хэмнайбди. Би тиихэдэ шамтай тоосолдогшо хэм: «Урданай хүн энэл үбһэ нажаажа годли хээ ёһотой», – гэжэ. Мүнөөшье тиигэжэ ханаһаарби.

УХААХАН: Нээрээ, шэдэхэдэшни эдэ годлидол адли үбһэдш хубсаһа руумнай шаагдагша хэн... (Сэдьхэнгээр) Мүнөө шэдээ хааш, хубсаһыем сүмэлөөд, минии зүрхэ хадхан орохо хэбэртэй.

Гонгор энээнэйн удхые ойлгонгүй, дэмы наадалба хаб гэжэ ханаба.

ГОНГОР: Ойлгоногүйб. Ухаахан, тээ мэндэ, мартын найманай үдэр, шамайе гомодхоогоо гүб даа, хүлисөөрээ.

УХААХАН: Гомодхоохоор юу хэлээ хэмши даа. Зэмэтэй хаа, би зэмэтэй байгаа бээб.

ГОНГОР: Зэмэтэй гэжэ даа (хэдэн үзүүртэй үбһэ ходо татажа абаад, халхинда хийдхүүлээд). Үгы, тиихэдэ юун гэхээ ханаа хэмши даа. Ойлгоогүйб...

УХААХАН: (Халуун уһа урдаһаа хаяулһандал) Эх, мана хохор! Хүн шамда дурлааб гэжэ яба-ха. Ши тиихэдэ...

Ухаахан трактор тээшээ пагдайса гүйшэбэ. Гонгор хууһан хэбээрээ хуужа, «Мана хохор!.. Мана хохор!...» гэжэ дабтажа, үзүүртэй үбһэнүүдые зулгаагаад лэ, тракторомой ябатар шэдэсгээжэ хууба.

Үдэшэ орой. Гонгор гэртээ гансааран. Эмшэ медсестра эхэнэр ороно.

МЕДСЕСТРА РИТА: Гонгор Бамбаевич! Таниие Лидия Шараповна үтэр больница ерэхые урина.

Больницын гэр соо.

ГОНГОР: (Гүйдэлөөрөө Лидия Шараповнагай таһалга ороод, уухир-уухир амилан асууна) Ямар бэ?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Улууржа байна. (Нюдэн дээгүүрээ уһа гүйлгэн) Мордошохонь гээшэ гү даа.

ГОНГОР: Мүнөөдэр түрэн тоонтоёо, буусаяа, гуламтаяа хаража ерэхэм гэхэдэнь, арсажа шадаагүйб, морин тэргээр ябуулжа хуу бултыень харуулааб, хүнүүдтэйшье уулзуулааб. Дондорһонһоо болоо гээшэ гү? Үгы, дан түргөөр гүйлгөөгүй хэмнайб.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Ойлгоноб, гуйлтыень дүүргээгүйдэ аргагүй байгаа.

ГОНГОР: Үглөөгүүр намда хэлээл хэн: «Хүбүүн, юуншье намда туһалхаяа болёо, битнай саашаа харахам ха даа», – гэжэ. Тиигээд лэ абаашажа, хүүлшынхией нютаг орониень, түрэн тоонтыень харуулхые намайе гуйба гээшэ гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Үбгэжөөл бээ мэдэнэ. Би аймагһаа угаа дүйтэй, наһатай терапевт эхэнэрые тусгаар асаруулжа, үзүүлээ хэм. Удаан үзэжэ хараад, эмнэлгэ зүб хэгдэн, аймагшье, хотшье абаашаһанай үрэгүй, эндээл эмшэлэгты гээ. Бирахая болиһыень тухайлһан хэбэртэй хэн...

Больницын палата. Гонгор Лидия Шараповнагай ойро зэргэлэнхэй, уруу духа болошоод хууна. Гэлэг Гармаевич мэдээгээ алданхай, хүлһэ адхажа, толгой хүзүүгээ хүдэлгэн, юушьёб аман соогоо гүбэрнэ. Лидия Шараповна тарилга хэнэ, толгойень жэгнэнэ, хүлһыень салфеткаар аршана. Наранай һая гаража байхада, үбгэжөөл мэдээ оробо. Аалихан нүдээ нээжэ, уһа эрибэ. Багахан балгаад, Гонгорые обёорбо.

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Эндэ гүш, хүбүүн...

ГОНГОР: Эндэб, эндэб, тантайгаааб...

ГЭЛЭГ ГАРМАЕВИЧ: Хайнши даа. Гараа үг... Гонгор, шамда найданам... ханаамни амгалан... (амияа абажа ядан, ханяагаад) эгээл хэрэгшээһэн сагтам байбаш... Түрэн эсэгэтээ... ойлголсооройш... (Лидия Шараповнагай дүтэлхыень хургаа ёдогшуулба) Хайнши даа, басагам... Зонойнгоо аша туһада голоо табинаш... Мэдэнэм: хайн хүнэй нүхэр болохош... (Нюдэнэйнгөө булангаар Гонгор тээшэ үлэ мэдэг харад гээд) Манайнгаа нютагта үлэ... Газардахагүйш... Зай иигээд... хайн ябагты, үхибүүдни...

Лидия Шараповна, медсестра Рита ами бэндэ туһалхы арга-процедурануудаа хэнэ, оролдоно.

Үглөөнэй ягаа-улаан наран мандаад, элбэг харуул гэрэлээ сонхоор сасаж, энэ дэлхэй дээрэ эсэтэрээ ажаллаһанайнгаа удаа сэнгэлиг аянай замда гаранхай, мүнөө амгалан тэнюун нойрсожо байһан хүнэй нюур дээрэ унагаана. Гонгор сонхын хүлэрхэн шэлдэ сохоёо няагаад, аниргүй зогсоно. Лидия Шараповна нүдээ аршажа байһанаа, аалихан гаража ошоно.

ГУРБАДАХИ ҮЙЛЭ
Юнэдэхи үзэгдэл

Хара Хүнхэрэй үбэлжөөн. Ойн заха. Долсон нэрэ нурагуй ташуураа далгашуулжа, борогшонойнгоо гүйдэлөөр боложо, бүхы шадалаараа хүхирнэ.

ДОЛСОН: Най! Нүй! Үйлэ муутай шононууд, хүхэ хоншогорнууд! Хонидым бү татагты! Үйлэ үржэнгөө хатамарнууд!

Хашхараань ойлгохо бэшэ хадаа, хоёр шононууд үргэжэ сугаһан хонид дээрэ монсогороороо буужа, хараһаар ябатарнь, хоёр хони хоолойһоонь бажуужа, арпагад гэтэр газар наншаба. Долсон өөрөө бажуулгажа байһандал хашхарна.

О-о, ёо-ёо! Ороолонгууд!

Архагар томо шонын нүгөө хониной хойто гуяһаа аһасалдахалаарнь, Долсон дээрэнь буужа, биш үгы шадалаараа шонын нюрга руунь ташуураараа буулгажархиба. Тэрэнь ирзагад гээд, хитаралдаха хоорондоо дээшээ хүрэжэ, хормойень шүүд удара татан алдаба. Нэрэгүй ташуураа эршээ-гэнүүлһэн Долсон үшөө дахин дала мүрөөрнь орёолгожо үрдибэ. Сожуулһан эмэ шонын гэдэргээ шугшахадань, нүгөөдэнь хойноһоонь ошобо.

И-ы, муухай сабдагууд! (*ташуураараа занана*). Байгаарайгтылши, үзүүлхэ юумыетнай танда үзүүлхэб! Хоёроо аняад, хохимой тархи болоод хэбтэхэдээ, мэдэхээл мэдэхэт!..

Долсон нэгэ шононуудай ошоһон зүг тээшэ, нэгэ – хэбтэһэн табан хонид тээшээ харан, шомшоржо байжа, гэмэржэ оробо.

Халагни халаг даа, ямар газарай габаһаа гараһан гай гээшэб! Юумни дуталдаад, хадын орой хараад ерэхэм гэжэ, хонидоо орхёод ошобобиб. Урдань, залуудаа эндэ алирһанда ошоходоо төөриһэн бариһамни ханагдаад, тэрэ газараа харахаяа ошобо ха юмбиб. Хари, досоом тиимэшэг лэ байгаа һэн.

Гэнэл хажуудань ерэбэ. Эмээлдээ ходо шагтагалаад ябадаг дробовик буугаа гартаа баринхай.

ГЭПЭЛ: Э-э даа, гурбан хонид голгүй, харин хоёрын амыды, нюдээ хилмалзуулан, хайра-тайгаар мааралдаха юм.

ДОЛСОН: (*дахуулаад*) Яба, хойноһоонь ошое. Холо ошоогүй ёһотой, бузарнууд.

ГЭПЭЛ: (*ябангаа*) Юу мание хүлээжэ нуугаа гээ гүш.

ДОЛСОН: Буутай хаа, тугаар тулгажа ерээд, толгой руунь соо буудаха һэм, сабдагуудые.

Бусахынгаа урда айлгажашье хаань, Гэнэлдэ хии һомоор хоёр дахин абья гаргуулба.

ГЭПЭЛ: (*бусажа ябахадаа*) Байһаар байтарш таһа татаа гээшэ гү?

ДОЛСОН: (*гэмтэй болохоёо мэдэржэ, зайжа хада ошоһоноо хэлэбэгүй*) Тиигээ ааб даа. Тиигээ.

ГЭПЭЛ: (*һанаань тэгшэлхээс оролдоно*) Буутай бэшэ аад, яахабши даа. Намда гүйлдөөд ерэнэгүй. Хүнды түмэр ёдогорттой байһыем унхяр мэдэнэ гээшэ ха.

ДОЛСОН: Хүнэй буутай, буугүйень эдэш мэдэдэг юм гэлсэгшэ. Буутайшые байгаа хаа, буудажа шадахагүй би арбан шонын ороо хаа, яаха хүн гээшэ һэнбиб? Үмдэгүй болотороо үридэ унаха, түлэжэл халаха гү? Раднам юун гэхэ гээшэ һэм. Толгойгоо эдинхаар, эртээнһээ болёошонь дээрэ ха.

ГЭПЭЛ: (*амгаланаар*) Бараг ааб даа. Һанаагаа ехээр бү зобо.

ДОЛСОН: Та түлэлсэхэ бэшэ ха юмта.

ГЭПЭЛ: (*тамираа хубилгангүй*) Хамтаараа түлэлсэхэл болохо һаабзабди, айл аймаг байна бшуубди.

Долсон аниргүй болоно.

Хара Хүнхэрэй үбэлжөөнэй хонишодой байрын үүдэ татажа, Гонгор ороно.

Гэнэл Долсон хоёр үглөөнэйнгөө эдээ барижа нууна. Түрүүлэгшые хараад, тэдэнэр үмэдшые гэнгүй, мэндэдэнь харюусаад, абяагүй хоолоо баринад. Гонгор малгайгаа абаад, һандали дээрэ нуужа, юунэй болоһыень лаблахаяа тэдэ хоёрые шарайшалба. Долсон тэсэбэгүй, шарайнь хобхо хүрэжэ, нүдэниинь хүйтөөр ялалзан, сайгаа һород гээд, барюубшагүй, түргэдүүшэг бодоодхибо. Шахыжа нуушан Гэнэл юунэйшые болоогүй юумэндэл, Гонгор тээшэ харасагаан, Долсонтойл хөөрэлдэ гһэндэл, сүлөөтэйхэнөөр сайгаа ошоно.

ГОНГОР: Ямар байнабта?

ДОЛСОН: (*сагаан кружкая стол дээрэ тас табича*) Ямарыемнай өөрөө хаража оробо бэшэ гүш?

ГОНГОР: (*дарууханаар*) Газатнай гэшүүнэ түлээн дээгүүр сэнсылдэһэн хонидой үлэгдэл-нүүдые хараханш харабаб. Шуһа нүжөөрнь, уда татагдаһан хоолойгоорнь тухайлхадаа, тэдэ табан хонидые шоно дайлаа гэжэ ойлгобоб.

ДОЛСОН: Шонын бии болоһыень мэдээд, намайе энээ руу жэрбэдээ нэмты? (Дүрд бодожо, хургаа ёдогонуулан оробо) Гэнэн хүниие бэлэхэнээр лэ олоо байнат. Үлээхэдэтнай саашаа, үрб-хихэдэтнай наашаа боложо байха хүн олдoo гү? Намарган саг хаань, дором халгааха нэнта. Хоро шараа гаргажа, зорёон лэ намайе иишэ ябуулаат! (Гонгор тээшэ заажа) Бү юлытэрээ хара! Мэ-дэжэ байнам. (Гонгор досоогоо: «Өөрынгөө табатхан соо тарагаа худхалан зандаал даа», – гээд, абяагүй байжа үгэбэ. Долсон урдань сэхэ ерэжэ, эрэн хара хургаараа хамарайнь урдахана ёдогшоо-жо) Нүхэр, шинии шэшэдэндээ зууралдажа хэбтэхэдэ, үни хүн болоод ябаһан байхаб. Ойлгоо-рой. Намайе ялада унагаажа, яамада түлхижэ, эсэгынгээ үһөө абаха гээ гүш?!

ГОНГОР (барагд гээд, бодожо, шангаханаар хэлэбэ) Тиимэхэн хөөрэлдөөгөө орхие. Радна та хоёрые би тахимаартнай тушажа ниилүүлһэн бэшэб! Ажал гээшэ – ажал! Энээн тухайгаа хөөрэлдэе.

ДОЛСОН: (хүлөө дэбһэбэ) «Ажал», «ажал»! Ара гээгээрээ сохижо унатарааш хүдэлэ – дууһа-ха ажал бэшэ... Убайгүйтнай энэ зэргэ. Ойн оёорто асаржа хаяжархёод, хоёр гэргэдэй хосоржош хэбтээ хаа, сожоо татаха бэшэ аад, – «ажал», «ажал»...

ГОНГОР (досоогоо): «Тэнгэри үһээрхынгээ урда уур сүхалаа табижа абаха гэхэндэл сахилгаа шэдэлэн, нижаганажа-тэшэгэнэжэ ородог. Тиимэрхүү аяг аашада абтаһан Долсон юунэйшье бо-лоо хаа, тогтохо хэбэргүй».

ГЭПЭЛ: (шанга тоосолдооной гаража захалхада, нүдээ сабшалхаа болёод, абяа хатаһанаа, сайгаа уужа садаад, оролсобо) Үгы, юрэдөө, гэмтэй бэшэлши, Долсон. Хажуудань байгаа ха юмши. Нэгэндээ нэтэрһэн шонын добтолходо, буугүй, тэрэ саана буудажаш шадахагүй хүн яаха боло-нош? Яһала һайн хүдэлжэ байна ха юмбибди.

ГОНГОР: Зүб хэлэнэт, Гэпэл хээтэй. Бидэнэр мухар нюдарга бэшэбди. Али бүхы хэрэг үй-лые бүхы талаһаань хаража үзэхэ ёһотой ха юмбибди даа.

ГЭПЭЛ: Зүб-өө-ө, Гонгор. Урда наашаһаа айл аймаг зон бэе бэе харалсажа, хайрлалсажа ябаа юм (толгойгоо тохигонуулба). Дэмы дэмтэй газарта хии үгэ алдадаггүй, һай һанажа, һайхан үгэ хэлэжэ ябадаг байгаа.

Юуштэш бэшэ аад, юумэндэ оролсожо, зүб юумые буруу хүргэжэ шададаг Долсон Гэпэлэй урда тулгардажа, ангархайгаа хабшадаг аад, мүнөө Гэпэлые буруушаагаашьегүй хаа, тогтобогүй.

ДОЛСОН: Тиимэнш тиимэ юм аабза. Хонидоо тушаажа абагты. Би ябахам.

ГОНГОР: Үгы даа. Тиимэ бэлэн юумэн байхагүй, хүдэлхэт.

ДОЛСОН: Энэ гэхээр долоо хүнийн саагуур хаяад ябахаб!

ГОНГОР: Хэн харюулхаб?

ДОЛСОН: Өөрөө хара саашаа...

ГОНГОР: Орхижо ошоод туршыт даа. Одоол харюусахат.

ГЭПЭЛ: Яагаад дан ошохонь нэм даа. Хони малай иимэ харюусалгатай сагта хиирээ нэмдii. Гажаһан яһаяа бишье хайрлангүй, мааяргахыса мааяргана ха юмбиб. Тиимэ бэшэ гү, Долсон?

ДОЛСОН: (бага номгоржо) Та бүхэли наһаараа улаан наранай хоорондо малда ялхиргаһан хадаа мэдээ юм бээт даа. Тиигэбэл, би хүхэ ногоондо хонидыетнай гаргаад, тушаагуужам саа-шаа (бүдүүн шүүрхээр хэһэн һандал дээрэ ошожо һуушана).

ГОНГОР: Мүнөө дээрээ иигэжэш ойлголсоһомной болоо... Үсэгэлдэр үдэшэ Радна Хуумаан хоёрто орожо, танда эдихэ ууха юумэ абажа гараһан хүм.

Гонгор газаашаа гаража, ганзагада байһан туламтай юумыень асаржа үгөөд, хонишодой бай-ра байдалыень мэдэжэ, Шэбэртээ бусаба.

Гонгор правлениингээ таһаг соо. Шэнэ хром сабхитай, хара костюмтай, яһала гоёнсор ян-заар хубсалһан Лёнхобо Шадарович түргэн ябадалаар орожо, дохин һагад Гонгорой гар барина.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (хүхюүбтэрээр мihэрээд) Сайн гүб-дээ?

ГОНГОР: (енгүүтэйхэнээр) Сайн юумэмнайш үгы.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (шарайгаа хумяад) Юун болооб?

ГОНГОР: Би мүнөө һая Хара Хүнхэрэй үбэлжөөнһөө ерэбэб. (Стул дээрээ сэхэлдин татажа, налайгаад) Тэндэхи хонишодной орхигдошонхой, хүнһэ хүшыенш абаашаха хүн үгы...

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (хэлүүлжэ дүүргэнгүй, үгыень таһалжа) Намайе хүнэһэ зөөхэ һэн гээ гүт?

ГОНГОР: Ошонгоо абаадш ошоходо яахаб?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (хоолойгоо сан наяргаһандал шангахан болгоод) Тиимэ һонин байхагүй. Би ямар-нэгэн хүнэһэ зөөгөөшэн бэшэб.

ГОНГОР: Би абаашаад ерэб. Тиихэдээ зөөгөөшэниинь, тэдэнэй барлагынь болобо гээшэ гүб? (шархатаһан гарайнгаа хурьганууды стол дээрэ тоборсо гүйлгэбэ, энэнь сүхалдажа эхилһэнэйн тэмдэг)

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (бодожо, халааһандаа гараа хээдхибэ) Та юун гэхэ ханаатайбта, нүхэр түрүүлэгшэ?

ГОНГОР: Хара Хүнхэр ошохо аад, юундэ ошоогүйбта?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Гэртээ харижа ерэхэм гээ бэшэ һэн гүб? Эхэмни үбшэн.

ГОНГОР: Түрүүн шухала ажалаараа ябаад, хэрэгээ дүүргээд ошожо ерэхэ тухай хэлсээ хам-найбди. Теэдшье табан үдэрөөр бэшэ, хоёр үдэрөөр гэжэ. Али хубиинтнай ажал...

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (хасарын улайжа) Хэлэхэ үгээ ойлгод гэжэ дуугарая, Гонгор Бамбаевич. Иигэхэ болоо хаатнай... (дүүргэжэ хэлэнгүй, занаха хэбэртэйгээр үгэнүүдээ залгиба).

ГОНГОР: Хүдэлһэншүүгээр хүдэлэе, Лёнхобо Шадарович. Холын отара дээрэ хүнүүдэй ун-тангүй хүдэлжэ байхада, шадаха соогоо туһаламжа үзүүлхэ ёһотойбди.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (үгэдөө ёгтын тэмдэг оруулаад) Хара Хүнхэр ошоогүйдөө амияа хараһан хүн болобо ха юмбиб даа. (Михэд гэбэ) Та тиихэдэ, һэ...

ГОНГОР: (бээ барин, даамайгаар хэлэхье оролдон) Намайе зүб ойлгогты, Лёнхобо Шадарович. Таниие хардажа гүрдэжэ байһан хүн үгы. Ажал хүдэлмэриее зүбшэжэ, хэлсэжэ, нэгэ шугамаар ябуулха ёһотойбди... Магад, манай гэмһээ боложо, Хара Хүнхэртэ шононууд хони татаа гү?.. Табан хони үсэгэлдэр унагаагаа. Үглөөдэр арба-хорёорш хюдажа болохо. Эдэ бүгэдэ тухай манай бодомжолоогүй хаа, хэн бодохоб?

Парторг үһэрибэгүй. Уйтайхан нүдээ хурсадхан, хүхэрһэн тэнгэриие сонхоор шэртэн, өөрын-гөө бодолдо абтан хууһанаа, хороёо бусалбашье, абяагүйхэн гаража ошоно. Таһаг соо шэмээгүй байдал тогтобо. Гонгорой сэдхэл зүрхэниинь орьёлно.

ГОНГОР: (уушхаржа ядан хуужа, бодомжолно) Угайдхын саана би парторгтой мэдэрхэлдэхэдээ, зүб бурууень ойлгуулхье оролдоходоо, юун болоно гээшэбиб? Теэдшье, мэдэнгүй бэшэ, мэдэжэ байгаад, хэлэгүй газарта хэлэ гаргахадаа энэмнай янааб? Саашадаа энэ мэтээр хөморолдохо болоо хаа, партийна суглаан дээрэ хөөрэлдэхэ баатай болонобди... Тиихэдэ үшөө хажуугаар хабарай тэнгэри шэнги хубилжа байдаг Долсон намайе түрүүлэгшэ гэжэ угтаашье тооногүй. Үхибүүн мэтэ ханана. Али би хүнтэй хөөрэлдэжэ шаданагүй гээшэ гүб? Хүн бүхэнэй зан абари мэдэжэ, зүб мүрөөрн хөөрэлдэжэ шадаха гээшэ дүй дүршэлэй хэрэг болоно гү? Гэлэг Гармаевич амиды байгаа хаа, юун гэхэн хайн байгаа даа. Мүнөө бодоод үзэхэдэ, тэрэмнай түшэжэ ябаһан тулгамнай байһан болоно.

Гаража ошоно.

Арбадахи үзэгдэл

Колхозой түрүүлэгшын таһаг соо Гонгор парторг хоёр.

ГОНГОР: (утаһаар хөөрэлдэнэ) ... Цырен Семунович! Колхозойнгоо хамтын суглаан дээрэ Гэлэг Гармаевичайнгаа байхада энэ асуудал зүбшөө бэлэйбди, захяань бэлүүлхэ сагнай тулаба... Тиимэ, би тэрээн тухай хэлэнэб... Хэзээ?.. Бии, бии... Ядуушагшье хаа, ябаа болодог нэгэ полуторка машинатайбди... Тиибэл тэрээгээрээ электростанциингаа котёлые, турбиные, бэшэ хэрэгсэлнүүдыеень үглөөдэрһөө зөөжэ, асаржа эхилхэмнай... Газар шэлэгдэнхэй... Бэлэмди... Худагай уһа малтаха газарые Гэлэг Гармаевич өөрөө заажа үгэхэн юм, лаб уһан байха ёһотой... Тиимэ, хирписээр даа, хирпиисээр байрыень барихабди ... Бии, бии... Шэбэртэһээ дүрбэ модоной газарта... хайн шабар... Айлнууд тэндэһээл шабар абажа, пеэшэнэйнгээ хирпиисэ хэдэг... Зай, дуулгажа байхаб. Баяртай. (Трубкайа табяад, парторгдо хандана). Лёнхобо Шадарович, би баһа парторгоор хүдэлһэн хүн хадаа, мэдэнэм: танай урдаа хараха уялга – үзэл суртал, ниитэ-политическэ ойлгууламжын хүдэлмэри гээшэ. Тиибэшье, бидэ хоёрой ажал-лай гол шэглэл колхозойнгоо, улад зонийнгоо хайн байдалтай болохын түлөө оролдолго ха юм даа.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Би уялгаяа хайн мэдэнэм, Гонгор Бамбаевич.

ГОНГОР: Тиимэһээ колхоздоо электростанци барюулха шухала болоһон хэрэгы бодото дээрээ бэлүүлхээ хамсыгаа шуужа оролсое.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Хэлсээн юун байхаб, Гонгор Бамбаевич.

ГОНГОР: Энэ хүндэ хүшэр хэрэгы удааруулжа огто болохогүй, мүнөөдэртөө захалха ёһотойбди, тиин намар болотор заатагүй дүүргэжэ үзэхэбди. (Стул дээрэһээ бодожо, таһаг соогуураа гэххэлэн) Электростанци барюулхадамнай, зомной тортогто дэнгэй орондо зайн галтай болохо, зундаал хүдэлдэг уһан тээрмын орондо бүхэли жэл соогоо хүлэлдэг гал тээрмэтэй, модо хюрөөдэхэ пилораматай, талха хийдхуулхэ зернопульттай болохобди, а-а? Ажал ехэ.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Тиимэ даа. Гансал, хэр хүсэ хүрэхэбибди. Хажуугаарнай хабарай тарилган эхилхэ, сабшалангай уһалуури хэхэ, үбһэндэ орохо саг тулаха. Хони хайшалалган хамар доромной. Таряа хуряалгын ехэ ажал ерэхэ. Мэдэнгүйб даа, юрэдөө, шадаха хүн гүбди ...

ГОНГОР: (хуужа) Шадахабди. Үбгэднөө эхилээд, бараг шадалтай эрэшүүлые бултыень барилгадаа ябуулхабди. Эхилээл хадаа айлта сүхэрэл үгы. Лёнхобо Шадарович, худаг малтажа, электростанцийн хуури табиha ажалые танай мэдэл доро үгзе. Ородуудай хэлэдэгэй ёноор, бүхы карта танда үгтэнэ (*Лёнхобо Шадарович хулtag гэнэ*). Би хирпиисэ хэдэгшэдые даажа абаһууб. Даб гэхээр тэндэ хүнүүдэй байха балгаан барюулха хэрэгтэй болоно. Юун гэжэ һананабта?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (*толгойгоо гэлжылгэн, тэнсэлдүүлэн, бодомжолжо байһан шэг харуулжа һууд гээд*) Теэд яахаб. Туршахал гүбди.

ГОНГОР: Та Хуумааниие заабаришан болгожо абагты, хажуудань үшөө Баябахайе, тэдэмнай дүй дүршэлтэй хүнүүд, уһанай гараха газарые худаг малтаха хүдэлмэришэдтэ заажа үгэхэ. Би Раднахай Умгаа Аюша хоёрые хирпиисын шабарай газарта байра түхээрхыень мэнэ эльгээхэм.

Хоюулан гаража ошоно.

Нүгөөдэ үдэрынь. Удын тэн.

РАДНА: (*Гонгорой морёороо ерэжэ ябахые хараад, Умгаа Аюшада*) Түрүүлэгшэмнай ерэбэ даа (*модон дээрэ һуугаадхиба*).

УМГАА АЮША: Юухэнэ эдэ хоёр хэжэ байна ааб гэжэ шалгаха гэбэ гээшэ (*хармаан соохи гаһаһаа һабардажа, бүзэгэнэнэн юумэ Раднын хажууда ерэнэ*).

ГОНГОР: (*моринойнгоо хүл жолоогоорнь дүнгэжэ, ногоондо табижархёод, хэһэн ажалыень тойрожо хараад*) Таниие балгаанхан барихань аабза гэхэм, хуури татаад, гэр хархайлгахаяа байна хаяат.

УМГАА АЮША: Хээ һаа, хэһэншүүгээр хээд, үгы һаа, үгы юм ааб даа.

РАДНА: Хирпиисэ уладта хэрэгтэй. Хожомоо эндэ байрлахашье ушар гараха. Нургаагаар обоохой гэр гү, али балгаан обойлгонхаар, дунда зэргын модоор гэршүү юумэ баряа һаамнай дээрэ гэжэ хэлсээбди.

ГОНГОР: Зүбшье хаш даа (*хурса сарбагай хүхэ абажа, хэмжүүрээр тайрагдаһан модонуудай холтоһо зулажа оробо*).

РАДНА: Манда туһалхаяа һанабагүй аабзат?

ГОНГОР: Яашахань һэм. Үсэгэлдэр ерэхэйб гээд, шадаагүйб. Үдэшэ болотор сүлөөтэйб (*нюргаяа сэхэлжэ, костюмаа тайлаба*).

УМГАА АЮША: (*урмашангяар*) Одоо гурба болоо хадаа үдэшэ болотор барагсаажархиха бэшэ гүбди. (*Тамхияа татан хуужа*) Станцияа хирпиисээр бариха гэлсэнэбди. Ажалынь ехэл байха юм аабза.

РАДНА: Бүхэ ехень юуштэгүй. Гал малһааш айлтагүй.

ГОНГОР: Нэгэ үдэрөөр хууха бэшэ хадаа, саадахиень харалсаагүйдөө яахабибди.

УМГАА АЮША: Малтаһан газартатнай уһан гараха юм гээбы даа.

ГОНГОР: (*нойтон модондо хурса хүхынгөө эрые шаагаад*) Та юун гэжэ бодонот?

УМГАА АЮША: Мэдэхын аргагүй. Гараха, гарахагүй газар гэжэ байха.

РАДНА: Тарниин хүсөөр уһанай байдаг газарые оложорхидог һаа, хүрхэй һааб даа.

УМГАА АЮША: Мэдэлшэн, зурхайшыншые хүсөөр гарахагүй газарта туһагүй байгаа юм.

РАДНА: Та туршаа һэн гүт?

УМГАА АЮША: Дуулаһанби... Урдань даа, нэгэ баян Дарсагай доодо бээдэхи зуһаланайнгаа газарта худаг малтуулха гээ юм хаш. Тэндэнь үе галаб соо шэргээгүй хуушан булаг байһан аад, гэнтэ үгы болошоо һэн ха. Нютаг зон тиихэдэнь мэгдэжэ, гайхаһаншые, айһаншые байгаа. Тиигээд лэ талын ламада үзэл үзүүлбэ юм хаш даа. Тэрэнь шоо хаяжа үзөөд, «халим дүүрээ, хартинимгэрээ» гээ.

РАДНА: (*бүри дүтэлжэ*) Зэ-зэ... Энэнь юун гэхэн удхатай юм? Тиигээд?

УМГАА АЮША: Хубилгаарһан тэрэ ламын хэлээшые ойлгоошыегүй, худагаа малтуулаал байна. Гүнзэгы гэгшээр малтахадань, уһан гаража үгэбэгүй. Булагай гарадаг байһан газарташые малтаад туршаһан хаш. Уһан үгы. Һүүлээрнь айхабтар ехэ зуд тушаалдажа, тэрэ баянаймнай мал хүрэгөөрөө үхөөд, хатаад, хоһон тэрэ булагайнгаа нүхэн руу хуу хаяжа, булаһан гэдэг. (*Радна шэлэ хүзүүгээ һабардана*).

ГОНГОР: (*мэхэтээгээр*) Нагаса, манай худагнаа уһан гарахагүй гэбэ бэшэ аабзат?

УМГАА АЮША: Боли-оо, боли, хүбүүм. Юун тиимэ юумэн байхань һэм. Урданай юумэ удхалаа болоноб.

ГОНГОР: (*дорюуханаар*) Уһан гэнтэ бү гараг даа. Яаха болохобибди? Ондоо тээ малтаха гү?

УМГАА АЮША: Тэрэ багта уһан байхал ёһотой, хүбүүм.

ГОНГОР: (*баяртайгаар*) Хари даа. Гэлэг Гармаевичнай хубилгаан, ламанарһаа дутуугүй мэргэн байшоо. Зааһан газарһаань уһан гарашоо!

УМГАА АЮША, РАДНА: (зэргэ шахуу) Юун? Юу хэлэнэш?

ГОНГОР: Таниие туршаха гээ нэм. Нээрээ уһан гарашоо. Түрүүшын үдэр наранай ороотор малтаад, нилээд доро оруулхадань, уһан гараагүй. «Алта малтажа гаргаха гээ нэн гүбди, хаяя, эндэ уһан үгы» гэлдэхэшье зариман байгаа. Үглөөдэрынь саашань малтахадань, хахад үдэр багта жэжэ элһэн эхилжэ, бага багаханаар лэбшэжэ, түнхихөөр байтарнь салд гэжэ, уһан өөдөө хөөрэн, бужаганан сорьёлшоо. Худагай оёрто малтажа байһан Баябахайн түрийдэнь хүрэхэсүү болоходонь, тэрэ хүхиржэ эхилээ: «Булагдахамнил, бушуу намайе эндэһээ татажа гаргыт!». Аргамжа хаяжа, татажа гаргаа. Томо хүнүүд аад, үхибүүд шэнги баярлаһан, «бара-оо! баро-оо!» хүхирэлдэһэн гээшэнь.

УМГАА АЮША: Яагаа һайн юм гээшэб. Иийгэжэ эхилээ хадаа станциин һуури зүрхэтэйгөөр татахада болохо, хэрэгнай урагшатай ябахань лэ даа.

РАДНА: Бара-оо, бара!

Гурбуулан хүхюүтэй энеэлдэнэд.

Гэр соо Балмасуу. Хүнэгөө абаад, гараха гэжэ байтарнь Лидия Шараповна ороно.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Сайн, та газгаа гарахаяа байгаа гүт?

БАЛМАСУУ: Үнөөгэй шобтороодхихо гү гээ нэм даа, Гонгор ажалһаа ерэхэ болоо гээбы. Орогты, орогты, гэртээ һуудаг намда юун яарал байха нэм. Дээшээ гаража һуугты.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Бэетнай һайн гү?

БАЛМАСУУ: Би яашаха нэнбиб, ялхяад лэ ябагшаб даа. Үбэлдөө хониной хүнийн харуулда ябаа болоо нэм.

Лидия Шараповна ханада үлгөөтэй Гонгорой дүрэнүүдые, ехэнүүд нюдэтэй, шомбогорхон уралтай, сэб гэхэн сэбэрхэн шарайтай басаганай дүрэ удаан харана.

БАЛМАСУУ: (хажуудань ерэжэ) Бэригнай болохо аад... (хүсэд хэлэнгүй, дуугай болошоно)

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (доодо уралаа дээдэ урал дээрээ гаргажа зуугаад) Хари, дуулаа нэм. Хөөрхы даа.

БАЛМАСУУ: (орон дээрээ һуугаад) Харатайханаар лэ хүбүүмни гансаардаа. Тэрээндээ гутаһанш гээшэнь тэнсэлгүй. Зай, яахаб... Гэлэг манайда байхадаа таниие ходо магтагша нэн, барһан. Иимэ һайн һанаатайетнай мэдээл хадаа хэлээ...

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Зай, бии ябахам даа, Гонгорой эжы. Үдэшэ болотор үшөө баруун хоотор ябаад ерэхэ ёһотой хүм. Баяртай.

БАЛМАСУУ: Сайшые уубагүйт. Ябахадаа манайхяар орожо байгаарайгты.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Һайн даа. Заатагүй. Ябажа үзэжэ байха минии уялга ха юм даа. (Гараад ябажа ябахадаа, өөртөө) Барһан даа, һанаһанаа хэлэжэ, сэдьхэлээ тэгшэлнэ гээшэ ааб даа.

Ажалһаа ерэхэн Гонгор ороно.

БАЛМАСУУ: (урихан юумэн болошоһон) Хоолойдоо юумэ мүнөөдэр хэбэ гээшэ гүш? Хаанаһаа ерэбэш? Харгыдаа доогтор басагантай уулзаагүй гүш? Эндэ намтай байһанаа һаяхан гаража ошоно нэн.

ГОНГОР: Лидия Шараповна гү? Үгы.

БАЛМАСУУ: Һүрхэй һайхан басаган байна даа...

ГОНГОР: (харюугай үгэ хэлэнгүй) Эжы, һүтэй халуун сай ууя. Ундам хүрэхэдэл гэнэ. Эсэнтээб, нагаса Раднахай хоёрто хирпиисын газартахи байрын гэр барихадань багахан туһалалсааб.

БАЛМАСУУ: Хэр тэдэмнай хүдэлжэ байна бэ?

ГОНГОР: Бэрхэ хүнүүд байна даа. Балгаан барихыень эльгээһэмни, ёһоор гэр барижа дүүргэжэ байнал. Саагуур бодолтой хүнүүд, хожомоошые хэрэгтэй байха гэнэ. (Сайгаа түргөөр уугаад) Зай, эжы, би тэрэ малтаһан худаг соогоо хүрээ ханыень шэнэһээр хэр хэһыень ошожо харахамни.

Гаража ошоно.

Гонгор обоо шоройн хажуудахи шулуун дээрээ һуугаад, худаг соохи сэлсын билтарһан уһа хаража, бодолдо абтан, элһэ гараараа абажа, хажуу тээшэнь шэдэсэгээнэ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (хажуудань ерэжэ) Сайн.

ГОНГОР: (обогод гээд, эрьехэдэнь, Лидия Шараповна мийэрэн зогсожо байба. Баярлаһандаа) Сайн, сайн! Сошожо абабалби. Хаанаһаа ябанабта?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Баруун хотын айлнуудаар ороод, гэртээ бусажа ябаһанаа таниие харажархёод, ерэбэб. Худагай малтагдаһые дуулаа нэм. О-о, яаһан гүнзэгы юм. Толгой эрьехээр. Электростанцитай болохонной гээшэ гү?

ГОНГОР: (нюдэниинь гэрэлтээд) Тиимэ даа. Уһанай гаража үгөөл хада, һууриень татахамнай гээшэ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (худагай оёрой уһа хаража байһанаа, өөдөө бодожо) Жаргахамнай гээшэ. Хэзээ хүдэлгэхэ хараатайбта?

ГОНГОР: Шадаал хаа, түргөөр. (Тойрогоор) Арга боломжомной ямар болоноб даа.

Хирпиисын газартахы байра барилсажа, хүлэртэрөө хүдэлхэн Гонгорой угаажа үрдэггүй ханшаг руунь зурьса хаташаһан хүлхэ обёороод, Лидия Шараповна нэг-мэг энэхэдээд абаба. Гайхаһан Гонгор дулаахан нюдень гэтэн хараад:

Энедэн хуралгатай гэдэг. Юу болооб!

Халта мэгдэд гэхэн Лидия Шараповна юмэ дуугарбагүй.

Юум даа, нээрээ, хэлэгты.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (мүрөө хабшагад гүүлээд) Дөө, ханаандам нэгэ юумэн орошоо.

ГОНГОР: (байд гээд, нүдэндөө найдалай гал сасажа) Яаралтай ябана гүт, Лидия Шараповна?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: (хүлээнги хараад) Ехээр яаранагүйб.

ГОНГОР: (зүрхэлжэ, нюуртаа гуйнги тэмдэгтэйше хаа, сэхэ хаража) Шугын хажуугаар ябажа, нэгэ бага хөөрэлдэхэмнай гү?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Ябаял даа.

Тэдэнэр шугын дээдхи эрье тээшэ нам гэххэлдэн, абяагүй ябана.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Сэсэг набшын хайхан үнэрөөр анхилан байдаг шугын захианда та-найхин ёһоор нуудаг байнат.

ГОНГОР: Курорт шэнги бээ?

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Үшөөше үлүү.

Гонгортэ энэ сэглэлтэнь хайшаагдаба. Хатаһан модо тоншуулай тоншохонь, шубуудай пишаганалдаха, шоншоролдохонь дуулдана. Гонгор бамбаа сэсэгүүдые түүгээд, үгэ унагаангүй мойһоной һөөгүүд руу тээүүлбэ. Мойһон доро ошоожо тогтоходонь, Лидия Шараповнада хамаг юумэн гансата эли болошобо. Хажуудаханань булаша харагдана.

ГОНГОР: (хүүр дээрэнь сэсэгээ табяад, нүдөөрөө газар руу хаража) Минии инаг Дулма эндэ хүдөөлүүлхэн байна.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Дуулаһанби. Дүрыень тугаар харааб, сэбэрхэн...

Һайн зантай, хайхан басаган гэлсээ һэн.

ГОНГОР: Тиигэжэ хэлэхэнтнай хайн даа.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Зоной үгэ ааб даа, дуулаһанаа хэлэнб.

ГОНГОР: (эртүүр сайжа эхилхэн толгойгоо зүбшөөн дохилзуулаад) Юртэмсын ябадалай иимэ тэнсүүригүйдэ яахабши даа.

Ёһолон байжа зогсоод, тэдэнэр хажуу тээшээ ошоожо, бүдүүн гэгшын нарһан доро зогсобо. Портсигараа тос гүүлэжэ, тамхияа носоожо хороод, хойшо урагшаа ябасагаагаад орхибо. Гансахан лэ дурадхал оруулха аад, халажа ядан, утаа бааюулан, нарһан модо хэды тойрон хүндэлбэ.

ЛИДИЯ ШАРАПОВНА: Хоёр хүнэй бүхэлжэ гараа хүрэшгүй энэ нарһан ехэл үнинэй ха даа.

ГОНГОР: Гурбан зуун жэлэй гэлсэгшэ. Харыг, иимэ арьягар бүхэ үндэхэтэй хадаа, бага бүхэгэд гээше хаа, тэнсэжэ зогсоно.

Газар дээгүүр холо хүрэтэр тарашаһан бүдүүн үндэхэн дээрэнь гэххээд байһан Лидия Шараповна тээшэ Гонгор инаг дулааханаар хаража байба. Харасаһань далтирһан Лидия Шараповна байрадаа хотос-нахис хүдэлөөд абаба.

ГОНГОР: (аалиханше хаа, айхабтар шуналтайгаар) Дулмамни бидэ хоёрые үршөөһэн шэнги досоомни болошобо. Лида, би шамда дуратайб... Бидэ хоёр хамтараа хаа, жаргалтай нууха хабди... Би тиигэжэ хананам...

ЛИДА: (хараасгайн далидал дэлигдэхэн харахан нидхын хоорондо зурлаахан биш болоод, нүдэд соонь жаргалаа хүлэхэн ошоной дүлэн соробхилоод, саашаа хараад, нюураа бүглэн абаад гүбэд гэбэ) Бише тиигэжэ хананам, Гонгор....

ГОНГОР: Һайнши даа, хараасгайхамни.

Гонгор Лидын түхэрэн мүрые барижа эрьюулээд, гарыень бэе тээшээ дүнгэбэ. Тэрэ дороо басаганай халуу бусалһан уралы уралдаа дүмүүхэн мэдэрбэ.

Зунай үдэшэ. Ухаахан Балма хүгшэнэйдэ ороно. Гэртэнь байрлаһан Лёнхобо Шадарович гансаараа.

УХААХАН: (Лёнхобо Шадаровичта) Балма хээтэй хаана гээшэб?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (гэрэй хүнгэн хубсаһатай, столой дэргэдэ налайжа нуугаад, газета-нууды хаража нууһанаа) Һая гаранал һэн, хайшаа ошохоёо намда элидхээгүй. Үтэлхэн шабганса-да залуу басаганай ямар хэрэг гараба гээшэб?

УХААХАН: Үгы, би Балма хээтэйһээ шагабша татадаг зүүнүүдыень эрихэ гээ нэм.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Ухаахан, нуугыш нааша, намда һониноо хөөрыш.

УХААХАН: (хөөрэлдэхэ дурагүйгөөр) Намда юу һонин байхаб даа, би ябахамни.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Тиигээ наа, минии дуулаһан һониниие шагнахагүй гүш, шамдашые хабаатай байжа болохо (гарахаяа үүдэндэ хүрэхэ ябаһан Ухаахан зуг татан, эрьелдэнгүй байрадаа байшана. Лёнхобо Шадарович татуулан). Врач Лида басаган Гонгорто хадамда гарахань гэлсэнэ. Ши дуулаагүй гүш?

УХААХАН: (мүрэйн татагад гэхэ элээр үзэгдэбэ. Улагад гэжэ, хараа байса шэгээ хубилаад) Мэдэнгүйб. Намһаа юундэ нураабта? (үүдыень хаб хаажа гарашана).

Лёнхобо Шадаровичһаа гараһаар Ухаахан бодохо, һанамжалха тэсэлгүй, ухаагаа балартаһан юумэндэл, гомдолоо барижа, зүрхээ даража шадангүй, ходоо гүйжэ Гонгоройдо ерэхэдэнь, хүн үгы.

УХААХАН: Иигэхэдэ тэдэ сугтаа байгаа ёһотой!

Гүйн ошоһоор, нэгэ мэдэхэдэ, эмишэн басаганайдо орошоһон байба. Үүдэнэй түрд гэжэ, үр-зышһэн үһэтэй, уйлажархиһан улаан нүдэтэй Ухааханай орожо ерэхэдэ, Гонгорые хүлээжэ, сайгаа уугаагүй нууһан Лида заригад гэжэ бодобо. Ямаршыёб аюул болобо гэжэ һанаадхиба. Гонгорой үгы байхада, түргэ түргэн амилһан Ухаахан үүдэндэ зогсообо.

ЛИДА: (урагшаа дүхэд татажа) Юун болооб?

УХААХАН: «Юун?» Юун?». Юһэн һалаабша эдэб!

ЛИДА: (ухаагаа төөрөз, эрьютэй болоо, али һогтуу гү гэжэ досоогоо һанаад, дарууханааар) Ойлгоногүйб. Тобтойгоор хэлэгты даа. «Түргэн туһаламжа» хэрэгтэй болоо гү?

УХААХАН: (уй гашуудалда абтаһан нүдэниинь уһатажа) Тиигээ... Туһаламжа хэрэгтэй болоо! (Уйлаганан) Олохо гэхэнээ олоо ха юмта даа... Иихэдэ манай эндэхи болобо гээшэ гүт?

ЛИДА: (юун гэхэ гэхыень тухайлжа, гэдэргээ шэн, стул дээрэ һаг нуушаба, тиин үшө дахин) Би хүсэд ойлгоногүйб.

УХААХАН: Ойлгохын саана ойлгоод, намайе доро харахаяа һанаа гүш?! Хүнэй харгые хүндэлэн гараад, жаргажа нуухам гээ гүш? Али тиимэ үлүүсэ аймшагтай хадаа убай эреэгээ, улаан нюураа алдаа гүш?

ЛИДА: (стул дээрһээ үндыжэ ядаба. Яахашыё мүрөө оложо ядажа нуутараа) Нуугты. Хүн шэнгээр налгай хөөрэлдэе.

«Дрр!» гэжэ газра хүнэй мориёо зогсоохын, дүрөөгэй «хан» гэхэ абьяан дуулдаба. Зүгөөр, хоёр эмэгтэйшүүл энэниие дуулабагүй, сэхэ урдаһаа харалсан байна. Гонгор ороно. Һэгээ орожо үрдиһэн Ухаахан Гонгорые хараад тэбдэшэбэ.

УХААХАН: (бодолтойгоор, удааханаар) Иимэб гэхээ яагаа һэмши даа, Гонгор. Эх, халаг. (Яаралгүй эрьелдээд, гаража ошоно).

ЛИДА: (һэрмышһэн юумэн, үүдэн тээшэ заажа) Хойноһоонь ошыш. Бээ хардажа, хорложо болохол.

ГОНГОР: (зэмдэг үгэнгүй) Ухаахание мэдэхэ хүн аабзаб даа. Тиигээд орхихогүй байха.

ЛИДА: (досоогоо буруу һүрһэн, эридишгээр) Ошохо, ойлголсохо байгааһ. Хүниие муу байдалда орхихо ёһогүйбди.

ГОНГОР: Юун гээб?

ЛИДА: Харгыем хүндэлэн гарааш гэнэ.

ГОНГОР: (бүглэршһэндэл хиигалаад, хэлээ шоншорон халаглаба) Яагаа жэгтэй хүн гээшэб даа.

ЛИДА: Хэрбээ та хоёрой хоорондоо инаг дуранай харилсаатай һаатнай, би...

ГОНГОР: (таһалжа) Ши намда этигэ, Лида. Инагай ямаршыё харилсаан Ухаахан бидэ хоёрто байгаагүй...

ЛИДА: Ямаршыё шалтагаангүйгөөр, хари зоргоороо гэнтэ яагаад атаа мэээнэй гал дүлэндэ абтаха болоо юм? Ухаагаа төөрөз, эрьютэй гү, али һогтуу бэшэ аабза гэжэ түрүүн һанаалби.

ГОНГОР: Ухаахан Дулматаймни сасуутан, хани нүхэрын байһан.

ЛИДА: (сонходо ошожо, хүниин харанхы руу шагаан, шэбишэнэ) Нула бэшэ, эндэ заатал наа нэгэ юумэн бии.

ГОНГОР: (үдхэн хара үһээ хургануудаараа гэдэргэнь һамнаад) Намда этигэнгүй аалши?

ЛИДА: (эрьежэ, урдаһаань хараад) Бэе бээдэ үнэн бэшэ наа, хамта ябаһанаймнай хэрэг юуб.

ГОНГОР: Тон зүб. Тиигэбэл үнэниинь шагна, сэдхэлээ бү зобоо. Сэхэ бүхыень байһан соонь бултыень хөөрөжэ үгэһүү. Иимэ юумэн болоһон юм...

ЛИДА: Гонгор, би тон ехээр эсэшэбэб. Шагнаха хүсэмни үгы. Хожом ойлголсуужабди. Мүнөө тарая даа, амарая. Бү гомдоорой, нээрээ...

Гонгор аалихан гаража ошоно. Лида орондоо орожо хэвтэсэн аад, угтаашье нойрын хүрээжэ үгэбэгүй. Унтажа ядахадаа хубсалжа, газашаа гарахадань, үүр сайжа байба. Газар дулаан. Шэбэртын гол тээшэ ябаад ерэхэ гэжэ ошоходонь, хэнэйшье дугы дамжаад, саашаа шугы руу зүглэхэн харагдаба.

ЛИДА: (Ухааханиие танижархиба) Ухаахан, Ухаахан! (ооглоходонь, тэрэн холо ябашахан байжа, дуулабагүй). Дуулабагүй, ябашаба. (Уһанай эрьсэр ябан, Лида досоогоо бодомжолно) Иихэдээ Ухаахан, барһан, үүр сайтар голой эрьедэ уйдажа һуугаа гээшэ гү? Али Гонгорые хүлээгээ гү? Теэд тэрэш моритой хүн, хойто харгыгаар гүйлгөөд ябашоо ха юм... Ухаахан Гонгорто дуратай, аргагүй дуратай. Би энээн тухай юушье мэдээгүй байгаа ха юмбиб. Гонгоршье хэлээгүй. Али намһаа нюугаа гү? Би тиихэдээ яаха болонобиб? Хуби заяамнай мэдэг гээд, нэгэ тээшээ ошолтой гү? Ажалаа хаяад гү?..

Лида эгсээр гэдэргээ эрьсэжэ, гэр тээшээ гэххэлбэ.

Үглөөгүүр. Лида таһалга сооһоо Гонгорто хонходоно.

ЛИДА: Гонгор, аймагай ахалагша врач намда амаралта үгөө, ябахамни.

ГОНГОР: Эндэ хүнүүд олон байна, хөөрэлдэхэ аргагүй, би сагтаа ерэхэб.

Гонгор Лидын таһалгада ороно. Лида сагаан халаадайнга хармаанда гараа хэн, стул дээрэһээ үндыбэ. Ябаха ушараа хэлэхыень Гонгор дуугай хүлээнэ. Үдхэн хара нидхэ дороһоо Гонгорой нүдээ сахилзуулан байхада, Лида даараһан юумэндэл, мүрөө хабшагад гүүлэбэ.

ГОНГОР: (харюу хүлээжэ, тэсэжэ ядаад) Нээрээ хэлэнэ гүш?

ЛИДА: (үбсүүгээ урагшань түлхижэ, толгойгоо хинсагад гэтэр үргөөд) Хорин дүрбэн хоног соо найтар бодожо үзэхэ саг байха.

Гонгор ташуурайнгаа эшэ сабхиингаа түрии руу гудараад, Лидада туласа ошожо, хүндэ хүндөөр амилан, нүдэ руунь сэхэ хараад байба. Лидын харзын уһан мэтэ тунгалаг нүдэн соонь булангирай зүйлшье үзэгдэбэгүй.

ГОНГОР: (һанаа алдаад) Һанаха найдаха хүмни боложо байһан Лидамни, яабабши даа. Иигээд лэ таһархамнай гээшэ гү? (Лида харюу үгэбэгүй). Хэзээ?

ЛИДА: Мүнөөдэртөө аймаг орохо хэрэгтэй.

ГОНГОР: Нэгэ бага хойшолуулха аргагүй юм гээшэ гү?

ЛИДА: (дабажа гарашагүй хана хоорондоо татаба) Үгы. Түргэн лэ һаа, дээрэ.

ГОНГОР: (үнөөхилэ) Намда этигэнэгүй гээшэ гүш?

ЛИДА: (баруун сонходо ошожо шэртэн, бодомжотойгоор, аалихан) Энэ гол дээгүүр гаража, Ухаахан тугаархан саашалаа. (Гонгор Лидын хэлэһые ойлгоогүй, абяагүй байжа үгэбэ) Этигэхыншье этигэнэб. Мүнөөдөө байха аргамни һалаа.

ГОНГОР: (ойронь ерэхэ, дүхиин хангалаар анхилһан үһэндэнь хамараа хүргэн алдажа, аргадаһан, гуйһан хоолойгоор) Тэсэжэ үзыш даа, Лида. Байтарааа хамаг юумэн хуу байрадаа орохо.

ЛИДА: (шиидэнгээр) Бишье тиигэжэ һананам, Гонгор. Тиимэһээ ябаагүйдэм аргагүй.

ГОНГОР: Лида, би шамда найданаб, хүлээхэб...

Гэр соо Балмасуу Гонгор хоёр.

БАЛМАСУУ: Шэбэртынхид хэлсэнэ гэжэ дуулааб: «Тэрэ һайн һайхан зантай эмшэн басагамнай бусалтагүй ошоо юм ха», – гэжэ. Нүгөөдүүлэнь хэлсэхэдээ, амаралтада гараа, ерэхэ, гэнэ. Хүбүүн, эмшэн басагамнай һөөргөө бусаха юм гү?

ГОНГОР: (хүхюун баяр соогоо яагаа бэрхэ һамга абахамни гэжэ эжыдээ хэлэжэрхөөгүй гээшэ-биб, ямар эшхэбтэр байдалда мүнөө орохо байгаабиб гэжэ һанан) Яагаа бэрхэ... (буруу үгэ алдажархиһанаа, тороод) Хари даа... (Сайнгаа аяга табяад, бодолгото болон) Манай нютагые һайшаагаа, зон харада дадааб гээл һэн.

БАЛМАСУУ: (Хүсэлөө мэдүүлжэ) Ёһоорхон басаган. Бусадаг һаа, һайн лэ байгаа.

ГОНГОР: (этигэлгүйгөөр) Бусаха байха... Юрэдөө, мэдэнэгүйб даа.

Үглөө үглөөгүүр. Правлениин газар. Ухаахан зунайнгаа шара плати, үндэр тобхотой туфли үмдэнхэй, хэрэлсы дээрэ хүлээн зогсожо байна. Правленидэ хүн үгы, үүдэн суургатай. Гонгор гэшхүүр дээрэ гаража ябатараа тэрээниие хараһаар, досоогоо гал аһаашаһан аад, бээ барижа, угтаһан бэшэ, ерэхэн хүнэй мэндэшэлдэг ёһоор, нүдэнэйнгөө шэгшэгээр хилам гэжэрхөөд, «сайн» гэбэ. Гонгорой тэһэ буухаяа ябаһыень зүбөөр ойлгоһон Ухаахан толгойгоо дохижо ёһолбо.

ГОНГОР: (үүдэнэй суурга нээжэ байхадаа, шүдэнэйнгөө забһараар бүрд гэбэ) Ямар хэрэг бэ?

УХААХАН: Хоёр хоногоор табилга эрихэ гэе һэм. Аймаг орожо ерэхэм.

ГОНГОР: (бээхээ зайлуулхaya) Ошыш даа. (Гонгор таагаа ороод, Ухааханай саашалжа ябахые сонходоо ошожо хараад) Ямарш хэрэгээр ошохыень юундэ һонирхобогүй гээшэбиб, халаг? Юу хээ Ухаахантай хөөрэлдэхэ байгаал даа. Лаб лэ Лидые дахажа ошоогүй, өөрын лэ хэрэг байгаа ёһотой. Теэд юун байгаа гээшэб?..

Арбан нэгэдэхи үзэгдэл

Электростанциин байрын торхо барилгын дэргэдэ. Гонгор, Радна, Умгаа Аюша, Баяба, барилгашад.

ГОНГОР: (Раднада) Ямар юумэн үшөө хэрэгтэйб? Юугээр дуталданабта?

РАДНА: Хэгдэһэн хирпиисэ, няаха шабар асарагдажа буулгагданхай. Сонхын тогого, рама-нуудыень бултын өөрөө зохёожо һуулгааб.

ГОНГОР: Тиыхэдээ материалнууд хүсэд бии?

РАДНА: Хүсэд. Хүдэлхысэ хүдэлнэшьебди. (Хүйһэн багаараа тоншосогоогоод) Энэмнай гэжэ дутамаг. Шэнээ алдаргадана, эсэгдэнэ.

ГОНГОР: Ойлгооб. Хара таряанай, шэниисын түүрдэһэнтнай дууһантаһан байха. Һүн тараг, зөөхэй айрһан байгаал юм бээ. Яаха болонобибди?

РАДНА: Түрүүлэгшэ хүн хадаа мэдээ юм бээт. Барилгашаднай ёһотой бэрхээр ажаллана, ажалаа хаяхамни гэжэ гэдэргэшэдэг хүн үгы.

ГОНГОР: Хабарай тарилга хэхэдээ, амбаараа орой хоһон болгожорхёогүй һэмди. Хубааритайгаар зондоо эдюулхэ орооһо орхюулһан хүм, тэрээнээ үглөө тээрмэдэ татуулхабди.

РАДНА: Барилга гээшэмнай хүндэ ажалнуудай нэгэн ха юм даа.

ГОНГОР: Мэдэнэм. Хүн эдихээрээ болохо. Үбһэ сабшалгандашье, асаар һүри хаялгандашье... Хонин таргалжа эхилээ. Нэгэ эрье хонид сооһоо шэлэжэ абаарайгты.

РАДНА: Ехэл һайн. Шүлэн һанагдаа.

ГОНГОР: (Умгаа Аюшада хандажа) Хонидоймнай бригадир энэение эмхидхэнэ ааб даа.

УМГАА АЮША: Үдэшэлэн гаргаад, хубаажа үгүүжэм.

РАДНА: Зай. Саашань. Станциемнай хэн хүдэлгэхэ болоноб?

ГОНГОР: Мэргэжэлтэй хүн хэрэгтэй, мүнөө дээрээ тиимэ хү үгыбди.

УМГАА АЮША: Колхоз дээрэмнай тиимэ эрэ хүн һанагдаад орхиногүйл даа.

БАЯБА: Заатагүй эрэ хүн хэрэгтэй юм гү? Түмэр түдэгэдэ дүйтэй болоһон механизатор хүн Ухаахамнай байна ха юм.

ГОНГОР: Нээрээшье, тон зүб хэлэнэт. Ухаахан дүйтэй, бэрхэ тракторист, урагшаа һанаатай. Өөрын арсаагүй һаа, тэрэние хото-город саг зуурын курс-һургуулида эльгээлши...

Гонгорой таагаа ороходонь, арадань Бамбаадай бии болоно. Сатин самса дээгүүрээ хуушарһан боро костюм үмдэнхэй, толгой нүсэгэн, һахалаа табижа, шэмээшэгтэл утаар ургуулжархинхай.

БАМБААДАЙ: (нюдөөрөө шэрбэн) Мэндээ.

ГОНГОР: (хүйтэнишгөөр) Сайн байна. (Столдо һуугаад, үһээ һамнажа) Һуугты. Адуу моридной бүтэн бүлэн гү?

БАМБААДАЙ: (тохоногоо үбдэг дээрэ табижа, ута һахалаа адха соогоо бажуугаад) Яашахань һэм.

ГОНГОР: Танда ошожо хөөрэлдэхэ гэжэ бодожо байгаа һэм, һанаагаар ерэбэт. Адуугаа Хара Хүнхэрэй үбэлжөөн абаашаха болоо хат.

БАМБААДАЙ: Юундэ? Хэдэн жэлэй тиишэдэ абаашагдаагүй ха юм.

ГОНГОР: Боролдой гансаараа ой соо байхaya айгаа һааб даа. Адуунай бэлшэхэдэ тэндэ һэрюун, ногоонииншье һайн гэжэ мэдэнэт.

БАМБААДАЙ: Тиимэншье тиимэ. Теэд талада ябаһандал харагдасатай бэшэ ааб даа. Халтад гэбэл оро бадаагүй ошохоёо забдаха, харууһа ехэтэй байха. Үшөө тиигээд садаха гэдэхгүй шононуудаа бү мартаа.

ГОНГОР: Туршахал болонот. Шонын бии һаа, буутай ха юмта даа.

БАМБААДАЙ: Туршайл даа теэд. Юун болоноб.

ГОНГОР: (сэдьхэлдэнь халта шуһанайнь мэдэрэл түрэбэ гү гэхээр, бага урихан болоод) Юундэ таниие тиишэ эльгээхэ гээ һэнбиб гэхэдэ, нэгэдэхээр, танай мүнөө байгааша Хуһатын ногоондо хонидоо адуулганда оруулжа магадгүйбди. Хоёрдохёор, би танда найдалтайб: Хара Хүнхэрэй үбэлжөөнэй гол газарай үбһые адуундаа гэшхүүлэнгүй байжа үзэхэ болонот. Үндэр ногоон

гарадаг. Шиигтэй газар ха юм даа. Нёдондонойхидол ган гасуурай хохиролдо орохогүйн тулада, мүнөө жэл тэндэхи ногооень сабшаха гэжэ бодоо нэмди. Үбнэ хулһа хомортой баһал хүндэ жэл болохонь ха.

БАМБААДАЙ: Тиимэ. Алаһан шараһан зуд гээшэ ааб даа.

ГОНГОР: Хэрбээ сүлөө сагай танда олдоо хаа... олдоо хаа... гар хажуураар сабшахадажашье байхада болохо бэшэ гү?

БАМБААДАЙ: Би ойлгобоб, хү... («хүбүүн» гэжэ хэлэжэрхин алдаба). Сагай байбал юун хөөрэлдөөн байхаб. ...Би танда ондоо хэрэгээр ерэнэн хүм. Мүнөө үглөөгүүр шоно алааб.

ГОНГОР: Адуундатнай добтолоо гү?

БАМБААДАЙ: Үгы (стулайнгаа хахинатар хүдэлбэ).

ГОНГОР: Тиихэдээ миин дайралдаа ха юм даа.

БАМБААДАЙ: Дайралдаа гэхэ юм гү даа. (Хуһатын зүг тээшэ сонхоор шэртэн) Гэгээн үдэр болошоһон хойно гурбан шоно нэгэ айхабтар томо бугые Хуһата руу үлдэжэ орожо ерээ. Адуугаа эрье-хээ ошожо ябаһам, бугань сэхэ нам руу гүйбэ. Хүндэ дүтэлхэдөө удаараад абаа хааб даа. Шононуудта энэнь лэ хэрэгтэй байгаа. Түрүүшынхинь хүсэхэ хоорондоо хойноһоонь хондолойдонь аһашаба. Шуһаяа адхаһан буга намда туласа гүйжэ ерээ... Нэгэ шонынь лэ алажа үрдеэб. Хоёрынь тонилоо.

ГОНГОР: Бугатнай яагаа?

БАМБААДАЙ: Хошхоногоо таһа татуулһан буга – буга гү даа. Тэндэнь буудаха баатай болооб... (Харюу хүлээн) Тиигээд тэрэ хэрэгээр ерээб. Бугын мяхан яһала хайн байха... Дуулаа нэм, Шэбэртэдэмнай электростанци баригдажа эхилээ гэжэ. Барилгашадта мяхан үлүү болохогүй аабза гэжэ ханаа нэм...

ГОНГОР: Юу хэлэнэ гээшэбта? Бригадирнь эгээл шүлэ ханаабди, мяхан хэрэгтэй гэжэ байна. Барилгашаднай олон ха юм даа, ажал хүшэр. Яагаа бэрхэ... Яажа асаралтайб?

БАМБААДАЙ: Мори тэргэ үгөө хаатнай би өөрөө шэрээд ерэнэ бээбэ.

ГОНГОР: Үгэхэбди.

Бамбаадай гаража ошоно.

ГОНГОР: (бодолгодо абтан, өөртөө) Түрэнэн эсэгымни нютагаа бусажа ерэнэниинь, юрэдөө, болоо гү...

Колхозой түрүүлэгшын таһаг соо Цырен Семунович, Лёнхобо Шадарович, Гонгор гурбан.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: (Лёнхобо Шадаровичта хандажа) Тиигэхэдээ, шимнай гэртээ харяад, эжыгээ нахяад нуухамни гэнэ гүш?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Тиигэнэ.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Хэбтэриин болошоо юм гү?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Бөөрэ үбшэн юм. Гансаараа заяандаа байжа шадахаяа болёод байна. Намае дахажа, энээн худар ерэхэшье дурагуй.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: М-даа. (Баруун гараараа стол тохоногложо, табан хургаяа хамшалан, буурал толгойнгоо үдхэн үһэ руу гударһанай нүүлдэ Гонгор тээшэ сэлмэг хара нюдөөрөө хаража) Нүхэр түрүүлэгшэ, юун гэхэ байнаш? Энэ нүхэрнай хэр хүдэлнэ гээшэб? Ямар тобшолол өөртөө хэнэш? Сэхыень хэлэл даа.

ГОНГОР: Лёнхобо Шадарович бидэ хоёр нэгэ доро харюусалгата ажалда орожо, хүдэлжэ эхилһэн зон гээшэ бээбди... Намае юун гэжэ ханадаг юм, мэдэнэгүйб. Өөртэйн би алдуу эндүү тухайнь сэхэ хөөрэлдэдэгби. Мүнөөдөө партийна хүтэлбэрилэгшын үндэр нэрэдэ хүрэнэгүй гэхэ байнаб. Зондо бодото жэшээ харуулха хүн аад, хүдэлмэридөө харюусалгагүй, хойрогоор хандана. Хэдэн дахин хяаралдаашье нэмди. Тиигэбэшье, нүүлэй үедэ бага сага ойлголсодог болонхойбди... (доошоо нууба).

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: (нюдээс хурсадхан) Лёнхобо Шадарович, юун гэхэ байнаш?

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: (шад улаан юмэн, бодоод) Намае хэлээ хадань, би өөрыеньшье хэлэхэ эрхэтэйб. Өөртэнь хэлэнгүй, үшөө өөмэгшэлжэ ябаа нэм. Танай байгаа хада, Цырен Семунович... (Гонгор һонирхоһондоо столоо наладхиба).

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Хэлэ, хэлэ.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: Гонгор Бамбаевич түрүүлэгшэ хүнэй зан абарида таарахагүй ябадал гаргана. Хоёр басагадые мэхэлжэ, эдлээд, хаяжархёод, сожоошье татангүй урдатнай нуужа байна.

ГОНГОР: (хашхараад) Худалаар! (бодожо, нударгаа зангиданхай, урдань ябашаба).

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Гонгор Бамбаевич! Зогсо! (Гонгорой нюдэнһөө гал шэдэлэн, уралын дарьбагашан байба. Лёнхобошье харюу үгэхөөр бэлэн, шүдээс зуун зогсоно. Гонгор хүмэдхээс буулганхай нууридаа бусаба). Даруугаар, хүн янзаар ойлголсоё. Үргэлжэлүүлэгты.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: *(сохоороо хүлхэ лэбишэшэн, яаруугаар хэлэжэ оробо)* Цырен Семунович, би өөрынгөө хоёр нюдөөр харахан, шэхээрээ дуулахан юумээ хэлэнэм. Мартын найманда хэн. Би эмшэ врач басаганай уряалаар гэртэнэ ороо бэлэйб. Тэндэ уридшалжа ерэнэн Гонгор Бамбаевич нуугаа. Найндэрые хамта тэмдэглээбди. Зүгөөр, атаархалда эдигдэнэн Гонгор Бамбаевич түрүүлжэ гараад, гэр тээшээ алхалшоо. Би яаралгүй гаража, уһанай эрьсээр гэшхэлэн, одо мүшэдөөр һонирхон ябаһаар, шугы гарабаб. Хүнүүдэй гүбэр-гүбэр гэлдэхэдэ, байжа шагнаа һэм. Гонгор Бамбаевич Ухаахан гэжэ тракторист басагантай тэбэрилдэшэнхэй, инаг дураяа ойлголсожо байгаа хэн... Теэд юун болоо гэжэ һананат? Эмшэ басаганииньшье түргөөр түхээрээд, эндэхэмнай ябаа, бусалгүй ошоо. Тракторист басаганиинь бээ хорлон алдаад, аймагай больницада ороод гараа гэжэ дүтынхидһөөнь дуулдаа хэн. Иймэл даа. Мүнөөнһөө иигэжэ байһан хүн хожомоо яаха болоноб? *(Гараа дэлгээгээд, зүүн мүрөө хабшагад гүүлэн, алажал хаяба хаб гэхэндэл, нууба).*

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Гонгор Бамбаевич, хэлэһыень батална гүш?

ГОНГОР: Угы! *(һэрд бодошобо)*. Энэ түүхые удаахан хөөрэгдэхэ бологдохо.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: *(зүбишөөһэн тэмдэгтэйгээр дохёод)* Нэгэн гэжэ эхилбэл, үнэниие элирүүлхэл болобобди. Зүгөөр, тобшохоноор хэлэ.

ГОНГОР: Лёнхобо Шадарович нэгэл юумэ зүб хэлээ. Нээрээ, манай больницын врач Лидия Шараповна отпуск абаад, амархаяа ябаа. Би тэрээндэ үнэхөөр дуратайб, тиимэхээ инаг дураяа дахин шэлэхые оролдоо һэм. Теэд яахаб, амарха болихонь хүнэй өөрын дуран ха юм, Лёнхобо Шадарович бидэ хоёрһоо нурахань хэн гү. Харин тракторист Ухаахантай би хээээдэшье инаглаагүйб, бээдэнь хүрөөгүйб. Дайн соогуур наһа бараһан минии инаг басагантай эгээн дүтын нүхэд байһан юм... Лёнхобо Шадарович бидэ хоёрой хамтын ажалда эдэ басагад ямаршые хамаа үгы. Бидэшье, тэдэшье өөр өөрын ухаатай, өөһэдынгөө мүрөөр ябадагбди. Үшөө дахин хэлэнэб, манай колхозой ажалда Лёнхобо Шадаровичын хэлээшэ ямаршые хамаа үгы... Лёнхобо Шадарович, ойлгогты, би худалаар хэлэнэгүйб. Цырен Семунович, үнэн сагай болоо һаа, тэдэ басагадые өөһэдыень дуудаад, нюурдалдуулхадатнайшые болохо. Би хэлэжэ дүүргэбэб *(нууридаа нууна)*.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Нюурдуулалтагүй шамда этигэнэб, Гонгор Бамбаевич... Тиихэдэ, Лёнхобо Шадарович, иимэ муу ханаатайеш урдань мэдэнэн һаа, шамайе айкомдо дүтэ наашаш табихагүй һэм *(стол альгадаад абаба)*. Хоюулаа колхозой урдаа хараха хүтэлбэригшэд байгаад, иигэжэ ябажа болохогүй. Лёнхобо Шадарович, нэн түрүүн, түрүүлэгшын урда уушалал эри.

ЛЁНХОБО ШАДАРОВИЧ: *(үрбыжэ, толгойгоо ганзагалан)* Гонгор Бамбаевич, хүлисыт даа намайе. Би хүсэд һайса мэдээгүй байгаа ха юмбид, ташые намда энээн тухайгаа юушые хэлээгүйт.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Хоёрдохёор, *(хоолойгоо шанга болгобо)* Лёнхобо Шадарович, парторгын уялга дүүргэжэ шадахаяа болёот. Тиигээд гарахадатнай болохо.

Иимэ эрид сэхээр, нэгэ залаар партийна асуудал шийдхэхэ юм гэжэ түрүүлэгшешые, парторгыше ханаагүй байһанаа, хоюулан гайхангяар аймагай секретарь тээшэ харана. Лёнхобо Шадарович юушые хэлэнгүй гаража ошоно.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: *(бодожо, сонходо ошоод, хурса гэрэлээр туяатаһан наран өөдэ онишн татажа байжа шэртээд, юушыеб бодоһон хэбэртэй зогсожо)* Энэ хөөрэлдөөн саг соогоо гараһан гэжэ тоолоноб. Мүн шинии байдалышые ойлгожо абабаб. *(Шарайгаа урин болгожо)* Инаг дуран хүндэ элдэбээр ерэдэг ха юм даа. Дайнай залин соогуур дүүлижэ гараһан манай үетэнэй инаг дуран эдэгэшэгүй шархада барюулаа. Хэды олон дурлаһан хүбүүд хосорооб, хэды олон дураяа хубаалдаагүй басагад уйлаһаб. Манай түүхэдэ үзэгдөөгүй хуби заяан манда тудалдаа гэшшэ ааб даа. Теэд бидэнэр нугараагүйбди. Нүхэрөө гү, эсэгээ гү дайнда алдаһан эхэнэрнүүдые илангаяа хайрлаха, гамнаха, тэдэндэ ото туһалжа байха хэрэгтэй. Тэдэнэй эльгэ зүрхэн хэтэдээ хүндүүлхэй үлөө, анхарха ёһотойбди. Дайнай болоогүй һаа, мүн шинишые инаг дуран үншэрхэгүй байжа болоо. Теэд яахабши, үлөөшүүлэнь ажабайдалаа үргэлжэлүүлхэ, бүри хайхан болгохые оролдохо бшуу. Зүб бээ?.. Ши, дайнһаа хохидоһон хүн, зүрхэнэйнгөө хүниие шэлэхые оролдоош, гэмтэй бэшш. Хэрбээ тэрэ басаганш шамда үнэн дуратай юм һаа, бусаха. Худал һаань, ошон ошоо гэжэ ойлгоорой. Нүхэр лейтенант, галта даие тэсэжэ, тэмсэжэ гараһан шамда эндэ өөрэгүй тэсэбэри хэрэгтэй. Шамда минии хэлэхэ юумэн энэл даа.

ГОНГОР: Һайн даа. Танда ехэ баярые хүргэнэб.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: За-а, хэниие Лёнхобо Шадаровичай орондо табихабиди? *(толгойгоо үргөөдхибэ).*

ГОНГОР: Хэниие? *(Уруугаа харан, удаан нуугаад)* ханагданагүй. Та мэдэнэ аабзат даа.

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: *(удаан бодобогүй)* Жабай Агбааниие табяа һаамнай яахаб?

ГОНГОР: Сэхэ сэбэр, найдамтай хүн. Теэд тэрэмнай...

ЦЫРЕН СЕМУНОВИЧ: Тусгаар тэргэ мори үгэхэ хэрэгтэй. Өөртэнэ тон таарахаар.

ГОНГОР: Зүб, зүб. *(нууриһаа бодоод)* Би дэмжэнэб... бэрхэ хүн... нютаг зондоошые хүндэтэй...

Больницын палата. Бамбаадай самсагүй, хахад бэнь хүйхэнхөө доошо хушаатай, үндэр дэрэ дээрэ хэбтэнэ. Тархинийн, мурьны нуга доогуурнь абашагдажа бинтээр уяатай. Нэрихэдэнь, хажуудань Гонгор ерэнэ.

ГОНГОР: Бузархан томо баабгай байгаа. Яаж үшөө худхаараа хадхаж үрдээ гээшэбта?

БАМБААДАЙ: Өөрөөш мэдэнэгүйб. Хутагая хуйһаань нугалаал нэн хаб...

ГОНГОР: Талаангаар гарсалдабат даа.

БАМБААДАЙ: Тэрэ хутага хатуу түмэрөр Хуумаанай дархалжа намда үгөөгүй хаань, мүнөө бурхандаа ябашаһан байха нэн гүб, бү мэдэ.

ГОНГОР: Баабгайнууд таллажа эхилээ гээшэ гү? Хүршэ колхозоймной хоёр үнээ унагаагаа.

БАМБААДАЙ: Ган боложо, ой соо жэмэс, намаршые ургаагүй. Тиимэһээ баабгайнууд эдихэ хоолоо айл тиирэн бэдэрдэг болоо байна.

ГОНГОР: Юун болоһон юм, баабгай яабашые, өөрөө хүндэ добтолдоггүй гэдэг?

БАМБААДАЙ: Зүб хэлэнэш. Юун баабгай намда хара зоргоороо добтолхо нэм. Иимэ юумэн болоһон юумэл даа. Үдэшин нэрюүндэ ошожо үбһэ сабшаха гэжэ, хааһан гүүнэйнгээ сэгээ угаад, тамхия татажа нуутарни, унагатай гүүн инсагаалаад, тажархай нижэрхэй гүйхэнь дуудашаба. Шэрдэг дороо хабшуулаатай номотой буугаа хард абажа гаран гэхээмни, баабгай унагыем унагааж үрдинхэй, сүлөөгүй дээрэнь занталзажа байба. Гар дээрэһээ шагаагаад, дала мүрөөрнь барижа гүбижэрхихэдэм, шархатаһан баабгай урдаһаамни номон шэнги харайжа ерээ. Үшөө нэгэ дахин буудаж үрдээ нэм. Тэрэмни хойто хоёр хүл дээрээ соройн бодож, бууем сэсэртэр альгадаад, толгойдом аһажа, дала мүрһөөмни хүзүүн хүрэтэрни һабардаад, минии хутагая хуйһаань нугалжа, нуга руунь шаатарни, хүбээ руумни альгадажархёо. Саашань юушые һананагүйб.

ГОНГОР: Алажа үрдээлтэ даа, тэрэгүй хаа, нээрээшые... Баабгайн мяхые барилгашадтаа үгөөбди.

БАМБААДАЙ: Болоо. Адуудни яалдажа байна хаб?

ГОНГОР: Хуумаан эльгээгдээ. Бидэ голынгоо хорин гектар газар гарай хажуураар сабшажа, дүрбэн хоног соо дүүргээбди. Тиигээд үбһэшэднай танай отогто ошонхой. Та яагаа ехэ үбһэ сабшажархёо гээшэбта, гурбан хүри лаб болохоор байна. Ехэл ажал хэжэрхёо байнат. Һайнта даа.

БАМБААДАЙ: Үшөө сабшаха гэжэ байтарни, тэрэ тайгын эзэн хаалта хэбэ ха юм.

ГОНГОР: Тиигээ. Зай, түргэн эдэгэжэ үзыт даа.

Гонгор гаража ошоно.

Гонгорой гэртээ орхотойнь сасуу, эжынь үүдэндээ тодожо абаһаар асууна.

БАЛМАСУУ: Ямар байнаб даа, барһамнай?

ГОНГОР: Барагтай. Эжы, намһаа нуражал байнхаар, өөрөө ошожо үзөө хаатнай дээрэ бэшэ гү?

БАЛМАСУУ: Тиимэшые юм гү даа. Муу хайншые хаа, түрүүшым нүхэр болоһон, хүбүүнэйм эсэгэ байна.

ГОНГОР: Хүнэй үндэһэн газар дээгүүр гэлсэгшэ гүбэ. Теэд өөрын талаһаа тэрэ хүндэ дүтын түрэлыншые гэжэ үгы. Ороходом, нүдэнийн ялалзаад, баяртай, ондоо болоодхино.

БАЛМАСУУ: Баярлана гээшэл даа. *(Абһагүй болоһон хойноо)* Нээрээшые, хүбүүн, зүб хэлэнэ гээшэ хаш.

ГОНГОР: Би томо хүн болоо ха юмбид, мэдэнэм, хүн һаладаггүй бэшэ, халажа ниилэжэл байдаг. Багадамни халаал зон бээт. *(Булагай хүйтэн уһа шанагаар хүнэг сооһоо удхаад, шэмэн татажа ууба)* Эжы, хэрбээ танай үбшэлөө хаа, эсэгэ нэрэтэймнай ерэхэл нэн ха...

Балмасуугай үүдэ ороходонь, Бамбаадай нэрюун хэбтэбэ. Балмасууе харажархиһоор, сошоһон юумэндэл нидхээ үргэжэ, ороной хоёр шэгшэгһээ гараараа дүнгэн, өөдөө аалихан үндыбэ. Нүдэндөө этигээгүй, үбшэнөөш мартанхай, Бамбаадай амилангүй шахуу нууба. Балмасуу мэндэшлээд, түйсэ соо асарһан юумээ ороной толгой таладахи стул дээрэ табяад, зуг татажа байд гээд асууна.

БАЛМАСУУ: Бээшни хэр бэ даа?

БАМБААДАЙ: Амидырхам ха даа. *(Барылдажа хүхэршэһэн мантагар гарнуудын хоёр үбдэг дээрэ табяатай, сайһан үдхэн һахалын барбыжа урганхай, нюурын хүсэд хабдараа татаагүй).* Тэндэхэнэ нуу. Һайн байна гүш?

БАЛМАСУУ: *(нуугаад, толгойһоо сагаан пулаадаа абажа)* Һайншые юумэн гэжэ даа. Хирэ-хирэ болоод, зүрхэн өөрынхид мэдүүлдэг.

БАМБААДАЙ: Балмасуу, бээ гамнаарай даа. Элүүр бээһээ үлүү юумэн хүндэ олдодоггүй байна. Бээын мэндэ хаа, юуншые байха... Бишые, мэдэнэгүйб, хүн болохо гүб, үгы гү.

БАЛМАСУУ: Тиигэжэ бү ама гарыш, Бамбаадай. Нэргэжэ эхилээ ха юмши.

БАМБААДАЙ: Хүл дээрээ гараашье наа, хэндээ хэрэгтэй хүнбиб даа. (*Уруугаа харашана*).

БАЛМАСУУ: Хэндээ хэрэгтэй хүнбиб гэжэ. Яахадаашье түрэхэн үрэшни байна ха юм. Барагтайдаа ерэжэ, үгээ ойлголсожо хэлээгүйшье наашни, хойноһоошни ханаата болонол даа...

БАМБААДАЙ: Найн даа, Балмасуу. Иигэжэ ханааемни заһаһаншни болоо. Шадаа наа, минингээ тэнэг ябадалые хүлисэжэ үзөөрээш.

БАЛМАСУУ: Тиихэдэ нэбхирээ үгы нааш, нохой халхай, даншые иимэ байдалда орогдохогүй, хамаг юумэн найн тээшээ байха байгаа гэшэ нэн бээ.

БАМБААДАЙ: Зүб хэлэнэш. Тэнэг лэ ябагдаа.

БАЛМАСУУ: Ажабайдал соо иимэ юумэн бологшо гүбэ даа, хайшан гэхэб. (*Нюдэн дээгүүрээ гүйһэн уһаяа пулаадаараа аршаад абаба*) Тэрээхэн боро шүлэ асараа нэм. Уугаарай даа.

Ондоо дуугаралсаха аргань халажа, Балмасууда газаашаа агаарта гараашань дээрэ болобо. Уярһан Бамбаадай уһан шүлээ ууһаншые юумэгүй, орон дээрээ удаан хүдэлэнгүй, нюдээ анинхай хууна.

Конторо соо Гонгор Агбаан хоёр хөөрэлдэжэ хууна.

ГОНГОР: Аймагай тоо бүридхэлэй газарта орооб. Манай колхоз үбһэ хуряалгаар түрүүшын зэргэдэ гараа.

АГБААН: Найн лэ гэшэ.

ГОНГОР: Таряа хуряалгын ажалаар баһал аймаг дотороо түрүү зэргэдэ гаража ябанабди Жаадхаар таряагаа унагаахын, хадахын хажуугаар, хоёр комбайн талхандамнай орожо, ехэ туһа боложо үгэбэ.

АГБААН: Тиигээ даа.

ГОНГОР: Гүрэндэ орооһо тушааха түсэбнай сүм дүүргэгдээ. Амбаартаа яһала хүрэхэ үрэхээ хаажэ абаабди.

АГБААН: Юрэдөөл, айл зомной урагшатай, ехэ багагүй бүхы ажалдамнай оролдосотой оролсожо гараба гэшэ.

ГОНГОР: Яаха аргагүй.

АГБААН: Үнөөхи хэрүүлшэ, хараалша Долсомнойшые хэнһээшые дутуугүй үбһэндэ ябалсаа, жаадхаар унагааһан таряа хуряалгалсаа.

ГОНГОР: Раднахай тэрээнээ үнэхөөр гартаа абаа байна.

АГБААН: Намда хөөрэхэдөө, һамгамни түрүүшын сабшалганай удаа хоёрдохы үглөөгүүрээ бодожо ядалсаа, бэемни хүшөө гээд, ёолоо, ёгшоо, гэмэрээ, гутараа, тиихэдэнь: «Үхэхэгүйш! Миниишые бэе шалана, шархирна!» гэжэ, хүнжэлһөөнь хуу татажа гаргаа нэм гэнэ.

ГОНГОР: (*байд гээд*) Цырен Семунович гидроэлектростанциимнай барилгаар ехэтэ һонирхоо. Намар, ноябриин долоонор заатагүй ашаглалда оруулхабди гэжэ найдуулаалби даа. Мүн радиоузел тухай хөөрэлдөөб, арга хургын олохобди, туһалхабди гээ.

АГБААН: Айлнуудтаа радиотой болохо гэшэмнай баһал ехэ хэрэг. Дэлхэйдэ, орон доторной, республикадамнай болоһон һүүлшын һонинуудые гэртээ хуугаад үдэшэндөө шагнажа байха ха юм. Политическэ шухала хэрэг.

ГОНГОР: Нютаг дээрээ эгээ түрүүшын электростанци хүдэлгэхэ хүмнай элирбэ гэшэ. Хэниие хаанаһаа дуудаха хүнбибди гэжэ нэгэ үедэ ханаата болоод ябаалби.

АГБААН: Урдаа хараха хүмнай мүнөө Ухаахамнай болоод байна. Нарынгаа мэргэжэлтын курс дүүргээд хаяар бусахань. Туһалагшадаар түрүүшын үедэ Баяба, Хуумаан хоёрые табюужабди. Бамбаадайн бараг боложо, ажалдаа гарахадань, Хуумаанаа наашань Хара Хүнхэрһөө асархабди. Нюдэниинь барһанайш муушаг болоошые наань, түмэршэ дархан хүн хадаа туһатай байха.

ГОНГОР: Больницадамнай врач үгы, медсестранууд лэ Бамбаадаие харууһалжа, шархынь боолтые нэлгэжэ үгэжэ байна нэн.

АГБААН: Ная ороходомни, Бамбаадай яһала амидыржа байнаб, аймагһаа сагзуурын хирург ерэхэдэ, үзөөд, гарахашни дүтэлжэ байна гээ нэн гэнэ. Шэнэ врачые манай больницада эльгээхэ ханаатай юм ха. Тэрэ врач басагамнай амаралтада гаража ошоһоор, дуулданагүй, амаралтаншые үни дүүрээ юм ха, городто ажал олоо бэшэ гү гэлсэхэ. Зай, би ошожо, Раднатай уулзажа, хэрэгсэл тушаань хөөрэлдэхэмни. Тэрэмнай эртэ үглөөнһөө үдэшэ орой болотор туһалагшадтайгаа эсэһэнээ эсэһэндэ тоонгүй станцидаа дархална, тоншоно. Үсэгэлдэр матняаень табья, оройень хушажа эхилээ.

Агбаан гаража ошоно. Гонгор гэнтэ шэнээгээ алдаһаншаг, бодолдо абтаад, хуушана.

ГОНГОР: Дулма... Лида... Лидамнишые баһа намайе орхёод, үгы болон ябашабал даа. Ямаршые золгүй түрэхэн хүн байгаа гэшэбиб. Дахин хуби заяагаа шэнээр бэдэрхэ болобо гүб...

Улад зон, наһатай эхэнэрнүүд хоорондоо хөөрэлдэнэ:

- Тэрэ врач Лида басагамнай дахин ерэхээ болёо, ябангаа ябаа, амаралтаншые үни дүүрэнхэн;
- Хотого-городто ажал олоо юм ха даа;
- Ондоо хүниие, шэнэ врачые Шэбэртымнай больнииста һаяар эльгээхэнь гэлсэнэ;
- Анхаралтай, хайн зантай, бэрхэшье доктор басаган бэлэй даа, жаалда.

Арбан хоёрдохи үзэгдэл

Түгэсхэл

Станциин гэр соо Гонгор болон бээдэнь яб гэмэ таараһан шэнэхэн комбинезон үмдэнхэн, гартаа шүрээб мушхаха томо түлхюүр бариһан Ухаахан.

ГОНГОР: Иигээд, станцимнай хүдэлхөөр бэлэн болобо ха юм даа.

УХААХАН: Тиимэ. Двигатель, моторынь шалгабаб, хүдэлгэжэ, туршажа үзөөб. Худагай уһан бүлэгдэнэ. Хуу юумэмнай бэлэн болоо.

ГОНГОР: Ухаахан, котёл түлхэ түлээгээр дуталдуулхагүйбди. Бараг дулаан дээрэ мүнөөдөө хуурай хохюүр түлхэт. Теэд тэрэмнай һард носоод лэ һалашадаг ха юм даа, тиимэһэ хүйтэрхэ тээшэ хуһан, шэнэнхэн түлээн буулгагдаха. Хуһа-хушаан хииганажа, бүхэли хүниндөө ууяхадаа, халуу удаан үгэхэ байха.

УХААХАН: Зай.

ГОНГОР: Ухаахан, би шамда... би шамда... уурланагүйб. Яагашье һаа, ши минии Дулмын эгээн дүтын үнэн нүхэр байгаа ха юмши даа... Тиимэһээ минии... минии нүхэр болонош. (*Халта бодомжолоод*) Хотогоо ерэнхэнхэ хойшо ши станци сооһоо гарангүй гэхээр сүлөөгүй хүдэлбэш. Мүнөө үдэшэ Шэбэртэдэмнай болохоо байһан иимэ ехэ түүхэтэ үйлэ хэрэгэй урда үлэн хооһоор байхагүйн тула түргэхэн манайда ороод, халта хоол барижархиялши. Эжы заа зуу юумэ бэлдэжэ байна хэн.

УХААХАН: (*арсахаяа забдана*) Аягүйл даа...

ГОНГОР: Үгы, үгы, үни болохогүйбди, түргэн ороод гарахабди, ябая (*гарһаань татажа гаргана*).

УХААХАН: Зай, тиимэ һаа, түргэхэн ороод гаруужабди.

Газаа Агбаан, Радна, Хуумаан, Умгаа Аюша, Баяба, дархашуул, аймагһаа ерэнхэн механик, шабын түмэр заһадаг электромонтёр хүбүүн гээд, нютагай олон зон шууяатайгаар хөөрэлдэнэ, энеэлдэнэ, зайн галай эгээ түрүүшынхэ Шэбэртэдэ носохые баяртай хүлээнэ. Агаарта абаахай саһан аалихан эрьелдэнээр, яаралгүй унана. Үхибүүд шаг шууяа табин, саһаар шэдэлдэжэ гүйлдэнэ. Гонгор Ухаахан хоёр Гонгоройдо гүйлдэжэ ошоно.

Гэр соогоо Балмасуу хүгшэн. Гонгор Ухаахан хоёр ороно.

УХААХАН: Сайн байна, Гонгорой эжы. Яагаа шанагдаһан мяханай хоншуухан үнэр сорьёноб!

БАЛМАСУУ: (*баяртайгаар*) О-о, үхибүүдни, ерэбэ гүт? Эдээн бэлэн болоо, орогты, нуугты.

ГОНГОР: Үгы, эжы, бидэ мүнөө түргэхэн ама хүрөөд гарахамнай. Бидэнэр зайн галые носоогоод, удаарангүй, сагтаа ерэхэбди, шэнэ радиогоо табихабди. (*Гонгор Ухаахан хоёр столдо һуунгүй, зогсожо байгаад, мяханһаа отолжо эдээд, сай балгаад, гаража ошоно*).

Электростанциин ута хоолойһоо баглагар хара утаан ошо хаян, саһантай худхаралдана. Газаа зон дүүрэн. Жабай Агбаан мори тэргэ дээрэ тамхияа һорон, хүлээн һуужа, часыгаа харана.

АГБААН: Сагнай тулаа. (*Газарта һолжорон бууна*).

Станци руу Агбаан, Ухаахан, Гонгор гурбан һубарилдан оробо. Тэндэ механик, электромонтёр хоёр байна.

УХААХАН: (*баяртайгаар*) Нүхэдүүд, хайндэрөөр! Салют!

АГБААН: Эхилэ, Ухаахан!

Ухаахан электростанциин ута гонзогор хоолойһоо шабын түмэрөөр холбогдон һанжаһан барюул угзаржархиба. Сошордоотой шанга гудогой абьяан шэхэ дүлиирүүлмээр эдэлжэ, Шэбэртэ дээгүүр хуугай табиба. Минутын турша соо гудок таһалдабагүй.

АГБААН: Ухаахан, гэрэл!

Ханадахи түмэр шкаф соохи рубильнигэй барюул Ухаахан түлхижэрхибэ. Үдэр шэнги гэрэл яларжа, нюдэ һаргаагаад орхибо.

ГОНГОР АГБААН ХОЁР: (*зэргэ шахуу*) Ура-аа! Бара-оо! (*Булта баяртай хашхаралдана, тэбэрилдэнэ, Гонгор Ухаахан хоёр таалалдаадые абаба*).

Тэдэн булта газаашаа гарана.

АГБААН: Харьт, нүхэд! Гудамжануудташье, айл бүхэнэй сонхооршье зайн галай элшэ хүсэн толоржо яларжа байнал. Баро-оо!..

Зон хүжюутэй хашхаралдана: «Баро-оо!..» Залуушуул дэбхэрэлдэнэ, үхибүүд гараа арбагануулан гүйлдэнэ.

ГОНГОР: Нүхэд, мүнөө таанарые гэртээ уринаб! Дүтөөрнь манайдаа орожо гаратгы.

Электростанци соо механик, монтёр хоёр үлэнэ. Ухаахан булантай ябалсаба – Агбаан, Радна, Хуумаан, Умгаа Аюша, Баяба гэгшэдтэй.

Гэртээ Балмасуу хүгшэн айлашадые угтан абана.

БАЛМАСУУ: Яагаа найн юм. Зайн гэрэлхээтнай харгашоод байнам. Орогты, дэгэлээ тайлагты, нуугты, халуун эдээ баригты, хүндэтэ айлшад. (Стол дүүрэн табятай, ууралтажа байһан эдээн тээшэ гараа дэлгэжэ) Наяхан гаргагдажа шанагдаһан хониной мяха, шуһа, ормог эдигты.

Гонгор айлшадайнгаа дэгэлын тайлуулжа, столдо бултыень нуулгаһанайнгаа удаа ошоожо, ханада үлгөөтэй радиоого табихадань, Арюн Гоохоной арише Надежда Петрова гоё найханаар зэдэлүүлжэ байба. Энэ үедэ үүдэн нээгдэжэ, саһан болошоһон Лидия Шараповна богоһо алхажа ороод, бултанда дохид гээд, энэбхилэн хэлэбэ: «Сайнууд!». Гэр соо нуугаашад эрьелдэжэ, Лидия Шараповна тээшэ хараад, гайхаһандаа, мэгдэхэндээ, баярлаһандаа булта нэгэ хирэ абяагүй нууба. Эгээ түрүүн Балмасуу гараа дэлгэн, баяртайгаар стол тээшэ харуулаад, уряалай үгэнүүдые хэлэн Лидия Шароповнада дүтэлнэ, тиин үүдэнэй дэргэдэхи буланда хамуураар гуталайнгаа саһа унагаахыень хүлээгээд, дэгэлынень, шаали нулаадыень тайлуулжа, саһанһаа хэхэжэ, үлгэсэдэ үлгэнэ, врач басаган үһеэ зохидхооно. Агбаан стул дээрээ махалзан, Лидия Шараповна тээшэ гараараа харуулан юушьеб дорюунаар хэлэнэ. Гонгор байрадаа зогсоһон зандаа Лидие нэгэ доро гайхаһаншье, хонюушархаһаншье, баярлаһаншье шэгээр харан байна. Ухаахан Гонгор тээшэ асуудалтайгаар хараад нууна. Радна хоёр гараараа барижа, хабһатай мяха амандаа зуун татажа жажалһан зандаа Лидия Шараповна тээшэ эрьелдээд, харана. Баяба дурагүй шэг харуулан нууна. Хуумаан нэдэнэйнгөө зузаан шэл дороһоо хэнэй ороһые ойлгоогүй, харана, юушьеб Умгаа Аюшаһаа нурана, тэрэнь Хуумаанда баяртайгаар юумэ хэлэнэ. Хэнэй юушье хэлэхэниинь дуулданагүй. Надежда Петровагай ирагуу найхан хоолойн аялга, хүгжэмэй жабхаланта уянгын зэдэлээн гэр дүүрэн бурьялжа байба.

Шэбэртэ-Улаан-Үдэ, 2014 он, август нара

ЧИНГИС ХААН

Хаанай андабарнууд, фүжингүүд
Түүхэтэ драма

ХАБААДАХА НЮУРНУУД:

Тэмүүжин-Чингисхаан (энэ хүн хаан болгуулжа үргэмжэлүүлхэнэйнгээл үдэр сагаан хубсаһа үмдэнэн, үргэн алтан бэһэ зүүхэн, бэшэ үдэрнүүдтэ урданише, хойшодооше ямарше гоёолтогүй нүүдэлшэ малшанай юрын хубсаһа ото үмдэнхэй, бэһэдээ арһан хуйтай хутага зүнхэй ябаха)

Есүхэй баатар, Тэмүүжинэй эсэгэ

Оэлүн, Тэмүүжин-Чингис хаанай эхэ

Хуагчин эмгэн, Оэлүн эхын һайн нүхэр эхэнэр, зарса-туһалагшань

Нэгүүн тайжа, **Даридай**, Тэмүүжинэй абганар

Чилэду, Мэргидэй аймагай хүн

Чирха үбгэн, Хонхотанай аймагай хүн

Таргудай-Хирилтүг, Тайчуудай аймагай ноён

Хадаан, Тайчуудай аймагай басаган

Сорхон-шар, Хадаанай эсэгэ

Хасар, **Хачиун**, **Тэмүгэ-Отчигин**, Тэмүүжинэй дүүнэр

Тэмүлүн, тэдэнэрэй табан дүү басагадай нэгэн

Бэгтэр, **Бэлгүтэй**, Тэмүүжинтэй эсэгэ нэгэтэй дүү хүбүүд

Сочигэл, **Бэгтэр**, **Бэлгүтэй** хоёрой түрэхэн эхэ

Хүчү, **Хүхүчү**, **Шигихутуг**, **Борохул**, Оэлүн эхын үргэжэ тэжээхэн хүбүүд

Бүртэужин, **Есүйужин**, **Есүгэнүжин**, **Хуланүжин**, **Чингис хаанай хатад**

Зүчи, **Цагадай**, **Үгэдэй**, **Толуй**, **Чингис хаанай хүбүүд**

Боорчи, **Мухулай**, **Хорчи**, **Бүри Бүхэ**, **Зэлмэ**, **Сүбээдэй**, **Зэбэ**, **Хубилай**, **Тогочар**, **Чингис хаанай дайшалхы дүтын нүхэд**, дээдэ гарай ноёд

Хулдар, **Жорчидай**, **Наяа ноён**, **Дүрбэй-Догшон**, **Чингис хаанай сэрэгүүдэй бага зиндаагай ноёд**

Усун Үбгэн, Чингис хааниие хаан болгоожо үргэлсэхэн юрын харчи хүн

Нэүдэй Сагаан, Чингис хаанда дүтын хүн

Мүлхэ-Тотаг, **Боролдой**, **Халиудар**, **Чахурхан**, Чингис хаанай тагнуулиад

Жочи-Дармала, Чингис хаанай сэрэгшэн

Тогтоа бэхи, **Хаатай Дармала**, **Дайр-Үсүн**, Мэргидэй аймагай сэрэгүүдэй ноёд

Тоорил ван-хаан, Хэрэйд уласай хаан (үнэн алдарта шажантай)

Нялха-Сэнгүм, Тоорил ван-хаанай хүбүүн

Сүбэчи, **Эхэнэр**, **Нялха-Сэнгүмэй дүтынхид**

Таян хаан, **Найманай аймагай хаан**

Гүрбэсү, тангад эхэнэр, Таян хаанай эсэгийн хойто хатан, хожомоо өөрын хатан болоһон

Хүчүлүг, Таян хаанай түрүүшэ хүбүүн, ноён

Хүгсэү Сабраг баатар, **Харису-Бэчи**, **Найманай ноёд**

Тататунга, бэшээшэ, **Найманай Уласын тамга баряаша байһан**

Жамууха, Тэмүүжинэй анда нүхэр

Алтан, **Хучар**, **Сача бэхи**, Тэмүүжинэй үеэлэнгүүд, тэрэниие хаан болгожо үргэлсэхэн, хойшодоо урбажа, Жамуухын тала баригшад

Үбэгжин Ноёхон, **Хачиун бэхи**, Жамуухын тала баригшад

Ибага хатан, Чингис хаанда бэлэг болгожо үгтэхэн хатан

Сорхагтан хатан, Толуйда бэлэглэгдэхэн хатан

Их-Чирэн, Татаарай аймагай ноёдой нэгэн, Есүй Есүгэн хоёрой эсэгэ
Хүхэ, Их-Чирэнэй хүрьгэн, Есүйгэй хани нүхэр

Мэнлиг эсэгэ, Хонхотанай аймагай хүн, Тэмүүжинэй эсэгийн анда нүхэр
Тэб-тэнгэр, Мэнлигэй долоон хүбүүдэй нэгэн, бөө

Вангин чансан, Алтан хаанай түлөөлэгшэ
Илаху Бурхан, Тангад Уласай ноён

Вахид-ад-дин Бушенджи, лалын шажантай эрдэмтэн

Цян Чунь, доа номнолой хургаалые шудалхан санаартан
Илэ Чуцай, Хитадай эрдэмтэ зонхилогшо

Сүнэдэй Гилүгэтэй, түүрээгшэ

Элшэнэр, сайднар, сэрэгэй хүнүүд, хитадай болон лалын хургаалнуудай лама санаартан,
 улад зон, үхибүүд

ОРОЛТО

Одотой тэнгэри эрьежэ,
 Олон улад байлдажа,
 Орондоо унтаха забгүй
 Олзолон буляалдажа байба.
 Хүрьһэтэ дэлхэй хүрбэжэ,
 Хүбшын улад хёморолдожо,
 Хүнжэлдөө унтаха забгүй
 Хоролхон тэмсэжэ байба.

(«Монголой нюуса тобшо», 254-дэхи зүйл)

Хэһэг хэһэг отог аймагтан,
 Хэдэн жэжэ жэжэ изагууртан
 Нютаг газараа эзэлэн зонхилходоо
 Ноёрхон тэмсэжэ, хёморолдон хоорондоо
 Дээрмэдэн алалсажа бэе бэеэ байһан –
 Дошхон заншалтай үе саг һэн.

I. Есүхэй баатар эшэги гэртээ гүйжэ ороод, аха дүү хоёртоо яаралтайгаар хандана.

ЕСҮХЭЙ БААТАР: Нэгүүн тайжа ахамни! Даридай отчигин дүүмни! Туһалыт намдаа! Үзэс-хэлэнтэ найхан хатаниие харажархиба! Мэргидэй нэгэ хүн Олхонууд аймагһаа тэрэ гуа хатаниие һамга хэжэ абаад, гэртэй бусажа ябана. Буляалсажа намда үгыт, би тэрээгээр һамга хэхэмни.

Гурбуулан хэлмээ зүүгээд, номо һаадагаа үргэлөөд гүйлдэжэ гарана. Мэргидэй Чилэду гэдэг хүниие тэдэ гурбан ахадүүнэр һамганайнь тэргын хажууһаа намнаад, саашань тэрьедүүлнэ. Дүрбүүлэн гүйлгэлдөөд далда орошоно. Зүгөөр Чилэду тэдэ гурбые мэхэлээд, өөрөө нэгэ хушууе тойрожо эрьед, Оэлүн һамганайнгаа тэргын хажууда гүйлгэжэ ерэнэ.

ЧИЛЭДУ: Оэлүн, Оэлүн үжимни! Яажа шамайгаа орхёод ябахаби? Яахамниб, байлдахамни гү эдэнтэй?

ОҮЛЭН (нүхэртөө): Тэдэш гурбан хүнүүд, шамайе тэнсээхэгүй, Чилэду. Тэдэнэй бодолые тааба гүш? Шарайнуудынь һэжэглэмээр, аминдашни хоро хүргэхэ. Мүнөө дахин гүйлгэлдэжэ ерэхэнь, минии түлөө өөрыгөө дэмы бү алуула, тэрьедэ. (Морин дээрээ һууһан зандань татаад тэбэринэ, таалана) Амиды мэндэ үлөө һаашни, нам шэнги сэбэр эхэнэр шамда олдохо: мухалай бүхэндэ үхид бии, тэргэ бүхэндэ хатад бии. Хэрбээ намайе һанаа һаа, дахин абаһан һамгаяа минии нэрээр Оэлүн гэжэ нэрлээрэй. (Яаралтайгаар) Тэдэ гүйлгэлдэжэ ерэжэ ябана, одоо амияа абара! Мэ, минии үнэрые үнэрдэжэ ябаарай!.. (Үмдэжэ ябаһан самсаяа түргэн тайлажа, Чилэдудэ үгэнэ. Чилэду самсыень морин дээрэхэ тонгойжо абаад, хурдан ухаа моринойнгоо гуяые ташуурдажа, Онон мүрэн өөдэ зугадан гүйлгэнэ).

II. Тайчууд угай улад олхонууд аймагай нэгэ бүлые нютагтань орхижо, гэр бараагаа сар тэргэ дээрэ ашаад, моридоо, адуу малаа туугаад, Онон мүрэниие уруудан, ехэ нүүлгэндэ гаража байна. Хонхотанай угай Чирха үбгэн тэдэниие байлгаха гэнэ.

ЧИРХА: Хайрлыт, хэшээгйт! Яажа байна гээшэбта? Бэлбэһэн Оэлүн эхэ дүрбэн бага хүбүүд-тээ, табан үхидтээ үлэхэнь гээшэл! Хайшан гэжэ гансааран бага балшар үхибүүдээ тэжээхэ, үндылгэхэ юм? Таанар ехэ буруу хэрэг үүдхэжэ байнат. Боли-ит!

ТАРГУДАЙ-ХИРИЛТҮГ: Энэ газарта сээлэй уһан шэргэбэ, сэгээн шулуун хахарба. Тиимэһээ эндэһээ нүүжэ гараха болобобди.

ЧИРХА: Есүхэй баатарай тэнгэридэ гарахада хүбүүдын балшар гэжэ баһаад, элинсэгүүдэйнь тайлганай хэшэгһээшье хүртүүлэнгүй, Оэлүн эхэдэ дуулгангүй нүүжэ гарахатнай гээшэ гү?

ТАРГУДАЙ-ХИРИЛТҮГ: Ши үшөө хажуугаар юушэлэн аад, маниие идхаха, хорихо болообши? Хашартай болошобош. Зайл саашаа замһаамнай!

Таргудай-Хирилтүг Чирха үбгэнэй зоо нюрга руу жадаараа хадхажархина. Үбгэн үхэдхэн унана. Тайчууд саашална. Тэмүүжин хүбүүн алуулһан үбгэнэй дээрэнь ерэжэ, уйлана. Оэлүн үжин тугаа баряад, нүүжэ гаража ябаһан тайчуудай хойноһоо гүйжэ гарана, ооглоно, хашихарна.

ОЭЛҮН: Тайчууд аха дүүнэрни, яабабта? Юундэ нюдөөрөө уулзахадаа үгэхэгүй, нүүжэ ошоходоо хэлэхэгүй болобот? Хайрлыт, байгйт! Бишыхан үхибүүдтэй намайе гансаарамни бү орхиит! (Уйлан, байра дээрэ газарта нуушана, хоолойн абьян хүлэмхи болоно). Бү орхиит даа... Бусыт даа...

Тайчууд тогтонгүй саашаа нүүжэ ошоно.

НЭГЭДЭХИ ҮЙЛЭ

Нэгэдэхи үзэгдэл

Тэмүүжин хүбүүн гартаа загаһа баринхай, баяртай гэртээ гүйжэ ороно.

ТЭМҮҮЖИН: Эжы, эжы, харыт! Хасар бидэ хоёр загаһа барижа нураабди. Хур-раа!

ОЭЛҮН: Яагаа бэрхэбтэ даа, хүбүүдни. Томо боложо байнат даа. Би Онон мүрэниие үгсэжэ уруудажа, үлир мойһо түүжэ, хүдэ гэшэгэнээнэй үндэһэ, шэхэр, тибһэ мэтэ малтажа, үрбэгэрхэн таанадаа энэ болотортной тэжээбэ гээшэб.

ТЭМҮҮЖИН: Эжы, танаймнай амарха саг дүтэлбэ. Бидэ, хүбүүдтнай, охотно, тарбага агнажа, замагтай уһые шүүрдэн, загаһа жараахай гоходон барижа, заяата эхээ тэжээхэ шадалтай болобобди. Хойшодоо гэдэһээ үлдэхээ болёобди-и, эжы!

ОЭЛҮН: Һайн даа, Тэмүүжин, баярлаа.

Тэмүүжин Хасар хоёр ороно, Хасар эжыдээ зарга барина.

ХАСАР: Эжы, Тэмүүжин бидэ хоёр мүнөөдэр нэгэ сайбар томо загаһа гоходожо баряабди. Теэд Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр эблэжэ, харатай, тэрэнииемнай манһаа буляжа абабал.

ТЭМҮҮЖИН: (*хатуугаар, шиидэнгээр*) Энээнһээ хойшо Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр минии хубиимни дайсад болобо, би тэдээнһээ үһөөгөө заатагүй абахаб.

ОЭЛҮН: Хүбүүдни, Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр дүүнэртнай тэрэ загаһыетнай намда асаржа һайрхажа, намайгаа баярлуулха гэнэн байгаа бээ. Тэмүүжин, ши юу хэлэбэ гээшэбши! Таанар нэгэ эсэгын хүбүүд байтараа, юундэ тиигэжэ ото химаралданабта? Одоо һүүдэрһээ ондоо нүхэргүй, һүүлһээ ондоо ташуургүй байһанаа мэдйт. Ухаатай болоо ха юмта. Иимэ эб эегүй байха болоо хаа, бидэ яажа тайчууднарһаа үһөөгөө абажа шадахабибди? Таанар бэтэгэй тиигэгты.

ХАСАР: Үсэгэлдэр булжуухай харбажа алаһамнай тэдэ хоёр буляжа абаа һэн. Энэ үдэр баһа дахин буляба хаям.

ОЭЛҮН: Булжуухайгаа намдаал асараа хамнай.

ТЭМҮҮЖИН: Үгы! Тиимэ һэнгэргүй тэдэнтэй бидэ хамта одоо байхагүйбди!

Тэмүүжин гэрэйнгээ үүдые шангаар хаяад гаража ошоно. Хойноһоон Хасар гарана.

Бэгтэр добо дээрэ моридоо харууһалжа һуутараа, урдаһаань Хасарай, ара талаһаань Тэмүүжинэй номоёо дэлеэд, тэрээн тээшэ дүтэлжэ ябахыень харажархиба.

БЭГТЭР: (*ойлгоод, һууриһаа бодонгүй*) Һайхан ахатамни, Тэмүүжин Хасар хоёр, таанар ехэ буруу юумэ хэхэ гэжэ байнат. Бэлгүтэй бидэ хоёр бэшэ, тайчууд манай дайсад ха юм. Мартаа гүт?

ТЭМҮҮЖИН: Бидэ мартаагүйбди, тайчуудһаа заатагүй үһөөгөө абахабди. Харин мүнөө түрүүн та хоёрые алаһамнай.

БЭГТЭР: Тэмүүжин, Хасар, таанар намайе яахадаа нюдэнэй хорьмоһон, аманай бөөлжэһэн болгохо гээбта? Бидэ, нэгэ эсэгын хүбүүд, булта сугтаа тайчуудһаа үһөөгөө абаха ёһотой бэлэйлди. Сугтаа! Ойлгоно гүт?

ХАСАР: Тэмүүжин бидэ хоёрые баһахаяа һанажа, манай олзые буляһандаа одоо толгойгоороо харюусаха болобош! Абяагүй байхадамнай годоорбош!

ТЭМҮҮЖИН: Үһөөгөө шамһаа абахамнай!

БЭГТЭР (*забилан нуужа үгэбэ*): Таанар ойлгоногүйт. Зай яахаб, тиибэл, аханарни, үнэн алаха гээ һаа, намайе гансаарыемни харбажа алагты. Бэлгүтэе бү хорлооройгты. Гуламтаяа бү һандаргаарайгты, өөһэдтэтнай туһатай байха...

Тэмүүжин Хасар хоёр Бэгтэрые хойно урдаһаань харбана. Бэгтэр үхэдхэн унана.

Хоёр хүбүүдэйнгээ гэртээ ороходо, ямар муухай аюулта ушарай болоһые шарайгаарнь Оэлүн эхэ ойлгоодхибо.

ОЭЛҮН (*угаа шэрүүнээр*): Зандалшад! Ханяа хорлогшо, эжэлээ эдигшэ яндуулнууд! Хари тиимэл хэн! Энэ Тэмүүжин халуун умай хээли сооһоомни гарахадаа, хара нүжэ адхажа түрөө хэн. Тэрэнэ дэмы бэшэ байшаба. Иимэ ушартай байһан байгаа! Хоёр алууршад! Шагнагты! (*Ами-яа дарана*) Бузар муухай хэрэгыетнай сүм буруушаажа, эртэнэй үгые эшэ татажа, үбгэдэй үгые үндэһэн болгожо эжытнай таанартаа хэлэхэмни! Шэхэтэй юм һаа дуулагты, шэгэбшэтэй юм һаа хадуюжа абагты. (*Тэмүүжин Хасар хоёр абяагүй, доошоо хараад зогсонод*).

Хабиргаяа хазадаг хара нохой мэтэ,

Уураа дарахагүй арьяатан мэтэ,

Амидыгаар залгидаг аюулта мангас болобо гүт?

Тором ботогоной борбие хазадаг уурлаһан буура мэтэ,

Хэбтэриенэ хүдэлгэбэл хэрзэги добтолдог шоно мэтэ,

Балмад амитад болобо гүт?

Хоро шарата тайчууднаһаа үһөөгөө яажа абахая бодомжолхынгоо орондо, та хоёр ямар муухай хэрэг үйлэдэбэбта? Хэзээ ухаа орохо хүбүүдбта? (*Наманишална*) Бурхан үршөөгыш, иимэ хүбүүдые түрэхэб гэжэ ухаа заяандаа һанаагүйлби.

Хоёр хүбүүд эжынгээ урдаһаа юушые хэлэнэгүй. Эжын уйлганан ошожо, һандали дээрээ нуушана. Удаань бээе барижа бодоод, хэлэнэ:

Таанарни хүнэй зэргэ хүн болохо гээ һаа, баатар эсэгынгээ нэрэ хүндые һанажа, саашадаа булта эбтэй эетэй ажаһууха ёһотойт. Анхарагты, энэ минии хэлэхэ гээшые бүхы наһандаа хадуюжа абагты. Харагты наашаа, (*хүбүүдтээ һургаал заана*) мориной дэлһэнэй нэгэ утаһые багхан үхибүүншые таһалжа шадаха. Тиимэ бээе? (*Хүбүүд: «Тиимэ»*). Зүгөөр үһэнүүдые нэгэ нэгээрнь нэмэжэ, аргамжа болгожо томобол, тэрээгээрээ эмниг мориешые ургадажа, мүргэдэг бухыешые байлгажа болоно. Тиимэ гү? (*Хүбүүд: «Тиимэ»*). Ойлгобо гүт хэлээшыемни? (*Тэмүүжин Хасар хоёр тархияа дохино: «Тиимэ. Ойлгообди, эжы»*). Ябагты!

Тэмүүжин Хасар хоёр абяагүй гаража ошоно.

Хоёрдохи үзэгдэл

Тайчуудай Таргудай-Хирилтүг сэрэгэйнгээ ноёдые суглуулаад, хэлэнэ.

ТАРГУДАЙ-ХИРИЛТҮГ: Тайчууд нүхэдни. Бидэ Есүхэй баатарай бэлбэһэн Оэлүн үжиниие нютагтань гансаарыень орхёод нүүгээ бэлэйбди. Оэлүн үжин манда хаюулһандаа маша дураагүйтэжэ, хүбүүдэйнгээ томо болоходо манһаа үһөөгөө абаха хүсэлтэй. Эгээ ехэ Тэмүүжин хүбүүниинь арбатай болобо. Эсэгээ һажааһан зэрлиг хатуу зантай хүбүүн. Һая уур сухалда абтаад, өөрынгөө дүү хүбүүе харбажа алаа. «Хурьганай үһэн гуужаба, түлгэнэй бэе түлжэбэ», эбсэшгүй манай дайсан ургажа байна. Тиимэһээ Тэмүүжиниие барижа хотондоо асараад, модон дүнгэ хүзүүндэнь зүүлгээд, гэнжэлэе. Тиигэжэ ерээдүйн түбэг тойбые эртээнһээ усадхажа, нэгэ дайсанаар үсөөн болохобди.

СЭРЭГҮҮДЭЙ НОЁДОЙ НЭГЭН: Хэлсээн юун байхаб, мэдээгүй байтарнь мэнэ добтолое!

Оэлүн эхын гэр бүлын байра. Таргудай-Хирилтүг сэрэгүүдэйрээ добтолон ороно.

ОЭЛҮН (*һүхирнэ*): Хүбүүдни, үтэр тэрьелэгты! Тайчууд мание дайлан оробо. Алахань гээшэ бултыемнай!

Тайзан дээрэ шууян, тэрьедээн, намнаан. Оэлүн эхэ хүбүүдтээ, басагантаяа хамта шугы руу зугадан ороно.

ТАРГУДАЙ-ХИРИЛТҮГ (*хашихарна*): Хасар, маниее бү харба! Бэлгүтэй, Хачиун, Тэмүгэ, таанар маниее шагнагты! Бидэ танда хоро хүргэхэгүйбди! Шугы сооһоо булта гарагты! Тэмүлүн үхин, таанар маниее ойлгоогүйт! Бидэ гансал ахадатнай ерээбди! Тэмүүжин ахаяа гаргажа үгэгты! Бэшэнтнай манда хэрэггүй! Бидэ дайсад бэшэбди! Тэмүүжиние өөрынгөө хотондо абашахамнай.

Тайчууд Тэмүүжиние барижа, дүнгэ хүзүүндэнь үмэдхүүлжэ, гэнжээр бүхэлнэ.

ТАРГУДАЙ-ХИРИЛТҮГ (*ноёдтоо хэлэнэ*): Дүнгэ углуулһан Тэмүүжин өөрөө эдижэшье, уу-жашье, хэбтэжэшье шадахагүй. Унтахадаа, һуугаад унтаха. Тэрэниие айл бүхэндэ нэгэ-нэгэ хоннуулаад, саашанхи айлнуудта нягтаар дамжуулжа ябахые зонхилноб! Һайса хойноһоонь харууһа-лагты! Тэмүүжиние тэрьедүүлһэн хүн хатуу хэнхэлтэдэ орохо!

СОРХОН-ШАР (*Хадаан гэжэ нэрэтэй басагандаа хэлэнэ*): Хадаан үхимни, мүнөөдэр манайда хоножо байһан энэ Тэмүүжин наһаар багашье һаа, ажаглахадамни, нюдэндөө галтай, нюуртаа гэрэлтэй холо ошохо хүбүүн байна. Тиимэ хадань манай тайчууд энээндэ атаархана, ама шүдөө бүлюүдэнэ бшуу. Тэмүүжин шамтай сасуу хэбэртэй. Хойноһоонь Һайнаар харууһалжа байгаарай, басагамни. Шадал зэргээрээ энэ хүбүүндэ туһалая.

Һүни. *Хадаан Тэмүүжинэй дүнгын гэнжые тайлажа, мултална.*

ХАДААН: Тэмүүжин, ши намда ехэ хайратайгаар ханагданаһ. Хүзүүнэйшни дүнгые мул-талжа, шамайе амаруулхамни. Тэрьелхэгүй аабзаш.

ТЭМҮҮЖИН: Һайнши даа, Хадаан. Би шамайе, шинии гэртэхиние хохидуулжа, хэзээдэшье гэртэһээшни тэрьелхэгүйб. Таргудай-Хирилтүг абага намайе табадахи жэлэй танай тайчуудаар зайлгуулжа, зобоожо байна. Гансал ши намайе хайрлажа, һүниндөө хүзүүнэймни дүнгэ-гэнжые мулталжа, намайе амаруулжа унтуулнаһ, Һайхан эдөө намда бэлдэжэ эдюулнэш.

ХАДААН: Мэ, эди, шанаһан мяха, ээдэмэг шамда асараа һэм.

ТЭМҮҮЖИН: Һайн даа. (*Эдинэгүй, ямаршьеб бодол ханааень зобооно*).

ХАДААН: Аба, эжышни хаанаб, аха дүүнэртэй хүн гүш?

ТЭМҮҮЖИН: Эсэгэмни минии юһэ наһатай байхада олхунууд угай танилдаа ошожо, намда үхиние эрижэ олоһон юм. Тиигээд тэндээ намайгаа орхёод гэртээ бусажа ябатарнь, замдань татаар уладай хүнүүд уулзаад, хэлэнгүй хоротой айраг уулгажа алаһан һурагтай.

ХАДААН: Ай жаалда! Үншэржэ, зоболон гасалан үзөөл хүн байнаһ. Үшөө мүнөө муу ханаа-тай абгашни шамайе зобоожо байна.

ТЭМҮҮЖИН: Тиигээшье һаа, эндэ би миин сагаа гэгээгүйб. Айлнуудта ажал хүдэлмэри-ень хэлсэжэ ябахадаа номо һоршо, годли, тоног зэбсэг хэжэ, арһа элдэжэ һурааб. Хожом хэрэгтэй болохо. Томо болоходоо дайсадһаа эсэгынгээ түлөө үһөөгөө заатагүй абахаб.

ХАДААН: Эжышни, аха дүүнэршни хаанаб?

ТЭМҮҮЖИН: Намайгаа алдаад, айжа, тэдэмни булта Онон мүрэн өөдэ тэрьелжэ ошоо.

ХАДААН: Амара даа, Тэмүүжин. Ши ехэ зүдэрөө байнаһ. (*Духыень таалаад, гаража ошоно*).

Тэмүүжин Хадаан хоёрой хахасалга.

ТЭМҮҮЖИН: Хадаан, дайсадһаа минии тэрьедэжэ ябахые Сорхон-шар эсэгэшни хараад, «булжамуур шубуунай харсагаһаа тэрьедэжэ ябахада яажа туһалангүй болохо» гэжэ дайсанай гарта тушаангүй, хоргодуулжа, ами наһыем абарба гэшэ. Би эсэгыешни өөрынгөө эсэгэдэл ад-ляар ходо ханажа ябахаб. Харин ши бүтүү тэргэ дээрэхи ноһон соо намайе хоргодуулжа, тайчуу-дай сэрэгүүдһээ абарбаш. Шинии намайе тиигэжэ нюугаагүй һаа, би сүлөөдэ иигэжэ гарахагүй байгааб, хосорхо һэнби. Абашни намда ама сагаан хулагша гүүгээ үгөө, үшөө дээрэһэнь унда-тай тулам, номо, хоёр һурша үгэлсөө. Би наһаараа таанарые мартахагүйб. Хадаан..., Хадаан, би шамда иигэжэ хэлэхээе ерээб: тэрьедэе намтай.

ХАДААН: Юу хэлэбэ гээшэбши? Би шамтай гү?

ТЭМҮҮЖИН: Тиимэ. Намтай.

ХАДААН: Шинии юуншни боложо, шамтай ябаба гээшэбиб?

ТЭМҮҮЖИН: Юумнишье болоорой, дүүмнишье... (*Зүрхэлөөд*) Хатамнишье, һамгамнишье болоорой!

ХАДААН (*гайхангяар*): Юу?

ТЭМҮҮЖИН: Хадаан, сэхынь хэлэхэдэ, би шамда дурлашооб. Ши сэбэрхэн, Һайн ханаатай басаганши.

ХАДААН (*бага удаараад*): Шишье намда тон дүтын нүхэр шэнги болошоолши даа. Зүгөөр, эсэгэшни шамда үхиние олоо ха юм. Ошожо тэрээгээрээ һамга хэ.

ТЭМҮҮЖИН: (баһа бодомжолоод) Хадаан, ши минии болохоёо арсаба гээшэ гүш?

ХАДААН: Тиибэб. Арсабаб. Шамае хүлээжэ байһан басаганай хуби заяае эбдэхэгүйб. Баяртай. Һайн ябаарай.

ТЭМҮҮЖИН (уруу дуруу): Баяртай...

Ошожо, мориндоо хуугаад, хатаруулаад ябашана.

Гурбадахи үзэгдэл

Гэр соо Оэлүн эхэ, Тэмүүжин, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ, Бэлгүтэй, Тэмүлүн үхин.

ТЭМҮЛҮН (бултанда сай аягална): Сай баригты, эжы. Таанар баһа – Тэмүүжин, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ, Бэлгүтэй.

ОЭЛҮН: Зай, хүбүүдни, одоо булта сугларбад. Би танай гарые ганзагада, хүлые дүрөөдэ хүргэбэ гээшэб. Таанарни бэежэжэ, номо һаадагаар бэрхээр харбадаг, агнуури хэдэг, ан гүрөөл олодог болобот. Мүнөөмнэй хүлгөөтэй, дай шуутай үе гээшэ. Тайчуудай Таргудай-Хирилтүг ноён Есүхэй баатарай ехэ хүбүүн Тэмүүжиниие «хурьганай үһэн гуужаба, түлгэнэй бэе түлжэбэ» гэжэ, томо болоогүйдэнь барижа хүнөөхэ гээд шадабагүй ха юм. Бурхан хаража, сүлдүсэнэй Сорхон-шаратан хоргодуулжа, тэрьедүүлбэ. Зай, мүнөө мийн хууха сагнай халаба, юунһээ эхилхэ-бибди?

ХАСАР: Эжы, Тэмүүжин намайе үшөө бага гэжэ һанана. Тиихэдэ найман шаргал агтыемнай дээрмэшэдэй хулуужа, туугаад ябашахадань, Тэмүүжин хойноһоонь нэхэжэ ошоходоо, намайе абалсаагүй.

БЭЛГҮТЭЙ: Минии ошолсохомни гэхэдэ, намайе баһа абаагүй.

ТЭМҮҮЖИН: Таанарни үшөөл багашаг байнат. Ара уладай Боорчи андамни ошолсожо, номо һуршаар дээрмэшэдые харбажа зогсоогоод, тэдэ моридыемнай бултыень бусаалгаа.

ОЭЛҮН: Хүбүүдни, манай зоболонто байдал энээгээр дүүрэхэгүй. Дайсад, дээрмэшэд манда амар жаргал үзүүлхэгүй. Наһамни ошожо байна. Гал гуламтаяа саашань бадарааха, уг удамаа үргэлжэлүүлхэ ашанар хэрэгтэй. Тэмүүжин, ши арбан долоо хүрэхэш. Юһэтэй байхадашни Есүхэй эсэгэшни минии түрхэм Олхунууд угай хасар һайхан хатадтай, үнгэ һайхан үхидтэй Хонгирадай айлай Дэй сэсэнтэй худанар боложо, шамһаа нэгэ эгэшэ Бүртэ үхиень бэри болгожо абахые хэлсээ бэлэй. Тэрэ гэхээр аяар найман жэл үнгэршэбэ. Ши ошожо Бүртээ гэртээ асара. Үншэрөө, үгырөө гэжэ худамнай шамае голохогүй бээ гэжэ ехэтэ найданам. Тиимэ баян шадалтай худа урагай хүн манда, Боржигиднарай үрэнэртэ яһала туһатайшые байха һэн.

БЭЛГҮТЭЙ: Би Тэмүүжин ахатаа Дэй сэсэн айлайхиие бэдэрхээе ошолдохоб. Аха, намайгаа бү голыш даа, зай гү, бишни шамдаа туһатай байхаб! Эжы, бидэ хоёр заатагүй Бүртэ үжэниие оложо, гэртээ асархабди.

ОЭЛҮН: Дэй сэсэнтэнэй айл эндэхээ ехэшые холо бэшэ, Хэрлэн мурэн руу нүүжэ ябана гэлсэнэ.

ТЭМҮҮЖИН: Зай тиибэл, нээрээшые, эжынгээ хэлэхээр, абынгаа олоһон үхиниие асарха болобоб. Бэлгүтэй, намтай ябалса. (Тэрэнь угаа баярлана, бодоод дэбхэрнэ). Хүсэ шадалтай, харбахадаа мэргэн, шадамар бэрхэ хүбүүн болоош. Ябая.

Хоюулан гаража ошоно.

ХОЁРДОХИ ҮЙЛЭ

Дүрбэдэхи үзэгдэл

Хэрлэн мурэнэй эхин. Тэмүүжинэй нютаг. Үглөө эртэ. Үүр сайна. Олон моридой түбэрөөн дуулдана.

ХУАГЧИН ЭМГЭН (Оэлүндэ): Эхэ, эхэ, үтэр бодо! Газар дэлбэрхэ мэтэ абяа шэмээ гарана, моридой түбэрөөн соностожо байна. Аймшагтай тайчууд ерэжэ ябана гээшэ гү даа? Эхэ, түргөөр бодо!

ОЭЛҮН (бодожо): Хүбүүдые һэрюулэгты!

Оэлүн эхэ, Тэмүүжин, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ, Бэлгүтэй, Боорчи, Зэлмэ – эдэ булта юу хүүгээ абаад, гүйлдэжэ ошожо, өөр өөрын мори унана. Оэлүн эхэ Тэмэлүниие һундалдуулжа, урдаа хуулгаба. Юһэдэхи мориндо ашаагаа ашахадань Бүртэ үжиндэ морин хүртэбэгүй. Булта шамдуу мордожо, гүйлгэлдөөд ябашана. Хуагчин эмгэн алаг сар хүллөөд, бүтүү бүхээгтэй тэргэдэ Бүртэ үжиниие хуулгаад, өөрөө урдань хуужа, сар тэргээе ябуулба. Урдаһаань сэрээгэй хүнүүд хатаралдан ерэнэ, нэгэниинь асууна.

ТОГТОО БЭХИ (*Хуагчин эмгэндэ*): Ши хаанаһаа хайшаа ябажа байһан юумши?

ХУАГЧИН ЭМГЭН: Би Тэмүүжинэй харьяатанби, хони хиргахаяа ерээ нэм. Одоо нооһоо тээгээд, гэртээ харижа ябанаб даа.

ТОГТОО БЭХИ: Тэмүүжин хаанаб, гэртээ гү?

ХУАГЧИН ЭМГЭН: Тэмүүжинэй гэрынь эндэ ойрохон. Би хойто гэрһэнь гаража ерэхэн аад, Тэмүүжин гэртээ гээшэ гү, үгы гү гэжэ мэдэнэгүйб.

ТОГТОО БЭХИ: Гэрынь хаана гэнэш?

ХУАГЧИН ЭМГЭН: (*гэдэргээ заана*) Энэ руу тиишээ ошогты, холо бэшэ, олохот.

Сэрэгүүд зааһан рууны хатаруулаад ябашана.

ХУАГЧИН ЭМГЭН (*Бүртэ үжиндэ*): Эдэшни тайчууд бэшэ, мэргидүүд байна. Тэмүүжинэй эхэ Оэлүниие Есүхэй баатарай тэдэнһээ буляжа абажа һамга хэһые мүнөө болотор мартаагүй, үһөөгөө нэхэжэ ерэбэ гээшэ ха. Тэмүүжинииемнай барья бол, алаха. Түргэн эндэхээ зайлажа, ой руу орожо хоргодое. Чү-үү, яндан хашан сар! Чү-ү, чү-үү!

Хуагчин эмгэн яаран алаг сарын гуя рууны шабхадажа, ой руу зугадажа орохо гэхэдэнь, тэргын гол хухаршана. Үнөөхи сэрэгүүд Бэлгүтэйн эхэ Сочигэлые нэгэ сэрэгшэтэй һундалдуулаад, хойноһоонь хүсэжэ ерэнэ.

ТОГТОО БЭХИ (*Хуагчин эмгэнһээ*): Тэмүүжиниие олобогүйбди. Энэ тэргыншни бүхээг соо юун байнаб?

ХУАГЧИН ЭМГЭН: Нооһон лэ ааб даа.

ТОГТОО БЭХИ (*сэрэгүүдтээ захирна*): Дүүнэр, буужа харагты, шалгагты!

Хаалтатай үүдэ нээхэдэнь, досоонь сэбэр хайхан эхэнэр һуужа байба. Сэрэгүүд хараад, баяртай хашихаралдана: «Ямар гоё үхин гээшэб, харымт!» Хэрзэгыгээр энеэлдэнэ: «Ёһоороо хаанай хатан болохоор хайхан байна!». Наада барина, хүхилдэнэ, бэе бэе руугаа заана: «Хэн энээниие бажуухаб, ши абаха гүш?» Бүртые тэргэ сооһоонь шэрэжэ гаргаад, Хуагчин эмгэнтэйн хожулыень нэгэ мориндо һундалдуулна.

ТОГТОО БЭХИ (*хажудань ерэжэ*): Одоо Оэлүниие буляалгаһанайнгаа түлөө үбгэ эсэгынгээ үһөөе иигэжэ абабабди. Есүхэй баатар Оэлүн үжэниие Чилэдүүһээ буляжа абаа һэн, бидэ Чилэдүүгэй дүү Чилэгэр бүхэдэ энэ (*Бүртэ үжин тээшэ заажа*) сэбэрхэн хатаниие һамган болгожо үгэхэбди. Нүгөө хоёр эхэнэрнүүдыень (*Сочигэл Хуагчин хоёр тээшэ заана*) баһал һайса үбэртөө хэжэ эдлэхэбди. Зай, ябая, нүхэд.

Хатаруулаад булта ябашана.

ТЭМҮҮЖИН (*бүһээ тайлажа, хүзүүндээ эрхи мэтээр үлгэжэ, малгайгаа һугадаа һэлдэржэ, гараараа үбсүүндээ хүрэжэ, наран өөдэ хаража, Бурхан Халдун уулада юһэн удаа хүгэдэбэ*): Бүглүү ойтой Бурхан Халдун уула, бөөһэнэй шэнээн амииемни бөөмэйлэн абарбаш, бөөрын шэнээн бэеиемни бүтэн мэндэ үлэбэш. Теэд минии абарагдаһанай һайниинь юун бэ? Би Бүртэ үжинөө алдабаб, тэрээнгүйгөөрөө байжа шадахагүйб. Дайгаар ошожо, Бүртэ хатанаа мэргидһээ сүлөөлхыемни үршөөгыш, Бурхан Халдун! Би шамда үглөө бүри шүтэжэ, үдэр бүри шамайе тахижа байхаб! (*Бодоод, үбсүүгээ сохин хэлэнэ*) Бурхан Халдун, би энэ сарһаа хойшо залуу хүбүүн бэшэ, дайшалхы эрэ хүн болоһоноо мэдэрбэб! Шинии зарлигые ойлгобоб! Тиимэхээ энэ үдэрһөө хойшо үетэн бүхэн шамда, Бурхан Халдун, үеын үедэ үргэлжэ шүтэжэ, мүргэжэ байг! Тиигэг!

Тэмүүжин Бурхан Халдунай оройһоо бууна.

Табадахи үзэгдэл

Тэмүүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурбан Тоорил Ван-хаанда ерэнэ.

ТЭМҮҮЖИН: Хаан, та эсэгымни хуушанай анда нүхэрта. Тиимэхээ та намда минии эсэгэтэй адли һанагдадаг гээшэт. Би эсэгынгээ зааһан Бүртэ гэжэ нэрэтэй хайхан һамга абааб. Иимэ дэмбэрэлтэ ушараар би танда энэ дулаахан хара булган даха бэлэг болгожо асарбаб. (*Ван-хаанда даха барюулна, тэрэнь ехэтэ баярлажа, хэлэбэ*).

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Хара булган дахыншни харюуда

Хахасаһан, тараһан уладыешни,

Хамтадхажэ үгэхэб.

Бутаран ошоһон уладыешни

Бултыень суглуулжа үгэхэб.

«Һээрнь сээжэдээ, бөөрөнь бүгсэндөө байг». (Өөрынгөө шажан шүтөөнэй заншалаар бээс хэрээһэлнэ).

ТЭМҮҮЖИН: Хаан эсэгэ, намда нэгэ ехэ аюул тудабa. Һанаа мэдээгүй байтарни гэнтэ мэргидүүд манда добтолжо, Бүртэ һамгыемни хүсөөр буляжа абаад, Сэлэнгэ руу Сүхын адаг абаа-шабал. Би тэдэ мэргидүүдые дайлажа, һамгаяа сүлөөлхэмни.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: (баяртай шарайнь барагар боложо) Ямаршые сэрэг суургүй байгаад, юугээрээ байлдаха гэбэш?

ТЭМҮҮЖИН: Хаан эсэгэ, танда найдажа ерэбэ гээшэб, туһалыт даа намда.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: (бодолгодо абтаһанай удаа) Мэргидүүд урбажа, минии анда нүхэр Есүхэй баатарай хүбүүнэй үжиниине хүсөөр барижа абаашаба ха юм. (Тэмүүжиндэ хатуугаар) Тэмүүжин, би шамда туһалхаб. Зүгөөр ши намда найдаад, хоһон годо һуунгүй, өөрынгөө сэрэгүүдые суглуулха болобош. Хаанаһаа олохобши?

ТЭМҮҮЖИН: Үшөө мэдэнгүйб. Тандал энэ ерэбэ гээшэб.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Һэ! (Дахин бодолгото болоно) Дайнда бэлдэхэ гээшэш бэлэн хэрэг бэшэ юм. Хэрбээ шударгы хэрэг эхилээ болшни, би өөрынгөө хоёр түмэн сэрэгүүдые баруун гар болгоожо шамда эльгээхэб. Зүгөөр ганса бэе шамда сэрэгүүдээ үгэхэ аргамни угы. Шинии өөрөө минии зэргэ хоёр түмэн сэрэгүүдые суглуулжа шадаа һаашни, сэрэгүүдээрэ туһалхаб. Ойлгобо гүш минии хэлэһые, Тэмүүжин.

ТЭМҮҮЖИН (уруу дуруу, һанаата болон) Хайшан гээд би аяар хоёр түмэн сэрэг суглуулха гээшэбиб? Таргудай-Хирилтүг абгамни эжыемни маанартай, үхибүүдтэйн, орхёод, бүхы мэргид уласые дахуулаад ябашоо ха юм. (Аалихан хамсыгаараа нүдөө аршана) Хайшан гэжэ Бүртэ үжинөө сүлөөлхэ гээшэбиб? (Байн, шийдэнгээр) Юунэйшые болоо һаа, яагаашые һаа, заатагүй Бүртээ абарха арга олохоб!

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Зай, тиигэбэл, Тэмүүжин, иигэжэ хөөрэлдэе. Жамууха андашни Жубур гэдэг газарта мүнөө байна. Ошо тэрээндээ. Тэрэшни өөрын сэрэгүүдтээ. Хүн бүхэндөө нэг-нэгэ түмэн сэрэгтэй болоо һаатнай, би эндэхэ таанарай хоёр түмэн сэрэг дээрэ өөрынгөө хоёр түмэниие таанарта нэмэри болгон абажа морилхоб. Жамууха зүүн гар болуужан.

ТЭМҮҮЖИН (баяртайгаар): Заа, Жамууха андадаа мэнэ ошохомни.

Тэмүүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурбан баяртай гаража ошоно.

ТООРИЛ ВАН-ХААН (тайзан дээрэ гаража): Сэрэгүүдни! Убайгүй хамаг мэргидые хамха бута сохижо, Тэмүүжин хүбүүнэйм Бүртэ үжиниине сүлөөлэе! (Сэрэгүүд һүхирэлдэнэ: «Тиигэе! Мэргидые хүнөө! Бүртэ үжиниине сүлөөлэе!»). Холоһоо харагдадаг хараа ехэтэ тугаа мандуулжа, хара бухын арһаар бүриһэн харьяха дуутай хэнгэрэгээ дэлдэжэ, хатуу булад жадаяа бария! (Сэрэгүүд: «Бария-я!»). Халха хуягта дэгэлээ үмдэжэ, хадхуур зэбэтэй һуршаяа онолжо, хараалта мэргидтэ халдан добтолоё! (Сэрэгүүд: «Добтолоё-ё!»). Урагша-аа, сэрэгүүдни! (Сэрэгүүд һүрөөтэйгөөр «урагшаа» хашихаралдан, тайзан дээрэхэ саашална).

ЖАМУУХА: (тайзан дээрэ гарана): Зүүн гарай хоёр түмэн сэрэгүүдни, шагнагты! Минии анда нүхэр Тэмүүжиндэ үһөөтэй мэргид добтолжо, Бүртэ үжэниинь барижа абаашаба, үрыень үбдэхөөбэ, үбэрыень хоһолбо! Тэмүүжин андын эды бэрхэшээлдэ ороод байхада, үрэ зүрхэмни үбдэжэ, эльгэмни хүмэрижэ байна! Үһөө хороёо нэхэжэ, үнөө мэргид аймагые эбдэн мүхөөжэ, үжин Бүртые тэхэрюулжэ бусаая! (Сэрэгүүд: «Бусаая-я!»). Шагнагты, тэндэхи үргэн Хёлго мурэндэ һахал үһэн ехээр ургадаг гэнэ. Үһөөр һала хэжэ, Хёлго мурэниие хүндэлэн гараад, өөдгүй мэргидэй үнөөхи муу Тогтоагай үүдэ үрхыень үдхэлэн сүмэлөөд, үнгэтэй эдыень олзолжо, үбэртэлдэг эхэнэрыень буляжа, үдэхэ үринэрыень хюдажа, үһөө хороёо абая! Тэдэ харатан улай хоһортонь добтолоё! Урагшаа! (Сэрэгүүд дайшалхы уряануудые хашихаралдан саашална).

Харанхы хүни. Мэргидэй аймаг. Тайзан дээрэ гэнтэ дай шуун болошоно. Моридай түбэрөөн, сэрэгүүдэй һүхирөөн. Мэгдэһэн зоной иишэ тишээ гүйлдөөн, һамгадай гэгэлдээн, үхибүүдэй уйлалдаан, нохойнуудай хусалдаан. Ван-хаанай болон Жамуухын сэрэгүүд һэеы гэрнүүдэй хоорондуур гүйлгэлдэнэ, тогоотой эдэе хүмэрюулнэ, уяатай моридые мултална, хубсаһа хунарнуудые, эмээл, зэр зэбсэгүүдые шүүрэжэ абана, энэ тэрээгүүр хүндэлнэ.

ТЭМҮҮЖИН (һэлмээ далайнхай, морин дээрэхэ хүниин харанхыда зугадажа ябаһан хүнүүд соо бэдэрнэ, дуудана): Бүртэ-э! Бүртэ-э! Хаанабши, Бүртэ үжимни!

БҮРТЭ (Хуагчин эмгэнтэй хоюулаа гүйлдэжэ ерэнэ): Тэмүүжин! Тэмүүжин!..

Жолоогонь барижа абаһадань, Тэмүүжин моринһоо буужа, һарын һаруулда хоюулан тэбэрилдэн, таалалдаһана. Баярлаһан Хуагчин эмгэн Тэмүүжинэй нюргые эльбэн»Ой-ёо-ёо! Ой-ёо-ёо!..» гэн гэгэнэ.

БЭЛГҮТЭЙ (*нэлмэ бариһан, хүрөөтэйгөөр үүдэ сэлжэ, хэдэн сэрэгүүдтэй хамта гэртэ ороно*): Хаад мэргидэй Хаатай Дармала аилайхи эндэ байдаг гү? Минии эхэ Сочигэл хатаниие баряад байна гэжэ дуулааб!

ХААТАЙ ДАРМАЛА: Би Хаатай Дармалаб. Сочигэл үжин минии хатан болонхой.

БЭЛГҮТЭЙ (*сэрэгүүдтэ*): Энэ Хаатай Дармалые барижа, хүзүүндэнь модон дүнгэ үмэд-хүүлээд, эндэхэ туужа абаашагты! (*Сэрэгүүд Хаатай Дармалын хүзүүндэ хабтагар дүнгэ хэжэ гэн-жээр бүхэлөөд, туугаад гарана. Бэлгүтэй баяртайгаар*) Эжы, эжы! Би танингаа олобоб, сүлөөлбэб. Яагаа хайн юумэ гээшэб! Дэлхэй дээрэ эгээл үнэтэй, ори гансахан ханаха байха эжымни, ябая намтайгаа, гэртээ бусая!

СОЧИГЭЛ: Үгы, хүбүүмни. Би гэртээ бусахагүйб, эндээ үлэхэмни. (*Уһа нюдэн болоно*) Хайрата хүбүүнэйнгээ хаашуулай зэргэдэ хүрэжэ байхада, би эндэ хара муу хүндэ харшалуулжа байнаб. Хайхан хүбүүнэйнгээ нюурые хаража яажа үзэхэ бэлэйб? Эшхэбтэр! Эшхэбтэр! (*Уйлана*).

БЭЛГҮТЭЙ: Эжы, та юу хэлэнэ гээшэбта? Би танаа гэртээ абаашахамни.

СОЧИГЭЛ: (*шиидэнгээр*) Хүбүүмни, ойлго намайе. Би өөрынгөө мүрөөр ябахамни. Намайгаа орхи, ондоо бү бэдэрээрээ, зүү. хайн ябаарай, хүбүүмни. Баяртай!

БЭЛГҮТЭЙ: Эжы! Хайрата эжымни ...

Сочигэл эрьенгүй гаража ошоно. Бэлгүтэй уһа нюдэн боложо, гашуудалда абтан хуушана.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Сэрэгүүдни, Хёлго мүрэниие гаталжа, Буур-хээр талаһаа халхи шуурган мэтэ гэнтэ Тогтоа бэхийн үрхэ дээрэ буужа, эрхим шүтээниинь эбдэн бутаргажа, эхэнэр, хүүгэдыень эзэлэн буляаббди, эд барааень хооһолон абаабди. Бутархан мэргидэй улад Сэлэнгэ мүрэниие уруудан тэрьелээ. Дайгаа дарааббди, даагаа һүүлдэббди, баян олзо олобоббди, нютаг нугадаа бусая даа! (*Сэрэгүүд баяртайнууд: «Заа, бусая-я!»*).

ЖАМУУХА: Нүхэдни! Тогтоа бэхийн хутагта хажууһыень хуха татажа, хото байрыень хүреэлэн довтолжо, хооһон болгобобди. Тогтоа бэхийн баригдангүй зугадан ошоошье һаань, хамаг зөөриинь абааббди, олзо ехэтэй бусахамнай. Ябая, бусая гэртээ! (*Сэрэгүүд: «Зөөри, олзотой болобобди, бусая-я!»*). (*Тэмүүжин Бүртэ хоёрто ошоод*) Тэмүүжин, ши юундэ ямаршые олзо, эд бараа өөртөө абабагүйбши?

ТЭМҮҮЖИН: Би гээһэн эгээ баян олзоёо олобоб – энэ Бүртэ үжинөө! Дэлхэй дээрэ намда ондоо юуншые хэрэггүй! (*Бүртэ үжинөө тэбэринэ, таалана*).

ТЭМҮҮЖИН (*угаа баяртай, заахан хүбүү дахуулаад Оэлүн эхэдээ орожо ерэнэ*): Эжы, эжы! Би Бүртэ үжинөө мэргидэй баряанһаа сүлөөлбэб. Абымни анда нүхэр Ван хаан, минии анда нүхэр Жамууха хоёрой аша туһаар мэргидые бута сохибобди. (*Хүбүүхэниие хажуудань асаржа*) Эжы, тэдэ удуйд мэргидэй манһаа зугадажа арилһан хойно тэдэнэй нютаг дээрэхэ булган хөөмэй дэгэлтэй, булган малгайтай, бугын арһан гуталтай энэ таба наһатай хүбүүе манай сэрэгүүд оложо намда асараа. Хүчү гэдэг нэрэтэй. Эжы, би тандаа энэ хүбүүе тэжээхыетнай бэлэг болгон үгэнэб.

ОЭЛҮН (*баяртайгаар*): Яагаа хайхан хүбүүн гээшэб. Би энээниие таанарай дүү мэтээр тэжээжэ, манай отогто туһатай, бэрхэ хүн болгожо табихаб. Хүчү, ерэ даа наашаа эжыдээ (*духыень үндэнэ*). Зүүн гэртэ орожо, эдэе хоол бари даа, хүбүүн (*Хүчү гаража ошоно*). Тэмүүжин, би шамда шухала юумэ хэлэхэмни. Ши тэдэ Тоорил хаан Жамууха хоёрто саашадаа үлүүсэ ехээр бү этигээрээ. Тэдэ хоёршни саагуураа өөр өөрын бүтүү бодолтой байха.

ТЭМҮҮЖИН: Эжы, та юу хэлэнэ гээшэбта? Тоорил ван-хаан намайе өөрынгөө хүбүүндэл ханажа ябадагби гэнэ. Харин Жамууха андатай бидэ багаһаа нүхэд ха юмбиди.

ОЭЛҮН: Мүнөө дээрээ бэд даа. Бүртэ үжинэйшни энжэ болгон асарһан үмэдхэл – хара булган дахые бэлэг абаһанайнгаа түлөө Тоорил тиигэжэ байгаа бээ. Би тэрэнэй мэхэтэй доторые хайн мэдэхэ-эб, хүбүүмни. Юрэдөөл хэргэг ходо ябаарай, хүн бүхэниие хайса шэнжэлжэ үзэхэ юм.

ТЭМҮҮЖИН: Теэд Жамууха? Жамууха бидэ хоёр хэтэ мүнхэдөө анда нүхэд ябахабди гэжэ тангариг бага наһандаа хоёр дахин бэе бээдээ үгөө һэмди, номо годлинуудаараа андалдаа бэлэйбди. Үнэхөөрөө анда нүхэд ябанабди. Жамууха намтай хамта мэргидые хүнөөлсэжэ, би Бүртэ үжинөө сүлөөлбэб. Анда нүхэд гээшэ бэе бээдээ туһалхаяа хэзээдэ бэлэн иимэл байха ёһотой бэшэ юм гү? Хэрбээ Жамуухын намайе дуудаа һаань, би хэзээшье ошожо, сугтаа байлдахаб.

ОЭЛҮН: Заахан үхибүүдэй тангариг – наадан лэ ааб даа. Жамууха зүрхэтэй, ухаатай, бэрхэ хүн, ёһотой сэрэгшэн. Зүгөөр, хоёр тэхын толгойе нэгэ тогоон соо шанажа болохогүй, багтахагүй гэдэг урданай үгэ бии юм.

ТЭМҮҮЖИН: Би ойлгоногүйб.

ОЭЛҮН: Толгойдош тудахадань ойлгохош даа. Ши, Тэмүүжин, хэды бэрхэ сэрэгшэн боложо ябаашье наа, үшөөл гэнэн залуу дээрээ ябанах. Хэлээшыемни мартангүй хойшодоо ханажа ябаарай, хүбүүмни.

Нүүдэлшэдэй хүрөөнэй дунда Оэлүн эхэ Бүртэ үжин хоёр тэргэ дээрэ нуугаад ябана. Тэдэндэ Тэмүүжин дүтэлнэ.

ТЭМҮҮЖИН: Оэлүн эхэхээ би нэгэ юумэ нураха гээ нэм. Жамууха андамни намда юу хэлбэ гээшэб, ойлгожо ядабалби.

ОЭЛҮН: Юун гээб?

ТЭМҮҮЖИН: Жамууха бидэ хоёр бэе бэеһээ таһарангүй, энэ тайчуудай аймагта тогтонгүй, алад саашаа сугтаа сэрэгүүдэйрээ ябаха гэжэ хэлсээ бэлэйбди. Тээд ябажа ябатараа тэрэмни гэнтэ иигэжэ хэлэбэл: «Хахад уладнай уулада шахан эндээ бууг, адуунда найн бэлшээри олдохо, аа зүб гү? Нүгөөдэ хахаднай голдо шахан бууг, хониной бэлшээриие олохо. Хориггүй бэшэ гү, анда?» Би тиихэдэнь харюу үгэнгүй тандаа ерэбэб, асуухаяа. Бидэ яаха болонобибди?

БҮРТЭ (амжажа): Жамууха хэзээ заяанһаа салшаа хүн бэлэй. Юун аад, шамда захирха болобо? Шинии дээдэ тээб гэбэ гү?

ОЭЛҮН: Мүн. Жамууха андашни тэрэ мүртөө хобууша, худалша байха. Би мэдэнэм.

БҮРТЭ: Жамууха ямаршые юумэндэ түргөөр хашардаһаа хүрэшэдэг. Одоо бидэнһээ таһарха аргаяа бэдэрбэ хэбэртэй. Бидэ тэрээндэ залхуутай болошобо хабди. Тиимэ хадань бидэ эндээ буунгүй, Жамуухаһаа таһаржа, тогтон торонгүй саашалая, бүхэли хүнindөөшые ябуужабди.

ОЭЛҮН: Бүртэ үжин ухаатай юумэ хэлэнэ. Тиигээ наамнай дээрэ. Ябаяа түргэн эндэхээ. Шамдая.

ТЭМҮҮЖИН: Одоо яахаб. Энэ удаа таанарайхяар болог лэ даа. Жамуухые орхёод саашалха болобо гүбди.

Нүүдэлшэд саашална.

Тайчуудтай байлдаһанайнгаа удаа хүзүүнэйнгэ худаһа руу харбуулжа шархатаһан, бүдөөр барюулжа уяһан Тэмүүжин мориёо хүтэлэнхэй, нүхэдтэйгөө хамта байлдаанда унаһан нүхэдөө, һандарһан айлнуудые тойрон хаража ябана. Хоёр сэрэгшэд голгүй шархатаһан Хулдарые гар дээрээ үргөөд, Тэмүүжиндэ асарна.

ТЭМҮҮЖИН (шаналтайгаар): Хулдар, шам шэнги зүрхэтэйгөөр дайсантай тулалдадаг хүн монголой Их талада байгаагүй.

ХУЛДАР (нюдөө анин): Тэмүүжин, бидэ диилээ гүбди?

ТЭМҮҮЖИН: Диилээбди, Хулдар, диилээбди.

ХУЛДАР (хүндөөр амья абан): Тэмүүжин, намайе тэнгэри дуудажа байна. Үхибүүдыемни харалсаарай... (амья табина).

ТЭМҮҮЖИН (уйдхартайгаар): Үхибүүдыешни заатагүй харалсахаб, Хулдар. Һанаагаа бүзобо. Тангаригаа шамда үгэнэм. (Захирна) Абаашажа хүдөөлэгты. (Мориёо хүтэлөөд саашална. Гэнтэ улаан тэрлигтэй эмэгтэй хүн шангаар бархиржа байгаад ооголбо: «Тэмүүжин! Тэмүүжин!...». Тэмүүжин хараашална). Ямар хүнэй эхэнэр иитэрээ уйлажа, намайе дуудажа байнаб? (Ойронь эхэнэр ерэнэ).

ХАДААН (уйлан гэгэн, уһа нюдэн болон): Тэмүүжин! Тэмүүжин!

ТЭМҮҮЖИН (таняад): Сорхон-шарын үхин Хадаан хаяаш?! Хаанаһаа эндэ ябажа ябабаш, Хадаан? (Тэбэринэ).

ХАДААН (уйлаганан, яаран): Тэмүүжин, абарыш! Үбгыемни шинии сэрэгүүд алаха гэжэ байна! Аршалыш түргөөр!

ТЭМҮҮЖИН: Хаана?

ХАДААН (гараараа заана): Тэрэ! Тэрэ!

ТЭМҮҮЖИН (нүхэдтөө): Үтэр ошожо, тэрэ хүниие аршалагты! Наашань абаад ерэгты! (Сэрэгүүд гүйлгэлдэжэ ошоно).

СЭРЭГШЭН (ошожо ерээд): Хаан, хүлисыт, арайхан үрдибэгүйбди. Гүйлгэжэ ерэхэдэмнай, алажархиһан байба.

Хадаан бархираад, нуушана. Тэмүүжин хажуудань ошоод хамааруулна, бодхоожо тэбэринэ.

ТЭМҮҮЖИН: (Сэрэгүүдтээ) Тэрэ хүниие эндэнь хүдөөлэгты. Хадаан, хүлисэ намайе, үбгыешни аршалжа амжабагүйб... Одоо орой болошобо, бидэ мүнөөдэр эндээ хонохобди. Эсэгэшни хаанаб?

ХАДААН: Маргааша эндэ ерэхэ ёһотой.

ТЭМҮҮЖИН: Зай тиибэл, би шамайе хайшаньшье табиhaгүйб. Мүнөө хүни намтай хонохош. Шинии эсэгэ та хоёрой минии ами наһые абарһаниие би хэзээдэшье мартадаггүйб. Ябая. *Мориёо хүтэлөөд, хоюулан тэбэрилдээд ошоно.*

Үглөөдэрынъ. Тэмүүжин сэрэгэйнгээ ноёдые суглуулаад, зүблөө хэнэ. Хадаан хажуудань нууна. Сорхон-шар Зургаадай хоёр ороно.

ТЭМҮҮЖИН (*Сорхон-шарда хандажа*): Тайчуудай намайе барижа, хүзүүндэмни углаһан хүндэ дүнгые эбдэжэ, намайе сүлөөлһэн минии эсэгэ мэтэ ашата эрхим ахатан, та яатараа иигэжэ хожомдожо ерэбэ гээшэбта?

СОРХОН-ШАР: Тэмүүжин, би шамда зосоогоо аргагүй этигэһээр зандааб. Намайе юундэ хожомдобош гэжэ гү? Яарахада даарадаг юм, хүбүүн. Хэрбээ яаража урид ерэбэлни, тайчуудай ноёд минии байрада үлэһэн эхэнэр, хүбүүд, адуу малыемни үнэһэн болгон хийдхэжэ магад байгаа. Тиимэ туладань би яарангүй юумэээ бүтээгээд, одоо шамда ниилэжэ ерэбэб.

ТЭМҮҮЖИН: Маша зүб. (*Сорхон-шарын хажууда зогсожо байһан залуу сэрэгшэдэ хандажа*) Хүйтэн гэжэ газарта байлдажа байхадамни шамда адли хүбүүн минии амаргал хүзүүе харбажа шархатуулаа. Ши бэшэ бээш? Хэн гэжэ нэрэтэйбши?

ЗУРГААДАЙ: Мүн, би шамайе харбааб. Зургаадай гэжэ нэрэтээб.

ТЭМҮҮЖИН (*байд гэжэ бодомжолоод*): Шамда харбуулаад мэдээгээ алдаад байхадамни, Зэлмэ бүлнтэһэн шуһиемни амаараа бүхэли хүни шэмэжэ үнгэргөө. Унданаймни ехээр хүрэхэдэ, уулгаха сэгээ манда байгаагүй. Тиихэдэнь Зэлмэ бүхы хубсаһаяа тайлажа, шараа нүсэгөөр дайсадай хоножо байһан газарта гүйжэ ороод, тэндэһээ нэгэ ехэ хүхүүртэй тараг тэргэ дээрэһээ хулгайлжа үргэжэ ерээд, намда уулгажа, минии ами наһиемни абараа. Тэнгэри үршөөжэ, Зэлмэ дайсадта баригдаагүй бусаа. Юундэ шараа нүсэгөөр ошоһон хүмши гэжэ һүүлдэ минии нурахада, Зэлмэ намда иигэжэ хэлээ: «Хэрбээ нүсэгэн ябаад би дайсадта баригдаа хаа, тэдэндэ иигэжэ хэлэхэ байгаа: би танай талада орохо дуратай ябааб, гэтэр Чингис хаанайхид энээниием мэдээд, намайе барижа хубсаһием дууһан тайлаад байтарнь арай гэжэ мултаржа энэ танда зугадажа ерэбэб гэхэ һэм». Ямар ханаамгай шолмоб, энэ Зэлмэ, аа? Иимэ ухаамсар, габшагай, зүрхэтэй хүнүүдтэй байхадамни намайе ямаршье дайсан диилэхэгүй. Зай, Зургаадай, намайе алаха гэжэ харбаһанайнгаа түлөө яаж алуулха дуратайбши, өөрөө үхэлөө шэлэ: харбуулжа гү, толгойгоо таһалуулжа гү, али нюргаяа хухалуулжа гү?

ЗУРГААДАЙ (*зүрхэтэйгөөр*): Тэмүүжин, намайе алахадашни альганай шэнээн газарые алаг болгоод лэ алда бөөмни үжэнэ бээ. Энэһэнһээ шамда ямар баришаб даа? Харин хэрбээ амииемни хайрлабалшни, ошо гэхэн газарташни ошоод, хара уһанай салгидатар, хадын шулуунай хэмхэртэр хариин дайсаниие добтолжо, хаан шамда туһалхаб, сээлэй уһанай салгидатар, сэгээн шулуунай хамхартар шэн зоригоо гаргажа, Тэмүүжин шамда туһалхаб. Хүрэ гэхэн газарташни хүрэжэ ошоод, хүр шулууе хэмхэлхэб, хүнэй зүрхые шандаруу болгохоб.

ТЭМҮҮЖИН (*гайхан*): Дайсанай хүн дайлажа хорлоһоноо нюунгүй, сэхэ хэлэжэ байнаш. Иимэ сэхэ сэбэр зантай хүндэ би дуратайб, шамтай нүхэсэжэ болоно. Тиимэһээ шинии Зургаадай нэрые һэлгүүлжэ, намайе харбаһанайшни түлөө Зэбэ гэжэ нэрэ шамда үгэнэм. Хойшодоо минии дэргэдэ намайе зэбэ мэтэ хамгаалжа яба. (*Зэбэ монголшуудай заншалаар дохино*).

ГУРБАДАХИ ҮЙЛЭ

Зургаадахи үзэгдэл

Онон мүрэнэй эхин шадар. Дүшэн дүрбэ наһатай Тэмүүжиние хаан болгохы сагаан һеэе гэртэй монгол туургата нүүдэлшэ малша уладай хуралдаан. Боорчи, Зэлмэ, Мухулай, Хорчи, Алтан, Хучар, Сача бэхи, Зэбэ, Сүбээдэй баатар болон бусад ноёд, баатарнууд, Тэмүүжинэй түрэлхид, улад зон сугларанхай. Тэдэнэй тоодо харчи Усун Үбгэн. Тэмүүжин булган малгайтай, саһан сагаан дэгэлынъ алтан бэһээр бэһэлээтэй. Баруун гар таладань баатарнуудынъ, зүүн гар таладань Оэлүн эхэ, Бүртэ үжин хоёр нууна. Доошолоод дүүнэрынъ, хүбүүдынъ, дүтынъ ноёд.

АЛТАН: Энэ хатуу хэсүү үедэ Тэмүүжиндэ этигэжэ, тэрэниие дахажа ябаһан уг удамтан, нүүжэ ерэхэн, мантай хамтарһан обог изагууртан, айл аймагууд, хүрээ боложо ерэхэн зон, баатарнууд! Бидэ булта нэгэдэжэ дайсаднаа гэр бүлэнэрөө, адууһа малаа, эд зөөриее, өөһэдыгөө аршалжа шадаха ёһотойбди!

ХУЧАР: Хамтын уласай эзэн мүнө сагта манда маша хэрэгтэй болобо!

УСУН ҮБГЭН: Тэнгэри, газартай зүблэжэ, эшэгы гэртэй арадуудай дура зоригоор Тэмүүжиние сагаан эшэгы дээрэ һуулгажа, тэнгэри өөдэ үргэе! Их Монгол Уласын хаан эзэн болгожо хунгая! Юһэн хүлтэй сагаан һүлдэ-тугаа зүг бүхэн руу мандуулая!

ЗЭЛМЭ: Тэмүүжиндэ «Чингис хаан» гэжэ нэрэ зэргэ олгое! Далай ехэ хаантай болое!

Улад зон дэмжэнэ, баяраа шангаар мэдүүлнэ. Һэеы гэрээ урда томо сагаан эшэгы дэбдигдэнэ. Тэмүүжиние урижа, дээрэнэ гаргажа, дабишалуулан һуулгана.

УСУН ҮБГЭН (*халта муртэнь гараараа хүрэхэнэйнгөө удаа*): Хара дээшээ. Энэ Хүхэ Мүнхэ Тэнгэри байна! Ши мүнөө – бишыхан һүүдэрши. Энэ үдэрһөө хойшо үндэр Тэнгэрийн табисуурай ёһоор ши улад зоноо харгалзажа, ударидажа яба. Хэрбээ дээдэ бурханай зарлигһаа хадуураа болшни, наһаараа ажаллажа олоһон олзо сооһоошни энэ һуугааша ори гансахан һэеышнил шамда үлэхэ, хойноһоошни дахажа ябааша зонһоошни ганса һүүдэр лэ үлэхэ. Зай, Тэмүүжин, шамайе арад зон дэмжэжэ байна. Үгэ хэлэ.

ТЭМҮҮЖИН (*тойрон байгаа ноёдууды еэлжэлэн харангаа*): Хүхэ Мүнхэ Тэнгэрийн үршөөлөөр Агууехэ Монгол туургата улас зоноо ударидаха болобоб. Минии айладаһан зарлигы е ото бээлүүлжэ байха гүт? Ошо гэхэн газартамни ошохо гүт? Асара гэхэн юумыемни асарха гүт?

ЗОН (*нэгэ доро бэшэшье хаа, бүгэдөөрэн*): Тиихэбди!.. Тиихэбди!.. Тиихэбди!..

ТЭМҮҮЖИН: Тиибэл мэдэгты: энэ үдэрһөө хойшо минии хэлэхэн үгэ – танай һэлмэ, хуяг болобо гээшэ!

Ноёд Тэмүүжинэй һууһан эшэгы заханудһаа барижа, тэрэниие үргөөд, зон тээшэ ябаба.

УСУН ҮБГЭН: Далай Хаан Тэмүүжин үеын үедэ мүнхэ һууг! (*Булта зон үбдэг дээрээ һуугаадхина, зогсожо байгаа ноёд сэрэгэй ёһоор нэгэ хүлөөрөө забиһан үбдэглэжэ, жадаяа нахиһлгана. Тэмүүжиние зоной урдуур тойруулжа гаргаад, абаһан газартаа асаржа табина. Ноёд сайдууд хоёр үбдэг дээрээ үбдэглэн һуужа, гурба дахин духаараа газар мургэн дохибо*). Үндэр Тэнгэри хараг, бүмбэрсэг дэлхэйн улад зон дуулаг: энэ үдэрһөө хойшо Тэмүүжин манай хаан болобо! (*Зон дэмжэн хаихараладана: хур-раа!*).

ЧИНГИС ХААН: Хүхэ Мүнхэ хурмаста Тэнгэриһээ үршөөлгэжэ, хүрһэтэ хара газарһаа хайрлуулжа, Бурхан Халдун уулаһаа харалсуулжа, та бүгэдэнэй намайе шэлэжэ хаан болгожо үргэхэндэтнай һайн һайхые бултанда хүргэнэб! Хамаг дайсадые даража, орон нютагаа баяжуулжа, амгалан мэндэ арад зонтойгоо ажаһууя! (*Улад зон: «Чингис хаанай үрөөл болтогой! Болтогой! Болтогой!»*). Намда найдажа, намайе дахажа, отогтомни һая нүүжэ ерэхэн залуу сэрэгшэд, наашаа дүтэлэгты. Эдэ – Мүлхэ-готаг, Боролдой, Халиудар, Чахурхан. (*Чингис хаан тэдэ дүрбэндэ хормоонго һаадаг зүүлгэбэ, хуяг дуулга үмдэхүүлбэ*). Улад зомни, энээнһээ хойшо эдэ хүбүүд мэтэ хуяг дуулга үмдөөд, хормоонго һаадаг зүүгээд, номо һомотой ото ябагты, минии уряалаар дайсадтай байлдахаар хэзээдэшье бэлэн байгты!

Чингис хаантай сугтаа байлдажа ябаһан баатарнууд тангариг шахаагаа үгэнэ.

АЛТАН: Олон тээшээ дайшалан гаража, онсо сэбэр үхид, хатадые олзолжо, ордон һайхан гэрнүүе асаржа, олоной хаан Чингистэ үгэхэб.

ХУЧАР: Хариин иргэндэ халдан добтолжо, хасар һайхан хатадые олзолжо, хатар һайтай агтые оложо, хаан Чингистэ асаржа үгэхэб.

САЧА БЭХИ: Ойн гүрөөһые абалха сагтань, отожо ойртуулжа үгэ бидэ, олон гүрөөһые намнаха сагтань, оложо гаргажа үгэ бидэ. Хээрын гүрөөһые гэтэжэ абалхада, хэбэлэйн ниилэтэр шахажа үгэ, гуунай гүрөөһые агнаха сагтань гуяын ниилэтэр шахажа үгэ.

ЗЭЛМЭ: Хадхалдаха дайнай болохо сагта хаан Чингис шинии хатуу зарлигы хайхарангүй ябабални, хатан эхэнэрһээмни хахасуулан һалгаагаарай, хамаг юумыемни хаман абаарай, хара толгойемни хариин холо руу залаарай.

БООРЧИ: Энхэ сагта эзэн Чингис шинии эетэй зарлигта эсэргүүсээ һаамни, эхэнэр, хүбүүдыемни буляжа, эд барааемни хуряжа, эзэгүй газарта хаяжа орхёорой намайе.

УСУН ҮБГЭН: Дэлхэйн Эзэн суута Богдо Чингис хаан мандаха болтогой! (*Болтогой! Болтогой!..*); Их Монгол Улас түрэ мандаха болтогой! (*Болтогой! Болтогой!..*).

Улад зон баяртайгаар дэмжэн «Хур-раа!.. Хур-раа!..» хаихаралдана. Найр наадан эхилнэ.

Хэрэйдэй Тоорил ван-хаанда хоёр сэрэгшэд эльгээгдэжэ, Тэмүүжиние хаан болгооһые дуулгаба.

СЭРЭГШЭН: Ван-хаан, бүгэдэ монголшуудай хуралдаан дээрэ Тэмүүжиние хаанаар һунгажа, Чингис хаан гэжэ нэрэ олгообди. Танда энэ мэдээ дулгахаяа ерэбэбди.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Һайн мэдээ намда асарбат. Тэмүүжин хүбүүем хаан болгоһониинь маша зүб. Таанар, монголшууд, хаангүй байжа яажа болохоб. Энэ шиидэбэри е эбдэнгүй, эб зангилаагаа таһалангүй, эхи захаяа алдангүй – хэзээдэ журамтай байгты!

Сэрэгшэд дохёод, гаража ошоно.

Алтан Хучар хоёр Тэмүүжиние хаан болгоогдон тухай дуулгахаяа Жамуухада ошохо гэнэ.

АЛТАН: Хучар, Жамууха андамнай өөрыень бэшэ, Тэмүүжиние хаан болгогдондомной дурагүйдэхэнь гээшэ гү? Зай, яахаб, Жамуухада ошожо, энэ һониние дуулгаха болоболди даа. Тэрэгүйдэ аргагүй. (Алтан Хучар хоёр гаража ошоно).

ЖАМУУХА (Угаа дурагүй): Алтан Хучар хоёр! Таанар Тэмүүжин анда бидэ хоёрой хоорондо хүбээе һэтэлжэ, хабиргые хадхажа юундэ һалгабта? Тэмүүжин бидэ хоёрой хамта байхада, тэрэниие хаан болгоогүй аад, одоо ямар ханаа бодолтойгоор мүнөө хаан болгобобта?.. Зай, яахаб, юмэн дүүрээ, би бодожо үзэхэб. Тиигэбэл таанар, Алтан Хучар хоёр, хэлэһэн үгэдөө хүрэжэ, Тэмүүжин андымни сэдхэлые амаруулжа, хайнаар тэрээндэмни алба хэжэ ябагты. Харин би өөрынгөө мөрөөр ябахаб. Баяртай.

Алтан Хучар хоёр дураа гутаһан юмэд гаража ошоно. Жамууха өөрөө өөртээ хөөрэлдэнэ.

Һэ! Чингис хаан! Тэмүүжин анда өөрөө өөртээ хаан болгобо гээшэ гү?! Шам шэнги шадалгүй аад, хаан болобоб гэжэ хүрхэйтэһэн хүйхэрнүүд Онон, Хэрлэн, Орхон, Туула голһоо эхилээд Хөлго, Сэлэнгэ, Зүлхэ мүнэн хүрэтэр олон зуун жэлнүүдэй хугасаа соо тоо томшоогүй олон байһан ааб даа. Теэд хэнэйн нэрые хэн мүнөө һананаб? Үни мартагдажа, хумхиин тоогон боложо хийдээ. Намайе өөрыемни хаан болгожо һунгаһые ши үшөө дуулаагүй ёһотойш, мэдэнэгүйш! Татаарнуудай, ихирэсүүдэй, горлосуудай, найманай, мэргидэй, ойродой, тайчуудай хаашуул, баатарнууд, салжиуднар, бэхинүүд хая Агуу нугада сугларжа, жажирдай обогой намайе Бүгэдын Гүр хаан болгожо үргэмжэлөө. Тиимэһээ бидэ хоёр хаашуудай нэгэмнай Агуухэ талада үлэхэ ёһотой, хоёр хаан эндэ багтахгүй. Тэмүүжин андамни, шамтай яашагүй дайлдаха болобоб, хүлээжэ бай, саг ерэхэ. Би өөрынгөө арбан гурбан отогүүдые нэгэдхээд, гурбан түмэн сэрэгүүдые суглуулжа, шамайе бута сохихо шадалтайб. Тиимээр байтар Хэрэйдэй Тоорил Ван-хаание хүнөөхэшые саг тулаха бээ. Һа-а! (Гаража ошоно).

Долоодохи үзэгдэл

Чингис хаанай Хүрэлхэ гэжэ газарта нүхэдөөрөө хамта нютаглажа байхада ихирэс обогтой Мүлхэ-Тотаг Боролдой хоёр ерэжэ, иимэ мэдээ дуулгаба.

МҮЛХЭ-ТОТАГ: Хаан, Жамууха өөрынгөө арбан гурбан отогые нэгэдхээд, гурбан түмэн сэрэг хүтэлжэ, шамайе довтолхоёо гараба.

ЧИНГИС ХААН: Юун болооб, анда Жамуухамни намда юундэ муу һанабаб?

БОРОЛДОЙ: Саарь-хээр гэдэг газарта байгааша танай Жочи-Дармалын адууе Жамуухын дүү хүбүүн Тайчар дээрмэдэжэ абаашаа. Тиихэдэнь Жочи-Дармала нэхэжэ ошожо, адуугаа олоод, Тайчарай нюргые хуха харбан алажа, адуугаа бусаажа абаад ерээ.

МҮЛХЭ-ТОТАГ: Дүү хүбүүемни Чингис хаанай хүнүүд алаба гээд, Жамууха сэрэгүүдэйрээ Алагууд, Торгагууд уулануудые дабажа гараад, танда халдахаар ерэбэ.

ЧИНГИС ХААН: Зай, яахаб, Жамууха андамни шалтаг оложо, намайе дайлахаяа ерэбэ бы? (Нүхэдтөө) Манай арбан гурбан хүрээһөө баһа гурбан түмэн сэрэгые абажа, Жамуухын урдаһаа угтажа гараха болоболди. Урагшаа! (Бултадаа гаранад).

Хоёр ангиин сэрэгүүд урда урдаһаа дайлдахаяа бэлэн зогсоно. Жамуухын сэрэгүүдэй талаһаа эмээл моритой элшэн-сэрэгшэн ерэнэ. Тэрэниие Чингис хаанда оруулна.

ЧИНГИС ХААН: Юун болооб? Юундэ Жамууха андамни намайе дайлахаяа ерэбэ?

ЭЛШЭН: Жамууха гур-хаан Чингис хаанда иимэ үгэ хэлэхыемни эльгээгээ.

ЧИНГИС ХААН: Хэлэ.

ЭЛШЭН: «Андамни, минии эшэгы гэртэ харамтай ехэ гашуудал оробо. Хара шуһаар зүрхэмни лэгшээд, үбдэжэ байна. Дэлхэй дээрэ ори ганса дүү хүбүүмни намайгаа орхижо ошобо. Тэрэмни тэнгэрийн уряалаар бэшэ, хоротондо хүнэһээ буялалгаһанһаа бэшэ, харин шинии уласай хүнүүдээр нүгөө түби абаашагдаа. Намайе ойлгохо ёһотойш, андамни: минии сэдхэлэй үбшэн – шиниимни баһал үбшэн ха юм, минии гашуудал – шиниимни баһал гашуудал ха юм. Бидэ хоёр бэе бээдэ тангариглаһан анда аха дүүнэр гээшэбди. Тиимэһээ шинии уласта мүнөө байһан тэрэ хорото хүниие сугтаа хожулан хүнөөе, уг унгарнь усадхая гэжэ гуйжа шамдаа ерэбэб, андамни».

ЧИНГИС ХААН (Элиэндэ): Ойлгооб, буса. Андадаа удангүй харюу эльгээхэб. (Элиэн бусана).

ЧИНГИС ХААН: Бултада ойлгосотой гү? Жамууха андамни Жочи-Дармалын толгойе эрижэ ерэбэ, ганса тэрэнэй бэшэ, түрэлхидтэйн хамта. Жочи-Дармала, өөрөө юун гэхэбши?

ЖОЧИ-ДАРМАЛА: Үгы, би Тайчарые алаха гэжэ харбаагүй, хойноһоомни намнахагүйнь тула хүнгөөр шархатуулха гэжэ харбаа бэлэйлби.

ЧИНГИС ХААН (*сухалтайгаар*): Харагты даа энээниие! Алаха гэжэ харбаагүй! Юу хэһэнээ ойлгожо байна гүш? Манһаа булюу хүсэтэй Жамууха маниие дайлахаяа ерэбэ! Мүнөө андадаа шамайе үгэхэдэмни ошоод хэлээрээ: «Дүүешни алаха гэжэ харбаагүй хүм». Амидыгаар гэдэһы-ешни отолжо хаяха! (*Сухалаа даража, бултанда хандана*) Зай, нүхэд, яахабибди? Жочи-Дарма-лые Жамуухада үгэхэмнай гү, али байлдахамнай гү? Али нэгыень шэлээд, андадамни үтэр харюу үгэхэ болобобди.

ДАРИДАЙ: Мүнөө бидэнэрэй дайлдахаяа һанахаар саг аал? Дохолон моритой хүн мориёо урилдаанда табихаяа һанаашалдаг юм гү?

ЧИНГИС ХААН: Ииэхэдээ, Жочи-Дармалые тушаае гэбэш.

ДАРИДАЙ: Хаан Тэмүүжин, ши сэлмэг ухаагаараа өөрөө ойлгохо ёһотойш: Дармалын ами наһые абарбал, бидэ дайнда орожо, олон нүхэдөө яашагүй гээхэ ушартай болохобди. Үшөө байл-даан ямараар дүүрэхэ һэм, мэдэгдэнэгүй.

ЧИНГИС ХААН: Сача бэхи, юун гэхэбши?

САЧА БЭХИ: Би хуяг дуулгаяа үмдэнхэйб. Зүгөөр юрын ганса бишыхан хүнэй, энэ Дарма-лын түлөө байлдахаяа огтошье дурамни хүрэнэгүй.

ЧИНГИС ХААН: Зай, ши, Бүри Бүхэ?

БҮРИ БҮХЭ: Тэрэ Тайчарые үни хада алаха хэрэгтэй байгаа. Зүб. Би өөрөөшье тэрэниие алаха һэм. Теэд энэ Дармала юрын харчи хүн аад, юундэ дээдэ угсаата Тайчарые алаха болоо юм? Дармала Тайчар хоёрые зэргэсүүлэлтэй аал?

ЧИНГИС ХААН: Үнэн нүхэрни, Боорчи, шинии һаналые дуулаха дурамни хүрэнэ.

БООРЧИ (*удаан бодолгото болоод, түрүүн Бүри Бүхэ тээшэ эрьежэ*): Бүри Бүхэ, би шинии хэлээшые ойлгожо ядабаб. Доодо изагуурта хүн аад, дээдэ изагуурта Тайчарые алаба гэжэ Дар-малые гэмнэбэ гээшэ гүш? Дээдэ изагуурта Тайчарай хулуушан байһые мартаа гүш? Шиниихээр болоо һаа, дээрмэшэниие алахынгаа урда тээ тэрээнһээ абашни хэн бэ гэжэ һураха ёһотой боло-но гүб?.. (*Сача бэхидэ*) Сача бэхи, шамайешье шагнабаб. Ори ганса Дармалын ами наһанай түлөө дайлдаһанай хэрэггүй гэбэ хэбэртэйш. Зүгөөр гансал энэ нүхэрэймнай ами наһан тухай асуудал табигдаба гэжэ һанана гүш? Тиимэ бэшэ. Жамууха нэрэ солыемнай доройтуулжа, маниие хү-гэдүүлхэ гэжэ байна... (*Багахан удаараад*) Минии үшөө бишы-ыхан үхибүүн ябахадамни хүгшэн эжымни намда иигэжэ хэлэһэн юм: нэрэ сологүй хүн лэ нэрээ аршалжа наншалдахаяа арсадаг юм гэжэ.

САЧА БЭХИ (*Боорчидо*): Зай, зай, ши үлүүсэ... Хэлэн байнал гэжэ хониной һүүл мэтэ тэрэнээ бү годигонуула.

БООРЧИ: (*Сача бэхидэ*) Би шамайе гомдохоохо гэжэ хэлээгүйлби даа, алдарта Сача бэхи! Үндэр түрэлтэ шинии үгые ойлгоногүй ха юмбиб. (*Даридайда*) Хүндэтэ Даридайхай, таниешье дутуу ухаагаараа ойлгоногүйб. Дайлдажа, олон нүхэдөө алданхаар, ганса Дармалые Жамуухада алахыень барижа үгэе гэбэ ха юмта. Иигээ һаамнай, хүрэг хонидоо абархын тула шонодо хурьга хаяжа үгэһэнтэй адли болохо. Теэд шуһанай амта абаһан шоно тэрээгээршни болихо гэжэ һана-на гүш? Тэдэ үлэнхэ арьяатанууд хойноһоошни дахажа, бүхы хүрэгыеш бултыень хюдаагүйдөө һалахагүй.

ЧИНГИС ХААН: Би Боорчи шэнгээр хэлэжэ шадахагүй байнаб даа. Зай, Зэлмэ андамни, ши юун гэхэбши?

ЗЭЛМЭ: Тэмүүжин хаан, ши өөрөө ходо хэлэдэг бэшэ гүш: хүрээндэхи ямаршье асуудал энэ тэрэнэй дураар шийдхэгдэхэ бэшэ, харин хатуу Ясын ёһоор бээлүүлэгдэхэ ёһотой гэжэ. Дарма-лые Жамуухада үгэбэл, баруун гараараа хэһэн юумээ зүүн гараараа һандаргаха ушартай боло-хобди.

ЧИНГИС ХААН: Зүб. Нүхэд, дүтэлэгты наашаа. Шагнагты. Ходо иигэхэ ёһотойбди: ямаршье изагуурай хэншье байг, хулгайшан, дээрмэшэн һаань, тэрэниие заатагүй алаха хэрэгтэй. Дээр-мэшэн, хулуушан Тайчарые Жочи-Дармала зүб алаа! Дармала, ши ёһотой сэрэгшэн гээшэш, ми-нии уласые аршалхы хэрэгтэ тон зүб юумэ хээш. (*Хирмэһээ һэлмээ хуйтайнь абажа*) Мэ, бари, минии дайсадые энээгээр хюдажа байгаарай.

ЖОЧИ-ДАРМАЛА: (*һэлмыень абаад, хуйһаань хахадыень гаргажа, эри талаарнь үбсүүндээ хүргөөд*) Хаан Тэмүүжин, агууехэ, үнэн шударгы хаан!

ЧИНГИС ХААН: Нүхэд, иигээд асуудал шийдхэгдэбэ. Һэргэгты. Сэрэгүүдээ, моридоо, зэб-сэгүүдээ бэлдэгты. Элшэниие наашань дуудагты. (*Элиэнэй ороходо*) Жамууха андадамни минии харюу ошожо хэлэ: «Жамууха андамни, тэнгэри хаража байна: шиниимни гашуудал – минии

гашуудал. Зүгөөр, дээрмэшэниие, хулгайшаниие алахан хүниие шиниимни үзэн ядажа, зүрхэ сэдхэлэй хайлажа байһые би, андашни, огто ойлгоногүйлби. Һанаха байха ухаан түгэлдэр андашни, юунэй болоһые Һайса бодожо үзыш. Жэшээн, ашаатай сар тэргын мөөрийн хүл дээгүүрни мухаряад гарашоо бол, хэниие, юуе гэмнэхэб? Жолоошониие гү, сарые гү, али ашаатай тэргые гү? Алиниененьше бэшэ бэд даа. Би өөрөө гэмтэйб: юундэ амаа ангайгаад харгы дээрэ зогсоо һэнби! Шиниимни дүү Тайчар олохо юумэээ өөрөө олоо, энээндэнь хэнше гэмтэй бэшэ. Тиимэһээ Жамууха андашни, юу эрибэ гээшэбши?». (Элшэндэ) Хэлэһыемни сээжэдээ бүхөөр хадужа абаба гүш? (Элшэн дохино) Яба.

Элшэн гаража ошоно.

Ононой эрьедэ хатуу дайн байлдаан болоно. Жамууха Чингис хааниие түрин шахана.

ЖАМУУХА (баяртай хашхарна): А-аа! Тэрьедэбэ гүш, Тэмүүжин? Тиыхэл һэнши! Намтай дайлдаха хүсэн шамда хаанаһаа байха һэм! Андашни хадашнил шамайе барижа, толгойеш таһа сабшакхаяа хайрлабаб! Мүрдэхэгүйб! Тэрэ Зээрэн хабшал соо шамайе бүхөөр хаабаб! Үхэнэ гүш, амидырна гүш – шинии дуран! Амиды гараашые һаа, намда туһатай байжа болохош: шинии гараар дайсадаа даруулхаб! Харин мүнөө манда баригдаһан эдэ шинии чинос обогой залуушуулые далан тогоон соо хэжэ бусалгахамни, хара! Хаража бай тэрэ хабсагай сооһоо! Шинии Нэүдэй Сагаан гуагай толгойе таһа сабшакхамнай! (Нэүдэй Сагаан гуада) Угайдхадаа энэ үтэлшэһэн ши юундэ Тэмүүжиниие дахажа ябаба гээшэбши? Аршалба гү шамайе тэрэшни?

НЭҮДЭЙ САГААН: Одоо үбгэрхэдөө хараамни муудаж, холо харанагүйб, харин ши, Жамууха, тэнэгһээ боложо холо харанагүйш! Юу хэжэ байһанаа ойлгоногүй гүш?

ЖАМУУХА: Ши өөрөө хайшаа ошожо ябаһанаа ойлгоо һэн гүш?

НЭҮДЭЙ САГААН: Һаһа эдлэхэдээ хүн ухаа ородог, тиимэһээ би юундэ урдахияа ойлгонгүй юумэ эхилхэ һэнбиб?

ЖАМУУХА (захиралта үгэнэ): Тэнэг зандааш! Хабшал дээрэһээ Тэмүүжинэйн хараһаар байтар нүдэн дээрэнь энэ түрэлэйн зүнтэг үбгэнэй тархиие таһа сабшакгы! (Сэрэгүүд Нэүдэй Сагааниие нүсэгэлүүлээд, үбдэглүүлэн байлгана, нэгэн тархиен таһа сабшана). (Хашхарна) Тэмүүжин андашни, хара, ахатан үбгэнэйшни толгойе мориной һүүлдэ шэрүүлээд ябахамнай. Хара! (Жамууха сэрэгүүдээ абаад, бусана).

ДҮРБЭДЭХИ ҮЙЛЭ

Наймадахи үзэгдэл

Чингис хаан Шара тэбсэг дээрэ гаража, толбото боро моринойнгоо дэлһэн дээрэ ташуураа тулажа унтаад, зүүдэ хараба. Тиин ерэжэ, гүбээгэй үбэр талада дабшалан һуужа, Чахарай арада агнуурида олзолһон тэхын шараһан мяха эдижэ һууна. Зургаан сайдуудын хажуудань дүхэриглэн һуугаад, баһа мяха эдинэ. Эдэ: Шигихутуг, Зэлмэ, Зэбэ, Боорчи, Борохул, Мухулай.

ЧИНГИС ХААН: Би нэгэ зүүдэ зүүдэлбэб. Боро зүрхэмни булгилба, богони хабиргамни шэмшэрбэ. Болошогүй дайсан ерэхэнь бололтой. Үндэр уулын саадахи үргэн шара талада гурбан хара тугтай гурбан зуун дайсад байна. Тэдэ дайсадай хушууша баатарын зээрдэ мориёо унажа, зэбэтэ һуршакх дэлижэ, бата хуягаа үмдэжэ, бараан һахалаа эльбэжэ, баруун тээшээ шэртэжэ, зүүн тээшээ ажаглажа, зүү мэтэ жэрбэлзэжэ, утаһан мэтэ улалзажа ябана. Хэрбээ энэ зүүдэнэймни үнэн һаа, зургаан сайдуудни, яахабта?

ШИГИХУТУГ: Һарын газарые һарабшалан хаража, жэлэй газарые жэрбылгэн үзэжэ, хара нүдэнэй сэсэгыгээр хаан аха шамдаа туһалхабди.

ЗЭЛМЭ: Үхэхэ амияа хайрлангүй, үгырхэ малаа харамнангүй, үзэгдэһэн дайсаниие нюдаржа, харагдаһан дайсаниие халтируулжа, замдаа дайралдаһые зада сохижо, мүртөө дайралдаһые мүлтэ сохижо, хара тугыень хаман абажа, хийдэхэ тугыень гэшхэн дэбһэжэ, уринхай тугыень уладаа гэшхэжэ, дайсанай һүрые даран хүнөөжэ, дахин бодохо шадалыень мүхөөхэбди.

ЗЭБЭ: Хаан эзэн Чингис, Улас ороноо нэгэдхэжэ тогтооһон хадашни ушартай үгөөрөө туһалжа магадгүйб. Дайсаниие довтолхо сагта минии болгоомжотой үгэ хаа яашые һаа, туһа болохо байха.

БООРЧИ: Үһөөрхэн ерэхэ дайсанай үмэнэхи замыень бүглэжэ, халдан ерэхэ дайсанай хайрайха замыень хааж, ашата эзэн шинии ами бэеые хамгаалжа, алтан жолооеышни алдалгүй дагажа, хандаһан зүгтэшни хахасангүй ябахабди.

БОРОХУУЛ: Харбаха һомоной халхабша боложо, ханхинаха зэбын бамбай боложо, этигэлтэ эзэн шинии эдитэ бээдэ эритэ мэсые хүргэхэгүйбди.

МУХУЛАЙ: Ерэхэ дайсанай эриенъ мохоожо, булимтархан дайсание бултыень хюдажа, хүлэг моринойнгоо һүүл дээгүүр хүхэ мана татуулжа, унажа ябаһан моринойнгоо дэлһэн дээгүүр ургаха наранай улаан гэрэл сасаруулжа, байлдаан бүхэндэ илаһан баяртай найхан мэдээ баатар шамдаа хүргэхэбди.

ЧИНГИС ХААН: Шэлэмэл зургаан сайдуудни, шиидэбэритэй үгыетнай сонособоб, шараһан тэхын мяханһаа хүртэбэб. Шигихутуг, улабар шаргал мориноймни жолоое барин унажа ошоод, үзэһэн зүүдэнэймни үнэн худалые хараад, мэдээд ерэ.

Шигихутуг ошоһон аад, гүйжэ ороно.

ШИГИХУТУГ: Шара тэбсэг дээрэ гаран гэхэдэ, гурбан зуун дайсантай сохоороо тулган уулзааб.

ЧИНГИС ХААН: Хэд бэ?

ШИГИХУТУГ: Тайчууд гү гэхэдэ, танибагүйб, мэргидүүд гү гэхэдэ, мэдэбэгүйб, татаарнууд гээшэ гү, тудабгүйб, монголнууд бэшэ хэбэртэй, маргааб!

Чингис хаан, зургаан сайдууд бамбай хуягаа зүүжэ, дуулгаяа үмдэжэ, зэбсэгүүдэ абажа, байлдахаяа гарана.

Дайсанай сэрэгүүд Чингис хаанай ноёд сайдуудта туласа хүрэжэ ерэнэ.

БООРЧИ: Таанар юун зомта? Ёһотой ноён һаа, ёһоёо хэлэ! Нэрэтэй хүн һаа, нэрээ хэлэ!

ДАЙСАНАЙ СЭРЭГШЭН: Нэрээ асуулсахаяа бидэ ерээгүйбди, нэтэрэн байлдахаар ерээбди!

БООРЧИ: Намда ушараа хэлэбэлтнай, найрамдалаар үршөөжэ болохоб. Наншалдаха, тулалдаха гээ һаатнай, наранай галтайда мэнэ эхилэ!

ДАЙСАНАЙ СЭРЭГШЭН: Танда хэлэхэ хайн юумэн манда үгы! Бидэ тарбагашан, загаһашан зомди гэжэл дуулганаб!

ШИГИХУТУГ: Тэдэнһээ юумэ һураха хэрэггүй! Танибаб, харата тайчууд, татаарнууд эдэ байна! Нэхэе!

БООРЧИ: Бурхан болоһон хүниие буянаар үдэшэдэг, буруу хандаһан дайсание зэбээр үдэшэдэг. Татагалзангүй байлда!

Тайзан дээрэ байлдаан болоно: илдэ, һэлмээр сабшалсаан, жадаар хадхалсаан, һүгэсэлдөөн. Дайсад сухарин зугадана.

Чингис хаан алтан урагуудаа суглуулжа, зарлиг айладана.

ЧИНГИС ХААН: Татаар иргэн эртэ саһаа нааша үбгэ эсэгэдыемни хорлоһон, муу һанаатай, манда харша зон. Тиимэһээ мүнөө манда баригдаад байһан эдэ татаарнуудые бултыень тэргын булаар хэмжэжэ, тэрээнһээ үндэрнүүдыень сабшажа, үгы хэе! Үлдэһэн эхэнэр, хүүгэдыень үүдэн бүридэ хубаажэ, хэтэ үргэлжын богоол болгоё. (Сэрэгүүд «заа!», «тэргын булаар хэмжэхэ!», «тэргын тэнхэлэгтэй сасуулха», «хэтэ үүрдын богоол болгохо!» гэлдээд тарана).

Чингис хаан һэеы ордондоо ноёдоороо хөөрэлдэжэ һууна.

ХАСАР (улаан торгон дэгэлтэй, найхан залуу басагантай ороно). Хаан, шамда хүнөөгдэһэн Их-Чирэнэй татаар басагы барижа асарбаб. Энэ найхан үхиние өөрынгөө хатан болгожо абахагүй гүш? Үгы һаашни би өөрөө абахаб.

ЧИНГИС ХААН (гайханхяар хараад, басаганда): Ши үнэхөөр гоё найхан басаган байнаш. Шамаар һамга хээшье һаамни боломоор. Нуу эндэ хажуудамни ерээд.

БООРЧИ: Тэмүүжин, энэ үхин шамайе хараад, шонын аманда орохоёо байһан инзаган мэтэ шэшэржэ байнал, ехээр бү айлгыш даа (Ноёд хүхюунээр энеэлдэнэ. Басаган аалихан ошоожо, Чингис хаанай доодо талада һууна).

ЧИНГИС ХААН (толгойень эльбэн): Ши намһаа бү айгаарай, би хүниие зооглодог, залгидаг үгыб.

БАСАГАН (уйлаганан): Хаан, хүлисыт намайе, би танай һамган болохо аргагүйб. (Ноёд хүхюугээр энеэлдэһэн).

ЧИНГИС ХААН: Юу? Бү уйла! Урдань, минии үшөө хаан болоогүй байхада нэгэл үхин, Хадаан гэжэ нэрэтэй сэбэрхэн басаган, минии һамган болохоёо арсаһан юм! Ши яаһан зүрхэтэй басагамши? Намда хорлуулхаяа айнагүй гүш? Хэн гэжэ нэрэтэйбши?

БАСАГАН: Есүгэн.

ЧИНГИС ХААН: Ямар ушарһаа минии һамган болохоёо арсабаш, Есүгэн? Хэлэ сэхыень! (Ноёд һонюушархан шагнана).

ЕСҮГЭН: Хаан, та намайе, ондоо улас түрын хүниие, хүндэдэ тооложо, өөрынгөө хатан болгожо абахамни гээшэтнай хайн лэ даа. Теэд...

ЧИНГИС ХААН: Теэд юунэй гасалан болооб?

ЕСҮГЭН: Тиибэшье, би танай намган болохо аргагүйб. *(Ноёд бага хухюугээр энеэлдэшэнэ).*

ЧИНГИС ХААН: Юугээ дахин тоти шубуун мэтэ дабтабаш? Аргагүйб, аргагүйб! Юундэ? Намда дурагүй гүш, тиимэхээ намайе үзэн ядана гүш?

ЕСҮГЭН *(аалиханаар)*: Эсэгыемни барижа хааһандатнай таниие хайшаахаар аал? Зүгөөр, энээн тухай би мүнөө хэлэнэгүйб. *(Ноёд энеэн алдаад, хэр-мэр болоно).*

ЧИНГИС ХААН: Зай юун бэ?

ЕСҮГЭН: Хаан үршөөбэл, намайе бэшэ, харин минии эгэшые өөрынгөө хатан болгожо абаг лэ. *(Ноёд дахин хухюугээр энеэлдэшэнэд).*

ЧИНГИС ХААН *(уураа буужа, һонюушархан)*: Эгэшыеш?

ЕСҮГЭН: Тиимэ. Би эгэшэдээ маша дуратай хүм. Эгэшэхээ урид хадамда гарахагүйб. *(Ноёд энеэлдэшэнэ).* Минии эгэшэ намһаа һураггүй дээрэ, ухаатай, һаргама хайхан шарайтай, нугархай уян бээтэй юм. Хаан хүндэ эгэшэмни үлүү таараха байха гэжэ һананам. Намайе бэшэ, эгэшыемни абыт! Тэрэмни танай хатуу шэрүүн монголнуудай хайрагүй гарта орожо алуулшахань гээшэ гү гэжэ ехээр айжа байнаб. *(Ноёд шэрүүнүүд болоно).*

ЧИНГИС ХААН: Хараад үзэхэдэ болоно. Теэд хаана юм тэрэ эгэшэшни? Шамһаа хэды эгэшэ юм? Хэн гэжэ нэрэтэйб?

ЕСҮГЭН: Есүй гэжэ нэрэтэй. Намһаа хоёр эгэшэ. Һаяын хөмороондо хайшаашье ошоһыень мэдэнэгүйб.

ЧИНГИС ХААН: Эгэшыншни шамһаа үнэхөөр хайхан һаань, тэрэниие бэдэрүүлхэб. Теэд эгэшынгээ ерээ һаа, ши зайлажа, һуурияа тэрээндээ үгэхэ гүш?

ЕСҮГЭН: Хаан зүбшөөжэ, эгэшыем асаржа уулзуулаа һаань, би эгэшэдээ зайлажа үгэхэб.

ЧИНГИС ХААН *(энеэгээд, харуулай сэрэгшые дуудажа, захирна)*: Их-Чирэнэй ехэ үхин Есүйе газар дороһоошье һаа оложо, намда асараг!

ХАРУУЛАЙ СЭРЭГШЭ: Хаан, Есүй үхиниие манайхин барижа асарба.

ЧИНГИС ХААН: Оруулагты.

Һанаа үнөөндэ абташаһан, уруу дуруу болошоһон, доошоо хараһан Есүйе сэрэгэй ноён харуулай сэрэгшэ хоёр оруулна.

ЕСҮГЭН: *(баяртай гүйжэ ошоод, эгэшээ тэбэринэ, таалана)* Есүй эгэшэмни, яагаа бэрхэ олдобо гээшэбши. Эгэшэмни амиды мэндэ, бүтэн бүрин гээшэ гү гэжэ ехэ һанаагаа зобожо байгаалби. Хайрата ганса хайхан эгэшэмни. *(Есүй үгэ дуугүй дүүгээ тэбэринэ).*

СЭРЭГЭЙ НОЁН: Ой сооһоо барижа асарбабди. Хажуудахи нүхэрынь баригдангүй тэрьелшоо.

ЧИНГИС ХААН *(гараараа занган)*: Һайн! *(хоёр сэрэгшэд гаража ошоно).* Есүгэн үхинэй хэлээшээр, Есүй эгэшэнь үнэхөөр һаргама хайхан шарайтай хатан байна, хараһаар дурлашабаб. Хара-хадамни, үхибүү түрэхөөр түлэг бөөдээ хүрөөд ябанаш. Дүтэлэ наашаа. Хажуудам ерээд, хатанай зэргэдэ һуу. Өөр тухайгаа, хаагуур ябаһанаа хөөрө. *(Есүгэн дүүнь эгэшынгээ гарһаа барижа, урдань өөрөө һуужа байһан хаанай хатанай зэргэдэхи һууридаа абаашажа, Есүйе хүндэтэйгөөр һуулгаад, өөрөө эгэшынгээ доро талада һууба. Есүй үгэ дуугүй, уруу дуруу, гунигтай, һанаа үнөөндэ абтанхай. Ямаршье баярай тэмдэг нюуртань үзэгдэнэгүй, хөөрэлдэхэ дурагүй).* Ши ямар үгэ дуугүй үхимши? Заа, яахаб, дадахаш. Хоюулыетнай өөрынгөө үжингүүд болгожо абахамни. Энэ үдэрһөө хойшо минии һэеы ордон танай гэр болобо.

Газаа. Чингис хаанай сэрэгүүдтэ баригдаад байһан Их-Чирэн түрүүтэй татаарнууд газар дээрээ һууна. Тэдэниие харууһалһан сэрэгүүдэй ноён Бэлгүтэйһээ Их-Чирэн ошожо һурана.

ИХ-ЧИРЭН: Хайрлыш үндэр түрэлтэ ноён, хэлыш намда, Есүй, Есүгэн хоёр залуухан басагад танай сэрэгүүдтэ баригдаад, абаашагдаа гэнэ, мүнөө хаана гээшэб?

БЭЛГҮТЭЙ: Ши, үбгэжөөл, юушэлэн аад, асуунаш? Тэрэ хоёр үжингүүдэй хаана байһаар яаха гээбши, шамда ямар хамаа юм?

ИХ-ЧИРЭН: Би тэрэ хоёр басагадай эсэгэнь гээшэб.

БЭЛГҮТЭЙ: А-аа, эсэгэ?! Тиигээ һаа, баярла! Шинии хоёр сэбэрхэн басагадшни минии аха, Тэмүүжин хаанай хатад болонхой.

ИХ-ЧИРЭН *(угаа дурагүйгөөр, уршын, нёлбоод)*: Ай, нохой халхай! Жаалда ехэ! Баярлуулбаш даа намайе. *(Ээрэн)* А-аа, бидэ?

БЭЛГҮТЭЙ: Юун бидэ гэжэ?

ИХ-ЧИРЭН: Бидэ, баригдаһан татаарнууд, тиихэдээ яахабибди? Маниие табихань гээшэ гү?

БЭЛГҮТЭЙ: А-аа, таанар гү? Тэмүүжин хаанай зарлигай ёһоор таанарые, татаарнуудые, бултыетнай тэнгэридэ гаргахамнай. Бурхантайгаа уулзахаяа бэлдэжэ байгты!

ИХ-ЧИРЭН: Юу?!

БЭЛГҮТЭЙ: Тээ. Зүб ойлгоош.

ИХ-ЧИРЭН (*татаарнуудтаа ошожо*): Нүхэд, баригдаад байһан бидэниие, татаарнуудые, бултыемнай хюдаха гэжэ Чингис хаан захираа. Татаарнууд, үхэхэ мүнэй ганса болобо! Тиимэ-һээ һула хосорхогүйн тула эндээ хорёо-бүхэлэлтэ хэжэ, Чингис хаанай сэрэгүүдтэ эсэргүүсэе! Татаарай хүн бүхэн дайсанаар «дэрэ хэжэ» үхэе! (*Татаарнуд булта шэрүүнээр: «Харата Чингис хаанай сэрэгүүдээр дэрэ хэе-ээ!»*).

Тайзан дээрэ байлдаан. Чингисэй сэрэгүүдэй гарта орожо баригдаад байһаншье хаа, саб-шуулжа алуулхаяа һайшаагаагүй татаарнууд Их-Чирэнэй ударидалга доро хорёо-бүхэлэлтэ хэжэ, досоонь орожо, хатуугаар эсэргүүсэн, хамсылһан хутагануудаа гаргажа, өөһэдөө хаанай сэрэгүүдтэ довтолжо, үхэхынгөө урда нэгэ-нэгэ сэрэгшые хадхажа алаад, дээрэнь амигүй «дэрэ хэжэ» унана. Тиигэжэ Чингис хаанай сэрэгүүд ехээр хохидоно. Үсөөхэн татаарнууд тэрьелэн гаража шадана.

Байлдаанай һүүлдэ уур сухалда абтаһан Чингис хаан унаһан сэрэгүүдэйнгээ хоорондуур ябажа, Бэлгүтэйе гараараа зангажа дуудаад, жадынгаа модоной хухартар толгой дээрэнь сохино.

ЧИНГИС ХААН: Ута хэлэтэй тэнэг нохой! Их-Чирэндэ шинии һайрхаһанай хойшолонгоор эдэ сэрэгүүдни алуулагдаба. Татаарнуудта мэдүүлэнгүй гэнтэ довтолжо, тэдэниие хюдаха ёһотой байгаабди. Хажархай аматай шалшаа яндуул! Үшөө хэзээ нэгэтэ үлүү үгэ гаргаарайш, тэнэг тархиешни тобшо мэтээр өөрөө таһалжа хаяхаб! (*Эгсэ эрьелдээд, ябашана*).

Газаа хээрэ. Хүн зон, сэрэгшэд дүүрэн. Ээлжээтэ дайсанаа дараһанай найр наадан эшэгы гэрэй урда боложо байна. Чингис хаанай баруун гар талада ноёд сайдууд, зүүн гар талада, халта дорохоно Бүртэ, Есүй, Есүгэн хатануудынь һандайлһан. Чингис хаан унда уужа, барилдаашадые хаража, хүхюун юумэн һууна, хирэ-хирэ Есүй тээшэ харана. Харин Есүй үжин холын холо руу уй гашуудалтайгаар удаан шэртэн һуутараа зон тээшэ халта харан гэхэдээ тэдэнэй дунда хэни-иешьеб обёоржорхёод, гэнтэ заригад гэн сошоод, арай тэсэмгэй бээ барин һуужа байба. Энэ-ниинь адаглаһан Чингис хаан һэжэг түрбэ.

ЧИНГИС ХААН (*атаа жүтөөндэ абтаһан хаан Есүйдэ*): Есүй, ши яатараа мэгдүүгээр самгар-дабабши? Өөрынхинэйнгээ хүниие эндэхи зон соо хараба гүш?

ЕСҮГЭН (*эгэшээе аришалха хүсэлтэй*): Хаан, хүлисыт, Есүй эгэшэмни мүнөөдэр багахан халуураад абтаһан юм.

Уур сухалда абтаһан, хилэн бадарааһан Чингис хаан найрые байлгажа, Боорчи Мухалай хоёр-то захиралта үгэнэ.

ЧИНГИС ХААН: Боорчи, Мухалай! Та хоёр эндэ сугларһан бүхы зониие аймаг аймагаарнь илгэгты. Ондоо аймагай хүниие бусад аймагай улад соо бү үлөөгты. Ойлгобо гүт минии хэлэһые: аймаг аймагаарнь булта зониие энэ дороо амьарлуулагты!

БООРЧИ, МУХАЛАЙ: Ойлгосотой, ойлгосотой хаан.

БООРЧИ: Улад зон, шагнагты, хаанай иимэ зарлиг дүүргэгты! Эндэ байгаа улад булта өөр өөрынгөө аймагта амьарлаад, гэр бүлэнэртэйгөө ошожо һуугты. Ондоо аймагай нэгэшые хүниие өөрынгөө хүрээндэ бү оруулагты!

Хаанай зарлигы улад зоной дүүргэхэдэ, шадалтай айлай үри һадаһан гэжэ мэдэхээр, гүрэхэн гээгэтэй нэгэ залуу хүбүүн гансааран болошоод, зогсожо байба.

ЧИНГИС ХААН: Асарагны наашань намда тэрэ залуу хүбүүе! (*Сэрэгүүд хүбүүе барижа, Чингис хаанай урда асарна*). Ши ямар аймагай, хэнэй, юун гээшэбши?

ХҮХЭ: Би татаарай Их-Чирэнэй Есүй үхинэй хүрьгэн гээшэб. Есүйтэй гэрлэхэ гэжэ хэлсээтэй хүмди. Дайсанда дарагдахадаа намнуулжа, зугадажа ябаһан зомди. Одоо дайн дүүрэжэ, амар тайбан болобо гэжэ сэдхээд, олон зоной дунда хэндэшые танигдахагүй байхаб гэжэ һанаад, эндэ ерээб.

ЧИНГИС ХААН: Тэрьедэдэг хадаа зүрхэгүй, аймхай хүн байнаш. Ши минии эбсэшгүй дайсанай үри һадаһанши. Хорото сэдхэл үбэртэлжэ, тагнуул хэжэ хараашалхаяа зорюута эндэ ерээш. Тиимэһээ шинии тухай намда бодолгүй. (*Нүхэдтөө*) Нүхэдни, энээн мэтэ этэгээдүүдые тэргын тэнхэлэгтэй сасуулжа хюдаа бэшэ аалди? Өөрынгөө тогтоолһоо юундэ сухарихабибди?

Хэлмээ зүүхэн зандаа сэрэгүүд Хүхэд дүтэлнэ.

ХҮХЭ (*баруун гартаа абажа хутага бариһан, хатуугаар*): Намда бү дүтэлэгты, алуулхат! Зайлагты, би ябахамни!

Сэрэгүүд байгаад, Чингис хаан тээшээ толгойгоо эрьюулнэ. Барагар улаан болошоһон хаан нууриһаа хүдэлнэгүй, ямаршы захиралта үгэнэгүй. Абья шэмээгүй байдал тогтоно. Тэрелжэ шадахагүйгөө ойлгоһон Хүхэ гэнтэ хутагая газарта шэдээд, номгоноор байжа үгэбэ. Сэрэгүүд гүйлдэжэ ошоод Хүхые барижа, Чингис хаанай урда асарна.

ЧИНГИС ХААН (*бодолготоһон нулахан нюдөөр Хүхые нэгэ хэды абяагүй харан нууһанаа, хажуу тээшээ хараад, нулаханаар гараа хүдэлгөөд, хүргүйгөөр*): Нюдэнһөөмни далда болгогты.

Сэрэгүүд дары хүбүүе абаашажа, тархиень таһа сабшана.

ЕСҮЙ: (*уйлаганаһаншые хаа, айлтагүй, зоригтойгоор гүйжэ бодоод, шэрүүн хоолойгоор*) Хаан, би баһа татаар иргэнэй басаганби. Татаарнуудые бултыень алаха гээ хадаа, намайе алагты! Өөрынгөө алууршанда захирагты, минии тархиге баһа таһа сабшаг!

ЧИНГИС ХААН: Есүй үжимни, ябабши? Би дайсадые хүнөөнэлби. Эхэнэрнүүдтэй, үхибүүдтэй байлдадаггүйб. Ондоо иргэнэй зониге, ондоо хүзэгтэниге хэзээдэшые газашалдаггүйб. Манда хоро хүргэһэн лэ уласыге гамгүй усадхадагби.

ЕСҮЙ: Татаарнууд танда ямар хоро хүргөөб?

ЧИНГИС ХААН: Тэдэ минии үбгэ эсэгыге, түрэхэн эсэгыгеми хорложо алаһан юм.

ЕСҮЙ: Худал! Хэн танай хэлээшыге үнэхөөр хараһан бэ? Хэн шалгажа үзөө һэм, хэлэгты даа? Алим бэ тэрэ гэршэлһэн хүнүүдтнай, харуулагты тэдэнээ намда!

ЧИНГИС ХААН: Харуулха гэршэнэр үгыбди.

ЕСҮЙ: Хари, тиимэл һэн! Минии уласыге хардажа усадхабат! Тэдэнэр танда ямаршые хоро хүргөөгүй! Би өөрынгөө арадтай хамта үхэхэмни! Алагты намайе!

ЧИНГИС ХААН: Есүй, бээе бариуш, тиигэжэ бү хэлыш. Ши минии хатанши. Би шамайе алахагүйб.

ЕСҮЙ: Та харатай, хоротой, шуһата ябуулгануудыге хэнэт! Хэниешыге хайрланагүйт! Хэрээгы хаанта! Би үхэхэмни! Үхэхэмни... (*Алуулаад хэбтэхэн нүхэр тээшээ гараа дэлгээд*) Инагни, би шамтайгаа...

Есүй мэдээгүй унана. Барайшаһан, үгэ дуугүй хаанай гараараа нулаханаар зангахада сэрэгүүд Есүйе дүмүүхэнээр үргөөд, гэртэнь оруулна.

Чингис хаан гэртээ тон дүтынгөө нүхэдтэй хамта байна.

ЧИНГИС ХААН: Татаарнуудай олонхиень хүнөөбэбди. Тиибэшыге эбсэшгүй дайсаднай үшөөл олон. Зай, тэрэшыге тэрэ, байлдаан байлдаагаараа байгаа бээ. Таанарни, дайшалхы үнэн нүхэдүүдни, битнай хэсүү байдалда орошобоб, туһалыт даа намдаа.

МУХУЛАЙ: Юу хэлэнэш? Дайсанаа амжалтатай дарабабди. Эд бараа, олон иргэнүүдыге абаабди.

ЗЭБЭ: Муу байдалда бидэ ороогүйбди. Ото илалта туйлажа ябанабди.

ЧИНГИС ХААН: Нүхэд, зүб хэлэнэт. Дайшалхы хэрэгнэй урагшатай ябажа байна. Одоо би энээн тухай хэлэнэгүйб. (*Эшэнгээр*) Миниингээ хубиин хэрэгтэ туһалыт даа, үнэн нүхэдүүдни.

БООРЧИ: Ямар хэлсээн байба гэшэб? Бидэ шамда үнэн зүрхэнһөө үнэн сэхэ алба хэнэбди.

ЧИНГИС ХААН: Бүртэ үжимни, барһамни, юун гэхэнь гэшэб?

ЗЭЛМЭ: Муу юумэн болоо гү?

ЧИНГИС ХААН: Үгы, һайн.

БООРЧИ: Теэд юундэ голхорбош?

ЧИНГИС ХААН: Таанарни мэдэнэ ха юмта даа. Татаарнуудыге хүнөөһэнэйми удаа ушар боложо, би Есүй, Есүгэн хоёр үжиниге хатан болгожо абаа ха юмбиб.

БООРЧИ: Теэд абаал хадаа абаа, хаан байгаад олон һамгадуудтай баян монголнуудһаа дутаа гүш. Һайн лэ бэшэ юм гү.

ЗЭБЭ: Нээрээшыге. Һайн лэ бэшэ юм гү, гоё һайхан хатануудтай болобо ха юмши!

ЧИНГИС ХААН: Һайн юм гү, муу юм гү, бү мэдэ. Юуб гэхэдэ, Бүртэ үжимни энээн тухай мэдэнэгүй. Дуулгахаяа айдаһамни хүрэнэ. Ошоод тэрээндээ юун гэжэ хэлэхэ гэшэбиб?

БООРЧИ: Хэзээ хаамнай иимэ айран болошоо юм? (*Нүхэдынь булта хүжюүгээр энээлдэнэ*).

ЧИНГИС ХААН: Үнэхөөрөө. Наада энедэн үгы. Би Бүртэхээ түбэгшөөнэм. Үжиниге, үшөө тиэхэдэ нэгэ бэшэ, харин хоёр һайхан үжиниге абаад орожо ерэхэдэмни юун гэхэнь гэшэб? Абарыт даа, намайгаа, нүхэдни. Гэртээ бусахымни урид ошожо Бүртэдэмни хэн нэгэнтнай дуулгажа, номгоруулыт даа. Бэлдүүлыт тэрэниге. Үнэхөөр таанараа гуйнаб. Хэн ошохооб. Ши, Зэлмэ?

ЗЭЛМЭ: Боли нүхэр, Бүртэһөөшни айнам.

ЧИНГИС ХААН: Ши, зүрхэтэй Зэбэмни.

ЗЭБЭ: Ошожо дайлда гээ һаашни, би хэнтэйшье дайлдахаяа ошохоб. Хари, теэд иимэ юумэ бүтээжэ шадахагүйлби даа, нүхэр. Сэхыень хэлэнэб.

БООРЧИ: *(һанаа алдаад)* Яахаб. Анда нүхэрөө абархын түлөө Бүртэ һамгандань ошожо, толгойгоо саазалуулхые табижа үгэхэ болоо бээзб даа. Шаналаарайгты намайгаа, нүхэдни. *(Булта хүжюунээр энеэлдэнэ)*.

МУХУЛАЙ: Нэгэ зоригтой баатарнай ухаа буляалдаанай байлдаанда шалгархань гээшэ гү, али алдалан унахань гү? *(Баһа ехэ энеэлдээн болоно)*.

ЧИНГИС ХААН: Зай нүхэр, ябыш даа, намайгаа абарыш даа. Бүртэтэймни зулгыгаар хөөрэлдэжэ, тиимэ юумэн болоошоо гэжэ дуулгажа, миниингээ һанаае амаруулыш даа, Боорчи.

Булта энеэдэ наадан болоно: «Ехэ амжалта шамдаа хүсэнэбди!»

БООРЧИ: Арилагты саашаа! *(Бэээ зэлдэд, анхаралтай юумэн гаража ошоно)*.

Боорчи Бүртэ үжин хоёр. Бүртэ үжин уйлажа һууна.

БООРЧИ: Бүртэ үжин, бэээ бариит даа. Монголшуудай заншалай ёһоор, Чингис хаан хэдышье хатаниие абаха эрхэтэй ха юм.

БҮРТЭ *(уйлаганан)*: Би Тэмүүжиндэ иимэ һайханууд, хаанай уг залгамжалуулха баатар хүбүүдые түрэжэ үгөөб! Ходо бүри хойноһоонь зобожо байгааб. Дайлдахаяа гараха бүхэндөө Тэмүүжин намтай зүбшэлдэдэг һэн. Намайгаа маша магтагша бэлэй. Теэд Тэмүүжин мүнөө хоёр залуу үжинтэй болоходоо намаяа хэрэглэхээ болибо гээшэ гү?

БООРЧИ: Бүртэ үжин, би дүтын нүхэрынь хадаа һайн мэдэнэм: Чингис хаан тандаа угаа дуратай. Таниие яагаашье һаа, хээээдэшье орхихогүй. Саг хубилаа, танайшье, Тэмүүжинэйшье һаһан ошожо байна. Дайн үшөө дүүрээгүй, Тангадай хаан бэээ ехээр үрижэ байна. Иимэ хатуу сагта Чингис хаанай хажууда сэдхэхыень бага зэргэ һамааруулха залуу үжингүүд хэрэгтэй ха юм даа. Ухаагаараа ойлгожо абаха ёһотойт, Бүртэ үжин.

БҮРТЭ: *(бодомжолһонойнгоо удаа һууриһаа бодожо)* Нээрээшье, би юун уһа нюдэн боложо байна гээшэбид. Иимэ хатуу шэрүүн сагта Тэмүүжиндээ һаалта хэнгүй, бата бүхэ тулгань боложо үгэхэ ёһотойб. Зүб! Залуу үжингүүдыень урин һайханаар, сагаан эдеэгээр, айраг тарагаар угтажа абахаб. Намайе тиигэжэ хэлэжэ байна гэжэ нүхэртэмни дуулгажа ошоорой, Боорчи.

БООРЧИ: Ехэ ухаатай, һайнта даа, Бүртэ үжин. Минии сэдхэлдэ, зосоомни нара гарашаба. Тиигэжэ таниие хэлэбэ гэжэ нүхэртөө ошожо заатагүй дуулгахамни. Андынгаа һанаае заһахамни. Баярлаа! Баяртай, Бүртэ үжин!

Боорчи гүйлгэжэ ошоно.

Эртэ үглөө. Һээы ордон соо Чингис хаан Есүй хоёр орон дээрэ зэргэлээд хэбтэнэ. Чингис хаан яаралгүй бодожо, тэрлигээ нэмэрнэ, холхиндогоор ябаган гуталаа углана. Есүй үндыжэ, орон дээрээ хүнжэлөөрөө хушаад һууна.

ЧИНГИС ХААН: *(хажуудань ерэжэ һуугаад, тэбэрин)* Есүй, ши юундэ иимэ хүйтэмши даа? *(Есүй нүхэрөө тэбэринэгүй, түлхинэгүй, дуугарнагүй, абяагүй һууна)*. Нэгэ юумэ дуугарыш даа. *(Есүй абяагүй)*. Шамда бүхы юумэн бии хаям. Тэрэ хүнөө мартанагүй гээшэ гүш? *(Есүй хаан тээшэ харанагүй)*. Би ябахамни *(Есүй хүдэлнэгүй. Чингис хаан үүдэндэ ошоод, эрьелдэд харана. Есүй һууһан зандаа)*.

Урмаа хухарһан Чингис хаан өөрынгөө гэртэ оронгүй Бүртэ үжинэй гэртэ ерэнэ. Уужам нэмэргэ үмдэлэн Бүртэ мяха шанажа, зуухын дэргэдэ тогоогоо худхажа байна.

ЧИНГИС ХААН *(ороод, мэндэшэлэнгүй)*: Өөрөө эдеэгээ бэлдэнэ гүш, туһалагша заршанарш-ни хаана юм?

БҮРТЭ: Өөрынгөө үхибүүдтэ өөрөө эдэе шанажа эдюулээшэмни дээрэ.

ЧИНГИС ХААН: *(энеэбхилээд)* А-аа. Намайе яахабши, эдеэлүүлхэ гүш?

БҮРТЭ: Татаар һамгадуудшни шамайгаа эдеэлүүлдэг үгы юм гү? *(Табаг дээрэ хониной мяха гаргана, шүлэ хэнэ, бэлээн архи аягална)*.

ЧИНГИС ХААН *(архинһаа галда үргэжэ, уугаад, харюусангүй, мяха эдинэ, шүлэ ууна)*: Ямар һайхан шүлэн гээшэб! Шиниингээ шанаһан амтатай шүлэ үнинэй уугаагүйб!

БҮРТЭ: Манайдаа ябанагүй хаямши. Үхибүүдшни талын ногоон шэнги өөһэдөө ургажа байна. Амиды эсэгтэй аад, үншэн үхибүүд мэтэ.

ЧИНГИС ХААН: Сүлөөмни болоногүйл даа, Бүртэмни, хулисыш даа.

БҮРТЭ: Татаар үжинүүдтээ ошохо сүлөө олоно бэшэ гүш?

ЧИНГИС ХААН: Би зарим эрэшүүл шэнги олон һамгадууды абанагүй ха юмбид даа.

БҮРТЭ: Хэдышье һамгадууды абажал байгышо-о, мянгышье абыш, гансал үхибүүдээ бү марта.

ЧИНГИС ХААН: (*хажуудань ошоод, уриханаар тэбэринэ, таалана*) Бүртэ, шимни минии эгээ түрүүшын, эгээ хайхан, эгээ ухаатай, эгээ хайн зантай үжимни гээшэш. Хоюулан хэды ехэ зоболон, бэрхэшээлнүүды дабажа гараабибди даа. Сэхын хэлэхэдэ, Оэлүн эхэ та хоёроймнил хайгаар би энэ болоод ябана гээшэб. Би шиниингээ ухаатай үгэ ходо дуулажа, шамаараа омогорхожо ябадагби (*дахин тэбэринэ, таалана*).

БҮРТЭ: (*таалаад, дүмүүхэнээр*) Зай даа, сааш. Хойто гэрһээ үхибүүднай эдеэлхээ ерэхэ болоо. Алярхалдажа байха залуу хоёр бэшэбди, үһэмнай сайжа эхилээ.

ЧИНГИС ХААН: Шимни намдаа дүрбэн баатар хүбүүды түрэжэ үгөөш, табан хайхан басагады түрөөш. Би таанараа хэзээдэшье орхихогүйб. (*Бодолгодо абтан*) Эсэгэнэмни намда үлэнхнөө һураггүй дээрэ юумэ өөрынгөө хүбүүдтэ орхихоб. Тэдэмни булта хаанай уг залгамжалха.

БҮРТЭ: Зүчимнай эрэ хүн боложо байна, хори дахин ногоо гэшхэбэ, тээд мүнөө хүрэтэрөө һамгагүй. Энээн тухай бодомжолыш.

ЧИНГИС ХААН: Бөөдэ хэлэхэмни. Зүчидэ хаанаһаа бэриие бэдэрхые дээдэ тэнгэриһээ Тэб-тэнгэр асууг.

БҮРТЭ: Тэмүүжин, минии хонгирадай гү, али эжыншни олхунуудай аймагһаа бэриие буулгааа һаа хайн һэн.

ЧИНГИС ХААН: Бодолтой юумэ хэлэбэш, Бүртэ. Зүгөөр Оэлүн эхэ Тэб-тэнгэр хоёр юун гэхэб, ошожо хөөрэлдэхэмни.

Чингис хаан ноёдоо суглуулаад зүблөө хэжэ байна.

ЧИНГИС ХААН: (*сухалтай*) ...Даншье хашартай болошобо. Дайшалхы хэрэгүүдээ хэлсэхынгээ орондо таанарай дууһахагүй хоб жэб шагнажа хайран сагаа гээжэ байнаб! Хэнэй хаана һогтуугаар хэрэлдэһые, наншалдаһые, хэзээ хэнэй хони хулууһые, хэнэй барлагуудай хайшаа тэрелжэ ошоһые гэхэ мэтэ барагдашагүй хэлэ аман. Һамгадһаа доро хүнүүд болошоод байнат. Ямар эрэшүүл гээшэбта?

БООРЧИ: Адууһа мал, зэр зэбсэгүүдые, мори тэргэнүүдые гээд элдэб эд бараае бүридхэжэ зонхилхо, журамтайгаар байлгаха, энээнэй түлөө харюусаха хүнүүд гэжэ үгы. Ноёд булта шиниил ама хараад һууна.

ЧИНГИС ХААН: Тон зүб юумэ хэлэбэш, Боорчи. Энэ үдэрһөө хойшо ши, Боорчи, баруун гарни болохош. Харин ши, Зэлмэ, зүүн гарни болохош. Таанарни өөһэдөө шиидхэжэ, найдамтай хүнүүды дарганараар бүхы юумэндэ табигты. Тэдэ дарганар дайнда олоһон олзоёо сэрэгшэн бүхэндэ өөһэдөө адляар хубаажэ үгэг. Нэгэшье сэрэгшэн һурангүйгөөр яһан шагташье өөртөө абаха эрхэгүй! Хуу юумэн гуримтай байха ёһотой. (*Абгадаа хандажа*) Даридай абга, та намда юу хэлэхэ гээ һэмта?

ДАРИДАЙ: Би, юрэдөө, яншаа залхуутай болошоно гээшэ гүб. Тэмүүжин, хүлисөөрэй абгая. Эсэгыншни ори гансахан дүү үлөөд ябана гээшэб. Тэдэ татаарнууды хүнөөгөөд бусахадаа шинии ноёд тэргэнүүдэйнгээ нахиитар-хохиитор дээрэн баян эд бараа ашаад ерээ һэн. Харин тиихэдэ намда болон Алтан, Хучар хоёрто һамгадаа, үхибүүдээ баярлуулха юуншье үгтөөгүй бэлэй...

ЧИНГИС ХААН: (*угаа ууртайгаар*) Мартаа гүт, юундэ зөөриез тиихэдэ бултыень хуряалгуулһанаа? Байлдаанай үшөө дүүрээгүй байхада та гурбан зүришэжэ, олзодо шунажа, дайлдахынгаа орондо минии зарлигы ебдэжэ, дайсанай газар дээрэ тонуул хэжэ ябаа бэлэйт. Хаанай хуулиие даагаагүйнтнай түлөө таанарай олзолһон адуу мал, эд бараае бултыень хуряажэ абхуулаа һэм!

ДАРИДАЙ: Хари, тиигэлши даа, Тэмүүжин. Тэрэшни зүб лэ даа. Зүгөөр ошотороо галшье унтардаг, мүльһэншье хайладаг ха юм даа. Уур сухалаа дарыш даа. Хүнүүдэй адууһа малаа хорёондоо багтаахаяа болитороо баяжашоод, туһалагша зарсануудаар дүүрэн болошоод байхада, харин бидэ, шинии шуһан түрэлтэд, юун гээшэбибди, хооһон һуунабди. Тиимэ ёһо байха ёһогүй...

ЧИНГИС ХААН (*таһалаад*): Байха ёһогүй? Тиихэдэ захирһамни зүб байгаа гэжэ хэлэбэ бэшэ гүт?

ДАРИДАЙ (*дуратайгаар*): Тиимэ, тиимэ, зүб бэд даа.

ЧИНГИС ХААН: Тээд урдань зүб байһан юумээ мүнөө буруу болго гэжэ намһаа гуйжа байна гүт?

ДАРИДАЙ: Намдыш даа. Шуһан түрэлнүүдээ ...

ЧИНГИС ХААН (*ууртайгаар таһалан*): Шуһан түрэл, шуһан түрэл. Би хүниие шуһаарнь илгадаггүйб. Хүниие ухаагаарнь, үнэн сэхээрнь, габшагай зүрхэтэйгөөрнь дэмжэдэгби. Хара даа минии зүгһөө захиралта үгэдэг болоһон Боорчиие. Хэн юун байһан бэ? Юушьегүй, ара уладай үгытэй, сүлэгдэһэн хара хүн байһан. Сүбээдэй Зэлмэ хоёрые хара! Үгытэй, юрын дарханай хүбүүд. Иимэ бэрхэ хүбүүд минии эгээ дээдын ноёд болоод ябана.

ДАРИДАЙ: Тэмүүжин, ухаатай үгэ хэлэнэш. Минии аха, шинии эсэгэшни, энээниеш дуулаа хаа, ямар ехэ баярлаха байгаа даа. Теэд манийгаа хайрлажа, муу бидэнэртээ тэрэ буяалгахан зөөриһөөмнай зарим тэдыень бусаагыш даа, зай гү?

ЧИНГИС ХААН: Абга, хаан хүнэй үглөөгүүр хэлэһэн үгээ үдэшэлэн хэлгэжэ байбалнь юун болохо гэжэ һананабта? Ойлгыт! Би хэлэһэн үгээ эбдэдэггүйб, мэлзэдэггүйб. (*Хоёр ноёдтоо хандажа*) Боорчи, Зэлмэ! Түмэнэй, мянганай, зуунай, арбанай дарганарта захирагты: хаанай зааба-риие дүүргээгүй хүн хэншье байг, хатуу хэлээлтэдэ оруулагдаха!

ДАРИДАЙ (*угаа дурагүйтэн, уршаганан*) Гомдохообош даа намайгаа, ашамни, гомдохообош.

ЧИНГИС ХААН: Үшөө тиихэбты? Юунэй гомдол байхаб! Байлдаанай үедэ зарлигыемни эбдэһэнэйтнай түлөө таниие саазалха ёһотойб. Тиимэ бээ, Боорчи? Гаргагты энээниие! (*Харуулшад Даридаие унатарнь түлхижэ гэрһээ гаргана*).

БООРЧИ: Тэмүүжин, бү тиигыш даа. Юуншье хаа, шинии абга ха юм, хүлисэ.

ТЭМҮҮЖИН: (*Бодоод, уур сукхалаа барижа ядан, нюргаа үргэлөөд, гэр соогуур бүгтэгэшин ябасагаана*) Һэ! Абга! Нэгэниинь абга, нүгөөдөн дүү хүбүүн, гурбадахинь нүхэр. Нэгыень хүлисэ, нүгөөдыень хайрла, гурбадахиень таби. Юундэ, ямар аша габьяагайнь түлөө? Нэгэтэ абтагдаһан тогтоолоо харчи хүнһе хаан хүрэтэрөө булта баримталха ёһотой бэшэ аалди?

БООРЧИ: Тиихэншье тиихэ ёһотойбди, Тэмүүжин.

ЧИНГИС ХААН: Теэд?

БООРЧИ: Ямаршье хатуу сагта нигүүлсхы элдэр сэдхэл гэжэ хүндэ байха ёһотой. Алдуу хэдэггүй хүн гэжэ байдаггүй. Энээниие ойлгожо абаа хаа, манда харша хүнүүдыень бэе тээшээ татажа шададаг болохобди. Энэшни эсэгыншни нэрэ һүлдые һануулжа, алтан гуламтыетнай үргэлсэжэ ябаһан һүүлшын хүн гээшэ. Өөрынгөө түрэлтэниие алаха гээшэ гуламтынгаа галые унтараһантай адли бшуу. Гуламтынгаа гал унтараагаа хаа, ухаатай юумэ хэбэб гэхэ байна гүш?

Чингис хаан номгоржо, һууридаа ошожо һуугаад, нюдөө аршаад абана.

ЧИНГИС ХААН (*аалиханаар өөртөө хэлэһэндэл*): Хаан хүнэй тушаал ямар хүндэ юм гээшэб даа... Энэ үедэ Оэлүн эхэ ороно.

ОЭЛҮН (*даруугаар*): Эндэ болоһон хөөрэлдөөн тухай намда дуулгагдаба.

ЧИНГИС ХААН: Нарата дэлхэйн бүхы гасалангуудые үзэжэ, дабажа гараһан сэсэн ухаатай эжымни, хэлэжэ үгыт даа намдаа, ууган хүбүүндээ. Даридай абгын хэды ехэ гэмтэйе та намһаа үлүү дээрэ мэдэнэт. Эгээн хатуу, хүшэр хүндэ сагта танда туһа хүргөөгүй. Бага балшар үхибүүдтэй таниие гансаарыетнай хаяад, Таргудай-Хирилтүгые дахажа ошоо һэмнай даа. Намда, хаанда үгэһэн тангаригаа мүнөө эбдээ. Тиимэһээ би тэрэниие хуулиин ёһоор саазалха ёһотойб.

ОЭЛҮН (*уриханаар хараад, аалихан намдуу хоолойгоор*): Хүбүүмни. Абгаяа дан ехээр бү гэмныш. Анханай һула хүн хамнай даа. Тэнгэри тэрээндэмнай бүхэ бээшье, муртэй ухаашье, оюун сэдхэлшье үгөөгүй. Тиимэ хүн түрөө ха юм даа, яахабши. Хүн бүхэн ухаатай, бэрхэ, урагшаа һанаатай байдаггүй. Бурханаар табигдаһан хүнэй наһые хороожо огто болохогүй. Хүхэ Мүнхэ Тэнгэриие бү уурлуула даа, хүбүүмни.

ЧИНГИС ХААН (*уяран*): Одоо, дайшалхы хэрэгыемни хамта зүдхэлсэжэ ябаһан Боорчи андынгаа Оэлүн эхэ хоёройнгоо сэсэн мэргэн үгэ шагнабаб. Зай тиибэл, дутуушаг ухаан бодолтой абгамни өөрынгөө үхэлөөр үхүүжэн. Яабашье, ондоо муу юумэ хэхээ болёо, үнэхөөр, тэрэниие бү мүрдэе. Тиимэһээ эшэгы гэр, һааха гүү, багахан зөөри абгадамни үгэе, табисуурайнгаа мүрөөр һууг.

Энэ үедэ Тэб-тэнгэр ороод, һэнгэргүй, хэнһээшье һурангүй, Чингис хаанай баруун гар талада, ноёдойнь дээрэ, хаантай зэргэлээд һуушана. Чингис хаан энээндэнь дурагүйтэһэншье хаа, абяагүй һууна.

ЧИНГИС ХААН: Тэб-тэнгэр, ууган хүбүүгээ гэрлүүлхэ гэжэ бодоод байнаб. Ши мэнэ эндэһээ бодожо ошоод, хатаниие бэдэржэ, али зүг руу мориёо залахыемни үзэл үзөөд ерэл даа. (*Тэб-тэнгэр хаанай һанаашаар бодожо ошобогүй, харин һуури дээрээ хүдэлэд гээд, хэлэбэ*).

ТЭБ-ТЭНГЭР: Һууриһаа бодоншьегүй шинии али зүг руу мориёо залахые, хүбүүндээ бэриие бэдэржэ ошохые, басагандэа хүрьгэ бэдэрхые мэдэнэб.

ЧИНГИС ХААН: Юу үшөө басагыемни дурданаһ. Тэрэмни үшөө бага гээшэ.

ТЭБ-ТЭНГЭР: Хаан, басагадууд түргөө-өөр хатанууд болошодог юм.

ЧИНГИС ХААН: Тиимэншье тиимэ. Зай тиибэл, шиниихээр, хаана бэри хүргэн хоёрни байна гээшэб?

ТЭБ-ТЭНГЭР: Нялха-Сэнгүм Тусаха гэжэ нэрэтэй хүбүүтэй. Шинии Хожин басаганда яг таараха хүргэн. Харин Тоорил хаанай Чаур гэжэ үхин шинии ууган Зүчи хүбүүнэй һамган бэээрээ болохо байна.

ЧИНГИС ХААН: Юун хэрэггүй юумэ хэлэнэш, хэрэйд уластан руу минии түрэлхид үе наһаараа худа урагуудые бэдэрээгүй юм.

ТЭБ-ТЭНГЭР (*аалиханаар*): Хаан, шинии элинсэгүүд хэрэйд улас түрье гартаа оруулхаяа нэдээшьегүй ха юм.

ЧИНГИС ХААН: Ши ихэдээ юун гэхэ ханаатайбши?

ТЭБ-ТЭНГЭР: Үнөөхиеэл хэлэжэ байнаб. Ойлгыш, Тэмүүжин, Тоорил хаанай бурхандаа мордохо сагын дүтлөө, харин Нялха-Сэнгүм хүбүүнийн угаа бирагүй амитан лэ даа. (*Тэб-тэнгэрын нюур ямаршы тэмдэг үзүүлнэгүй, зүгөөр уралнуудын мэхэтэйгээр энэбхилхэн шэгтэй. Бөөгэй холын хараатайе, Тоорил хаанай уласые дайгүйгөөр эзэлхыень өөртэн хэлэжэ байһы Чингис хаан ойлгоодхибо*).

ЧИНГИС ХААН: Бодожо үзэхөөр байна. Үнэхөөрөөшье, Чаур үхин минии ууган хүбүүндэ таарамаар бэри шэнгээр ханагдана ...

Ондоо асуудалнуудые шийдхэхи саг олдобогүй.

Гэр соо Чингис хаан Оэлүн эхэ хоёр.

ЧИНГИС ХААН: Эжы, ханана хаямта даа, намайе монгол уласай эзэн хаан болгоондоо Тоорил хаан баяраа мэдүүлжэ дэмжээ бэлэй. Би тиихэдэ сэдхээ нэм: минии эсэгэ Есүхэй баатар Тоорил хаание оло дахин үхэлхөө абаржа, тэдэ хоёр анда нүхэд болоһон. Мүнөө би Жамууха андатай дайсад болоод байхадаа иимэ юумэ ханааб, та, эжымни, юун гэхэбта? Тоорил хаантай амараг дээрээ дабхар амарагууд болоё гэжэ Зүчи хүбүүндээ Тоорил хаанай басаган Чаур үхиние гуйгаа хаамнай ямар гээшэб? Гэхэ зуура, нэгэ доро андалдаа хэжэ, Чаурай аха Нялха-Сэнгүмэй хүбүүн Тусахада минии Хожин басагые үгөө хаа? Эжы?

ОЭЛҮН (*бодолгото болон хугаад*) Тоорил хаанда эсэгыншни хэды оло дахин туһалханшые хаа, тэрэ хүн Есүхэй баатарай бурхандаа мордохон хойно намда, үншэн болоһон таанартамни нэгэшье дахин юугээршые туһалаагүй нэн.

ЧИНГИС ХААН: Эжы.., эжы, мүнөө саг ондоо болоо ха юм. Бидэ Тоорил хаантай дабхар худа урагууд болоходоо бэе бээдээ бүри туһатай, бүри хүсэтэй, ямаршые дайсадые даража шадха хүсэтэй болохобди. Тиимэ бээ, эжымни?

ОЭЛҮН: Эхын зүрхэн эндүүрдэггүй, юумэ алдадаггүй, хүбүүмни. Би Тоорил хаанда этигэнэгүйб. Нялха-Сэнгүм хүбүүнийн шамда атаархадаг, мэдэнэм. Тэдээндэ бү ошо даа, Тэмүүжин.

ЧИНГИС ХААН: Бургаанай хүүдэрые хараад дайсан гэдэггүй бээ. Дабхар амарагууд болоо хаа, ямар энхэ тайбан, амар амгалан хууха байгаабибди, аа, эжы? Би өөрынхээрээ болоод туршахамни, зай гү, эжы. (*Оэлүн эхэ дурагүй, юушые хэлэбэгүй*).

Юнэдэхи үзэгдэл

Гэр соо Тоорил хаан Нялха-Сэнгүм хүбүүнтэйгээ.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Сэнгүм, ши минии ори ганса хүбүүмни гээшэ. Шамдамни хани болохо хүнэй үгы байһан тула сэдхэл амар хуухаяа би Тэмүүжиние шинии аха боло гэжэ өөрөө дурадхаһан хүм. Тиигэжэ Тэмүүжин бидэ хоёр Туула голой Хара шугыда ниилэжэ, эсэгэ хүбүүн хоёр боложо, энэ хэлсээгээ ёһолоо бэлэйбди. Чингис хаан болоһон Тэмүүжин мүнөө Чаур үхиниемни Зүчи хүбүүнэйнгээ хамган болгохые гуйба. Нэгэ доро андалдаан болгожо, шинии Тусаха хүбүүндэ өөрынгөө Хожин үхиние үгэхэб гэбэ. Юун гэхэбши?

НЯЛХА-СЭНГҮМ (*бээ дээгүүр сэдхэн, ехэрхэжэ*): Минии ураг тэдээнэйдэ ошобол, ходол хаяадань хоймор хаража хууха болоно. Тэдэнэй ураг манайда ерзбэл, хойморта хуужа, хаяа хараха болоно. Бидэ өөһэдыгөө тэдээндэ юундэ доромжолуулхабибди? Тиимэһээ би Чаур үхин дүүгээ Тэмүүжинэй хүбүүндэ үгэхые хорихо байнаб. Тэмүүжинэй басагыеньшые Тусаха хүбүүндэ абхуулхагүйб.

ТООРИЛ ВАН-ХААН (*ханаата болон*): Зай, яахаб, шиниихээр болог. Иимэ харюудамнай Тэмүүжин дурагүйдэхэн гээшэ. Тэрэ хүн хээээдэшье, юушые мартадаггүй, тиимэһээ ошотороо дайсад боложо халахамнай бэшэ гү.

НЯЛХА-СЭНГҮМ: Аба, бү айгты. Нэгэтэ бидэ Чингис хаание дарахабди.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Дуулахадам, хажуугаар баһа Жамууха Тэмүүжинтэй эбээ таһараад, дэмы тэнэг үгэ салшана гэлсэнэ нэн. Энэтнай буруул хаш даа.

Жамууха олон нүхэдөөрөө, тэрэ тоодо Чингис хаанһаа халажа ерэнэн Алтан, Хучар хоёртой, Үбэгжин ноёхон, Хачиун бэхи гэгшэдтэй хамта Жэжээр үндэрэй хярын Бэрхэ-Элэтэдэ хуурижаһан Нялха-Сэнгүмдэ ерзэб.

ЖАМУУХА (*хоб барина*): Сэнгүм, минии анда Тэмүүжин найманай Даян хаанда элшэниие эльгээжэ, тэдэ хоёр хоорондоо үргэлжэ харилсаатай болобо. Тэмүүжин анда олиггүй мэхэтэй хүн юм. Тэрэшни наагуураа ама хэлэндээ хүрхэй боложо, таанарта «аба», «дүү хүбүүн» гэдэгшье наа, саагуураа абари ханаань аргагүй ондоо бшуу даа. Таанар тэрээндэ этигэнээр зандаа гээшэ гүт?

НЯЛХА-СЭНГҮМ: Үгы, үгы. Тиимэл байха ёхотой гэжэ тухайлаа нэм. Ная дүү басагыемни хүбүүндээ эрихэдэнь бидэ үгөөгүйбди. Үшөө минии хүбүүндэ өөрынгөө үхиие үгэхэб гээ, бидэ таа арсаабди.

ЖАМУУХА: Хожомдоо бол, юунэй болохые ойлгоно гүт? Тиимэнээ, хэрбэй таанарай Тэмүүжинтэй байлдахаар мордохо болоо хаатнай, мэдээрээгты, би хажуунаатнай оролсожо тулалхаб.

АЛТАН: Оолун эхын хүбүүдэй аха Тэмүүжиниие барихые намда даалгаарайгты.

ХУЧАР: Алтан бидэ хоёр бааа Бодончарай үри надахадшье наа, үлүү ехээр хүрхэйтэнэн Тэмүүжиниие, тэрэнэй дүүнэрыень хүнөөлсэхэбди. Би Хасарые дүүжэлүүжэб.

ЖАМУУХА: Алтан Хучар хоёр, таанар эсэгэнэрнээ дамжуулагдахан хэды ехэ адуун хүрэгтэй, бэрхэ нүхэдтэй байгааба даа. Теэд урдань юушьегүй хоохон ябахан харчи хүнүүд мүнөө Тэмүүжинэй ноёд, эзэд болошоод захиржа ябана. Өөрынгөө Даридай абгые хайрланагүй, тэрэнэ үгытэй харчи шэнги болошоод ябана.

АЛТАН: Бү хэлэ даа...

ҮБЭГЖИН НОЁХОН: Сэнгүм, би нахатайшье наа, бааа шинии талада оролсожо, Алтантай хамта Тэмүүжиниие барижа, гарыень уяжа, хүлыень хүлижэ үгэхэб.

ХУЧАР: Нүхэд, арга ухаа бэдэржэ, нэн түрүүн Тэмүүжинэй уласые өөрөөнь буляжа абая. Уласаа абхуулхадаа тэрэ яахашье аргагүй болохо.

ХАЧИУН БЭХИ: Сэнгүм, эхилээ наашни, би шамайе дэмжэхээр бэлэнби. Хойноһоошни дахажа, шинии түлөө ургын үзүүртэ хүрэхэнөө, гүнэй оёрто унахааа айхагүйб.

Тоорил ван-хаанай гэртэ Нялха-Сэнгүм Үбэгжин Ноёхон хоёр.

ҮБЭГЖИН НОЁХОН: Ван-хаан эсэгэ, жажин ноёд Жамууха түрүүтэй сугларжа, хамтааран Тэмүүжиниие дайлан орожо, барижа хүнөөхэ гэжэ хэлсэбэбди.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: (*бодомжолон хууһанаа*): Мүнөөмнай үнэхөөрөөшье худхалыатай саг гээшэ бээ. Тиибэшье би танда хэлээ нэн гүб даа. Тэмүүжин хүбүүндэ мууе сэдхэжэ яажа болохоб? Энэ ябадал Жамуухааал гарахан байха. Тэрээндэ этигэлтэй гү? Хэды зоригтой, хатуу, бэрхэ байлдааша сэрэгшэншье наа, Жамууха хабигануур, хэлэнэн үгэдөө хүрэдэггүй хүн.

ҮБЭГЖИН НОЁХОН: Амиды хүнэй ама хэлээрээ хэлэжэ байхадань, та яагаад этигэдэггүй хүмта?

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Үгы, би Жамуухада этигэнэгүйб.

НЯЛХА-СЭНГҮМ: Аба, одоо шинии амиды байха сагта Тэмүүжин бидэниие доромжолхогүй байха. Зүгөөр, хаан эсэгэ, шинии «сагаан эдеэндэ сасажа, хара мяханда хахабалшни», Хурча-хус-Буйруг хаан үбэгэ эсэгымнай оролдолгоор байгуулхан, шинии халан абажа үргэлжэлүүлхэн улас түрые бидэнэй мэдэлнээ тэрэ мэхэтэй хүн буляжа абаха. Хаан эсэгэмни, ойлгоногүй гээшэ гүш энээниие?

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Хүбүүмни, ши нэгэ бага эртэхэн намайе бурхандамни үдэшэжэ байна бэшэ гүш?

НЯЛХА-СЭНГҮМ: Болохо юумые би сэхыень хэлэнэб. Хэншье мүнхэ наагүй. Урдахия бодомжолжо, хаража үзэхэ ёхотой бэшэ гүбди? Татагалзаха зүйлгүй.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Нэгэ талаараа зүбтэй юумэ хэлэнэш. Теэд үри хүүгэдтээ яажа хоро хүргэхэб?

ҮБЭГЖИН НОЁХОН: Бидэнэй үрдижэ хорлоогүй наа, маниие өөһэдыемнай хорлохо.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: (*Нялха-Сэнгүмдэ*) Хүбүүмни, ойлго. Бидэ Тэмүүжин хүбүүнэйр тулгуур боложо байһан аад, тэрээндэ муу ханабалнай тэнгэри бидэниие найшаахагүй.

Нялха-Сэнгүм уурлажа, нэы гэрэй үүдэ хаян гарана.

ТООРИЛ ВАН-ХААН: Зай, яахаб. Болохо юумэн болуужан. (*Үбэгжин-ноёхондо*) Ши Нялха-Сэнгүмые хүсэжэ, иигэжэ хэлэ: «Тэнгэридэ найшаагдахагүйһөө айжа, хүбүүндэ яажа хоро хүргэхэб гээ бэлэйб. Таанар шадаха наа, юу хэхээ, юрэдөө, өөһэдөө мэдэгты».

Жамуухын гэртэ зүбшэлдөөн.

ЖАМУУХА: Тоорил хаанай маниие өөһэдөө мэдэгты гээ хада, бидэ Тэмүүжиниие хайшан гэжэ барихые зүбшэе. Би нэгэтэ Зээрэн хабшал руу намнажа тэрэниие оруулхадаа ами наһыень гамнаа бэлэйб. Дэмы Тэмүүжиниие тиихэдэ алаагүйб.

АЛТАН: Тээ, алдааш даа. Мүнөө иигэе: Тэмүүжиндэ мэдүүлэнгүй хүни гэнтэ добтолон хотондонь орое.

ХУЧАР: Тэрэшни хүни нэргэг хэбтүүл-харуулшадые табидаг, мэдэгдэнгүй барижа шадаха-гүйбди.

ХАЧИУН БЭХИ: Тэмүүжинэй Бүртэ үжиндөө хонохоо ошохыень хүлэе. Өөрынь үгы байха-да, уластань добтолжо эзэлхэбди.

НЯЛХА-СЭНГҮМ: Нүхэд, иимэ ондоо нэгэ арга байна. Наяхан Тэмүүжин минии дүү Чаур үхи-ниие гуйжа ерэхэн бэлэй. Бидэ түрүүн арсаһаншье хаа, мүнөө бодожо үзөөд, зүбшөөбэбди гэхэбди. Тиин одоо «бахалзуур эди» гэжэ үдэр болзор гаргажа манайда ерүүлээд, тэрэниие бария.

ҮБЭГЖИН НОЁХОН: Тон зүб. Урданай ёһоор «бахалзуур эди» гэхэдээ, хониной бахалзуур талын мяхые эди гэхэн үгэ бээ. Залуушуул мэдэхгүй байжашье болоо: эрэ эмэ хоёр гэрлэхэн үдэрһөө эхилэн гурбан хоног соо хониной хүзүү бахалзуурые хубаажэ эдихэ заншалтай байһан юм. Урданай гуримаар урихадашни, тэрэ хүн яаха аргагүй ерэхэ.

ХАЧИУН БЭХИ: Зүб, зүб! Тон зүбтэй юумэ Сэнгүм ханаба.

ЖАМУУХА: Тиибэл ши, Сэнгүм, үдэр гарагыень гаргажа, уряал «худа» болоошодоо ябуула. Бидэ ябая, Тэмүүжиниие нэмээхэн барихаяа бэлдэлгэ хэе.

Чингис хаан арбан хүнүүдтэй хамта Чаур үхиниие бэри болгожо абахаяа, «бахалзуур эдихээ» Ван-хаанайда ошожо ябатараа харгыдаа Мэнлиг эсэгүндэ ороно.

МЭНЛИГ: Хүбүүмни, хайшаа зорижо ябанабши?

ЧИНГИС ХААН: Чаур үхинөө үгэхэ болобобди, ерэхэ абаашагты, «бахалзуур эдихээ» ерэг-ты гэхэн урилга Ван-хаанһаа абаад, ошожо ябанабди.

МЭНЛИГ: *(бодомжотойгоор)* Наяхан таанарай тэрэ Чаур бэхиинь гуйхадатнай, таниие доромжолжо, үгөөгүй бэлэй. Одоо гэнтэ «бахалзуур эди» гэжэ урихань жэгтэй байна. Тиихэдэ ехэрхэжэ, таниие тоонгүй байһан хүнүүд гэнтэ яагаад Чаур үхинөө үгэхэ болошобоб. Гайхалтай. Нэжэглэхээр. Хүбүүн, бодожо үзэхэ хэрэгтэй байна.

ЧИНГИС ХААН: Нээрээшье, Оэлүн эжымнишье, Бүртэ үжимнишье тиимэшэг юумэ хэлээ нэн. Урданай ёһоор дуулгажа урихадань би үнэншөө гээшэ бээб. Тиибэл яаха болонобиб, Мэн-лиг эсэгэ?

МЭНЛИГ: Наянай тэдээн руу Жамууха хүлөө табидаг болоод байна гэжэ дууланаб.

ЧИНГИС ХААН: Үтэтэй батаганаанай һууһан газарта хорхой би болодог. Жамууха андым-ни бууһан газарта мэхэ гохо, хара ханаан дэлгэрдэг.

МЭНЛИГ: Тэмүүжин, иигэлши. Одоо хабар болошобо, адуумнай үшөө арбингүй, туранхай гэ. Адуунайнгаа таргаламсаар ошохоб гэжэ шалтаглажа, энэ хэрэгы хойшонь татабал ямар бэ? Тэрэ болотор юумэн хуу эли болохо.

ЧИНГИС ХААН: Мэнлиг эсэгэ, маша ухаатай бодол заажэ үгэбэт. Одоо тиигэхэмни. Тэдэнэй-дэ энээниие дуулгахыень Бухутай, Хиратай хоёрые эльгээхэмни.

Чингис хаан Мэнлиг эсэгын гэрһээ гаража, бэшэ нүхэдтэйгөө гэдэргээ бусана.

Арбадахи үзэгдэл

Чингис хаанай сэрэгүүд Хэргэнэй Аргал хохы гэжэ газарта амаржа байна. Дүтынхидтэйгээ сугтаа байһан Чингис хаанда Халиудар, Чахурхан хоёр тагнуулшадынь ороно.

ЧИНГИС ХААН: Тагнуулшан Халиудар, юу мэдэжэ ерэхэ?

ХАЛИУДАР: Ван-хаан мантай байлдахаяа мордожо ерэхэн аад, монголнууд үсөөн, мори-дын туранхай, тэдэниие юуншье болгонгүй халгаахабди, хормоонгыень хуряажэ абахабди гэжэ хэлээд, амархаяа бууба.

ЧИНГИС ХААН: Зай. Тагнуулшан Чахурхан, ван-хаан хаана тогтобоб?

ЧАХУРХАН: Ван-хаан Жэжээр үндэрэй Жэр хабшалай аманда буугаад, ханаа амар, ажигшье-гүй тэрэм ханатай алтан асар майхан бодхоогоод, хуримлажа байна.

ЧИНГИС ХААН *(бодолгодо абтан)*: Хаан эсэгэм гансаараа намайе дайлахаяа ерэхэ ёһогүй. Хүнэй мэхэдэ ороһон байха. Халиудар, Тоорил хаантай хамта үшөө хэд маниие дайлахаяа ерээб?

ХАЛИУДАР: Нялха-Сэнгүм хүбүүниинь. Тиихэдэ Жамууха – зүүн гарын. Тэдэнтэй хамта Алтан, Хучир хоёр ябана.

ЧИНГИС ХААН *(наманишалан, дээшээ хараад)*: Хүхэ Мүнхэ Тэнгэри, хара. Байлдаанай тугые бодхооһон, шамайешье, намайешье уурлуулһан эдэ хархис урбагшад заатагүй хэхээгдэхэ ёһотой.

БЭЛГҮТЭЙ: Одоо иимэ мэдээ соносохоор байжа миин үнгэрүүлжэ огто болохогүй. Олон ниитээрээ хамта байлдахаа мордоё.

ЗЭБЭ: Хэрбэй тэдэниие уридшалан добтолон ороболной, олон адуугаа хуряжа амжахагүй, орхёод зугадажа магад бэшэ гү?

ХУБИЛАЙ: Тоорил хаан алтан асар майханаа ашажа үрдихэгүй, хаяад зайлахань лабтай.

ХАСАР: Олон харьяата арадын ой тайга руу шургажа, оһолтон һамуурха бээ.

ЧИНГИС ХААН: (Боорчиһоо) Хэды сэрэгүүдтэйбибди?

БООРЧИ: Бултыень суглуулаа һаамнай..., (ухаандаа тоолоод) найма мянга шахуу болохо.

ЧИНГИС ХААН: Тоорил хаан Нилха-Сэнгүм хоёрой сэрэгүүд хэды гэжэ һананабта?

ЗЭЛМЭ (сээжэдээ тоолоод): Хэрбээ тэдэнтэй хамта Жамуухын сэрэгүүдэй, Алтан Хучар хоёрой хүнүүдэй байбал... гушаад мянга болохо, эгээ багань хорин таба мянга.

ЧИНГИС ХААН: Одоо хэлэбэш даа. Тиихэдээ гурба дахин үсөөн сэрэгүүдтэй байгаад, бидэнэй тэдэнтэй байлдаһанай ухаан бии юм гү?

БООРЧИ: Үлүү ехээр хусадг нохойнууд хазажа шададаггүй. Тулалдаха аргатайбди.

ЧИНГИС ХААН: Ямар?

БООРЧИ: Минии багада хүгшэн эжымни иигэжэ хэлэгшэ бэлэй: эшэгэн тэхые мүргэхэ арга шадалтай юм, зүгөөр тиихын тула тэрэ эшэгэн өөрөө тэхэ болохо ёһотой.

ЗЭЛМЭ: Хаан, мүргэхөөр эбэр манда үшөө ургаадүй. Гэдэргээ сухариха хэрэгтэй.

ЧИНГИС ХААН: Сухаряа һаамнай өөһэдымнай хүрээнүүдэй зон иишэ тиишээ таража яба-шаха бэшэ гү?

БООРЧИ: Урдаһаань угтажа ошоо һаамнай ямар бэ? һанана гүш, Тэмүүжин? Бидэ гурбуулханаа зуу гаран сэрэгүүдтэй дайсадые зүрхэтэйгөөр добтолоод, тэхэрюулээ һамнайбди. Али эрэ хүнүүд бэшэ, аймхай гэргэдүүд болоо гүбди?

ЧИНГИС ХААН: Байлдаанда үхэхэ гээшэ ёһотойл эрэ хүнэй табисуур. Би өөрөө айнагүйб, морин дээрээ һуугаад тулалдаанда үхөө һаа, минии жаргал гэжэ тоолохоб. Зүгөөр битнай ганса энэ байгаа бэе бэшэ, яабашье үшөө хаан ха юмбид даа. Энээнээ мартанагүйб. Тиимэхээ өөһэ-дынгоо мянган хүнүүдые байлдаанда алуулха эрхэгүйб. Зэлмэ, үнэн нүхэрни, сухариха хэрэгтэй. Теэд хайшаа сухарихабибди? Хахад һүни тээшэ – хойто зүг руу сухарибал тэндэ мэргидүүдтэй дайлдаха болохобди. Хахад үдэр тээшэ сухаряа һаа, уһагүй сүл губида дайсадтай байлдаһанһаа һураггүй доро түргэн ангажа хосорхобди. Тоорил хаан эсэгэмни намдаа нэгэл сухариха зам үлдээбэ: наранай гараха зүг руу, татаар иргэн тээшэ. Тэндэшье байтараа татаарнуудтай дайлахал болохобди. Яабашье, сухария.

БЭЛГҮТЭЙ: Хаан ахамни шиидэбэ. Тиибэл урдаа нүүдэл тэргэнүүдээ, адуу мал хүрэгөө, гэр бүлэнүүдээ бултыень ябуулаад, сэрэгүүдээ хүрээнүүдэйнгээ ара таладань халха болгожо гарая.

ЧИНГИС ХААН: Зай, нүхэд, сагаа гээжэ болохогүй. Бэлгүтэй, зоноо ударида. Таанар, Архай Жорчидай хоёр, тагнуул болон урид гарагты. Зэбэ, дайсадай хүсэжэ ерээ һаа, ши баруун гар боложо угтахаш. Хубилай, ши зүүн гар болохош. Гол хүсье Хасар захираг. Би өөрөө түрүүлэн ябахаб. Һүүлдэ манда тааруу газарта Тоорил хаан эсэгээ угтажа, гэнтэ добтолхобди, дайн байлдаа өөрынхээрээ хэхэбди. Мүнөө сухария.

Булта гаража ошоно. Хэнгэрэгэй, дунгар бүрэнэй абяагүйгөөр сэрэгүүд шэмээгүй доошолно.

Энэ удаа Чингис хаан урагшатай байлдана. Чингис хаанай үргөө гэр. Сэрэгэй ноёд урдань ерэжэ, илалта туйлаһанаа дуулгана.

БОРОХУЛ: Хаан аха, Үндэр хүхэ тэнгэрийн үршөөл хайрада хүртэжэ, зүб шиидхэбэри абажа, үһөөтэ дайсаниие мэхэлжэ, дараабди.

ХАЧИУН: Хаан аха, үнгэтэй һайхан үхидыень асаржа, өөдэтэй һайн мориныень олзолжо, үндэр эзэн хаан тандаа бариабди.

ЧИНГИС ХААН: Энэ һайхан хоёр хатад хэд бэ?

БОРОХУЛ: Энэнь Ван-хаанай дүү Жаха-хамбын хоёр үхинэй эгэшэнь – Ибага хатан гээшэ.

ЧИНГИС ХААН: Нүгөөдэнь?

ХАЧИУН: Энэ – Сорхагтан гэжэ нэрэтэй дүү хатаниинь.

ЧИНГИС ХААН: Ибага хатаниие би өөртөө абахамни. Сорхагтан хатаниие минии одхон хүбүүн Толуйда үгэгты. Ван-хааниие Нялха-Сэнгүм хүбүүнтэйн баряа гүт?

БОРОХУЛ: Ван-хаан манһаа зугадажа, Дидиг сахалын Нэхүн ус гэдэг газар ошоһон аад, тэндэ тэрэниие танихагүй найманай харуулай хүндэ баригдажа, сабшуулжа алуулаа.

ЧИНГИС ХААН: (бодомжолоод, шаналан) Намда урбаһан минии эсэгэ Тоорил хаан тиигэжэ урагшагүй хосорбо бы даа. Шаналтай. Хүбүүниинь?

ХАЧИУН: Хаан аха, эндэ Нялха-Сэнгүмэй туһалагша, агташа Субэчи гэдэг өөрөө эхэнэртэй-гээ сугтаа танда энэ ерээд зогсожо байна, өөрөөнь асуугты даа.

ЧИНГИС ХААН: (Субэчиhaа) Эзэншни хаанаб?

ЭХЭНЭР: Хаан, би хэлэхэмни. Энэ минии нүхэр Субэчи Нялха-Сэнгүмье уһагүй губи газарта орхёод, мориень хүтэлөөд гүйлгэжэ танда ерээ.

ЧИНГИС ХААН (Субэчидэ): Ши үнэхөөр эзэнээ орхёод тэрьелээ гүш?

СУБЭЧИ: (баяртайгаар) Хаан, тиигээб. Би тэрэ Нялха-Сэнгүмье хооһон талада ябаган хаяад, дайсанаа дарахадатнай танда туһа хүргэхээ ерээб.

ЧИНГИС ХААН (шэрүүнээр зарлиг буулгана): Эхэнэрэйн амиие үршөөнэб. Харин Субэчи өөрынгөө эзэндэ урбажа, тэрэнээ хаяжа ерээ. Иимэ хүндэ оройдоо этигэжэ болохогүй. Энэ дороо тархиень таһа сабшажа алагты!

«Заа» гэлдээд, сэрэгшэд Субэчиие мушхажа баряад гаргана, эхэнэрын өөрөө гаража ошоно. Сорхагтан хатаниие Толуй аляаханаар гарһаань дүнгөөд, газаашаа хожулан гарана. Ибага хатан Чингис хаантай үлэнэ. Чингис хаан хажуудань ерэжэ, таалан тэбэрээд, орон тээшээ абаашана.

Найманай Таян хаан, Гүрбэсү хатан, Хүгсэү Сабраг баатар.

ГҮРБЭСҮ: Ван хаан үнэхөөр тиигэжэ алуулба бии? Эртэнэй ехэ хаан бэлэй. Этигэхээр бэшэ. Таян хаан, Ван хаанай толгойень асаруулагты. Хэрбээ мүн байгаа хаань, бидэ тэрэниень тахихабди.

Ван хаанай толгойе отолжо асаруулаад, сохом мүн байхадань сагаан олбог дээрэ оршуулжа, эдэе шүүһэ үргэн, бэрээдээр хүндэлүүлжэ, хуур хуурдуулжа, хундага үргүүлжэ тахиба. Тиигэжэ тахижа байтарнь тэрэ толгой энеэбэ гэжэ һэжсгэлээд, Таян хаан эбүүрхэжэ, хэмхэ бута гэшхүүлбэ. Тиэхэдэнь газар нохой муухайгаар улиба.

ТАЯН ХААН: Хатан Гүрбэсү, хара нохой муу ёроор улиба. Зүүн зүгэй үсөөхэн монголшууд одоо омоглон загнаад байна. Тэдэнэр Ван хааниие зугадхаажа үхүүлбэ. Тиигээд бүгэдые эзэлээд, өөрын хааниие тахижа ханаатай гээшэ ха. Тэнгэриие улам гэгээн гэрэлтэй болгохын тула нара нара хоёр байдаг бээ. Харин газар дээрэ хоёр хаан байжа яажа болохоб, таарахагүй. Тиимэһээ, хатан Гүрбэсү, тэдэ хэдэхэн монголые эзэлжэ абажа ерээ.

ГҮРБЭСҮ (хамараа уршылган): Тэдэ монголшууд ханхалха муу үнэртэй, хара муухай хубсаһатай тулань асаржа тэдэнээр юу хэхэб? Али, гансахан шэлэмэл һайн үхид бэрээдыень асарад, гар хүлын угаалгабал, гүү, үнээ, хони хаалгажа болохо аа гү?

ТАЯН ХААН: Тэдэнэй ямаршые хаа хамаагүй, бидэ Монголдо ошожо, эзэлжэ, хормоонго хаадагыень хуряан абажа ерээ.

ХҮГСЭҮ САБРАГ БААТАР: Аяа, Торлог хаамни, хэтэрхэй ехэ үгэ хэлэжэ байнат! Тиигэжэ болохо юм аал? Болигты. Монголой залуу хааниие диилэхэгүйт, тархияа эдихэт.

ТАЯН ХААН: Манда онгуд аймагай Алахушдигидхури туһалха, минии баруун гар боложо мордохо.

ХҮГСЭҮ САБРАГ БААТАР: Аяа, Торлог хаамни, эндүүрнэт. Алахушдигидхури танда туһалхагүй, тэрэ хүн Чингис хаантай эбтээ.

ТАЯН ХААН: Намда Жамууха туһалха, Монголые хүнөөхэбди.

Чингис хаан, Зэбэ, Хубилай, Зэлмэ, Сүбээдэй, Хасар, Тэмүгэ-Отчигин, Бэлгүтэй.

ЧИНГИС ХААН: Найманай Таян хаан маниее добтолхоёо Хангай уулын Хачир усанда бууба. Найманай сэрэгүүд манайхиһаа һураггүй олон, моридын тобир тарган, харин бидэнэй сэрэгүүд үсөөн мүртөө мориднойшые Хүлэн Бүйрөө нааша замдаа шалажа ядараа, эсэнхэй, туранхайнууд. Тиимэһээ бидэ наймантай байлдахынгаа урда тээ сэрэгэй мэхэ гохо гаргажа, тэдэниие мэхэлэе. Удаань айлгажа, хүрдөөжэ, зоригыень унагаажа, мүхөөхэ арга бэдэрхэбди. Одоо хэндэ ямар дурадхал байнаб?

ЗЭЛМЭ: Дуулахадамни, манай олон хүнүүд хэлэхэдээ, «бидэнэй агта туранхай байна, одоо яахашы аргагүй, намар агтынгаа таргалһан хойно байлдаа» гэнэ. Хаан, агтые туранхай гэжэ шалтагаан барижа яажа болохоб? Минии морид тарган. Найманай ерэһые дуулаад, зүгөөр һуужа болохо гү?

СҮБЭЭДЭЙ: Амиды ябажа байтараа алтан хормоонгоо алдабал амиды ябаһанай хэрэг юуб? Номо номоёо бариһаар, хаадаг хормоонгоо дэрлэнээр яһаа хээрэ орхихоһоо эрхим һайн үхэл эрэ хүндэ байха аал?

ЗЭБЭ: Хаан, Хубилай бидэ хоёр Хэрлэн гол өөдэ тагнуул боложо гараябди, тэндэ найманай Таян хаанай харуултай харилсан тулалдахабди. Тэрэ мүртөө бидэ эмээлтэй эсэнхэй хаарал мориё зорюута орхёод тэрьелхэбди. Тиэхэдэмнай монголнууд ядуу туранхай моритой гээд, тэдэн маниее хүнөөхээ яарахагүй бээ.

ХАСАР: Үдэшэ орой болоходо манай сэрэгүүд Саарь хээрэ гэжэ газарта таран бутаран буужа, хүн бүхэн ами аминдаа табан анги гал түлижэ, галаар хүр бадаруулаг.

ЧИНГИС ХААН: Сэрэгүүднай майла гүбээнүүдээр таража, хүни болоходо хүн бүридөө таба табан түүдэг гал түлихэ болоно гү?

ХАСАР: Тиихэдэмнай найманайхид маниие булигдахаар бэшэ олон гэжэ хараха. Хүр хүл-дыень унагаахабди

ЧИНГИС ХААН: Заа, тиигэе. Найманайхидые хамааруулжа, ухааень төөржүүлжэ байтарнай агтамнайшые амаржа, ногоондо садаха. Агтынгаа садахатай адли найманиие гэнтэ тэбдүүлжэ тулгардуулаад, байлдажа орохобди. Харин мүнөө сэрэг-арадаа бүридхэжэ, бултыень мянганай, зуунай, арбанай болгон хубаарилжа, ноёд-чербинэрые томилжо даалгахамни. Би өөрөө түрүүлэн ябахаб, Хасар гол хүсээе захирха, баруун гарые Зэбэ Хубилай хоёр захирха, зүүн гарые Зэлмэ Сүбээдэй хоёр захираг. Тэмүгэ-Отчигин бэлэн байлгаха агтые захирха.

Таян хаанай үргөө.

ХАРУУЛАЙ 1-хи НОЁН: Таян хаан, бидэ монголнуудые түрибэбди. Айнхай монголнуудай нэгэ агтыень буляжа абаабди. Тэрэнэйн туранхай гээшэнь хэлэшэгүй. Монголнуудые юумэн болгоонгүй халгаахабди, яараһанай хэрэг юуб.

Газаа харанхы. Энэ үедэ харуулай нүгөө ноён ороно.

ХАРУУЛАЙ 2-хи НОЁН: Хаан, харыт, Хангайн хаяануудта одо мүшэдһөө олон гал носожо байнал.

ТАЯН ХААН (*гаража хараад*): Монголнууд үсөөн гэхэн бэшэ аалди? Үндэр уулада одо мүшэд шэнги таража байдаг болобо гү?

ХАРУУЛАЙ 2-хи НОЁН: Монголой сэрэгүүд Саарь хээрэ газарые дүүрэтэр буугаа. Үдэр бүри үерэй уһан шэнги нэмэжэ, олон боложо байна.

Таян хаан Хүчүлүг ноён Харису-бэчи ноён хоёрто элшэнэрээр захяа хэлэжэ эльгээбэ.

ТАЯН ХААН: «Монголнууд олон байба. Отогтонь хүни бүхэн одо мүшэдһөө олон гал носоно. Тиимэһээ хараһан нүдөө сабшадаггүй, хара шуһаяа урадхуулхадашые бусадатгүй хатуужал ехэтэй монголтой мүнөө байлдаһанай ашаггүй. Бидэ уластаяа Алтай тээшэ сухарижа, монгол-шуудые дуудан даллажа, Алтайн үлгы хүрэтэр дахуулан шэглүүлжэ абашая. Одоо монголой агта туранхай. Бидэнэй агта тарган тамиртай тула эсэхэгүй, монголой агта улам туража ядарха, тэрэ үедэнь урдаһаань довтолжо орохобди».

Хоёр ноёдын Таян хааниие доромжолһон харюунуудые эльгээбэ.

ХҮЧҮЛҮГ: «Хаан эсэгэмни, монголшууд хэзээдэшье манһаа олон байгаагүй. Гадна, монголой олониинь Жамуухые дахажа, эндэ ерээд, бидэнтэй байна. Жэрмэһэн эмын шээхэ газарһаа холо ябаагүй, жэжэ тугалай бэлшэхэ газарһаа гаража үзөөгүй Таян хаан эсэгэмни муу хайн эмэ мэтэ зүрхэ алдажа энэ үгэ хэлээлта даа».

ХАРИСУ-БЭЧИ: «Хаан, шини Инанча Билгээ хаан эсэгэшни эдэ монголшууд зэргын дай-санда шам шэнги араяа үзүүлжэ ябаагүй, аладдаха тулалдаха үдэртэ агтаяа сухарюулжа үзөөгүй бэлэй. Ши мүнөө юундэ зүрхэ алдабаш? Иигэжэ зүрхээе шантархыешни мэдээ һаа, Гүрбэсү эхые асаржа, хатуугаар сэрэг захируулха байгаа. Ай, Торлог хаан, ши бирагүй хүн байбаш даа, шамтай ябахагүйб, хормоонгоо дэлдэжэ, нүгөө тээшээ хатаруулхамни».

ТАЯН ХААН (*харюунуудһаань уурлажа*): Зай, тиибэл, үхэхэ амин, зобохо бэе хоёр нэгэн адли бэээ. Тиимэ хадань монголтой хадхалдаа!

ХАРУУЛ (*Чингис хаанда*): Найман хүрэжэ ерэбэ.

ЧИНГИС ХААН: Заа, олонһоо – олон гарза, үсөөнһөө – үсөөн гарза. Сэрэгүүдни, нүхэдни, харганын дундуур хадхалдан байлдажа, нуурай хүбөөгөөр нударалдан сүмэржэ найманда орое. Урагшаа!

Наймануудай олон сэрэгүүд Наху гүнэй үбэр уулын хормой хушан байна. Монголнууд гэнтэ довтолоод, найманай харуулые үлдөөд, гол хүсэндэнь хүрэжэ, түрижэ, намнажа эхилбэ. Байлдаае холоһоо хаража байһан Таян хаан хажуудань зогсоһон Жамуухаһаа асууна.

ТАЯН ХААН: Тэрэ хүрэг хониндо орожо хотондонь хүрэтэр намнажа ябаа шоно мэтэ довтолоошод юун хүнүүд бэ?

ЖАМУУХА: Тэмүүжин андамни дүрбэн нохойе хүнэй мяхаар тэжээжэ, гэнжэдэ уяад байдаг бэлэй. Одоо манай харуулые түрижэ ерэгшэд тэрэ дүрбэн нохой бэээ. Шэрэм түмэр магнайтай, шивээ хурса хэлэтэй, ган түмэр зүрхэтэй, гадаһа һүүшэн хушуутай, галзуу дүрбэн нохой – Зэбэ,

Хубилай түрүүтэй, Зэлмэ, Сүбээдэй дахуултай Тэмүүжин андын тэжээхэн тэрэ дүрбэн ноход тэмүүлэн хүрэжэ ерэбэ гэшэ.

ТАЯН ХААН: Тиимэ хаань, тэрэ муу хайн амитадхаань холо байя. *(Хоюулан сухарижа, уула өөдэ үгсэбэ. Тэдэнэй хойноһоо харайлган, дүүлин ябаа хүнүүдые хаража)*. Эртэ табиһан унаганай эхын һү хүхэжэ, эрхэлэн дабхижа наадаһан мэтэ эршэлэн хүрэжэ ябааша энэ хэдэн хүниие эрхим Жамууха мэдэхэ гүт?

ЖАМУУХА: Зэбсэгтэ эрые айлгажа, зэбэ тоногыень буляадаг, илдэтэ эрые нисаажэ, үлүү дутуе буляадаг эдитэ урууд, мангууднар бээ. Баатар зоригто тэдэнэр байлдаагаа дарахаяа ой-ротоһондоо баярлан харайжа ябана.

ТАЯН ХААН: Тиимэ хаань, тэдэ муу хайнуудһаа холо байя. *(Хоюулан баһа сухарин, уула өөдэ гараба)*. Баһа тэрэ манай хойноһоо үлэдэһэн шубуу мэтэ үрбэлзэн хүрбэлзэн ерэгшэд хэд бэ?

ЖАМУУХА: Тэрэ хойноһоо ерэгшэнь Тэмүүжин анда мүн байна. Хаан Тэмүүжин хамаг бээдээ шүбэгэ хадхаха зайгүй шүргэ түмэр үмдэжэ, зүү шэбэхэ забһаргүй зүймэл хуяг үмдэжэ, үлэдэһэн шубуун мэтэ үрбэлзэн хүрбэлзэн ябана, уурлаһан араатан мэтэ урагшаа дүүлин яарана. *(Таян хаанда)* Таанар, найманай аймагтан, монголнууд айл хотониие эзэлхэдээ эшэгэнэй го-дошье үлээнгүй гэдэг байһан бэшэ гүт?

ТАЯН ХААН: Ай, тиимэ юм хаань, энэ уулын аман өөдэ абирая. *(Уула үгсэжэ ябахадаа)* Баһа тэрэ хойноһоомной ерэжэ ябаа нүһэр амитан хэн бэ?

ЖАМУУХА: Тэрэ амитан хүндэтэ Оэлүн хатанай хүнэй мяхаар тэжээхэн хүсэтэ Хасар гэдэг хүбүүниинь мүн байна. Гурбан бухаар зүдхүүлбэшье гунхахагүй хүсэтэй, гунжан үнөө эдибэшье садахагүй тэрэ ходоодотой. Хормоонго наадагтай хүниие хобхо татаад залгихадань хомхой тэрэ Хасарай хоолойдонь тородоггүй гэнэ. Хилэнгынь ехээр хүрэжэ, хиидэдэг һомоёо шүүрэжэ, хии тала руу харбахадань хярын саадахишье хүнүүд хиргаха тэрэ һомондонь хюдагдажа үхэдэг.

ТАЯН ХААН: Тиимэ хаань, үндэр уулада хоргодоё, үшөө дээшээ аһая. *(Улам өөдөө абиржа ябахадаа)* Тэрэнэй хойно ерэжэ ябаашань хэн бэ?

ЖАМУУХА: Оэлүн эхын одхон хүбүүн үнөөхи Отчигин мүн байна. Одхон хүбүүн ушарһаа орой бододогшье хаа, омог шадалтай эрэ юм. Байлдаан үймөөнэй болоходо байрадаа тогтодоггүй баатар Отчигин тэрэ ябана.

ТАЯН ХААН: Тиимэ хаань, уулын орьёл дээрэ гарая.

ЖАМУУХА: Зай, ши зугада, би бусахамни. *(Жамууха Таян хаанһаа халажа, гэртээ бусана)*.

Жамууха Чингис хаанда хүниие ябуулжа, хэлүүлбэ: «Тэмүүжин анда, Таян хаан шамһаа ухаа алдатарһаа айгаад, тэрэ уулада хоргодон абиржа байна. Найманай шарайе адаглан харахада шамда эсэргүүсэхэ шадалгүй болонхой. Би нүхэдтээ хамта найманһаа хахасабаб».

Чингис хаан Наху гүнэй уулые бүһэлжэ абаад хонобо. Тэрэ һүни найманууд Наху гүнэй уула дээрэһээ халтиран унажа, бутаран нураһан түлээн мэтэ бэе бээ даралсажа, яһаа хэмхэрэн үхэбэ. Шархатаһан Таян хааншье наһа бараба.

Чингис хаанда Гүрбэсү хатаниие асарна.

ЧИНГИС ХААН: Ши, Гүрбэсү, монгол хүниие муухай үнэртэй гэдэг бэлэй гүш? Ноёдуудни, хэнтнай Гүрбэсү хатаниие абахаб, харахада үнэхөөрөө сэбэр эхэнэр байна. *(Хэнииньшье абьяа гаранагүй)* Зэбэ, ши үжин болгожо абаха гүш, үдэр бүри бэеыешни сэбэрээр угаагаад, хажуудаа унтуулжа байха. *(Ноёд хүжюүгээр энээлдэшэнэ)*.

ЗЭБЭ *(дуулахашье дурагүй, зангаад)* Хая саашань, айнаб, өөртөө аба. *(Энээлдээн болоно)*.

МУХУЛАЙ: Хубилайда үгэ, хүлыень үдэр бүри угаажэ байха *(Энээлдээн)*.

ХУБИЛАЙ: Сүлөөмни үгы. Мухулай, өөрөө дуратай юм хаа абаашаад, үдэрэй гурба да-хиншье угаалгажа байгыш. *(Баһа энээдэн болоһоно)*.

ЧИНГИС ХААН: Болёол даа. Гүрбэсү хатаниие абаха дуратай хүн үгы гү? Теэд яахаб, өөрөө аба-ха ушартай болобоб. *(Булта хүжюүнээр: «Тиигэ тиигэ. Өөрөөл, юрэдөөл, аба тэрээнэ. Ариг сэбэршини хэрэгтэй». Энээлдэнэ)*. Гүрбэсү хатан, Таян хаан Буюрут хоёр аха дүүнэр шамайе буляалдажа, шинии түлөө эбээ таһарһан юм гэлсэнэ. *(Гүрбэсү хурса хара нюдөөрөө шэрүүнээр хараад, абьягүй зогсоно)* Ошо минии ордондо, тиимэл хаа хүрхэйеышни мүнөө һүни шалгахаб. *(Сэрэгүүд Гүрбэсүе абаад гарана)*.

Хасар Чингис хаанда торгон тэрлигтэй, бүһэдөө жаахан арһан туламхантай хүниие асарна. Тэрэнэй хажууда гурбан туһалагшадын, бэшээшэд, зогсоно.

ХАСАР: Хаан аха, мэргидэй Тогтоа бэхи иргэнээ алдаад, манһаа тэрьелжэ ябаһанаа Эрчис мүнэнэй эрьедэ зэрлиг һомондо оногдожо үхэбэ. Манда алуулһан найманай Таянай Хүчүлүг хаан

зугадажа, сартаулай газар руу Хара Хитадай Гүр хаанда ниилэн ошоо. Харин энэ найманай баһа зугадахаа забдаһан хүн манда баригдаба. Үбэртөө юушьеб нюуһан хэбэртэй.

ЧИНГИС ХААН: Ши ямар обогой юун хүн гээшэбши? Юу тэндээ нюунабши?

ХҮН: Би уг изагуураараа уйгур газарай хүнби. Нэрэмни Тататунга. Эдэ минии нүхэд – бэшээшэд. (*Үбэрһөө гаргажа*) эзэмни энэ тамга намда даалгажа, эд эдишын гаргаха-оруулха дансануудые тамгалаад, наринаар хадагалжа байхыемни барюулаа бэлэй.

ЧИНГИС ХААН (*һонёо бууража*): А-а. Нюуһан юумэншни энэл гээшэ гү? (*Хасарта*) Юун хэрэггүй хүниие намда асарнаш, таби саашань энээнээ нүхэдтэйн хамта.

ХАСАР: Хаан, энэ хүниие саашань шагньш. Тататунга, энэ тамгые ямар ушарта хэрэглэнэбта?

ТАТАТУНГА: Энэ тамгааар хаанай улас түрын бэшэг-зарлиг, яса тамгалагдадаг.

ЧИНГИС ХААН: Нээрээ гү, али наашань тэрээнээ, харахамни.

ТАТАТУНГА: Үгы, би танай гарта барюулха эрхэгүйб. Энэтнай Таян хаанай уласай тамга гээшэ.

ЧИНГИС ХААН: Ши һохор хүн гүш? Харанагүй аалши, Таян хаан намда хүнөөгдэжэ хосорбо, тэрэнэй бүхы зөөринь, уласын минии болобо. Шишье өөрөө энэ тамгатайгаа хамта минии иргэн болоһон хүн гээшэш.

ТАТАТУНГА: А-а, тиимэ хаань... (*Мүнгэн барюултай, түхэрэбтэр хабтагар алтан тамга хаанда үгэнэ*).

ЧИНГИС ХААН (*абажа, эрьюлжэ байжа хараад*): Энэ тамгыншни доро саһан дээрэ шаазгайн һабарнуудай мүнүүдтэл адли юумэн һиилээтэй байна. Энээниие ойлгодог хүн гүш?

ТАТАТУНГА: Ойлгоо бэд даа. Энэ минии ажал ха юм. Эдэ һабарнууд – бэшээтэй үзэгүүд гээшэ. Хүнэй уншааад ойлгохоор юм.

ЧИНГИС ХААН: Хүнэй хэлэһые эдэ һабарнуудаар бэшээд, уншажа шадахаб гэжэ гү?

ТАТАТУНГА: Хэлэжэл байна ха юмбиб: энэ минии ажал гээшэ. Уншажа шадангүй яахабиб.

ЧИНГИС ХААН: Тамгань юундээ хэрэгтэй гэнэш?

ТАТАТУНГА: Тамгагүй саарһан үнэнтэ зарлиг бэшэ, миин лэ юрын, ямаршые хүсэгүй саарһан гээшэ. Харин тамгалагдахадаа хаанай зарлигай хуулиин хүсэтэй болодог юм.

ЧИНГИС ХААН: Одоо ойлгобоб! Мэ, бари тамгаяа. Манай дархашуулда минии өөрымни Уласын тамга хүүлэ. Энэ үдэрһөө хойшо ши, Тататунга, минии Уласын хэрэгые үйлэдэгшэ болобош. Зарлигуудыемни саарһан дээрэ бэшээд, тамгалаад ябуулжа байхаш. Гадна минии үхибүүдые бэшэгтэ һургахаш, багшань болохош. Харин бусад бэшээшэдшни манай ноёдой үхибүүдые эрдэмдэ һургаг. Тиимэ гү, Боорчи нүхэрни?

БООРЧИ: Тиигээ хаа... тиимэ хаа... теэд яахаб..., тиихэдээ... тиигэхэл болоо бэшэ хүн гүбди даа.

ЧИНГИС ХААН (*Боорчин нюргые альгадан, хүхюунээр*): Боорчи, дайлдахадаа зүрхэтэй, ехэ гарай жанжин байгаад, юун «тиигээ хаа», «тиимэ хаа» гэжэ байжа алмайрнаш даа. Манай Уласай үхибүүд булта эрдэм номдо һураг! Бидэ монголшууд Алтан хаанһаа, эдэ найманайхидһаа доройтохо ёһогүйбди. (*Холо руу шэртэн*) Хэнһээшье, юугээрээшье доройтохогүйбди.

Чингис хаанай үргөө гэр. Хаантай хамта дүтын хүнүүд – Мэнлиг эсэгэ, Боорчи, Мухулай, Хубилай, Зэлмэ, Борохул, Хорчи, Шихихутуг болон бага ноёд, тэдэнэй тоодо Жорчидай байна. Чингис хаан Жорчидайда хандана.

ЧИНГИС ХААН: Жорчидай, шинии хэһэн аша туһые дурдабал, хэрэйд дайсадтай Элээтэдэ хадхалдан байлдаха сагта Хорчи андын эгээ түрүүлэн байлдаанда ороһон болобошье, ёһото хэрэгыень ши бүтээгээш. Жорчидай, ши добтолжо ороод, Жүрхин, Түбэгэн, Дунгайд, Хоришилэмүнэй мянган торгуудые, шэлэмэл сэрэгүүдыень бултыень дараһаар даража, гол хүсэндэнь хүрэжэ, Тоорил ван-хаанай хүбүүн Нялха-Сэнгүмэй улаан хасарые харбан шархатуулжа, тэнгэридэ илахын үүдэ нээгээш. Тиихэдэ тэрэ Нялха-Сэнгүмые шархатуулаагүй хаашни, бидэнэй яажашье халахамнай үшөө мэдэгдээгүй. Жорчидай, шинии хүргэһэн эрхим аша туһа энэ. Һүүлдэ тэндэһээ зайлажа, сэрэгүүдэйрээ Халха гол руу нүүхэдээ, Жорчидай, би шамайе үндэр уулын нэмэри мэтэ түшэг болгон һанажа ябааб. Тэндэһээ бидэ Балжун нуурта ундалхаар буубабди. Тиихэдээ Жорчидае баһа тагнуул болгожо, түрүүлэн хэрэйдтэ ябуулаа бэлэйб. Тиин тэрэ байлдаанда тэнгэри газарай хайраар бидэ хэрэйд иргэниие даража номгоруулаабди. Гол хүсэнэймнай хэрэйд уласые һалгажа дараһан ушарһаа найманай, мэргидэй зориг халажа, шантаржа, мантай байлдаха шадалгүй боложо, үрин тарин болоо һэмнай. Мэргидэй, найманай хүнөөгдэжэ байхада хэрэйдэй Жаха-Гамбу гэдэг хүн хоёр үхидэйнгөө һайгаар харьяатантайгаа бүтэн үлэжэ, маниие дахажа ябаһан юм. Теэд дахин манда урбажа тэрьедэхэдэнь, Жорчидай нэхэн ошожо, тэрэниие барижа тонилгоо. Тиин бидэ тэрэ Жаха-Гамбу гэгшын уласые бултын эзэлээбди. Халха голой

Буйр нуурта шудхадаг уулзуур газарта оро малтай зээгэй зүгөөр, үхинэй үнгөөр ябадаг тэнүүл хонгирад угсаатанда уруд иргэнийе Жорчидайгоор толгойлуулан эльгээхэдэмни, хонгираднар манда ниилэн ороо. Жорчидайн хэһэн баһа нэгэ туһань энэ юм. (*Шихихутугтада хандажа*) Ибага хатан үжиниие урижа, эндэ асара. (*Шихихутугта гаража ошоод, Ибага үжинтэй сугтаа ороно*). Жорчидай, алалдаанай үдэр амиа хайрлангүй ашые намда хүргэжэ, байлдаха үдэр байраа алдангүй баатарлигаар зүдхэнэйшни түлөө би шамда энэ һайхан Ибага хатан үжинөө соёрхол болгожо үгэнэб. Жорчидой, Ибага хатан үжинииемни өөрынгөө хатан болгожо абыш даа.

ЖОРЧИДАЙ (*доро дохин*): Һайн даа минии дайшалхы ажалые иимэ үндэрөөр сэгнэнэнтнай, хүндэтэ хаан.

ЧИНГИС ХААН: (*Ибага үжиндэ хандажа*) Ибага үжимни, шамда иигэжэ хэлэхэмни: «Би шини арюун үзэхэлэнгыешни шамарлаһан бэшэб, абари зангыешни голоһон бэшэб, хүлыешни шэбэртэй гэхэн бэшэб, хүлһыешни үнэртэй гэхэн бэшэб. (*Бодоод ошожо, Ибагые хажууһаань тэбэрин, мээхээгээр*) Шимни сэбэр сэлсэгэр, дура татамаар бээтэйш. Һайхан хатамни, би шамаар үбэрөө дулаасуулжа, хүлөө хушуулжа ябааб. Тиимэл гоё һайхан, бэрхэ туладашни би шамайгаа байлдаанай үедэ шэн габьяа хурууһанайнь түлөө Жорчидайда бэлэг болгожо үгэбэ гээшэб. Энэ хүн бээе гамнангүй дайлдажа, таһаржа ошоһон зонииемнай суглуулжа асаржа шадаһан юм. (*Жорчидайн хажууда ошожо*) Хадхалдаха сагта халха боложо, хахасаһан уладые хамтадхажа үгэхэн, хатуу байлдаанда хуяг боложо, хубаагдаһан уласые хуряжа үгэхэн Жорчидай, шинии ашые харюулжа, габьяаешни тэмдэглэжэ, хайрата Ибага үжинөө шамда үгэбэб. (*Түрэл түхэмүүдтээ хандажа*) Минии ураһаа хаан шэрээдэ залгамжалан саашадаа һуугшад, танда ханданаб: энэ мэтэ манда туһа хэһэниие харюулһан ёһые хододоо сэдхэжэ, минии хэлэхэн үгые хубилгангүйгөөр һанажа, үеын үедэ Ибага үжинэймни нэрэ хүндые бү таһалагты! (*Ибагада зөөлэхэнөөр хандажа*) Ибага үжимни, намда хадамда ерэхэдэшни, шинии эсэгэ Жахахамбу энжэ болгожо Ашиг-Түмэр, Алчиг гэжэ эдеэ бэлдэдэг хоёр бэрхэ тогоошодые, тэдэнтэй хамта хоёр зуун хүниие эльгээгээ бэлэй. Мүнөө намһаа ошоходоо шам тухаймни дурасхаал болгожо, Ашиг-Түмэр тогоошоёо нэгэ зуун хүнүүдтэйгээрнь намда орхиш даа, зай гү. (*Жорчидайда*) Жорчидай, шамда Ибага һайхан хатанаа үгэбэб. Тиин ши дүрбэн мянган урууд иргидээ мэдэжэ захираарай, Ибага үжинөө ото хайрлажа ябаарай. (*Жорчидай дохино, һайниие хүргэнэ*).

Арбан нэгэдэхи үзэгдэл

Чингис хаанай үргөө гэр соо дайшалхы сайднуудынь: Сүбээдэй, Зэлмэ, Шигихутуг, Чуу мэргэн, Боорчи, Борохул, Хорчи, Хубилай, Мухулай болон бусад ноёд.

ЧИНГИС ХААН (*һанаата болон гэр соогуураа гэххэлнэ*): Оэлүн эхэ Бүртэ үжин хоёрой хэлээшэ одоо сүм тудаба. Жамууха андамни намда урбажа, наймануудтай, мэргидүүдтэй холбоорилдожо, минии урдаһаа сэрэг зоноо бодхоогоо. Дээдэ тэнгэрийн үршөөлөөр, Сүбээдэй баатарай болон таанар бултанай ашаар бидэ найманиие болон мэргидые хүнөөбэбди, иргэниенэ эзлэбэбди, түлөөһэ үһөөгөө абаабди. Наймантай хамта байһан Жамууха андамни уласаа алдажа, табан нүхэдтээ тэрьелжэ ошоо.

Энэ үедэ харуулай хүн орожо Чингис хаанда дуулгана.

ХАРУУЛАЙ СЭРЭГЭЙ ХҮН: Хаан, Жамуухы табан нүхэдынь өөһэдөө барижа, танда тушаахаяа асарба.

Булта гэр сооһоо гарана. Газаа сэрэгүүд, хүн зон дүүрэн.

ЧИНГИС ХААН (*Жамуухада*): Жамууха анда нүхэрни, хэн шамайемни барижа асарбаб?

ЖАМУУХА: Тэмүүжин андамни, шагна намайе анхаралтайгаар. Шамда хаан нэрэ соло олгоһондо дурагүйтэжэ, татаарай, мэргидэй, найманай, хэрэйдээ, ойродой, тайчуудай болон бусад уласай баатарнууд Алхуй булаг гэжэ газар дээрэ сугларжа, намайе бүгэдын Гүр хаан болгожо үргэмжлөөд, шамтай байлдахые үреэгээ бэлэй. Зүгөөр һүүлшын байлдаанда би уласаа алдажа, эдэ табан нүхэдтэйгөө тэрьелжэ, тэнэжэ ябааб. Теэд эдэмни намдаа, Гүр хаандаа, урбажа, намайе баряад, шамда саазалуулхыемни энэ асарба.

Хара хирээ халтар нугаһые баридаг болобо гү, харса богоол хаан эзэндээ халдадаг болобо гү? Хаан андамни, хаража энээниие үзэ. Боро элээ борогор нугаһые баридаг болобо гү, богоол зарса бодото эзэндээ халдадаг болобо гү? Богдо андамни, бодожо энээниие үзэ.

ЧИНГИС ХААН: Хаан эзэндээ халдаһан хүниие яжа амидыгаар орхихоб? Тиимэ убайгүй хүнтэй хэн нүхэсэхэб? Хаан эзэндээ урбаһан харса уладые уг унгидань хүрэтэр усадхаха! Зарсанарни, Жамууха андымни хараһаар байтар эзэндээ урбаһан эдэ табан хүнүүдэй тархиенэ таһа сабшагты!

Чингис хаанай зарлиг тэрэ дороо бултанай урда бэлүүлэгдэнэ.

ЧИНГИС ХААН: Жамууха анда нүхэрни, шагна, бидэ хоёр муудалдаһанаа, урда урдаһаа байлдаһанаа мартажа, дахин ойртожо нүхэсэе. Умартаһанаа хануулжа, унтаһанааа нэрюулжэ ябая. Шимни өөрэ замаар ябаһан болобошье, үлзытэ нүхэрни мүн бэлэйлши, ондоо замаар ябаһан болобошье, анда һайн нүхэрни бэлэйлши. Урагшалан байлдаха үдэрэй болоходо уушха зүрхөө миниингээ түлөө үбдэдэг бэлэйлши, би энээниешни һайн мэдэнэб. Теэд үнөө болоходо шимни үрөөһэн арал болоод, өөрэ ханаа барихагүй бээш?

ЖАМУУХА: Үнэхөөрөөшье, үнгэрһэн сагта, нүхэргэн бага наһандаа Хорхонаг Жубурай хүндэдэ хожуулаа нүхэсэжэ, хайрата найзанар боложо, шэнгэхэгүй эдэе эдижэ, мартахагүй үгэ хэлсэжэ, нэгэ хүнжэлдэ нэмэржэ, нэгэ ханаа ханажа ябаалди.

ЧИНГИС ХААН: Тон үнэниие хэлэбэш, Жамууха андамни.

ЖАМУУХА: Уужам сэдхэлтэ андынгаа ухаата үгые дуулахадаа, умарташагүй хэлэһэн урдын үгые ханажа, улаан нюурайнгаа арһые үбшүүлжэ урбуулһантай адли ухаарин зобожо байнаб. Хаан андамни намайе хайрлан үршөөжэ, дахин хамтаран нүхэсэе гэбэ гээшэ гүш?

ЧИНГИС ХААН: Маша зүб. Тиигэжэ дурадхажа байнаб, андамни.

ЖАМУУХА: Тэмүүжин андамни, шагналши. Ши түмэн уласые түбшэн болгожо, хари уласые хамтадхан захиржа, хамагые эзэлһэн хаан болобош. Дэлхэй дайдын шинии урда хүгэдэхөөр бэлэн болоод байхада, намаар юу хэхэбши даа.

ЧИНГИС ХААН: Дайсаднай булта үшөө хүнөөгдөөгүй, дайгаа хожуулан дарахабди. Шимни тэргымни хоёрдохи оглёобо боложо зүдхэлсэхэш.

ЖАМУУХА: Харанхы хүниин зүүдэн боложо, гэгээн үдэрэй гэмтэн боложо, хаан андаяа дэмы зобоохо хаб даа. Шинии гутал соохи адаряатай шулуун мэтэ, энгэрэйшни бөөһөн мэтэ болошохоб. Эмэг-хормойншни үүргэнэ, дэбдихэр соохи хадхалааншни боложол үгэхэ бэшэ гүб даа.

ЧИНГИС ХААН: Тиигэжэ бү хэлыш, андамни.

ЖАМУУХА: Эрхим хүндэтэ андамни, мэдэ, энэ наһан соомной бидэ хоёрой нэрэ ургаха наранһаа абаад, шэнгэхэ наран хүрэтэр уласаар дүүрэн алдаршаба гээшэ. Үндэр тэнгэри эсэгын заабаряар, Оэлүн сэсэн эхын заяагаар эрэлхэг баатар андамни эрдэм ухаата дүүнэртэй, далан гурбан хүлэгтэй, дархан үрлэг нүхэдтэй...

ЧИНГИС ХААН: Жамууха анда нүхэртэй...

ЖАМУУХА: Сэхэнь дээрэ. Бишни Тэмүүжин шамдаа дарагдажа мүхэбэб. Шинии арада – олон түмэн улас, минии арада – нүхэдэймни һүүдэрнүүд лэ үлэбэ. Тиимэһээ, анда нүхэрни, намайгаа хайрлажа, амиием үтэр таһалыш даа. Арюун зүрхээ амаруулжа, амгалан жаргажа һуугыш даа.

ЧИНГИС ХААН: Юу хэлэнэ гээшэбши?

ЖАМУУХА: Анда. Шимни соёрхожо, шуһыемни гаргангүй, газарта адхуулангүй алуулжа үршөөгыш даа. Үхэхынгөө урда иимэ юрөөл табинаб: үхэжэ хэбтэхэ яһамни үрэжэлтэ эхэ дэлхэйдэ эгүүридэ оршон байжа, этигэлтэ андым урагые ивээхэ тэдхэхэнь болтогой! Өөрэ түрэлэй би үндэр түрэлтэ андын үмэг хүлдэдэнь дарагдабаб. Хэлэһэн үгыемни мартангүй хэээе бүхэндэ дурдажа ябаарай! (*Сэрэгүүдтэ хандажа*) Зай, одоо намайе үтэр тонилгогты!

ЧИНГИС ХААН: Анда нүхэр Жамууха анги таһархай ябабашье, атаа хоро ханажа, амияа хорлохо үгые урдань арай хэлээгүй бэлэй. Заһаржа шадаха болобошье, заяандаашье андамни хайра хэшээл эрэхэгүй байна. Үзэхэ түлэгөөр тухайлбал, үхэхэ сагын үшөө болоогүй мэтэ. Тиимэһээ дээдэ изагууртай иимэ хүниие дэмы хорложо яажа алахаб? Хорлохо гээ хаа, хүндэ шалтагаан хэрэгтэй ха юм.

ЖАМУУХА: Шалтагаанууд олон олдохо.

ЧИНГИС ХААН: Тиигээ хаа, Жамууха андые хороохын иимэ нэгэ шалтагаан байна. Ханаа гүш, Жамууха анда, Дармала Тайчар хоёрой адуугаа дээрмэлсэхэ үедэ ши буруу зан, булхай ябадал гаргажа, Далан-Балжууд гэдэг газарта манда довтолжо, дайлан ороод, намайе Зээрэнэй хабшалда хандаруулан айлгаһанаа? Зай, энээниие хануулһанаймни һүүлдэ одоо хэлэл даа: анда нүхэд зандаа сашадаашье үлэхэмнай гү, ами наһыешни абархамни гү?

ЖАМУУХА: Үгы, анда. Минии хэлээшые дүүргэ. Шамда хэлэхэ һүүлшымни захяа энэ: хүсэ-нэй урда бү нугараарай.

ЧИНГИС ХААН (*һууриһаа бодожо*): Одоо яахаб. Нугардаггүй хаа – хухардаг. Өөрыншни хэлээшээр болог, шуһаа гаргангүй нүгшыш даа, анда нүхэрни. Хүүрыешни хаянгүй, хүндэтэ ёһоор хүдөө табихабди. (*Хаан зангана, сэрэгүүд Жамуухые алахаяа баряадхина. Гэнтэ Чингис хаан гараа үргэжэ байлгаад*) Байзагты! Бага балшар наһанһаа сугтаа үдэһэн анда нүхэрэйнгөө ами наһые таһалхагүйб. Дан олон дайшалхы нүхэдөө алдааб. Тиимэһээ Жамууха андыемни элинсэгүүдэймни

газар Ариг Ус тээшэ, Баргужин түхүм руу сүлэгты! Баяртай, анда нүхэрни. (*Гараараа зангахадань, сэрэгүүд Жамуухые барижа, мориндо нуулгана*).

ЖАМУУХА: (*ябууд дундаа*) Тэмүүжин андамни, намайе алаа хаашни дээрэ байгаа. (*Сэрэгүүд Жамуухые тойроод, саашань абаад ябашана*).

ТАБАДАХИ ҮЙЛЭ Арбан хоёрдохи үзэгдэл

Чингис хаан үргөө гэр соогоо дүтынгөөшье, залуушье ноёд сайднартайгаа.

ЧИНГИС ХААН (*сухалда абтаһан*): Бээ үргэжэ бидэбди гэлдэһэн Ариг Ус шадархи ойн Хори түмэд иргэниие одоо хэхээбэбди. Тэрэ иргэниие эзэлхыень Борохул ноёниие эльгээгээ бэлэйб. Теэд Хори түмэд уладай ударидагша тарган Ботохай хатан гэдэг бэлбэһэн эхэнэр Борохул дүүемни бүтүү шэбэр соогоо төөрюулээд, барижа алаа. Хорчи ноён, Худуга бэхи хоёрые хойноһоонь эльгээһэмни, тэдэнииемни тарган Ботохой хатан баһа барижархёо.

ЗЭЛМЭ: Гайха тагна ехэ, яагаа хүрхээтэһэн, ханаамгай, зүрхэтэй хатан бэ?

БҮРИ БҮХЭ (*шогтойгоор*): Би ошожо тэрэ тарган гэргэниие барижа һамга хэхэмни гү?

ЧИНГИС ХААН: Бай. Эрэлхэг тэрэ эхэнэрые һамган болгожо абаха дуратай хүнүүд эндэш олон. Саашань шагна. Дүрбэй-Догшон, хөөрэ.

ДҮРБЭЙ-ДОГШОН: Бүри бүхэ, ши гээгдээш. Би түмэдүүдые дайлажа, Хорчи ноён, Худуга бэхи хоёрые сүлөөлжэ, тарган Ботохой хатан барижа асарбаб.

БҮРИ БҮХЭ: Нүхэдөө сүлөөлһэншни болоо. Теэд хаанаб тэрэ суута Ботохой хатан, хараха хүсэлтэйб?

БООРЧИ: Дүрбэй-Догшон, эдэ манай залуушуултай дүй дүршэлөөрөө хубаалдыш: хайшан гэжэ тиигэжэ ойн зониие мэхэлжэ шадаа хүмбши? Тайга соо ангууша зонтой байлдаха гээшэ бэлэн хэрэг бэшэ ха юм.

ДҮРБЭЙ-ДОГШОН: Тиимэ даа. Үдэ оройень ойлгохоор бэшэ тэндэхи бүтүү бүглүү ой соо харгы гэжэ үгы юм. Манайхинай ерэдэг замые мэдэхэ болоһон тарган Ботохойн харуулай сэрэгүүдэй һахиһан зүргэ хүбөөр зорюута үсөөн сэрэгүүдээ эльгээгээб. Ерэжэ ябаһыемнай хараад, тарган Ботохой хатан хамаг сэрэгүүдээ тиишэнь ябуулаа ха юм.

ЗАЛУУ НОЁН: Тиигээд?

ДҮРБЭЙ-ДОГШОН: Тиигээд саашань мэдээжэ бэд даа. Тэрэниие тиигэжэ мэхэлээд, өөрөө гол сэрэгээ абажа, ондоо тээгүүр, улаан бухын ябаһан зүргөөр дабшааб. Баһал бэрхэтэй байгаа даа: мүр дээрэмнай дайралдаһан, харгыемнай хаажа унаһан модые хюрөө, хүхэ, ооли, һүүшэ мэтэ эбсэгүүдээр тайража, сабшажа, отолжо, мориной ябаха зам гаргаха ушартай болообди.

ЗАЛУУ НОЁН (*угаа һонирхон, дахин асууна*): Яагаа һонин юм. Тиигээд?

ДҮРБЭЙ-ДОГШОН: Тиигээд дүүрээ. Хори түмэдэй орой дээрэ гэнтэ хүлээгдээгүй буушообди.

ЧИНГИС ХААН: Ухаатай бэрхэ ноёд дайшалхы сэрэгэй мэхэ гохо хэрэглэжэ, ямаршые хүсэтэй дайсание даража шададаг юм. Тэнэг ноён лэ дайсанай бэлдэһэн газар руу сэхэ урдаһаань ошодог. Ухаагаа, хүсэ шадалаа туршаха саг таанарташые, залуушуулда, дүтэлжэ байна.

ДҮРБЭЙ-ДОГШОН: Зүгөөр, хүлээгдээгүй нэгэ ехэ бэрхэшээлтэй бидэ өөһэдөө ушараабди.

ЧИНГИС ХААН: Юун бэ?

ДҮРБЭЙ-ДОГШОН: Бүтүү шугы шэбэр үзөөгүй, үргэн талада байлдажа һурашаһан манайхид бүглүү тайга соо ороходоо зүрхэ алдажа ехэтэ айгаа, зариман бусаеышые гэлдээ. Тиихэдэнь тусхай сэрэгүүдые илгажа абаад, арба-арбан улаан һабаа-бургааһа барюулаад, аймхай сэрэгүүдэйнгээ хойнонь ябажа, нюрга руунь гамгүй сохюулжа, зүрхэ оруулха ушартай болооб. (*Ноёд хүжюунээр энээлдэнэ*). Чингис хаанай сэрэгүүд тиимэ аймхайнууд юм гээ һаамни хэншые үнэншэхэгүйл даа. (*Баһа ехэ энээлдэн болоһоно*). Ондоо яахабши теэд, ой соо сэрэгүүдээ шангаар захирха ушартай болооб.

МУХУЛАЙ: Сэрэгүүдэйнгээ үмдыень тайлуулаад, өөрөө тэдэнээ хойноһоонь туугаад, шаараа нүсэгэн бүгсэ хондолой руунь сохижо ябаа гүш? (*Хүхэ энээдэн болоһоно*).

ДҮРБЭЙ-ДОГШОН: Зай, зай, Мухалай, бү ехээр нэмээ. (*Энээлдэн*).

ЗЭБЭ: Тэндэхи Хори түмэдэй басагад маша сэбэрхэнүүд, үнжэгэн сагаан шарайтайнууд гэжэ дуулаа һэм. Нээрээл һаа тиимэ хайханууд юм гү?

ЧИНГИС ХААН: Хорчи ноён энээниие дуулаад, намһаа зарлиг абажа, тэндэһээ эгээн хайхан гушан басагадуудые шэлэжэ асархаяа ошоһон юм. Зай, энээдэ наадан дүүрээ. (*Чингис хаан бодолтой, хатуу болоно*). Борохуулай хүүр яһанай түлөө зуун түмэдые тэрэнэй гэр бүлэдэ үгэхэ. Урдань

хэлсэһэнээ ёһоор, Хорчи ноёндон эгээ сэбэрхэн гушан үхидые үгэхэ. Харин тарган Ботохой хатаниие хэндэ?.. (*халта бодомжолоод*) Худуга бэхидэ үгэхэ! (*Удаань*) Уласые нэгэдүүлхэ хэрэгтэмни минии түлөө ото ханаагаа табижа, намда нургаал зааж байһан Оэлүн эхэмни бээ. Тиимэһээ Оэлүн эхэдээ нэн түрүүн хүртүүлхэмни...

Чингис хаанай сэрэгүүдтэ дахинаа диилдэжэ, Тогтоа бэхи хоёр хүбүүдтээ зугадан ошоно. Мэргид иргэнэй эзэлэгдэхэдэ, увас мэргидэй ахалагша Дайр-Үсүн гэдэг хүн Чингис хаантай байлдаха ханалгүйгөө мэдүүлхэ гэжэ өөрынгөө үхин Хуланиие хаанда үзүүлхээ абаашажа ябана. Замдань дайралдаһан монгол сэрэгүүд басагандань ехээр ханаашархана, буляахаяашье ханана. Тиихэдэнь Дайр-Үсүн тэдэнэй Наяа ноёндон хандана.

ДАЙР-ҮСҮН: Ноён, аршалыш бидэниие эдэ сэрэгүүдһээ. Би энэ үхинөө Чингис хаанда үзүүлхээ ошожо ябанаб.

НАЯА НОЁН: Мэргидүүдэй манда дайсаншые болобол, минии хаанда үхинөө абаашажа ябаа хадаш аршалха болоноб. Аршалангүй яахаб. Байза, дуулалши, шинии гансаараа ошоболшни, иимэ хүлгөөтэй аюултай сагта тохёолдоһон сэрэгүүд шамайе хорлохоёо забдажа болохо, үхийешни забхайруулха. Тиимэһээ хамта ошое.

ДАЙР-ҮСҮН: Яагаа хайн юм, туһалыш даа, юрэдөө. Үнэхөөр үймөөтэй байна, элдэб аюулда орожо болохобди.

НАЯА НОЁН: Одоо энэ үймөөнэй үнгэртэр аюулһаа сааша гэжэ манайда ошоод байялши.

ДАЙР-ҮСҮН: Зай, зай, тииге, шил мэдэнэ бээш.

Гурбан үдэр, гурбан хоног үнгэрбэ. Дай-Үсүн Наяа ноён хоёр Хулан үхиниие Чингис хаанда хүргэжэ асарна.

ЧИНГИС ХААН: (*ехээр уурлажа, Наяа ноёндон*): Намда асаржа ябаһан энэ Хулан үхиниие ши ямар ушартай гурбан үдэр, гурбан хүни гэртээ барижа хүлээлгэбэш? Тэрэ доронь намда асарха ёһотой байгаа! Минии зарлиг эбдэбэш! Харуулшад, Гүрдэлэй Заргын ёһоор, энэ Наяа ноёниие абаашажа хатуу шангаар мүшхөөд, гэмтэй хаань, саазалагты!

ХУЛАН: Хаан эзэн, байзыш, хүлээгыш! Минии хэлэхые шагныш. Намда Наяа ноён иигэжэ идхаа һэн: «Би Чингис хаанай амбан гээшэб, бидэ хамта хаанда бараалхажа ошохобди» гэжэ. Зуурамнай харгы замдамнай элдэб дурагүйтэһэн сэрэгүүд дайралдажа, муу ааша гаргахаяа ханахадань энэ хүн маниие аюулһаа һэргылжэ, гэртээ оруулһан юм. Хэрбээ Наяа ноёнтон уулзаагүй хаа, гэртээ маниие байлгаагүй хаань, мэдэнгүйб даа, юун болохо байгаа, амиды мэндэ үлдэхэ һэн гүбди, али үгы гү. Хайрлыш, энэ хүниие мүшхэжэ, мүрдэжэ бү зобоогыш.

ЧИНГИС ХААН (*бүдүүлгээр*): Наяа ноён шинии бээдэ хүрөө гү?

ХУЛАН (*энегээд*): Шамайе олон эхэнэрнүүдээр унтадаг юм гэжэ дуулаа хүм. Теэд тиимэ дүй дүршэлтэй аад, басагые хаража байжа эхэнэрһээ илгажа шададаггүй хүн гүш?

ЧИНГИС ХААН (*гайхангяар, энеэбхилэн*): Яагаа хэлэ аматай, зүрхэтэй басагамши. Үгы, би үхиниие хараад, эрэ хүндэ эдлэгдэһэн гү, али үгы гү гэжэ ойлгодоггүйб. Яһые эбдэнгүй, сэмгэтэй яһан гү, али хоһон гү гэжэ яажа мэдэхэб?

ХУЛАН (*дорюунаар*): Хэрбээ, хаан, һэжэглээ хаа, нэгэ иимэ зарлиг зүбшөөрыш. Минии басаган бэеын умайн үтрээгэй гэмтээгүй, бүтэн зандаа байһые мэдэхэ гээ хаа, намайе шалгажа үзыш: тэнгэриһээ заяаһан, эхэһээ түрүүлһэн махабадыемни гэршэлыш. Би шараа нүсэгөөр шинии урда байжа үгэхэб.

ЧИНГИС ХААН (*хүхюун боложо*): Ямар абааштай, ханаамгай үхимши. Шинии дурадхал намда маша хайшаагдаба. Ямаршые эхэнэр эрэтэй хэбтэһэнээ нюудаг зантай бэшэ аал? Харин ши тиихэдэ...

НАЯА НОЁН: Хаан эзэн, энэ Хулан үхин тон ухаатай юумэ хэлэбэ, шалгажа үзыт. Би үнэн сэхээр өөрынгөө хаанда алба хэдэгби. Таниие хүндэлхэһөө бэшэ хара ханаан намда байхагүй. Хари газарһаа дайлажа олоһон гоё хайхан басагадые, ульгам хайн моридые хаан эзэндээ асаржа үгэхэ гээшые минии нангин уялга гэжэ тоолодог хүнби. Хэрбээ намда ондоо ханал бодолой байгаа хаа, үхөөшэмни дээрэ, гомдолгүй.

ЧИНГИС ХААН (*туһамаршадтаа*): Тиибэл, дары Хуланиие шалгажа үзэгты.

Туһамаршад Хулантай хамта гарана, нэгэ хэды болоод булта һөөргөө ороно.

ТУҺАМАРША НОЁН: Хаан эзэн, хараабди, шалгаабди. Энэ үхин эрэ хүндэ эзэлэгдэйгүй, басагаараа, сэбэр зандаа байба.

ЧИНГИС ХААН: (*Хуланда ошожо, уриханаар эльбэжэ тэбэрин, таалана*) Хайнши даа, Хулан. Энэ сэбэрхэн бээ, басаган нэрэ түрээ гутаагаагүй, намда үгэхээ наринаар сахижа ябааш. (*Наяа ноён тээшэ хаража*) Наяа ноён хуурмаг ябадал гаргадаггүй, үнэн үгэтэй, сэхэ ханаатай, хаандаа шүтэнги,

шударга хүн байба. Тиимэһээ энэ хүндэ харюусалгатай үйлэ хэрэгүүдые даалгажа болоно. (*Дайр-Үсүндэ*) Эсэгэ, найн даа, иимэ сэбэрхэн басагаяа намда асаржа үгэһыеш хэзээдэшые мартахагүйб. (*Хулан-да*) Хулан, ябая, шинии ордоние харуулхамни. (*Хулан дорюун зандаа, хуюулан гаража ошоно*).

Чингис хаан Хулан хоёр инаглажа байна.

ЧИНГИС ХААН: Хулан, ши маша найхан үхин байнаш, хаанай хатан болоходо хэр бэ?

ХУЛАН: Хаан, шамайе минии үзэһэнөөр бодоходо, хүсэ тамиртай хүн байбаш. Намда этигэбэш, Наяа ноёндо зүб шийдхэбэри олгобош. Зүгөөр, ши намһаа дутахагүй найхан Бүртэ үжинтэйш. Тэрэшни юун гэхэб?

ЧИНГИС ХААН: Зүб хэлэнэш, Хулан. Бүртэ бидэ хоёр эгээ хүндэ хүшэр, аюултай сагта уулзаһамди. Бэе бээдээ маша дуратайбди, хаанай уг залгуулха хүбүүдтэй болоһомди. Тэрэмни гэр тойронхи хэрэгүүдые бултые бээдээ даагаад, бүхы асуудалнуудые зүбөөр шийдхэбэрилээд байдаг сэсэн үжин юм. Би дайн байлдаан тушаа ехэ сагаа үнгэргэнэ гээшэб. Мүнөө дээрээ дайлдаагүйдэ аргагүй. Теэд дайн гээшэмнай хүшэр хүндэ хэрэг, ехэ шадал зориг, бэлдэлгэ хэрэгтэй. Сэбэрхэн шарайтай, саб гэмэ бээтэй шамайе хажуудаа абаад ябаха дурамни хүрэнэ. Байлдаанай һүүлээр бээе һуладхажа амархадамни хажуудамни найдамтай үжин хэрэгтэй. Ябалсаха гүш намтай?

ХУЛАН: Би шамтай дэлхэйн захашье хүрэтэр ошолсохоб.

ЧИНГИС ХААН (*бодолгодо абтад гээд*): Абаашахаб, наранай ородог газарта шамайе нэгэтэ абаашахаб... (*hanaa алдаад*) Бүртэ үжимни... Бүртэмни. Хулан, монголшуудай ёһо заншалаар, шадалтай хаа, хэдышые һамгадые абахада хорюултай бэшэ, харин бүри дэмжэлтэтэй бэээ? Бодоод лэ һамгадые асаржа байнаш гэжэ намайгаа тэрэмни зэмэлхэгүй юм бэээ даа.

ХУЛАН: Хаан, ши ханаагаа ехээр бү зобо. Нанатай боложо байһан Бүртэ үжинтэйшни би өөрөө уулзажа, бүхы ушараа бултыень хэлэхэб. Ухаатай хатан хаа, ойлгохо. Харин огто дурагүй, уур сухал боложо, хэрүүл шууяа татаха болоо хаань, хоорондотной орохогүйб. Та хоёрто һаалта хэхэ огто дурамни үгы.

ЧИНГИС ХААН: Одоо ухаатай үхин байнаш. Шиниихээр болог. Бүртэ үжимни баһа ухаатай, найн ханаатай, уужам сэдхэлтэй юм, намайгаа хайрладаг. Таараха байхат.

ХУЛАН: Хаан, хоёр эхэнэрнүүд хоорондоо үгээ ойлголсохо ёһотойбди гэжэ найданам. Бүртыншни хажууда би үшөө нэгэ залуу туһамаршань болуужам. Баярлаха байха.

Бүртэ үжин залуухан Худаниие хайрлажа, голхорһоноо мэдүүлэнгүй хүнэй сагаан ундаар угтажа абана.

Арбан гурбадахи үзэгдэл

Үргөө гэр соо Чингис хаан Тэб-тэнгэр бөө хоёр.

ЧИНГИС ХААН (*шэрүүнээр*): Тэб-тэнгэр, ши яахадаа долоон аха дүүнэртэйгээ хамта эблээд, минии дүү Хасарые наншабаш? Хасар тамираараа бултанһаатнай хүсэтэйшые хаа, долоон хүбүүдые гансааран диилэжэ шадабагүйб гэжэ ехэтэ голхороод, гомдоод хайшаашьеб ябашоо. Гурбан хоног үгыл. Юундэ Хасарые сохёобта, хэлэ?

ТЭБ-ТЭНГЭР: Чингис хаан, би Үндэр мүнхэ тэнгэриһээ маша аюултай, шамда хоро хүргэхэнь гэхэн дохёо абааб. (*Бодоод, бөөлэн һагад, тэнгэри өөдэ харан, хэнтэйшыеб хөөрэлдэһэн маяг үзүүлээд*) Иимэ юумэ намда мүнхэ тэнгэри дуулгаба: Тэмүүжин Хасар хоёрой һахюуһад хоорондоо тэмсэжэ байна, диилэһэниинь саашадаа хаанай шэрээдэ һууха. Хасар хаан болохо маша хүсэлтэй, тиимэһээ уласай эрхые тэрэ барижа магадгүй гэжэ зүн мэдэгдэбэ.

ЧИНГИС ХААН: Юу? Минии дүү Хасар намайе унагаагаад, өөрөө хаан болохо хүсэлтэй гэжэ гү? Шал худал. Хэн тиигэжэ шамда хэлээб?

ТЭБ-ТЭНГЭР: Мүнхэ хүхэ тэнгэриһээ энэ мэдээн ерээ.

ЧИНГИС ХААН: Үшөө юу шамда Хүхэ мүнхэ тэнгэри дуулгааб?

ТЭБ-ТЭНГЭР: Шамайе Хасарһаа болгоомжоло гэжэ Хүхэ мүнхэ тэнгэри дахин дабтажа байна: нэгэ удаа Тэмүүжин уласай эрхые бариха, нэгэ удаа Хасар уласай эрхые бариха.

ЧИНГИС ХААН: Эли тодоор хэлэ!

ТЭБ-ТЭНГЭР: (*бөөлөөд*) Ши, Тэмүүжин, үтэр Хасарые барижа, нюдэнһөө далда болгохо ёһотойш. Тэрэшни гурбан үдэр дэмы холодоогүй, хайшан гэжэ шамайе усадхахые бодомжолжо ябана. Бэдэржэ олоод, асаржа һайса мүшхөөд... (*Гараараа хүзүүгээ харуулан*) Саашань юу хэхээ өөрөө мэдэнэш.

ЧИНГИС ХААН: Ши минии дүүе зорюута хардажа байна үгы бээш?

ТЭБ-ТЭНГЭР: (өөдөө харан) Би хүрһэтэ газар дээрэ тэнгэрийн зарлигаар табигдаһан зиндаа ехэтэй бөө хүн гээшэб. Харин ши юун хүн хүмши, үшөө мэдэгдэнгүй.

ЧИНГИС ХААН: Тонил!

ТЭБ-ТЭНГЭР (мэгдэнгээр): Юун гэбэш, ойлгобогүйб?

ЧИНГИС ХААН: (угаа сухалтайгаар) Үтэр эндэһээ гараад ошо гэнэб!

Тэб-тэнгэр оргойгоо халхалзуулан дурагүй гаража ошоно.

Чингис хаан бодолгодо абтан гэр соогуураа гэшхэлнэ. Харуулай сэрэгыг дуудаж, захиралта үгэнэ.

ЧИНГИС ХААН: Хасарыг хаанаһаашье һаа олоод, намда асараг!

Хүчү Хүхэчү хоёр угаа мэгдэнэн юумэд Оэлүн эхэдээ ороно.

ХҮЧҮ: Оэлүн эхэ! Тэб-тэнгэр Хасарыг хардажа, тэрээн тушаа маша муу мэдээ зорюута Тэмүүжин ахадамнай хэлэбэ.

ХҮХЭЧҮ: Тэб-тэнгэр Хасарыг хорлохо гэжэ хардажа байна. Тэрэ бөө Тэмүүжин ахын гараар дүүн алуулаад, һүүлдэн долоон аха дүүнэртэйгээ хамтаржа, Чингис хааниг өөрыг хорлохо һэдэлтэй.

ХҮЧҮ: Тэб-тэнгэр өөрынгөө аха дүүнэртэй эбэлээд Хасарыг барижа сохёо. Мүнөө Хасар тэрелжэ ябана, гурбан үдэр үгы.

ХҮХЭЧҮ: Тэб-тэнгэрэй худал үгэдэ этигээд, Тэмүүжин ахамнай Хасарыг алахаяа, барижа асархыг захирба.

ОЭЛҮН: Хасар ямар гэмтэй болоо юм?

ХҮХЭЧҮ: Шини орондо Хасар хаан шэрээ эзэлхэ һанаатай гэжэ Тэб-тэнгэр Тэмүүжин ахада хэлээ. Бөөгэй хэлэнхэндэ хаан ахамнай үнэншөөд, Хасарыг бэдэржэ асархыг захиралта үгэбэ ха юм.

ОЭЛҮН: Юу? Тэмүүжин үшөө нэгэ дүүгээ алаха гээ гү? Алаха тэрэш! Тэмүүжин үнэхөөр алаха хүн. Бэгтэр гэжэ дүүгээ үшөө үхибүүн ябахадаа алаа һэмнай! Үтэр набтар тэргэдэмни сагаан тэмээмни хүлэгтэй! Өөрөө Тэмүүжиндэ ошохомни! Үтэр!

ХҮЧҮ: Оэлүн эхэ, газар орой, харанхы боложо байнал, хайшан гээд тэрэ холо газар хүнийн зоргоор ошохобта? Үглөөгүүр болгыт.

ОЭЛҮН: Хамаагүй, бүхэли хүнэндөөсье ябажа хүрүүжэб. Намайе мүнөө юуншье барихагүй! Тэрэ бодолгүй, хэрзэги дошхон Тэмүүжинһээ Хасарыг аршалха ёһотойб! Үшөө нэгэ дүүгээ тэрэ муухай Тэмүүжин алахань гэшэ! Абарха! Заатагүй, абарха ёһотойб! (Түргэн хубсалаад, гүйжэ гарана).

Эртэ үглөө. Наранай ургаха үе. Оэлүн эхэ һахай һалаг Тэмүүжиндэ орожо ерэнэ. Гэр соо – сэрэгэй тушаалтад. Тэмүүжин Хасарай хамсыг уяад, малгай, бүһыг буляжа абаад, мүшхэн асуужа байба. Чингис хаан эхээ харахадаа түбэгшөөн зайлана. Оэлүн эхэ эршэтэйгээр ошожо, Хасарай хамсын хүлиг өөрөө тайлажа, тэрэниг табяад, малгай, бүһыг бусаажа үгөөд, уур хилэнгээ даража ядан эхэнэрэй ёһоор бабилан һуугаад зальбарба.

ОЭЛҮН: О-оо, Хүхэ Мүнхэ Тэнгэри, аха дүүнэрэй алалсаа намда, дэлхэйн эхэдэ бү харуулыш! (Тэмүүжиндэ ууртайгаар хандажа) Тэмүүжин! Хара наашаа!.. (Хоёр хүхээ гаргажа, үбдэг дээрээ табяад) Энэниг хаража байна гүш? Хара гэнэм наашаа! Хүхэжэ хүн болоһон хүхэншни энэ байна! Энэ хүхөөрөө хүхүүлжэ, үлгынтай хажууда хүнээрээ унтангүй, борооной ороходо үһөөрөө таанарыг хушажа, үбэлэй хүйтэндэ бэээрээ дулаасуулжа бултыетнай ехэ болгооб! Алууршадые энэ хүхөөрөө тэжээбэ гэшэ гүб?! (Хүл дээрээ бодоод) Хабиргаяа хадаран хазагшад, хүйһээ хүсэрхэн таһалагшад! Хасар яабаб, ямар гэмтэй болобоб? (Энгэртээ оруулһан хүхээ барин) Тэмүүжин, ши энэ хоёр хүхэнэйм нэгэл хүхын һүе хүхэжэ барадаг бэлэйш. Хачиун Отчигин хоёр дүүнэршни хожуулаа хамта нэгэ хүхын һүеһе хүхэжэ барадаггүй һэн. Харин Хасар хоёр хүхымни һүе дууһатар хүхэжэ, сээжыемни уужам болгожо, амаруулдаг бэлэй. Тиигэжэ ши, Тэмүүжин, сээжэдэ эрдэмтэй болоһонши, харин Хасар хаба хүшэтэй болоһон. (Тэмүүжинэй хажууда ерэжэ) Юу уруу хараад зогсообши? Хара сэхэ минии нүдэ руу! Одоо, Хасарай баатар хүсөөрөө дайсаниг харбажа дараһанда тэрэндэ атаархажа, үзэн ядаба гүш? Хэлэ!

ЧИНГИС ХААН: Эжымни, яанабта, уур сухалаа намдуулыт. Танайнгаа хилэндэ хэлэнһээ би айхын ехээр айжа, эшэхын ехээр эшэжэ байналби. Би Хасарыг алаха гээгүйлби, миил хэлэхэ гээ һэм, хүлисыт. (Нүхэдтөө) Одоо, нүхэдни, бидэ иигэхээ хожомоо болие. Гарай!

Чингис хаан нүхэдтэйгөө гаража ошоно. Оэлүн эхэ һалд гэжэ, зүрхээ барин, угаа хүндөөр, удааханаар шала дээрэ һууба. Хасар хажуудань гүйжэ ошоно.

Гэр соо Оэлүн эхэ, Бүртэ үжин хоёр.

ОЭЛҮН: Энэ Тэмүүжин ямар нэтрүү, үсэд хүбүүн болооб? Эхынгээ хэлэхэдэ айбаб, эшэбэб, тиигэхээ саашадаа болибоб гэжэ хүрхэй хүн хэлэхэншые хаа, Хасарые хооһолбо. Намда хэлэнгүй далдаар Хасарай олон иргэниие буляжа абаад, миил мянга дүрбэн зуун үрхэтэ айлые үлдөөбэ. Эдэнэйншые зарим хүнүүд Тэмүүжинһээ айжа, Хасарһаа зайлажа, Баргужин түхүм руу зугадаба.

Оэлүн эхэ сэдхэлээ хүдэлгэн, зүрхээ барин нууна. Бүртэ үжин Оэлүн эхые орон дээрэнэ хэбтүүлнэ.

БҮРТЭ: Эжы, иитэрээ сэдхэлээ бү хүдэлгыт даа, бээдэтнай муу байха.

ОЭЛҮН: Тэмүүжин намайе амидыгаарни арһа шүрбэһыемни хуулажа алаха гэжэ түрэнэн хүбүүн гээшэ гү?

БҮРТЭ: Эжы, тиигэжэ бү хэлыт. Би Тэмүүжиниие хайн мэдэхэ болоһонби. Тэрэтнай шэрүүншые хаа, нимгэн сэдхэлтэй хүн. Тиихэдэ намда ерэжэ хоноходоо, эжыгээ голхоруулһандаа өөрөө ехэтэ зүрхэ сэдхэлээ зобоожо, нүдэнһөө уһа гоожуулжа, ханаанда абтаа һэн. Би бүхэли хүнндөө тэрэнэй ханаань заһаха, хамааруулха ушартай болоо бэлэйб.

ОЭЛҮН: Бурхандаа мордохо сагни ойротохо тээшээ болобо ха. Мэдэнэм, Тэмүүжин ухаатай, сэхэ сэбэр зантай хүн. Гансал элдэб муу ханаатай хүнүүдэй хуурмаг үгэдэ этигэжэ болохо. Ши, Бүртэ, ухаамсар үжинши, саашадаа ходо энээнээ харалсажа, буруу харгыһаань һэргылжэ байгаарай. Энэшни шамдаал дуратай, шиниил үгэ дууладаг. Бэшэ хүнэй үгэ дуулахагүй.

БҮРТЭ: Эжы, ханаагаа ехээр бү зобогты. Тэмүүжин мөрөө алдахагүй, юумые ойлгохо ухаатай.

ОЭЛҮН: Бүртэ, таанарни, үхибүүдни, булта эбтэйнүүд, бэе бээдээ туһатай, урагшатай ябыт даа. Тэмүүжинээ харалсажа ябаарай.

Хэбтэжэ байһан Оэлүн эхэ хүндөөр амилна. Бүртэ үжин хүнжэлыень заһана.

Үглөөгүүр. Чингис хаан Бүртэ үжин хоёр һэрихэншые хаа, үшөө оронһоо бодоогүй хэбтэнэ. Уй хай болоһон Тэмүгэ-Отчигин ороно.

ЧИНГИС ХААН (*хубсалангаа*): Юун болооб, Отчигин дүүмни, юунһээ уһа нүдэн болобош?

ТЭМҮГЭ-ОТЧИГИН: Хаан ахамни, хамаг юһэн хэлэтэнэй улад зон хонхотангуудай Тэб-Тэнгэртэ хуралдан ошоожо, мэдэлдэнэ орожо байна. Шинии агтын хороонһоошые зарим хүнүүд Тэб-тэнгэртэ ябашоо. Зониие һажаажа, миниишые харьяата иргэдэй тэрээндэ ошоходонь, тэдэнэ бусаахаяа Сохор гэжэ нэрэтэй элшые эльгээгээ хүм. Теэд Тэб-тэнгэр тэрэниием баһажа зодожо наншаад, эмээлыень нюргандань үргэлүүлээд, ябагаар бусаажархёо. (*Уйлаганана*).

БҮРТЭ (*орон дээрэнэ үндыгөөд, хүнжэлэйнгээ захаар үбсүүгээ хушаад шагнажа байһанаа, Отчигинай уйлахые хаража, өөрөө нүдэнһөө нулимса унагааж*) Тэдэ хонхотангууд яһан хүрхэй хүнүүд болобо гээшэб?

ЧИНГИС ХААН (*Отчигинда*): Саашань?

ТЭМҮГЭ-ОТЧИГИН: Тиихэдэнэ би Тэн-тэнгэртэ өөрөө иргэнээ абаахаяа ошооб.

БҮРТЭ: Тэб-тэнгэр иргэниеш бусаагаа гү?

ТЭМҮГЭ-ОТЧИГИН: (*уйлаганан*) Үгы-ы.

ЧИНГИС ХААН (*хатуугаар Тэмүгэ-Отчигинда*) Заа, хүрөө! Эрэ хүн байгаад юу һамгадһаа доро уйлаганаабши. Тэб-тэнгэр юун гээб?

ТЭМҮГЭ-ОТЧИГИН: Хонхотаной долоон хүбүүд намайе тойрожо, эндэ тэндэһээм ёбороод: «Элшэ Сохорые эльгээһэншни зүб гү, хэлэ», – гэлдээд, намайе зодохые забдахадань, айгаад: «Элшэ эльгээһэмни буруу», – гэхэ ушартай болоо һэм. Тиихэдэмни хонхотаной долоон хүбүүд: «Буруугаа мэдээ хадаа үбдэгэлдөөд, Тэб-тэнгэртэ хүгэдэ, наманшала», – гээд, Тэб-тэнгэрэй хойноһоонь хүгэдүүлээ.

БҮРТЭ: Урид эдэ хонхотангууд Хасарые бүһэлөөд, эблээд наншаа һэн. Одоо баһа энэ Отчигиниие баһажа, Тэб-тэнгрын ара хойноһоонь хүгэдүүлбэ. Тэмүүжин, ши амиды мэндэ хаан байна ха юмши, юундэ тэдэн маниие иитэрээ баһаха болобоб?

ЧИНГИС ХААН: Үнэхөөрөө тэдэн дан үлүү гаража байна.

БҮРТЭ: (*Бодожо хубсалжа ерээд, саашань уран үгөөр хэлэнэ*) Ойн нарһад мэтэ олон хайхан дүүнэртэшни үһөөрхэжэ эхилээ хадаа, үүнһээ байгаа үүлэн мэтэ бээыншни унажа нэгэтэ үгы болобол, үлэнхэн ехэ уласыешни хэн зонхилон ударидахаб? Хонхотангууд хаан угыешни шинии үри хүүгэдээр үргэлжэлүүлүүлхэ гү? Үгы. Һүлдэ гэгээн бээыншни һүүлэй хожом сагта һүүдэр боложо ошоходо хүрэг ехэ уласыешни тэдэ зон һүйдхэхэ. Ойлго, үндэр уулын нарһад мэтэ үнэр хайхан дүүнэрыешни мүнөөнһөө дарлажа эхилһэн тэдэнэр үдэжэ бойжожо амжаагүй өөрыншни дүрбэн хүүгэдтэ үргэн ехэ уласыешни даалгахагүй. Мэдэ.

ТЭМҮГЭ-ОТЧИГИН (*уйлахаяа болижо, һэргэг болоһон, шиидэнгээр*): Үһөөгөө абаха, иргэнээ бусааха ёһотойб!

ЧИНГИС ХААН: Бодомжолжо үзэе.

БҮРТЭ (*сэдьхэлээ даруулжа ядан*): Үгы, яатараа годоорһон хонхотангууд бэ? Мүнөөнһөө дүүнэрэйнгээ иигэжэ баһуулхые, доромжолуулхые хараһаар байгаад, ши энээниие миин үн-гэрүүлхэ аалши? Оэлүн эхынгээ хойноһоо бурхандаа мордошоо хаашни, манай үхибүүд яахаб? (*Бүртэ үжин нулимса хубарюулна*)

ЧИНГИС ХААН (*халта бодолгото болоһонойнгоо удаа Тэмүгэ-Отчигинда*): Отчигин дүүмни, Тэб-тэнгэр одоо намда ерэхэ. Үнөөгөө яажа абахые ши өөрөө мэдэ!

Тэмүгэ-Отчигин баярлаад, урматай гаража ошоно.

Чингис хаанай үргөө гэртэ Мэнлиг эсэгэ долоон хүбүүдээ дахуулаад орожо, булта хуури эзэлнэ. Тэб-тэнгэр Чингис хаанай баруун гар талада ошожо хууна. Отчигин Тэб-тэнгэрэй дэгэлэй захиһаа шүүрэн, үүдэн тээшэ шэрэбэ.

ТЭМҮГЭ-ОТЧИГИН: (*Тэб-тэнгэртэ*) Үсэгэлдэр ши намайе наманшалуулаа һэн бээш. Мүнөөдэр би шамайе наманшалуулхамни. Хүсээ үзэлсэе.

Тэб-тэнгэр Отчигинай захиһаа барижа үрдээ, тэдэ хоёр барилдан носолдошоно.

ЧИНГИС ХААН: Газааша гаража, бүхэ хүсээ үзэлсэгты!

Тэб-тэнгэрые богоһо дээгүүр Отчигинай шэрэжэ гаргахадань, тэндэнь гурбан бүхэ хүбүүд бөөе барижа абаашаад, нюргыень хухалаад, зүүн талын угсарһан тэргын үзүүртэ хаяна.

ТЭМҮГЭ-ОТЧИГИН (*гэртэ ороод*): Тэб-тэнгэр намайе наманшалуулһан аад, одоо хүсээ үзэлсэ гэхэдэмни зүбшөөрхэнэгүйл. Мэхээ хүдэлгөө юм гү, али яагаа юм, тэргын хажууда хэб-тээд яашье бодожо үгэнэгүйл.

Гэр соо шэмээгүй байдал тогтобо. Байһан зон булта Тэб-тэнгэрын алуулһые ойлгоодхибо. Мэнлиг эсэгэ хууһан зандаа абяагүй, нулимса хубарюулна.

НЭГЭНИЙНЬ (*хууриһаа бодожо, уйдхартай шэрүүн хоолойгоор*): О-оо, Хүхэ Мүнхэ Тэнгэри! Тэб-тэнгэрые эдээн халгааба, алаба гээшэ! Аха дүүнэрни, харюудань Тэмүүжиниие энэ Отчигин-тайнь хүнөөе!

Зургаан хүбүүд ууртай хууриһаа бодожо, үүдэ хаагаад, хамсыгаа шамажа, гуламтые тойроод, Чингис хаан Отчигин хоёрто добтолхоор бэлэн дабшажа эхилбэ. Шахагдаха болоходоо Чингис хаан өөртэнь аһахая байһан нэгэнэйн нюдэ руу сэхэ хараад, шэрүүн хүрөөтэй хоолойгоор захирба.

ЧИНГИС ХААН: Ши! Зайл! Газаашаа гарая! (*Нюдэнэйн хурса хараада, гэнтын хүсэтэй үгэдэ сохюулһандал мэгдээд, булта зайлажа үгэнэ*).

Чингис хаанай гарахатайнь зэргэ ойгуур байһан хорчин, торгууднар ерэжэ, тэрэниие тойрон хамгаалаадхина.

ЧИНГИС ХААН (*захирна*): Арын һэеы гэрнүүдһээ нэгэ боро гэрые асаржа, энэ хэбтээшэ Тэб-тэнгэр дээрэ табигты. (*Һэеы гэр баригдаадхина*). Тэб-тэнгэр минии дүүнэртэ гар хүлөөрөө хүрэхэн, тэдэнэй хоорондо худал хоб үгэ тараһан тула тэнгэрийн хүндэлэлдэ хүртэбэгүй. (*Мэнлиг эсэгэдэ*) Мэнлиг эсэгэ, хүлисэгты, та хүбүүдэйнгээ абари зангые ойлгуулан хэлэжэ заһаагүйт. (*Хонхотанай хүбүүд номгон байжа үгэбэ*). Эдэнэйтнай иимэ зан гаргахые урид мэдээ һаа, үни хада Жамууха, Алтан, Хучартай адли хүнөөхэ һэм. Хойшодоо ааша зангаа татажа ябабалтнай Мэнлиг эсэгын урагтай хэн тэнсэхэ бэлэй! (*Өөрынхидтөө хандажа*) Унаагаа бэлдэгты. Нүүхэмнай. (*Чингис хаанай сэрэгүүд мориндоо хуугаад, тэндэһээ гарана*).

ЗУРГААДАХИ ҮЙЛЭ Арбан дүрбэдэхи үзэгдэл

Зэбэ ноён сэрэгүүдэйнгээ дарганартай хамта хүтэл дээрэһээ дайсадай байһан газар тээшэ харана.

ЗЭБЭ (*сэрэгүүдтээ*): Харагты даа, Цавчаал боомто ехээр бүхэлөөтэй. Хитадай олон түмэн сэрэгүүд уулые бүрхөөжэ, хүндые дүүрэн эзэлээд байна. Сэхэ урдаһаань дайлажа тэдэниие дии-лэхэгүйбди. Тиимэһээ үсөөн сэрэгүүдэйрээ добтолһон маяг үзүүлээд, дайсаниие мэхэлжэ, айһан шэнги гэдэргээ сухаряд, намнуулжа, бэхилэлтэһэнь татажа гаргаад, гол сэрэгүүдэйрээ гэнтэ добтолон орожо, тэдэниие хяара хюдая.

Тайзан дээрэ шууян, байлдаан. Сэрэгүүд хүрөөтэйгөөр хашхаралдаад, нэгэ тээшээ гүйлдэн га-рана. Нэгэ хэды болоод тэдэн гэдэргээ мэгдэн гүйлдэнэ, номо зэбсэгээ, һэлмээ, жадаяа гээнэ, үхэдхэн унана. Хойноһоонь тэдэниие Чингис хаанай Зэбэ ноёной бүлэг сэрэгүүд намнана.

Чингис хаанай үртөө. Сэрэгүүд зогсоно. Хитадай Алтан хаанай түлөөлэгшэ Вангин чансан ноён, Тангад-Хашин иргэдэй эзэн Илаху Бурхан хоёр Чингис хаанда баян бэлэгүүдые барюулхаяа асархан. Вангин чансан Илаху Бурхан хоёрой хажууда туһалагшадын зогсоно.

ВАНГИН ЧАНСАН: Агуухэ Чингис хаан, Хитадай Алтан хаан танда диилдэһэнээ мэдэржэ, тантай байлдахаяа арсажа, ниилэе, эблэрэн найрамдая гэжэ таниие гуйжа байна. Алтан хаан өөрынгөө ниислэл хото Жунду-Бээжинһээ танда энэ хайхан, Хитадай эгээ сэбэрхэн үхиние хатан болгожо абахыетнай айладаба. (*Сэбэр хайхан эхэнэрые Чингис хаанай урда асарна. Чингисэй гараараа зангахадань, тэрэниие һэеы гэр руу оруулна*). Хүндэтэ Чингис хаан, Хитадай газар дээрэ танай ерэһые ехэтэ хайшаажэ, хүндэлжэ, Алтан хаан танда алта мүнгэ, эд бараанай зөөри ашаһан тэмээн хамбы бэлэглэжэ байна, тогтоожо абыт. (*Чингис хаан дохино*). Гадна, Алтан хаан Нанжин ниислэлһээ өөрынгөө Тэнгэри гэжэ нэрэтэй хүбүүгээ зуун нүхэдтэйгөөрнь танда «шадар сэрэг болог лэ» гэжэ эльгээбэ.

ЧИНГИС ХААН: Алтан хаанай намтай ниилэе, эблэрэн найрамдая гэхэн дурадхалые зүбшөөнэб. Үнэтэй бэлэгүүдые үгэхэндэнь хайниие хүргэнэм. (*Чингис хаан зангана, тэмээн хамбы саашань абаашагдана*). Алтан хаанай үгээе үгэжэ, хүбүүгээ нүхэдтэйнь эльгээгээ хада би дайгаа болуулжа, Хитадай газар дээрэхээ нютаг ороноо бусажа ошохомни. Дай шуу минии урдаһаа дахин үүсхэхэгүй байха гэжэ найданам. Алтан хаанда элүүр энхые хүсэнэм. (*Алтан хаанай түлөөлэгшэд Чингис хаанда доро дохёод, гэдэргээ ошоно*).

ИЛАХУ БУРХАН: Агуухэ Чингис хаан, би, Тангад-Хашин иргэдэй эзэн Илаху Бурхан, хайн дураараа тантай ниилэхэнээ гэршэлхээ энэ ерэбэб. Баруун гартнай боложо, хүсээ танда үгэнэм. (*Сэбэрхэн басагые урдаа барижа*) энэ болобол минии хайхан үхин гээшэ, Чага гэжэ нэрэтэй юм, хатан болгожо абахыетнай танда асарбаб. Хүндэтэйгөөр угтажа абыт даа. (*Чингис хаан дохино, үхиние ондоо гэр руу абаашана*). Бидэ Чингис хаанай нэрэ алдарые дуулаад, хүлээжэ байгаабди. Одоо хүлдэтэ бэээрээ хүрэжэ ерэхэндэтнай хүрдэжэ, хүндэлжэ таниигаа байнабди.

ТУҢАЛАГШАДЫНЬ: Хаан Чингис, бидэ байһан газартаа байрлан нютагладаг, шабар хото доо шабалдан һуудаг хүнүүд туладаа хурдан аянда түргэн хүдэлжэ шададаггүйбди, хурса дайнда дары мордожо амжадаггүйбди. Тиимэхээ танай соёрхобол, бидэ, хамаг Тангад улас, үндэр дэрхэнэй нэмэридэ үсхэхэн туужа барагдашагүй олон толгой тэмээгээ танда туһа болгожо үргэл бариабди. Гадна, гараараа нэхэхэн үрмэг бүд, эд бараа бэлэг болгожо үгэнэбди, арга шадалаараа хургаһан ангууша шонхор шубуудайнгаа эгээ хайнуудыень дамжуулнабди.

ЧИНГИС ХААН: Заа, хайн. Баярлаа. (*Боорчидо*) Шимни эдэ бултые тогтоожо аба. (*Элиэнэртэ*) Тангад иргэн саашадаа дахин намда урбахагүй бээ гэжэ найданам. (*Элиэн сайднар доро дохёод, гаража ошоно*).

Агнууриин һүүлээр Чингис хаан Боорчи хоёр хүдөө газарта яаралгүй ногоон дээрэ дабшалаад амаржа һууна, тохоноглон хэбтээдшые абана. Агаарта булжамуур жэргэнэ, талаар дүүрэн малнууд бэлшэнэ, уһа голнууд годирон һуунагтана.

ЧИНГИС ХААН: Боорчи нүхэрни, хэлэл даа, хүнэй сэнгэхэ амархын эгээн ехэ жаргал гээшэ юун бэ?

БООРЧИ: Жаргал гэжэ юун бэ гэнэ гүш? (*Бодолгото болоод*) Хурдан морин дээрэ һуугаад, ан баридаг наһан шонхорые гар дээрэхээ ниидүүлээд, хойноһоонь шуумгай табилуулжа, үргэн ехэ талада агнуури хэжэ ябаха гээшэ хүнэй эгээн ехэ жаргал гэжэ һананаб.

ЧИНГИС ХААН: Шиниихээр, жаргал гээшэ энэл гээшэ гү? Даншые багахан юмэнһээ жаргадаг хүн байнаш. Үгы даа, минии һанахада, эрэ хүнэй эгээн баяртай жаргал гээшэ дайсадаа дараад, эдлэжэ һууһан бүхы юумыень буляжа абаад, тэдэнэй хайн мориудууд дээрэ һуугаад, өөһэдыень урдаа туугаад, һамгадыень, басагадыень бажуужа тэбэрээд, дээрэнь гаража амараад ябаха – энэл ха даа эрэ хүнэй эгээн ехэ жаргал гээшэ.

БООРЧИ: Байлдаан тухай хэлэхэ болоо хаа, дайсанаа даража, илалта туйлажа эзэмдээд, зориһоноо бодото дээрээ бэлүүлхын хэрэг – талын сэрэгшын жэнхэни хүсэл-уялга бэд даа. Тиихэдээ шимни баялигта дуратай хүн болошонолши.

ЧИНГИС ХААН: Үгы, үгы, юу хэлэнш. Үгы бэд даа. Ямар хубсаһа үмдөөд ябадагыемни өөрөө харана ха юмши: минии үмэдхэлдэ алта мүнгэншые үгы, элдэб үнгэтэ шулуунуудшые, гоёолтонуудшые үгы. Алтан хаан шэнги алта мүнгэндэ, худал хуурмагта дарагдашоод ябанагүйб, бээе юугээршые шэмэглэнэгүйб. Юрын нүүдэлшэ адууша малшанай үмдэдэг хубсаһа үмдөөд, эдидэг эдее эдилсээд ябанаб. Уласай ударидагша гээшэ баялигта шунаха бэшэ, арад зонтойгоо тон адли, нягта холбоотой байха ёхотой.

БООРЧИ: Энэшни зүб. Теэд сэрэгшын аша габыае юугээр сэгнэлтэйб?

ЧИНГИС ХААН: Ёһотой сэрэгшын зорилго гээшэ гансал эдирхэг габшагай, баатарлиг ябадал ото харуулжа ябахын бэшэ, алдар суута нэрэдэ хүртэхыншые һэдэлгэ бэшэ юм. Засаг захиргаанайшые үндэртэ гараһаараа бэшэ, харин дайсадаа даража, тэдээнһээ үһөө харюугаа абажа шадаһанай үрэ дүн байха ёһотой. Зүрхэ сэдхэлээрээ эрид шууд эрмэлзэлтэй хүн эгээн үндэр туйлалтануудта хүртэхэ, ажамидаралай баялигыг эдлэхэ. Гадна, ухаагаараа бээе барижа шададаг, тэсэбэритэй, ганса нэгэ юумэнэй түлөө шунан орошодоггүй – иимэ хүн лэ илалта туйлаха.

БООРЧИ: Юумэн бүхэн өөрын хараатай, өөрын сагтай гэдэг. Хэрбээ сэрэгшэдэйнгээ архида обтоо бол яахабши?

ЧИНГИС ХААН: Хатуугаар хэхээхэб. Зүгөөр архи уухые огто хорихогүйб. Хэрбээ архи уухагүйн аргын үгы бол, һара соо гурба дахин архидахада боломоор. Гурбаһаа үлүүдэбэл одоо муу. Хэрбээ нарын хоёр лэ дахин архидабал хайн һэн, нэгэ дахин һаа, үшөө дэмжэлтэтэй, хайшаалтай. Харин огто архи уудаггүй хүн һаа, юунһээшые дээрэ байха байгаа даа, тээд хаанаһаа тиимэ уудаггүй хүниие олохобши?

БООРЧИ: Хэсүү. Заа, өөрынгөө сэрэгүүдтэ хандахадаа нэн түрүүн юу хэлэхэ һэмши?

ЧИНГИС ХААН (*халта бодомжолоод*): «Их Монгол Уласын сэрэгүүд, таанар юрын үдэрнүүдтэ өөһэдыгөө хоёр жэлтэй тугалнууд мэтэ абаад ходо ябагты; найр нааданай үедэ бишыхан унагад мэтэ бологты; харин дайнай үедэ дайсадта наһан харсага мэтэ добтологты! Ондоогоор хэлэбэл, сэлмэг үдэрнүүдтэ сүүбэн шунахай шоно мэтэ һэргэг ябагты; харанхы һүни хара хирээдэл болгоомжотой дабшагты», – гэхэ һэм. Ударидагша хүн өөрөө тэсэмгээ хүлеэжэ шададаг байха ёһотой.

БООРЧИ: Анда нүхэрни, эхилээ хадаа хэлэлши намда, ши хүниие хайрладаг гүш?

ЧИНГИС ХААН: Хүндэ амин бэе олгодог эхэнэр хүнэй габьяае маша сэгнэдэгби. Боорчи, үнэн дээрээ бишни нимгэн сэдхэлтэй хүм. Баһуулһан, ядарһан хүниие, бэлбэһэн эхэнэрнүүдые, илангаяа үншэрһэн бага үхибүүдые ехэ хайрладагби. Дайсадай газар дээрэһээ Оэлүүн эхэдээ дүрбэн үншэн балшар үхибүүдые оложо асаржа, тэжээхыень үгөөб. Иимэ бэшэ һаа, хэн юун байха һэнбиб? Һэшхэлгүй хэрзэгы арьяатан гү?

БООРЧИ: Һанажархибаб. Нэгэтэ байлдаанай үедэ Үгэдэй ноёной хүзүүгээ харбуулаад, шуһаа адхаржа байхадань, Борохул амаараа шэмэжэ, зангирһан нүжыень жабжаараа хабируулһаар дайнай газар дээрэһээ тэрэниие гаргажа, һундалдуулаад ерэхэдэнь, ши Борохулай шуһан болошоһон амые хараад, нюдэнһөө нулимса дуһалуулжа байгаа һэнши.

ЧИНГИС ХААН: Тээ. Шишые баһа нигүүлэсхы сэдхэлтэй хүн байшоош. Нэгэтэ Хэрэйдэй ван-хаанай талые бариһанайнь түлөө Даридай абгаяа хороохо гэжэ байтарни ши, Боорчи, хэлээ һэнши: «Өөрынгөө түрэлтэниие алаха гээшэ гуламтынгаа галые унтараһантай адли юм», – гэжэ. Тиихэдэшни эсэгээ һанаад уяржа, абгаяа уушалаа һэм.

БООРЧИ: Мүн Оэлүн эхыншни этигэмжэтэй үгэһөө нюдэнһөөшни нулимса дуһаад абаа бэлэй.

ЧИНГИС ХААН: Иимэл юртэмсэ ха юм даа. Хэды хатуу хэсүү, түбэгтэй сэмүүн сагта ажаһууһаншые һаа, үлүүсэ хэрзэгы шуһата хэрэг үүсхээгүй, өөрынгөө үе сагай хэмжээгээр хэрэгээ бүтээжэ ябаһан хүнүүд байһан гэжэ маниие хойшонхи улад зомнай ойлгоһой даа.

БООРЧИ: Хэзээ нэгэтэ ойлгохо ёһотой... Ойлгохо байха...

Ордон соо Чингис хаан Есүгэн үжин хоёр.

ЧИНГИС ХААН: Есүгэн, ши минии хатанууд сооһоо эгээн урин налгай, нэгэшые хатуу үгэ урдаһаамни хэлэдэггүй, миниингээ үгөөр байдаг үжинши. Үндэр тэнгэриһээ үгтэһэн, аба эжыншни бэлэглэһэн шинии сэбэр хайхые хэлэшэгүй: бүхы дэлхэйн уранзохёолшодые, дуушадые, зурашадые бултыень эндэ асараад, Есүгэн үжинэймни хайханиие хэлэгты, дуулагты, бэшэгты, зурагты гээ һаамни, нэгэнииншые шинии сэбэрые үгөөрөө хэлэжэ, дуугаараа дуулажа, биирээрээ зуража шадахагүй ха.

ЕСҮГЭН: Хаамни, бү намайе эшээгыт даа. Минии эгэшэ Есүйшые, Хулан, Бүртэ үжингүүдшые булта сэбэрхэн хайханууд лэ даа.

ЧИНГИС ХААН: Тиимэ даа, зүб хэлэнэш. Энэ талаараа би буянтай хүн гээшэ хаб. Дэлхэйн эгээ хайхан эхэнэрнүүдтэй тэбэрилдэжэ, таалалдажа байхадаа жаргалтайл хүн болоно бэшэ гүб, аа? (*Таалана*).

ЕСҮГЭН: Бидэ хоёрой гурбан үхибүүд үшөөл дан багаханууд байна.

ЧИНГИС ХААН: Үтэлхэ наһан дээрээ яагаа бэрхэ шамһаа үхибүүдтэй болоо гээшэбиб. Наһан ошожо байна. Тиибэшые яашагүй дайлдаха ушартайб. Мүнөө олиггүй ехэ бэлэдхэл хэгдэжэ байна: холын газар руу олон жэлээр байлдахага гарахамни. Шамайе нарай үхибүүдтэй хадашни тиисэ абахагүйб, тэдэнээ ехэ болго. Шамбай бээтэй Хуланиие абаад ошохооб. Шамда үшөө юумэн хэрэгтэй гү, хэлэ.

ЕСҮГЭН: Намда бүхы юумэн биил даа, туһалагшад олон, юуншые хэрэггүй. Тамнайл хайн ябаад, бүтэн бүрин бусаарайгты. Би Харацар, Харагту, Чахор гурбан бишихан үхибүүдтэйгээ хамта таниигаа үдэр хүнигүй хүлээжэ байхаб.

ЧИНГИС ХААН: Байза, бэшээшэ Тататунга-аршын намда һая дуулгаһаар, энэ байгааша Алтайн үбэртэхи Эдэр голой ордондошни шинии оюулжа үмдэхөөр гоё хайханууд далан табан багса торгон бүдүүд байна. Ёиихэ, бэһэлиг, зүүдхэлнүүдые хэхээр мүнгэн гэбэл, табин юмбуу асараатай, элдэб торгон утаһанууд – 46 жэнгүүд. 283 айлнууд шамайе үдэр бүри эдэе хоолоор хангажа байха. Үшөө ...

ЕСҮГЭН: Зай, бү хэлыт даа, намда ехэ юумэн хэрэгтэй һэн гү, үхибүүдээл томо болгохомни хэрэг.

ЧИНГИС ХААН: Тиимэншые тиимэ, зүгөөр ши үжимни хадаа юугээршые дуталдаха ёһогүйш. (Хоюулан тэбэрилдэнэ).

ДОЛООДОХИ ҮЙЛЭ Арбан табадахи үзэгдэл

Чингис хаанай үргөө гэр соо сэрэгэйнх ноёд Боорчи, Мухулай, Зэлмэ, Зэбэ, Сүбээдэй, Тогочар болон бусад дээдэ тушаалтад, дүүнэрынх, хүбүүдынх, алтан урагууд. Чингис хаанай хатад сооһоо Есүй үжин байлсана.

ЧИНГИС ХААН: Холын Буруун Урда зүгтэ байгааша сартаул уласын Самарканд хотодо һуудаг Хорезмын шах Мухаммед хааниие дайлаха болобоб. Тэрэ баян газар руу хани ёһоной худалдаа наймаанай харилсаа тогтоохоёо би угаа ехэ эд бараатай тэмээн жэн наймаашадтайгаар, элшэ сайд-нартайгаар гурба дахин эльгээгээб. Хорезмын газарай Отрар гэжэ хилэ дээрэхи хотодо эд барааем-най дээрмэдээд, Ухуна түрүүтэй хэдэн зуун элшэдыемни барижа алаба. Алтан аргамжаяа сартаул иргэнэйр таһалуулаад, миин энээниие орхижо болохо гү? Ухуна түрүүтэй элшэнэрэйнгээ харюутай үһөө хяһаае Мухаммед хаанһаа абахамни, тэрэнэй газарые, хото байрые, иргэдые эзэлхэмни.

БООРЧИ: Тэрэ аяар холын, юрын аяншанай жэл ябажа хүрэдэг баян иргэниие дайлахын тула манда олон морин сэрэг, хайн номо һаадаг, зэр ээбсэг, харгыдаа абажа ябаха хоол хурууд гэхэ мэтэ маша ехэ бэлэдхэл хэрэгтэй.

МУХУЛАЙ: Тиимэ. Чингис хаан өөрөө хайса бодомжолжо үзэхэн байха. Ургаха наранһаа шэнгэхэ наран хүрэтэр дайсан иргэд олон дайралдаха. Тэнгэри, газарай үршөөлөөр дайсадые мүнөө болотор дараһан гээшэбди.

СҮБЭЭДЭЙ: Дайн байлдаан гээшэмнай эрдэм ухаанай хэрэг ха юм даа.

ЧИНГИС ХААН: Тон зүб. Мухаммед шахай болон тэрэнэй хүбүүн Жалалдин султанай сэрэгүүд бээдээ найданги, шажан мүргэлдөө маша шунанги, хэрзэгы шэрүүн зантай юм гэжэ дуулдана. Бодомжотой, ухаатай ноён гээшэ эртээнһээ тагнуул ябуулжа, газар уһыень хаража үзэжэ, байлдаанай бүхы талые шэнжэлжэ, дайсадай болон өөрынгөө хүсэ шадалые хайса сэгнэжэ, ойлгожо шадаха ёһотой. Дайшалхы элдэб олон арга мэхэ хэрэглэжэ, гэнтэ довтолхо хэрэгтэй. Тиимэ сэрэгэй ноён ямаршые дайсаниие илаха, хээээдэшье, хэндэшье диилдэхэгүй.

Шэмээгүй байдал тогтоно. Бодолгото болоод, нэгэшье хүн абяа гаранагүй. Энэ үедэ Есүй үжинэй яаралгүй, бодомжотой, хурса хоолойн абяан дуулдаба.

ЕСҮЙ: Хаан, минии хэлэхые шагныт.

ЧИНГИС ХААН (анхараад): Есүй үжин, хэлэ.

ЕСҮЙ: Та холын замда олон жэлэйр дайшалхы хэрэгээр гараха гээ хүн байнат гэжэ ойлгобоб. Хариин газарта элдэб ушар боложо магад. Дайн лэ хадаа дайн. Хэнэй хээээ гэртээ бусажа ерэхые мэдэхын аргагүй.

ЧИНГИС ХААН: Зүб. Саашань.

ЕСҮЙ: Хаан, танай ноёдой бодолтой бэрхэ, сэрэгүүдэйтнай зүрхэтэй, шэрхи бээтэй байһан тула мүнөө болотор дайсадые диилэжэ ябанат. Одоо таанар мэдэгдээгүй олон сэрэгүүдтэй, бүхэлэгдэнэн хэрэмүүдтэй дайсантай тулалдахатнай гээшэ. Хаан! Үндэр дабаануудые дабажа, үргэн мүрэнүүдые гаталжа, ута аянда морилхо болоходоо Улас эрхэтэнээ яажа захирхаяа ухаандаа сэдхэнэ гээшэ гүт?

ЧИНГИС ХААН: Есүй үжин, юу хэлэхэ гэнэш?

ЕСҮЙ: Түрэнэн бэе түбидэ мүнхэ бэшэ. Уула мэтэ бэеынтнай үмхиржэ нэгэтэ унабал, Улас ехэ Монголыетнай хэн захирха бэ? Тулгуур бүхэ бэеынтнай туйбалзан ошобол, туг ехэ хүлдыеетнай хэн үргэхэ юм бэ?

ЧИНГИС ХААН: Есүй үжин аймшагтай үгэ хэлэжэ байна.

ЕСҮЙ: Хаан, түрэн дүрбэн хүбүүдхээтнай саашадаа түрэ барихань хэниинь бэ? Хүбүүдтээ, дүүнэртээ, харьяата олон арадтаа, хатад бидэ үжинэртөө харюу айладхажа үгэхые танай зарлиг мэдэг лэ!

ЧИНГИС ХААН (*гайхан*): Ямар нонин юм? Хатан хүн болобошье, Есүйн хэлэнэн үгэ зүбхөөл хаа зүб! Дүүнэрни, хүбүүдни, Боорчи, Мухулай, таанараймни хэнтнэйшье намда иимэ үгэ хэлээгүйл, энээнине намда дурадхаагүйл! (*Байд гээд*) Үнэхөөрөөшье, үтэлхэн үбгэдэй хойноһоо ошохогүйб гэнэн шэнги би шухалын шухала хэрэгыг анхараагүй мүнөө болотор, табин долоо наһа хүрэтэрөө ябаһан болоноб. Мүнхэ бээтэйб, үхэл намайе тойрожо гараха юм гэнэндэл, энээн тухай огто ханаагүйб. Зай, хүбүүдэймни аха Зүчи, юун гэхэбши, өөрынгөө орондо хэниие хаанаар табяа наамни таарастайб? Хэлэ, дурадха!

ЦАГАДАЙ (*бээ барингүй, түрүүлжэ, Чингис хаанда*): Зүчиие үгэ хэлэ гэхэдээ, тэрэниие уг залгуулжа томилхо гэбэ гүт, хаан эсэгэ? Энэ мэргидэй орхидоһондо бидэ захирагдахамнай гээшэ гү?

Зүчи бодожо ерээд, Цагадайе энгэрхээн шүүрэн барина.

ЧИНГИС ХААН: Зүчи, зогсо! (*Зүчи Цагадайн энгэрыг табина*).

ЗҮЧИ (*Цагадайда*): Хаан абын намайе нэгэтэшье газашалаагүй байхада, ши намайе яагаад илгажа байнабши? Ши намһаа ямар эрдэм шадабаряараа үлүү хүмбши? Ши гансал дошхон омогоороо үлүү бээш! Харбалсаад үзэе даа, хэрбээ шамда гартабал, эрхыгээ отолжо хаюужаб! Барилдаад үзэе, шамда диилдэбэл, унаһан газарһаа бү бодуужам! Хаан абын өөрын зарлиг мэдэг!

Зүчи Цагадай хоёрой дахин энгэр энгэрхээ барилсахадань, Зүчийн гарһаа Боорчи татана, Цагадайн гарһаа Мухулай татана. Чингис хаан дуугай нууна.

СҮБЭЭДЭЙ: Цагадай, ши юундэ яарабаш? Абашни хүбүүдэйнгээ дундаһаа шамда маша этигэжэ байгаа нэн.

ЦАГАДАЙ: Сүбээдэй баатар, танай эсээн үгыг шагнажа байнаб.

СҮБЭЭДЭЙ: Хаан богдо эсэгэшни хамаг уласыг байгуулхадаа хара толгойгоо хайрлангүй, халуун шуһаа гамнангүй, хамхиха нүдээ хаангүй, гарайнгаа хамсыг дэрлэжэ, гадаргүй хормойгоо дэбдижэ, шүлхэнэй хөөһөөр ундалжа, шүдэнэй мяхаар хоолложо ябаа юм. Тиигэжэ магнайнгаа хүлхэнэй гоожотор махажа шармайжа ябахадань, улынгаа хүлхэнэй урдатар Уласаа хуряжа ябахадань хайрата хатан эхэшни хамта зобожо ябаа юм. Цагадай, ши юундэ эхэ эсэгынгээ ханаагэ зобоохо гэбэш?

ЦАГАДАЙ: Сүбээдэй баатар, би эсэгынгээшье, эхынгээшье ханаагэ зобоохо гэжэ хэлээгүйлби, хүлисыт...

СҮБЭЭДЭЙ: Би хэлэжэ дүүргэйгүйб, саашань шагна. Хатан найхан эхынгээ халуун эльгыг хүргэжэ, хайрата зүрхыень гомодхоожо, тоһон шэнги ханаагэ зарсааха, хүн шэнги сэдхэлыень ээдүүлхын салшаа муу үгэ ши, Цагадай, хэлэбэш. Бүлээн эльгэ нэгэтэй, Бүртэ хатанай хүүгэд бэшэ гүт? Барандаа эльгэ нэгэтэй, Бүртэ эхэнээ түрэнэн бэшэ гүт? Наран шэнги гэгээн ухаатай, набша шэнги дэлгэр сэдхэлтэй найхан хатан эхынгээ ханаагэ ши, Цагадай, бү гомдохоо.

ЧИНГИС ХААН: Цагадай, Сүбээдэй баатар шамда эсээн мэргэн хургаал зааба. Зүчиие тиигэжэ хэлэжэ яажа болохоб? Хүбүүдэймни аха Зүчи бэшэ аал? Хойшодоо таанар иимэ юумэ одоо бү хэлэгты!

ЦАГАДАЙ: Аба, би ойлгобоб, хүлисэгты намайе. Амаараа алаһаниие ашажа болодоггүй, үгээрээ үхүүлхэниие үбшэжэ болодоггүй. Хаан эсэгэ, эрдэм хүсэтэ Зүчиимни зүбшөөбэл, абын хүбүүдэй аханар Зүчи бидэ хоёр хабсаржа, дүү хүбүүндээ хүсээ үгэхэбди, Үгэдэйе үргэмжэлхые үршөөхэбди.

ЧИНГИС ХААН: Тиибэл Зүчи юун гэхэб, хэлэхэ үгээ хэлэг!

ЗҮЧИ: Хаан эсэгэ, Цагадайн дурадхаһанай ёһоор, бидэ хоёр аханарын хабсаржа, хүсээ Үгэдэйдэ үгэе. Тиин хоюулан ходо Үгэдэйн доро ябая. Үгэдэйе хамта үргэмжэлэе!

ЦАГАДАЙ: Одоо Үгэдэй дүүмнай хаан эсэгынгээ дэргэдэ ото ойронь байг лэ, тиин бараатай ехэ малгайе тэрэндэ барюулхаяа эсэгэмнай өөрөө мэдүүжэн лэ.

ЧИНГИС ХААН: «Хабсарха» гэжэ үгэ эндэ хэлэгдээ нэн. Энэтнай буруу бодол. Орон дэлхэй үргэн ха юм, уһа мүнэн олон. Хариин уласай газарыг эзэлээд, таанарни амьар амьараа өөр өөрынгөө ордон нютагтай бологты, ото тэрэнээ үргэдхэжэ ябагты. Зүчи Цагадай хоёрни хэлэнэн үгэдөө хүрэжэ, арад олоной энээдэ наадан болонгүй, минии нэрэ хухалангүй, булта эбтэй эетэй, хоорондоо холбоотой, бэе бээдээ ходо туһалжа ябаарайт. Урдань Алтан Хучар хоёр энэ мэтээр баһал ойлголсоһон аад, хэлэнэн үгэдөө хүрэнгүй, хэдэр зан гаргаад, юу болоһыень таанар мэдэжэ байгаа бээтэ. Зай, Үгэдэй, ши юу хэлэхэбши? Хэлэ!

ҮГЭДЭЙ: Хаан эсэгын зүбшөөрэл үгэжэ, үгэ хэлэ гэхэдэнь, би юугээ хэлэхэбди даа? Шадахагүйб гэжэ яажа болохоб? Бүхы шадалаараа оролдохоб! Харин саашанхи, хойто үеын хүбүүд,

ашанарни ямар хүнүүд болохо юм? Иймэ үгэ бии: үбһөөр орёогоошье хааш, үхэр тоохогүй, эдихэгүй; өөхөөр хушаашье хааш, нохой тоохогүй, эдихэгүй. Тиимэ юумэд намдатнай түрөөд, «хандагайн хажуугаар харангуй гараад, охотоно агнадаг хүнүүд» бүл болуужан даа. Энээнһээ ондоо юу хэлэхэбиб.

ЧИНГИС ХААН: Үгэдэйн бодолтой үгэ би ойлгоном. Болоо. Толуй юу хэлэхэб? Хэлэ!

ТОЛУЙ: Би хаан абымни нэрлэһэн ахын дэргэдэ байжа, мартаһаниинь хануулжа, унтаһаниинь һэрюулжэ, уряалха дуунда уухай боложо, унаха мориндонь ташуур боложо, холын аянда ябалсажа, ойрын дайнда туһалжа ябахаб.

ЧИНГИС ХААН: Зүб. Минии дүүнэрые – Хасарые, Хачиун-Алчидаие, Тэмүгэ-Отчигиние, Бэлгүтэйе – өөһэд өөһэдын үри хүүгэдэй нэгэниинь хожомоо залгамжалаг лэ! Энэ минии зарлигые хэзээдэшье хубилгангүй, задалангүй, оһолдонгүй, алдангүй баримталжа ябагты! Хэрбээ Үгэдэйн хэлээшээр, тэрэнэй үри хүүгэд соо «үбһэндэ орёобошье, үхэрэй тоожо эдихэгүй, өөхөөр хушаашье, нохойн тоожо эдихэгүй» хубүүнэй түрэбэлын, (үнэхөөршье, Үгэдэйдэ заяан муудаж, нэгэ дутуушаг хубүүн түрэшөө, теэд яахабши) минии бусад ураг түрэлнүүдһээ түрэнэн нэгэ бэрхэ хубүүн олдохо бэшэ юм гү?

СҮБЭЭДЭЙ: Олдохо, заатагүй олдохо! Энээндэ зобол байхагүй.

ЧИНГИС ХААН: Хубүүдни хэниинь хэн гэшэгүй булта бэрхэнүүд. Зүчи байлдаануудта шалгаржа, эгээн габшагай, урагшатай ударидагша байһанаа харуулаа. Цагадай Агуухэ Ясые тон наринаар сахижа ябаа. Толуй минии дэргэдэ шадалтай сэрэгшэн боложо ябана. Зай, иигээд нүхэдни, дүүнэрни, хубүүдни, алтан худанарни, хэрэг шийдхэгдэбэ, хаанай уг залгамжалагшаар Үгэдэй табигдаба. Иигэжэ урдахи хойнохёо эли тодо болгободни, тиимэһээ Мухаммед хааниие дайлахы бэлэдхэл тухай хэлсэхэдэмнай болохо болобо.

ҮГЭДЭЙ: Хаан эсэгэ, хэды сэрэг бэлдэхэбибди?

ЧИНГИС ХААН: Бүхы дайлажа абаһан иргэнүүдээрээ хамта бидэ хорин түмэн сэрэг ябуулхабди. Энэмнай хоёр зуу мянган хүн болоно. Һэлгүүлжэ унаха, адуун һүрэг соо бэлшээридэ амаруулха – дээдэ захань дүрбэ-табан тобир тарган морид сэрэгшэн бүхэндэ хэрэгтэй. Тиихэдээ хамта дээрээ нэгэ сая – нэгэ миллион – шахуу хайн моридые сэрэгтээ татуулжа бэлдэхэ болонобди. Тиибэл бидэ замдаа тогтон торонгүй ябажа, үдэрэй 200-300 модоной зай гаталжа, нэгэ һара соо зорихон газартаа хүрэхэ арга шадалтайбди.

ТОЛУЙ: Ойлгосотой. Оролдохобди. Шадалтайшьебди, шадахашьебди.

ЧИНГИС ХААН: Түмэнэй, мянганай, зуунай, арбанай ноён бүхэндэ би мүнөө тусхайта даа-бари үгэхэмни, шагнажа, бүхөөр хадуужа абагты. Намтай хамта холын газар руу Хулан үжин гаралсажа, гэр байрын, минии эдээ хоолой бүхы ажалай хиналтые бээдээ даажа абаха. Отчигин ноён!

ТЭМҮГЭ-ОТЧИГИН (*хууриһаа бодоод*): Би таниие шагнажа байнаб, хаан аха.

ЧИНГИС ХААН: Ши Туула голой Хара шугын Ехэ ордондомни үлэжэ, эндэхи улад зонииемни минии бусажа ерэтэр зонхилжо байхаш. Ёуу. Зэбэ, Сүбээдэй, Тогочар!

ЗЭБЭ, СҮБЭЭДЭЙ, ТОГОЧАР: Шагнажа байнабди...

ЧИНГИС ХААН: Зэбэ магнайда ябаха, Зэбын удаа, гэзэгэдэ Сүбээдэй гараха, Сүбээдэйн гэзэгэдэ Тогочар морилхо. Таанар булта Жалалдин султаанай нютагай газаагуурнь хэнтэйшье байлдангүй, хото гэрнүүдыень дээрмэдэнгүй, таряашадай зөөриие олзолонгүй ябажа гараад, намайе хүлээхэт. Шигихутуг!

ШИГИХУТУГ: Байнаб, хаан аха.

ЧИНГИС ХААН: Өөрымни сэрэгэй түрүүндэ ябахаш. Тэндээ хүрэжэ булта хамтараад, яжа саашадаа байлдахаяа хэлсэхэбди. Зүчи, Цагаадай, Үгэдэй!

ЗҮЧИ, ЦАГААДАЙ, ҮГЭДЭЙ: Байнабди, аба...

ЧИНГИС ХААН: Саашанхи байлдаанда та гурбан хубүүдни баруун гарай сэрэгүүдые захиржа, Аму мүрэниие гаталжа, Үргэнчи хотые түрүүн эзэлхэ ёһотойт.

ЦАГААДАЙ: Бидэ хэнэйнгээ үгые дуулажа ябахабибди?

ЧИНГИС ХААН: Үгэдэйн үгөөр ябахат. Толуй!

ТОЛУЙ: Байнаб, хаан эсэгэ.

ЧИНГИС ХААН: Толуй нүхэдтэйгөө бусад хотонуудые добтолхо. Үшөө Багдад иргэнэй Халиф султан гэжэ бии. Жалалдин султан ба Отрар хотын Мэлиг хаан хоёрые хүнөөһэнэйнгөө удаа тишээ Халиф султанай газар руу дабшахабди. Бултанда ойлгостой гү?

Ноёд: «Ойлгостой...»

Байлдаан. Шулуун һомонуудаар, гал дүлөөр хэрэмүүдые хандаргаан. Нижаганаан, түжэгэнөөн. Утаа унаар. Мянган мориудой түбэрэлдөөн, сэрэгүүдэй гүйлгэлдөөн, харбалдаан, сабшалдаан,

хадхалдаан. Улад зоной хүхирэлдөөн, гэгэлдээн, уйлалдаан, гүйлдөөн. Гэрнүүдэй шатаан. Монголнуудай «уррагча-аа!», «хур-раа!» хашихаралдаан.

«Аллах агбаар!» гэжэ хашихаралдаад, Сартаулай сэрэгүүд үхэдхэн унаад.

Арбан зургаадахи үзэгдэл

Ордон соо Чингис хаан, Боорчи, Мухулай, Шигихутуг, Сүбээдэй.

ЧИНГИС ХААН (ууртай): Минии хүбүүд, Зүчи, Цагадай, Үгэдэй гурбан бэрхэ байлдаашад болоод олон хото, иргэниие дайлажа абаба. Зүгөөр Үргэнчи хотые эзэлхэнэйнгээ удаа тэдэнэр намда, хаан эсэгэдээ, ямаршые хуби гаргажа үгэбэгүй. Би энээндэнь маша уурлаад, гурбан хоног намтай уулзахыень хорибоб. Ямар хэхээлтэдэ тэдэ убайгүй хүбүүдые оруулхамни ааб, таанарни юун гэжэ хананабта, юу дурадхахабта?

БООРЧИ: Хаан, тэмсэл үүсхэжэ байһан сартаул уласай Султаниие бидэ диилэжэ, хото байра, иргэдыень эзэмдэжэ абаба гээшэбди. Тиимэхээ хубаагдаха Үргэнчи хото, хубаажа абаха хүбүүдшни бултадаа Чингис хаанайл ха юм.

ШИГИХУТУГ: Тэнгэри газар хоёрһоо хүсээ нэмээгдэжэ, сартаул иргэдые иигэжэ доройтуулһандаа бидэ олон морин сэрэгүүдшни маша баясажа бахархажа байналди, хаан эсэгэ.

МУХУЛАЙ: Хаан, юундэ иитэрээ уур сухал болобош? Хүбүүдшни өөһэдынгөө буруу мэдээд, айжа байнад лэ. Энэнь хургаал боложо үгөө, тэдэнэйшни абари зан хойшодоо даруу хүлээнги болохонь дамжаггүй. Тиимэхээ хаан зүбшөөгыш, хүбүүдээ уулзуулыш.

ЧИНГИС ХААН: (уураа даража): Заа, таанарайнгаа сэсэн заабари шагнажа, Зүчи, Цагадай, Үгэдэй гурбан хүбүүдтээ уулзажа, шангаар донгодоод, үбгэдэй үгые хургаал болгожо, хуушан үгые хуули болгожо, байһан газартань тогтожо ядатар, магнайнь хүлһые аршажа ядатар зэмэлэн буруушаахамни.

БООРЧИ: Зүб шийдэбэш, хаан. Ан гүрөөлдэ хая гаража байһан залуу харсага мэтэ, хүбүүдэйшни хая дайнда ябажа арай арайхан хуража байхадань, тэдэнэй зоригые шантаруулан энэ мэтээр яажа зэмэлжэ болохоб. Хүбүүд айжа, сэдхэл мохонги боложо магад ха юм.

МУХУЛАЙ: Ургаха наранһаа шэнгэхэ наран хүрэтэр дайсан иргэд олон байна. Бидэнэй хоорондо зуудаг ноходые тухиржа табяа һаань, дайсан уласые бидэ даража, тэнгэри газарай үршөөлөөр хүсээ нэмээжэ, алта мүнгэ, эд зөөри, бүхы юумыень шамда асаржа үгэхэлди.

ШИГИХУТУГ: Үшөө Багдад иргэнэй Халиф Султан гэдэгы езэлхээр бидэ аялан ябая!

ЧИНГИС ХААН (хэлэһэн үгэнүүдые шүүмжэлэн бодожо): Заа, таанадайхяр болог. Гадна Сүбээдэй баатарые хойто зүгэй Хипчаг, Орос, Черкес, Болгар мэтэ аймагууд руу Ижил-Волга, Аях-Яик мүнэнүүдые гаталуулан, Кивамен-Киев хото хүрэтэр ябуулхамни. Саашадаа байлдахаяа сэрэгүүдээ, моридоо бэлдэгты. (Булта гаража ошоно).

Лалын шажантай Вахид-ад-дин Бушенджи гэжэ эрдэмтэй хүнтэй Чингис хаан хөөрэлдэнэ.

ЧИНГИС ХААН: Би Хорезмын шах Мухаммедһаа үһөөгөө одоо абабаб даа, тэрэтнай намһаа тэрьедэжэ арилаа. Үнэн дээрээ тэрэ Хорезмын шах Мухаммед гэдэгтнай хүтэлбэрилэгшэ эрхэтэ хаан бэшэ, харин минии эльгээһэн элшэ сайдуудые алаһан ёһотой дээрмэшэн, алууршан байһан. Хаан хүн элшэ сайдуудые хээээдэшые алаха ёһогүй юм! (Бодолгодо абтаад) Бушенджи, хэлэл даа сэхыень намда, юун гэжэ хананабши: хойшонхи үри угсаатамни намайе ямараар сэгнэхэб, минии нэрэ бүхы дэлхэйгээр суурхаха гү?

ВАХИД-АД-ДИН (толгойгоо гунхуулан нуугаад, хэлэбэ): Минии ами наһые таһалхагүйб гэжэ хаанай үгээ үгөө һаашни, харюу хэлэхэб.

ЧИНГИС ХААН: хананаһаа сэхыень хэлэ. Аюулда шамайе оруулхагүйб.

ВАХИД-АД-ДИН: Хаан, шамайе зандарган хэрзэгы хандаргаагша, шуһата хэрэгүүдтэ шунааша гэхэ байгаа бэшэ гү? Зүгөөр шинии сэрэгүүд, шинии барлагууд, эндэхи бүхы хүнүүдые бултыень хюдажа халгаажэ байна, тиимэхээ Монголой хаанай эзэрхэг солото нэрэ тухай хөөрөжэ үгэхэ амиды хүн хаанашые үлэхгүй...

ЧИНГИС ХААН: (баряад байһан номо һаадагаа, годлиёо газар руу шэдэжэ, сэдхэлээ ехээр хүдэлэн, хөөрэлдөөшэ хүнһөө эрьелдээд, буруу харашаба. Уурта абтаһан аймшагтай дайлагшые хараад, Вахид-ад-дин одоо халабаб, энэ дэлхэйтэй энэ дороо хахасаха болобоб гэжэ ханажа, бурхандаа зальбаржа хууба. Зүгөөр Чингис хаан удангүй эрьелдэжэ тэрээн тээшэ хараад) Шамайе ухаан бодолоор хурса хүн гэжэ урдань ханадаг байгааб. Харин шинии энэ хэлээшыншни һүүлээр би шамайе юумэ хайса ойлгожо абаагүй, дутуу хараатай хүн байна гэжэ мэдэбэб.

ВАХИД-АД-ДИН (*нэгээ ороод*): Хаан, нүгөө талаараа шамайе үльгэрэй баатар шэнги гайхамшаг эди шэдитэй, хүсэтэй, дээдын дээдэ һахюһатай, бэлигтэй үүсхэгшэ, бүтээн байгуулагша гэжэ хэлсэдэг.

ЧИНГИС ХААН: Һалгааха һандаргаахын хэрэгтэ тогтууригүй сэдхэн обтожо хэзээдэшые ороогүй хүм. Хорезмшах Мухаммед шэнги дотор сэдхэлэй муу ааша гаргаагүйб, ашаг үрэгүй алалсаа хээгүйб. Би, Чингис хаан, Хүхэ Мүнхэ тэнгэрийн болон аршалагша онгон-эзэдэй урда бодол сэдхэлээрээ харюусалгатай байһанаа ото мэдэржэ ябадагби.

ВАХИД-АД-ДИН: Дайн байлдаануудта заатагүй илахын тэмдэгүүдые бэе дээрээ үзэһэн гүш?

ЧИНГИС ХААН: Хаанай шэрээдэ үшөө һуугаагүй байхадаа би нэгэтэ ори гансаара замда гараад ябажа ябабаб. Хүүргын урда тээ зургаан хүнүүд угтаад, намда добтолбо. Би тэдэндэ дүтэлэнсаараа һэлмээе һугалаад, шууд гүйлгэжэ ерэбэб. Тэдэнэр зай забдагүй харбажа оробо, зүгөөр нэгэшые годлинь намайе дайраагүй. Би тэдэниие бултыень сабшаад, бүтэн бүрин, шархатаншыегүй гаража замаа үргэлжэлүүлээ һэм. Дээрэһээ намда үгтэһэн тэмдэг энэ гээшэ бээ: гэнтын аюулда орожо хосорхогүйемни Хүхэ Мүнхэ тэнгэри намайе аршалдаг байһан болоно. (*Байд гээд*) Бушенджи, дээрмэшэн Мухаммедые би хүнөөхэ уялгатай хүнби. Харин, ши, Бушенджи, мэдэ: нам тухай, Чингис хаан тухай, дурасхал дэлхэйн бүхы арад зон соо хэтэ мүнхэдөө үлэхэ. Намайе дэлхэйн ондоо гүрэнүүдэй хаашуул, ударидагшад ханажа, ходо дурдажа байха. Энээниие ши, Бушенджи, хэды ухаатайшые һаа, ойлгоогүй байнаш. Яба.

1222 оной май һара. 63-хи һаһаяа гэшхэжэ ябаһан Чингис хаан 73 һаһатай доа номнолой һургаалые шудалһан мэргэн гэгээн Цян Чунь гэжэ хүнтэй үндэр уулын энгэртэ сэрэгэй майхан-ордон соо уулзана.

ЧИНГИС ХААН: Хүндэтэ минии холын айлшан, тандаа хэн гэжэ хандаа һаамни таарастайб: Эсэгэ, Багша, али Дархан гү?

ЦЯН ЧУНЬ: Өөрэгүй. Хэншые гэжэ хандахадантай танайл дуран.

ЧИНГИС ХААН: Тиигэбэл би таниие Мүнхэ Гэгээн гэхүү даа. Зай, Мүнхэ Гэгээн, та ута замдаа үндэр набтар хада уулануудые дабажа, үргэн гүнзэгы уһа мүрэнүүдые гаталжа, наранай гарадаг газарһаа наранай ородог зүг руу эсэжэ сусажа ерэбэ ёһотойт. Ямар унда уухабта: айраг гү, сэгээ гү, али архи гү?

ЦЯН ЧУНЬ: Унда гэнэ гүш? Үгы, би ургамалай шүүһэ буйлуулжал уудагби. Шинии урилгаар арбан мянган *ли* газар гаталжа, шамда туһа хүргэхээ ерэбэлби даа, агууехэ хаан. Тиин Үндэр тэнгэрийн хайраар бидэ хоёр уулзаха гэхэн табисууртай байбабди. Зам үнэхөөрөө уташые, хүндэшые байгаа, бага сага эсэгдээ.

ЧИНГИС ХААН: Заа, эгээ түрүүшынгөө хөөрэлдөөндэ би таниие үни барихагүйб, амархатнай хэрэгтэй.

ЦЯН ЧУНЬ: Бараг даа, амаржа үрдинэ бээб.

ЧИНГИС ХААН: Таниие хитадай гайхамшагта дао һургаал шудалһан хүн гэжэ намда дуулдаа. Тиимэһээ даб дээрэ нэгэл удхатай асуудалдамни харюусыт даа.

ЦЯН ЧУНЬ: Асуугты, агууехэ хаан.

ЧИНГИС ХААН: Тэрэ һургаалайтнай ёһоор хүндэ мүнхэ һаһа олгуулха арга бии юм гэлсэнэ. Сэсэн мэргэн Мүнхэ Гэгээн, хүн хайшан гэхэдээ үхэнгүй амиды мэндэ һуужа шадахаб, мүнхэ һаһа эдлэхын арга гэжэ үнэхөөр байдаг юм гү, та тиихын эм домтой гээшэ гүт?

ЦЯН ЧУНЬ (*түбэгшөөнгүй*): Агууехэ хаан, хүнэй һаһые утадхахын олон арга боломжонууд, элдэб янзын хэмжээнүүд бии юм, зүгөөр хүндэ мүнхэ һаһа эдлүүлхын нэгэшые арга үгы.

ЧИНГИС ХААН (*гуниглан алдаад абаһаншые һаа, уриханаар үбгэжөөлдэ хандана*): Сэхэ юумэн сэхэрээ, сэхэ сэбэр хүниие хүндэлдэгби. Заа, та холын харгыда эсээт, ошожо амарагты даа, хөөрэлдөөгөө һүүлдэ үргэлжэлүүлүүжэбди. Би байлдаагаа дүүргээб, сагнай ехэ. (*Һанаагаа зобонгёор*) Дахинаа бидэ ондоо тээ, Самарканд балгаанда уулзаа һаамнай та холо гэжэ һананагүй гүт?

ЦЯН ЧУНЬ: Ажаггүй. Арба мянган *ли* газарай зайе хоёр жэл ябажа ерэхэн намда гурбан гарагай хугасаада ябаха газар юун холо байха һэм.

ЧИНГИС ХААН: Заа тиибэл, болоо.

Цян Чунь доро дохёод, гаража ошоно. Үбгэжөөлые ябуулһанайнгаа удаа Чингис хаан һанаата болон гэр соогуураа иишэ тиишээ яаралгүй гэшхэлнэ.

Самарканд хотын ордон. Цян Чунь Чингис хаан хоёр.

ЧИНГИС ХААН: Мүнхэ Гэгээн, та хитадай Сун обогой хаантай ошожо уулзахаяа арсаһан аад, хэды үндэр һаһатай болоһоншые һаа, яажа иимэ холо газар ошохоһоо айнгүй гаража ерэбэ гээшэбта?

ЦЯН ЧУНЬ: Агуухэ хаан, дао хургаалые дахаан хүн өөрынгөө хуби заяанай харгын татисуураар ябадаг юм. Бүхы хайншые юумэн, муушые юумэн өөр өөрынгөө мөрөөр үнгэрдэг, бэе бэеэдээ хаалта хэдэггүй.

ЧИНГИС ХААН: Би гэртээ бусахамни, сугтаа харихадамнай болохо гү? Харгыдаа гүн ухаанай бүхы хөөрэлдөөнүүдээ монгол, хитад хэлэнүүд дээрэ бэшүүлжэ абхуулхамни.

ЦЯН ЧУНЬ: Болоно, болоно.

ЧИНГИС ХААН: Танай дао хургаал гээшэ ямар удхатай юм, газар тэнгэри хоёрой табисуурые ойлгохоор гү?

ЦЯН ЧУНЬ: Олонхи улад тэнгэрийн зарлигаар хууһанаа тухайлдаг, зүгөөр дао хургаалай гайхамшагые мэдэдэггүй. Эгээн түрүүшын түрэнэн хүнүүд хайхан гэрэл туяагаар сасажа байһан, хүнгэнөөр дэгдээд ябадаг һэн. Хожомоо юумэндэ шунахай болоходонь бэень хүндэ болоод, гэрэл туяагаа алдаһан. Тиин зүрхэ сэдхэлээ хөөрүүлжэ эхилхэдээ хилэнэй түймэртэ абтажа, томоотой тэгшэ бээтэйгээ эсэслэн хахасаһан юм... Агуухэ хаан, өөрөө туршаад үзэл даа: элдэб юумэн тушаа ханаагаа огто зобонгүй, хүнгэхэн эдее эдеед, нэгэ һара ори гансаараа унта. Урданай хүнүүд хэлэдэг байһан: «Мянган үдэрэй туршада эм уухада нэгэ һүни эхэнэргүй унтаһанда хүрэхэгүй», – гэжэ. Саашань хэлэбэл, гурбан мянган нүгэлнүүдэй эгээн ехэ нүгэл гээшэ аба эжыдээ муугаар хандаһанай нүгэл юм. Үшөө, ан гүрөөл алахаяа, агнуури хэхее сүм орхихо ёһотойш...

ЧИНГИС ХААН: Мүнхэ Гэгээн, харгы замнай угаа ута, хөөрэлдэхэ, арсалдаха юумэмнай олон байна. Эхэнэргүй унтаха гээшыетнай ойлгоногүйб, харин аба эжыгээ хүндэлхэ гээшые яашагүй эсээн, эгээн зүб гэхэ байнаб. Ан гүрөөл тушаа хэлэхэ болоо хаа, монгол хүн агнуури хэнгүй яажа болохоб. Зай, иигээд мүнөө дээрээ хөөрэлдөөгөө дүүргее. Би иимэ зарлиг буулгахамни: «Дээдэ Тэнгэри энэ Мүнхэ Гэгээниие намда эльгээгээ, тиимэхэ хэлэнэн бүхы юумыень бултыень бэшэжэ абагты. Цян Чунь гэгээниие, тэрэнэй шабинаре хойшодоо албан татабари-налоогһоо сүм сүлөөлхэ».

ЦЯН ЧУНЬ: Һайн даа, агуухэ хаан...

Баруунай байлданай түрүүшын хаһын дүүрэнэнэй удаа анхилуур сэсэрлиг соо, жэмэстэ тоор модоной доро Чингис хаанай майхан-ордон татаатай. Чингис хаан Хулан хоёр тэбэрилдээд хууна.

ЧИНГИС ХААН: Хайрата Хулан үжимни. Энэ ехэ байлдаае намтай сугтаа дабалсажа, намайгаа дэмжэжэ, намдаа хүсэ зориг оруулжа, долоон жэл хажуудамни байлсабаш даа. Һайнши даа.

ХУЛАН: Хүндэтэ хаамни, минии хэхэ юумэн гэрэй ажал лэ байгаа бэд даа. Хажуугаар оро дэбдихэрьешни заһажа, шамайгаа эдээлүүлжэ, тэбэрижэ унтуулжа байһамни эхэнэр хүнэй жаргал ха юм даа.

ЧИНГИС ХААН: Һаргама сайбар, гоё хайхан бээтэй байхаһаа гадуур шиниимни уужам тэнюун ханаатай, арюун хайхан сэдхэлтэй, тэсэмгээ абари зантай байһанайшни ашаар ехэ амжалта туйлаба гээшэбди. Зай, Хуламни, манай элшэн сайднарые алаһанайнь түлөө Хорезм-шах Мухамад Султаниие хүнөөбэбди, харюу үһөөгөө абабабди. Иигээд гэртээ бусаха сагнай тулаба.

ХУЛАН: Хаан, бидэ хоёрой Хүлгэн хүбүүмнай таба наһатай болошобо. Угаа тэршээ, дорюун, зүрхэтэй хүбүүн.

ЧИНГИС ХААН: Хүлгэн хүбүүн – минии эгээ дуратай һүүлшын одхон хүбүүн гээшэ. Ньюртаа согтой, нюдэндөө галтай, ошотороо хаан болохо хүн. Томо болог даа, Бата абгатайнь ябуулжа, дайшалхы эрдэмдэ хургуулхаб.

ХУЛАН: Харахадамни, ши Зүчидэ үлүү ехэ харьяата газар үгэнэн байнаш. Хүлгэндэмнай юун хүртэхэ юм?

ЧИНГИС ХААН: Энээн тухай дан эртээнһээ бодомжолжо эхилбэш.

ХУЛАН: Сагай гүйсэ түргэн ха юм даа. Мэдээгүй байтарнай хүбүүмнай томо болошоод байха.

ЧИНГИС ХААН: Хүртүүлхэб, одхон хүбүүндээ хүртүүлэнгүй яахабиб. Баһал хаан угай хэмжээнэй харьяата газартай болохо.

ХУЛАН: Заа тиибэл, хаан нүхэрни, гэртээ бусахадаа бидэ хоёроо хаана байлгаха хүмши? Бэшэ хатадтайгаа сугтаа гү?

ЧИНГИС ХААН: Үгы бэд даа. Ши хүбүүнтэйгээ минии хоёрдохи Ехэ ордондо, Харилту Суури-хээрэ гэжэ газарта байрлахаш. Би сүлөөтэй сагтаа ото шамдаа, хүбүүндээ ерэжэ байхаб. Шамда олон туһалагшадые үгэхэб. Арбан таба мянган үрхэтэ айлнууд шамайе бүхы хэрэгтэй юумээршни хангажа байха. Алта мүнгөөр, хамба торгоор, эд бараагаар хэзээдэшые дуталдахагүйш.

ХУЛАН: Хаамни, намда эд бараан хэрэгтэй бэшэ. Шимнил эгээ үнэтэй алта мүнгэн, торгомни гээшэш.

Хоюулан тэбэрилдэнэ.

НАЙМАДАХИ ҮЙЛЭ Арбан долоодохи үзэгдэл

Агуухэ Талын зүүн тээхи Их Монгол Уласын эзэмдэһэн Хитадай газар дайда. Чингис хаанай ордон. Шара хубсаһатай хоёр ламанар орожо, дохино.

ЧИНГИС ХААН: Ямар гомдол барихаяа, юу гуйхаяа ерэбэбта?

АХАМАР ЛАМА: Бидэ хэзээдэшье, хэндэшье гомдол баридаггүйбди, хэнһээшье юушье гуйдаггүйбди.

ЧИНГИС ХААН (*гайхангяар, энеэбхилэн*): Зай? Тиигээ хаа, юундэ ерээ хүмтэ?

АХАМАР ЛАМА: Танай сэрэгүүд элдэб баялигуудые бэдэржэ, манһаа алта мүнгэ эрижэ байна. Бидэ, дао хургаалые дагадаг үбгэжөөлнүүд, ямаршье баялигта шунхайрдаггүйбди. Тиимэһээ танай сэрэгүүд өөһэдээшье зобоожо, манииешье дэмы һамааруулжа, буруу юумэ хэжэ байна.

ЧИНГИС ХААН: Дао хургаалта ламанарбди гэнэ гүт? Би Мүнхэ Гэгээн Цян Чуньтай танилби. Хэлэгтылши намда, танай Лао цзы багшатнай зоболон тушаа юун гэжэ хэлэһэн бэ?

АХАМАР ЛАМА: Бүхы юумэнэй эхиие тайлбарилдаг дао хургаалай ёһоор дэлхэй дээрэ болохо хубилалтанууд урид мэдээтэй байдаг.

ЧИНГИС ХААН: Зай?

АХАМАР ЛАМА: Зоболон хүндэ юундэ үгтэнэб? Юундэб гэхэдэ, хүнүүд мэдэнгүй, ухаагаараа ойлгожо үзэнгүй жамын табисуурые өөһэдөө эбдэнэ.

ЧИНГИС ХААН: Бидэ монголшууд тэнгэрийн заабаряар һуудагбди, харин таанар – ухаан бодолой хургаалаар һуудаг зонта. Тиимэ гү?

АХАМАР ЛАМА: Хаан, хүлисэгты, та маниие һайса ойлгоогүйт. Бүхы наһаараа һуража мэдэдэг юумые агшан зуура ойлгохоор бэшэ юм. Агуухэ Лао цзы гэгшын хургаалай ёһоор, дэлхэй дээрэ бүхы юумэн хэлгэгдэжэ байдаг. Нэгэнэй хүсэндөө ороходо нүгөөдэ һуларжа, һандаржа эхилдэг, нэгэнэй бии болоходо нүгөө юумэн хосордог. Хоёр янзын үйлэнүүд хоорондоо тон нягта холбоотой юм.

ЧИНГИС ХААН: Саашань.

АХАМАР ЛАМА: Нэгэшье сэсэг хэтэ мүнхэдөө һалбаржа байхагүй, һалбарһанайнгаа удаа заатагүй хагдарха. Хоёр тад ондоо үйлэ хэрэгүүд бэе бээе ото хэлгэжэ байдаг юм. Зоболон жаргалые асардаг, жаргал зоболониие асардаг...

ЧИНГИС ХААН: Манай арадай хургаалай ёһоор юумэн хуу ойлгосотой байдаг: мууһаа муу, модонһоо хөө гарадаг. Хүндэтэ лама санаартан, намда хэлэжэ үгыт, танай дао хургаалай ёһоор огто зоболон гашуудалгүй ажаһуухын арга бии гү?

Энэ үедэ үүдээр Хулан бултайгаад абана.

ЧИНГИС ХААН: Хүндэтэ дао ламанар, хүлисыт намайе, һамгамни аяар хойноһоо, Их таһаһаа ерээ. Хожом нэгэтэ уулзажа хөөрэлдөөгөө үргэлжэлүүлүүжэбди. Харин танай хэлээшье сэрэгүүдтээ дамжуулжа болуулхаб. (*Ламанар дохёод, гаража ошоно. Хулан ороно*).

ЧИНГИС ХААН: Ши юундэ намһаа һурангүй байлдаанай газарта ерэбэбши? Шамайе гэртээ һуу гээ бэшэ һэн гүб?

ХУЛАН: Шинии байлдаануудай замхаха юумэ бэшэ. Нэгэнэйн дүүрэхэдэ нүгөөдэнь эхилхэ юм. Һамгадшни тиихэдэнь гэртэйл һуужа байха. Яажа тэсэлтэйб?

ЧИНГИС ХААН: Хулан, сагнай тиимэ. Дайлдаагүйдэ аргагүй. Тиимэһээ эхэнэрнүүдэй, үхибүүдэймни холохоно байгаа хаань, минии һанаанда амар байха.

ХУЛАН (*аляаханаар, наадангяар*): Шамайемни шэнгэхэн дуутай, уяхан бээтэй хитад басагадууд хормойлжорхёогүй юм аабза гэжэ һанаагаа зобоожо ерэбэлби.

ЧИНГИС ХААН: Зай, бү үлүү юумэ шаша. Байлдаанай боложо байһые, минии сүлөөгүй байхые харанагүй аалши?

ХУЛАН: Харанал дё-өө. Эхэнэр хүниие яахабши, шамайгаа һанашооб. Эсэгэнь хадашни хүбүүеышни харуулха гээ һэм...

ЧИНГИС ХААН (*баяртайгаар*): Хүлгэниие асараа гүш? Хаанаб?

ХУЛАН: Нүгөөдэ гэр соошни орхёод ерээб.

ЧИНГИС ХААН: Ябаял түргэн.

Чингис хаан зургаатайхан хүбүүтээ тэбэринэ, таалана, тэрээндээ шэхэр үгэнэ.

ЧИНГИС ХААН (*хүбүүн һамган хоёроо тэбэрин, Хуланда*): Зутар һонин үжин байнаш даа, Хулан. Иимэ аюултай харгыда дайсанай гарта хүбүүнтэйгээ орошоо хаа, яаха һэмши?

ХУЛАН: (*наадангяар*) Би яашаха һэнбиб! Агуухэ Чингис хаанай хатан гээшэб гэхэдэмни тэдэш минии урда хүгэдэн унаад, бушуу түргэн «хүлисыш, ябыш, түргөөр эндэһээ» гэлдээд табиха һэн бэд даа.

ЧИНГИС ХААН: Хари, тийхэл гээбы. Минии үжинэй гартань ороһондонь баярлаад, намайе айлгажа, элдэб эрилтэнүүдые табижа эхилхэ һэн. Зай, үшөө юун бэ?

ХУЛАН: Үшөө гү? Хөөрэхэб. (Хүбүүндээ) Хүлгэн, зүүн гэртэ ороод, тэдэ үхибүүдээр наадажа бай (үхибүүн гүйжэ ошоно. Хулан үүдэнэй хаалга хэхэд, газаахи харуулианда) Чингис хаан амархань, нэгэшые хүниие бү оруулагты! (Хулан баяртай юмэн Чингис хааниие тэбэрээд, таалаад, орон дээгүүр унашана).

Зонхилхы ноён сайд болгожо өөрөө табиһан Илэ Чуцай гэжэ эрдэмтэй хитад хүнтэйгөө Чингис хаан хөөрэлдэнэ.

ЧИНГИС ХААН: Илэ, ши дао һургаалые шудалһан эрдэмтэй, дүршэлтэй хитад хүн хадаа, Хитад орондохы хэргэһемни бээдээ даажа, хитад арадташые, намдашые ашагтай юумэ хэжэ байна гээшэш.

ИЛЭ ЧУЦАЙ: Мүнөө дээрээ ааб даа. Ямар юумэн ханааешни зобооноб, үндэр түрэлтэ хаан?

ЧИНГИС ХААН: Теэд саашадаа хайшан гээд энэ уласые гартаа баряад байхаяа ойлгоногүйб.

ИЛЭ ЧУЦАЙ: Тодорхойгоор?

ЧИНГИС ХААН: Эндэхи халуун газарта мориднойшые, сэрэгүүднишые тэнсэнэгүй, зобоно. Мориной эдихэ мүртэй ногоон гэжэ эндэтнай үгы. Теэд монголойнгоо тала руу бусахатаймнай зэргэ хитадууд буһалгаа хэжэ, минии ноёдые намнана, алана. Бусажа ерээд лэ тэдэ шоргоолжон шэнги олон хитадуудые дахин хэхээхэ, хүнөөхэ ушартай болоноб. Хэды болотор иигэхэбиб?

ИЛЭ ЧУЦАЙ: Үндэр түрэлтэ хаан, намайе үнэхөөр шагнаха хүсэлтэй гүш?

ЧИНГИС ХААН: Илэ, би шамайе сэхэ сэбэр ханаатай, өөрын хараа бодолтой, зүрхэтэй хүн гэжэ мэдэнэб. Тиимэһээ шинии ханамжые ехэтэ сэгнэдэгби.

ИЛЭ ЧУЦАЙ: Зай тийбэл, үндэр түрэлтэ хаан, шагна намайе, сэхыень хэлэхэмни. Ши морин сэрэгээрээ хитадай хаашуулай сэрэгүүдые хүнөөбэш.

ЧИНГИС ХААН: Хэды бүхэлэгдэһэн хото балгааһануудтайшые хаа, моридоймни туруун доро дарагдаба ха юм.

ИЛЭ ЧУЦАЙ: Тон зүб. Зүгөөр морин дээрэһээ улад зониие саашадаа ударидажа, эрхилжэ, зонхилжо болохогүй юм. Хаан, ши хойшодоо хото балгааһануудые хандаргаахаяа боли, тэндэ байдаг зон өөрынгөө дураар һууг.

ЧИНГИС ХААН: Юу хэлэнэш. Юунээ түлөө үлүүсэ баяжажа годоорһон, ехэрхүү зантай боложо маниие доромжолһон хаашуулыетнай мүхөөгөө хүнбиб? Тэдэниие хүнөөгөөд, алта мүнгыень, эд зөөриень хуряагаад, сэрэгүүдни баян олзо гэртээ абаашана бэшэ гүб?

ИЛЭ ЧУЦАЙ: Хаан, Хитадые дайлаад бусахадаа ши тиимэл хаа ехэ зөөри тэргэ дээрээ ашаалжа абаашана аалши?

ЧИНГИС ХААН: Юун гэхэ ханаатайбши?

ИЛЭ ЧУЦАЙ: Хаан, шинии сэрэгүүдээ ашажа абаашаһанһаа һураггүй үлүү ехэ олзо зөөри олон түмэн хүн зонтой Хитадһаа абажа шадаха аргатайш.

ЧИНГИС ХААН: Нээрээ гү? Яагаад?

ИЛЭ ЧУЦАЙ: Нэн түрүүн моринойнгоо жолоое татаха ёһотойш. Ерээд лэ дээрмэдээд ошохынгоо орондо бүхэли жэлдээ хүдэлдэг албан татабариин-налоогой яамануудые байгуула. Тиигэжэ эндэхи зон амарха, шишые ханаагаа амаржа, бүри баяжахаш. Хитадай бүхы хото балгааһануудай татабари түлэдэг болоходо шинии хан алта мүнгөөр, шухаг үнэтэй эд бараагаар халитараа дүүрэхэ. Бүхы гүрэн түрэнүүд тиигэдэг юм. Шажан һургаалай эрдэмтэдыел албан татабариһаа сүлөөлөөрээ.

ЧИНГИС ХААН (бодолгото болоод): Зүгөөр даа, зүгөөр... Бодожо үзэхөөр ухаатай, зүбтэй юумэ хэлэбэш...

ЮҺЭДЭХИ ҮЙЛЭ Арбан наймадахи үзэгдэл

Нохой жэлэй (1226 оной) намар. Чингис хаан тангад уластай байлдахаар мордоод, хатад сооһоо Есүй үжиниие абажа гарана. Иимэ мэдээ элшэндэ сээжэлдүүлээд эльгээбэ:

«Тангад уласай Бурхан хаан, ши минии баруун гар болохоб гэжэ нэгэтэ намда хэлээ һэнши. Шинии үгэдэ этигээд, сартаулые дайлахаяа ошое гэжэ урихадамни, ши өөрынгөө үгэдэ хүрөөгүй-һөө гадна, намайе доромжолһон шэрүүн шазруу харюу эльгээгээ бэлэйш. Тэрэ үедэ би сүлөөгүй байһан аад, шамтай уулзаха болзороо хойшолуулха ушартай болоо һэм. Хүхэ Мүнхэ Тэнгэрийн

тухаар сартаул уласые зүб мүртэнь оруулбаб, мүнөө сүлөөтэй болобоб. Тиимэһээ, Бурхан хаан, шамда ерэжэ ябанаб».

Зуураа олон зэрлиг хуланай дайралдахада, Чингис хаан аба хайдагта гараба. Саанаһаа намнагдаһан хүрэг хулануудай гэнтэ гүйлдэжэ ерэхэдэ, Чингис хаанай толбото боро морин үргэжэ, будхан гэхэдэ, тарбаганай нүхэндэ торожо, Чингис хаание унагааба.

Үбшэлһэн Чингис хаан хэбтэридэ хэбтэнэ. Хажуудань орон дээрэ Есүй һууна.

ЧИНГИС ХААН: Урдань иигэтэрээ ехээр бөөмни эсэдэггүй, һулардаггүй бэлэй. Наһамни дүүрэжэ байна ха. Есүй, ши һэргэг, һонор ухаатай, сэсэн үжинши. Уласай хэрэгтэ шунанги, холын бодолтой, сэхэ сэбэр, зүрхэтэй байһанаа харуулжа шадааш... Есүй, саашадаа ядарал зоболонгүй һуухыншни тула., Зучибай хүбүүемнай хайн хүн болгожо үндылгэхыншни тула би шамдаа хаанай хатанай эгээ ехэ зөөри орхихомни. Ши хүбүүнтэйгээ Толын эрьедэ Хара тун байшанаа эзэлжэ һуухаш. Хори мянга гаран үрхэтэ айл шамайемни алта мүнгөөр, эд бараагаар, эдихэ уухаар ото хангажа байха...

ЕСҮЙ: Зай, энээн тухай мүнөө бодолтогүй, хаан. Эдэгэхээл юрэдөө оролдогты.

ЧИНГИС ХААН: Ехэ хүбүүмни хаана гэшэб? Цагадайе наашань дуудал даа. *(Цагадай гэртэ ороно)*. Цагадай, Зүчи тушаа һанаамни ехэтэ зобохо байна, тэрээнһээ юун дуулданаб?

ЦАГАДАЙ: Хаан эсэгэ, Зүчимнай алуулаа.

ЧИНГИС ХААН *(нилээд абяагүй хэбтэһэнэйнгээ удаа)*: Тиимэ юумэн болохо гэжэ тухайлаа һэм. Ууган хүбүүгээ алуулһандаа би өөрөө зэмэтэйб. Тангад иргэнтэй дайлдахаяа ошохогүйб, багахан үбдөөб, хойшолхомни, өөрынгөө хотон ошохомни гэхэдэнь үнэншэнгүй һэжэглэжэ, муу һанаа бэлэйб. Тиихэдэмни Зүчидэ атаархаһан ноёд хүбүүемни алаба хаям. Тархиш даа... Цагадай, Зүчимни хүбүүн Батые үргэлсэжэ ябаарайгты, дайшалхы бэрхэ хүн болохо ёһотой. *(Үйдхарта абтаһан Чингис хаан саашаа хараһана)*.

ЕСҮЙ *(Цагадайда)* Эсэгыншни бэе маша һулараа. Амараг. *(Цагадай гаража ошоно)*.

Үглөөдэрынь. Үглөөнэй саг. Есүй үжин нүүдэл ордондоо сэрэгэй булта ноёдые суглуулба.

ЕСҮЙ: Дүүнэр, хүбүүд, ноёд, баатарнууд! Хэлсэжэ өөһэдөө мэдэгты, шийдхэбэри абаха болобобди. Хаан мүнөө һүниндөө ехээр халууржа, улууржа хоноо. Бэень угаа муу, һулараа. Байлдаанда ябажа шадахагүй. Саашадаа яаха, юу хэхэбибди, һанамжаяа хэлэгты.

СҮБЭЭДЭЙ: Нүхэд, тангад иргэд һуужа байһан газарһаа гарангүй нютагладаг, шабар хотондоо шабалдан һуудаг туладаа энэ һуури байраяа хаяжа хайшаашье ошохогүй. Бидэн гэртээ бусая, хаанайнгаа бэеын хайжарһан хойноо баһа дахин байлдахаяа ерэхэбди.

Дүүнэр, хүбүүд, ноёд булта энэ хэлэһыень зүбшөөбэ: «Зүб. Хаан эсэгымнай элүүр энхэ бэе юунһээшье үнэтэй. Гэдэргээ бусая. Хаанайнгаа эдэгэһэн хойно тангад иргэдые дахин дайлахаяа ерэхэбди. Эдэ улас хайшаашье ошохогүй. Гэртээ ошожо хаамнай хайса амараг, эдэгээ, хүсэндөө орог. Өөрынгөө байрада байгаад эдэгэтэрнь аргалуулха хэрэгтэй. Есүй үжин, бидэнэй хэлээшые хаанда айлдахыт».

Чингис хаан хэбтэридэ хушаатай хэбтэнэ. Есүй үжин хужуудань орон дээрэнь һуугаад, толгойень барина, унда уулгана, ноёдой һанамжые дуулгана.

ЕСҮЙ: Хаан, танай дүүнэр, хүбүүд, ноёд зүбшэлдөөд, тангад иргэд хайшаашье ошохогүй, тиимэһээ таниие эндэһээ гэртээ бусаад амаржа, хайнаар аргалуулаад ерээ һаатнай дээрэ гэжэ хэлсэбэ.

ЧИНГИС ХААН: Ши өөрөө юун гэжэ һананаһ?

ЕСҮЙ: Бүртэ, Хулан, Есүгэн үжингүүдшые танай элүүр энхын түлөө ото һанаагаа табижа байдаг. Мүнөө һүни та ехэ муу хоноот, халуураат, улуураат. Иимэ болошоод байлдаан тухай һанаха юун байхаб?

ЧИНГИС ХААН: Зүб хэлэнэш. Дүүнэр, хүбүүд, ноёдойшые хэлээшэ мэдээжэ. Одоо иигэшоод байхадаа би ямар байлдаашан болонобиб. Зүгөөр, Их Монгол Уласын нэрэ түрэ юунһээшье үнэтэй. Дайсанай наадан боложо, тэрээндэ доромжолуулжа, нэрээ хухалжа огто болохогүй.

ЕСҮЙ: Хаан, танай бэеын элүүр энхэ юунһээшье үнэтэй гэжэ манай хүнүүд булта хэлэнэ ха юм.

ЧИНГИС ХААН: Хэрбээ мүнөө гэдэргээ бусаа һаамни, эндэ ерэжэ-ерэжэ айгаад, зүрхэлжэ ядажа монголнууд бусаба гэжэ тангад иргэд бидэниие наадалха. Есүй, һанана гүш, би Баруун зүг руу Хорезм-Багдадай султаниие дайлахаяа мордоходоо, тангад уласай эзэн Илаху Бурханда баруун гарни больш гэжэ урыал эльгээгээ һэмнайб. Ямар харюу абаа һэнбиб? Намайе ехэтэ баһажа, наадалһан харюу үгөө бэлэй: «Дайлдаха дуратай хадаа өөрөөл дайлдыш. Хүсэ шадалгүй, ядуу юм

наа, нэеы гэр согоо нуугыш. Агуухэ хаан гээшэб гэжэ хүрхэйтөөд, юун үшөө дайшалхаа ошохо гээ хүмши!», – гэжэ энеэдэ барижа доромжолоод, сэрэгүүдээ намда эльгээгээгүй хэмнай. Баһажа аашалһыень мартажа болохо аал? Мүнөө эндэһээ бусаа наамни дахин баярлаха, баһаха, дээр-элхэхэ. Эндээ, Цоорходоо байгаад, тангадай харюу үгыё соносожо бусабал, ханаандамни амар байха.

ЕСҮЙ: Хайшан гэхэмнайб?

ЧИНГИС ХААН: Элшэниие Илаху Бурхан эзэндэ эльгээгты, иигэжэ дуулгагты: «Ши хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүй һэнши, сэрэгээ намда тиихэдэ үгөөгүйш, намайе дайраһан муу үгэ хэлээ һэнши. Би Мүнхэ тэнгэрээр үршөөгдөөд, шамгүйгөөр ошожо, Хорезм-Багдад иргэниие мэдэлдээ оруулаад ерэбэб. Одоо, Бурхан, шамтай ушараа ололсоё».

Хойто үдэрын. Чингис хаан Есүй хоёр. Чингис хаан орондоо хэбтэнэ.

ЧИНГИС ХААН: Зай, тангадай Бурхан ямар харюу үгэбэб? (Есүй үжин элишэниие дууджа оруулна).

ЧИНГИС ХААН (элишэндэ): Хэлэ.

СЭРЭГЭЙ ЭЛШЭН: Хаан, танай хэлээшыё Бурхан эзэндэ дуулгаһамни тэрэ иигэжэ харюусаа: «Чингис хааниие дайраһан муу үгэ хэлээгүйлби». Тиихэдэнь Аша хамбу хэлэбэ: «Дайраһан үгыё би хэлээ һэм. Одоо байлдажа һурашаһан таанар, монголнууд, мантай тулалдаха хүсэлтэй ерээ хадатнай, тулалдая. Минии Алаша нютагта ханатай гэрнүүдшыё байха, ашаатай тэмээнүүдшыё байха. Дуратай юм наа, намда ерыт, эндэ уулзажа байлдахабди. Хэрбээ алта мүнгэнэй, эд зөөри, бараанай танда хэрэгтээ наа, Яргай, Эржнү хотонууд руу ошогты». Хаан, би дуулаһанаа хэлэжэ дүүргэбэб.

ЧИНГИС ХААН: Болоо, яба. (Элишэнэй гараһан хойно Есүйдэ) Ойлгостой. Тэдэнэй иимэ һэнгэргүй үгэ хэлэжэ байхада, бидэ яажэ бусажа болонобибди? Үхэбэшье тэрэ үгыень миин орхилтогүй. Мүнхэ тэнгэри, ши мэдэ! Манай үгэ дууладаггүй Илаху Бурхан Аша хамбу хоёрыё уг удамаарын хэргэхэ үгы болоторн үгы хэхэ! (Есүйдэ) Хүбүүдыемни дууда.

Нүүдэл ордон руу Цагадай, Үгэдэй, Толуй гурбан хүбүүдын ороно.

ҮГЭДЭЙ: Аба, газар булта сэрэгүүднай үбдэг дээрээ һуугаад, орон тэнгэридэ танай амин мэндэн түлөө зальбаржа байна...

ЧИНГИС ХААН (эзэгүй гараа үргэд гэжэ Үгэдэе байлгаад, һулахан хоолойгоор): Тэнгэри намайе дууджа байна... Хүбүүдни, хаанай уг залгамжалагшаар Бүгэдэ Монголой Хурал дээрэ Үгэдэе һунгахат. Шиидхэбэриин гаратар хаанай уялгыё Толуй дүүргэжэ байг. Таанарни булта нэгэн һанал бодолтой, эбтэй һууха ёһотойт. Хоорондоо хэли ама гаргажа, хэрэлдээ буляалдаа үүсхэжэ огто болохогүй, сүм хорином... Үгэдэй хаанай үгыень дуулажа, бүхы захиралтыень дүүргэжэ байхат. Хаанай урдаһаа хэрүүлхэжэ, хаанда муу ханажа болохогүй. Агуухэ Ясыё наринаар сахижа ябагты... Хүбүүдни, минии нэгэдхэжэ байгуулан Их Монгол Уласын газарыё һүүлшын далай хүрэтэр үргэдхөөрэйгты... Тангадай хааниие эсэслэн һүнөөһэн хойноо тэнгэридэ халиһан бэеёемни гэртэмни абаашажа, Бурхан Халдундамни хүдөөлөөрэйгты... Минии шарилда хүн зон бү һүгэдэг, амгалан нойрсохомни, һаалта намда бү хэг... Би хэлэжэ дүүргэбэб. Ябагты.

Хүбүүдын уруу дуруу гарана. Юунэй боложо байһыё ойлгоһон сэрэгүүд:

Хамнай маниигаа орхихонь!

Хаангүйгөөр хосорхонной!

О, Хүхэ Мүнхэ үндэр Тэнгэри, хайраяа бү орхиш!

ҮГЭДЭЙ: Түмэнэй, мянганай, зуунай, арбанай сэрэгүүдэй ноёдууд, наашаа булта дүтэлэгты. Чингис хаанай һүлшын зарлиг шагнагты...

Байлдаанда уриһан бүрээгэй дуун эдэлбэ, хэнгэрэгүүд бүдүүн наринаар наярба, юһэн хүлтэ туугууд намылзаба.

Арба юһэдэхэ үзэгдэл

ТҮГЭСХЭЛ

Бүтүү алтан хүүр ашаатай хасаг тэргэ шабартай зөөлэн хүрьһэндэ шаагдана. Табан сарнууд татажа, гаргажа ядан зобоно. Олон сэрэгүүд хойноһоонь түлхижэ гаргана.

СҮНЭДЭЙ ГИЛҮГЭТЭЙ: Хүхэ Мүнхэ Тэнгэриһээ заяатай түрэхэн

Хүлэг Богдо эзэмни!

Хүр ехэ уласаа орхижо ошобо гээшэ гүш?

Түбшэн батаар байгуулхан түрэшни,
Түгэс заяата хатад-үжингүүдшни,
Түрэхэн эхэ газар уханшни
Тэмүүжин шамаяа хүлээжэ байнал!

Ураг эльгэн Монголшни,
Улад олон эрхэтэншни,
Унахан Дэлюун Болдогшни
Уйдажа тэндэ байнал!

Бүгэдын түрүүн ушархан
Бүртэ сэсэн хатаншни,
Буянга газар нютагшни,
Боорчи, Мухулай нүхэдшни,
Хамаг монгол уладшни
Хүлээнэл тэндэ, эзэмни!

Хубилгаанаар ушархан
Хулан найхан хатаншни,
Хурса нюдэтэй Есүй, Есүгэн үжингүүдшни,
Хуур суурай дууншни,
Хамаг бүхы уласшни,
Хутагта газар уханшни
Хүлээнэл шамайгаа, эзэмни!

Халуун амиешни алдабашье,
Хас эрдэни хүүрыешни
Хамгаалан абааша, эзэмни, –
Хаан Бурхан Халдундашни!

* * *

Бүртэ, Хулан, Есүй, Есүгэн үжингүүд үгэ дуугүй, уйдхартай юумэд тэргын хойноһоо ябагаар гэшхэлнэ. Алтан хүүрые газаршалхан, дүүнэр, хүбүүдын, ноёд, урагууд, дүүрэн зэбсэгтэй сэрэгүүд урда хойнонь, хажуу тээгүүрнь ябана. Арадань – тугуудаа гунхуулхан морин сэрэгүүд.

АЖАГЛАЛТА

Чингис хаанай түрэхэн жэлые мүнөөнэй литээр элдэбээр хэлэдэг: 1155, 1161, 1162. Нүгшэхэниинь 1227 оной августын 25 гэдэг. «Алтан тобчи» соо бэшээтэй: «Есүхэй баатар өөрын-гөө аха Нэгүүн тайжа, дүү Даридай отчигин хоёртой хамта намнажа, олхонууд аймагһаа Оэлүн гэжэ үжиниие хамга абаад бусажа ябахан мэргидэй Чилэду гэдэгы айлгажа зугадуулаад, хамгы-ень буляажа абаба. Энэ үедэ монгол угсаатанай тайчууд аймагайхид Онон мүрэнэй Хорхонагай хүнды гэжэ газарта сугларжа хэлсээд, Хутула гэжэ хүниие Хамаг Монголой хаан болгобо. Хутула хаан болоод, Хадаан тайжатай хоюулаа татаар уладһаа үһөөгөө абахаар мордобо. Тэрэ зуура Есүхэй баатар Тэмүүжин-Үгээ болон Хорибуха зэргын татаар улады барижа ерэхэдэнь, жэрмэ-хэн байхан Оэлүн үжин хара морин жэлэй (1162 он) зунай түрүү харын арбан зургаанда, хахад үдэр Ононой Дэлюун Болдог гэдэг газарта Чингис хааниие түрэхэ». Энэнь гурбадугаар рабжуу-най үе. Тиин, «Алтан тобчин» энэ дуулгаһаар, Чингис хаанай түрэхэн жэл 1162 он болоно. Нүгшэхэниинь «Монголой нюуса тобшо» соо иигэжэ бэшээтэй: «Тангад уласые хүнөөн дараад, гахай жэл (1227 он) долоодохи харын 12-то Түрэмгий балгаһанда Чингис хаан тэнгэридэ халиба».

Чингис хааниие халта бүгтэд гэхэн үндэр бээтэй, найн тамиртай, бата бэхи үе мүсэтэй, улааб-тар шара хахал, гээгэтэй, нюдэниинь мийсгэйн нюдэнэй зүхэдэ адлишуу байхан гэхэ. Чингис хаан хэзээ, хаана, али газарта ямар үйлэ хэрэгэй болоһые, хэнэй, хэзээ ямар ашагта хэрэг үйлэдэһые, ямар туһа хүргэһые, хэзээ ямар зарлиг үгэхэнөө, хэндэ ямар хэрэг даалгаһанаа, хэнэй хэн гэжэ нэрэтэйе мартадаггүй, һонор сээжэтэй, дайшалхы хэрэгтэ шалгархан хүнүүдые магтаал шагналда хүртүүлхээ, журам эбдэхэн гэмтэй хүнүүдые элдэб аргаар хэхээхээ хойшолуулдаггүй, угаа анха-

ралтай, сэхэ сэбэр хүн байгаа (энээниие гэршэлхэн нэгэ жэшээ – Чингис хаанай Жорчидай тухай хэлэлхэниинь – тус зүжэг соо оруулагдаһан).

Чингис хаан ямаршые гоёолтогүй, бээдээ тааруу, уранаар оюулһан юрын монголшуудай хубсаһатай. Хээээдэшье гэнтэ мориндоо һуугаад хайшаашье дабшахаар, аба хайдагта гарахаар, дайшалхы замда мордохоор ходо бэлэн байдаг туладаа хүнгэн гутал, бүд үмдэ, юрын бэхээр бэхлэн бүд тэрлиг, хара эшэгы малгай, үбэлдөө хониной хүдэлхэн үмдэ, дэгэл, малгай, годон гутал соогоо ноохон оймһо үмдэдэг. Байлдаанда ороходоо үхэрэй арһаар бүтээгдэлхэн хүнгэн хуяг, дуулга үмдэлхэн, бэхэдээ юрын арһан хуйтай хутага, богони монгол хэлмэ зүүнхэй, заримдаа номо хоршо үргэлдэг. Залуу ноёдын дайсадһаа абтаһан түмэр хуяг, алтаар ялалзаһан дуулга үмдэдэг, гоё хайхан бэхэ, хутага, хэлмэ, илдэ гэхэ мэтэ зүүдэг. Эрэшүүл газаашье, гэртэшье малгай үмдэлхэн ябадаг, хонохоёол ороходоо малгайгаа абадаг, зэбсэгтэй бэхээ, дэгэлээ тайладаг. Хатан эхэнэрнүүдэй хубсаһан үлүүсэ гоёлтоннуудтай, гэрэйнгээ ажалшые хэжэ байхадаа тэдээнээ абадаггүй. Алтан, мүнгэн һиихэ, бэхэлигүүд, элдэб үнгэтэ шулуунуудаар шэмэглэгдэлхэн зүүдхэлнүүд, үһэ, гэзэгэнүүдыень гоёохон янза бүрийн утаһанууд, үнгэтэ торгон бүдүүдээр хүбөөлхэн, уран гоёор оюулһан яла сала хубсаһануудтай.

Улаан-Үдэ, 2014 оной декабрь - 2015 оной январь, февраль

ГАРШАГ

Авторхаа.....	5
ШҮЛЭГҮҮД	7
Сагаа нараар, элинсэгүүдни!.....	8
Наруул сэдхэл	8
Дуун - минии дуран.....	9
Дурагүйб	9
Дуратайб.....	10
Эгэшэ	10
Дүүдээ.....	11
Балет	12
Хүлисыш, хүн, намайе.....	13
Буряад хэлэн тушаа	14
Түрэл ороноо дууланам.....	15
Мухар тэмсэл, <i>басни</i>	15
Уянга.....	16
Манай нургуули	17
Тохорюун.....	18
Сагаан сэдхэл	19
«Алтаргана».....	20
Нураг суугүй үгы болоһон сэрэгшэдэ	21
Шэбэртын Шэнэнэн	22
Ардагай домог.....	26
Хүлэг эрдэнийн магтаал.....	26
Монгол морин.....	27
Гансал шимни угтахагүйш	28
Би – буряадби.....	28
Габриэлиин гэрээд үгэ.....	29
Хүлээгэт	30
Зуһалан.....	31
Эхын дуран иимэ юм.....	31
ДУУНУУД.....	33
ПОЭМЭНУУД.....	41
Александрина	42
Женни.....	67
Хулан, <i>либретто</i>	80
Хулан	84
Пүдхы баатар, <i>домог</i>	123
Эридхэ, <i>түүхэтэ үгүүлэл</i>	138
Унгернын дайшалхы ябадалнууд	153
Медея, <i>трагеди</i>	175
Эржээхэн, <i>баатарлиг домог</i>	200
Сэрэмжэд, <i>балладаһаа хэхэг</i>	211
ЗҮЖЭГҮҮД.....	217
Далай ламын түлөөлэгшэ	218
Дарма-Ранзан хаан	252
Дээдэ түбидэ Дамбиин айлшалалга	268
Хэнзэ ногоон	278
Чингис хаан	331

Литературно-художественное издание

Валерий Цыренович Дабаев

АЛЕКСАНДРИНА

Верстка Ж.Б. Бальжинимаев

Подписано к печати 7.08.2015. Формат 60х84 1/8.
Бумага офсетная. Гарнитура PT Serif
Усл. печ. л. 48. Тираж 300. Заказ № 22.

ИП Бальжинимаев А.Б.
670000, г. Улан-Удэ, ул. Кирова, 28 «а», офис 29
e-mail:baikal-print@mail.ru